

Haykakan hin
tprowt'ean patmowt'iwn
(D- ZG Dar) :
Barjragoyn dproc'ac'
hamar

Haykakan hin t'prowt'ean patmowt'iwn (D- ZG Dar) : Barjragoyn d'proc'ac' hamar. 1886.

1/ Les contenus accessibles sur le site Gallica sont pour la plupart des reproductions numériques d'oeuvres tombées dans le domaine public provenant des collections de la BnF. Leur réutilisation s'inscrit dans le cadre de la loi n°78-753 du 17 juillet 1978 :

*La réutilisation non commerciale de ces contenus est libre et gratuite dans le respect de la législation en vigueur et notamment du maintien de la mention de source.

*La réutilisation commerciale de ces contenus est payante et fait l'objet d'une licence. Est entendue par réutilisation commerciale la revente de contenus sous forme de produits élaborés ou de fourniture de service.

Cliquer [ici](#) pour accéder aux tarifs et à la licence

2/ Les contenus de Gallica sont la propriété de la BnF au sens de l'article L.2112-1 du code général de la propriété des personnes publiques.

3/ Quelques contenus sont soumis à un régime de réutilisation particulier. Il s'agit :

*des reproductions de documents protégés par un droit d'auteur appartenant à un tiers. Ces documents ne peuvent être réutilisés, sauf dans le cadre de la copie privée, sans l'autorisation préalable du titulaire des droits.

*des reproductions de documents conservés dans les bibliothèques ou autres institutions partenaires. Ceux-ci sont signalés par la mention Source gallica.BnF.fr / Bibliothèque municipale de ... (ou autre partenaire). L'utilisateur est invité à s'informer auprès de ces bibliothèques de leurs conditions de réutilisation.

4/ Gallica constitue une base de données, dont la BnF est le producteur, protégée au sens des articles L341-1 et suivants du code de la propriété intellectuelle.

5/ Les présentes conditions d'utilisation des contenus de Gallica sont régies par la loi française. En cas de réutilisation prévue dans un autre pays, il appartient à chaque utilisateur de vérifier la conformité de son projet avec le droit de ce pays.

6/ L'utilisateur s'engage à respecter les présentes conditions d'utilisation ainsi que la législation en vigueur, notamment en matière de propriété intellectuelle. En cas de non respect de ces dispositions, il est notamment passible d'une amende prévue par la loi du 17 juillet 1978.

7/ Pour obtenir un document de Gallica en haute définition, contacter reutilisation@bnf.fr.

62467

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

Հ Ի Ն Դ Պ Ր Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Պ Ա Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

(Դ — Ժ Գ Դ Ա Ր)

Բ Ա Ր Զ Ր Ա Գ Ո Յ Ն Դ Պ Ր Ո Յ Ա Յ Հ Ա Մ Ա Ր

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ Տ Պ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

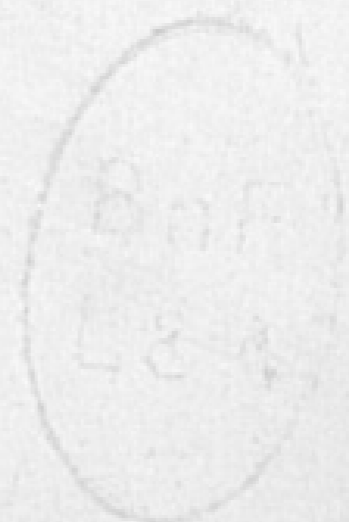
Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Մ Ն Ե Ր Ո Վ Ե Ի Փ Ո Փ Ո Խ Ո Ի Թ Ե Ա Մ Բ Ք

Վ Ե Ն Ե Տ Ի Կ

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

—
1886

2008-129524



Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Համառօտ երկասիրութեանս տպագրութեամբ հասարակաց ընծայուելէն՝ կրկին տաանեակք ամաց սահեցան անցան: Նոր տպագրութեան մը բռնադատուած ատեննիս, ժամանակը և անոր հետեանք և արդիւնք նորանոր տեղեկութիւնք՝ անհրաժեշտ ըրած էին գրուածքիս աւելի ճօխ և նորագոյն կերպարանք մը սալ. դոր և ջանասցինք ընել, ոչ լոկ տրպագրութեան ձևովն և տառերով, ինչպէս կը տեսնեն ընթերցողք, այլ նաեւ – որչափ հնարաւոր և կարելի էր, – պարունակութեամբն:

Այս դիտմամբ և վախճանաւ եղած են այլևայլ փոփոխութիւնք, սրբագրութիւնք և յաւելուածք, ջանալով ընդարձակագոյն տեղեկութիւնս ընծայել ուսումնասիրաց և բարձրագոյն դպրոցաց աշակերտելոց՝ մեր հին մատենագրաց վարուց և երկասիրութեանց վրայ, ու անով աւելի սիրելի և մեծարոյ ընել՝ հեռաւոր և մերթ ոչ այնչափ երախտապարտ նոր սերնդեան՝ մեր ընտիր և հռչականուն նախնեաց դորժածած լեզուն, և հմտացընել իրենց արդիւնաւոր կեանքին: Ասով հանդերձ՝ կ'ուզենք իմա

ցընել միանգամայն թէ գրուածքիս նպատակը՝ իր կրած քիչ շատ փոփոխութիւններովն ալ՝ առաջին տպագրութեամբն իրեն համար արդէն գծուած ամփոփ սահմանին մէջ կը մնայ. որ էր, - ինչպէս ակնարկուած է յառաջաբանին մէջ, - « ընդհանուր պատմական տեղեկութիւն մը աւանդել մեր մատենագրաց և անոնց գրուած ոց վրայ, առանց ուզելու քըննադատական տեսութեամբք ծանրացընել այնպիսի գրուածք մը որ վարժարանաց համար սահմանուած էր » : Ասկէ անդին բարձրանալ խիղախելը՝ մեր կամքէն ու դիտաւորութենէն, ու նաև նպատակէն դուրս էր : Խոստովանութիւն մը՝ զոր մատենիս չափն ալ մեզի հետ անխօս կը հռչակէ :

*
* *
*

Մեր պատմութեանց տարեգիրքն աչքէ անցուցած ատեննիս՝ սրտի իրաւացի գոհութեամբ և սիրտփանօք կը հանդիպինք բազմապատիկ քաղաքական ու եկեղեցական պարծանաց. ու Խորենացւոյն հետ կրնանք երկրորդել և վկայել որ « թէպէտ և եմք ածու փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ . . . սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և 'ի մերում աշխարհիս, և արժանի գրոց յիշատակի » : Սակայն անոնց ամենուն վրայէն աւերիչ ձեռք և դէնք ժամանակաց անցնելով՝ չեն թողած այլ ինչ՝ բայց հին ու պատուական լեզու մը և մատենագրութիւն, միակ մնացորդք և աւանդապահ վկայք մեր հետախաղաղ ծածկուած անցեալ փառաց : Այդ լեզու և մատենագրութիւն՝ դարուց և ժամանակաց ամէն կերպարանափոխութեանց և աղիտից ենթակայ, չեն կրցած իրենց իսկաշնորհ դրիւք և փափաքելի ամբողջութեամբ հասնիլ մինչև առ մեզ. այլ մին՝ զանազան դրոշմ և ա-

դաւադութիւն ընդունելով և տգիտութեան ծանր բեռը վրան կրելով, և միւսն բազմաթիւ ու աշխարհի կորստեամբք և հարուածովք:

Սակայն և այնպէս ոչ դոյզն քաջալերութիւն և սփոփանք են մեզ լսել և ըսել՝ թէ արևելեան ազգաց մատենագրութեան մէջ նշանաւոր տեղ մը գրաւած է հայ լեզուն և դպրութիւն. իր մինչև առ մեզ պահած արդի կերպարանքովն ալ՝ թէ մեզ և թէ եւրոպական գիտութեանց և բանասիրութեան համար՝ հարուստ ու անսպառելի բովք մը, որ որչափ աւելի ուսումնասիրուի, և հետախոյզ քըննուի, փորձը կը ցուցընէ թէ ինչպէս օր ըստ օրէ նորանոր ճոխութիւնք արտադրելու յարմարութիւնն ունի:

Ո՛րչափ փափաքելի էր և օգտակար այսպիսի անխոնջ հետազօտութիւն՝ մեր պատմական և մատենագրական ուսմանց յառաջադիմութեանն համար: Եւ ներուի ըսել, որ յայսմ մասին օրինակ կրնան ըլլալ մեզ Եւրոպացի գիտունք և բանասէրք. և մինչ արևմուտք մեզմէ այնպիսի և այնչափ փութով կը փնտռէ մեր հին պատմութիւնն ու նախնեաց մտաւոր հարստութիւնն, և իրեն տրուածը անյազարար կ'ընդունի, դարուս արժանաւոր լուսամիտ և ուսումնասէր ոգին՝ հարկ է որ յորդորամիտ ընէ զմեզ՝ տգիտութեան հետեանք ամէն նախապաշարումն և աւելորդ նախանձայուզութիւն մէկդի դնելով՝ աւելի մեծանձն և առատատուր երևնալ, բաւական սեպելով անոնց երկար դարեր խաւարի և թաքնութեան մէջ մնալը:

* * *

Արևմտեան բանասիրութիւնն՝ – առանց ուղեղու յիշատակել աւելի հեռաւոր ժամանակներ, – միայն

վերջին քսան և աւելի տարիներու մէջ՝ մեծ եռանդ և հետամտութիւն ցըցուց՝ մեր ազգային դպրութեանց, մանաւանդ պատմական երկասիրութեանց նկատմամբ: Հայագէտն Տիւլորիէ 1833 տարիէն 'ի վեր՝ մեծ և օգտակար խորհուրդ մը ունեցած էր, հայ պատմչաց Մատենադարանի մը հրատարակութեան՝ հանդերձ գաղղիական թարգմանութեամբ: Իբրու երախայրիք այս հետաքննական Մատենադարանին, տպագրութեամբ հրատարակեց Մատթէի Ուռհայեցոյ պատմական գրուածին թարգմանութիւնն, և հայկական Ժառանգակազրոյթեան վրայ բազմահմուտ հատոր մը: Իր մտածութիւնն և 'ի հանգամանաց ժամանակին առկախ մնացած գործը՝ ուղեց գլխաւորել և յարդիւնս ածել Վիկտոր Լանկլուա՝ միւս այլ հայագէտ գաղղիացի. ու ազգայնոց և օտար հայագիտաց օժանդակելովը՝ և Նուպար փաշայի վեհանձն և առատամիտ նպաստիւք, ձեռք զարկաւ և հրատարակեց երկու մեծ հատոր, շորորդ ու հինգերորդ դարու պատմական երկասիրութեանց գաղղիական թարգմանութիւնն հմուտ ծանօթութեամբք, կանխաբանութեամբք և անոնց հեղինակաց վրայ կենսագրական տեղեկութեամբք: Եռանդուն և հայասէր ձեռնարկունն տարածամ մահը՝ և վրայ հասած գաղղիական կառավարութեան յեղափոխութիւնն և պատերազմի և պարտութեան արկածք՝ խափան եղան այդ հաւաքման շարունակութեանն, որ ամենուն իրաւացի փափաքն էր, և առ որ ոչ ոք կը համարձակէր, ճանչնալով գործոյն մեծութիւնն ու դժուարութիւնը: Մասամբ և եթ ուղեց դարմանել այդ պակասը Պրոսէ գաղղիացի, անդամ կայսերական ճեմարանին Ռուսաց 'ի Փեթրպուրկ, ընծայելով 'ի լոյս նոյն քաղքին արքունի տպարանէն ուրիշ երկու հատոր թարգմանութեանց մեր ազգային պատմագրաց: Տիւլորիէ

իր բազմարդիւն կենաց վերջի տարիները նուիրեց
 'ի թարգմանութիւն Ստողկան, և որուն առաջին մա-
 սը իր մահուրնէն ետքը հրատարակուեցաւ. ասկէ
 զատ նաև Խաչակրաց սրտունագրաց հաւաքման մէջ
 մեծ հատոր մը՝ 'ի մեր պատմչաց, հայկական բնա-
 գրաւն և գաղղիական թարգմանութեամբ: Բրիւ-
 տով՝ նոյն լեզուով Լաստիվերտցւոյն պատմութիւնը
 ծանօթացոյց. Լաւէր գերմանացի փոխեց յիւր լեզու
 զԲիւզանդ և զԽորենացի, աւելցրնելով ասոնց հետ
 նաև հայ լեզուի քերականութիւն մը՝ գերմաներէն
 բացատրութեամբ, զոր Գարրիէր՝ արդի ուսուցիչ
 հայկական բարբառոյ՝ 'ի դպրոցի արևելեան կենդա-
 նի լեզուաց՝ 'ի Փարիզ, թարգմանեց՝ 'ի գաղղիականն:
 Հիւպչման՝ Սերէոսի արարական արշաւանաց պատ-
 մական մասին թարգմանութիւնն ըրաւ 'ի գերման
 բարբառ. Կուտչմիզ և Բէզա՝ քննադատական տե-
 սութիւնք ընծայեցին Խորենացւոյ և Ագաթանգե-
 ղոսի երկասիրութեանց վրայ: Աը թողունք ուրիշ-
 ներն, և եւրոպական ուսումնական հանդէսներու
 միջոցաւ հրատարակուած զանազան հետաքննու-
 թեան արժանաւոր հատուածներ. բայց այս յիշա-
 տակուածներն ալ արդէն բաւականէն աւելի են 'ի
 հաւատարմացրնել թէ որչափ մեծ կարևորութիւն
 տուած են և կու տան եւրոպական գիտութիւնք մեր
 տոհմային մատենագրութեան: Իրենց ջանքով ու
 ձեռքով եղած հայ հեղինակաց թարգմանութիւնք,
 ու անոնց վրայ տեսութիւնք և քննութիւնք՝ ոչ միայն
 ծանօթ ու սիրելի ընելու կը ծառայեն արևմտեայց
 մեր անցեալը, այլ մերթ անոր մութ ու անստոյգ մա-
 սերն ալ լուսաւորելու և ուղղելու նպատակն ունին,
 որով և ազգիս կրկնակի երախտապարտ մեծարա-
 նացն արժանաւորք:

Մեր ազգայնոց քով ալ՝ վերջի տարիներու մէջ երևցած գրաբար լեզուի և ուսման, հայկական դպրութեանց փոյթ և ջանք՝ նշանաւոր և սփոփիչք կրնան սեպուիլ: Նախնեաց լեզուին և մատենագրութեան արհամարհոտ անտարբերութիւնն, և անոնց վրայ զուրցուած լքուցիչ դամբանականք, դպրոցներէ անսոց ուսումը վարելու ջանք, և միայն եկեղեցական դասու հնաւանդ ժառանգութիւն մը սեպելու կարծիք՝ իրենց նորութիւնն կորսնցուցած և լռած դադրած են. և հոն մանաւանդ ուր մեր գրաբար լեզուին մահուան վճիռն արձակուելով՝ համարձակաձայն քարոզուեցաւ թէ մեռելոց յարութիւն տալու դարը իննևտասներորդը չէ, իննևտասներորդը ասոր մէջ ալ ցըցուց թէ յառաջագիմութեան և անհնարին ենթադրուածներն ալ հնարաւոր ընելու ուսմանց և գիտութեան դար է: Թիֆլիզ, Մոսկուա և Փեթրպուրկ՝ երեք գլխաւոր կեդրոնք մեր ուսահպատակ ազգայնոց լուսաւորութեան և գիտութեան, կարծես մասնաւոր ճգամք զիրար գերազանցել ուզեցին՝ ի ստել զայդ վճիռ: Պատկանեան, Մըսերեան, Էմին և այլք, մեծարոյ հանձարներ և պատկառելի հեղինակութիւնք, իրենց ուսումնական և բազմարդիւն կենաց մեծ մասը նուիրեցին՝ ի հետազօտութիւն և ի հրատարակութիւն մեր նախնեաց երկոց. և հաճութեամբ կը նկատեն իրենց արժանաւոր աշակերտաց վրայ՝ հաւասար եռանդն և գործունէութիւն: Ի Թիֆլիզ՝ օգտակար գրոց հրատարակութեան համար կազմուած ընկերութիւն մը՝ բաց ի նոր գրուածոց ընծայեց նաև այլևայլ դասական գրքեր: Շահնազարեան վարդապետ ի Փարիզ, Էջմիածնի և Երուսաղեմի տպարանք՝ գովելի ու-

սուսնասիրութեամբ իրենց բազմահարուստ մատենադարաններէն նախնեաց զանազան գրուածոց հրատարակութիւններ ըրին: Ար թողունք յիշել 'ի մեր մամլոց ընծայուածքն: Առստանդնուպոլսոյ բազմահայ դաղթականութիւնն և Չմիւռնիա, նոր լեզուի կանոնաւորութեան և զարգացման սիրողք և հետևողք, շուղեցին անտարբեր մնալ հնութիւնն ալ պահպանող այս յառաջադիմական ասպարիզին մէջ. ոչ միայն նոր լեզուն գրաբարի աւելի մերձաւոր դրութեան մը մէջ դրին, այլ ինչուան հին լեզուով ուսումնական հանդիսի մը հրատարակութեան ձեռք զարնելու արիութիւնն ունեցան: Չենք գիտեր թէ որչափ տեական կրնայ ըլլալ այսպիսի ձեռնարկ մը. բայց անով՝ մեր ժամանակաց բանասիրական յառաջադիմութեան և ջանից՝ յայտարար նշան մը և ասպացոյց ըլլալէն չիդադրիր:

*
*
*

Ազգային մատենագրութեան և բարգաւաճանաց մեծ և կենսական դործոյն օժանդակելու և սատարելու վախճանն ու փափաք՝ ծնունդ տուած է մեր այս դուզնաքեայ երկասիրութեանն: Առաջին տպագրութեան ներողամիտ ընդունելութիւնն յազգէն և յօտարազգի բանասիրաց, որ մեր լեզուին և դպրութեանց ուսմամբ կը պարապին, երկրորդիաւ գրաւական մը ըլլալու յոյսը կու տայ մեզ: Քրննադատք և ուսումնատենչք՝ կրնան աւելին քան զոր գրուած տեսնեն մեզմէ՝ պահանջել և յուսալ: Համամիտք իրենց հետ՝ թէ ազգային լեզուն, մատենագրութիւն և բանասիրութիւն դեռ շատ դժուարալոյծ խնդիրներ ունին, միջին տեղուանք՝ կարօտք լուսոյ, կը փափաքինք որ մեր այս համառօտ գրուածքը՝ նոր գրգիռ մը ըլլայ հմտագունից, այսպիսի բազ-

մաշահ և արդիւնալիր ասպարիզի մէջ խրախուսելու
 'ի ջանս, յուսումն և 'ի վաստակ: Արդէն ոչ սակաւ
 ւաթիւ են ազգասէր և գիտուն շահատակքն և մըր-
 ցողք, որ մեր խրախուսանաց և գովութեան կարօտ
 չեն: Մենք ըսինք թէ նպատակնիս այս չէր:

*
 * *

Մեր գրուածքը ամբողջացընելու համար՝ կը
 մնայ Հին քարգնանոշքեանց արդէն պատրաստ մա-
 սը, և զոր կը յուսամք քիչ ատենէն առանձին հա-
 տորով ընծայել 'ի լոյս:

Հ. ԳՍ.Ր .Զ.

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

ԸՍՏ ԻՒՐԱՔԱՆՁԻՒՐ ԴԱՐՈՒՑ

ԱՆՔԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿ

- Հայերէն լեզու. 84
- Գողթան երգեր. 116
- Բերնով՝ կամ գրաւոր ժամանակի մատենագրաց ձեռքով ինչուան առ մեզ հասած հին առածներ:

ԳՐԱԻՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Յառաջ քան զգիշտ կամ կիրառուքիշն հայ տառից:

- Մարիբաս Կատինա. 155 (Առ Խորենացոյ):
- Արտաւազդ Ա. Թագաւոր, որ յոյն լեզուով ողբերգութիւններ շարագրեց. 150
- Աբգար, որ Եդեսիոյ դիւանը կառոյց և զարդարեց. 151
- Երուանդ Բ, որ նոյն դիւանը աւելի ճոխացուց. 151
- Արտաշէս Բ. 153
- Վրոյր, բանաստեղծ. 153
- Մաժան, վերակացու մեհենից. 153
- Մինչև 'ի Լուսաւորիչ երևցած մատենագիրք, որոց անուանքը միայն հասան առ մեզ:
- Ուղիւս կամ Ուլիմպիոս քուրմ. 154
- Բարդաճան Եդեսացի. 155
- Խոռոհքուտ. 159

Արտիթէոս . 160

Ղերուբնա . 161

ԴԱՐ Դ

Չորրորդ գարուն մէջ նշանաւորք 'ի վանորայս
 Հայաստանի, Գլակայ և Ղազարու վանք կամ Առա-
 քեալք' 'ի Տարօն գաւառի, շինեալք ըստ պատմչաց
 և աւանդութեան 'ի սրբոյ Լուսաւորչէն. Մանեայ
 այրք' սրբավայր իրեն ճգնութեանն և աստուածա-
 հրաւէր փոխման: Աւանդութիւնը կը ցուցընէ յ'Ա-
 ռաքեալք վան. Խորենացւոյ և Դաւթի Անյաղթի
 գերեզմաններն. ու 'ի միջին մատենագրաց. զԱսող-
 կան: Լուսաւորչի կ'ընծայուի դարձեալ' Էջմիածին,
 ու անոր մօտաւոր 'ի պատիւ սրբուհեացն Հռիփսիմեայ
 և Գայիանեայ կառուցուած մենաստանք. Աղջոց, Հո-
 գեաց և Չորոյ վանաց շինութիւնն կամ պայծառու-
 թիւն և բարեկարգութիւն: Անուանի էին դար-
 ձեալ Մատրավանք կամ Մարգարէանոց սրբոյն Յով-
 հաննու ըստ Բիւզանդայ, Տիրաշինի ուխտ, Թանա-
 հասք, Տիրանաշէն կամ սրբոյն Ներսիսի վանք, և
 այլն:

Գրիգոր Լուսաւորիչ . 174

Յաճախապատում . 173

Մանր Երկասիրութիւնք . 179

Պատարագամատոյց . 180

Տրգատ Թագաւոր . 171

Ժամանակին դպրոցաց մէջ նշանաւորք. Թագաւո-
 րական ու հասարակաց վարժարանք . 172

Սգաթանգեղոս . 181

Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի . 183

Արձանագրութիւն առ Սեբէոսի . 197

Դաշանց Թուղթ . 203

- Վասն վանորէից որ 'ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ. 209
- Ձենոբ ասորի Գլակ. 214
- Պատմութիւն Տարօնոյ. 216
- Ներսէս Մեծն Պարթև. 218
- Պատմութիւնը կ'ընծայէ իրեն հազարի չափ վանաց հիմնարկութիւն. աւանդութիւնն ալ քանի մը աղօթք և հանգստեան շարականներ. 220
- Բիւզանդ Փոստոս. 222
- Պատմութիւն Հայոց. 253
- Պրոյերեսիոս կամ Պարոյր հայկազն. 257

ԴԱՐ Ե

Յետ գիշտի հայկական նշանագրաց :

Դարուս մէջ նշանաւոր դպրոցքն էին սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ ձեռքով բացուածներն թէ բուն Հայաստանի և թէ Յունաց բաժնին մէջ եղածներն : Ի վանորայս՝ Նորավանք, Այրի և Ոչխարաց վանք :

- Սահակ Պարթև. 249
- Կանոնական թուղթ մը. 253
- Թուղթք առ Աստիկոս և Պրոկլ Հայրապետ Կոստանդնուպոլսի. 254
- Թուղթ առ Փոքրն Թէոդոս կայսր. 254
- Տեսիլ. 254, 585
- Շարականներ. 255
- Մեսրոպ կամ Մաշտոց. 256
- Ծիսարանին մէկ մասը. 261
- Շարականներ. 261
- Քանի մը համառօտ աղօթք. 261

- Խրատական թուղթք. 262
 Թարգմանիչք. 262
 Առաջին աշակերտք.
 Յովսէփ 'ի Վայոց ձորոյ. 272
 Յովհան. 272
 Ղեւոնդ երէց 'ի Վանանդայ. 272
 Եղնիկ Կողբացի. 273
 Կորիւն. 273
 Մուշէ Տարօնացի. 274
 Տիրայր Խորձենացի. 274
 Յովսէփ Պաղնացի. 274
 Յովհան Եկեղեցացի. 274
 Ենովք. 276
 Դանան. 276
 Երեմիա, սարկաւազապետ Սահակայ. 276
 Թադիկ. 276
 Գնիթ, եպիսկոպոս Դերջանայ. 276
 Արձան Արծրունի. 277
 Աղան Արծրունի. 277
 Ստեփանոս Տարօնացի. 277
 Ղաղարիկ կամ Ղաղրիկ. 277
 Երկրորդ աշակերտք.
 Մովսէս Խորենացի. 278
 Մամբրէ Վերծանող. 278
 Դաւիթ Անյաղթ. 278
 Գիւտ կաթուղիկոս. 278
 Յովհան Մանգակունի. 278
 Եղիշէ. 278
 Ղաղար Փարպեցի. 278
 Եզրաս Անգեղացի. 278
 Խոսրով կամ Խոսրովիկ. 278
 Յովհաննէս. 278
 Աբրահամ կամ Աբէլ. 278
 Անանիա. 279

- Յոյնաթան . 279
 Խաչիկ կամ Խաչատուր . 279
 Անդրէաս . 279
 Թաթուլ . 279
 Վարոս . 280
 Թէոդորոս քերթող . 280
Եզնիկ Կողբացի . 280
 Եղծ աղանդոց . 281
 Եզնրկայ խրատք . 286
 Հարցումն Արձանայ և պատասխանիք Եզնրկայ
 Կողբացւոյ . 286
 Հարցումն Աշոտոյ որդւոյ Սմբատայ և պա-
 տասխանիք Եզնրկայ Կողբացւոյ . 286
 Վասն պատրաստութեան հաղորդողաց . 287
 Վասն արարչութեան . 287
 Սահմանադրութիւն կարգաց ... Թարգմանե-
 ցաւ ընդ ձեռն Եզնակայ հրամանաւ երա-
 նելւոյն Սահակայ . 287
 Պատմական գրուածք մը . 288
 Ճառք . (անհարազատ) . 287
Կորիւն . 291
 Պատմութիւն վարուց Ս . Մեսրոպայ . 291
Դաւիթ Անյաղթ . 295
 Ներքող խաչի . 298
 Սահմանաց գիրք կամ Սահմանք Իմաստասի-
 րութեան . 300
 Գովեստ ներբողական 'ի սուրբ Եկեղեցի - յԵ-
 րուսաղէմ . (անհարազատ) . 302
Գիւտ . 305
 Թուղթ առ Դաւիթ Անյաղթ . 305
 Թուղթ առ Վաչէ արքայ Աղուանից . 305
 Աղօթք 'ի ժամագիրս . 305
Յովհան Մանդակունի . 306
 Ճառք . 310

Ճառ խօսեցեալ յեկեղեցւոջ Դըւնայ. 507

Աղօթք 'ի մաշտոցի և 'ի ժամագիրս. 511

Կոչումն ասրաշխարուծեան.

Եղեշէ. 512

Պատմութիւն Վարդանանց. 515

Ճառ Միանձանց. 526

Մեկնութիւն Յեսուայ և Դատաւորաց. 527

Մեկնութիւն տէրունական աղօթից. 527

Արարածոց մեկնութիւն. 527

Այլ և այլ ճառք. 527

Կոչումն ընծայութեան.

Մովսէս Խորենացի. 329

Պատմութիւն Հայոց. 552, 559

Աշխարհագրութիւն. 556

Պիտոյից գիրք. 559

Պատմութիւն սրբունչոյ Աստուածածնի և պատկերի նորա. 565

Ներքող 'ի սուրբն Հռիփսիմէ. 564

Պատմութիւն ճանապարհորդութեանն Հռիփսիմեանց. 564

Ճառ վարդափառի. 564

Մեկնութիւն կարգաց եկեղեցւոյ. (անհարազատ). 565

Քերականական երկասիրութիւնք. (անհարազատ). 567

Մամբրէ. 277

Ճառ 'ի յարութիւնն Ղազարու. 568

Ի գալուստն Քրիստոսի յԵրուսաղէմ. 568

Պատմութիւն. (անյայտ). 568

Ճառ 'ի ծնունդ փրկչին. 569

Քերականական գրուածք. (անհարազատ). 569

Ղազար Փարպեցի. 570

Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան. 576

Պատմութիւն Հայոց. 577

ԴԱՐ Զ

Այս դարուս մէջ հռչակաւոր էր ուսմամբ Սիւ-
նեաց վարդապետարանը :

Աբրահամ եպիսկոպոս Մամիկոնեանց . 588

Առ Վաչագան արքայ՝ յաղագս ննջեցեւոց . 588

Պատմութիւն ժողովոյն Եփեսոսի . 589

Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց . 589

Ներքողեան 'ի սուրբ Աստուածածին . 590

Ի ծնունդն Քրիստոսի . 590

Առ Վաչագան արքայ՝ յաղագս մարդեղութեան
Քրիստոսի . 590

Պատմութիւն . (անյայտ) . 591

Ներքող 'ի Բաբելի Սիւնի . (անյայտ) . 591

Մովսէս կաթողիկոս Եղիվարդեցի . 594

Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոս . 596

Աբրահամ Հայոց կաթողիկոս . 596

ԴԱՐ Է

Եօթներորդ դարուս նշանաւոր ուսումնավայրքն
էին 'ի Հայս՝ Վարդիկ հայր կոչուած վարդապետա-
րանը յԱրշարունիս, Մայրոյ վանք, 'Իպրեվանք՝ 'ի
Շիրակ, և Խաչկոյ վանք՝ 'ի Կարին :

Կոմիտաս կաթողիկոս . 403

Անձինք Հռիփսիմեանց . 403

Ճառք . (անհարաղատ) . 403

Եզնիկ Երէց . 406

Եզր կաթողիկոս . 406

Մաթուսաղա . 407

Գրիգորատուր վարդապետ . 409

- Յովհան Մայրադոմեցի . 409
 Յովհան Մամիկոնեան . 411
 Պատմութիւն Տարօնոյ . 412
 Սեբիոս եպիսկոպոս . 413
 Պատմութիւն 'ի Հերակլ . 413
 Մովսէս Կաղանկատուացի . 422
 Պատմութիւն . 423
 Գաւիթ Բագրեւանդացի . 433
 Անանիա Շիրակացի .
 Աստեղաբաշխութիւն . 439
 Պատճէն սուլմարի մեծ Հայոց .
 Ժամանակագրութիւնք . (երկբայական) . 444
 Յաղագս չափուց և կշռոց . 445
 Վեցհազարեակ կամ Եօթնագրեանք . (անհարազատ) . 445
 Անձանօթ գրուածներ . 446
 Վրթանէս քերթող . 447
 Ճառ ընդդէմ Պատկերամարտից . 447
 Թուղթք . 449
 Գրիգոր քերթող . 451
 Թուղթ առ Աբրահամ կաթողիկոս . 451
 Թէոդորոս Քութենաւոր . 451
 Ընդդէմ Մայրադոմեցւոյն . 452
 Ներքող 'ի սուրբ խաչն աստուածընկալ . 453
 Գովեսա 'ի սուրբ Աստուածածինն . 453
 Մովսէս Սիւնեցի . 454
 Գրիգոր Արշարունի . 454
 Մեկնութիւն ընթերցուածոց . 455
 Փիլոն Տիրակացի . 456
 Սահակ կաթողիկոս . 457
 Թուղթ առ Մոհամատ . 458
 Ճառ 'ի տօնի Արմաւենեաց . 458
 Շարականք . 458

ԴԱՐ Ը

Դարուս նշանակութեան արժանի դպրոցներն էին Մաքենոց կամ Մաքենոցաց մենաստանը 'ի Գեղարքունիս, Ջրեսկ կոչուած սուրբ ուխտը 'ի Շիրակ, Միհրնեբսեհի վանքը կամ Ջրվշտիկ, Թանահատք 'ի Սիւնիս, Հերմոնավանք, Արաեհից վանք, Գնդայի վանք 'ի Վայոց ձոր, Հոռոմայր կամ Հոռոմասի վանք 'ի Լոռի:

Յովհան Իմաստասէր. 455

Ատենախօսութիւն. 460

Ճառ ընդդէմ Երևութականաց. 462

Ճառ ընդդէմ Պաւլիկեանց. 465

Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ. 466

Շարականք. 467

Կանոնագիրք. 468

Անհարաղատ կամ երկբայական գրուածներ. 470

Ստեփանոս Սիւնեցի. 470

Թուղթք առ պատրիարքն Անտիոքայ. 475

Առ վարդապետս Աղուանից. 475

Շարականք. 476

Մեկն. Արարածոց, Յովբայ, Դանիէլի, Եզեկիէլի. 476

Անհարաղատ երկասիրութիւնք. 477

Ղեւոնդ Երէց. 478

Պատմութիւն Մահմետի և յաջորդաց նորա. 478

ԴԱՐ Թ

Իններորդ դարուս գլխաւոր վանորայքն և ուսումնատեղիքն էին Աղթամար, Խոտակերից վանք, Սեան, Տաթև: Հռչակաւորագոյն էին վերջին եր-

կուքը, յորոց Սևանայ համար կը վկայէ Ասողիկ.
 « Ի ծովուն Գեղամայ զկղզին Սևանայ բնակութիւն
 իւր արարեալ (Մաշտոցի) շինէ զեկեղեցին 'ի նմա որ
 Առաքեալս անուանեաց. յոր միացեալ ժողովեցան
 եղբարց բազմութիւն կանոնադրութեամբ սահմա-
 նաւ սրբոյն Բարսղի, միակրօնք 'ի տան Աստուծոյ
 եղեալք, ստանալով զբազմութիւն դրոց սրբոց » :
 Իսկ Տաթևու կամ Ստաթէի վանից համար որ 'ի
 Սիւնիս՝ կը զրուցէ Ռուսելեան թէ Հայոց ՅԽԴ
 (893) թուականին 'ի ժամանակս Յովհաննու եպիս-
 կոսոսի Սիւնեաց լեցուն էր այն մենաստանը « ծո-
 վամատոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց.
 ճոխ էր և վարժարան դպրոցացն վարդապետական
 կրթութեամբն. նաև արուեստաւորք նկարչացն և
 գրողաց անհամեմատք » : Կը յիշուին դարձեալ Փը-
 շոց վանք յԱղբակ, Կարմրակայ վանք 'ի Վան, Ահա-
 վանք 'ի Վասպուրական, Խաչի վանք յԱղթամար և
 յԱղբակ, և այլն :

Զաքարիա կաթողիկոս. 481

Թուղթ առ Փոա. 482

Թուղթ Փոտայ առ Աշոտ. 482

Պատասխանի Աշոտոյ առ Փոա. 483

Ճառք զանաղանք. 484

Շապուհ Բագրատունի. 484

Պատմութիւն. 485

Մաշտոց կաթողիկոս. 487

Թուղթ առ Իրենեցիս. 490

Պատմութիւն. (անյայտ) 491

Յովհանն կաթողիկոս. 492

Պատմութիւն Հայոց. 494

Թովմա Արծրունի. 500

Պատմութիւն Արծրունեաց. 504

Յովհաննէս բժիշկ. 515

Դաւիթ վանահայր՝ ՚ի սուրբ Ստեփանոս Բագրե-
լանդայ . 513

Ստեփանոս աշակերտ Մաշտոց կաթուղիկոսի . 514

Գուրգեն Արծրունի . 514

Գէորգ Բ կաթուղիկոս . 514

ԴԱՐ Ժ

Տասներորդ գարուն մէջ ծաղկեցան ուսմամբ
յԱրշարունիս՝ Կամրջաձորոյ վանքը, Հնձուց կամ
Կարմիր վանք՝ Կարնոյ մօտ, Հոռոմոց վանք՝ ՚ի Շի-
րակ, այսպէս կոչուած Ռոմանոս կայսերէն հալա-
ծուած միանձանց հոն ապաւինեցուն համար. Նա-
րեկայ վանք՝ ՚ի Ռչտունիս, Մոկայ գաւառին մէջ
Ապարանից եպիսկոպոսանիստ ուխտը, Յախաց քար
մենաստանը, զոր Ասողիկ « բարձրահազակ և սուրբ
առաքինաստան » կը կոչէ, Մարմաշէն կամ Մարմա-
րաշէն սուրբ ուխտը և Հառիձայ վանք ՚ի Շիրակ :

Անանիա Նարեկացի . 515

Մեկնութիւն առաքելական թղթոց . 516

Ճառք . 516

Խոսրով Անձեացի . 517

Ժամագրոց մեկնութիւն . 517

Մեկնութիւն խոր հրգոյ սրբոյ պատարագին . 518

Բանք երանելոյն Խոսրովայ . 519

Գրիգոր Նարեկացի . 520

Ապարանից Խաչին պատմութիւն . 521

Ներբողեան ՚ի սուրբ Կոյսն . 525

Ճառ ՚ի գովեստ Առաքելոց . 524

Գովեստ ՚ի սուրբն Յակոբ Մծբնայ . 524

Երգ երգոցի մեկնութիւն . 526

Աղօթք կամ Նարեկ . 527

Մանր երկասիրութիւնք . 527

- Անհարազատ գրուածներ . 529
 Խաչիկ կաթուղիկոս . 531
 Դաւիթ վանահայր . 531
 Պետրոս՝ մեկնիչ սուրբ գրոց . 531
 Մովսէս Տարօնացի . 531
 Սարգիս . 531
 Ստեփանոս . 531
 Դաւիթ Մաշկոտն . 532
 Դաւիթ եպիսկոպոս Մոկաց . 532
 Ստեփանոս Ասողիկ . 532
 Պատմութիւն տիեզերական . 532
 Մեկնութիւն Երեմիայ . 535
 Ուխտանէս եպիսկոպոս . 536
 Պատմութիւն . 536
 Մեսրոպ Երէց . 542
 Պատմութիւն սրբոյն Ներսէսի . 545
 Մուշեղ Բագրատունի . 549
 Արտաւազդ Մաղազունեաց տէր . 550
 Սամուէլ Կամրջաձորեցի . 550
 Տաճատ վարդապետ . 550

ԴԱՐ ԺԱ

Նշանակութեան արժանի ուսումնավայրքն էին 'ի Զորոյգետ' Սանահին և Հաղթատ, զորոնք Աշոտ Ողորմած Թագաւորին կենակիցն Խոսրովանոյշ կանգնեց, ու Բագրատունի Աղուանից Կորիկէ Թագաւորը նորոգելով, եպիսկոպոսանիստ ըրաւ զՀաղթատ, որուն մատենադարանը՝ ամենաշիւղարսմ գանձարան կը կոչէ յիշատակագիր մը: Անուանի էին դարձեալ Խնատի վանքը, Տրապիզոնի մօտ Ամենափրկիչ մենաստանը, և Արգինա՝ 'ի Շիրակ գաւառի Այրարատու:

- Յովհաննէս վարդապետ Կողեռն Տարօնացի . 551
 Հաւատոց գիրք . 551
 Մեկնութիւն տոմարի . 551
 Պատմութիւն . (անյայտ) 551
 Գրիգոր Մագիսարոս . 456
 Թուղթք առ այլ և այլ անձինս . 557
 Քերականականք . 563
 Քերթողականք . - Թուղթք . 565
 Ներքող 'ի սուրբ խաչն աստուածընկալ . 566
 Հաղարտողեանն առ Մանուչէ . 566
 Պետրոս Գևորգարձ . 568
 Անանիա Սանահնեցի . 569
 Սարգիս Սևանեցի . 572
 Սամուէլ վարդապետ , առաջնորդ Խնատի . 572
 Գէորգ վարդապետ . 572
 Տիգրան Պահլավունի . 572
 Արիստակէս Լաստիվերոցի . 573
 Պատմութիւն Հայոց . 573
 Ընթերցուածոց մեկնութեան ճառք . 576
 Գրիգոր Վկայասէր . 577
 Գործոց մեկնութիւն . 580
 Թարգմանութիւնք . 582
 Կիրակոս վարդապետ } օգնականք Վկայասի-
 Մատթէոս վարդապետ } րին . 584, 585
 Գէորգ Մեղրիկ . 585
 Թէոդորոս վարդապետ Ալախօսիկ . 586
 Սիսիանոս . 586
 Պողոս Տարօնացի . 587

ԴԱՐ ԺԲ

Գլխաւոր ուսմանց տեղիք՝ Կարմիր վանք 'ի Փոքրն Հայս՝ Մարաշու մօտ . Սեաւ լեառն 'ի Մարաշ . Գետ կայ վանք յարևելեան Հայս , Դրաղարկի , Սկեւոպ

վանք 'ի սահմանս Կիլիկիոյ, Գռներոյ ուխտ, Գանձակ կամ Գանձասար յԱրցախ: Թող նախընթաց դարուն մէջ յիշատակուած վանորայք:

Յովհաննէս Սարկաւազ. 588

Պատմութիւն Հայոց. (անյայտ) 591

Յաղագս քահանայութեան. 594

Ներբողեան. 594

Աղօթամատոյց. 594

Մանր գրուածք. 595

Ի Սարեակն. 595

Երեմիա Անձրեւիկ. 597

Սամուէլ Երէց. 597

Անանիա. 597

Խաչատուր. 597

Գրիգոր Անեցի. 597

Յովհաննէս Անեցի. 597

Սարգիս Կունդ. 597

Ստեփանոս Մանուկ. 598

Գրիգոր Պահլավունի. 599

Ներսէս Շնորհալի. 602

Ընդհանրական. 606

Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան: Թուղթք.

670

Թուղթք առ այլ և այլ անձինս. 608, 610

Հրեշտակաց ներբող. 613

Մեկնութիւն Բարձրացուցեաց. 613

Մեկնութիւն Մասթէի. 614

Մեկնութիւն Կաթողիկեայց. 614

Մանր երկասիրութիւնք. 616

Խրատ ժամերգութեան. 617

Ողբ Եգեսիոյ. 619

Յիսուս որդի. 620

Բան հաւատոյ. 621

- Յաղագս երկնից և զարդուց նոցա . 621
 Վիպասանութիւն . 621
 Իգնասիոս վարդապետ . 623
 Մեկնութիւն Ղուկասու . 625
 Սարգիս Շնորհալի . 625
 Մեկնութիւն Կաթուղիկեայց . 625
 Մեկնութիւն Եսայեայ . 627
 Ներսէս Լամբրոնացի . 628
 Ատենաբանութիւն . 631
 Մեկնութիւն Պատարագի . 633
 Մեկն . Արարածոց . 635
 Մեկն . Առակաց . 635
 Մեկն . Ժողովողի . 635
 Մեկն . Իմաստութեան . 635
 Մեկն . Երգոց երգոյն . 635
 Մեկն . ԺԲ Փոքր մարգարէից . 635
 Մեկն . Սողմոսաց . 635
 Մեկն . Դանիէլի . 635
 Մեկն . Տերուհական առակաց . 635
 Էր ընդ եղբարսն . 635
 Ճառք . 637
 Քերթողական դրուածք . 638
 Վարք Գր . Նարեկացւոյ . 638
 Մեկն . ութ խորհրդոց . 638
 Անուանք Քաղաքաց - շինողաց . 638
 Գրիգոր Գանձակեցի , 638
 Դաւիթ Գանձակեցի . 639
 Գրիգոր Իմաստասէր . 639
 Խաչատուր աշակերտ Լամբր . 639
 Դաւիթ քահանայ . 640
 Մատթէոս Ուռհայեցի . 640
 Պատմութիւն . 642
 Գրիգոր , շարայարող պատմութեան նորա . 648
 Սամուէլ Երէց . 649

- Ժամանակագրութիւն . 640
 Մխիթար Հերացի . 655
 Չերմանց մխիթարութիւն . 655
 Գրիգոր Տղայ . 656
 Թուղթք . 659
 Ողբք Երուսաղէմի . 661
 Մխիթար Գոչ . 662
 Դատաստանագիրք . 667
 Շարք հայրապետացն Աղուանից . 671
 Առակք . 675
 Մեկնութիւն Երեմիայ . 675
 Աղօթք . 674
 Խաչատուր Տարօնացի . 675
 Տաղք . 676
 Վարդան Հայկազն . 677
 Դաւիթ Քոբայրեցի . 679
 Սամուէլ ծերունի . 679
 Դաւիթ վարդապետ , մեկնիչ Եսայեայ . 680
 Արիստակէս վարդապետ . 680
 Եփրեմ , աշակերտ նորա . 680
 Սաեփանոս Տիրացու . 680
 Յովհաննէս կրօնաւոր . 680
 Բարսեղ վարդապետ . 682
 Գրիգոր գպիր . 684
 Կոստանդին Բ կաթողիկոս . 686
 Յովհաննէս Արքայեղբայր . 688
 Թորոս վարդապետ . 691
 Սաեփանոս վարդապետ . 691
 Յովհաննէս Ճլուղ . 691
 Թորոս փիլիսոփայ կամ Երաժիշտ . 691

ԴԱՐ ԺԳ

Այս դարուս մէջ ծաղկած ուսումնարաններն՝
բաց 'ի նախայիշատակելոց, էին Սեպուհ լեռն կամ
Մանեայ այրք, Գարանալիք, զոր ծաղկեցոյց Երզն-
կացին. Խորանաշատ՝ յԱրցախ կամ յԱղուանս, զոր
պայծառացոյց Վանական: Սուրբն Գագի՝ յԱրցախ,
Ծռիծոր՝ Վասպուրական աշխարհին մէջ. սուրբն
Անդրէաս 'ի Գուգարս, մեծին Վարդանայ ուսումնա-
րանը, Ղազարու կամ Առաքելոց վանք 'ի Տարսու:

- Գրիգոր Սկեւռացի. 693
Ներքող 'ի սուրբն Լամբրոնացի. 694
 Ճառք. 694
 Շարականք. 695
Գէորգ Սկեւռացի. 696
 Մեկնութիւն Եսայեայ. 697
 Արուեստ գրչութեան. 697
 Խմբագիր մեկն. Գործոց. 581, 700
Մխիթար Անեցի. 701
 Պատմութիւն. 705
Կոստանդին Ա կաթողիկոս. 707
 Թուղթք. 708
Վանական վարդապետ. 709
 Յովբայ մեկնութիւն. 712
 Պատմութիւն. (անյայտ) 713
 Մանր գրուածք. 715
Վարդան վարդապետ. 715
 Պատմութիւն. 718
 Իանիելի մեկնութիւն. 720
 Սաղմոսի մեկնութիւն. 720
 Մեկնութիւն Հնգամատենին. 721
 Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն. 721

- Ներքող 'ի սուրբ Լուսաւորիչն • 722
- Քերականի մեկնութիւն • 723
- Առակք • 723
- Աշխարհադրութիւն • 725
- Մանր գրուածներ • 725
- Կիրակոս Գանձակեցի • 725
- Պատմութիւն • 726
- Մխիթար Սկեւռացի • 729
- Վարխամ կամ Վարդան վարդապետ • 730
- Կիրակոս Արևելցի • 731
- Հաւաքումն Յայսմաւուրաց • 731
- Յովհան Երզնկացի • 732
- Մեկնութիւն Քերականի • 737
- Բանք յաղագս երկնային շարժմանց • 739
- Ներքող 'ի սուրբ Լուսաւորիչն • 740
- Մեկնութիւն Մատթէի • 741
- Խրատական գրուածք • 741
- Քնարերգականք • 742
- Ներսէս Տարօնացի • 745
- Յովհան Արճիշեցի կամ Ոսպնակեր
Եսայի Նչեցի
Մխիթար Սասունցի
- Սմբատ Գունդասապլ • 744
- Տարեգիրք • 748
- Գիրք օրինաց • 750

աշակերաց
Ներսիսի
Տարօնեցւոյ
745

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Փ Ո Ք Ր Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ի Ր Ք

- Գագիկ Բ Թագաւոր • 755
- Գրիգոր Անաւարդեցի • 754

- Գրիգոր Արժրուհեաց Եպիսկոպոս . 755
 Գրիգոր որդի Աբասայ . 755
 Գրիգոր Սարկաւադապետ . 756
 Կրիգոր վարդապետ . 756
 Դանիէլ վարդապետ . 756
 Դաւիթ փիլիսոփայ . 756
 Դաւիթ քահանայ . 757
 Եղիշէ վարդապետ . 757
 Եղիշէ քահանայ . 757
 Թէոգորոս Թարգմանիչ . 757
 Թորոս , սարոն Կիլիկիոյ . 757
 Կապուտիկ վարդապետ . 758
 Կարապետ Սասունցի . 758
 Համամ վարդապետ . 758
 Միսայէլ Եպիսկոպոս . 758
 Յակոբ դիտնախան . 759
 Յակոբ Քարափնեցի կամ Սանահնեցի . 759
 Յակոբիկ Շնորհալից . 760
 Յովհաննէս վարդապետ . 760
 Յովհաննէս Տարօնացի . 760
 Պատմութիւն Մամիկոնէից . 760
 Պատմութիւն Ռուբինեանց . 760
 Սահակադուխտ . 761
 Սամուէլ Կամրջաձորեցի . 761
 Սաեփանոս Երէց . 761
 Վահրամ պատմիչ . 762
 Վահրամ բարուն . 762
 Տիմոթէոս վարդապետ . 763
 Տիրան վարդապետ . 763
 Տիրատուր վարդապետ . 764
-

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Ք Ի Ի Ք

ՈՐՈՑ ԳՐՈՒԱԾՔԸ ՉՅԻՇԱՏԱԿՈՒԻՐ

- Աթանաս • 765
 Անաստաս • 765
 Գագիկ, Թագաւոր Կարուց • 765
 Գէորգ վարդապետ • 765
 Գրիգոր Մոնոնիկ • 766
 Գրիգոր Շիրակացի • 766
 Գրիգոր սրգի Վասակայ • 766
 Գրիգոր Տուտէորդի • 767
 Դաւիթ վարդապետ • 767
 Եղիա Հաւուցթառեցի • 767
 Եփրեմ վարդապետ • 767
 Թէոդորոս 767
 Թորոս աշակերտ Մ/ս. Գոշի • 768
 Թորոս վարդապետ • 768
 Խաչիկ վարդապետ • 769
 Մարտիրոս առաջնորդ Գեակայ • 769
 Յակոբ վարդապետ • 769
 Յովհաննէս Գառնեցի • 769
 Յովհաննէս Տաւուշեցի • 770
 Յովսէփ Եպիսկոպոս • 770
 Ներսէս Իշխան • 771
 Սամուէլ • 771
 Սողոմոն կաթողիկոս • 771
 Ստեփանոս դրան երէց • 772
 Տուրքիկ վարդապետ • 772

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Դ Պ Ր ՈՒ Թ Ե Ա Ն



ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ



Հայկական Դպրոցքիւնն համեմատուած ոչրիչ
նիւն ազգաց գրականութեանն հետ: — Անոր աղբարտու-
րեան պատմութիւնը: — Մեր մատենագրութեան ըս-
տանունը ըստ դարուց:

Ազգային Դպրութեանց կամ Գրականութեան
պատմութիւնը՝ նոյն ազգին սիրան ու հոգին կրող
ամէն անձին մտադրութեանն և ուսման արժանաւոր
է. վասն զի ինչպէս իրեն քաղաքական պատմութիւ-
նը՝ ընտանի կենացը ճշգրիտ և հաւատարիմ պատ-
կերն է, ասանկ ալ մատենագրականը գրաւորակա-
նին. և թէ որ առջինը զինուց և նիւթական ուժոյն
զօրութիւնն ու չափը կը ցուցնէ, երկրորդը՝ ազգի
մը անցելոյն մէջ ունեցած մտաւորական ուժին նկա-
րագիրն է, որ ապագային համար մեծ ազգեցութիւն
ունի:

Դպրութիւնն կամ մատենագրութիւնն երկու կեր-
պով կրնայ մտածուիլ. մէյմը իբրև դրաւոր երկասի-
րութիւնք՝ զանոնք առանձին քննելով՝ նկատմամբ
իրենց ոճոյն կամ դրութեան կերպին. մէյմըն ալ՝
նոյն երկասիրութեանց առիթ կամ հեղինակներուն

վրայ՝ պատմական ու կենսագրական ծանօթութիւններ աւանդելով:

Այս երկու նկատմամբ ալ՝ մեր մատենագրական պատմութիւնը եթէ ոչ բոլորովին աղքատ, սակայն և ոչ այնչափ ճոխ կրնայ ենթադրուիլ: Քաղաքական ու եկեղեցական պատմութիւննիս ճոխ է, իրաւամբք հետաքրքրական ու ընդարձակ դէպքերով. բայց ոչ նոյնպէս, ինչպէս փափաքելի էր, նաև ազգին մտաւորական պատմութիւնն կամ անոր թողած դրաւոր արտադրութիւնք:

Հայերէն դպրութեանց այս չքաւորութիւնն աւելի զգալի կ'ըլլայ՝ եթէ որ բոլոր ուսումնական աշխարհի իրաւացի զարմանքն յաճախող յոյն և լատինական մատենագրութեանց հետ ուղենանք բաղդատել. վասն զի անոնց մէջ տեսնուած փայլուն հանձարը, հմտութիւնն, կիրթ ախորժակն ու բո՛ւն մատենագրական ոճը՝ ընդունայն է փնտռել, կամ յուսալ գտնել մեր մէջը. այլ ընդհակառակն մեր դպրութեանց պատմութիւնն և ուղիղ քննադատութիւնը սխտի ցուցնեն եթէ մերոնց մէջ անոնք որ բաւական չիստելով ազգային նեղ ու ամփոփ շրջանակ մը, իրենցմէ աւելի բարգաւաճ ժողովրդոց մտաւորական ուժոյն և արտադրութեանց մէջ ջանացեր են փրնտուել առատագոյն ճարակ և սնունդ մը, և անոնց հետևողութեամբն ըրած են իրենց ուսումը՝ անոնք աւելի ընտիր երկասիրութիւններ թողած են. Թարգմանչաց դարը՝ որ ազգային պատմութեան դարագլուխ կազմած է՝ բանասիրական նկատմամբ ապականեալ ու եղծեալ Յունաստանին մէջ իրեն ուսումնաւած, մտաւոր դաստիարակութիւնն ընդունած և բարգաւաճ եղած է հմտութեամբ: Ա՛րչափ աւելի հարուստ և նախանձելի կրնար ըլլալ մեր ոսկեղէն հինգերորդ դարու մատենագրութիւնն՝ եթէ պերիկլեան հռչակապանծ ժամանակաց աննման հան-

Ճարներէ և 'ի վեհագոյն վարժապետաց կրթուէր
Հայաստանի ուսումնաստենչ և ուշիմ երիտասար-
դութիւնն:

Ուրիշ մեզի գրացի ժողովուրդներ ալ ունեցած
ենք, որոնց հետ քիչ կամ շատ յարաբերութեանց
մէջ գտնուէր է ազգերնիս: Եթէ անոնց հետ ալ ու-
ղենանք համեմատել մեր գրականութիւնն, այլևայլ
մատենագրական ճիւղեր կրնանք նկատել՝ յորս մե-
րոնք թերեւս առաւել յառաջագէմ և զարգացած
սեպուին. անանկ ճիւղեր ալ՝ յորս անոնք զմեզ կը
գերազանցեն: Օրինակ իմն, պատմագրական մասով՝
գուցէ կարենանք վեր սեպուիլ ասիական ուրիշ շատ
ազգերէն աւելի. ուր բանաստեղծականին մէջ՝ ա-
րաբացին, պարսիկն, և այլն, բուն բանաստեղծա-
կան անուան արժանաւոր նիւթեր արտադրած են,
որոնց նմանը կամ ամենեին և կամ խիստ քիչ կրնայ
տեսնուիլ մեր քովը:



Ի՞նչ է արդեօք մեր մտաւոր և գրաւորական զար-
գացման այսպիսի նուազութեան մը պատճառը: Ա-
մանք այս աղքատութիւնն առթող այլև այլ դէպ-
քեր մէջ կը բերեն. Նինոս մը կը յիշատակեն, որ
իրմէ առաջ երեցած բոլոր քաջերուն պատմութիւ-
նը ջնջել կուտայ, որպէս զի ինքը միայն անմահա-
նայ. և իրեն այս փառասիրութեանը զոհ եղած կը
համարին նաև մեր հին գալրութիւնը. — Մերուժան
մը՝ որ բոլոր Հայաստանի մէջ գտնուած գրքերը այ-
րել կը հրամայէ. — Բարբարոսներ, որ պատերազ-
մօք մատենագրաններ կը քանդեն, կ'այրեն ու կը
փճացընեն. և անոնցմէ ամենէն աւելի ահաւորագոյն
թշնամի մը, ագիտութիւնն՝ որ դարերով կը ծանրա-
նայ Հայաստանի վրայ իրեն հետեանք և արգասիք
ամէն աղիաիւք:

Ասոնք, տարակոյս չկայ որ մեծամեծ պատճառներ կրնան ենթադրուիլ և ընդունելի սեպուիլ. բայց մատենագրական աղքատութիւննիս բոլորովն և միայն այդպիսի արտաքին դիպաց և աղետից արգասիք չէ: Նոյնպիսի և թերեւս աւելի դժնդակ հալածանք կրած են յոյն և լատինական դպրութիւնք. և սակայն այսօր բոլոր աշխարհք իրենց սքանչելի գրուածներովը լեցուցած են. միայն Փոսայ Մատենադարան գիրքն այնչափ երկասիրութեանց կորուստ կը դնէ մեր առջեւը՝ որ արժանաւոր ցաւոց հետ մեծագոյն զարմանք մը կ'ազդէ:

* * *

Ուսմանց և գիտութեանց՝ Հայաստանի մէջ պէտք եղած բարգաւաճանքը չունենալուն պատճառը, ոչ այնքան անոնց անյաջողութիւնն՝ որքան անսիրելութիւն մը եղած է. և այս անսիրելութիւնը՝ անոնց յառաջագիմութիւնը արգիլած: Պէտք է խոստովանիլ, որ չունինք մեր պատմութեանց մէջ այնպիսի թագաւորներ՝ որ ուսմանց, գիտութեան և կրթութեան հալածիչք եղած ըլլան. սակայն քիչ ունինք այնպիսի իշխաններ ալ՝ որ անոնց յառաջագիմութեանը պէտք եղած փոյթն ու մտադրութիւնը երեւցուցած ըլլան:

Գանձք են ուսումն և գիտութիւնք. բայց անոնցմով հարստանալու համար պէտք է զանոնք մեղի մօտեցընել. իրենք իրենցմէ մեղի չեն մօտենար: Առամշտապէս՝ որ մեր պատմութեանց մէջ Պերիկլէս ու Մեկենաս մ'է, այս հնարքս դատաւ՝ իւր հայրենիքը բարգաւաճանաց և յառաջագիմութեան ճամբուն մէջ մտցընելու: Առաջ դպրոցներ բանալ տուաւ Հայաստանի մէջ, ու սպասած արգիւնքը չտեսաւ անոնցմէ. անոր համար հարկ սեպեց ճանապարհոր-

դու թիւններ ընել աալ, և ուր աւելի կը տեսնուէր մտաւորական զարգացումն՝ հոն աւելի կեցընել և աշխատցընել տուաւ Թարգմանչաց դասը: Պատմութիւնն և արգիւնք իրաց՝ բարձրաձայն կը հռչակեն թէ որչափ օգտակար եղած է մեծ և ուսումնասէր թագաւորին այս մտածութիւնը: Հայոց ազգասիրական ոգին՝ զոր միշտ ունեցեր են, զիրենք քիչ մը կարճատես ըրած է (թէ քաղաքական և թէ ուսումնասիրական բարգաւաճանաց մէջ), ըսած է անուանի արևելագէտն Մոհլ. մենք կրնանք յաւելուլ՝ թէ չափազանց խորշումն յամենայնէ որ իրենցը չէ՝ երբեմն զիրենք յետագէմ ալ ըրած է: Հինգերորդ և երկուսասաներորդ դարերը բացառութիւն մը կրնան սեպուիլ. բայց այն նշանաւոր և բազմերախտ անձանց գրուածք և վարք կեցած են հաւատարմացընելու թէ այն բացառութիւնը ընդհանուր ազգին համար չէր:

Այս գլխաւոր պատճառներէն զատ՝ մեր աշխարհին նիւթական դիրքն ալ ուսմանց յառաջագիմութեանը նախատաւոր եղած չէ: Չորս կողմէն թշնամի ազգաց յարձակմանը նշաւակ ազգ մը՝ ի հարկէ ինքզինքը պաշտպանելէն քիչ առեն կ'ուենենար նաև միտքը զարգացընելու, և չզարգանալու սովորած միտք մը՝ միշտ յետախաղաց ընթացք կ'ուենենայ: Այդ ընթացքն՝ կամաց կամաց ագիտութիւնը կ'ընդելացընէ, և ուսմանց օգուտն ու յարգը մոռցընել տալով՝ ինչուան զանոնք անօգուտ կամ մնասակար երեցընելու վտանգին կը տանի:

Ո՛ր և իցէ յառաջագիմութիւն՝ քաջալերութիւն կը սիրէ. բարոյական ու նիւթական խրախոյսը՝ հանձարոյ գլխաւոր սնունդ տուող անհրաժեշտ տարրն է. անոր համար Նլադա և Հսովմ սովորած էին իրենց իմաստունքը ժողովրդոց առջև հանելու, և անոնց խրախուսանօքը՝ ձեռք զարկած ասպարիզին

Մէջ ալ աւելի յառաջագէտ ընելու: Կը տեսնենք բոլոր Յունաստան ժողովուած՝ Հերոդոտայ պատմութեան գիրքը մտիկ ընելու, ղինքը Կովէլու և քաջալերելու. և այն գովութեանց ու քաջալերութեանց արդիւնք կ'ըլլայ Թուհիգիտէս: Եսքիլէայ ողբերգութեանց յաջող ձեռնարկութիւնները Սոփոկլէս ու Եւրիպիդէս մը կ'երեւցընեն:

Նիւթական խրատոյսն ալ յիշեցինք, և որ այնչափ դժուարագիւտ եղած է մեր նախնեաց քով: Հերոդոտ՝ զոր հիմա ալ յիշատակեցինք, ղինք մտիկ ընող ու իր հանձարոյն վրայ զարմացող ժողովրդեան հաճութեամբն ու վճռով՝ տասն տաղանդ (34,000 Քր.) վարձք կ'ընդունէր: Գրեթէ իրեն ժամանակակից քերթող մը, Կերիլոս, որ Յունաց՝ Քսերքսեսի զորաց վրայ տարած յաղթութիւնը հռչակեր էր, քերթուածին ամէն մէկ տողին համար մէյմէկ ոսկի ընդունեցաւ ՚ի փոխարէն: Մեծն Աղէքսանդր՝ որ Հոմերոս մը ունենալու համար՝ Բաբելոնէ աւարած բոլոր Կանձն ու ճոխութիւնը կը խոստանար, գիւմացը ելած խեղճ քերթողը խրատուսելու համար՝ յօրինած ամէն ընտիր տողին համար ոսկի մը կուտար: Երբ Վերգիլ՝ Հոկատիայի ՚ի լուր կ'ընթեռնուր այն սրտաշարժ տողերը՝ որ կը յիշեցընէին ըզհէգն Մարկելլոս, սրտին ցաւէն ու այլայլութենէն թալկացաւ ինկաւ. ու երեսուն տողերէ բաղկացած այն գեղեցիկ դրուագին ամէն տողին համար զատ զատ տասն մեծ սեստերոս (2,000 Քր.) պարգևեց քերթողին (300 սեստ. = 60,000 Քր.): Սեպտիմիոս Սեւերոս և Կարակալա կայսերք՝ հաւասար առատաձեռնութեամբ վարձատրեցին Ռապիանոս բանաստեղծը յօրինած Ռոսոց և Չիկոքսուքեան երկու քերթուածոց համար. իւրաքանչիւր տողին փոխարէն պարգևելով ոսկի ստատեր մը, և էին ըստ Սուիգասայ 20,000 տողք: Կը թողունք յիշատակել ու-

թիչ բաղմաթիւ օրինակներ թէ հին ազգաց և մանաւանդ նորոց մէջ, որք գիտցան և յաջողեցան փոխել 'ի դեռ ոսկւոյ՝ իրենց գրչէն բղխած մեշանը: Աւնեցե՞ր են արդեօք մերք ալ այսպիսի խրախոյս և քաջաւեր: — Պատմութիւնը ասոր հակառակը կ'արձանագրէ յաճախ տխուր գոյներով և լքուցիչ բանիւք:

Աւրիշ պատճառ մըն ալ կը գտնենք ուսմանց մեր մէջը եւս մնալուն: Հին ազգաց շատին մէջ՝ ուսումը մենավաճառի մը պէս էր կրօնից պաշտօնեաներուն և ինչպէս հաւատոց վարդապետութիւնք՝ ասանկ ալ ուսումը անոնցմէ կը ծաւալէր ժողովրդեան մէջ: Վախ մը՝ չէր համարձակեցրնէր զիրենք առատ ըլլալ այդ մատակարարութեանը մէջ, որպէս զի չըլլայ թէ կիսկատար ուսումը՝ կրօնից անտարբեր կամ թոյլ ընէ ժողովուրդը: Այս գրութեան հետևող կ'երեւնայ նաեւ մեր ազգը, և անոր արգասիք կը սեպենք մեր մատենագրաց շատին՝ եկեղեցական դասուն վերաբերիլը: Անանկ որ եթէ կարելի ըլլար՝ հեթանոսական ժամանակներէ մնացած մատենագրութեան փափաքելի երկասիրութեանց գիւտին հանգիսիլ, հաւանական պիտի ենթադրէինք որ հեղինակաց մեծագոյն մասը քրմաց դասակարգին պիտի վերաբերէին:

*
* *
*

Բայց իւր աղքատութեամբն ալ՝ պատուական է, և պէտք է ըլլայ, մեզի համար մեր ազգային մատենագրութիւնը: Լեզունիս իրեն նախնական վայելչութեան մէջ՝ անոնց գրքերովը ինչուան մեզի աւանդուած է. պատմութիւննիս անոնց պարտրկան ենք, և իմաստունն Յւրոպա մեզի հետ երախտագէտ է՝ անոնց հմուտ գրչին արդիւնք ընտիր պատմական երկասիրութեանց, և մանաւանդ ընտրելագոյն թարգմանութեանց համար:

Անոնցմէ մին, — մեր արդ իսկ յիշատակած ա-
նուանին Մոհլ, — Գաղղիոյ իմաստնոց ասիական կա-
ճառին մէջ կը վկայէր թէ « Հայոց մատենագրու-
թեանը սլաամիչներու կողմանէ ինչ աստիճանի հա-
րուստ ըլլալը՝ քաջայայտ է ամենուր: Քրիստոսի
թուականին չորրորդ դարէն՝ ի վեր՝ անընդհատ շարք
մը ունի սլաամաւորաց. անկէ՛ ի զատ՝ Հայոց երկրին
դրիցը սլաամաւաւ՝ իրենց մատենագրութիւնն ալ
մասնաւոր յատկութիւն մը ունի: Հայք օտար ազ-
գաց վրայ ոչ երբեք մեծ ազդեցութիւն մը ունեցած
են. բայց դժբաղդաբար միշտ վերաբերութիւն մը
եղած է անոնց մէջ ու իրենց դրացի աշխարհակալ
ժողովրդոց: Ատենով Պարսից հպատակ եղան. Հռով-
մայեցւոց և Յունաց ձեռքը անցան, Սլաւացւոցմէ
նուաճուեցան, իրենց երկրին մէկ մասը Թաշակրաց
իշխանութեան կամ ազդեցութեան տակ ձգեցին.
Մողոլներէն ու Թուրքերէն հարստահարեցան: Ի-
րենց տարեգրութեանց հին մասին մէջ սլահուած
են՝ Սասանեանց ժամանակը գրուած ու կորսուած
գրքերու կտորներ: Եւ որովհետեւ Պարսից հպատակ
էին, իրենց կառավարութենէն ու Պարսից հետ ու-
նեցած կռիւներէն՝ Պարսկաստանի վրայ այնպիսի
թանկագին տեղեկութիւններ կ'առնուէք որ ուրիշ
տեղ չեն գտնուիր¹ » :

*
*
*

Մատենագրական սլաամութիւննիս երկու գլխա-
ւոր մասի բաժնած ենք. Հին և Նոր մատենագրու-
թիւն:

Հինը՝ մէյմը Անգիր ժամանակիսց մատենագրու-

¹ Mohl, secrétaire de la Société Asiatique de Paris. Rapport sur les travaux du Conseil de la Société, pendant l'année 1855—56.

Թիւն, քանի որ ազգը իրեն մասնաւոր գիր, կամ հիմնական գործածուած գրերը չունէր. մէյմըն ալ Գրաւոր: Գրաւոր մատենագրութիւննիս ալ երկուքի կրնանք բաժնել. մէյմը սրբոյն Մեսրովպայ ձեռքով ազգային գրոց գիւտը չեղած, մէյմըն ալ անկէ ետքը: Առջինին կը վերաբերին չորրորդ դարուն մէջ երեւցած մատենագիրք, և երկրորդին՝ սրբոյն Մեսրովպայ գիւտէն մինչեւ ՚ի Յովհաննէս Երզնկացի:

Երզնկացիէն ետքը լեզունիս ամենամեծ կերպարանափոխութիւն մը կը կրէ. անանկ որ եթէ նոր մատենագրութիւնը իւր ամէն փոյթն ու ջանքը դործածած չըլլար՝ հայերէնը իւր նախկին վիճակին մէջ մացընելու, բոլորովին պիտի աղաւաղեր, և թերեւս անհետանար՝ ուրիշ լեզուաց մէջ ընկղմելով: Անոր համար եթէ նոր մատենագրութիւնը հնոյն պարտըկան է իւր գոյութիւնը, հնոյն ալ պահպանութիւնը նորոյն ջանիցը արդիւնք է:

Բայց հին գրաւոր մատենագրութիւննիս ալ՝ ամէն ժամանակ նոյն կերպարանքը ունեցած չէ. երբեմն ծաղկած՝ ու երբեմն ալ անշքութեան դարեր ունի: Մեր գրուածքը աւելի պատմական ըլլալով, ընթերցողաց և սորվողներու դիւրութեանն համար զատ զատ դարերու բաժնեցինք, և ամէն մէկ մատենագիր՝ ինչ դարու որ կը վերաբերի, հոն դրինք իրեն գրաւոր վաստակոց յիշատակութեան հետ նաև վրան ամփոփուած կամ մեղի ծանօթ բանասիրական կամ կենսագրական աեղեկութիւններն:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԳԻՒՐՔ

Նշանագիրք ընդհանրապէս և անոնց կարևորութիւնն: — Հայ ազգին նախնական տառերը: — Բեռնաքանդակ արձանագրութիւնք: — Անոնց գոյութիւնն 'ի Հայաստան և հաշմանակալի հետեւանք: — Երկրաւ և իր արձանագրութիւնք 'ի վերոնմալ աշխարհի և այլոց: — Չեւո, ասորի և յոյն տառք, և անոնց գործածութիւնն առ վերան: — Հանաքոտագիր նշանակք: — Յատուտ ազգային տառից զգալի պէտք: — Վարձապետ, Սահակ և Մարտիկ: — Մարտիկայ ջանք 'ի գիշտ հայկական տառից: — Կորիւն, Խորեանացի և Փարսեցի և անոնց խօսքերը: — Պատմութիւն գիշտի տառից: — Այլևայլ խնդիրք, կարծիք և դրոշմութիւնք ասոր նկատմանք: — Դանիէլ ասորի և իր տառերը:

Խօսքը՝ որով մարդու խորհուրդները ուրիշի մը կը հաղորդուին, հեռաւոր անձանց չեն կրնար հասնիլ. խօսուած վայրկենին կը սահին կ'երթան, ու խօսողին ետեւէն եկողներուն կամ չլսողներուն համար ամենեւին անօգուտ կամ անպիտան կը մնան: Այս երկուքին ալ դարմանը գիրը միայն կրնայ ընել:

Կազմաբարաց բացատրութիւնք՝ նախնական մարդկային ընկերութեան մէջ միշտ անկատար կերպով՝ ու յաճախ խորհրդաւոր նշանակներով կ'ըլլային. որով՝ նմանելով մանկութեան, յառաջ քան զգրել՝ ակսած պիտի ըլլան նկարել, կամ ինչպէս սովոր ենք

ըսել, աչքի հետ խօսիլ: Ասանկ՝ իրարու խառնուած երկու ձեռք՝ կը տեսնենք որ առ հնադոյն ազինս կը նշանակէին զխաղաղութիւն կամ զմիաբանութիւն. նետք՝ զպատերազմս, աչք մը՝ զաստուածութիւն կամ զնախախնամ տեսչութիւն. դաւաղան՝ զթագաւոր կամ անոր իշխանութիւնը, և այլն: Այս ձևերն իրարու հետ միացընող այլևայլ նշանք՝ բաւական կրնային ըլլալ պարզ իմաստ մը բացատրելու համար:

Սակայն ասոնք իմաստից բաւական արտայայտիչք չէին. դրութեան այս կերպով՝ խօսքը որոշ և ճիշդ չէր կրնար թարգմանուիլ. ուստի և ոչ յոյժ դո՛հացուցիչ, և զայն ընդհանուր ընելու ոչ պատկանաւոր: Մարդիկ, քանի որ ընկերութիւնը կ'ընդարձակուէր, որով և իրարու հետ ունեցած հաղորդակցութեանց կարևորութիւնք, հեռաւորաց հետ ալ խօսելու անհրաժեշտ հարկը իմացան և տեսան, և թէ պէտք էր յիշել, և ուրիշներուն մտաց մէջ ալ արպաւորել՝ ինչ որ հարկ և օգտակար էր չմոռնալ:

Այս անհրաժեշտ հարկին, ինչպէս ըսինք, արդասիք և հեռանք է գիրը, որ մասնաւոր նշանակներով կը ձևանայ, և որուն ամբողջութիւնը այբուբենք կոչուած են, և յունական բառով այբաբերոք:

*
* *
*

Ո՞րն է Հայոց ազգին նախնական գիրը. կամ թէ մեզի արդէն ծանօթ տառերէն զաս կամ յառաջ՝ ունեցած է ուրիշ տառեր կամ այբուբենից դործածութիւն: — Մեր հետաքննութեանն ու տեղեկութեան արժանաւոր խնդիր մը. տոհմային մատենագրութեան սնունդն և յառաջագիմութեան գլխաւոր տարրը, անոր պատմութեան մէջ հարկ է որ իր արժանաւոր տեղը գրաւէ: Այս գիտմամբ կը համառու-

տենք մեր այբուբենին և անոր դիւտին վրայ ինչուան առ մեզ հասած տեղեկութիւններն :

Հայոց ծանօթ սրատմութիւնը կ'աւանդէ թէ ազգերնիս՝ ազգ ձեւանալէն ու կարգաւորեալ լեզու մը ստանալէն շատ ետքը հնարած ըլլայ իր դիրը : Բայց որովհետեւ անկարելի է անգիր քաղաքականութիւն մը ենթագրել՝ մեր սրատմութեանը այն ընդարձակ միջոցին մէջ որ յառաջ քան զդիւտ գրոյն, հաւանաւ կանաքար մերտնք ալ իրենց յատուկ դրերը ունենալէն յառաջ գրացի ազգաց տառերը դործածելու սովորութիւնն ունեցած պէտք է ըլլան : Մեր այս կարծեաց երաշխաւորութիւնը՝ կրնանք կերպով մը հին սրատմութեանց և արձանագրութեանց մէջ փնտռել :

Ասիոյ սրատմութիւնը, և մեր ժամանակաց հմուտ հետազոտութիւնք կը սովորեցընեն թէ նոյն ընդարձակ գաւառները գրաւող յաղթական ազգեր՝ իրենց յատուկ գրութեան կերպ մը ունէին, որով սովոր էին քանդակել արձանագիրս, և որուն մեր ժամանակաց գիտնականք սեպագձև կամ քևեռագիր անունը կու տան : Այսպիսի արձանագրութիւնք՝ փորագրեալք՝ ի վերայ ժայռից, քարանց, վիմաց և թըրծուն աղիւսներու՝ գտնուեցան ու կը գտնուին Նփրատայ ու Տիգրիսի ափանց վրայ՝ ուր էին երբեմն Բաբելոն և Նինուէ՝ հռչակապանծ քաղաքք. յաշխարհին Պարսից՝ ՚ի Սասնր և ՚ի մերձակայս հնոյն Պերսեպոլեայ և ՚ի Շոշ, ՚ի Համատան՝ կամ նախնոյն Եկբատանայ մօտ, Էլվէնա լեռանց վրայ և յՈրոնդէս. ՚ի Արմանշաս՝ Բիսիթունի կամ Բիհիսթունի ժայռից վրայ, ՚ի հիւսիսակողմն Աովկասու՝ մերձ ՚ի Բարբանդ, և այլն :

Արդէն այդ խորհրդաւոր և դժուարընթեռնի տառից և գրուածոց դոյութիւնը նաև ՚ի Հայաստան տեսեր ու ծանուցեր էին անուանի հնագէտք մեր դարուն՝ Շուլց, Ռիթթէր, Արոթֆէնա, Լայար, Բա-

նիքոֆ, Պրոսէ, Քիւնիք, Քոստաքոֆ, և այլք. և 'ի մերազգի հմտից և բանասիրաց՝ Սարգսեան և Սմբատեան վարդապետք, Պատկանեան . . . ոչ ըսկ 'ի Վան և 'ի Շամիրամակերա, այլ նաև 'ի հովիտա Եփրատայ, 'ի Մելիտինէ և այլուր, 'ի Բաշու, յԱրմաւիր, 'ի Յուլակերա և 'ի Վաղարշապատ: Այս բազմաթիւ արձանագրութիւնք՝ ցան և ցիր սփռեալք ընդ ամենայն Հայաստան, իրաւամբք ենթագրել կու տան՝ թէ մերազգն ալ, որ իրեն գրացի մերձաւոր աղգաց նման քաղաքականութիւն և կրթութիւն ունէր, ու յաճախ նաև վերաբերութիւն, անշուշտ նոյն բևեռածեւ գրոց բոլորովին անծանօթ մնացած չէր, ու երբեմն նաև անոնց դործածութեան:

Մեր հին պատմութիւնն այս ենթագրութեան հաւատարմութեանը ապացոյց մը կ'ընծայէ:

Խորենացի՝ մեր ամենէն աւելի հնախօս և հմուտ պատմագրաց մէկը, Մարիբասէ առնչով կ'աւանդէ թէ երբ Շամիրամ Արայի յաղթեց ու Հայաստան մտաւ, Վանայ բերդին վրայ՝ մեզի անխմանալի լեզուով մը արձանագրութիւններ քանդակեց. նոյնպէս ուրիշ շատ տեղուանք՝ նման տառերով արձաններ հաստատեց: Այս գրուածներն՝ Շամիրամայ պատերազմաց ու յաղթանակաց պատմութիւններն էին. ինչպէս որ Խորենացւոյն հետևեալ խօսքերն կը հաւատարմացնեն. « Չամենայն երեսս քարին իբրև գըրչաւ զմով հարթեալ, բազում գիրս 'ի նմա գրեաց. որոյ հայեցուածն միայն՝ զամենայն ոք 'ի զարմանածէ: Եւ ոչ միայն այս, այլ և 'ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ հրամայէ գրել. և 'ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր »:

Ար համաձայնին նաև ոմանք յօտար պատմագրաց՝ նոյն Շամիրամայ համար աւանդելով թէ նման արձաններ և յիշատակարաններ հաստատած ըլլայ նաև

ուրիշ տեղուանք՝ հանդիսավայրք և տեսարանք իրեն մարտիցն և յազթանակաց¹ :

Հայաստանի մէջ ալ, ինչպէս ուրիշ տեղուանք, Շամիրամ արձանագիրներ քանդակել տուած աւան, ունէր անտարակոյս իրեն իրաւացի փառասիրութեանն նպատակ մը. յիշեցընել տեսողաց, ու ապագայից՝ ինչուան հեռաւոր դարերու գիտութեանն ու զարմացման յանձնել իր անուան, համբաւն ու քաջագործութիւնքը: Այդ նպատակին հասնիլն անկարելի պիտի ըլլար Շամիրամայ՝ եթէ այդչափ ինամքով քանդակուած գրուածոց առջև անտարբեր մնար՝ նոյն գաւառներուն և աշխարհաց մէջ բնակող ժողովուրդը, չիկարենալով ընթեռնուել զանոնք, ու ՚ի նոսա պարունակուած իմաստից խելամուտ ըլլալ: Ար հեաւի ուրեմն ենթագրել՝ թէ կար, կամ պէտք էր ըլլար, նաև հայկական բառակերպ գրութիւն մը՝ երկրին բնակչացը ոչ անձանօթ. և այս կարծեաց՝ ՚ի սառագութենէ ոչ այնչափ զուրկ ըլլալուն՝ նպաստաւոր և օժանդակ կը հասնին՝ նոր ժամանակաց այդ ամենահին տառից վրայ եղած խուզարկութիւնք, որ սեպաձև գրութիւնները այլևայլ ցեղ բաժնելով՝ անօնցմէ մէկուն ալ, ճիշդ Հայաստանի մէջ գտնուածներուն, հայկական կամ արամական անունը տուած են: Այդ անունը ոչ այնչափ նոյնպէս կոչուող աշխարհին մէջ գտնուելուուն համար է, զի գտնուեր են և դեռ կրնան գտնուիլ անկէ

1 Semiramis, quum et lapis deficeret et majus aliquim concupisceret, quam quod ære posset assequi, apud montem Mediae, qui Bagistanum dicitur, in petra stadiorum septem et decem suam inculpsit effigiam, quam viri certum divis venerentur. (Կելիոս, ԻԹ. ԻԴ):

Ուրիշ հին պատմիչ մ'ալ կը վկայէ նոյնպէս զՇամիրամայ. Petras ferra domuit; viasne feris quidem ambulatas stravit.

Դարձեալ այլ ոմն աշխարհագիր. Semiramis mons, ubi Pylae Zagri, a Semiramide, qui illum abscissum pervium redditit.

դուրս տեղուանք ալ, այլ հոն բնակող ժողովրդեան
խօսած լեզուին պատկանելնուն ենթադրութեամբ:

* * *

Հայկական կոչուած բեռնակերպ արձանագրու-
թեանց ընթերցումը, զայն հետազօտող գիտնաց զա-
նազան ջանքերովն ալ դեռ ինչուան հիմա արժանա-
պէս գոհացուցիչ արդիւնք մը տուած չէ ուսումնա-
կան աշխարհի. ու միւս երկու ցեղ գրուածներէն
ալ, - ասորականէն ու աքեմենականէն - աւելի գը-
ժուարընթեռնի մնացած: Ասոր ալ գլխաւոր պատ-
ճառն՝ որ լեզուի պատկանելնուն անստուգութիւնը՝
որով անհամաձայնութիւնը. ոմանք՝ ի հնախոյզ գիտ-
նոց՝ սեմական լեզուի մը վերաբերիլ կարծեցին.
այլք՝ հնդիկ - եւրոպական, և միւսներն ալ ՚ի տու-
րական և ՚ի հայկական տարերաց բաղկացեալ լե-
զուի մը: Յեաին երկու կարծիք կամ գրութիւնք՝ ի-
րարու կը մօտենան, հայկական ծագումն և սկզբնա-
ւորութիւն չժխտելով անոնց: Հռչականուն անգ-
ղիացի հնագէտն Հինքս՝ որ հնդիկ - եւրոպական լե-
զու մը կը նկատէ անոնց մէջ, Վանայ բերդին արձա-
նագրութեանց վրայ անխօնջ ու երկար հետազօ-
տութիւններէ ետքը կը հետևցընէ թէ հայերէն լե-
զուով գրուած պէտք է ըլլան անոնք: Իր այս կար-
ծեաց պատճառը՝ անոնց մէջ ձայնաւոր տառեր գըրա-
նելն եղած է. որով յաբեթական ըսուած լեզունե-
րուն մէկուն պատկանելնուն վրայ տարակոյս չիմնար
կ'ըսէ. վասն զի այն հին լեզուաց մէջ միայն կը գըրա-
նուէր ձայնաւոր տառից գործածութիւնն: Երրորդ
գրութեան ջատագովն էր Մորթման գերմանացի,
որ այլևայլ գրուածներով, ինչպէս ծանօթ է, ոչ
լոկ հայկական պատմութեան՝ այլ նաև լեզուին վե-
րաբերիլը ուղեց ցուցընել. և իր կարծիք և գրու-

Թիւն՝ բաւական հռչակ և ընդունելութիւն գտաւ, գէթ առջի բերան:

Աքեմենեան և ասորացեղ բևեռաքանդակ տառից ընթերցման բաւական դիւրանալն ու սպարդուելը ջանիւք դիտնոց, հայկական կոչուածներուն ալ ընթերցումն յուսալի և փափաքելի կ'ընէ: Օբբէրդ՝ որ մասնաւոր ջանքով ետևէ եղած է ասոնց ընթերցման, իր գրուածոց մէջ շատ տեղ հնգիկ – եւրոպական լեզուի մը պատկանելնուն ամենեին չտարակուսիր: Ըստ նորագոյն լեզուաբանական հետազոտութեանց եւրոպացի արդի դիտնոց, և ոմանց եւս մերազնեայց, հայկական հին լեզուն՝ հնգիկ – եւրոպական արմատներէ ձևացած կը համարուի, ու սեմական քանի մը տարերաց, Հայկայ ցեղին կամ սերունդին խառնուելովը արամեական ժողովրդոց հետ՝ որ Հայաստանի հողոյն վրայ յառաջագոյն հաստատուած էին բնակութեամբ, գրութեանց մէջ բևեռակերպ տառերն ալ գործածած պիտի ըլլան:

Բևեռաձև տառերով ձեռագիր մը գտնուած չէ. ուստի կը հեռեցնեն հմուտք, նոյն իսկ տառից բընութենէն՝ որով ձևացած են, թէ սարդ քանդակաց և արձանագրութեանց մէջ գործածուելու վախճանաւ հնարուած էին: Անոնց կիրաւութեամբն վարուող աշխարհաց ժողովուրդք հարկ էր ունենալին, ինչպէս անշուշտ կը համարի Գաղըրմէր, ուրիշ ազգ մ'ալ գրութեան, աւելի ընթացիկ, սովորաբար և հեշտեաւ գործածելի: Այս վերջնոյս՝ որ թերեւս առջինին հեռեղութեամբ յօրինուած էր, և որուն սակաւագիւտ օրինակք կամ փորձք կրնան համարուիլ՝ ի Բաբելոն գտնուած քանի մը մանր ու աղիւսի վրայ քանդակուած յիշատակարանք, նմանութեամբ յօրինուած կ'ենթադրուին հեբրայական նոր կամ քաւակուսի կոչուած տառք, զորս Հրէայք գերութենէ դարձած ատեննին հետերնին բերին:

*
* *

Սակայն բեւեռակերպ տառից գործածութիւնը երկար ատեն չգիմացաւ. և ինչպէս ուրիշ ազգեր՝ անակ ալ Հայերը ձգեցին զայն. Ասիոյ հարաւային բնակիչք՝ սկսան Փիւնիկեցւոց տառերը գործածել. ուսկից կամաց կամաց Սամարացւոց, Քաղդէացւոց, Հրէից, Ասորւոց, Յունաց և Արաբացւոց գրերը ձեւացան: Իսկ Ասիոյ հիւսիսային բնակիչք, որոնց հետ մեր ազգն ալ, Չենտի գրերով սկսան վարուիլ: Այս կարծիք անհակառակելի կրնայ սեպուիլ, որովհետև Խորենացւոյ, և իրեն ժամանակակից կամ ետքը եկող ուրիշ պատմագրաց վկայութեան վրայ հաստատուած է. և Խորենացւոյ և հայկական գրոց գիւտին մէջ եղած ժամանակի մերձաւորութիւնը՝ ստուգութեանը մեծագոյն երաշխաւորութիւն մըն է:

Նոյն գրոց կիրառութիւնը ինչուան սրբոյն Գրիգորի Նուսաւորչի ժամանակ գիմացաւ, ու անկէց ալ մինչեւ սրբոյն Մեսրոպայ օրը. այս տարբերութեամբ որ եկեղեցական բաներու մէջ յունարէնն ու ասորերէնը կը գործածէին, քաղաքական իրաց կիրառութեան համար պահելով Չենտի գիրը՝ և կամ պարսկական տառերը:

*
* *

Քրիստոսական կրօնից ՚ի Հայաստան մուտ գտնելէն ետքն ալ՝ արքունական գրչաց ու անոնց գործածած Նշանագիրներուն կը հանգիպինք ազգային մատենագրութեան պատմութեան մէջ. և որոց ձևն, ինչպէս նաև կիրառութիւնն ՚ի Հռովմայեցւոց մեզի անցած կ'երևի: Անշուշտ տեսակ մ'էր այն համառոտագրութեան (sténographie), յորում աջողակ և

յոյժ վարժ էին լատինք. կը վկայէ նաև իրենց երգիծաբան քերթողն Մարտիալէս. « Բառք սրաթուխք են, կ'ըսէ. այլ ձեռք արագաշարժք քան զնոսա. լեզուն իր գործը չլմընցուցած՝ ձեռք արդէն կատարած է զիւրն¹ » :

Այս կերպ գրութեան առ նախնիս մեր, և մեզի ծանօթ ու թերեւս միակ յիշատակութիւնն կը գըտնենք առ Ագաթանգեղոսի : Սրբոյն Գրիգորի և Հռիփսիմեանց վկայութեան հանդիսին ատենական հարցաքննութեանց ժամանակ՝ իրենց խօսքերն առ թագաւորն Տրդատ հասցընելու վախճանաւ կային հոն, կ'ըսէ, արքունի նշանագիրք : Ստանկ (յէջ 89 ապ. Վենեակոյ). « Եւ մինչդեռ կայրն կախեալ այսպէս, խօսեցաւ (Գրիգոր) զայս ամենայն. և գրեցին ատենակալ դպիրք նշանագրացն » : Դարձեալ (140). « Ինչպէցան անդ նշանագիրք՝ որք գրեցին զամենայն բանս, և ընթերցան առաջի թագաւորին » :

Հեթանոս Հռովմայ այս սովորութիւնը՝ կը նկատենք նաև հին քրիստոնէութեան առաջին ժամանակաց և հալածանաց դարերուն մէջ : Եկեղեցական հնագիտութիւն և սրբագիրք կ'աւանդեն թէ ընդհանրապէս ամէն եկեղեցեաց, և ՚ի մասնաւորի կայսերական քաղաքին մէջ նստող հայրասէտաց փոյթն էր՝ վկայական մահուամբ իրենց հաւատոց պահպանութեանն համար արիւննին դնող մարտիրոսաց՝ ատենական հարցափորձին ժամանակ գանուին իբրև հանդիսատեսք և լսողք ծածուկ հաւատակիցք, և համառօտագրեն իրենց կրած տանջանքն և յատենի դատաւորաց զըուցած խօսքերը. և զորս յետոյ գետնագամբաններու մէջ կ'ընթեռնուին ՚ի լուր և ՚ի խրախոյս հաւատացելոց : Առ Ագաթանգեղեայ յիշուած

¹ Currebant verba licet; manus est velocior illis;

Nondum lingua suum, dextra peragit opus.

նշանագրաց համար՝ հմուտ բանասէրն Մ. Էմին կարծիք մը յայանած է թէ բևեռագիրք կամ հին եգիպտական սրբագրոշմ տառից նման ըլլան: Բայց հաւանականագոյն կը թուի Լանկլուա հայագէտ գաղղիացւոյն ենթադրութիւնը, որ մեր արդ իսկ յիշատակած և առ Հռովմայեցիս անբանեան կոչուած տառից նմանակերպ գրութիւն մը կը համարի:

*
* * *

Սակայն յատուկ և ազգային դրոց սէտքը՝ աւելի կերպով մը սկսեր էր զգալի ըլլալ Հայաստանի մէջ: Հայրենեաց այս մեծ ծառայութիւնը իւր վրայ առաւ սուրբն Մեսրոպ: Յարմար ու բարեպաատէհ էր ժամանակն այնպիսի վերանորոգութեան մը ձեռք զարնելու, որ թէ ազգին լրութեանը փափաքն էր, և թէ ժամանակին համար անհրաժեշտ պահանջք մը: Սուրբն Գրիգոր քրիստոսական հաւատաց ճշմարտութիւնը քարոզեր ու ծաւալեր էր յազգին. բայց ինչուան 'ի չորրորդ դար՝ դեռ եւս կային 'ի նմա այնպիսի ժողովուրդք՝ որոց ժամանակակից պատմութիւնը կը զլանայ թէ զկրթութիւն և թէ զքրիստոնէութիւն: Առանց սեպհական և յատուկ նշանագրաց՝ անկարելի եղած էր սուրբ գիրքն և իր վարդապետական նուիրական ուսումը ընդունելի և տեական ընել իրենց մէջ: Ասկէ զատ, քաղաքական մեծ պատճառ և հարկ մ'ալ կար այս բանիս ետեէն ըլլալու: Հայաստանի իշխանական ղորութիւնը՝ մէկ կողմանէ արդէն սկսած էր զգալի անարութեան մը տխուր նշանակներն առ, միւս կողմանէ ալ Պարսիկք՝ իրենց ոյժն ու ազդեցութիւնը տարածելով՝ յարատև սպառնալիք մ'էին անոր քաղաքական ինքնօրինութեանն և կրօնից: Մերձաւոր ապագայ մը արգարացուց դժբաղդաբար նոյն ատենի հայրենեաց

ու սրբութեան կրօնից սիրով առչորող սրտից արգարացի երկիւղը, որ չըլլայ թէ քրիստոնէութիւնն ու իր բարոյականն հաստատուն կերպով մը, ինչպէս փափաքելի էր, արմատացած չըլլալուն՝ պարսկական բռնութեան տեղիք տալ բռնադատուած ասէնինն՝ նաև սուրբ հաւատք ունենան իրենց անդարմանելի կորուստը: Այսպիսի վերահաս վտանգէ մը զհայրենիս ապահովել՝ սրտի ու հոգւոյ անհրաժեշտ պարտաւորութիւն մ'էր, ու միանգամայն երկնաւոր ու երկրաւոր սիրելագոյն շահուց եռանդուն փափաքանաց արդիւնք: Այս կերպով, - ինչպէս կ'ակնարկէ Սէն-Մարգէն հայերէնագէտ գաղղիացին, - Հայք յաջողեցան իրենց հաւատոց հետ փրկել նաև ազգութիւնը՝ մերժելով կամ կիրառութիւնը խափանելով այն ամէն օտար տառերուն՝ որոնք արդէն տարածուած էին իրենց երկրին մէջ՝ և որոց բռնադատ գործածութիւնը կամաց կամաց կրնար պիւրենք ընդէլացընել զրադաշտական կրօնից վարդապետութեան մերձավորութեան, և կամ անզգալի կերպով յունականին հետ վերաբերութեան մէջ դնելով կամ խառնելով, ազգային ինքնուրոյն դոյութիւնը վտանգել: Հաւատք, ազգութիւն, լեզու և մասենագրութիւն՝ դասն իրենց փրկութիւնն ու ապահովութիւնն այս կարևոր գիւտին և անոր համար եղած ջանից մէջ: Առանց ասոր՝ Հայաստան այսօրուան օրութերեւս այն վիճակն ունենար, ինչ որ Ասիոյ այլևայլ հին ժողովուրդք միայն պատմական կամ անուանական ազգ մը մնալով:

Այս էր երկու նախանձընդդէմ ազգաց, Յունաց և Պարսից՝ այլևայլ տեսակէտով բոյց մի և նոյն նըստատակաւ, փափաքն ու հեռաւոր յոյսն, և անոր հասնելու համար՝ ամէն ջանք, խոստմունք, օգնականութիւն և մերթ նաև բռնադատութիւն և բռնութիւն՝ ի գործ կը դնէին: Մերուժանայ գործն ու Պար-

սից քաղաքականութեան սատարելու եռանդն ու հնարագիտութիւնը՝ գեռ կենդանի էր շատերուն մտքին մէջ: Հայաստանի ժողովուրդը մոգակրօն ու սասանական աղգին հպատակ ընելու ամենէն գիւրին ու յարմարագոյն միջոց գտեր էր՝ յուսական գրքերն սյրել ու փճացընել, ու անանկով յոյն ազգեցութեան վախը յարմատոց քանցել: Անոր հակառակ կայսրն թէոգոս, և Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետ սուրբն Սատիկոս՝ կերպով մը իրենց կառավարութեան քաղաքագիտութեանն և զգածմանց թարգման կ'ըլլան, երբ առ սուրբն Սահակ հայրապետ գրած թղթերնուն մէջ մտերմական դանգառ մ'ալ կը յայանեն հայկական գրոց գիւտին համար եղած հետապնդութեանց և խուզարկմանց նկատմամբ առաջինն՝ թէ « Առաւել եւս մեղադիր եմք, զի արհամարհեալ զճարտարօքս որ 'ի մերում քաղաքիս, յԱսորեաց ոմանց խնդրէիր զիմաստից պիւտս »: Եւ Սատիկոս. « Ազատ 'ի մեղադրանաց ոչ թողումք, որ ոչ կանխաւ յիշատակեցեր զսիրելութիւն Գրիգորի և Ներսիսի երանելեաց քոց հարց: Եւ առաւել ընդ այս զարմանամք, թէ զիարդ թողեր զաղբիւրն եկեղեցւոյ զհայր մեր սուրբ Յովհաննէս, որ ոչ միայն անկեղերական մայրաքաղաքիս, այլ սովաւ և ամենայն քրիստոնեայք և ընդհանուր աշխարհ 'ի նմանէ վարդապետեալ ուսանի. ուստի և Ռսկիբերան կուչեցին զնա: Եւ ձեր զանց զնովաւ արարեալ, կամեցայք 'ի սահանական ջրոց զփափագ ծարաւոյն յագեցուցանել »:

Ժամանակաւ կրտսերագոյն գրութեանց մէջ ալ զնոյն ակնարկուած կը գտնենք. « Սուրբ հայրն մեր Մեսրոպ յետ առնելոյ երկնաւոր շնորհացն և ստեղծանելոյ զնշանագիրս Հայոց, զՎրաց և զԱղուանից, գնաց 'ի Կոստանդնուպոլիս հրամանաւ սուրբ հայրապետին Իսահակայ մեծի պարթեւի, և յոյժ սլա-

տուով ընկալան զնա թագաւորն թէօդոս և հայրապետն Ատախոս . և սակաւ ինչ մեղադրեցին սիրով , թէ 'ի շարժելն ձեր 'ի խնդիր դրոյն թէ ընդէր իջեր 'ի շողփաղփանս Ասորեացն , և ոչ եկիր առ աղբիւրն իմաստութեան յաստուածաղգեաց հայրապետն Յովհան Ասկեբերանն . և 'ի նմանէ այլ գիւրեալ գտանէիր զմխիթարութիւն սրախ քոյ ¹ » :

*
*
*

Էտե՛ք նոյն իսկ ժամանակացսց բերնէն այս ցանկալի գիւտին հետաքննական սլատմութիւնը : Ասոնք երեք են գլխաւորաբար , և մէկ գարու և գպրոցի կը վերաբերին . Խորենացի , Աորիւն և Փարպեցի . երեքն ալ ամենայն մեծարանաց և հաւատարմութեան արժանաւոր անձինք , և որոնք մէկմէկու գրուածքն ալ սեւած ըլլան կամ ոչ , ազգային մատենագրութեան այս նշանաւոր կէտին վրայ ունեցած համաձայնութեամբը կը հաւատարմացընեն կարծիք մը զոր այլք արդէն մեզմէ յառաջ ալ ունեցած են , թէ ազգին մէջ ինչուան իրենց ատեն դանուած արքունի վաւերական գիւտններէ քաղած կամ համառօտած պէտք է ըլլան զայն : Իրենց բուն խօսքերը մէջ բերելով և իրարու գիմաց դնելով՝ այս ենթադրութիւնը թերեւս աւելի ոյժ առնու քննադատ բանասիրութեան առջև :

¹ Ի վատիկանեան մատենագարանի որ 'ի Հռովմ՝ հոյակապ սրահի մը մէջ ուր ամենայն ազգաց այբուբենից ծանօթ հնարողաց դէմքերն սլատկերագրուած են , մեր այբուբենքն իրենց հին երկաթագիր ձևերովն տրուած են 'ի ձեռս սրբոյ Ասկեբերանի , զինքն համարելով և կոչելով անոնց հեղինակ : Գրուածքիս մէջ ուրիշ տեղ պիտի անդրադարձընենք՝ թէ ինչպէս ոմանք յեւրոպէացի բանասիրաց այդ բազմահռչակ հայրապետին ընծայած են ժամանակաւ նաեւ զթարգմանութիւն աստուածաշունչ գրոց , կամ անոր մէկ մասին , 'ի հայ բարբառ :

Ինենք նախ հին ճառընտրի մը մէջ գանուած Առ-
րեան հասուածը այս նիւթիս վրայ, որ հետեւեալ է
ըերուն մէջ գրուածէն բաւական կը տարբերի:

“ Բայց զի ոչ էր զիր հայերէն լեզուիս՝ բազում պակա-
սութիւն վնէր ճշմարտութեան աւանդիցն առ աշակեր-
տեալն. իսկ երանելի վարդապետն տարակուսեալ ՚ի խոր-
հուրդս իւր՝ առ Աստուած ապաւինէր, որ կարողն է յամե-
նայնի, ցուցանել զգիր հայ լեզուիս. որով նուազութիւնն
յառաւելութիւն դայցէ գրով: Եւ յարուցեալ այնուհետեւ
հասանէր առ սուրբն Սահակ հայրապետն Հայոց՝ յաղագս
գրոյ նշանագրաց. եզիտ զնա առաւել եւս փափաքող այնմ:
Եւ յետ բազում ջանից և աշխատութեանց և ոչ ինչ օգտելոյ,
դարձեալ յաղօթս ապաւինելով՝ յԱստուծոյ խնդրէին որում
ցանկային: Եւ մեկնեալ ՚ի միմեանց, և յանձն առեալ զխրս-
տամբերութիւն՝ ճգնէին առաւել քան դառաւելս:

“ Եւ յետ այսորիկ ծանուցեալ վնէր ՚ի թագաւորէն Վը-
ռամշապհոյ, որ և նա այսմ նախանձայոյդ եղեալ, առաքին
զՄեսրովք աշակերտօքն հանդերձ ՚ի Միջագետս Ասորւոց:
Եւ երթեալ նորա իսուղէր ուր ուրեք իմաստասիրաց համբա-
ւէր գիտութիւն: Եւ հանդիպեալ Իանիէլի ումեմն եպիսկո-
պոսի Ասորւոց առաքինւոյ, որ ասաց նմա ցուցանել զնշա-
նագիրս՝ որում ցանկայրն: Եւ յետ բազում աշխատութեանց
և քննութեանց և ուսմանց՝ անշահ մնացեալ. զի ոչ բերէր
գրատս և գրանս արիափետացն ըստ հայերէն լեզուիս:

“ Յայնժամ հաւատով առ Աստուած ապաւինի, և աղօթս
արտասուալիցս առ Աստուած մատուցանէր, և հայցէր յամե-
նեցունց տեսունէն զտիւ և զգիրչեր՝ ցուցանել զփափաքելին
նշանագրաց: Եւ տեսանէր ոչ ՚ի քուն երազ և ոչ յարթնու-
թեան տեսիլ, այլ ՚ի սրտին գործարանի՝ երեւութացեալ
հոգւոյն աչաց՝ թաթ ձեռին աջոյ, գրելով ՚ի վերայ վիմի. զի
որպէս ՚ի ձեան վերջք դժին ունէր քարն. և ոչ միայն երեւու-
թացաւ, այլ և հանգամանք ամենայնիցն՝ որպէս յամանի ՚ի
միտս նորա հաւաքեցաւ: Եւ յարուցեալ յաղօթիցն՝ եստեղծ
զնշանագիրս մեր հանդերձ Ռուփինոսիւ աշակերտիւ Եպիփա-
նու, որ ՚ի Սամոս էր միայնակեաց. կերպածեալ զգիրն
ըստ հրամանի Մեսրովքայ վարդապետին և երանելոյ, փո-
խադրելով ըստ հայերէն ըստ անսայթաքութեան սիղորայից
հելլենացւոց ”:

Գ Ո Ր Ի Ի Ն

« Եւ անկեալ 'ի ծուփս խորհրդոց, եթէ ո՞րպէս արդեօք ելս իրացն դաանիցէ, և իբրև աւուրս բազումս անդէն 'ի նմին դեգերէր, յարուցեալ այնուհետև հասանէր առ սուրբ կաթուղիկոսն Հայոց մեծաց, որոյ անունն ճանաչէր Սահակ, զոր պատրաստական դաանէր նմին փութոյ հաւանեալ և միանգամայն յօժարութեամբ դումարեալ հանդերձ աղօթիւք մեծովք առ Աստուած կանխէին վասն ամենայն ոգւոց քրիստոսաբեր փրկութեանն հասանելոյ, և զայն առնէին աւուրս բազումս: Ապա ելանէր նոցա պարգևական յամենաբարին Աստուծոյ, ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդն երանելի միաբանելոցն, և դիրս նշանադրոյ հայաստան ազգին հասանել. բազում հարց փորձի և քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ, և բազում աշխատութեանց համբերեալ:

« Ազգ առնէին ապա և զկանխագոյն խնդրելին իւ-

Փ Ս Ր Պ Ե Ց Ի

« Եւ այսպէս բազմաժամանակեայ մտածութիւնն երանելոյ առն Մաշթոցի՝ ընկալեալ յամենախնամ մարդասիրէն Աստուծոյ, զօրացոյց զնա հոգւով ուղորմութեան իւրոյ. քանզի հոգացեալ յարաժամ տրամէր երանելի այրն Մաշթոց, տեսանելով զմեծաշան ծախս մանկանցն հայաստան աշխարհիս: Արք բազում թոշակօք և հեռագնաց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ դեգերմամբք մաշէին զաւուրս իւրեանց 'ի դպրոցս ասորի գիտութեան. քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ և կարգացմունք գրոց ասորի

Խ Ո Ր Ե Ն Ա Յ Ի

« Ի վարդապետել երանելոյն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող և թարգմանիչ. և եթէ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուշ 'ի ժողովրդոցն լինէր՝ յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ: Վասն որոյ եդ 'ի մտի հնարել գտանել նշանագիրս Հայոց լեզուիս. և արկեալ զանձն 'ի ջանս, պէսպէս փորձիւք տաժանէր:

« Յետ այսր վախճանեալ եպիսկոպոսապետին Ասպուրակէս, 'ի տեղի նորա յաջորդէ Խոսրով զՍահակ որդի մեծին Ներսէսի... Առ նա եկեալ Մեսրոպ յաղագս խնդրոյ նշանագրաց Հայոց, եդիտ զնա առաւել փափագող այնմ. և յետ բազում ջանից և ոչ ինչ օգտելոյ, դարձեալ յաղօթս ասլաւինեալ, յԱստուծոյ խնդրելով: Եւ մեկնեալ 'ի միմեանց, գնաց Մեսրոպ 'ի դադարս իւր:

« Վրամ հրամայեաց Վրամշապհոյ մեր թագաւորին իջանել 'ի Միջագետս, զի խաղաղացուցեալ կարդես.

ուսմամբ վարէին 'ի վանորայս և յեկեղեցիս հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչ ինչ էին կարող լըսել և օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի՝ յանլրութենէ լեզուին ասորոյ:

« Զայս 'ի բազում ժամանակս զմտաւ անեալ երանելի առն Մաշթոցի, և փղձկացեալ յանձն իւր, մանաւանդ թէ գոն նշանագիրք հայերէն լեզույս, որով հնար է ինքեան ձայնիւ, և ոչ մուրացածոյ բարբառով շահել զոգիս արանց և կանանց առ հասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեանն. զորացեալ 'ի սուրբ Հոգւոյն յորդորմամբ, և եկեալ առ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Սահակ, զեկուցանէր

(Կ ր ի - ն)

րեանց թագաւորին Հայոց, որոյ անունն կոչէր Վաւաճ
 շապուհ: Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն
 ուրումն ասորոյ եպիսկոպոսի ազնուականի Բանիէլ
 անունն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս
 ալփաբետաց հայերէն լեզուին: Եւ իբրև պատմեցաւ
 նոցա յարքայէ վասն դատելոցն 'ի Բանիէլէ, յօժա-
 րեցին զարքայ, փոյթ առնել վասն պիտոյից իրացն
 այնոցիկ:

« Եւ նա առաքէր զոմն Վահրիճ անունն հրովարա-
 կօք առ այր մի երէց, որոյ անունն Հաբէլ կոչէին, որ
 էր մերձաւոր Բանիէլի ասորոյ եպիսկոպոսի: Իսկ
 Հաբէլին զայն լուեալ՝ փութանակի հասանէր առ
 Բանիէլն. և նախ ինքն տեղեկանայր 'ի Բանիէլէ նշա-
 նագրոցն. և ապա առեալ 'ի նմանէ առաքէր առ ար-
 քայն յերկիրն Հայոց 'ի հինգերորդի ամի թագաւո-
 րութեան նորա 'ի նա հասուցանէր: Իսկ արքային
 հանդերձ միաբան սրբովն Սահակաւ և Մաշթոցիւ
 ընկալեալ զնշանագիրսն 'ի Հաբէլէն՝ ուրախ լինէին:

(Փ ր օ յ է)

նմա զիւրոյ բազմաժամանակեայ մտածութեան ըզ-
 խնդիրն. և ընկալեալ 'ի նմանէ քաջալերութեան
 աւետիս, թէ զօրացեալ պի'նդ կաց՝ առեալ ընդ քեզ
 և այլ արս օգնականս 'ի քահանայից, զոր ես պա-
 տուիրեմ. և ուր տկարանայք 'ի կարգել զհեգե-
 նայսն, բերեալ առ իս ուղղեմ զայն. քանզի յոյժ
 դիւրին է դիւա իրացդ՝ զոր հայցես: Բայց նախ ար-
 ժան է մեզ զգացուցանել թագաւորին զպէտս այս-
 պիսի մեծ և կարևոր խնդրոյ. վասն որոյ և քան զա-
 ւուրս ինչ յառաջ ոչ բազումս, առեալ բանք յե-
 կեղեցւոյ յաղագս կարօտութեան այդպիսի պիտո-
 յից, ասացեալ է ուրումն ցարքայ, թէ տեսի նշանա-

(Խ ր է ն ո յ է)

ցէ զնոսա, և համար երկաքանչիւրոցն հասցէ զգործակալացն: Եւ իջեալ նորա և կարգեալ զայս ամենայն, ոչ փոքր ինչ կրէ աշխատութիւն յաղաքս քարտուղարի. զի մինչև գնաց Մեսրոպ յարքունական գրանէն՝ ոչ զոք 'ի ճարտարաց գտանէր անգր 'ի գրարաց, քանզի պարսկականաւն վարէին գրով:

« Վասն որոյ մատուցեալ առ արքայն քահանայի ուրումն՝ Հաբէլ անուն կոչեցեալ, խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանադիր, յարմարեալ 'ի Գանիէէ եպիսկոպոսէ յիւրմէ մերձաւորէ: Զորով անփոյթ արարեալ արքային, և ելեալ 'ի Հայս, գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս՝ հոգալ զգիւտ (զգիր) դրարութեան Հայոց, զոր զբացուցին արքային. և նա պատմեաց զասացեալսն վանականին: Զոր իբրեւ լուան՝ թախանձէին զնա՝ փոյթ զայնպիսեացն առնել պիտոյից:

« Վասն որոյ յաշխարհէս մերոյ առաքեաց հրեշտա-

(Փ ր ո յ է)

գիրս առ ումեմն եպիսկոպոսի 'ի գեօղ միում. և թագաւորն յիշէր զասացեալսն, քանզի և ինձ նա պատմեաց: Եւ մտեալ սրբոյ կաթողիկոսին Հայոց Սահակայ հանգերձ երանելեաւն Մաշթոցիւ առ թագաւորն Վռամշապուհ, և իմացուցեալ նմա զպէտս իրացն, յիշեաց և ինքն թագաւորն զխօսեցեալսն վանականին վասն նորին իրացն ընդ նմա, զոր և նորա պատմեալ ուրախացոյց:

« Եւ նոցա լուեալ զայս 'ի թագաւորէն, փութացուցանէին զնա ասելով, թէ ճեպեա՛ յաղաքս մեծ և օգտաբեր աշխարհիս Հայոց գիւտիս այսորիկ՝ ի թամանակս քո, որ շատ աւելի առ յասլայսն բերէ քեզ

(Կ • ր է - ն)

Ասլա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկար-
ծագիւտն՝ խնդրէին հայցէին եւս յարքայէ ման-
կունս մատաղս, որով զնշանագիրսն մարթեացին :
Եւ յորժամ բազումք 'ի նոցանէ տեղեկանային, ա-
պա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթել, ո-
րով և յաստիճան իսկ վարդապետութեան դեղեցիկ
երանելին հասանէր. և իբրև ամս երկուս կարգեալ
զվարդապետութիւն իւր և նովին նշանագրովք տա-
նէր. իսկ իբրև 'ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական
նշանագիրքն ողջ ածել զսիւղոբայս և զկապս հայե-
րէն լեզուոյն, մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ՝
յայլոց դարութեանց թաղեալք և յարուցեալք դի-
պեցան : Յետ այսորիկ դարձեալ կրկին սնոգամ 'ի
նոյն հոգս դառնային, և նմին ելս խնդրէին ժամա-
նակս ինչ :

« Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մաշթոցի դաս մի
մանկտոյ հրամանաւ արքայի, և միաբանութեամբ
սրբոյն Սահակայ, և հրաժարեալք 'ի միմեանց համ-

(Փ • ր ու ե յ է)

շահ յիշատակ անմուաց, և օգուտ երկնաւոր վայե-
լից՝ քան զիշխանութիւն թագաւորութեանդ քո. և
կամ որպէս յառաջ քան զքեզ նախնիքն քո էին
յազգէն Արշակունեաց :

« Եւ թագաւորին լուեալ զայս և խնդալից եղեալ
ետ փառս Աստուծոյ, որ 'ի ժամանակս թագաւո-
րութեան նորա, զայսպիսի հոգևոր կենաց փափաք
ժառանգեաց յաշխարհիս Հայոց :

« Վարդապետի ստիպով առաքեալ դեսպան զՎահրիճ
ոմն անուն կոչեցեալ 'ի ծնողաց իւրոց՝ հանդերձ
հրովարտակաւ, առ այր մի երէց Հաբէլ անուն, ո-
րոյ ասացեալ էր յառաջագոյն ցարքայ, որ և մեր-

(Խ • Բ • Է • Գ • Ե)

կութեամբ զայր մի պատուական և հաւատարիմիւր, խաղուելի ազգաւ՝ Վահրիճ անուն, յոյժ փափագող նորին գործոյ առ Հաբէլն այն: Զոր առեալ և երթեալ նովաւ հանդերձ, քաջ հմտացեալ 'ի Բանիէլէ, կարգեալ ըստ ձեոյ օրինակի յուսականին զվազընջուց գտեալ նշանագիր տառից, եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ և Մեսրոպ: Արոց ուսեալ, և թեւածելով ընդ նոսա տղայոց զամս սակաւս, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեգենայ բառից հայկականաց հագներգաբար՝ մուրացածոյիւն այնուիկ գծագրութեամբ:

« Զկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպ եկեալ 'ի Միջագեաս՝ հանդերձ աշակերտօքն առ նոյն Բանիէլ, և ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն, անցանէ և յԵգեսիայ առ Պլատոն ոմն ճարտարասան հեթանոս՝ իշխան գիւանին: Եւ նորա խնդութեամբ ընկալեալ, և զոր ինչ միանգամ 'ի միա առնոյր քան հայերէն

(Փ • Բ • Գ • Ե)

ձաւոր էր առն բարեպաշտի Բանիէլի եպիսկոպոսի, առ որում նշանագիրքն հայերէն կային. և երանելուն այն Հաբէլն ընկալեալ զհրովարտակն 'ի Վահրիճէ և լուեալ զիրան, փութանակի հասանէր առ սքանչելի եպիսկոպոսն Բանիէլ. և նախ անդէն 'ի նմին Բանիէլէ ինքն տեղեկանայր զկարգ նշանագրացն, և առեալ 'ի նմանէ առ թագաւորն և առ սուրբ հայրապետն Հայոց Սահակ և առ երանելին Մաշթոց հասանէր:

« Իսկ արքային Հայոց սուրբ կաթողիկոսաւն Սահակաւ և երանելեաւն Մաշթոցիւ ընկալեալ զնշանագիրսն 'ի Հաբէլէ, ուրախ լինէին: Բայց տեղե-

(Կ • ր է - 2)

բուրիւ սրբութեանն, խաղայր գնայր 'ի հինգերորդ
ամի Վաւաճապհոյ արքային Հայոց, և երթեալ հա-
սանէր 'ի կողմանս Արամի' 'ի քաղաքս երկուս Աստ-
րոց, որոց առաջինն Եղեսիա կոչի, և երկրորդն Ա-
միթ անուն. ընդդէմ լինէր սուրբ եպիսկոպոսն այն'
որոց առաջնոյն. Բաբելլաս անուն, և երկրորդին Ա-
կակիոս հանդերձ կղերականօքն և իշխանօքն քաղա-
քին պատահեալ. և բազում մեծարանս ցուցեալ
հասելոցն, ընդունէին հոգաբարձութեամբ ըստ Քրիս-
տոսի անուանելոյն կարգի: Իսկ աշակերտասէր վար-
դապետին՝ զտարեալսն ընդ իւր յերկուս բաժա-
նեալ, զոմանս յասորի դպրութեանն կարգէր, և
զոմանս յունական դպրութեանն: Անտի 'ի Սամու-
սատական քաղաքն դումարէր, և նորա իւրովքն
հաւասարօք . . . որում պարգևէ . . . նշանադիրս հայե-
րէն լեզուին. և անդ վաղվաղակի նշանակեալ անուա-
նեալ և կարգեալ յօրինէր սիղոբայիւք և կապօք. և
ասլա հրաժարեալ յեպիսկոպոսայն սրբոց՝ հանդերձ

(Փ • ր Գ է ց է)

կացեալ դիտացին, ոչ լինել բաւական այնու նշա-
նադրօք ստոյգ հօլովել զհեգենայ բառից հայկակա-
նաց հագներդաբար, մուրացածիւն այնուիկ դժա-
դրութեամբ:

« Զկնի այսորիկ ինքնին Մեսրովք իջանէ 'ի Միջա-
դեսս հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Իանիէլ, և ոչ
աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն, անցանէ Եղե-
սիա առ Պղատոս ոմն ճարտասան հեթանոս, իշխան
գիւանին. և նորա խնդութեամբ ընկալեալ, և զոր
ինչ միանգամ 'ի միտ աւնոյր բան հայերէն՝ յինքն
առեալ, և շատ ջանացեալ և ոչ օգտեալ՝ զպարտու-
թիւն խոստովանեաց հռետորն. և զայլ ոմն ասելով

(Խորեցի)

յինքն առեալ, և շատ ջանացեալ, զտգիտութիւն խոստովանեաց հռետորն: Եւ զայլ ոմն ասելով յոյժ հասու, վարդապետ իւր եղեալ յառաջագոյն, և ապա առեալ զճարտարացն գրեան 'ի նոյն դիւանէն Եգեսեայ, և գնացեալ քրիստոնէութեան հաւատաց, որոյ անուն Եպիփանոս. զոր խնդրեալ գրացես լցուցանել զփափաքդ քո:

« Յայնժամ Մեսրոպայ օգնականութիւն 'ի Բաբելոսէ եպիսկոպոսէ գտեալ, և անցեալ ընդ Փիւնիկէ 'ի Սամոս գիմէ. քանզի Եպիփանոս վճարելով զկենցաղս՝ թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հռուփանոս, հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեամբ, որ 'ի Սամոս էր միայնացեալ: Առ սա երթեալ Մեսրոպայ, և յայսմ եւս անշահ մնացեալ, յաղօթս ապաւինի. և տեսանէ ոչ 'ի քուն երազ և ոչ յարթնութեան տեսիլ. այլ 'ի սրտին գործարանի երևութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեւին աջոյ՝ գրելով 'ի վերայ վիմի (Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ի). զի որպէս 'ի

(Փորդեցի)

յոյժ հասու՝ վարդապետ իւր լեալ յառաջագոյն, և ապա առեալ զճարտարացն գրեան 'ի նոյն դիւանէն Եգեսեայ, և գնացեալ քրիստոնէութեան հաւատաց, որոյ անունն Եպիփանոս, զոր խնդրեալ՝ գրացես, լցուցանել զփափաքդ քո: Յայնժամ Մեսրովբայ օգնականութիւն 'ի Բաբելոսէ գտեալ, և անցեալ ընդ Փիւնիկէ 'ի Սամոս գիմէ. քանզի Եպիփանոս վճարելով զկենցաղս, թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հռուփանոս, հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեան, որ 'ի Սամոս էր միայնացեալ: Առ սա երթեալ Մեսրովբայ, և յայսմ եւս անշահ մնացեալ, յաղօթս ապաւինի. և տեսանէ ոչ 'ի քուն ե-

(Կ • Ե Է - Զ)

օգնականօքն իւրովք՝ իջանէր 'ի քաղաքն Սամուսա-
ցւոց, յորում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն և
յեկեղեցւոյն մեծարեալ լինէր. և անդէն 'ի նմին
քաղաքի՝ դրիչ ոմն հեղինական դարու-թեան Հռոփա-
նոս անուն գտեալ. որով զամենայն ընտրութիւնս
նշանագրոցն՝ զնրբագոյնան, զկարճն և զերկայնն,
զառանձինն և զկրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ
և յանկուցեալ, 'ի թարգմանութիւն գառնային հան-
դերձ արամբք երկու աշակերտօքն իւրովք. որոց ա-
ռաջնոյն Յովհան անուն կոչէին յԵկեղեաց գաւա-
ռէն. և երկրորդին Յովսէփ անուն 'ի պաղանական
ասնէն » :

(Խ • Ե Զ - Ե Է)

ձեան վերջք դժին կուտեալ ունէր քարն: Եւ ոչ
միայն երևութացաւ, այլ և հանգամանք ամենայնին
որպէս յաման ինչ 'ի միտս նորա հաւաքեցաւ: Եւ
յարուցեալ յաղօթիցն, եստեղծ զնշանագիրս մեր՝
հանդերձ Հռոփանոսիւ կերպածեւեալ զգիրն Մես-
րոպայ առձեռն պատրաստ. փոխատրելով զհայերէն
աթու-թայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղօբայից
հեղինացւոց » :

(Փ • Ե Է - Ե Ը)

րազ և ոչ յարթնութեան տեսիլ. այլ 'ի սրտին դոր-
ծարանի երևութացեալ հոգւոյն, թաթ՝ ձեռին աջոյ
դրելով 'ի վերայ վիմի. զի որպէս 'ի ձեան վերջք դը-
ծին կուտակեալ ունէր քարն. և ոչ միայն երևութա-
ցաւ, այլ և հանգամանք ամենիցն որպէս յաման ինչ 'ի
միտս նորա հաւաքեցաւ. և յարուցեալ յաղօթիցն՝
եստեղծ զնշանագիրս մեր հանդերձ Հռոփանոսիւ,
կերպածեւեալ զգիրն առձեռն պատրաստ Մեսրով-
բայ, փոխատրելով զհայերէն աթու-թայսն ըստ ան-
սայթաքութեան սիւղօբայիցն 'ի հեղինացւոյն » :

* * *

Այսչափ է երեք՝ գրեթէ ժամանակակից պատմը-
 չաց, մեզի աւանդածը՝ հայկական նշանագրաց Մեռ-
 րոպայ ձեռքով եղած նորութենէն յառաջ ունեցած
 զիճակին, և անոնց գիւտին պատմութեան վրայ: Աւե-
 լորդ է յիշեցընել՝ թէ իրենց խօսքերը՝ տեղ տեղ լու-
 սաբանութեան կարօտ, ու մերթ ալ բոլորովին անի-
 մանալիք կը մեան, շատ տեղ իրարու համաձայնու-
 թեամբ ալ՝ նաև երբեմն անհամաձայնք:

Մենք ջանանք իրենց խօսքերուն հետևողութեամբ
 ընթերցողաց առջևը դնել համառօտելով և փարզել՝
 որչափ կարելի է, հայկական նշանագրաց գիւտին
 պատմութիւնը:

Հայերէն տառից գիւտին եռանդուն փափաքող և
 անխոնջ հետամուտ կը ներկայանայ մեզ սուրբն
 Մեսրոպ, և իրեն աջակից և օգնական մեծն Սահակ:
 Թագաւորական ակթօռոյն վրայ կը նստէր յայնմ՝
 ժամանակի Վաւաճապուհ, արքունի ամէն օգնու-
 թիւն և նպաստ պատրաստ էր այն բարձր իշխանու-
 թիւնն և գահոյք գրաւող անձին կողմանէ, որ դրժ-
 բաղդաբար սակաւատեւ եղաւ, և որ լաւագոյն ժա-
 մանակաց արժանաւոր իշխան մըն էր:

Այսպիսի հզօր ձեռնտուութենէ մը չուղեց Մեռ-
 րոպ զրկել իր ազգը, ուստի և հայերէն գիր ստեղ-
 ծելու հնարից վրայ՝ սրբոյն Սահակայ հետ և քովը եր-
 կար ատեն կենալէն ու խորհրդակցելէն ետքը, յոր-
 գորեց զինքն որ մասնաւոր ժողով մը գումարէ,
 որպէս զի կարենայ այլ և այլ իմաստուն անձանց
 խորհրդակցութեամբ փափաքին հասնիլ: Սուրբն
 Սահակ իրեն սրտին, գիտութեանն ու նուիրական
 պաշտամանն արժանաւոր խօսքերով յորդորեց ու
 քաջալերեց զինքն, իր կողմանէ ամենայն կարելի

Զանք ու ձեռնտուութիւն խոստանալով. « Եւ ուր
տկարանայք, կ'ըսէր, կարգել զհեգենայսն, բերեալ
առ իս ուղղեմ զայն. քանզի յոյժ գիւրին է գիւտ
իրացդ զոր հայցես » : Մէկէն յարքունական քաղա-
քի 'ի Վաղարշապատ՝ մասնաւոր ժողովք մը գումա-
րեց. հոն այլ և այլ խօսակցութիւններէ ետքը փա-
փաքեցան որ Վաւազապուհ թագաւորն ալ այս ժո-
ղովոյն ներկայ գանուի : Թագաւորն ալ ժողովակա-
նաց փափաքը կատարեց, ու իմանալով թէ ինչ վախ-
ճանաւ ցանկացեր էին իր ներկայութեանը՝ պատմեց
անոնց Հաբէլ անունով քահանայէ մը լսածը, թէ
'Իանիէլ կոչուած ասորի եպիսկոպոսի մը քով կը
գանուէին հայերէն լեզուի նշանագիրք : Ժողովքը
խնդրեց թագաւորէն որ մէկը զրկէ առ 'Իանիէլ, որ
պէս զի այն նշանագրաց վրայ կարեւոր տեղեկութիւնը
ստանայ : Այս վախճանաւ Վահրիճ անունով իմաս-
տուն և փութաջան իշխան մը զրկեցին թագաւորա-
կան տունէ, որ և թագաւորէն ու եպիսկոպոսներէն
յանձնարարական թղթեր առնլով՝ Միջագետք ան-
ցաւ ու հոն տեսաւ զՀաբէլ քահանայն. ու անոր
հետ մէկտեղ գնաց առ 'Իանիէլ : Սա իր քովը եղած
նշանագրերը ցըցուց անոնց, ու սովորեցուց թէ ինչ
կերպով հեգելու է այն տառերը : Լաւ մը տեղեկա-
նալէն ետքը՝ Հաբէլ և Վահրիճ դարձան 'ի Հայաս-
տան, ու թագաւորին և սրբոյն Սահակայ և Մես-
րովպայ առջև դրին թէ գանիէլեան նշանագիրքը և
թէ անոնց հնչմունքը :

Վաւազապուհ՝ Սահակայ ու Մեսրովպայ յանձ-
նեց այն տառերը, որպէս զի զանոնք ընդհանուր ազ-
գին օգտակար ընելու եղանակին վրայ մտածեն : Ա-
նոնք ալ շատ աշխատեցան որ այն տառերը մեր լե-
զուին հնչմանը ծառայեցընեն, ու տղաքներ ժողվե-
ցին զանոնք կրթելու և անոնց սորվեցընելու համար
այն տառերը : Երկու տարի անընդհատ այս վախճա-

նիս հասնելու համար աշխատեցան. ու այն դժուարին վաստակը ու երկայն փորձը իմացուց իրենց թէ ընդունայն էր աշխատանքը. վասն զի այն տառից հեզը մեր լեզուին չէր յարմարեր. ուստի դարձեալ նոր աշխատանքի և հին մտածութեանց մէջ ինկան, ու թագաւորին հետ միաբան խորհեցան որ ինքը սուրբն Մեսրովայ անձամբ երթայ առ Դանիէլ՝ որով թերևս կարենայ աւելի բան մը իմանալ: Ուստի Մեսրովայ իր մտավարժ աշակերտներէն մէկ քանի հոգի հետն առած՝ Միջագետք գնաց Դանիէլ եպիսկոպոսին քով. և բաւական ատեն հոն կենալէն ետքը՝ նոր բան մը չկրցաւ սովորիլ. և ասոր համար կարգէ դուրս արամութիւն և մտատանջ հոգ ունեցաւ: Բայց որպէս զի բոլորովին անպտուղ չըլլայ իր աշխատութիւնը, երկու դաս բաժնեց հետը բերած աշակերտները, ու գպրոց մը դրաւ զիրենք, որպէս զի անոնցմէ ոմանք ասորի՝ մէկալնոնք ալ յունական դպրութիւն սորվին: Իսկ ինքը հետն առնելով ընտրելագոյն աշակերտքը և օգնականքը՝ զՅովհան Եկեղեցացի և զՅովսէփ Պաղնացի, ճամբայ ելաւ Հայաստան դառնալու:

Երբոր Մեսրովայ այս մտքին վրայ էր, լսեց թէ Եդեսիա քաղաքին մէջ Պղատոս անունով հանձարեղ ու ճարտարամիտ մարդ մը կայ, որ միանգամայն նայն քաղաքին դիւանին վերակացուն է. և շատերը կ'աւահովցընէին թէ անիկայ իր հանձարովը կրնայ Մեսրովայայ առաջնորդութիւն մը ընել: Մեսրովայ այս բանիս վրայ ուրախանալով, շուտով մը անոր գնաց, ու իր մտացը խորհուրդը ծանոյց: Պղատոս քննեց հարցուց ու իմացաւ իրմէ Հայոց լեզուին հանգամանքը, և շատ աշխատեցաւ որ զերանելին գոհ ընէ. բայց իր վախճանին չկարենալով հասնիլ՝ խոստովանեցաւ թէ այդ փափաքելի խնդրոյն կարողութիւնը իրմէ վեր է. բայց միանգամայն իմացուց

Թէ Եպիփանիոս իր վարդապետը կայ. Անիկայ, ըսաւ, թերևս կարենայ քու փափաքանացդ լրումը շնորհել: Այս վախճանաւ յանձնարարական թղթեր առաւ Մեսրոպայ թէ՛ իրմէ, և թէ տեղւոյն Ռաբուլա կամ Բաբելաս եպիսկոպոսէն, ու Փիւնիկաստան ինչաւ. հոն լսեց որ քիչ առաջ վախճաներ է Եպիփանիոս, շատ արտակեցաւ. բայց որովհետև մեծ համբաւ ստացեր էր Եպիփանիոսի աշակերտը Հռոփանոս, իբրև իր վարդապետին հանձարոյն և ճարտարմտութեանը ժառանգ, և Սամոսացւոց (Սամոսատ) քաղաքին մէջ առանձնացեր նստեր էր, շուտով մը անոր գնաց¹: Սակայն հոս ալ ընդունայն եղաւ իր աշխատութիւնը:

Այլ անկէ ետքը մարդկային հնարագիտութենէ իր ամէն յոյսը կտրեց Մեսրոպայ, ու միայն աստուածային օգնականութեան վրայ դրաւ ակնկալութիւնը: Եւ յիրաւի, այս անգամ սարապարտ չյոգնեցաւ: Ժամանակակից ու ստուգապատում սրատմագիրք կ'աւանդեն թէ որ մը յանկարծ տեսիլքով յափրշտակուեցաւ. աչքին առջևը քար մը տեսաւ, ու աներևոյթ թաթ մը՝ որ այլևայլ տառեր կը գրէր այն վիմին վրայ, ու անոնց ձևը՝ ի նմին ժամանակի կը կերպացընէր նաև Մեսրոպայ սրտին վրայ: Մէկէնիմէկ աղօթքէն ելլելով՝ իմացաւ Մեսրոպայ թէ աստուածային էր այն տեսիլքը. իրեն երևութացած գրերուն ձևը ու նմանութիւնը՝ գեռ իր մտաց մէջ տպաւորուած էին, ուստի մէկէն գնաց առ Հռոփանոս, և սրտմեց իրեն տեսիլքը՝ ու կերպերը բացատրեց. որ իր ճարտար գրչովն՝ վայելուչ ու գեղեցիկ ձևեր տուաւ նոյն տառերուն: Սուրբն Սահակ հա-

¹ Յիշատակի Հռոփինոս անունով եպիսկոպոս մը ՚ի Սամոսատ (440), յաջորդ Անդրէի եպիսկոպոսի քաղաքին: Ժամանակակից ըլլալով՝ կրնայ կարծուիլ թէ առ սա դիմեր է Մեսրոպայ:

ւատարիմ մնաց իր խոստմանն և աջակցութեան (« յե-
րիւրեւով... և դիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով
(երանեւոյն Մաշթոցի), կարգաւորութեան գրեւոյս
և հեգեւոյին ուղղաձայնութեան, տալով նմա օգնա-
կանս... որք էին սակաւ մի և նոքա՝ որպէս երանե-
ւին Մեսրոպ՝ մերձաւորեալք ՚ի յունարէն հեգե-
ւոյսն ») :

Այսպէս Մեսրովայ և Սահակ, ամուլք սիրալիրք,
արժանապէս կոչուած կրկին մտաւոր « լուսաւո-
րիչք տանս Թորգոմայ » ունեցան իրենց մեծ և բազ-
մաշահ գործակցութիւնն և արդիւնք գիւտի գրոց
կարւոր գործոյն մէջ. մին հնարող, ճարտարող և
ձեւերն տուող, միւսն՝ անոնց ձայնը ու հեգ. որով եր-
կուքն ալ ամբողջ ազգի մը ապագային առջև շնորհ-
ընկալ երախտագիտութեան արժանաւորք :

*
* *
*

Հայկական այբուբենից գիւտին պատմական և
արդէն ծանօթ մասը համառօտիւ մը յիշատակելնէս
ետքը, քանի մը խնդրոց կը հանդիպինք, որոնցմով
արդէն պարապած է ու կը պարապի բանասիրու-
թիւնը, և զորս արժան է մէջ բերել ՚ի գիտութիւն
և ՚ի խելամտութիւն :

Այս խնդրոց մէջ գլխաւորն է թէ արդեօք սրբոյն
Մեսրովայայ գիւտը, ամբողջ մեր այբուբենին, երե-
սուն և վեց տառից ալ կը վերաբերի, թէ անոր մէկ
մասին. կամ թէ յառաջ քան զգիւտ նորա՝ յատուկ
հայկական նշանագիրք ունեցած ենք :

Զի՞՛ն թուականին գրչադրած մատենի մը մէջ՝ հե-
տագայ հատուածին կը հանդիպինք. և որ մասն է
գաւանական երկար գրութեան մը՝ զոր, ըստ ձեռա-
գրին, յօրինած է « սուրբ վարդապետն Սահակ՝ Հա-
յոց կաթողիկոս և մեծ թարգմանիչ » : Ահաւասիկ

այդ հատուածը. « Նախ քան զծագումն (Փրկչին) պերճաբանութիւն հռետորական արհեստիցն՝ ըստ պղատոնական վարժիցն՝ ոչ երբեք սասրագրեալ օտնաւեաց 'ի կողմ հայկազանց. և ոչ յոլով մակացութեամբ գեղերեալ հինքն մերազնեայք՝ 'ի հրահանգս հելլենական ճարտասանութեան ըստ իմասանոցն Յունաց՝ առ ունակութիւն եղելոց գիտութեանց, որ է աւաջին մասն իմաստութեան ... այլ և ոչ առանձնակաւ փայտորչմն գծագրակաւ տառիցն փայտագոյն հարստացեալ ընկր, առանց որոյ ոչ է հնար զանցեալն իմանալ, և ոչ զներկայս՝ ապագայիցն թողուլ առ 'ի յիշատակ » : Զնոյն իմաստ՝ գրեթէ նոյն բառերով կրկնուած կը գտնենք դարձեալ վերը յիշուած գրչագրին մէջ՝ 'ի թղթին որ կ'ընծայուի Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ առ Գերմանոս պատրիարք Աստանդնուպոլսի. « Զրկեալք, կ'ըսէ, յառանձնակաւ տառիցն գծագրորչելն, որով զանցեալն մարթէաք գիտել, և զներկայս ապագայիցն թողուլ առ 'ի յիշատակ, անճաճանչ աղջամղջաւ, և անլոյս ստուերաւ պարփակեալ նստեաք 'ի խաւարի գիւցազանցն սօնից » :

Եթէ իբրև վաւերականք ընդունուին այս հատուածք, — և զանոնք մէջ բերող գրչագրին հնութիւնը և ընտրութիւնը ոչ դուզնաքեայ երաշխաւորութիւնք կրնային սեպուել, — երկու հռչականուն անձինք, պատուականք և մեծարոյք իրենց հնութեամբ, օւսմամբ և եկեղեցական բարձր գիրքով, կարծես թէ մեր յիշած խնդրոյն նկատմամբ ամէն տարակոյս փարատելու բաւական պիտի ըլլային իրենց այս բացայայտ խօսքերովը :

Սակայն թէ օտարաց և թէ մեր հնոց մէկ քանի խօսքերը՝ երկմտութեանց և ենթադրութեանց սրաւ ճառ եղած են :

*
* *

Յոտար պատմչաց վկայութիւնն մը հասած է մինչեւ
առ մեզ, որ հաւատարմացընել կը թուի հայկական
այբուբենից գոյութիւնը յառաջ քան զսուրբն Մես-
րոպ և անոր գիւտը: Փիլոսարատոս՝ որ կարակալա
կայսեր ժամանակ ծաղկած մատենագիր մ'է, կ'ա-
ւանդէ թէ ժամանակաւ ինձ մը բռներ էին, պարա-
նոցը ոսկեղէն մանեակով. որուն վրայ հայկական
նշանագրօք այս խօսքերս գրուած են եղեր. « Արշակ
թագաւոր՝ աստուածոյն Նիւսեսոյ » : Այս դէպքը
մէջ բերող պատմիչն կը յաւելու. « Յայնժամ թա-
գաւորէր Հայոց Արշակ. և կարծեմ թէ տեսեալ նո-
րա զինձն՝ նաւիրեաց Դիոնիսեայ վասն մեծութեան
գաղանին » :

Այս դէպք և զրոյց եթէ արժանահաւատ սե-
պուի, կրնայ բոլորովին կերպարանափոխութիւն մը
կրել տալ շատերս ընդունելի եղած գաղափարաց,
նկատմամբ այն փոխառութեան տառից՝ զոր Հայք,
ինչպէս քիչ յառաջ տեսանք, հեազհետէ բռնադա-
տուեր են ընել 'ի Պարսից, յԱսորւոց և 'ի Յունաց,
անոնց յատուկ այբուբենից տառերը իրենց լեզուին
կիրառութեանը մէջ մացընելով: Վասն զի այն ատեն
կրնայ կարծուիլ թէ Հայաստանի մէկ քանի գաւառաց
մէջ՝ բուն ազգային տառից կամ այբուբենից կիրա-
ռութիւնն կար կամ կրնար ըլլալ, մինչդեռ յայլ
դաւառս նոյն երկրին, մանաւանդ Պարսից և Ասոր-
ւոց սահմանակից և յունական ազգեցութեան կամ
խլիանութեան առկ ելող տեղուանք՝ իրենց դրացի
և մերձաւոր երկիրներու մէջ խօսուած լեզուներու
այբուբենից տառերը կը գործածուէին: Առաջին
դէպքին ենթագրութեամբ, այն հայկական այբու-
բենք՝ որոց գիւտը կ'ընծայուի սրբոյն Մեսրոպայոյ:

արդէն 'ի դործածութեան եղած պիտի ըլլան երկար
ատեն Հայաստանի այլևայլ կողմանք, ու Մեսրոպ
ուրիշ քան ըրած պիտի չըլլայ՝ բայց եթէ բարեփո-
խել, ու քանի մը նորագիւտ տառից յաւելուածով
կատարելագործել զանոնք, և 'ի մասնաւորի ձայնա-
ւորաց ներմուծմամբ: Աչ անծանօթ է բանասիրաց և
հմտից՝ թէ ասորատառք՝ ինչպէս ուրիշ որ և իցէ
սեմական լեզուք՝ ձայնաւոր տառից կիրառութիւնն
չունէին 'ի սկզբան, և միայն Քրիստոսէ ութ դար
ետքը առնուած են 'ի յունականէն: Ծանօթ է դար-
ձեալ որ հայ այբուբենից ձայնաւորք ալ՝ 'ի յունէ
թեթև փոփոխութեամբք առնուած և յարմար-
ցուած են. և Մեսրոպ՝ որուն ոմանք 'ի հայ պատմա-
գրաց, և 'ի մասնաւորի Խորենացի, անոնց գիւտը
կամ համաձայնութիւնն կը յատկացընեն, և որ ազ-
գային յատուկ այբուբեն մը հնարելու համար՝ մաս-
նաւոր ճամբորդութիւն և հետազօտութիւնք ըրաւ
յաշխարհին Յունաց, ետէ եղած է անոնց ձայնաւոր
նշանակաց հնչումը ու ձայնը մտցընել հայ այբուբե-
նին մէջ:

*
* *
*

Այս կարծեաց կրնան զուգընթաց սեպուիլ մեր
հինգերորդ դարու, և մանաւանդ ժամանակաւ կըրտ-
սերագունից խօսքերն ու աւանդութիւնք:

Առջիններուն՝ — սրբոյն Մեսրոպայ ժամանակակից
երեք գլխաւոր մատենագրաց, զորոնք շատ անգամ
յիշեցինք, — քանի մը մթին և ոչ այնչափ բացայայտ
խօսքերէն կրնայ դուշակուիլ, թէ առաջուց ալ գիր
կար մեր ազգին մէջ, բայց անկատար ըլլալուն պատ-
ճառաւ՝ կիրառութիւնը դժուարին, ուստի և երեսի
վրայ ձգուած էր. « Զի ոչ էին, կ'ըսէ Աորիւն, բա-
ւական նշանագիրքն ողջ ածել զսիւղորայս և զկապս

հայերէն լեզուին» : Խորենացին ալ կ'ըսէ . « Չոր առեալ, (Վահրիճ՝ զՀաբէլ), և երթեալ նովաւ հանդերձ քաջ հմտացեալ 'ի Բանիւլէ, կարգեալ ըստ ձևոյ օրինակի յունականին զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից, եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ և Մեսրոպ : Արոց ուսեալ, և թեւածելով ընդ նոսա տղայոց զամս սակաւս, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեգենայ բառից հայկականաց հագներգաբար՝ մուրացածոյիւն այնուիկ գծագրութեամբ » : Փարպեցին ալ կ'աւանդէ թէ սուրբն Մեսրոպայ՝ դեռ առ Սահակ կաթողիկոս և առ Վաամշապուհ թագաւորն չգնացած, և դանիւլէան նշանագրոց գտնուիլը չիմացած, շատ ետէ կ'ըլլար հայերէն գիր հնարելու . « Մանաւանդ թէ դոն, կ'ըսէ, նշանագիրք հայերէն լեզուոյս » : Ետքն ալ կը յաւելու թէ, « Չարթոյց ստուածայինն շնորհ 'ի ցանկութիւնս յայս (զՄեսրոպայ), կարգել զվաղնջուցն գտեալ շարագիրս տառիցն՝ զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ՝ արկանել 'ի կիր » : Այս խօսքին կը համաձայնի և Խորենացին՝ յասելն . « Կարգեալ ըստ ձևոյ օրինակի յունականին զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից » : Բարձեալ Կորիւն՝ դանիւլէան նշանագրոց վրայ խօսելու ատենը ասանկ կը զրուցէ . « Մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թողեալք, և յարուցեալ դիպեցան » . որով անշուշտ կ'ուղէ իմացընել թէ այն դանիւլէան կոչուած նշանագիրքը նոր հնարուած չէին, այլ հին՝ բայց անկատար . ուստի և առջիններէն երեսի վրայ թողուած, ու ետքը Բանիւլի ասորւոյն քով գտնուեցան . ու թէ որ առջինները, կ'ըսէ, զանոնք երեսէ ձգեցին, որովհետև պէտք եղած դիւրութիւնը չունէին վանկերը հեգելու, ինչո՞ւ համար մենք դարձեալ պիտի աշխատինք ու յոգնինք՝ նոյն անկատար նշանագիրներով :

* * *

Երկրորդ խնդիր մ'ալ :

Հայկական այբուբենից դիւտին պատմութեան մէջ՝ ինչպէս տեսանք, ասորւոյ մը՝ Բանիելի անունը կը յիշատակուի, և որուն կարևոր դեր մը ընծայուելով՝ ի պատմաց, հետևաբար հետաքննութեան նիւթ մը կը դառնայ բանասիրաց և քննադատից թէ ուստի իր քով կը գտնուէին այդ տառք, և առ որ հարկ կը սեպեն գիմել Հայոց քաղաքական և հոգևոր իշխանութեանց ներկայացուցիչք յատուկ պատգամաւորութեամբ և աղերսական թախանձանօք, և թէ արդեօք՝ մեր պատմութեանց մէջ իր անունը կրող այդ նշանագիրք՝ Բանիելի ստեղծուածք էին թէ հին ժամանակաց յօրինուածք: Իրաւամբք Բանիելի անունան քով գրուած և իր աղգութիւնն ցուցնող մակդիրը՝ ոչ միայն կասկածելի կ'ընէ որ այդ նշանագրերը Բանիելի գիւտն եղած ըլլան, այլ բոլորովին իսկ աններելի, - ինչպէս կ'անդրադարձնէ նոր բանասէր մը, - զայնա նմա վերագրել, և արդարացի ստութեամբ կը հետևեցնէ թէ « Ինչ շահ կամ հարկ կամ բաւականութիւն իսկ կարէր ունել միջագետաբնակ ասորի մը՝ այսպիսի գործով մը զբաղելու մինչդեռ նոյնն Մեսրոպայ իսկ պիտակա փորձիչք տաժակեղ տոռառ, ինչպէս վկայեն իր կենսագիրք »¹ :

Այսպիսի ենթադրութեան կամ տարակուսի մը պատասխանը՝ լիուզի առւած է կարծեմք մեր առհմային պատմութիւնն, որ թէպէտ Բանիելի և իրեն անունը կրող նշանագրաց խօսքն ըրած է յաճախ, բայց ոչ երբեք յայտնի և որոշ կերպով անոնց հնարիչ կամ ստեղծող զինքն սեպելով: Ժամանակակից

¹ Երկրորդ, հանդէս ամսեայ. Կ. Պոլիս, Արամեան տըպարան, 1884-85 :

պատմեաց խօսքերն արդէն յիշատակեցինք. հետագայք ալ զնոյն կրկնած են, ընդհանրապէս միայն աւանդապահ մը զինքն համարելով՝ ՚ի վաղնջուց դրանուած և ՚ի կիրառութենէ դուրս ինկած տառերու՝ որոնք կամ բուն հայկականք էին և կամ հայերէն լեզուի յարմար կրնային կարծուիլ: Միայն կայսերաց կոչուած ժամանակագրական ու բաւական հընուածիւն ունեցող երկասիրութեան մը մէջ, և որ ՚ի յունէ փոխաբերութիւն է ՚ի հայ, Բանիելի գիւտն ըլլալու նշմար մը կը տեսնենք. « Ի սոցա տասներորդ ամի, կ'ըսէ, (Արկադեայ և Ոնորիոսի) եղև սկիզբն հայերէն քսան և հինգ գրոց... Ի սորա յաւուրսն էր սուրբն Սահակ հայրապետն, յորոյ աւուրս գրատառ քսան և ինն գիրն հայերէն լեզուի ՚ի Բանիելի փիլիսոփայէ ասորւոյ, զոր ետ բերել Վաւմաշապուհ թագաւորն. իսկ զեւթն գրոյն պակասութիւնն Մեսրոպ երանելի տարաւնեցի ՚ի Հացեկաց գեղջէ յազատ տանէ, ամսորեայ պահովք և աղօթիւք հանդերձ աշակերտովքն հայցէր յԱստուծոյ. որ և ցուցաւ նմա ՚ի տեսլեան. այս լինէր յանորւոց աշխարհին՝ յորժամ վասն նորին խնդրոյ ճանապարհորդեաց նա » :

Մեր պատմեաց վկայութիւնք չեն համաձայնիր ընդ նմա յայս կարծիս: Բաց ՚ի ծանօթագունից և ՚ի հնոց՝ որոց խօսքերն արդէն յայտնի են ընթերցողաց՝ Ասողիկ կ'ըսէ. « Բառք հանդիպեալ յերկրորդ ամին Արտաշէի արքայի Պարսից՝ զհինգերորդ ամն Վաւմաշապուհոյ արքայի Հայոց: Յորում Մաշթոցն երանելին՝ որ էր ՚ի դաւառէն Տարօնոյ ՚ի գեղջէ Հացեկաց, ՚ի ձեռն Վաւմաշապուհոյ և մեծի հայրապետին Սահակայ՝ դանիելեան նշանագրօք զգարութիւն ըստ հայումս յորինէր՝ ընկերօք ոմամբք տուելովք նմա ՚ի Սահակայ: Յետ որոյ դարձեալ եւս ՚ի վեցերորդումն նարին Վաւմաշապուհոյ՝ որ է առաջին Վաւմայ Արման

արքայի, վերստին աստուածային շնորհաց տուեալ նշանագրօք՝ զնոյնս յեղանակեալ յօրինէր: Որովք և դպրութիւնք և գիրք աստուածաշունչք ուղղեալ թարգմանին, որպէս պատմէ Կորիւն և Ղազար» : Նոյնն դարձեալ. « Մեսրոպ որ և Մաշտոց, այր սքանչելի քահանայ, նախագաղղ և վարդապետ ըստ հայունս նշանագրութեան, զայսու ժամանակաւ յաւէտ եւս երևեալ պայծառանայր » :

* * *

Խորենացոյ պատմութեան մէկ քանի գրչագրացը մէջ հայերէն գրոց գիւտին պատմութիւնը յաւելուածով՝ կամ թէ ըսենք՝ տարբերութեամբ մը կը պատմուի: Սրբոյն Մեսրովպայ ջանքն ու փոյթը պատմելէն ու օգուտ մը չտեսնելէն ետքը՝ կը յաւելու. « Աղօթքի կ'ապաւինի, ու կը տեսնէ չէ թէ քունի մէջ երազ, և ոչ թէ յարթնութեան տեսիլ, այլ սրտին գործարանին մէջ երևութանալով հոգւոյն աջ ձեռին թաթ մը՝ որ կը գրէր, Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ի » : Այս խօսքերով՝ զանազանութիւն կամ մասնաւորութիւն մը կը տրուի սրբոյն Մեսրովպայ հնարած գրերուն: Այս կարծեաց՝ կերպով մը ձայնակից կ'ըլլան յետին դարուց պատմագիրներէն Ասողիկ և Վարդան: Ասողիկ կ'ըսէ. « Հայոց Սահակ հայրապետին օրը՝ հայկական դպրութիւնն եղաւ. քանիւ թը գիր՝ ասորուց Դանիէլ փիլիսոփայն ստեղծեց. իսկ եօթն գրոյն (կամ ձայնաւորաց) պակասութիւնը՝ Մեսրովք տարոնացի խնդրուածով կ'առնու յԱստուծոյ » : Վարդան ալ կը գրէ. « Սուրբն Մեսրովպ հայերէն դպրութիւնը կը յօրինէ. քանուերկու գիր՝ Դանիէլ ասորւոյն քով գտնելով հին ժամանակներէ, որոնք մեր լեզուին ընդարձակութիւնը պարզել չկարենալնուն համար՝ նախ-

նիք անհոգութեամբ երեսի վրայ ձգեր էին, ու յոյն, ասորի և պարսիկ գրերը կը գործածէին. և որովհետև սուրբն Մեսրոպ չէր կրնար անոնցմով աստուածաշունչ գրոց թարգմանութեան ձեռք զարնել, անոր համար սրբոյն Սահակայ գործակցութեամբը աղօթքի դիմեց, և տասնուչորս գիր տուաւ Սաստուած իր ձեռքովը գրոշմուած» : Նոյն Վարդան պատմիչը իր կարծեաց ստուգութեանն համար գէպք մըն ալ մէջ կը բերէ. « Լեւն թագաւորին օրերը, կ'ըսէ, վկայուեցաւ թէ Հայք հին ատենէն գիր ունէին. վասն զի Կիլիկիայի մէջ գրամ գտնուեցաւ մեր հին կռապաշտ թագաւորաց օրէն մնացած հայերէն տառերով. բայց նոյն գրոց պակասութիւնը՝ մեր նոր Եզրասը (կամ Մեսրոպ) լեցուց¹ » :

Սամուէլ անեցի. « Սկիզբն գալրութեան Հայոց. Մաշտոց և Մեսրոպ երանելին և մեծն Սահակ՝ զԹանկի նշանագիրսն յօրինէին ընկերօքն հանգերձ. և յետ միոյ ամի՝ դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք զնոյն յեղանակեալ. որով և գալրութիւնք և գիրք աստուածայինք ուղղեալ թարգմանէին » :

Ի Յայսմաւուրս. « Սուրբ վարդապետն Մեսրոպ աշակերտ էր մեծին Ներսիսի հայրապետին և գպիր նորին. և յետ կատարման նորին եղև 'ի գրան արքային. և յետ փոքր մի ժամանակաց զկնի առեալ

¹ Հմուտ հնախոյզն Լանկուա, հայագէտ և գրամագէտ՝ իրաւամբք անստոյգ կը համարի Վարդանայ մէջ բերած այս գէպքը. վասն զի, կ'ըսէ թէ, Արշակունի թագաւորաց անունով գտնուած գրամք՝ ոչ երբեք հայկական, այլ միշտ յունական վերտառութիւն կը կրեն. և հաւանական կը համարի որ Վարդանայ գրոց մէջ յիշատակուած գրամը՝ աքեմենիտեան թագաւորաց հպատակութեան տակ գտնուող նախարարաց մեկունն ըլլայ, փիւնիկեան տառերով: Այսպիսի գրամք կը գրուին, կ'ըսէ, ինչուան հիմա՝ի Կիլիկիա, ուր ինքն անձամբ ճանապարհորդած է, և տեղագրութիւնն հրատարակած, և այլ և այլ հնութիւնք փոխադրած 'ի հայրենիս իւր 'ի Գաղղիա, 'ի Լուվա Փարիզու:

զիրօնաւորական ձև՝ սիրեաց զմիայնութիւն, բնակեցաւ 'ի Գողթն գաւառ, և լուսաւորեաց զնոսաքրիստոնէական հաւատով. և զի էր ինքն միայն, աշխատէր 'ի թարգմանելն զգիրս սուրբս ժողովրդեանն հելլենացի լեզուոյն 'ի հայ: Սկսաւ ապա ընդ միտածել թէ լինէր հնար գրոյ Հայոց՝ զի մի անմխիթար մնասցեն յընթեռնուլն այլ լեզու զաստուածաշունչ գիրս. և յարուցեալ եկն առ մեծն Սահակ հայրապետն, և եգիտ զնա 'ի նոյն հոգոց վարանումն: Իսկ թագաւորն Հայոց ծանոյց նոցա վասն քահանայի միոյ ասորոյ Դանիէլ անուն թէ խոստանայր ունել նշանագիր Հայոց. զոր առաքեալ՝ բերին. և վարժեալ նովաւ մանկունս՝ տեսանէին զի ոչ բերէր ուղղակի զհեգս Հայոց բարբառոյն. քանզի յոյն գիրն միայն յարմարեալ էր »:

Գաւնճարան գրոց մէջ... « Աստ հոգին շարժեալ - Առ նոսա աղգեալ - Հայ գիր աւրինեալ. - Վաւաճապուհ աւգնեալ, - Վահրիճ գործակցեալ, - Դանիէլ շնորհեալ, - Բսան և ինն գրտեալ, - Նախնեացն արարեալ. - Ամս երկուս չհերքեալ - Բազումս աշխատեալ - Եւ ոչինչ օգտեալ: - Ձեռն յԱստուած ձգեալ. - Ի Բալու տըքնեալ - Մեսրոպ ասլաւինեալ. - Աստուած գրթացեալ. - Հրեշտակ տեառն իջեալ - Մատամբ փորագրեալ - Ի վիմին գրոշմեալ: - Աջ ձեռն երևեալ - Իբր 'ի ձեան գըրեալ - Եւթ գիր յօրինեալ. - Այն հոգի ջահեալ - Ձայն գիրան յարուցեալ, - Սիղոբայք հերքեալ »:

Դարձեալ 'ի նոյն գրոց. « Ի մերոյ սուրբ Լուսաւորչէն - Գրիգորիոս արթուն անուանէն - Աւրինադրեալ գարձաք 'ի չարէն - Ի կոոց զոհէն 'ի բանսարկուէն: - Այլ նա վարժեալ գրով յունարէն - Ձի չունէաք գիր հայի բառէն - Մինչ 'ի Սահակ մեծն 'ի սարթեւէն. - Մեծըն Մեսրոպ ցանկալին բաղմաց - Արժան եղև սուրբ Հոգւոյն շնորհաց... »

Չոր 'ի նմանէ սուրբ Սահակ խընդրեաց - Գիր յաւ-
րինել մեզ Հայոց մեծաց: - Յուով տեղիս վասն այնոր
գնաց - Ոչ գըտանէ հնար յայնմ իրաց: - Քսանեկինն
գիր էր գըտած - Այլ անաւգուտ էր ընթերցողաց, -
Ձի և ոչ կապէր հեղ բառից անուանց, - Այլ անհոգի
մտրմնոյ նըմանած: - Մինչև բազում տարիք աղօ-
թեաց - Հառաչանաւք սըրտիւ արտասուաց. - Աջն
Աստուծոյ անեղին փառաց - Ըզեւթն գիրն 'ի քարին
գըրեաց, - Որպէս երբեմն հին աւրինաց - Քարեայ
տախտակըն Մովսէսի գըրեաց. - Աւրհնեալ Փըր-
կիչն որ զՀայք մեծարեաց - Քան զամենայն ազգս
գերակաց: - Երեւեցաւ Մեսրաւայ ցանկալին - Հա-
մանըման մեծին Մովսէսին. - Տըպաւորեալ 'ի սիր-
տըս նորին - Այն որ գրեցաւ աջով երկնային. - Ա,
Ե և Է կարգեալ ընդ Ըն - Եւ Ո և Ի 'ի կարգին. -
Չոր և առեալ մեծի Մեսրաւային - Խառնեալ 'ի յայլ
գրերն առաջին. - Սուրբ Հոգի ջահեցաւ նոցին -
Վեցեակ վեցից համարով գըրին » :

Չենք ուզեր յերկարել յայլ վկայութիւնս, յորս
յամենեսին քաջայայտ կ'երևնայ ասորւոյն ընծայ-
ուած մասնակցութեան որպիսութիւնն և չափ' նշա-
նագրաց գիւտի խնդրոյն մէջ, և որոնք յայտնապէս
իստիցոսց գտեալ նշանագիրք կը կոչեն Դանիէլի քով
գտնուածներն:

*
* *
*

Որպիսի հանդիպմամբ Հայաստանի մէջ անծանօթ
մնացած նշանագիրք' կը գտնուէին առ ասորի քա-
հանային: — Հայք' ասորի տառեր գործածելու
բուռն հարկին մէջ գտնուած ատեննին' այդ երկու
ժողովրդոց մէջ յարաբերութիւնք կային անտարա-
կոյս. և զարմանք չէր' որ Հայոց ոչ եթէ բոլորովին
անծանօթ, այլ իրենց պիտոյքը լեցընելու անբաւա-

կանուժեանն համար երեսէ ձգուած կամ թողուած նշանագիրք՝ իբր ուսումնասիրելի կամ հետաքննութեան արժանաւոր նիւթք մնացած էին առ Դանիելի :

Մեր քիչ յառաջ յիշատակած բանասիրական հանգիսին յօգուածագիրն՝ երկրորդ, ու հաւասարապէս հետաքննելի հարցումն կ'առաջարկէ. « Եթէ առ Դանիելի՞ յայտնեալքն, կ'ըսէ, հին հայկական նշանագիրք էին, ի՞նչ կերպարանաց ներքե գտաւ զնոսա՞ Դանիել. իբր ցանկ կամ ցուցակ ինչ այբուբենի, թէ իբրև մատենաձև գրութիւն՝ որ այդ վաղեմի տառիւքն ձեռագրեալ էր » : Ըստ մեր կարծեաց՝ կրնար թէ մէկն և թէ մէկան ըլլալ. և փափաքելի անշուշտ ամբողջ գրութիւն մը կամ գրուածք, և որ մեր ազգային հին գայրութեան գոյութեան նկատմամբ յառաջ քան զգիւտ գրոյն՝ յուղուած խնդրոց լուծման համար մեծ կարևորութիւն կ'ունենար, և որք ցայսօր մթին և անորոշ մնացած են. բայց արդէլք մ'ալ չենք տեսներ կամ անտեղութիւն որ իբրև պարզ նշանագրաց կամ այբուբենի ցուցակ մը գանուէին ասորի եպիսկոպոսին քով, ունենալով անշուշտ այդ նշանագրոց հեզը, ոյժը, զօրութիւնը հասկըզընելու բաւական ու պարսուպատշաճ բացատրութիւններ հայ, կամ ասորի և յոյն լեզուով. և ինչո՞ւ ասորի մը այգպիսի հետազօտութեամբ և քննութեամբ պիտի չկարենար պարասպիլ՝ երբ Հայք այդչափ յարաբերութեան մը մէջ գանուէլու բռնադատուած էին՝ անոնց տառից կիրառութեամբ : Մէջ բերուած ժամանակակից պատմչաց վկայութիւնք՝ Խորենացւոյ և Փարպեցւոյն, առաջնոյն՝ « Կարգեալ ըստ ձևոյ յունականին զվաղնջուց գտեալ նշանագիրս տառից » և երկրորդին՝ « Հանդիպեցուցանէր զհայերէն աթուժայսն ըստ կարգման սիւովբայիցն Յունաց » որչափ ալ ստուգիւ կը նշանակեն թէ Մես-

քո՞վ « դասաւորեց այդ վաղնջական տառերը ըստ կարգի յունական այբուբենին՝ համապատասխան տառից հանդիպեցուցանելով զնոսա » : բայց անկէ աւելի բան մը չեն նշանակեր՝ ըստ մեզ. և որ դիւրին էր՝ արդէն իրենց ձեռքն եղած նշանագրաց ցանկի մը վրայէն ուրիշ ցանկ մը կարգել և պատրաստել, օժանդակուելով նաև իրենց անձնական և արդէն հնչակուած յոյն, ասորի և մանաւանդ հայկական լեզուաց հմտութեամբն և դիտութեամբ :

*
* *

Երրորդ ու վերջին հարցում մ'ալ առաջարկուած է՝ ի նոյն հմտութեամբ հետազոտող սիրաբանէ թէ « արդեօք Մեսրոպայդ վաղնջական նշանագրաց թերութիւններն լեցընելու ժամանակ՝ անթերի եղողներուն ձևերը թողո՞ց հաւատարմութեամբ, թէ ինքնակամ և մտացածին նոր ձևեր ընտրեց կամ հնարեց » : Իրեն հետ համամիտ այս հարցման պատասխանին նկատմամբ՝ ոչ հարկաւոր և ոչ պատշաճական կը գտնենք՝ արդէն հնարուած և ազգային լեզուի հնչմունքը արժանապէս և անսայթաք կերպով բացատրող նշանագրաց ձևերուն մէջ անկարևոր փոփոխութիւններով՝ թէ իր և թէ այլոց աշխատանքը գծուարացընել և կնձուել : « Ի՞նչ հարկ այդ փոփոխման, - իր ստուգահաւատ խօսքերը մէջ բերելով, - երբ զառաջինն գոհ եղան և սփռեցին ընդ աշխարհն, նա մանաւանդ այդ պարագայն, որ պատմական է, քանի հակառակ հարկ փոխելէ զգուշանալու, որ հազարաւոր աղայք սկսել էին արդէն ընտանենալ այդ հին նշանագրաց ձևոյն : - Իսկ աւելցունել հարկ է նաև ուրիշ փոքր ինչ հեռաւոր խորհրդածութիւն մը, որ այդ հին ձևոց իբրև ազգային աւանդի մը հաւատարիմ մնալն՝ դիւրութիւն կը

մատուցանէր Մեսրոպբեանց բարոյական դժուարութեան մը յաղթելու՝ որ թերեւս կրնար յառնել, և թերեւս յարուցեալ իսկ էր՝ 'ի չարակամ (կամ 'ի նախանձոտ) ընդդիմացողաց այդ ձեռնարկութեանն իբր նորելուկ բան: Հնուժեան հեղինակութիւնն մեծ է յոյժ, և այնքան մեծ, որ նորա շեղուաւ խօսողն՝ շատ անգամ նաև զդժուարինն և զազեղ և զանհանգուրժելին, սիրելի և յարգելի և տանելի կ'ընծայէ: Ինչո՞ւ այդպիսի պիտանի օժանդակէ մը ինքզինք զսկէր Մեսրոպայ ինքնակամ և քմահաճոյ նորութեան մը սիրով»: Ի հաւաստիս այս կարծեաց՝ ամենաբացայայտ վկայութիւն սեպուած է նաև Փարսեցւոյն խօսքը թէ «Չարթոյց աստուածայինն շնորհ (զՄաշթոց) 'ի ցանկութիւնս յայս կարգել զվաղնջուց գտեալ նշանագիրս ասուից, զորոնք ոչ ոչրոչք էր հոգացեալ արկանել 'ի կիր»¹, և չէր կարելի համարձակել ըսել Փարսեցւոյն թէ Մեսրոպայ զհին նշանագիրս հոգացաւ արկանել 'ի կիր (այսինքն 'ի գործ ածել) եթէ զձեւն փոփոխեց. զի այդպիսի փոփոխութիւն՝ մահ է այբուբենի մը անձնաւորութեան:

*
* *
*

Դանիէլ ասորւոյն քով գտնուած հայկական հին նշանագրաց հմտանալէն՝ և աղգին ինչուան այն ատեն ունեցած կարեւորութեան պէտք եղածը՝ դէթ քիչ մը ատենի համար, կարգադրելէն ետքը, Մեսրոպայ կ'անցնի 'ի Միջագետս: Այս ուղևորութեանն ալ նախատակը ուրիշ բան չէր կրնար ըլլալ՝ բայց ինչ որ մինչև այն ատեն զբաղեցուցած էր Մեսրոպայ բաղմ-

¹ Փարսեցւոյն այդ յայտնի խօսքերը՝ ասպացոյց մը չէն սեպուիր թէ առ Դանիելի եղած նշանագիրք՝ լոկ գրերու ցուցակ մ'էին, և ոչ կարգաւորեալ գրուածք մը:

աշխատ միտքը և ազգանուէր սիրտը: Արչափ աւ
մասամբ գոհ եղեր էր՝ գտած և ազգին բաւական
ընտանի ըրած նոր գիւտովը և անոր արդեամբք,
բայց կային ուղղելիք և յաւելլիք՝ անոր փափաքելի
կատարելութիւն մը տալու համար, և առ այն՝ չէր
կրցած օժանդակել ասորի եպիսկոպոսն. հարկ էր
ժամանակին գանուող ու հաշակուած իմաստնոց և
հմտագունից գիմել: Իր ամէն կենսագիրք, թէ ժա-
մանակակիցք և թէ կրտսերագոյնք, ամէնքն ալ զայս
նպատակ կու տան Մեսրովպայ ինչուան հեռաւոր
տեղուանք յօժարափոյթ ուղեւորութեանց՝ մեծ
մարգկանց, ինչպէս էր արդեամբք, յատուկ հաս-
տատամտութեամբ: Եթէ ոմանց անպատճառ կամ
անկարեւոր կրցած են համարուիլ՝ աշխարհէ յաշ-
խարհ, քաղաքէ ՚ի քաղաք թափառիլ միայն այդ-
վախճանաւ, և կամ ինչպէս ըսուած է և գրուած,
իբրու մուրացիկ գռնէ գուռ քալել, անշուշտ այդ-
պիսիք ոչ այնչափ լըջաբար ուղած են խորհրդածել
թէ որչափ դժուարին է ազգի մը արդէն ունեցած լե-
զուին՝ անոր հոգւոյն համեմատ և համաձայն տառեր
ստեղծել: Քառասուն և աւելի տեռակք այբուբենից
կան առ զանազան ազգս, բայց անոնք ամէնքն ալ՝ մեր
ենթագրածին համեմատ հեշտեալ հնարուած չըլլա-
լուն՝ վկայ ու երաշխաւոր կեցած է պատմութիւնը:

Միայն այդ վախճանաւ՝ ըսինք. վասն զի Մեսրով-
պայ ուրիշ գիտմունք ալ ունենալուն այդ ճանա-
պարհորդութեանց մէջ՝ վկայութիւն կու տան մեր
չատ անգամ յիշատակած պատմիչք: Նախ կը յիշե-
ցընեն Պղատոս կամ Պղատոն կոչուած անձ մը՝ առ
որ կը փութայ երթալ Մեսրովպա՝ իմաստուն ու ճար-
տարասան հռետոր մը՝ որ կը բնակէր յԵդեսիա, և
զոր միաբան ու մի և նայն բառերով հաւասար կը
գրուատեն՝ Խորենացի և Փարպեցի, և միաձայն ՚ի
վկայել՝ որ իր գիտութեամբն և ունեցած տեղեկու-

Թեամբք չկարելով օգտակար ըլլալ Մեսրոպայ՝ խոստովանեցաւ իր անբաւական ըլլալն առ այն գործ : Իրենցմէ ետքը եկող 'ի սրատչաց ոմանք՝ բաղմաւորաբար կը ներկայացընեն այս գէպքը . « Մեսրոպա, կ'ըսեն, հանդերձ աշակերտօքն իւրովք էջ 'ի Միջագետս . և խնդրելով զըւծումն փափաքանացն յիւնաստասերսն որ անդ էին՝ անկնկրեան զագիտութիւն խոստովանեցան » : Պղատունէն ետքը առ Եսլեփանիոս, Հռուփանոս և առ այլս կ'երթայ Մեսրոպայ՝ ունելով միշտ իր գլխաւոր գիտմունքն ու վախճանը :

Բուն ազգային մատենագրութեան մը հաստատուն հիմունքն ձգելու համար, - և այս էր Մեսրոպայ ջանքը, - առաջին և գլխաւոր, բայց ոչ միակ միջոց էին նշանագիրք : Անոնց գիւտէն ետքը՝ անհրաժեշտ հարկ սեպեց սուրբ վարդապետք՝ թէ անձամբ և թէ իր ընտրելապոյն աշակերտաց և օգնականներուն հետ այլևայլ համբաւեալ գիւտաց և մատենագրաններու յայց ելլել : Թէ ինչ օգուտ քաղեց ազգային դպրութիւնն այդ ճանապարհորդութիւններէն ու ժամանակին հռչականուն իմաստնոց հետ տեսութեանէն և օժանդակութենէն, հինգերորդ դարու մէջ կատարուած ոսկեղէն թարգմանութեանց մնացորդք բարձրաբարբառ կը վկայեն : Հարկ էր դարձեալ այդ ուղեւորութեանց աշխատութիւնը՝ օտար մատենագրանաց մէջ ցրուած այլևայլ յոյն և աւորի տառերով գրուած և գանուած հայ դրքերն աւտեանել, քննել և պէտք եղած տեղեկութիւններն ստանալ, հայրենեաց զանոնք ծանօթացընելու և հաղորդելու նպատակաւ :

Այս ամէն տեղեկութեամբք և տեսութեամբք, և որ համառօտութիւն մը կրնան սեպուիլ՝ ազգային և օտար բանասիրութեան կողմանէ այս նիւթոյս վերայ ինչուան հիմա գրուածներուն, դեռ մութ և

անթափանցելի կը մնայ հայկական նշանագրաց գիւտին ճիշդ սլառամուծիւնը . և իրաւամբ փափաքելի կ'ընէ՝ արդէն խոստացուած և սպասուած լուսաբանութեանց հրատարակութեան՝ որոնցմով « խնդրոյն ամենայն կնճռմունքն և խրթնութիւնք , — կ'ըսուի — քակեցան , սարղեցան . և այդ ճգանց հետեանք եղաւ յաղթութիւն » :

Տասնուհինգ երկար դարերու մէջ՝ անլոյծ մնացած խնդիր մը . սակայն յարատեւ ճգանց , հետապընդութեանց և գիտնական ուսումնասիրութեան դիմացը՝ տարակոյս չիկայ որ ամէն դժուարութիւնք կրնան հարթուիլ :

* * *

Գանիէլեան նշանագիրք Միջագետաց մէջ կարգի դրուեցան՝ կամ Գանիէլի և կամ Հաբելի և այլոց ձեռքով , ըստ ձեռոյ օրինակի յունականին , ինչպէս կ'աւանդէ Փարսլեցի : Կորիւն՝ այս կարգադրութիւնը Հռուփանոսի կու տայ՝ երբոր կը զրուցէ . « Ընտրութիւնս նշանագրոցն՝ զնրբագոյնսն , զկարձն և զերկայնն , զառանձինն և զկրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ » : Իրեն համաձայն է և Խորենացին , միայն աւելի կերպով մը սրբոյն Սահակայ կ'ուզէ ընծայել այս պարծանքը՝ երբոր Հռուփանոսի համար նախ ասանկ կը զրուցէ . « Ստեղծ զնշանագիրս մեր հանդերձ Հռուփանոսիւ , կերպածեալ զդիրն առ ձեռն պատրաստ Մեսրովբայ . փոխադրելով զհայերէն աթութայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղութայիցն՝ ի հելլենացւոյն » . ու ետքը անմիջապէս կը յաւելու . « Չեռն՝ ի գործ առնէր երանելին Մաշտոց , յերիւրելով զնոսա սուրբ հայրապետին Հալոց Սահակայ , դիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրենոյս և հեգենային ուղ-

ղաձայնութեան) : Ետքը դարձեալ. « Հանդիպեցուցանէր Մեսրոպայ զհայերէն ակթութայսն ըստ կարգման սալովբայիցն Յունաց, ստէպ հարցմամբ և ուսանելով 'ի սրբոյն Սահակայ զակթութայիցն գաղափար ըստ անսայթաքութեան յունին. վասն զի ոչ լինէին բաւական 'ի վճարել անսխալ ուղղակի առանց առաջնորդելոյ նոցա սրբոյ հայրապետին Սահակայ, որ յոյժ աւելեալ անցուցանէր վարժիւք զբազում գիտնովք Յունաց » :

Մեր հին ու նոր պատմագրաց այսչափ և այսպիսի ու երբեմն նաև խօսքերուն հետևանք եղած են զանազան կարծիք առ բանասէրս, զորոնք ոչ այնչափ հեշտ է իրարու հետ միաբանել : Բայց ուզելով համառօտել մեր ինչուան հիմայ ըսածներն, այս ամէն կարծիքներն գլխաւորաբար իրեքի կրնանք վերածել :

Ոմանք կարեան, Խորենացւոյն ու Փարպեցւոյն խօսքերէն կը հետևեցնեն՝ թէ սրբոյն Մեսրոպայ օգնութիւն մը ըրած չըլլան ոչ Դանիէլեան և ոչ ուրիշ որ և իցէ նշանադիրք որ կը գտնուէին կամ կըրնային գտնուիլ ազգին մէջ, ուստի և բոլորովին նորէն հնարած է Մեսրոպայ հայկական գրերը : Ասիկայ եղած է ընդհանրապէս շատ բանասիրաց կարծիքը. որոց կը զուգընթանայ և Շնորհալի՝ որ իր վիսպասանութեանը մէջ՝ ամբողջ երեսուն և վեց հայկական տառից գիւար Մեսրոպայ կ'ընծայէ.

« Ըստ Մովսեսի արժանացեալ
 Զաստուածագիծ տառս ընկալեալ,
 Երիւք տասամբք վեցիւք յանգեալ
 Արեգական ելիւք չափեալ » :

Բայց ինչպէս վերը ցըցուցինք՝ նոյն իսկ ամենէն աւելի հին ու մերձաւոր ժամանակաւ՝ որով և արժանահաւատ պատմիչներնուս մէջ՝ անսակ խօսքեր ալ

կան, որովք կրնանք գուշակել թէ մեր լեզուին մէջ կային յառաջ մասնաւոր նշանագիրք, բայց անոնք՝ լեզուին պէտք եղած դիւրութիւնը չմատուցանելնուն համար՝ հարկ եղաւ որ Մեսրոպայ ջանքովը կատարելագործուին:

Ասկից ելած է երկրորդ կարծիք մը, զոր նախ ոչ այնչափ որոշ կերպով հինք և մերձաւորք ժամանակաւ, և ապա յայանապէս բացատրած են իրենց գրութեան մէջ Վարդան և Ասողիկ, և ուրիշ անոնց հետևողք, որոնց խօսքը վերը դրինք: Ասոնք կ'ըսեն թէ Մեսրոպայ Գանիելի ասորւոյն քով քսանուերկու գիր գտաւ, որոնք բաւական չէին առ 'ի պարզել զընդարձակութիւն լեզուին. ու այն պատճառաւ յոյն, ասորի ու պարսիկ գրերը կը գործածէին. ուստի և Մեսրոպայ աղօթքի ապաւինեցով, Աստուած սասնըչորս գիր տուաւ իրեն, երկնային թաթով մը գրուած: Այս կարծիքը իր կուսակիցքը գտած է նաև մեր ժամանակի բանասիրաց մէջ, և յորոց շատերը կ'ըսեն թէ Մեսրոպայ ջանքը գլխաւորաբար մեր այբուբենին կրկնակ գրերը հնարելուն համար եղած է. այն գրերը՝ որոնք ուրիշ լեզուաց մէջ չեն գտնուիր, և մեր լեզուին հնչմանց ճոխութիւնը կը կազմեն:

Երրորդ կարծիք մըն ալ կայ թէ Մեսրոպայ միայն ձայնաւոր տառերը հնարած ըլլայ: Ասոնց կարծեաց հիմն ու ամենամեծ վկայութիւնն ալ՝ Խորենացւոյն գրչագրաց մէկէն անուած է, և որուն այլք ոմանք 'ի յեանոց հետևող և համամիտք են, ինչպէս մենք ալ յիշատակեցինք:

Մեսրոպայեան նշանագիրք այլ և այլ ժամանակ մեծամեծ կերպարանափոխութիւններ կրած են իրենց ձևոյն մէջ: Բայց այս փոփոխութիւնքն ալ ընդհանրապէս իրեքի կը վերածուին, և են Երկարագիր, Բոլորգիր և Կարճագիր կոչուած տառերն: Երկրորդ է

որ սրբոյն Մեսրոպայ հնարած գրերը Երկաթագիր ըսուածներն էին, որոնց գործածութիւնը հինգ վեց դար տևեց (406էն ինչուան թ դար), առանց երևելի փոփոխութեան կերպարանք մը առնելու: Այս գիրերուն երկաթագիր ըսուելուն պատճառը՝ հաւանական կ'երևնայ թէ մէյմը երկրթէ դրչով գրուելնուն համար ըլլայ, մէյմըն ալ այն ատենուան գործածուած թանաքին պատճառաւ, զոր երկաթի ռքսիտով կամ ժանգով կը պատրաստէին:

Բայց իններորդ դարուն մէջ՝ ինչպէս հաւանական կը կարծուի, դրչութիւնը դիւրացընելու համար սկսան գրերուն վերին ու ստորին կողմերը շտապ գրել, որոնք զատ ձև մը ունեցան, և բուն երկաթագիրը սկսան գլխագրի տեղ բանեցընել: Ասիկայ է Միջին երկարագիր ըսուածը, որ մինչև թԲ դար և անկէ անդին ալ տևեց քիչ փոփոխութեամբ: Այս գրերը թէպէտ աւելի համեմատ ձև ունին, բայց ընթերցումը դժուարին ըլլալուն՝ այս կերպն ալ փոխեցին, ու սկսան Բարդղի սառերը գործածել, որ կամաց կամաց կատարելագործուելով ու կանոնաւորուելով՝ հիմակուան ապագրութեանց մէջ գործածուող սովորական գիր եղան:

Բոլորգրոյն աւելի դիւրացուցած կերպն է Նօտարացի կամ Նօտր գիրը, որ ինչուան հիմայ հասարակ գրութեանց մէջ կը գործածուի:

Այս գրոց փոփոխմանը մէջ դիտելու արժանի է՝ որ Միջին Երկաթագիրը հնարուելէն ու հասարակ ըլլալէն ետքը՝ բուն Երկաթագրին գործածութիւնը գրեթէ բոլորովին դադրեցաւ. նոյնպէս բոլորգրոյն գանուելէն ետքը՝ Միջին Երկաթագիրը խափանուեցաւ: Բայց նօտր գիրը հնարուելէն ետքն ալ՝ բոլորգիրը չվերցաւ, այլ ընտիր ձեւագրաց մէջ կը գործածուէր:

Ուսումնասէր ընթերցողաց հետաքննութիւնը գո.

հացընող ցուցակի մը մէջ, զոր կը ներկայացընենք, կը տեսնուին հայկական նշանագրաց կրած այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք ըստ այլ և այլ դարուց և ժամանակաց, ճիշդ արտահանութիւնք նոյն ասեռներն գրուած ձեռագրաց¹ :

ՀԱՅ ԳՐԶԱԳԻՐՔ

Հայկական գրչագրաց վրայ ընդհանրասպէս: — Մանօթ հնագոյն գրչագիրք 'ի Մոսկոշա 'ի Լազարեան ձեռագրակի, 'ի Մխիթարեան Մատենադարանի 'ի Ս. Դազար: — Գրչոչքիւն և գրիչք առ Կիլիկեցիս: — Մագաղաթ, թուղթ և անոնց կիրառոչքիւն: — Գրոչքեան պատկանեալ ոչրիչ գործիւնք: — Թանաք: — Նկարք, պատկերք և անոնց արուեստք:

Մեծրովպեան տառից կրած այլևայլ փոփոխութիւնք՝ հարկաւ կը հրաւիրեն մեր ուշագրութիւնն ու քննութիւնը նաև ձեռագրաց վրայ:

Հին գրչագիրք՝ ինչպէս ամէն ուսումնական և բարդաւաճ ազգաց մէջ, ասանկ նաև առ մեզ՝ մանաւանդ ներկայ դարուս դիտութեան և պահանջից

¹ Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց տպագրեալ ցուցակին մէջ (թիւ. 1455) նշանակուած կը գտնենք գիրք մը այս մակագրով. « Մեկնութիւն նախնի նշանագրաց Հայոց » - և 'ի նմին գրչագրի. « Վարք հօրն Եւագրեայ նոյն նշանագրօք »: Բանասիրաց հետաքննութեան արժանաւոր տեղեկութիւն մը: Մանօթ են հմտից՝ ձեռագրաց մէջ տեղ տեղ Ադամայ կամ այլոց անունով նշանագիրք կամ փակագիրք, և անոնցմով համառօտ քանի մը տող գրուածք, որ աւելի ծածկագրութիւնք կրնան սեպուիլ, և չունին զհետս կամ զյարգ հնութեան:

առջև՝ արժանապէս մեծարուած են. ցանկալի և պատուական աւանդք հնու(թեան, 'ի նախնեաց առ մեզ հասած փափաքելի և հետազօտելի նշխարք: Անոնց միջոցով պահպանուած և մինչև առ մեզ հասած են՝ մեր նախնեաց գրաւոր երկասիրութիւնք. յիշատակարանք՝ որ անցեալ դարերու մէջ զմեզ կը փոխադրեն. անոնց համբուրելի մատանց գրերը կը ներկայացընեն, մեր աչքերուն հետ՝ իրենց լեզուովն ու գրեթէ ձայնով կը խօսին, և յաճախ՝ մտաց տխուր բայց սիրելի զմայլման մը մէջ՝ մոռցընել տալով վայրկեան մը ինչ որ ենք, անցելոյն սրտայոյզ և սրբտագրաւ յիշատակութեամբ մաքերնիս կը բերեն ինչ որ էինք:

Այս իրենց մատուցած գնահատելի ծառայութեամբք իրաւունք կը ստանան՝ հայկական մատենագրութեան պատմութեան մէջ գէթ քանի մը համառօտ էջեր գրաւել՝ ուսումնասիրաց ճարակ և ճաշակ մը ներկայացընելով,

Ա. Ո՛յք են և ո՛ր դարու կը պատկանին՝ մեզի ծանօթ ամենէն հնագոյն հայ գրչագիրք:

Բ. Անոնց հանգամանքն, արուեստ ու ճարտարութիւն:

Գ. Յարգն ու պատուականութիւն ըստ զանազան գլխոց:

* * *

Հնութիւնն և ժամանակ՝ ամենայն մարդկային և ինչուան անմահական համարուած գործոց խանդարիչք և աւերիչք, ինչպէս մեր հայրենեաց՝ ասանկ նաև անոր յիշատակարանաց հետ անողոք խստութեամբ և անգթութեամբ վարուած, և հողոյ հաւասարեցուցած են: Անոնց անգթութեան՝ կերպով մը ակամայ և բռնադատ սատարք երեցած են նաև մեր հայրենակիցք:

Այս յիշատակարանաց մէջ՝ ամէնէն աւելի կրողներու դասակարգէն պիտի ըլլային և գրչագիրք, ոչ միայն իրենց բնական ու գիւրաւ ապականելի գիրքովն ու նիւթով, հապա նաև զանոնք բնաբարձ ընելու աշխատողաց սգիտութեան ու մոլեւանդն հակառակութեան զոհ մը ըլլալով: Անոնց վրայ ամենայն խնամքով հսկողքն ու սիրողք, անոնց պահպանութեան միջոցներէն յուսահատք, ընտրելագոյն կը համարէին՝ բոլորովին մէջ տեղէն վերցընելն ու անհետացընել. որպէս զի ուր որ իրենց ձեռքին ու արժանաւոր պատուոյն մէջ մնալու հնարաւորութենէն կը զրկուէին, գէթ անարգողաց և անպատիւ արհամարհողաց ձեռք չլինան. և այս զգուշութիւնը առաւելագոյն արթնութեամբ՝ ի գործ կը դնէին նուիրական ու վարդապետական գրուածոց նկատմամբ: Այս միայն իրաց արդիւնք սյլ և ստուգախօս պատմութիւն՝ յայտնապէս կը հռչակեն զայս և կը վաւերացընեն իրենց տխուր էջերովը: Աստուածաշունչ գրոց, եկեղեցական մատենից և նմանեաց, որքան զայլ գիրս յաճախագոյն կիրառութեան մը ենթարկուած էին, և որոց թարգմանութիւնն հինգերորդ դարէն ի վեր եղած և ծաւալած էր ընդ ամենայն Հայաստան, խիստ քիչ թուով՝ հնագոյն գրչագիրք հասած են մինչև առ մեզ: Օրինակ իմն, մեր ձեռագրաց Մատենադարանին մէջ՝ ի Ս. Ղազար, որ թուոյ առաւելութեամբ ոչ յաննչանից կրնայ սեպուիլ յազգին, հնագոյն գրչագիրք Աստուածաշունչ սուրբ գրոց միայն ԶԿԸ (1319) ԶԶԱ (1332) ԶՂ (1341) թուականներն կը կրեն:

Ո՞ւր պէտք էր փնտռել այսպիսի անդարման կորուստ մը:— Սրտաճմլիկ է պատմութեան՝ այս հարցման և իրաւացի հետաքննութեան տուած պատասխանը, և աղիտագոյն եւս ներկայացուցած պատճառներն: Ի սրոյ և ի հրոյ, և ի վերահաս վտան

գաց պաշարեալ և ահաբեկ մեր սիրելի հայրենիք, չորս կողմերնին տարածուած սիւռուած թշուառու, թեանց մէջ՝ իրենց ապագային վրայ անստոյգք և անվստահք, ապահովագոյն միջոց մը մտածեր և գրտեր էին այդ նուիրական մատենից փրկութեան. իրենց դողգոջուն ձեռքերով և աչաց անմխիթար արտասուօք թաղել, եկեղեցեաց և խորաններուն հիմանց տակ: Առանկով կը մեռնէին անոնք ապագային համար. մեզի համար՝ որ նոյն իսկ այդ սրբավայրից աւերակներուն տեսութեանն ալ սլիտի չժամանէինք՝ երկար և յուզեալ դարեր ունելով անջրպետ ընդ մեզ և ընդ նոսա:

Աթէ յայդպիսի ձեռաց և յանողոք տարերաց կրուած դժնդակ հալածանաց վրայ աւելցընէնք նաև ժամանակին երկաթի ու ծանր ձեռքը, մաշող ու ըսպառող ոյժը, բռնագառ գաղթականութեանց աշխարհէ աշխարհ ու հեռաւոր նժդեհութեամբ զանոնք ցրուել տանիլը, և մնասակարագոյն թշնամոյ մը՝ տգիտութեան և անոր հետևանք նախապաշարմանց անոնց դէմ տուած պատերազմը՝ իբրև անօգուտ և անպիտան ջնջելով փճացընելով, իրաւամբք պիտի զարմանանք որ դեռ ևս այդչափ բազմութիւն դրչագիր մատենից կը գտնուին՝ ի Հայաստան և անկէ դուրս:

Մեզի ծանօթ հայկական հնագոյն գրչագիրք՝ ութերորդ դարէն անդին չեն անցնիր. ու թէպէտ տեղ տեղ աւելի հին ժամանակաց պատկանող ձեռագրաց գոյութեան հանդիպեր ենք՝ ի լրոյ, բայց ըստ հմտագունից՝ ոչ այնչափ ստոյգ հետազօտութեամբ. այլկամ թուականաց շփոթութենէ յառաջ եկած, և կամ այդ գրչագրաց աւելի յարդ ու կարևորութիւն տալու մտքով: Այսպէս է, օրինակի համար, առ Միւհէնախեանի՝ ի Առստանգնուպոլիս տպագրուած Ուղեշրտարիւն ի Պարսկաստան կոչուած

գրքին մէջ յիշուած Աւետարան մը, որուն գրեթէ հինգերորդ գարու հնութիւնն ուղուած է առաջ:

Իրենց հնութեան ստուգութեանն անտարակուսելի նշանակքը վրանին կրող քանի մը պատուականագոյն և սակաւագիւտ գրչագիրք յիշատակենք:

Ասոնց մէջ գլխաւորներէն մէկն սեպուած է իրաւամբ 'ի Մոսկուա Բուսաստանի' Լազարեանց ճեմարանի Մատենագարանին մէջ գտնուած և խնամով պահպանուած Աշտարակ մը, Հայոց ՅԼԶ թուականին գրուած ու այսպիսի յիշատակարանով մը. « Գրեցաւ սուրբ և կենսաբեր աւետարանս այս ՅԼԶ թուականութեան Հայոց, 'ի հայրապետութեան Գեորգայ Հայոց կաթաւղիկոսի, և յիշխանութեանն Աշոտի իշխանաց իշխանի, 'ի տերութեան Սմբատայ Բագրատունւոյ. ես Սահակ Վանանդացի' որդի Վարդա Վանանդացւոյ որում կրկին Մլէհ կօչէին »:

Անգարդ անպաճոյճ, - որ և այն միւս հաւաստիք մ'է հնութեան, - բայց ամենընախիր գրչութեամբ և ընթերցուածովք ցանկալի մատեան մը: Չափը՝ ըստ երկայնութեանն երկու թիզ. իսկ ըստ լայնութեան մէկ թիզ և չորս մատնաչափ: Բովանդակ գրուածն Մեսրոպեան խոշոր երկաթագիր տառիւք, երկուհարիւր քսանևեօթն մագաղաթեայ թերթերու վրայ, ծայր 'ի ծայր միաձև և համեմատ գրչութեամբ գրուած մեալ, աջողածեռն և հմուտ գրչի գործ: Բանասիրական տեսութեամբ հետաքննութեան արժանաւոր կրնան սեպուիլ 'ի սմա՝ բաց 'ի բազմապատիկ տարբերութեանց ընթերցուածոց՝ նաև ըստ ուղղագրութեան, և յաճախ մի և նոյն կերպով կրկնուած՝ տարբեր համ զարդիս մեղի անսովոր գրութեան կերպեր. թէպէտ և ուրիշ հին ձեռագրաց մէջ ալ ոչ 'ի ստրաւ անծանօթք: Ասանկ կը գրէ Ուիլն փոխանակ Ուլն գրելու. ուիւակք (ումանք), զոլք (ոք), ոււնոք (ոււնք), ևոքոլք, զնոքոլք (նոքաւք, զնոքաւք),

շարժումը (բարւոք), ուղիւղ (ուղիղ), բովակակ
(բաւական), եին (էին) և այլն:

Այս աւետարանին հաւասար կամ քիչ պակաս
հնուածիւն, յարգ ու պատուականութիւն ունեցող
ուրիշ օրինակ մ'ալ կայ նոյն սուրբ գրոց 'ի մեր
Մատենագարանի՝ հետեւալ յիշատակարանաւ. « Ես
Մէքէ աղախին Քրիստոսի և Հայոց Թագուհի 'ի
ՇժԷ . . . Թվականիս ետու զաւետարանս 'ի Վարագի
սուրբ Աստուածածինս զոր իմ ձեռամբս և ծահաւք
եմ շինեալ. յաւգնականութիւն ինձ և արքային ի-
մոյ Քաղկայ և զաւակաց իւրոց. ով որ կարգա յա-
ղաւթս յիշէք : : առաջի Աստուածամաւրս. և Աս-
տուած հասարակաց ողորմեցի » :

« ԶԱնգրիաս և զԳէորգ քահանայք ստացաւ
սուրբ աւետարանիս յիշեալիք 'ի Քրիստոս աղա-
չեմք » : Գրութեան թուականն է 'ի ՅԾԵ :

Ուրիշ յիշատակարան մ'ալ, Անգրեաս քահա-
նայի ստացողի սուրբ աւետարանիս, կ'ըսէ. « Ի ՈՇԷ
Թուականիս Հայոց ես Անգրիաս քահանայ Թափեցի
զսուրբ աւետարանս 'ի յանաւրինաց և վերստին ե-
տու զսա յընծայս սրբոյ նշանիս Վարագայ, յիշա-
տակ ինձ և հարազատ եղբաւր իմոյ Գէորգեայ քա-
հանայի : Արդ որ լուսաւորիք 'ի լուսայճաճանչ տե-
րունեան հրամանացս՝ յիշեալիք զիս զԱնգրիաս և
զեղբարան իմ զԳէորգ և զՀայրապետ և զՍարգիս
և զԾնողսն մեր. և Աստուած հասարակաց ողորմե-
ցի. ամէն » :

Յիշատակագրին ակնարկած գերութեան և յան-
շնորհ ձեռաց կրած տառապանաց հեռքը՝ տեղ տեղ
կը տեսնուի, 'ի սրբագրոշմ մատենիս, որ նախըն-
թացին նման Մեսրոպեան խոշոր երկաթագրովք
գրոշմեալ է ծայր 'ի ծայր չորս հարիւր վաթսուն
մագաղաթեայ ընաիր թերթերու վրայ. պարզ, ա-
ռանց զարդագրոց և լուսանցից վրայ գեղանկար

գրուագներու, ինչպէս ընդհանրապէս սովոր են ընել՝ ժամանակաւ աւելի կրտսեր դաղափարողք և նկարակերտող գրիչք: Միայն՝ ի սկզբան՝ վեց թերթ մագաղաթի վրայ՝ իրեն դարուն և ժամանակին յատուկ ճարտարութեամբն և արուեստիւ կը տեսնուին՝ խորանք կամ համաձայնութիւնք չորից աւետարանաց, իրենց նկարուց նիւթ առնլով՝ ինչպէս կ'երևնայ, Վարագայ վանքին՝ որուն ընծայուած է, մասնաւոր տեսարաններն, Վանայ ծովակին, շրջակայիցն, ձկանց՝ թռչնոց և երէոց, այլն: Ասոնցմէ զատ՝ չորս աւետարանչաց սլափերներն: Այս ամէն նկարք և արուեստ՝ թերևս Մլքէ թագուհւոյն հրամանաւ և ժամանակ եղած ըլլան, և որ անշուշտ՝ իր արքայական մեծութեան և դիրքին արժանաւոր կերպով՝ գրքին արտաքին երեսն ալ՝ ոսկւոյ և արծաթոյ առատ ճոխութեամբ զարդարած է, և որ առիթ տուած է յազնտակութեանն և դերութեան: Միւս աւելի նորագիր յիշատակարան մը, գրքին մէջ զետեղուած ՚ի վերջ աւետարանին Ղուկայ՝ կ'ակնարկէ այդ խանդարման տիկնոջ մը կողմանէ եղած դարմանը. « Ես Աւագ տիկինս . . . միաբանեցայ ՚ի հոգակաւոր և ՚ի մեծ սուրբ ուխտան Վարագ, և ետու վերստին նորոգել զսուրբ աւետարանս ՚ի յարգար արդեանց իմոց, կազմութեամբ կողափակ նկարակերպ արծաթասլատ զարդիւք զարդարեալ. յիշատակ ինձ և ծնաւդաց իմոց պարոն Մանիլայ՝ և զուգակցի իւրոյ »: Աւելորդ է ըսել թէ այս վերջին ճոխութեանն ալ կասկտուած հասեր է մեր ձեռքը: Գրքին երկայնութիւնն է մէկ թիղ և հինգ մատնաչափ. լայնութիւնն՝ թիղ մը և երկու մատնաչափ. ստուար և գեղեցիկ հասոր մը:

Խօսքերնիս չյերկարելու համար՝ բաւական սեպենք ուրիշ Աւետարան մ'ալ, թերևս հնագոյն քան զառաջինսն, — որովհետև թուական չունի, — ներկայացընել մեր ընթերցողաց:

Ասիկայ ալ նկարչի հրաշալի արուեստիւ և ճարտար ձեռաց գրչութիւն՝ սուրբ Աւետարան մըն է, 'ի մեր Մատենադարանի, երկու թիղէն աւելի բարձրութիւն և գրեթէ երկու թիղ լայնութիւն ունեցող գիրք մը, վերը յիշուածներուն հման ընտիր և մաքուր մագաղաթեայ թերթերու վրայ և երկաթագիր սառերով, դժբաղգաբար յետին երկու թերթից պահասութեամբը՝ ոչ յիշատակարան և ոչ ալ գրչութեան թուսկան ունի: Սակայն հնագէտք՝ գրչագրին հանգամանացը մանր քննութեամբ՝ հազար տարիէն աւելի հաւանական կեանք կու տան անոր, և մէկ կամ երկու դարով աւելի հնագոյն կը դատեն ճարտարագործ նկարներն կամ պատկերք՝ որոնք անշուշտ յունական գրչագրէ մը հանուած և ասոր մէջ դրուած են. վասն զի բաց 'ի յոյն արուեստէ, որ զգալի կերպով կը զանազանի 'ի մերայնոց, վերատառութիւնքն կամ պատկերաց ցուցակութիւնք՝ նոյն լեզուով են. և տառից ձեւն և գրութիւն՝ վրկայութիւնք կը սեպուին առ տեղեակս իրենց ժամանակին:

Այս պատկերաց մէջ՝ յոմանս առաւել կը փայլէ արուեստ և վրձինի փափկութիւն, և իրաւամբք ճարտարաց ուշագրութիւնը կը գրաւէ. ինչպէս 'ի նկարուն՝ յորում կը տեսնուի վարգապեան Յիսուս 'ի միջի, յաջակողմն Աստուածամայրն սուրբ, և 'ի ձախմէ՝ յունական կերպարանք և պատմութեան կրող հայրապետ մը. այսպէս Աւետման, Յիսուսի ընծայմանն 'ի տաճարն, Մկրտութեան և Այլակերպութեան պատկերներն: Միւսներն են երկու սուրբ աւետարանիչք՝ Մարկոս և Դուկաս. (Մատթէի և Յովհաննու պատկերներն կը պակսին). չորս աւետարանիչք՝ մէկ պատկերի մէջ, Յիսուսի ծնունդն, Յիսուս փրկիչ՝ յոյն միւսիոններու կերպարանքով և արուեստով: Ասոնցմէ զատ, երեք խորանք համա-

ձայնութեան չորից աւետարանաց, և միւս չորրորդ մ'ալ՝ Եւսեբեայ թղթոյն առ Կարպիանոս: Յիշէնք անցողաբար միւս Աւետարան մ'ալ երկաթագիր և մագաղաթեայ, նոյնպէս 'ի մերում Մատենադարանի, նման արուեստով և գեղեցկութեամբ՝ 'ի ՆԾԶ (1007) թուականի գրեալ յԱնգղնապոլիս (Ադրիանուպոլիս) Մակեդոնիոյ, թողլով ուրիշ շատերն, ժամանակաւ կրասերագոյն, ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ դարուց գրչութիւնք:

Այս վերջին և մեղի աւելի մերձաւոր դարուց մէջ գրուած ձեռագիրք, կիլիկեան ժամանակաց ժառանգութիւնք և աւանդք՝ աւելի բազմաթիւ հասած են առ մեզ. և որոց համառօտ նկարագիրը՝ հայրենական գիտութեանց հետամուտ և բազմահոգակ գրչի մը խօսքերովը ներկայացընենք ընթերցողաց, իր մէկ նոր և անուանի հեղինակութենէն քաղելով:

« Միւս եւս արուեստ ... Քարտոշարտքիւն կամ Գրչոքիւն յոյժ 'ի պատուի էր և քաջ յաջողեալ 'ի Սիսուան, 'ի դրան արքունի և 'ի վանորայս. որոյ և կենդանի իմն վկայք մնան ձեռագիր մատենքն: Յանուանէ կարգէ ժամանակագիրն զոմանս 'ի նոցանէ, որք յելս կոյս ԺԳ և յառաջին կէս ԺԴ դարու կացեալ էին. Գրիգոր դպիր. Վասիլ դպիր. Հեքոզմ Երեցն. Կոստանդին Շարահիւշասնոյ. Սարգիս երեց՝ քեռորդի Ստեփանոսի Վահկացւոյ, որոյ ասէ աւարտեալ զգրութիւն հրաշազան և նկարակերտ գրոցն Արարածոց, զսկզբնաւորեալն յաւուրս Բ Լեւոնի և յանկ ելեալ յաւուրս Բին. թուի Սարգիսս այս նոյն ինքն ճարտար Պիժակն, և որդի Խուլ Գրիգորի քահանայի. զորոյ և զմականուան ծագումն յայտնէ. որպէս թէ երբեմն « յ'սուներն ծաղկի և 'ի նկարելն, պիժակ մի նստաւ հանդէպ նմա 'ի լուսամուտարն, որ և շուտ նկարեաց զնա. զոր տեսեալ մերձակայիցն՝ կարծեցին թէ պիժակն եկեալ նստաւ.

զոր ընդ ձեռքն վարելն նոցա զնա, ծիծաղեալ Տէր Գրիգորն. ապա դիտացին զիրն, և զարմացեալ կոչեցին Պիծակ » : Թերեւս վերոյիշեալ Շարահիւսանց կոստանդիսն է քահանայն՝ զոր աշակերտ նորա Լեւոն երէց, յամի 1306, կոչէ « անհաս և անհամեմատ գրիչ » . նոյնպէս և զիւր հարազատ եղբայրն « զՍիոն քահանայ, որ և մանկագոյն խակակոտոր եղև » : — Եթէ ոչ անթիւ, մարթ է յոյժ բազմաթիւ ասել զճարտար գրիչս Սիսուանայ ...

« Բազում անգամ անանջատ են յարուեստաւորս ձեռագրացն՝ երկոքին ճարտարութիւնքն, Գրչոչքիւն և Նկարչոչքիւն, որ բազում այն է զի Շաղկողք և Ոսկողք կոչին. և յայսմ արուեստի գերազանցեալ երևին Սիսուանեայք քան զոր 'ի Մեծ Հայս. յիշատակին և յոչովք 'ի սոցանէ. որպէս, ժամանակակիցն Կոստանդեայ՝ և աննման յայնմ արուեստի վրկայեալ Գրիգոր զարգարիչ Պատրարօնեան աւետարանին « գեր 'ի վերոյ և անհաս 'ի սեռս մեր » : Ժամանակակից Պիծակին յիշի Յակոբ նկարիչ 'ի Գայլուվանս. որոց մերձաժամանակ և այլք ոչ սակաւք : Հնագոյնքն՝ առաւել հետևողք են Իիւզանդացոց, յետինք՝ ազատագոյնք. այլ ոչ հաւասարեն գաղափարաց իւրեանց 'ի պատկերս կերպարանաց, մանաւանդ ձեռաց և ոտից, ճարտարագոյնք գոչով 'ի կերպարանել զհաւս և զհարսնահաւս և զչորքոտանիս, և եւս առաւել զպէսպէս զարդս և ձեւս արաբիկս և ինքնահնարս ...

« Այլ առաւել եւս փայլէ ուսումնասիրութեան և գրասիրութեան շնորհ՝ 'ի զարմի անդ Հեթմեանց յաջորդաց Ռուբինեանց. յորոց գրեաթէ յամենայն պայազատաց՝ ժամանեալ մնան ցարդ ոմանց իսկական երկք, և յոչովից՝ վասն ինքեանց կամ վասն օտարաց գրել և յօրինել տուեալ մատեանք. ... որպէս Վարդ Ոսկերչուսնի գրեալ վասն Սչնի հօր սրբոյ

որքոյ Լամբրուենեցւոյն . իսկ սա . . . պարագլուխ ա-
մենայն բանասիրաց տանս Աիլիկիոյ՝ իւրով ձեռօք
գրեալ է յոլով մատեանս , յոլովագոյնս եւս տուեալ
գրել : - Աջ անարժան նմին և եղբայրն Հերոզմ-Հե-
ղի , ետ գրել զգեղապաճոյճ աւետարանն նուիրեալ
վանաց Սկեւռայ : - Նսեանեալ նմին յեա գարու միոյ
և դուսար թուին իւրոյ համանուան՝ Սլիծ՝ կին սե-
նեսկալին Աիպրոսի , տայր գրել աւետարանս և կը-
տակարանս ձեռամբ Ճարտարին Ստեփանոսի Գոյն-
Երիցանց , որք ցարդ պահին առ գաղթականս Հայոց
յարեմուտս :

« Մեծագոյն եւս տեսանի գրասիրութիւն և գրա-
վարժութիւն յարքունական շառաւիղի Հեթմեանց
բնոյն , որոց նոր նահասկեա Կոստանդին Պայր՝ նորո-
գեաց կամ յառաջացոյց զամենայն երախտիս Լեւո-
նի , ընդ քաղաքականին և զբանասիրականն , յորս
որդիք նորա պանծալիք մի քան զմի գերազանցեցին .
առաջինն՝ քաջն Սևրաստ Գոռնդարտայր՝ արժանաւորն
մատենագրաց դասակցութեան , էթող զիւր և զիւ-
րոց մատանց գիծս , և մատեանս գրեալս իւրովք ծա-
խուք : Նոյնպէս և երկրորդն , որ է Բարսեղ արք-
եպիսկոպոս , որ և հեղինակ է Քերակասն գրոց : Ծա-
նօթ եւս են կրտսերոյն Յովնակնուռ եպիսկոպոսի՝ ա-
ռաւել քան զմտաւոր վաստակս , բազում մատեան-
քըն ընդօրինակեալք , եւս և իւրովք խրախուսանօք
յօրինեալք , որպէս Գործոց Աւաքելոց մեկնութիւնն
Սկեւռացւոյն : Զորրորդ և սակաւածանօթ եղբօր
սոցա՝ Վասակայ կամ Վասլի տեառն Ճանճոյ , քաջի
և բարեպաշտի՝ յիշին ընդ այլոց սրբազան սպասուց
և Աւետարանք գրեալք և Սաղմոս մի ատենի : Իսկ
վեհագունի հարազատացն՝ Հեթում արքայի , վկա-
յեալ է զոյդ ընդ քաղաքական և սրտերազմական
հրահանգաց՝ և սէր մտաւորականին . « ետ գրել ըս-
տալ մատեանս , յորոց բազումք կան մինչև ցայսօր

(ասէ ժամանակագիրն , զոր կարեմք և մեք կրկնել) ,
 և ետ քարգանակն այլ եւս բազումս » : ...

« Զուգակից երկարժամանակեայ իշխանութեան
 թագաւորին և կաթողիկոսն Կոստանդինն նոյն գտաւ
 նէր և ջանիցն , խնամարկելով 'ի բանասէրս , զի
 « գրասէր եղեալ (ըստ ժամանակակից յիշողի) ' ետ
 գրել յովով աւետարանս և գրեանս » , քնծայելով
 արքայազարմիցն (յորոց ոմանք իւր իսկ սանք էին) ,
 և եկեղեցեաց վանորէից . յորոց ծանօթ են ինձ
 եօթն աւետարանք՝ պահեալք յայլևայլ ձեռս , և մին
 'ի մերումս : - Առաւել քան զարքունի փառս՝ զի
 մաստասիրութեանն ոգի ժառանգեաց պայազամն
 Հեթմոյ Լեռն Բ , թերեւս գերազանցեալ զհանուրք
 յայսմ մասին , վասն որոյ և կոչեցաւ Գրասէր ,
 զի « ետ գրել բազում պատուական գրեանս , յորոց
 բազումք կան մինչև ցայսօր , (ասէ ժամանակագիրն) ,
 և զայլ բազումս ժողովեաց , և ետ վերստին նորո-
 գել 'ի ձեռս ճարտարաց և վարդապետաց , զոր 'ի
 վառթար գրչաց այլայլած էր . և դարձեալ զբա-
 ղոշնս ետ քարգանակն » : ... - Աչ միայն 'ի բնիկ երկրի
 իշխանութեան իւրում , այլ և առաքէր 'ի մատենիցն
 'ի Մեծ Հայս , և 'ի դաղթականն յարեմուտս , յո-
 ռոց Ճաշոց մի՝ յիշատակաւ իւրով առաքեալ 'ի Պե-
 րուճիա քաղաք Իտալիոյ՝ փոխագրեցաւ յետոյ 'ի
 Հոգետունն Հայոց Հռովմայ : Գտանին մատեանք
 գրեալք և 'ի խնգրոյ կնոջ նորին Աեռան թագուհւոյ ,
 որ և կրօնաւորեալ ասի և կոչեցեալ Թեփուսի : Աչ
 պակաս քան զհայրն գտաւ և անգրանիկ սորա Հե-
 րոշմ Բ , մեկենասն Գր . Անաւարդեցւոյ և Գէորգայ
 Սկեււացւոյ , որում ետ յօրինել զՄեկնութիւն Ե-
 սայեայ . գտանին և շատք վասն իւր և վասն այլոց
 գրեալ մատեանք իւրովք ծախուք . իսկ իւրոց գրա-
 ւոր վարժից յաջողութեան վկայ մնայ Յիշատակա-
 րանն վասն աւուր տօնի զատկին , վայելուչ տաղա-

չափուժեամբ: Ի բազմաժիւ եղբարց սորին Հեթմոյ՝ ծանօթ է ինձ, նա և ՚ի ձեռին, Յայտնառոչք մի (ըստ կարգադրութեան Անաւարդեցւոյն) գրեալ վասն Օչին թագաւորի, յորում նշանակեալ են աւուրք մահուան արքայազանց: Օչնի որդի Լեռն Գցուցաւ երախտագործ՝ հաստատութեամբ վարժարանին ՚ի Ջերմաղբեր վանս. նորին հրամանաւ կան մնան գրեալ Ասիղքն Սևախոքայ և Օրինագիրք Սըժբասայ, որ նոր յայտնեցաւ:

« Ի զարմից եղբարց Ա Հեթմոյ և հօրեղբարց Լեւոնի Բ, ծանօթք ինձ մնացորդք ստացեալ գրոց՝ են, Գիրք Սողոմոնի և այլ ինչ ՚ի Ս. Գրոց: ... Վասն եղբորորդւոյ սորա երկրորդ Սևրատ Գուհդաստապլի՝ ծանօթ է գրեալ Աստուածաշունչ մի շքեղ: – Չատ ՚ի չորից և ՚ի հնգից եղբարց՝ որդւոց նահապետին Կաստանդեայ Պայլին՝ էին և այլ որդիք, յորոց մի Լիկոս. յանուն սորա չէ ինձ ծանօթ գրեալ մատեան. այլ վասն որդւոյ իւրոյ սլառանեկի Պարոն Սիր Լեւոն կոչեցելոյ՝ կայ առ մեզ Աւետարանիկ մի գրեալ յամի 1256, որոյ գրիչն Յովհաննէս մաղթէ յիշել « զբարի շառաւեղն, զտղայ Պարոնն՝ ըզՍիր Լեւոն, որ եռափափագ սիրով ստացաւ զսուրբ աւետարանս »: ... Ութերորդ որդւոյ արքայահօրն Կոստանդեայ, որ է Պաղտիկ մարաջախս ստացող և նորսգող ճաշոցի դրեւոյ ծախուք մեծի Գուհդաստապլին, յորում գրեալ է և ինքն յիշատակս ինչ ընտանեկանս, որպէս յետոյ և որդի նորա Կոստանդիկ Բ. իսկ Կոստանդիկ Գ թագաւոր՝ չափական բանիւ գրեալ է ողբս զմահուանէ եղբօրն: Գտանի առ մեզ և աղօթագիրք մօր նորա Մարիշն տիկնոջ՝ գստեր Լեւոնի Գուհդաստապլի »¹:

¹ ԱԼԻՇԱՆ (Հ. Դ. Վ.). Սխուան, յէջ 517-520:

*
* *

Ձեռուընիո հասած հնագոյն հայկական գրչա-
գիրք՝ մագաղաթի վրայ գրուած են ըսինք: Գրոց
գիւտին և կաղմակերպութեան ժամանակ ալ, և
յառաջ քան զսուրբն Սահակ և զՄեսրոպալ, երբ դեռ
ևս ասորի և յոյն տառերով կը վարուէին մերք՝ հա-
ւանական կ'երևնայ նաև մեր մատենագրաց խօսքե-
րէն թէ ծանօթ և ընտանի էր նաև իրենց, ինչպէս
ուրիշ մերձաւոր ազգաց, մագաղաթի գոյութիւնն
ու գործածութիւնն:

Մագաղաթէն առաջ, ինչպէս յայտնի է 'ի պատ-
մութեանց, սովոր էին հինք քարանց, թրծուն ա-
ղիւսի, փղոսկրի և փայտերու վրայ ալ գրոշմել ի-
րենց արձանագրութիւններն: Առջինին գործածու-
թիւնը տեսանք և 'ի Հայաստան անդստին 'ի վաղ
ժամանակաց՝ բևեռած և գրոց կիրառութեան ատեն-
ներէն. և հայկական տառերով ալ դեռ ինչուան հի-
մայ կը գտնուին բաղմաթիւ յիշատակարանք ընդ
ամենայն Հայաստան. իսկ միւսներուն ոչ յիշատա-
կութիւնը կը գտնենք, և ոչ ալ անոնցմէ մնացորդք
հասած են առ մեզ. այսպէս և ոչ պղնձի տախտա-
կաց վրայ աւանդուած գրութեանց, որոնց յաճախ
կը հանդիպինք առ հինան և մանաւանդ առ Հռով-
մայեցիս:

Մագաղաթի վրայ գրելը շատ հին սովորութիւն
է: Երեք այլևայլ գունով էին մագաղաթք՝ ըստ տե-
սակին և ազնուութեան նիւթոյն. սպիտակ, դեղնա-
գոյն և ծիրանի. և այս վերջինս կը գործածուէր մա-
նաւանդ քրիստոնէայ ազգաց մէջ՝ սրբազան գրքե-
րու ընդօրինակութեան համար. ինչպէս աստուա-
ծաշունչ գրոց, սաղմոսաց, պատարագամատուցի,
շարակնոցաց և ժամագրոց, և այլն. և տառերն ալ՝

մանաւանդ տողից գլուխք, շատ անգամ ոսկւով և արծաթով պաճուճուած: Մեր գրչագրաց մէջ յաճախ կը տեսնուին այս վերջի հանգամանք և զարդք. բայց մագաղաթի կիրառութեան մէջ գոյներու այնչափ և զգալի տարբերութեանց չենք հանդիպիր. ուր մագաղաթք ընդհանրապէս մաքուր, յղկեալ և բաւական արուեստով պատրաստուած են: Գրչութիւնք ալ ճարտար և բազմածախ, չխնայելով յոսկի, յարծաթ և 'ի դեղս:

Մեասան, երկոտասան և երեքտասան դարերուն մէջ՝ յորս մագաղաթի արուեստ և կիրառութիւն գէպ 'ի անկումն կը յառաջէր, և թուղթի դործածութիւնն դեռ ոչ ընդհանուր և սովորական, հին ձեռագիրներն քերելը, և անոնց վրայ նոր գրութիւններ ընելով՝ մագաղաթ և դրամ շահելու վնասակար սովորութիւնն յաճախելով, 'ի հնոց աւանդուած շատ երկասիրութիւնք չհասան առ մեզ: Այս կերպով քերուած և նորէն գրուած ձեռագիրք՝ կրկնագիրք (Palimpsestes) կը կոչուին. և որք նախնական գրուածոց հետքը կամ նշանակքը ընդհանրապէս վրանին կրելով՝ մեր ժամանակաց անուանի հնագիրք և հնախոյզք յաջողած են և կը յաջողին երբեմն զանոնք կրկին 'ի լոյս հանել: Մեր գրչագրաց մէջ՝ թէպէտ ոչ 'ի սպառ անծանօթ, բայց այնչափ ալ յաճախած չենք տեսներ այսպիսի աղաւաղութիւնք և կրկնագիրք:

Մագաղաթի խափանմանէ կամ անկմանէ ետքը՝ բամբակեայ թղթոյ դործածութիւնն սկսած է յեւրոպա, որով և առ մերսն: Հնոց տերեւներու, ծառոց կեղևներու և մանուսանդ կտաւի վրայ գրելու սովորութեան հետեանք և արգասիք եղած է Եգիպտոսկան կոչուած թղթոյ գիւտը. որուն ժամանակաւ և հետզհետէ ստացած կատարելութեան արդիւնք են բամբակեայ և ուրիշ թղթեր: Մեր մէջ մեոասան, եր-

կոտասան դարերէ սկսած է բամբակի թուղթը, և շարունակուած. թէպէտ և բոլորովին չզատուելով 'ի մագաղաթէ, մանաւանդ առջի բերան, և եկեղեցւոյ սլաշտամանց յատուկ գրքերու մէջ:

* * *

Մագաղաթէ ու թուղթէ զատ՝ հնոց մէջ գրութեան սովորական գործեաց վրայ ալ կ'արժէ քանի մը խօսք ընել, և որոնք ժամանակին և հաճոյից համեմատ փոփոխութիւններ կրած են: Հաւանական է թէ Եգիպտացիք, Յոյնք և Հռովմայեցիք կտաւի վրայ եղած գրութեանց համար՝ վրձին կը գործածէին. և որ ցայսօր 'ի կիրառութեան է առ Ճենս: Մոմի կամ կապարի վրայ գրելու առեն՝ փղոսկրէ կամ 'ի մետաղէ սղախ գործի մը ունէին՝ զոր գրիչ (style) կը կոչէին. որուն մէկ կողմովը կը գրէին, և միւսովը սխալները կը ջնջէին: Այս եղած է անշուշտ մեր հնոց քով գործածուածը, և այն սլաւաճառաւ՝ մեր այբուբենից առջի ձևք երկարագիրք կոչուած, ինչպէս յիշեցինք: Բաց յերկաթոյ՝ ուրիշ մետաղներէ ալ կը շինուէր այս գրիչը. և կ'աւանդէ Մոնթոքոն՝ թէ Յունաց սլատրիարքունք արծաթէ եղէգով մը կը գնէին իրենց ստորագրութիւնը: Թերեւս և առ մերան ալ անծանօթ եղած չըլլայ ասոր գործածութիւնը: Ասոնցմէ ետքն են եղէգէ և փետուրէ գրիչք, և որոց կիրառութիւնն կը տեսնուի նաև մեր ձեռագրաց սլատիւրներուն մէջ:

Մատենագրի կամ ընդօրինակողի մը համար անհրաժեշտ կարևոր ուրիշ ամէն գործիք՝ քանոն, կարկին, կաղամար, զմէլին, քերիչ, աւաղաման, բոլորն ալ ծանօթք էին նախնեաց, և ձևերու քիչ շատ տարբերութեամբ իրարու անցած: Քանոնով և կարկնաւ սովոր էին՝ ուղղահայեաց գծերն գծել և գրուածքն

ամփոփող լուսանցքն նշանել. յետոյ հորիզոնական
 դժերով սողից համաչափ հեռաւորութիւն կու
 տային: Մերթ մի և նոյն սողը երկու գծերու մէջ
 կ'ամփոփէին, մանաւանդ երկաթագիր գրութեանց
 համար. և որք միշտ կը փայլին իրենց կանոնաւորու
 թեամբ: Երեսները գծելու համար ընդհանրապէս
 սուր երկաթի մը ծայրը կը գործածէին. կապարեայ
 գրչի դիւար՝ մետասաներորդ դարուն է. բայց կի
 րաւորութիւնն միայն երեքսասաներորդին մէջ սովո
 րական եղած է: Աւելի վերջին դարուց մէջ կ'երևնայ
 կարմիր գծերով սողերուն ուղղութիւն մը տալու
 սովորութիւնն, և որ կը տեսնուի նաև եւրոպական
 հին տպագրութեանց մէջ. բայց այս կարմիր գծերու
 կիրաւորութեանն մեր ձեռագրաց մէջ չենք հանդիպած:

Առ հինան գործածուած թանաքը ընդհանրապէս
 սև փայլուն գոյն մը ունի. և կ'երևնայ թէ նոյն տե
 սակ նիւթով կը շինէին նաև ինչուան միջին դարերէն
 ետքն ալ: Բայց չորեքսասաներորդ դարուն մէջ՝
 թանաքի շինութեան համար գործածուած նիւթք
 փոփոխութիւն կրած կը թուին. վասն զի գրու
 թեանց երևոյթը կ'այլափոխի, և կամաց կամաց կը
 սկսի տժգոյն կերպարանք մը առնուլ: Ահաւասիկ
 դիւրին միջոց մը՝ որով հնագէտք ձեռագրի մը հնու
 թիւնն ու ժամանակը կը ճանչնան, թէպէտ և գրու
 թեան թուական չունենան: Նոյնը կրնանք ըսել և
 հաստատել ընդհանրապէս նաև մեր ձեռագրաց հա
 մար, 'ի բաց առեալ այն պատահական պատճառնե
 րը՝ որ անոնց արտաքին երևոյթը կրնային այլայլել:
 Ընդհանրապէս սևագոյն էր թանաքնին. բայց զար
 դագրոց մէջ կարմիր և ուրիշ գոյն ունեցողներն ալ
 'ի կիրաւորութեան էին. և թագաւորք, ինչպէս ուրիշ
 ազգաց մէջ, ասանկ ալ 'ի մեզ, իրենց ստորագրու
 թիւնն դնելու համար կարմրագոյն թանաք կը գոր
 ծածէին, և կը հաւատարմացընեն մեր խօսքը՝ Աւու

նի մեծին և Հեթմոյ մեր Թագաւորաց ինչուան առ
 մեզ հասած ստորադրութիւնք՝ դաշնագրութեանց
 մէջ: Այս էր նաև Կոստանդնուպոլսոյ կամ Բիւզան-
 դական արքունեաց և Նիկոսիոյ պատրիարքաց սո-
 վորութիւնը, յորոց անշուշտ անցած է առ մեզ և
 յեւրոպական արքունիս. վասն զի Կարոլոս Ճաղատ
 Թագաւորին ստորագրութիւնք կը գտնուին կարմ-
 րագեղով: Այսպէս սովոր էին մերքն՝ գրչագրաց
 գլխատառքն և նաև առաջին մէկ կամ երկու երեք
 տողերը կարմրով, կապոյտ և ծիրանեգոյն գրոշմել և
 զարդարել. նոյնպէս սկզբնատառից այլևայլ հաճոյա-
 կան և արուեստաւոր ձևեր տալ, Թռչնոց, կենդա-
 նեաց, ծաղկանց նմանութեամբք և յարմարու-
 Թեամբ՝ յորս յաճախ գրողին ընտիր ճաշակն ու գիւ-
 տաւոր հանճարը կը փայլի: Այսպիսի գրութիւնք
 շատ են նաև եւրոպական, մանաւանդ միջին դարուց
 պատկանող ձեռագրաց մէջ: Մեասողային և գունա-
 ւոր Թանաքներ՝ օրոնք, ինչպէս ըսինք, ձեռագրաց
 զարդագրութեանը կը ծառայէին, ութերորդէն մին-
 չև՝ ի տասներորդ դարուց գիւտք են և կիրառու-
 Թիւն, և հետևորդ դարերուն մէջ առաւելագոյն
 յաճախութիւն գտած, ինչպէս նաև մեր մէջ: Իսկ
 յերեքսասաներորդ դարու և անկէ ետք՝ ոսկւոյ
 Թերթեր կը գործածուէին՝ արուեստով կպցընելով
 գրերուն վրայ:

Ինչպէս ուրիշ ազգաց՝ ասանկ ալ մեր մէջ, գրչա-
 գրողն ու զարդագրող և նկարիչ՝ միշտ մի և նոյն անձը
 չէր, այլ մերթ նաև զատ անձինք, և որք՝ ինչպէս
 դեռ քիչ առաջ յիշատակն ըրինք Ոսկողք կամ Ծաղ-
 կողք կը կոչուէին: Այս պատճառաւ է որ կը տես-
 նուին գրչագիրք՝ այս նկատմամբ անաւարտ և ան-
 կատար հասած մինչև առ մեզ. երբեմն նաև գլխաւոր
 տնագլուխ տառք՝ կամ բոլորովին ճնշանակուած, և
 կամ միայն սևագեղով՝ զոր նկարողին արուեստը
 պիտի լրացընէր:

Ձեռագիրքը երփնագրելու արուեստը՝ ծանօթ էր հնոց, բայց ոչ կիրառութիւնն՝ ի յաճախութեան. որով հնագոյնք՝ կամ բոլորովն զերկ են՝ ի զարդուց, կամ խիստ հազուագիւտ, մանաւանդ ութերորդ դարէն առաջ գրուածներն: Առջի բերան զարդք՝ նկարակերտութեանց անձուկ սահմանէն գուրս չէին ելլեր. ութերորդ և իններորդ դարուց ձեռագրաց մէջ կ'երևնան բոյսք, տերևք, թռչունք, և այլն. ապա արաբական զարդք՝ որ տևեցին՝ առանց կորսնցընելու իրենց նորութիւնն, և չգաղթեցան սիրելի և հաճոյական ըլլալէն մինչև ցերեքտասաներորդ դար: Առ Աւրոպացիս՝ գրչադրաց զարդարանաց համար՝ ճոխագոյն դար սեպուած է հնգեասաներորդը. նոյնը կրնանք ըսել նաև մերիններուն համար, թերեւս դար մը կանխելով քան զնոսա. տերևք, ծաղիկք, պտուղք, կենդանիք և միջատք՝ շատ փափկութեամբ և ճարտար արուեստով նկարակերտուած են, և յաճախ նաև առաւելագոյն նմանութեամբ քան իրենցմէ հնագունից մէջ: Սակայն առ բնութիւնն դարձիւ ալ՝ տեսարանք շատ անգամ հեռանկար արուեստի գեղեցկութենէն անմասն են, և մանաւանդ մարդկային կերպարանաց վրայ բլրատութիւն կամ խառութիւն մը կ'երևնայ:

*
* *
*

Ձեռագրաց յարգն ու պատուականութիւնը՝ կամ բերնց հնութեան և արուեստին, և կամ իրենց մէջ ամփոփուած նիւթին համեմատ է: Ոմանք այս ամենայն յատկութիւններն միանգամայն կրնան բովանդակել, որով երկպատիկ և եռապատիկ կ'ըլլայ յարգերնին, ոմանք ալ՝ մէկ կամ երկու մասամբ, և անոր համեմատ պատուականութիւննին: Մեր հայկական ձեռագրաց մէջ ալ՝ թէ մին և թէ մէկալն սակաւա-

գիւտ չէն կրնար սեպուիլ՝ միշտ համեմատաբար ազգային մատենագրութեան ունեցած գրիցը՝ ուրիշ ազգաց մտաւորական հանձարոյ արտագրութեանցը հետ :

Մատենագրութիւնն իսկաւմ յատուկ հայկական է, և կամ յայլոց առ մեզ փոխագրուած : Առջինին կը պատկանին ազգային հանձարոյ և մտաց երկունք, մինչ երկրորդն թարգմանութիւնք են՝ յայլևայլ հին և երբեմն նաև 'ի նոր լեզուաց : Թէ՛ ազգային մատենագրութիւնն, և թէ՛ յօտարաց՝ հայկական կերպարանքով մեր ժառանգածը, ունին իրենց մեծ կարևորութիւնն հայ լեզուին, պատմութեանն, ու յաճախ նաև ոչ ազգային մատենագրութեան նկատմամբ : Առ այս միակ և գլխաւոր յժանդակք երևցած են ձեռագիրք. առանց իրենց մատուցած մեծ ծառայութեան՝ գերեզմանի լուութեան և միայնութեան պիտի դատապարտուէր նոր սերունդը. և որչափ սիրելի է կեանք, այնչափ անցեալ և բարգաւաճ կեանք մը մեզի ներկայացընող գրեանք՝ ժամանակին անխնայ ձեռքերէն յափշտակուած : Եթէ գրիչք, օրինակ իմն, անփոյթ ըլլային հետզհետէ ընդօրինակութեամբ, իրենց ձեռքն հասածը մեզի աւանդելէն, ընդհանուր դիտութեան համար մեծ պարտք մը պիտի բացուէր. պատմական ուսմանց շղթային օղակք՝ կոտրրտած և ջախջախ գրից մէջ պիտի ներկայանային : Նոյնը կրնանք ըսել նաև յօտար լեզուաց 'ի հայ եղած թարգմանութեանց համար : Անոնց սկզբնագիրք՝ մերթ մասնական և մերթ ալ ամբողջ կորստեան մը ենթարկուած են. տեղ տեղ յանհրատութենէ և կամ յանհաւատարմութենէ գաղափարողաց՝ աղաւաղ և անհարազատ կերպարանօք ասրագայից աւանդուած. որով յաճախ թարգմանութեանց դիմել հարկ կ'ըլլայ՝ լուսաբանելու և 'ի ձեռնձգութեանց սրբելու համար : Միւս այլ բազ-

մաշահ ծառայութիւն՝ զոր ըստ վկայութեան նոցին իսկ եւրոպէացի երախտասարտ իմաստնոց՝ հայկական ձեռագիրք մատուցած են հնութեան և գիտութեանց :

Գալով ՚ի մասնաւորի մեր ազգին, մենք չունինք զպատմութիւն արուեստից, և անոնց բարգաւաճանացը կամ անկման : Այսպիսի էական պակաս մը՝ եթէ ոչ լիուլի, սակայն մասամբ կը լեցընեն գրչագիրք : Թէ ինչ վիճակի մէջ էր իններորդ դարէն ՚ի վեր հայ ազգին մէջ նկարչութիւն, զարդագրութիւն կամ նկարակերտ միւսիոնք, ճարտարապետական ձև և ճաշակ, և ասոնց ամենուն վրայ որպիսի և որչափ ազդեցութիւն ունեցած էին յոյն և արաբական արուեստք. երբ կամ ինչ կերպով անոնց ատը սկըսաւ մուտ գործել եւրոպական ծանօթութեան հետ նաև արուեստ և ճարտարութիւն, այս ամենուն նկատմամբ՝ պատմութիւնը լուռ և համը կրնայ սեպուիլ մեզի համար. և անոր լռութեան դարմանը՝ գոհացուցիչ կերպով կը մատուցանեն մեզ գրչագրողք՝ դարէ դար շարունակեալ պատմութիւն մը՝ սիրալի օրինակներով, դնելով մեր առջեւը իրենց բազմաթիւ և գեղեցիկ նկարներով :

Խիստ քիչ է ունեցած ատղեկութիւնն իս մեր նախնեաց առանին և քաղաքային սովորութեանց և կիրառութեանց. ոչ անոնց զինուորական զարդուց և կազմածոց, գործածած զինուց, զգեստուց, կահից և կարասեաց : Զունինք իբրև զՅոյնս և զՀռովմայեցիս հրաշակերտ արձաններ և քանդակներ՝ հնախուզից և ուսումնականաց գիտութեանն և քննութեան ՚ի ճարակ և ՚ի սնունդ : Սակայն մեր գրչագիրքն քննած ատենն իս՝ բազմաթիւ նկարուց վրայ բաւական ճշգրութեամբ այդ ամէնը կը ներկայանան մեզ. ոչ լոկ քաղաքային և զինուորական սովորութեանց հանդերձանք, կազմածք և զգեստք, այլ նաև

ինչուան արատաց ու թագաւորաց յատուկ կամ սովորական պատմութեանք, ծիրանիք և այլն:

Չունինք դարձեալ մեզի համար մասնաւոր և մանրամասն բուն ազգային աշխարհագրութիւն կամ տեղագրական նկարագրութիւն, և ոչ կարգաւորեալ տարագրութիւն մեր ընդարձակ հայրենեաց հողուն վրայ սփռուած քաղաքաց, գիւղից և մանաւանդ անթիւ վանորէից և անոնց գործունէութեան, և հայրենեաց մասուցած ծառայութեանց թէ՛ կրօնից և թէ՛ ուսմանց պահպանութեան և բարգաւաճանաց նկատմամբ: Այս կողմանէ ալ շատ օգտակար կերպով ուսումնասիրելու ընդարձակ ասպարէզ մը կը բանան ձեռագիրք՝ իրենց յիշատակարաններով՝ հետաքննական տեղեկութիւններ տալով մեզ այդ ամէն նիւթերուն վրայ:

Աւնինք ազգային պատմչաց ոչ աննշան թիւ մը քայց յաճախ ընդհատութեանց հանդիպելով՝ կը բռնադատուինք ոստիւն մը ընել, և այդ բռնադատանցքը՝ շատ անգամ կամ բողբոջին մեր պատմութեանց փափաքելի շարունակութեան թելը կը կտրէ, և կամ մթին և անորոշ գէպքերու մէջ կը ստիպէ թափաւիլ: Հոս ալ գրչագիրք մեզի օգնութեան կը հասնին՝ մեր արդ իսկ յիշատակած բազմաթիւ և բազմավէպ պատուական յիշատակարաններով: Չենք գիտեր թէ արդեօք եւրոպական գրչագրողք ալ ունեցէ՞ր են այդ սովորութիւնը՝ զոր մերք, գրեթէ ամէնքը՝ սակաւաւոր բացաւութեամբ, շատ գովութեամբ ու պիտանի կերպով բանեցուցած են, իրենց ժամանակակից գէպքերը՝ սփոփիչք կամ տխրականք, ընդօրինակած գրքերնուն վերջը աւելցրնելով, և որոց ժամանակագրական կարգի վրայ սուսուած ամբողջութիւնը՝ պատմական տեղեկութեանց բովբ մը կրնան կազմել: Քանի՛ քաղցր էր և միութարական, — մանաւանդ ժամանակաց և դարուց

սխրութենէն լքելոց և արամեցելոց, — արտասուած լից աչքերով թափառիլ անոնց մէջ, ու նախնեաց փառաւոր ժամանակաց, առաքինութեան՝ դիտութեան և քաջութեան դարուց սխրալի այլևայլ յիշատակաց հանդիպիլ: Սրինակ իմն, մեր բարեպաշտ ու աստուածասէր թագաւորաց համար գրուած վերը յիշուած Յայսմաւուրաց մէջ կարգալ հետագայ տողերը՝ և իրաւամբ սքանչանալ այն նշանաւոր անձանց վրայ որ դիտէին արութեամբ նահատակիլ՝ ի պատերազմունս իրենց հայրենեաց պաշտպանութեանն ու ասպահովութեան համար, ու երկրաւոր փառաց մէջ՝ չմոռնալով զերկինս, զէնքը առ ժամանակ մի մէկդի դրած ատեննին՝ կը զմայլէին երկնաքաղաքացի առաքինեաց վարուց ընթերցմամբ. «Տէր Աստուած վայելել տացէ զդիրքս թագաւորին մերոյ Աւշինի, և որդւոյ նորա Լեւոնի»: — «Կեցո, Քրիստոս, զթագաւորս Աւշին և զորդի նորա Լեւոն զօրութեամբ քով»: — «Տէր տայ յաղթութիւն բարեպաշտ թագաւորին մերոյ Օշնի»: — «Տէր Յիսուս Քրիստոս զօրացուցանէ զբարեպաշտ և զաստուածասէր թագաւորն մեր Օշնի և զդեռաբոյս մանուկն իւր Լեւոն առաւել քան զառաւել, և քան զամենայն զօրս իւր զօրացուցէ Քրիստոս՝ ի վերայ թշնամեաց իւրոց»: Երբ առ սուրբ Կոյսն դառնալով կը մտլթէ. «Մայր սուրբ, բարեխօսեա առ Քրիստոս վասն բարեպաշտ և տօնասէր թագաւորին մերոյ Օշնի, յաղթող լինել ընդդէմ հակառակորդ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի»: — «Սուրբ և տօնելի ծննդեամբ Մօր քո Քրիստոս զօրացո՛ղ զնորոգ օճեալ բարեպաշտ թագաւորս մեր Աւշին, և զդեռաբոյս մանուկն իւր զԼեւոն»: Յիշելով և յիշատակելով զսուրբն Քրիզոր Լուսաւորիչ. «Տէր Յիսուս Քրիստոս քահանայապետ յաւիտենից, քահանայապետիս քո և վկայիս բարեխօսութեամբ և ամենայն սրբոց զոր յիշատա-

կեցաք յայսմ ամսի, զօրացուցանէ զբարեպաշտ և զաստուածասէր Թագաւորն մեր Աւչին, և զդեռաբոյս մանուկն իւր զԼեւոն առաւել քան զառաւել և զամենայն զօրս իւր զօրացուցէ Քրիստոս 'ի վերայ Թշնամեաց իւրոց » : - Զսուրբ վկայուհին Հռիփսիմէ. « Հարսն Քրիստոսի, որ վերափոխեցար այսօր վկայական մահուամբ դշխոյ զարդարեալ նստար ընդ աջմէ երկնաւոր Թագաւորին, զծնեալքս 'ի կուսական երկանցդ՝ զեկեղեցին Հայաստանեայց, որք վերապատուեմք զքեզ տօնախմբութեամբ, ընկալ 'ի սլարս քո յերկնաւոր առագաստիդ. և յիշեա առ Աստուած զբարեպաշտ Թագաւորն մեր Աւչին և զորդին իւր Լեւոն՝ զօրացուցանել զնա ըստ կամաց իւրոց » : - Զսուրբ Թագաւորն Տրդատ. « Բարեխօսութեամբ սուրբ Թագաւորիս, երկնաւոր Թագաւոր մեր Քրիստոս, զօրացո՛ զբարեպաշտ ծառայն քո զԱւչին Թագաւոր Հայկազանց », և այլն :

Ասանկ սլատմական յիշատակարանք ուրիշ գրչադրի մը մէջ. Յռնն. ԻԲ. « Եւ յայսմ աւուր հանդեալ 'ի Քրիստոս Զապել Թագուհի առաջինն » : - Յռնն. ԻԳ. « Յայսմ աւուր հանդեալ 'ի Քրիստոս սր. Թորոս՝ Լեւոն Թագաւորի եղբայրն որ սպանաւ յանօրինաց » : Փետր. Ս. « Յայսմ աւուր հանդեալ 'ի Քրիստոս սլարոն Ըռովբէն յազդէն Բագրատունեաց որ էառ զԿիլիկիայ և կայ 'ի Կաստաղաւնն » : - Մարտ Զ. « Յայսմ աւուր հանդեալ 'ի Քրիստոս Սմբատ Թագաւորն որդի երկրորդ Լեւոն Թագաւորին և կայ 'ի Ներքբունթն » : - Փետր. Զ. « Յայսմ աւուր հանդեալ 'ի Քրիստոս Լեւոն Թագաւոր երկրորդն, որոյ ողորմեացի նմա Տէր » : - Մարտ. Ը. « Յայսմ աւուր փոխեցաւ 'ի Քրիստոս սլարոն Կոստանդին որդի Լեւոն Թագաւորի, և կայ 'ի Կոստանդինապաւլիս » : - Ապրիլ Է. « Յայսմ աւուր հանդեալ 'ի Քրիստոս տղայն Ստէֆանէ որդի երկրորդ

Վեւոն թագաւորին և կայ 'ի Իրազարկն » : - Մայիս Բ. « Յայսմ աւուր հանգեաւ 'ի Քրիստոս առաջին թագաւորն Հայոց Վեւոն » : - Մայիս Ե. « Յայսմ աւուր հանգեաւ 'ի Քրիստոս թագաւորն Հայոց Գագիկ որ սպանաւ յորդոցն Մաթաւէի » : - Մայիս Զ. « Յայսմ ... քաջ և յաղթող պարոն Ըռովբէնն ազգական թագաւորին Գագկայ » : Ար թողունք ուրիշ ասոնց նման յիշատակարաններն, որոնք կարծես թէ մեր արքայազանց լռիկ ու խաղաղաւէտ հանգրստարաններն կը փոխադրեն զմեզ :

Շատ անգամ ալ՝ քաղաքական իշխանութեամբ ճոխացեալ ու եկեղեցական նուիրատեւութեան դասակարգին մէջ իրենց արդեամբք և սրբութեամբ փայլեալ նշանաւոր ու փարելի անձանց իսկադրոշմ գրութեանց կը հանգիստինք, որով բազմապատիկ կ'առաւելու զանոնք ամփոփող գրչագրաց յարդր : Ռուբինեան արքունեաց ժամանակներէն մինչև առ մեզ հասած քանի մը հրովարտակաց աակ՝ Վեւոնի առաջնոյ, Հեթմոյ, Վեւոն երկրորդի ինքնապիր ստորագրութիւնքը աեսած ու կարդացած ատեննիս, անմարթ է որ մտքով չյափշտակուինք այն սրբունեաց մէջ՝ անցեալ փառաց և մեծութեան յուշարարք, ուր այդպիսի բարձրագոյն վաւերացուցմանց գործեր կը կատարուին : Այսպէս չեն կրնար անդգայ մնալ սիրտք և աչք երբ հռչականունն Սմբատայ գունդաստապլի, Պաղտինի՝ Հեթմոյ արքայազարմ իշխանաց՝ բժեն իրենց ձեռքով, կամ իրենց համար գրուած մատենից հանգիստին, և որ իրենց իշխանական ձեռքերէ անցեր են :

Կարելի չէ դարձեալ հետևեալ ատղերն ընթեռնուլ՝ առանց սրտից իրաւացի յուզման՝ երբ կը յիշենք թէ զանոնք խորհողն ու մեղանաւ արտագրողն եղած է՝ անմահականն և սիրելին Ներսէս Կամբրոնացի, իր սուրբ և օրհնաբաշխ ձեռքովն :

« Փառք և դոհուծիւն նմա որ սկիզբն է և կատարած 'ի նւաստ վաստակաւորէ Ներսիսէ : Տառապեալ Ներսէս , վրիտեալ յառանձինն խոկմանէ . վերսկացուծեամբ Տարսնի քաղաքին և որ 'ի նմա մեծի եկեղեցւոյն պաշտամամբ . զբաւսանս իմոյ ըզքաղմանցն ստացայ զվաստակ գրչուծեան 'ի մատեանս աստուածային . լեզուաւ բաղում անգամ զքաղաքական ընդ հոքս , և հիւսմամբ ձեռին և մտայ աստ դեգերելով՝ զբնականն և զկրթականն խոկմամբ յաստուածայինս կերակրելով զոգի . ո՛հ ո՛հ՝ թերեւս ըստ մեծ Քրիստոսի գթուծեանն սրատահեցայց 'ի զերկնից արքայուծիւնն բռնաբարողաց . 'ի թու ՌԽԻ » :

Միւս յիշատակագիր մ'ալ նոյն սուրբ և համբուրելի ձեռաց . « Փառք ամենասուրբ Երրորդուծեանն , ամէն : — Ի թու՝ ՌԽԻ աւարտեցաւ հիմն հաւատոյ գիրս Պարագմանց՝ զոր իմ Ներսիսի արուստ և անարժան բանասիրի՝ 'ի վարժումն իմաստից Կոլով ընթերցա ընդ բաղում բանս սրբոց և զսրբոյն Աիւրդի քննուծիւնս ուղղափառ հաւատոյ՝ և 'ի գիպող ժամանակի եկեալ 'ի հայրենի աշխարհս՝ սկիզբն ետու առնել սմին 'ի ձեռն պաշտաւնակցի եղբաւր մեր Յովսէփա՝ և ձեռամբ իմով աւարտեցաւ 'ի գրձուծ և 'ի մրձստեալ աւրինակէ : Ընդ որ յոյժ գրասանես և զաւգտաբանս աւրէնս եկեղեցւոյ » :

Երրորդ մ'ալ 'ի Փարիզեան մեծ մատենագարանի՝ Նոր կտակարանաց յունարէն օրինակի մը մէջ , և գիմացը 'ի հայ գրուած 'ի նոյն սրբոյ Լամբրոնացւոյն՝ հեռեւեալ համառօտ յիշատակարանաւ . « Ներսէս նուաստ եպիսկոպոս Տարսնի , սիրով վաստակաւոր 'ի սուրբ մատեանս , զոր ծերացեալ գաի ըստ հելլենացւոյդ , և նորագեցի ըստ հայւոյդ . շնորհի աղաւթից 'ի վայելողացդ լինիմ արժանի » :

Աւրիշ՝ թէ արքունական տոհմիւր , և թէ նուրի-

րական բարձր աստիճանաւ հաշակաւոր և մեծա-
նուն անձի մը՝ Յովհաննու Արքայեղբօր ձեռագիր
գրչութեանց մէջէն հետեւեալ քանի մը տողեր :

Աւետարանի մը յիշատակարան . « Ենորհիւ
տեառն և սղորմութեամբ կատարեցաւ սուրբ ա-
ւետարանս 'ի յընդիր աւրինակէ , 'ի վայելումն սս-
տուածասէր իշխանին պարոն Սմբատայ որդւոյ հան-
գուցեալ և բարեպաշտ իշխանին պարոն Կոստայ , և
հանգուցեալ մաւրն իւրոյ տիկին Եահանգըխաին , և
հանգուցեալ եղբարցն պարոն Բահուրան և պարոն
Կոստանդ : Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ
սուրբ և ընտրեալ աստուածահաճոյ արքեպիսկոպո-
սին սուրբ Աւխաին Գուներոյն աէր Յոհաննէսի , որդի
աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանաց իշխանին
հանգուցեալ 'ի Քրիստոս պարոն Կոստանդեայ թա-
գաւորահօրն :

« Գրեցաւ սա 'ի հայրատեաութեան տեառն Յա-
կորայ , և 'ի թագադրութիւնն Հայոց աստուածա-
սէր և բարեպաշտ իշխանին Լեւոնի : Գրեցաւ 'ի մեծ
թուակ . Հայոց Չիլ » :

Յառարտ նախադրութեանն Մատրեի . « Երջան-
կացդ պարու հայցեմ , յիշել զեղկելն ոգիս 'ի բարին
Քրիստոս . զՅոհնէս եպիսկոպոս , և զԾնողսն իմ , և
Աստուած զձեզ յիշեացէ » :

Ի վերջ աշխարհսինն Մատրեի . « Բազմամեզ և
դատապարտ ոգւոյ գրողս Յոհնէս եպիսկոպոսի թու-
ղութիւն խնդրեցէք 'ի Քրիստոսէ տեսողք նորա » :

Ի վերջ աշխարհսինն Մարկոսի . « Ձեզկելն ոգիս
զՅոհնէս եպիսկոպոսի զարքաեղբայր Հայոց , զգրող սորա և
զստացող՝ որք ժառանգէք զսա կամ դադափարէք ,
յիշեցէք զԾնողսն մեր , և զբնաւ զարման միաւք
հանգերձ . զի յոյժ տանջիմ յուղղոյն գիւտ . և զձեզ
աէր յիշեացէ . ամէն » :

Այս իսկագիր յիշատակարանաց մէկ քանին՝ ճիշդ

Կամնահանուլթեամբ կը տեսնեն ընթերցողք 'ի հան-
գիւպոյ դրուած սլաակերին մէջ:

* * *

Հայերէն գրչագրաց գլխաւոր և պատկառելի
թուով աւանդատառք են աղգային երկու պատ-
մական վանաց Մատենադարանք յԵջմիածին և յԵ-
րուսաղէմ. անոնցմէ ետքը Մխիթարեանց ուխտի
Մատենադարաններն 'ի Ս. Ղազար և 'ի Վիեննա.
Անտոնեանց՝ 'ի Միջագիւղ Կոստանդնուսոլսոյ. Փա-
րիզու աղգային Մատենադարանն, այլ և այլ վանո-
ւոյք 'ի Հայաստան. Բրիտանական Մուսէօնն 'ի
Լոնտրա. Վասիկանեան գրատունն 'ի Հռովմ, կայ-
սերականն 'ի Վիեննա, արքունեականն 'ի Մոնաքոյ,
և այլն:

ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒ

Հայերէն շեզոռ: — Իր ծագումն և սկզբնաւո-
րոշքիչն ըստ ազգային պատմութեան: — Արդի ըս-
նասիրութեան կարծիքն ընդ իսկրոյն վրայ: — Հայ-
կական շեզոռ շատաչ քան զհինգերորդ դար: — Թարգ-
մանչաց դարը: — Այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք
շեզոռին: — Հերկնարանութիւն: — Հայ շեզոռն ընդ
'ի սկիզբն երկրորդականերորդ դարոռ:

Ինչպէս ամէն աղգ, ասանկ ալ ամէն արդէն կամ
հիմա խօսուած շեզոռք ունին, կամ պէտք է ունե-
նան, իրենց սկզբնաւորութեան կամ ծագման պատ-

մուծիւնը: Բայց ինչպէս ազգաց, ասանկ ալ լեզուաց պատմութիւնք՝ իրենց միմեան, անորոշ ու երբեմն նաև անթափանցելի կէտերը կ'ունենան:

Նոյնը կրնանք ըսել՝ ինչպէս մեր սոհմային հին պատմութեան, ասանկ նաև անոր լեզուին նկատմամբ. մանաւանդ թէ հայերէն լեզուին պատմութիւնը, - անոր սկզբնաւորութիւնն, յառաջագիւմութիւնն, այլևայլ փոփոխութեանց ենթակայ ըլլալն՝ իրօք կամ կարծեօք, - նոյն լեզուն խօսող ազգին պատմութեանէն շատ աւելի միմեան կը գտնենք: Այս միմեան պատճառ տայ այլևայլ կարծեաց, որոնք իրարմէ քիչ կամ շատ հաւանականութիւն որով և ընդունելութիւն գտած են առաջի հմտից և բանասիրաց:

Մենք՝ քանի որ բանասիրութիւնն իր վերջին և վճառական խօսքն չէ կրցած ըսել այս խնդրոյն համար, երկու տէսակէտով խօսինք անոր վրայ՝ համառօտիւ, ինչպէս գրքուկիս չափը կը պահանջէ.

Ա. Հայ լեզուին ծագումն և սկզբնաւորութիւն՝ ըստ ազգային պատմութեան և աւանդից:

Բ. Արդի եւրոպական՝ և մասամբ նաև ազգային բանասիրութեան կարծիք նոյն խնդրոյն վրայ:



Նախ ըստ ազգային պատմութեանց: - Հնոց մէջ՝ բաց ՚ի Խորենացւոյն ուրիշ մը չենք գտներ մեր ազգին ծագման և սկզբնաւորութեան խնդրով զբաղող. մանաւանդ թէ այն նշանաւոր պատմագրէն ետքն եկողք՝ գրեթէ ամենքն իրենց պարօք մը սեպած են իրեն հետևիլ, նոյն կարծիքն ունենալ և աւանդել:

Այս հետևողութեամբ վարուած էր նաև ազգային նոր բանասիրութիւնն ու պատմագրութիւնն ինչուան

դարուս կէսը : Իսկ օտարք՝ որ ինչուան դարուս սկիզբը կամ բոլորովին զուրկ, և կամ ամենաքիչ տեղեկութիւն ունէին ազգերնուս, որով և լեզուին, ծագմանը վրայ, բռնագատուեր են իրենց ծանօթ, բայց յաճախ անստոյգ և կեղակարծ ազբերաց մէջ մերթ ընդ մերթ փնտռել զայն. և հմտագոյնք՝ նախապատիւ սեպած են, առանց յամենայնի իրեն համամիտ ալերենալու, Խորենացւոյն հեռուողութիւնը, որուն գրուածքը երկու դարէ՛ ի վեր լատինական թարգմանութեամբ ծանօթացած և մեծարուած էր յարեմտեայց :

*
* *

Լեզու մը չիկրնար ձևանալ՝ ինչուան որ իրմէ առաջ ձևացած չըլլայ նոյն լեզուն դորձածող ժողովուրդը. ուստի և հայ լեզուին սկզբնաւորելուն պատմութիւնը՝ զանիկայ խօսող ժողովրդեան մէջ փնտռելու ենք : Քաղաքական պատմութիւննիս ըստ մարիբասեան պատմական սեպուած աւանդութեանց, մեզի անանկ հնութիւն մը կու տայ՝ զոր քիչ ազգ, մանաւանդ թէ աւելի որոշ խօսելով՝ թերևս ուրիշ մը ունեցած չէ, բաց յԵբրայեցւոց : Հնութիւն մը՝ որուն սկիզբը առասպելներով մթացած չէ. քաղաքականութիւն մը՝ որուն սկզբնաւորելը ծառոց և անսառաց մէջ չփնտռուիր, ու կրօնք մը՝ զոր սուսաստուածոց մոլորութիւնը չպղտորեր : Մեզի համար ստոյգ ու անտարակուսելի կերպով կ'աւանդէ մեր սկզբնաւորութիւնն՝ այն համաշխարհական աւերմանէն ետքը, զոր սուրբ գիրք կը ներկայացընեն ջրհեղեղի պատուհասիւ և անոր հեռանք գէպերով, և ուսկից ետքը Աստուած կրկին լինելութիւն կու տայ բոլոր աշխարհի :

Աստուածաշունչ գիրք կը պատմեն թէ տապանը

Հայաստանի մէջ Արարատ լեռան վրայ նստաւ: Հոն Նոյ՝ աշխարհի երկրորդ ստեղծման նախահայրը՝ բընակեցաւ. հոն որդիք ունեցաւ ու որդւոցը որդիք. հոն սկսաւ բաղմանալ ժողովուրդը, և անկէց ստիպուեցան մարդիկ իրարմէ բաժնուիլ, որոշ ազգութիւններ ձեւացընելով:

Չուղեւոր ալ հետևող կամ պաշտպան երևնալ այն կարծեաց որ ինչուան ջրհեղեղ ազգաց ու լեզուաց միութիւն կ'ենթադրէ, կամ ընդդէմ մեր համոզմանն ալ՝ յարգելով անոնց կարծիքը որ կը հակառակին, կը խժբժեն և կամ ըստ քիմս՝ սուրբ գրոց յայանի պատմութիւնն ու խօսքը կը կամակորեն, պէտք է ընդունինք թէ Նոյ լեզու մը ունէր զոր կը խօսէր, 'ի նախնեաց իւրոց աւանդուած: Այս լեզուն բնականաբար ու յաջորդաբար պիտի անցնէր և տեւական մնար իր սերնդեան մէջ: Ինք կրնար ուրիշ տեղւոյ մը ծնունդ ըլլալ և ոչ այն երկրին՝ որուն այսօր Հայաստան անուընդ կու տանք. բայց սուրբ գրոց անհակառակելի պատմութեամբ՝ Աստուծոյ կամքը իրեն երկրորդ հայրենիք կու տար զԱրարատ. հոն կը հանգչէր զինք համայնաջինջ ջրոց սղողմանէ փրկող տասլանն, հոն կը մատուցանէր իր շնորհակալութեան զոհը, ու իրեն կրկնակի սիրելի այդ հողոյն վրայ ապրածուած երկնակամարին վրայ՝ կը նկատէր աստուածային հաշտութեան նշանակ լուսասփիւռ բաղմագունեան ալեղը:

Ոչ հարկ և ոչ ալ հնարաւորութիւն կրնար ըլլալ որ Նոյ թողու հեռանայ այն տեղերէն. մանաւանդ որ հոն եղած արգաւանդ դաշտերն, օդոց մաքրութիւնը, ականակիտ ջուրք՝ յարգորածիտ պիտի ընէին զինք իր բնակութիւնն հաստատելու: Եւ ասանկ ալ ըրած է ըստ ազգային նախնի և ինչուան մօտ ատեններս մեծարուած աւանդութեանց:

Նոյի և իր սերնդոց՝ ինչուան՝ աշտարակաշինու-

Թեան դէպքը, մէկ լեզու ունենալնուն կը վկայէ Մովսէս՝ Ծննդոց գրքին մէջ, որոշ և բացայայտ խօսքով, և կը յաւելու թէ լեզուաց միութիւնը՝ չարեաց պատճառ մը ըլլալուն, Աստուած Սենաարայ գաշտին մէջ ամենուն լեզուն խառնակեց, ու այն նորակերպ պատժով՝ ամէն ազգաց սկզբնաւորութիւնն ըրաւ:

Հոս պէտք է զանազանենք նախ, թէ ինչ պատճառաւ մարդիկ սկսան Հայաստանէն ցրուիլ: - Այս ցրման պատճառը՝ եթէ մեր հին պատմութեանցը մէջ փնտռենք, կը գտնենք որ ոչ ընտանի պատերազմաց և ոչ ուրիշ մասնաւոր առթով մը եղած է. այլ ժողովրդեան բազմանալուն ու տեղւոյն անձկութեանը համար: Ըսել է թէ Հայաստանի մէջ մնացին այնչափ ժողովուրդք՝ որ իրենց բաւական սեպեցին երկրին ընդարձակութիւնը: Ուստի և հետեւաբար ասոնց լեզուն անփոփոխ մնաց Սենաարայ գաշտին խառնակութեանը մէջ. այն պատիժը՝ յանցանաց պատիժ էր, ու յանցանքին մէջ մաս չունեցողները՝ ի հարկէ պատժէն ալ ազատ կ'ըլլային:

Մեր Հայկ նահապետը՝ Սենաար գացողներուն հետ էր, ու անոնց կրած պատուհասին կցորդ. բայց երբ աշտարակը կործանեցաւ, Հայկ մէկէնիմէկ դարձաւ ՚ի Հայաստան. ու անտարակոյս հոն փոխանակինքը ուրիշներուն իր լեզուն սովրեցընելու, ինքը անոնց լեզուն կրկին սովրեցաւ:

Այս դէպքէն ետքը պատմութիւննիս այլ և այլ պարագաներ մեր առջևը կը գնէ, որոնք լեզուներնուն հնութեանը մեծամեծ ու անտարակուսելի հաւաստիք կրնան սեպուիլ: Լեւնադաշտակի մը վրայ տեղ մը կը շինէ Հայկ իր բնակութեանը համար, ու անունը Հարք կը կոչուի. գիւղ մը կը շինէ՝ ու Հայկաշէն կը մնայ այն տեղւոյն անունը. Բեւայ հետ կը պատերազմի ՚ի Չորն Հայոց, ու իր առաջին յաղ-

Թուժեան յիշատակը մշտնջենաւորելու համար՝ քաղաք մը կը շինէ ու Հայք կը կոչէ. Բեշայ ինկած տեղւոյն ալ՝ Գերեզմանք անուանը կու տայ :

Նոյն հին և հաւատարիմ պատմութիւննիս՝ որ Խորենացւոյն կամ Մարիբասայ ձեռքով մեզի հասած է, Հայկայ յաջորդաց նկատմամբ ալ ասանկ նման օրինակներ մեզի կ'ընծայէ. Սրագած (Լեւը) Հայկայ Արմենակ որդւոյն անուանէն ելած. Սրանաշիր՝ Հայկազանց հին ու նուիրական քաղաքը՝ Արամայիսէն. Մասիք Լերան անուանը՝ Ամասիա նահապետէն, Սիւնեաց կամ Սիսական նահանգին անուանը Սիսակէն, Շիրակ գաւառին անուանը Շարայէն. Գառնի՝ Գառնիկ նահապետէն, Գեղամէն՝ Գեղ Լեւը ու Գեղարքունի գաւառն ու ծովը, նմանապէս Փառախոս ու Յոլակերտ աւաններուն անուանքը՝ Փառսիս ու Յոլակ նահապետաց անուաններէն. Այրարատ անուանն ալ Արա գեղեցիկ նահապետին անուանէն առնուեցաւ, ուղեւով նշանակել անշուշտ թէ այն գեղեցիկ ու ծաղկաւէտ դաշտերը՝ Արայի անպարտ արեամբը արատաւորեցան :

Ասոնց կարգէն են նաև մեր ուրիշ նահապետաց անուանքը, որոնց անուանը հետ է նաև իրենց նշանակութիւնը. ինչպէս Հաւանակ, Վաշտակ, Առնակ, Նորայր, Զարմայր, Պերճ, Բազուկ, Սկայորգի, Հրաչեայ, Պաճոյճ, Տիգրան, Վահան, Վահէ, և այլն : Եւ ասոնց անուանը նշանակութիւնը իրենց վրայ ըլլալուն վկայ է Գր. Մագիստրոս. « Ո՞ր Գեղամայն գեղեցկութիւն ... ո՞ր Փառնակ փառացի, ո՞ր Հաւանակ գիւրահաւան ... ո՞ր Նորայր՝ վասն զի նոր արիութիւն ցուցանէր ... ո՞ր Հրանտ հրատեսակ, ո՞ր Յոլոսակ՝ յուսացեալ զօրութեամբ » :

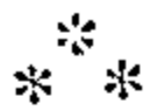
Այս ամէն օրինակները՝ եթէ չուզենանք մեր հին պատմութեան հետ գեղեցիկ ու փառաւոր անցեալ մը ուրանալ, առանց կարող ըլլալու՝ վերցուածին

կամ մերժուածին աեղ՝ մաքերը համոզող բան մը դնել, բաւական պիտի սեպուին 'ի ցուցանել թէ Հայկազանց օրերը, մեր նախնեացը ժամանակ, հայերէն լեզուին գործածութիւնը կար: Այս խօսքին երաշխաւորութիւնը՝ անոնց խօսած լեզուին՝ մեզի իմանալի լեզու ըլլալն է. կամ թէ ըսենք՝ նոյն նշանակութեամբ հասկընալնին այն բառերը՝ ինչպէս որ մենք հիմայ կը հասկընանք:

Աւստի և այս կարծեաց հեռուողաց և ընդունելի ենթադրուած գրութեանց առջև՝ ինքնիրեն կ'իյնան նոր բանասիրութեան յայտնած այլ և այլ կարծիք՝ որ կ'ուզեն մեր լեզուն ուրիշ երկրորդական լեզուներէ առաջ եկած սեպել, ու անոնց լեզուին մէջ փնտռել մեր լեզուին ծագումը:

Ասով չեն ուզեր մերժել՝ թէ կրնայ կամ ունի մեր լեզուն այլ և այլ նմանութիւն ուրիշ լեզուաց հետ. բայց նմանութիւնք՝ շատ անգամ ուրիշ երկրորդական ու անհրաժեշտ պարագաներէն առաջ եկած կը համարին: Ինչպէս մերձաւոր ազգի մը տիրապետութիւն՝ կրնայ նոյն ազգին հետքը ձգել ընկճած ժողովրդեան լեզուին մէջ. ուսումնական գրաւում մը՝ անկարելի է որ առանց իր նշմարանքը թողլու՝ բոլորովին ելլէ այն երկրէն. վաճառականութիւնը՝ որ շատ անգամ այլ և այլ յարաբերութեամբք երկու կամ զանազան ազգեր իրարու հետ կը միացընէ, կրնայ իր ազգեցութիւնը ունենալ նաև լեզուին վրայ: Ինչպէս պարսիկն, յոյնն, արաբացին և անոնցմէ ետքն մեր ազգին հետ վերաբերութեան մէջ գրտնուող ազգեր՝ ունեցեր են իրենց ազգեցութիւնը մեր լեզուին վրայ, նաև ընտրելագոյն մատենագրաց երկասիրութեանց մէջ, անտարակոյս նախընթաց ազգք և ժողովուրդք ալ՝ իրենց այլ և այլ յարաբերութեամբք զոր յաջողեր են ունենալ, թողեր են 'ի մեզ իրենց հին քաղաքականութեան և սովորու-

Թեանց հետ՝ նաև լեզուի հետք, և որ փոփոխակի կերպով ալ կրնան ենթագրուել: Թէ ազգային և թէ օտար բանասէրք՝ ամենահին սեպուած լեզուաց վրայ իրենց ըրած համեմատական և բաղդատական քննութեանց մէջ չեն տարակուսիր այս բանիս վերայ. և առանց կարող ըլլալու ճշգիւ և ստուգել թէ հայերէն լեզուին բուն ծագումն և սկզբնաւորութիւնն ուստի է, ՔոստաքոՖ գտեր և հրատարակեր է բազմաթիւ բառեր բևեռական արձանագրութեանց մէջ, զարմանալիք իրենց նմանութեամբ հայկական լեզուի հետ, և զորս հրատարակած է 'ի Փետրարուրի իր մէկ ընտիր դրուածոց վերջը: Պատկանեան՝ հայկական և հին լեզուաց վրայ ըրած հրատական երկասիրութեամբքն պատկառելի հեղինակութիւն, ինք ալ մասնաւոր դրուածքով մը՝ որ նոյն պէս հրատարակուած է 'ի մայրաքաղաքին Ռուսաց, ցուցեր է թէ որչափ շատ են հայկական լեզուի մէջ բառեր՝ որոց ձայնն ու նշանակութիւնն նման է սանսքրիթ, ղենա, պարսիկ, յոյն ու երբեմն նաև լատին բառերու հետ: Այս նմանութիւնքը՝ ունեցած են իրենց պատճառները նաև մեր լեզուին նկատմամբ, ինչպէս քիչ ետքը պիտի տեսնենք:



Անցնինք եւրոպական բանասիրութեան այս խընդրոյս համար յայտնած կարծեացը:

Թէպէտ և ազգային պատմութիւն և հնութիւնք՝ ցարդ չեն ունեցած եւրոպացի դիւանոց խուզարկութեանց մէջ գլխաւոր ու նախնական կարևորութիւն և դիրք մը, սակայն ասիական մեղի դրացի ու մեզմէ շատ աւելի հնագոյն յիշատակներ թողուցող ազգաց ու ժողովրդոց, ու անոնց բնակութիւնն ծածկող աւերակաց ու շինուածոց մնացորդներուն վրայ իրենց

քննութիւններն ըրած ատեն, հանգիպեր են նաև արդէն հին Յունաց և Հռովմայեցւոց շատ խոկ ծանօթ մեր ազգին անուանն ու երկրին. և այդ անուանն ու երկիր՝ արթնցուցեր է հետաքրքրութիւն մը՝ անոնց հին աշխարհի պատմութեան մէջ բռնած տեղւոյն և դասակարգութեան:

Իրենց համար՝ ազգային աւանդից մեզի և մեր լեզուին համար սուած ծագումը՝ ՚ի պատմական հաւաստեաց զուրկ, մանաւանդ թէ երբեմն անոնց ընդգիմամարտ ենթադրութիւնք են, և պարզապէս իղձք՝ որ իմաստասիրաբար արժէք մը չունին: Սակայն ասով հանգերձ՝ նկատելով Հայաստանի աշխարհագրական դիրքն, չեն տարակուսիր ամենահին ժամանակներէ ՚ի վեր՝ մարդկային ազգի բնակութեան որրան համարիչ այդ երկիրը: Իրենց մեր ազգին և լեզուին սկզբնաւորութեան և ծագման նկատմամբ ունեցած այլ և այլ կարծիք՝ այսպէս համառօտուած կը գտնենք ազգային բանասիրի մը նորագոյն երկասիրութեան մը մէջ. « Որովհետև, կ'ըսէ, հայերէնն՝ հնաեւրոպական կամ արիական կոչուած լեզուաց կարգէն է, որպէս վկայեն մեր լեզուն քննող գիտունք, կարեմք հետեւցընել նաև թէ Հայք են մարդկային ազգին հնաեւրոպական կամ արիական կոչուած ցեղէն, յորմէ են և բազումք ՚ի հին և ՚ի նոր երևելի ազգաց զոր օրինակ Հնդիկք, Արիք, Յոյնք, Հատինք, դերմանական և սլաւեան ցեղեր. այսինքն այժմու գրեթէ եւրոպական ազգաց բոլորը:

« Ոմանք յարդի հնաբանից՝ զՀայս համարին ծագմամբ փիւնիկեցի: « Ուրարդայ (Արարատայ) լեզուն՝ ասէ Բոլնիսըն, չունէր ամենեին խնամութիւն ընդ այժմու հայերէնին: Այս լեզուն խօսող ցեղն՝ թուի դաղթեալ ՚ի Փսիւգիոյ, և առ սակաւ սակաւ գրաւեալ զլերինս արևելեան մասին Արմենիոյ, վանելով կամ ընդ իւր միացընելով զհին Ուրարդիս, և

փոխանակ նոցա գնելով զանուն, զլեզու, զկրօնս և զաւանդութիւնս իւր » :

« Լընորման, ուրիշ հնաբան մը, երկու տարբեր գաղթականութիւններ կը գնէ յԱրմենիա՝ այլ և այլ ժամանակ : Զառաջին գաղթականութիւնն նոյնացընելով ընդ Հայկայ Խորենացւոյն, կը համարի Տիգրիսի և Նփրասայ հովիտը (Բաբելոն) բնակող հին Քուշաններէն ցեղ մը, 'ի Հերոդոտոսէ Ալարոտս կոչուած, զոր Ասորեստանցոց Ուրարգին և Ներայեցոց Արարատը կը համարի : Այս Քուշեան ցեղէն մնացած կարծէ Լընորման Արմենիակն կոչուած սեպագիր արձանագրութիւններն որ 'ի Վան : Զերկրորդ գաղթականութիւնն կոչէ Լընորման՝ Արմենիակն, յանուանէ Արմենակայ, զոր համարի ոչ իբրև պատմական անձն, այլ իբր անուն ազգին՝ անձնաւորեալ : Քան զառաջին գաղթականութիւնն, ասէ, նշանաւոր է երկրորդս այս արմենական գաղթականութիւն, զոր ազգային աւանդութիւնն անձնաւորեալ է յԱրմենիակ՝ իբրու ազգական Հայկայ :

« Լուի Տըրոպէր կ'ենթագրէ քան զառաջին գաղթականութիւնն Լընորմանի աւելի հին Քուշեան գաղթականութիւններ յԱրմենիա . իսկ զհայկեան գաղթականութիւնն համարի սեմական, որ հալածելով զՔուշեանս անգր քան զՎուր գեա գէսլ 'ի հիւսիս, ինքն կալաւ զհարաւային մասն, զհովիտն Նրասիայ յարեմաից Մասեաց մինչև 'ի լերինս Կորդուաց : Այս սեմական գաղթականութենէ մնացած կը համարի Տըրոպէր արմենական կոչուած սեպագիր արձանագրութիւնս Վանայ : Յետ Հայկեան կամ սեմական գաղթականութեան, իբր 'ի միջոցի վեցերորդ դարու նախ քան զՔրիստոս, կը գնէ վերջին հնաեւրոպական արմենական գաղթականութիւն մի 'ի Փաիւգիոյ . և այս վերջի գաղթականութենէն եկած կը համարի զՀայս և զհայերէն լեզու :

« Այս եկեղեցու թիւնք՝ կը ցուցընեն խորին պատմական հնութիւն, և չեն ամենեին առանց պատմական հիման: Տարակոյս չիկայ թէ հին նախասպասմական ժամանակ, յառաջագոյն իսկ քան զվերջին հարստութիւնն Ասորեստանի կամ Նինուէի, միջին և արեւմտեան Ասիոյ ինչպէս ուրիշ կողմերուն, նոյնպէս Հայոց, մանաւանդ հարաւային (Վանայ) կողման, բնակիչք էին մարդկային ազգին այն հին քաղաքականացեալ ցեղէն զոր գիտուէք Քամեան և Քուշեան կ'անուանեն: Թուի ստոյգ, ասէ Լընորման, թէ 'ի սկզբան Քամեանք ունէին զմեծագոյն մասն արեւմտեան Ասիոյ յառաջ քան զՍեմականս որ վանեցին զնոսա անախ: Հին քաղաքակիրթ ազգաց մէջ, ասէ Բընան, Քուշեանք և Քամեանք այնպիսի սրոշ յատկութիւն մը կը ցուցընեն, և այնչափ դարերով յառաջ են քան զՍեմականս և զԱրիականս, որ կը ստիպուինք ընդունել թէ սոքա եղեն առաջին քաղաքակիրթ ցեղ յարեւմտեան Ասիա և յարեւելս հիւսիսոյ Ափրիկէի՝ յառաջ քան զերեւել Սեմականաց և Արիականաց: ...

« Քուշեանց 'ի Հայաստան բնակութեան ապացոյց Վանայ մօտ Եամիրամայ գործ համարուած քարափոր շէնքն է. ինչպէս նաև արմենական կոջուած սեպագիր արձանագրութիւնք այն կողմանց: Հաւանական է թէ նաև Սեմականք բնակած են 'ի Հայսյեա Քուշեանց, նախասպասմական ժամանակ. բայց նաև հնաեւրոպական ցեղք հին, նախասպասմական ժամանակ եկած էին Հայաստան, յառաջ իսկ քան զվերջին հարստութիւնն Ասորեստանի:

» Այլ թէ այս հնաեւրոպական ցեղք փուլագացի դաղթականութիւնք էին որ եկան 'ի Հայս 'ի վեցերորդ դարուն նախ քան զՔրիստոս. և թէ Արմէնք, այսինքն Հայք, այս փուլագացի դաղթականութեան սերունդ են, այս կարծիքն, ըստ մեզ, պատմական

հիմ չունի: Այս առ Հերոդոտոսի և Քսենոփոնի որ ժամանակաւ շատ հեռի չէին այս գաղթականութեան ենթագրեալ ժամանակէն, և ոչ այլուր, կը գտնենք այսպիսի գաղթականութեան յիշատակութիւն: Հրէից մատենք (Աստուածաշունչ սուրբ գիրք), Բաբելոնի առման ժամանակ, առ Աիաքսարաւ որդւով Աժդահակայ և առ Աիւրոսիւ, այն է ՏՅՅին նախ քան զՔրիստոս, յիշեն Արարատեան թագաւորութիւն մը, ընդ որում՝ ըստ Քսենոփոնի, վաղուց դաշնակից էին Մարք: Վարդան, Տիգրան, Եւաւրշ, յատուկ անուանք, որ արիական բառեր են և ոչ Քուշեան կամ Քամեան կամ Սեմական, վերջերորդ գարուն և աւելի առաջ իբրև անուանք: արքայից և արքայորդոց Արարատայ թագաւորութեան, կը յիշուին հին յոյն պատմիչներէ (Դիոդոր Սիկիլիացի, Քսենոփոն):

« Արդարև Հայերէն լեզուն հնաեւրոպական լեզուաց արեւմտեան ճիւղին կը վերաբերի մանաւանդ քան արևելեան արիականին, թէպէտ 'ի վերջնոյ աստի առած է յետոյ դրացութեամբ զմեծ մասն հարստութեան իւրոյ: Մեր հնագոյն բառերը և քերականական ձևք շատ մօտ ազգականութիւն կը ցուցնեն յունարէնի, լատիներէնի և գերմանական ճիւղին հետ. բայց այս բաւական չէ հաստատելու Բոլինսոնի և Տըրոպէրի ենթագրութիւնը. և այս երևելի հնաբանք ոչ այնչափ լեզուաբանական պատճառներէ որչափ հին յոյն պատմչաց ումանց խօսքէն առաջնորդուած կը թուին փոխւեացի ծագումն առ շայոց: Հերոդոտոս զՓաւսագացիս և զԱրմէնս համարի եղբարս, այսինքն համացեղս. և Դիոնեասիոս աղիկառնացի կոչէ զԱրմէնս համալեզուս ընդ Փաւսագացոց. և 'ի յիշեն զպատերազմն Քսերքսի ընդդէմ Յունաց, ըստ օրինակին փոխւեացոց վառեալս և զգեցեալս պատմէ զԱրմէնս 'ի բանակին Արեաց:

Նաև Եւգոբսիոս՝ ուրիշ յոյն հեղինակ, հաւանակա-
նապէս առ Պողոսեամբք, նմանաձայն յոյժ ասէ լի-
նել ղՀայերէնն Փռիւգերէնի: Գիտել պարտ է սա-
կայն զի հին պատմիչք փռիւգացի անուամբ իմա-
նային Փոքուն Ասիոյ հնտեւրոպական կամ արիական
ցեղերը. և շատ հաւանական է թէ Արմենիոյ արև-
մտեան մասին ժողովուրդք իբրև սահմանակիցք Փո-
քուն Ասիոյ, համացեղ և համալեզու էին այն եր-
կրին հնտեւրոպական ցեղին: Յոյն պատմիչք, հնա-
գոյնքն անգամ՝ ի նոցանէ, ինչպէս Հերոդոտոս և
Քսենոփոն, որ յետոյ են քան ղՂարեհ Վըշաաս-
պեայ, առ որով ոչ միայն Արմենիոյ արևելեան մասն,
Մեծ Հայք, այլ և արևմտեանն, այն է Փոքր Հայք,
սահմանակից Փոքուն Ասիոյ, կոչեցան Արմնիք կամ
Արմենիա, ընդհանուր անուամբ կը կոչեն Արմէն՝
Մեծին և Փոքուն Արմենիոյ բոլոր ժողովուրդները:
Ուստի Յոյն պատմչաց խօսքը թէ Արմէնք համացեղ
և համալեզու էին Փռիւգացոց, պէտք չէ բոլոր Ար-
մենիոյ ժողովրդոց վրայ աւնուլ և հետևեցընել թէ
Հայք փռիւգացի գաղթականներ էին, և թէ Հայե-
րէն լեզուն որ Մեծ Հայոց և բուն Արարատեան ցե-
ղին լեզուն էր՝ փռիւգական է »¹:

*
* *
*

Ինչ է եւրոպական բանասիրութեան կարծիք մեր
լեզունին ծագման վրայ:

Եթէ ընդհանրապէս ուրիշ հին լեզուաց համար
ծանր ու դժուարին աշխատանք է գիտութեան՝ ա-
նոնց սկզբնաւորելուն և յառաջագիմութեան խըն-
դիրը, ծանրագոյն եւս հայկական լեզունիս նկատ-
մամբ:

¹ ԳԱՐՍԳՍԵ (Ս. Մ.). Քննական պատմութիւն Հայոց,
Հատ. Ա. 7-10:

Հին և մեզի դրացի կամ մերձաւոր ազգաց և ժողովրդոց լեզուին հնու(թիւնը և ծագումը փորձելու, քննելու և ուսումնասիրելու համար՝ պատմական ստոյգ կամ կեղահարծ սեպուած աւանդներէ աւելի բան մը կայ. վաղեմի և պատկառելի մասենագրութեանց հատուածք, և մերթ նաև նախանձելի ամբողջութիւնք. և ուր ասոնք կը պակսին, հին դարերէ մինչև առ մեզ հասած, և ինչուան հիմա զգուշաւոր խնամօք պահպանուած քարագրոշմ արձանագրութիւնք, որոց վրայէն դարեր և ժամանակք անցեր են, և որք իրենց լուծեամբն, ու ինչուան երբեմն նաև անթարգմանելի կերպարանքովն, դեռ լոյս մը կրնան ծագել՝ ինչպէս պատմութեան, ասանկ նաև լեզուաց և անոնց կրած յեղափոխութեանց վրայ. ուր ընդհակառակն մեր հայրենիք, երկար, անգութ ու յարատև յարձակմանց և աւերմանց ախուր արգասիքն և արդիւնք՝ ինչուան իրենց անշուճ, կիսակործան ու հետախաղաղ ծածկուած քարանց վրայ նկատել աալու ախուր դժբաղդութեանն ենթարկած են զմեզ:

Այսպիսի անստուգութեան մը մէջ՝ զարմանք չէ որ անստոյգ, բազմապատիկ և իրարմէ տարաձայն ըլլան նաև մեր լեզուին վրայ կարծիք, թուիք և ենթադրութիւնք նաև առաջի դիտութեան:

« Հնագոյնք յեւրոպէացի քննչաց, կ'ըսէ Ռիդգեր, և յանուանէ Երօտէր և Ստելուճի, առ տրգիտութեան, չկրցան ծանօթ լեզուաց մէջ տեղ մը տալ հայերէնին. ուստի Պալպի՝ կովկասեան ինքնագլուխ լեզու մը համարեցաւ հայերէնը: Աւելի հնագոյնք, Ագուլութ և Իրոմլէր, ազգակից համարեցան հայերէնը խփտերէնի, մինչ ինքեանք՝ այս երկու լեզուաց եւս անդէտք էին: Վաղ ուրեմն Ստեփանոս Բիւզանդացի՝ փռիւգերէնի նման կը համարէր այս լեզուն. հաւանականապէս, ասէ Բէդերման, վասն

զի Արարաա 'ի գիրս Սիբիլայից սխալմամբ գրուած է 'ի Փռիւգիա: Բայց որովհետև փռիւգերէնն այնպէս անծանօթ էր ինչպէս նմին համացեղ կարծուած հին թրակերէնն՝ ընդ որում այլք ազգակից համարեցան հայերէնը, հայ լեզուին փռիւգերէնի հետ նմանութիւնը այնչափ անստոյգ է, որչափ կարծիք Սարաբոնի, որ զՀայս և զԱրիս իսկ ոչ միայն բարուք, սովորութեամբ, մարմնոյ կազմութեամբ, այլ և լեզուաւ կը համարի նմանս ընդ Սեմականաց, Արաբացւոց և Ասորւոց, այս պատճառաւ միայն՝ զի գտանէր զնոսա խառն բնակեալս 'ի Միջագետս: Պաշտաս հայեցեալ յարդի հայերէնն միայն, գրաւ Հայոց լեզուն 'ի կարգս Գուրանեան լեզուաց, իբր միջին իմն 'ի մէջ թաթար և թուրք բարբառոց և կովկասեան լեզուաց: Լաբրոզ համարելով զհայերէնն նոյն ընդ հին լեզուին Մարաց, աւելի մօտեցաւ ճշմարտին. մանաւանդ զի ըստ Նայմանի՝ մեծագոյն մասն բառից Մարաց որ գտանին առ Հերոդոտեայ կը մեկնուին հայերէնով: Զարմանք չէ այսչափ հաւառակ կարծիս տեսնել զհայերէնէն որ հարեւանցի միայն ճանչցուած էր, մանաւանդ այնպիսի ժամանակ, մինչ Քլաբրոզ անգամ ձայներու արտաքին նմանութենէն միայն կը դատէր լեզուաց ազգակա՛նութիւնը, զոր դիտել՝ լեզուին բովանդակ քերականական կազմութենէն միայն հնար է: Բեգէրման եղև առաջին որ եցոյց հաւաստեալ զազգականութիւն հայերէնին ընդ հնաեւրոպական լեզուաց: Հմուտ լեզուաբանն Բոդդ կ'ընդունի զայս, և Նայման կը համարի իբրև արդէն աւագուցեալ» :

« Բայց ինչպէս ճանչցան դիտուելք թէ հայերէնն տահմակից է լեզուաց հնաեւրոպական ցեղին: Սեմական լեզու մը ճանչնալ, որպէս ասէ Րընան, դիւրին է քան հնաեւրոպական մը. բայց և այնպէս հնաեւրոպական լեզուք եւս ունին որոշ նշաններ որ

չէն կրնար վրիպիլ գիտնական մտադիր գիտողութեանէ : Հայերէնի ցեղակցութիւնն ուրիշ հնաւրոպական լեզուաց, հնագունից և հեռաւորագունից հետանգամ, որպիսի էն սանսքրիդն, յայնն և լատին, այնպէս յայանի և ներքին է, զի նմանութիւնն որ կայ 'ի մէջ սոցա և հայերէնին՝ չկարէ լինել արդիւնք ոչ պատահման և ոչ փոխառութեան :

« Հայերէնի այս նմանութիւնը կը տեսնուի հնաւրոպական լեզուաց երկու գլխաւոր տարրներէն . այսինքն բաւերէն և քերականական ձևերէն միանգամայն : . . . Թէպէտ այսպէս բնութեամբ հնաւրոպական, և սակայն հայերէնն այնպէս ուրոյն է և անկախ, իբրև զսանսքրիդն, զլոյն և զայլս՝ ի համացեղից իւրոց, մինչև յիրաւի է կոչել զնա յատուկ անուամբ իբրև արմենական ճիւղ 'ի մէջ հնաւրոպական ցեղին : Չունենալով հնագոյն դարերէ գրաւոր մնացորդներ, ենք և պիտի մնանք 'ի հարկէ անգէտ, թէ ինչ փոփոխութիւններէ անցաւ և ինչ աղդեցութիւններ կրեց հայերէնն յընթացս, չէ յայտ, որչափ դարուց . մինչև հասաւ յայն աստիճան յորում կը գտնենք զնա յանգին մնացորդս առաջին Հայ մատենագրութեան անուանեալ ոսկեղէն դարուն, որ է առաջին կէս հինգերորդ դարուն, իսկ և իսկ յետ գիւտի հայերէն դարութեան : Նայելով սակայն գիտնական անաչառութեամբ մատենագրական յատկութեան վերոյիշեալ մնացորդաց լեզուին, անհնար է չսքանչանալ : Հարստութիւն, մաքրութիւն և ընտրութիւն, բանաստեղծական զարդ, ճաշակ և փիլիսոփայութիւն որ կը տեսնուին այն չքննաղ մնացորդաց լեզուին մէջ՝ կ'ենթադրեն աղգային քաղաքական և մտաւոր բարձր վիճակ մը, որչափ կրնայ մտածուիլ յայնպիսում հնութեան ժամանակի »¹ :

¹ Քննական պատմութիւն Հայոց, Հատ. Ա, 279-281 :

Ուրիշ աղբային բանասէր մ'ալ. « Մինչև ցայժմ եղած խուզարկութեանց եզրակացութիւնները հեռուէալ կերպով կրնանք ամփոփել. Հայկական լեզուն՝ իրանեան և սլաւո-լիթուանեան խմբերուն մէջտեղը բռնելով՝ հնդա-եւրոպական լեզուներու անյայտացած (գուցէ փոքր - ասիական) խմբին անկախ ներկայացուցիչն է:

« Դեռ ժամանակը եկած չէ վճռական պատասխան մը տալու այն հարցման թէ հնդա - եւրոպական լեզուներու ո՞ր խմբին մէջ պէտք է դասել հայկական լեզուն: Այնտիջմանի ժամանակներէն սկըսեալ հայերէն լեզուի համեմատական ուսումը մեծ յառաջադիմութիւններ ըրաւ համեմատութեան միջոցներու ճշգրութեան, քննուած բառերու քանակութեան և ուրիշ մանրամասնութեանց կողմանէ: Իսկ ինչ որ կը վերաբերի զմեզ ամենքնիս զբաղեցընող խնդրոյն լուծմանը, պէտք է ըսել որ հազիւ վերջին երեսունու իրէք տարիներու մէջ շատ առաջ դնաց: Գիտնականաց վերջին ժամանակներուս հասած եզրակացութիւններէն կ'երևնայ թէ ոմանք հայերէն լեզուն հաստատապէս իրանեան խմբին կը վերաբերեն, ուրիշները՝ եւրոպական խմբին. այսինքրն՝ իսկապէս ըսելով ոչ մէկին և ոչ միւսին. որովհետև ոչ բառերու կազմութեամբ, ոչ ձայնական առանձնութիւններով և ոչ ալ քերականական ձևերով՝ անոնցմէ մէկուն հետ կատարեալ նմանութիւն չունի. այլ մէկ դէպքի մէջ՝ եւրոպական խմբի, իսկ յայլ՝ իրանեան խմբի յատկանիշն ունի:

» Տըլակարտ՝ հայ լեզուի կազմութեան մէջ քանի մը ժամանակ որոշած է: Հայերէն լեզուն՝ իրէք խառն մասերէ բաղկացած է, կ'ըսէ. և են հայկականն, արշակունին (փէհլէվի), և սասանական: Հայ լեզուի արշակունի և սասանական տարրերը՝ յայտնի ցոյց կուտան հարկաւ իրենց իրանեան բնաւո-

րութիւնը. բայց և բուն հայկական լեզուն այն դեր-
գաստանին կը պատկանի՝ որուն ամենահին ներկա-
յացուցիչը Չենաի լեզուն է :

» Հիւսիսային իր հետազոտութիւններէն հետեւեալ
եզրակացութիւնն կը հանէ. հայկական լեզուն՝ սլա-
ւո-լիթուանեան լեզուներու շրջանին մէջ՝ իրանեան
և սլաւո-լիթուանեան լեզուներուն մէջ կանգնած է :

» Բայց հայկական լեզուին ո՞ր խմբին մէջ դասելու
խնդրոյն վերջնական վճիռ մը ապա կարող ըլլալու
համար՝ հարկ է լաւ կերպով ուսումնասիրել այս
լեզուի բոլոր բարբառները. այլապէս հետազոտու-
թեան վրայ ՚ի դործ դրուած բոլոր աշխատանք՝ միա-
կողմանի կ'ըլլան : ... Աւանց այսպիսի նախապատ-
րաստական աշխատութեան՝ շատ երևոյթներ, նոյն
խի գրական (գրաբար) լեզուի բաղադրութեան և
կազմութեան մէջ անբացատրելի կը մնան »¹ :

Թէպէտ արդի հայ դաւառական բարբառներու
վրայ՝ վերջի տարիներս այլևայլ դիտնական հետազո-
տութիւնք և հրատարակութիւնք եղած են թէ՛ յազ-
գայնոց և թէ՛ յօտարաց, և մեր նոր մատենագրու-
թեան կարևոր մէկ պակասը լեցուցած, սակայն շատ
աւելի ցանկալի էր որ այսօր ունենայինք այն բազ-
մագիմի բարբառներն, զոր Հայաստան երբեմն խօ-
սեր էր, և զոր ինքն իսկ Նրզնկացին իր դարուն մէջ
ամենակարևոր կը համարէր գրաբար լեզուի հմտու-
թեան և ստուգաբանութեան համար: Ասան զի ինչ-
պէս յունական լեզուն ունէր իր զանազան բար-
բառները (dialecte), այսպէս իբր ամենայն ազգի
քնական տուրք, ունէր նաև Հայաստան. ասոր նոյն
բազմահմուտ մեկնիչ քերականին կը վկայէ. « Ն-
դարձեալ զքոյ լեզուիդ գիտելն բաւանդակ զբառսն
եզերական, որպէս զՎորձայն և զՏայեցին, զԽու-

¹ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ (Ք.) Փոքն, ազգային և գրականական միամ-
սեայ հանդէս. Դ տարի, թիւ 3, 77:

Թայինն և զԶորորդ հայեցին, և զՍպերացին և զՍիւնին, և զԱրցախայինն, այլ մի միայն զմիջերկրեայսն և զոստանիկան. վասն զի պիտանիք այսոքիկ են 'ի տաղաչափութեանն, այլ և օգտակարք 'ի պատմութիւնան, զի մի վրիպեացի՝ անընդէլ գոլով լեզուացն » :

Մեր այս համալուօս բովանդակութիւնն կը ցուցընէ՝ որ եթէ առաջնոց կարծիք պարզապէս ենթադրութեանց վրայ հիմնուած սեպուին, եւրոպական բանասիրութիւնն ալ դեռ հաստատուն կերպով մը խնդիրը լուծելու պատասխանը տուած չէ :

*
* *

Հայկական լեզուն այլ և այլ վիճակներ ունեցած է : Նրբեմն պարզապէս խօսուած լեզու մը եղած, առանց գրաւոր մատենագրութեան, երբեմն ալ գրաւոր մատենագրութիւն ունեցող :

Առջի վիճակը յանատոյգ ժամանակաց մինչև 'ի Վաղարշակ եղած է. վասն զի անոր օրը երևցաւ Մարիբաս, ու հայկական մատենագրութեան շրջանը իրմով սկսաւ : Ըսել է թէ ամբողջ Հայկազանց, նահապետական ու թագաւորական իշխանութեան ժամանակ՝ բուն գրաւոր մատենագրութիւնը պակասած է մեր մէջը : Սակայն կարելի է այնպիսի երկարատև թագաւորութիւն մը անգիր քաղաքականութեամբ ենթադրել : Արդեօք պարզ մտքի յիշողութեան աւանդուած օրէնքը՝ կրնա՞ր այնպիսի երկայն իշխանութեան մը տևողութիւն տալ : Ասիկայ ալ մութ խնդիր՝ ու իրաւամբ տարակոյս վերցընող հարցում մըն է : Բայց Պատմութիւնը՝ կարծես թէ կերպով մը երաշխաւորութիւն կու տայ այս կարծեաց : Վասն զի Վաղարշակայ համար կը պատմէ՝ թէ Հայաստան եկած ատեն ամէն բան տակնուվրայ գտաւ,

և ոչ իսկ կրցաւ այն հին ու մեծ ազգին պատմութեան հետքը դանել որուն վրայ իշխելու սահմանուած էր, ու ստիպուեցաւ ուրիշ մատենագարաններու յիշատակաց մէջ փնտռել:

Վաղարշակայ հետ դպրութիւնք ալ կը սկսին երևնալ: Անոր ջանից և հետազօտութեանց արգասիք է մեր ամենէն հին ու պատուական՝ ու իրաւամբ թագաւորական կոչուած յառաջը Մարիբաս: Անոր պատմութեան հատուածներն են՝ զորոնք Խորենացին իր գրոցը մէջ կը յիշատակէ, և որոնց վրայ կըրկին խօսելու առիթ պիտի ունենանք. ինչպէս նաև այն երգոց վրայ՝ զոր պատմութիւնը մեր Գողթան գաւառին երգողաց ու քնարին կ'ընծայէ, և որոնք հայկական Մուսային առաջին և գեղեցիկ արտագրութիւնքն են:

Ասոնցմէ ետքը կու գան Լուսաւորիչ և Ագաթանգեղոս, և իրենք կը բանան հայ գրաւոր մատենագրութեան աստարէզը:

Ագաթանգեղոսի ինչ լեզուով գրած ըլլալը թէպէտ և անստոյգ սեպուած է, բայց մենք որովհետև պիտի ջանանք ցուցնել թէ հայերէն լեզուաւ յորինեց իր Պատմութիւնը, անոր համար անոր լեզուն ալ կրնանք հայկական լեզուի պատմութեանը մէջ դասաւորել. մանաւանդ թէ անով սկսիլ մեր խօսքը, ինչպէս որ իրաւամբք ինքն եղած է հայ՝ կամ գէթ նոյն ազգին առաջին մեզի ծանօթ պատմագիր:

Ընտիր՝ բայց թերեւս ոչ միշտ զերծ՝ ի մթու թեռէ լեզու մը կը գործածէ Ագաթանգեղոս. իր գրոցը մէջ հայերէն լեզուն՝ գեւ իր պատանեկութեան հասակին մէջ կ'երևնայ. եռանդուն ու աշխոյժ պատանեակ մը որ իրեն գեղեցիկ ասլագայ մը կը խոստանայ. մթութիւն մը կ'երևնայ, որ միանգամայն կ'իմացընէ թէ ժամանակաւ իր պայծառութիւնը պիտի ունենայ: Զրուցածնիս՝ բուն իսկ Ագաթանգե-

դեպ խօսքերովը հաւատարմացընէնք: Կարդանք ա-
նոր յառաջաբանին հեռեւեալ կտորները:

« Ի մէջ ըմբռնելոցն խորոցն անդնդոցն լցեալ խո-
ւռչացեալ խոխոջելովն ահափետ կրեալ զօրհանն
գուշակէն. թէպէտև զինքեանս շարժունս տեսանի-
ցեն 'ի վերայ յաղթ ջուրցն բաղմուժեան սասանե-
լոցն սարսափելոցն, սակայն զկարողելն առաջի ա-
ծեալ ընդ միտ, ջանան դիմագրաւեալք ընդ խոռ-
վուժիւն ահագին ծովուն, զի թերևս դարձեալ օգ-
տուժեամբ զգիւտս իւրեանց խնդուժեամբ ցուցա-
նեն առ իւրաքանչիւր ընտանիս, և զպարծանս վաս-
տակոցն իւրեանց դրացեացն, զի ուր հարկ է զաղ-
քատուժեան անուն յանձանց թափեալ, և զտառա-
պեալ ընտանիսն թափել 'ի դրաւահարկ իշխանացն
բռնուժեանէ, և յիւրեանց շահիցն բերելոցն հաճել
զպարտս վտանգին' 'ի լծոյ ծառայութեան թագաւո-
րացն ազատացեալ դատարկասցին »:

Նոյն ոճը կը տեսնուի նաև Մծբնացւոյն Չգօն
գրոցը մէջ, Փաւստոսի Բիւզանդացւոյն պատմու-
թեանը, և աւելի յայանի և ստորին ոճով՝ Չենորայ
Ասորւոյն երկասիրութեանը: Բանասէրք՝ այս երեքն
ալ յասորի լեզուէ 'ի հայ թարգմանուած կը կար-
ծեն. և նորագոյն հեռադատութիւնք և գիւտք՝ զա-
ռաջինն՝ այսինքն Մծբնացւոյն ընծայուածը ասորւոյ
մը հեղինակութիւն, Փրատայ կամ Ափրատայ:

Բայց ինչպէս կըթուած երիասարդութիւնը՝
մէկէնիմէկ իր մտաւոր բարգաւաճանքը կ'առնու, և
իր ախորժակը կը կրթէ, ասանկ ալ կը տեսնենք նաև
մեր մատենագրութեանը մէջ: Չորրորդ դարէն հին-
գերորդ դարը՝ հսկայաքայլ անցք՝ մըն է, որ մեծա-
պէս կը զարմացընէ. սակայն ժամանակին կըթու-
թեանը արգասիքն էր այն անցքը, և այնչափ յա-
ռաջագիմուժեամբ օժտեալ՝ որ ոմանք չտարակու-
սեցան ըսել թէ « Հինգերորդ դարուն առաջին կի-
սուն հայերէն մատենագրական լեզուն, զոր՝ բառին

անձկագոյն նշանակութեամբ, թարգմանիչք մեր ոչ
եթէ հնարեցին՝ այլ ուսան. և որոյ օրինակն ունինք
յեւս հնագոյն հատակօտորս ինչ երգոց վիպասանաց
մերոց որ գէթ իբր երեք դար յառաջ էին քան
զթարգմանիչս մեր, է սակայն եթէ ոչ հրաշք, գէթ
հրաշակերտ, և մի միայն նշան զոր թողած է հայ
ազգն իւր վաղեմի մեծութեան: Անհնար էր լեզուին
հասանել յայն չափ կատարելութեան՝ առանց
մատենագրական մեծ շարժման » : Հայկական դի-
տութիւնը իրմով միայն չբաւականանալով՝ իր սահ-
մանը կ'ուղէր ընդարձակել. և այն վախճանաւ ու-
սումնական գաղթականութիւններ զրկեց յԱթէնս,
'ի Բիւզանդիոն, 'ի Հռոմ և յԵգիպտոս: Այս գաղ-
թականութիւնքը՝ մանաւանդ 'ի Բիւզանդիոն և յԱ-
թէնս ճանապարհորդութիւնները՝ առանց իրենց
ազդեցութեան չէին կրնար մնալ. յունական ուսու-
մը ու կիրթ ախորժակը իր տալաւորութիւնը ըրեր
էր հայկական մաքերու վրայ: Նոյն տալաւորութիւն-
քը ազգին ընդհանուր օգտակար ընելու համար՝ ա-
նոնց ընալիւ օրինակագիրքը հայերէն թարգմանելու
ետևէ եղան: Արթուած հանձարն ու միաքը՝ կիրթ
ու ծաղկեալ լեզու մը երեցուց ազգին մէջ:

Այս ընալիւ և գեղեցիկ լեզուն յայտնասպէս կը
տեսնենք նոյն ժամանակին թէ ինքնագիր և թէ
թարգմանեալ երկասիրութեանց վրայ: Նոյն լեզուն
աւելի գեղեցիկութիւն մը տուած է մեր հօգեսէր
հայրապետաց սրտէն բղխած ու գրչովը մեղի աւան-
դուած եկեղեցական ու մաղթողական գրոց մէջ,
Աստուածաշնչին, Եւսեբեայ Քրոնիկոնին կամ Ժա-
մանակագրութեան ու Եկեղեցական պատմութեան
մէջ, Աիւրղի Երուսաղեմացոյ Ընծայութեան կու-
ման գրոցը, Յովհաննու Ոսկեբերանի, Բարսղի հայ-
րապետին զանազան գրուածոց թարգմանութեան-
ցը, և այլն. և ինքնագիր երկասիրութեանց մէջ Ա-

դաթանդեղոս, Եզնիկ Կողբացի, Կորիւն, Եղիշէ, և մանաւանդ անոնց վարդապետքը Սահակ և Մեսրոպ:

Թէ 'ի թարգմանութեանց և թէ յինքնագիր գրուածոց քանի մը ընտիր օրինակներ՝ մեր խօսքին հաւատարմութիւն ըլլան:

Ի քարգնանոշրեանց. « Աբրահամ ծերացեալ էր և անցեալ զաւուրբք, և տէր օրհնեաց զԱբրահամ ամենայնիւ: Եւ ասէ Աբրահամ ցծառայն իւր ցերէց տան իւրոյ՝ ցիշխան ամենայն ընչից նորա. Երգմնեցուցից զքեզ 'ի Տէր՝ յԱստուած երկնից և յԱստուած երկրի, զի մի առցես կին որդւոյ իմոյ Իսահակայ 'ի դստերաց Քանանացւոց յորոց միջի ես բնակեմ. այլ յերկիրն իմ՝ ուստի ելեալ եմ՝ երթիցես, և 'ի տուն իմ. և առցես դու անտի կին որդւոյ իմոյ Իսահակայ: Ասէ ցնա ծառայն. Գուցէ կինն ոչ կամիցի դալ ընդ իս յերկիրս յայս, դարձուցանելով դարձուցից զորդի քոյ յերկիրն ուստի ելեր: Եւ ասէ Աբրահամ. Չգոյշ լեր, մի դարձուցանիցես զորդի իմ անդր: Տէր Աստուած երկնից և Աստուած երկրի՝ որ առ զիս 'ի տանէ հօր իմոյ, և յերկրէն ուստի ծնեալ էի, որ խօսեցաւ ընդ իս, և երդուաւ ինձ և ասէ. Չաւակի քում տաց զերկիրդ զայդ, նա առաքեսցէ զհրէշտակ իւր առաջի քոյ, և առցես անտի կին որդւոյ իմում Իսահակայ: Ապա թէ ոչ կամիցի կինն դալ ընդ քեզ յերկիրս յայս, քաւեալ լիջիր դու յերգմանէդ յայգմանէ. բայց միայն զորդեակդ իմ մի դարձուցաներ անդր: ... Եւ յարեաւ գնաց 'ի Միջագետս 'ի քաղաքն Նաբոլքայ, և նրատոյց զուղտան արտաքոյ քաղաքին առ Նոհորոյ ջսոցն ընդ երեկս՝ յորժամ ջրուորն ելանէր, և ասէ. Տէր Աստուած տեառն իմոյ Աբրահամու, յաջողեա ինձ այսօր, և արա ողորմութիւն ընդ տեառն իմում Աբրահամու » 2

« Բայց Իսրայէլ սիրէր զՅովսէփ առաւել քան զամենայն որդիսն իւր. քանզի որդի ծերութեան էր նորա: Եւ արար նմա պատմուճան ծաղկեայ: Իբրև տեսին եղբարքն նորա, թէ սիրէ զնա հայրն

քան զամենայն որդիս իւր, ատեցին զնա. և ոչ կարէին խօսել ինչ ընդ նմա խաղաղութեամբ: Եւ ետես երազ Յովսէփ, և պատեաց եղբարց իւրոց. և յաւելին ևս ատել զնա վասն երազոյն նորա և վասն բանիցն նորա » : ԾՆՆԴՈՅ ԳԻՐՔ :

« Եթէ ուղղագործացն կարեոր են նեղութիւնք, որչափ ևս առաւել մեղուցեւոցն: Տես՝ յորչափ երկայնամտութիւնս վայելեաց Փարաւոն, և յետոյ զանհնարինն ընդ ամենեցունց ետ վրէժս: Արչափ ինչ յանցեալ և Նաբուգոդոնոսոր, և մօտ՝ ի վախճանն ընդ բնաւին տանջեցաւ: Եւ մեծատունն քանզի ոչ ինչ կրեաց աստէն կարիս, վասն այնորիկ առաւել թշուառացաւ. զի փափկանայր՝ ի կեանս աշխարհիս, չոքաւ անդր ընդ ամենայնի տալ տակօսիս. ուր և մխիթարութիւն ինչ չգոյր գտանել: Սակայն են ումանք այնպէս ցուրտք և անմիտք, մինչև աստէն միայն միշտ խնդրել՝ թէ առ այժմ աստէն վայելեացուք, և ապա տեսցուք զանյայտիցն, շնորհեսցուք որովայնի, ծառայեսցուք ցանկութեանց, համարձակ կացցուք աստէն յաշխարհի. առւր ինձ զայս օր, և առ քեզ զվաղիւ: Եւ զինչ՝ ի քօշից և ի խողից ընդհատ իցեն որ զայսպիսի բանս խօսիցին » : ՈՍԿԵԲԵՐԱՆ :

« Այնչափ ինչ չար՝ ի գազանացն բնութեամբ ոչ գոյր, մինչև առեալ զնորարարան առ նորաստեղծն՝ նմա նոցա անուանս հրամայէր դնել. և եթէ մօտ ոչ գային, զխաբի միոյ միոյ ըստ իւրաքանչիւր ազգաց անուանս յօրինէր. ապա եթէ մօտ գային, և ընտելութիւն ընդ մարդոյն ունէին, յայտ է թէ ոչ չարք էին, և ոչ մարդոյն միասակարք. այլ յետ յանցանելոյ մարդոյն զԱստուծոյ պատուիրանաւն՝ առանձմա զարհուրեցուցիչք, առ ի չհպարտանալոյ հողեղնին՝ որ ի հողոյ եղև և ի հող դառնալոց էր: Եւ առաջնոյ չմիասակարութեան գազանացն մարդոյ՝ այժմու համբոյրս և ընտելութիւնս վկայեն: Զի ոմն զգայլոյ կորիւն սնուցանէ, և իբր զչան կորիւնս՝ առ ընդելութեան ընդ անձն անկանին: Եւ միւսն զառիւծու կորիւն սնուցեալ՝ ածէ ի համբոյր և ի քծինս, մինչև պատել զանդուցեւաւն. և եթէ այլ ոք ի նա

հուսա գայցէ, չմոռացեալ զբարս գազանութեանն՝
'ի վերայ յարձակի » : ԵԶՆԻԿ :

Սակայն սրբոյն Սահակայ ու Մեսրովայ աշա-
կերտաց Բիւզանդիոն, Աթէնք ու Աղէքսանդրիա
երթալը թէպէտ և մեծ օգուտ ըրաւ անոնց ախոր-
ժակը կրթելու համար, բայց անոնց լեզուին մէջ
քիչ շատ փոփոխութիւն մտուց : Խորենացին՝ որ
դուրս զրկուած աշակերտաց մէջ գլխաւորներէն
մէկն էր, իր վարդապետացը վրայ խօսելու ատեն՝
ասանկ կը զրուցէ. « Արովհեաւ, կ'ըսէ, անոնք մեր
արուեստին տեղեկութիւն չունէին, անոր համար
գործերնին ալ շատ կերպով թերի էր. ուստի մեծն
Սահակ ու Մեսրովայ զրկեցին զմեզ յԱղէքսանդրիա,
« Ի լեզու սլանծալի՝ի ստոյգ յօգանալ ճեմարա-
նին » : Ողբոցը մէջն ալ կ'ըսէ. Երբոր անոնք մեր
գառնալուն կը ստասէին ու իմ ամենիմաստ արուես-
տովս և առաւելագոյն յարմարութեամբ պա-
տուասիրել, բոլորովին թէ մեր և թէ անոնց չկար-
ծած դէպքը հանդիպեցաւ :

*
* *

Տեսնենք լեզուին փոփոխութիւնը՝ զոր կրեց այն
ուսմամբը և ճանապարհորդութեամբ :

Այն ուսմանց, հեաաղօտութեանց և ճանապար-
հորդութեանց գլխաւոր արդիւնքը եղաւ, եթէ կա-
րելի է այս բացատրութիւնս բանեցընել, լեզուին
աւելի փիլիսոփայութիւն մը և իմաստասիրական
ճշգրտութիւն տալ, բայց միանգամայն հայերէն լե-
զուին ալ ուրիշ կերպարանափոխութիւն : Հելլե-
նաբանութիւնը՝ որ մեր հինգերորդ դարուն մանա-
ւանդ երկրորդ կիսուն մէջ երևցող շատ մատենա-
գրաց գրուածոց մէջ այնչափ յաճախած է, այս

Ժամանակէս սկսաւ : Հելլենաբանութիւնը՝ կամ յոյն լեզուին նմանութիւնը իրեք կերպով կը տեսնուի՝ մեր նոյն ժամանակին մատենագրաց գրուածոց մէջ : Ուրիշ հելլենաբանութիւն ունի Խորենացին, ուրիշ Գիււա և ուրիշ Դաւիթ Անյաղթ : Տեսակ մը հելլենաբանութիւն կայ, անանկ նոյն լեզուովը զանգուած՝ որ հայու համար անհասկանալի կ'ըլլայ : Ուրիշ տեսակ հելլենաբանութիւն մըն ալ՝ որ Թէպէտ և յունաբան է, բայց հայերէն լեզուի կատարեալ անգիտութիւն ունեցողը կրնայ աշխատանքով հասկընալ : Իսկ երրորդ տեսակը աւելի մօտ է աղգային ոճի, և դիւրաւ հասկընալի. Թէպէտ և մեծապէս հեռու բուն աղգային մատենագրաց ոճոյն յստակութենէն :

Այս իրեք դաս հելլենաբանութեանց ալ օրինակներ մէջ բերենք :

« Ելոյր հարկաւոր, Քրիսաւորիէ, և յ'առս Արիստոտելի ստորոգութեանցն վարդապետութիւն, դիտել՝ զինչ սեռ և զինչ արբերութիւն և զինչ տեսակ. զինչ յատուկ, և զինչ պատահումն 'ի սահմանացն բացարութիւն, և բոլորովին՝ յաղաքս բաժանման և ապացուցի պիտանացուի ելոյ սոցայցն տեսութիւն, համառօտ քեզ ընձեռութիւն առնելով՝ փորձեցայց 'ի ձեռն սակաւուց իբր ներածութեան յեղանակի զառ ծերունեացն անցանել բանիւ, 'ի խորագունիցն 'ի բաց կալ 'ի խնդրոց, և պարզագունիցն՝ չափաւորապէս հանգիպելով » : ...

« Տեսակ ասի և 'ի վերայ իւրաքանչիւրոյ կերպի՝ ըստ որում ասի, նախ տեսակ արժանի գոռոզութեան : Եւ ասի տեսակ և այս՝ որ ընդ բացատուեալ սեռիւս է, ըստ որում սովորեցաք ասել զմարդ տեսակ կենդանւոյ՝ սեռոյր, ելոյր, կենդանոյր, և սպիտակն գունոյ տեսակ, և եռանդիւնին ձևոյ տեսակ : Եւ եթէ զսեռն բացատուելով՝ զտեսակն յիշեցաք, ասելով զյոյրովիցն և զարբերեցելոց տեսակաւ 'ի ներում զինչէն ստորոգեալ, և զտեսակն ասեմք զայն

որ ընդ բացատուեալ սեռիւն է : Գիտել սարա է , վասն զի սեռն՝ որումն է սեռ , և տեսակն՝ որումն է տեսակ , երկաքանչիւր՝ երկաքանչիւրոյր , հարկ է և ներկոցուհոց՝ բանս վարիլ երկոքումք¹ » :

Ասանկ անխմանալի հելլենաբանութիւն մը գործածող Իաւիթ Անյաղթը՝ Սահմանաց գրքին մէջ շատ աւելի սարղ և իմանալի լեզու մը կը գործածէ , թէսկտ և ոչ անխառն՝ ի հելլենաբանութենէ :

« Կատարեալն փիլիսոփոս՝ երեքումք այսոքիւք կերտարանի . բարեաւն , ասեմ , և գիտնականաւն և կարելեաւն : Եւ բարեաւն՝ թէ որպէս Աստուած խնամ տանի ամենեցուհոց , նոյնպէս և իմաստասէրն խնամ տանի անկատար ոգւոց՝ ի կատարեալ գիտութիւն ածելով զնոսա : Իսկ գիտնականաւն՝ թէ որպէս Աստուած զամենայն ինչ գիտէ , նոյն և կատարեալ իմաստասէրն զամենայն ինչ խոստանայ գիտել , և գիտէ զօգտակարն : Իսկ կարելեաւն՝ թէ որպէս Աստուած զամենայն ինչ կարէ զպատշաճագոյնս և կամի , նոյնպէս և կատարեալ իմաստասէրն՝ որչափ ինչ կարող գոյ ըստ կարելոյն և կամի , և ոչ երբեք կամի զոր ոչն կարէ » :

Նոյնպէս ալ Փիլոն .

« Սա (հանձար գիտութեան) է որ զթանձրահողն արգաւանդ և զառաքինի երկրի զլեռնային և զգաշտային սերմանեաց և տնկեաց , և զկենցաղոյս զօգտակարագոյն մշակութիւնն կարաց գտանել : Սա է որ նաւ կազմեաց , և զցամաքին բնութիւնն ընդ միա ածելով , հնարս գտեալ՝ որ քան զամենայն բան ի վեր է , զուղակ գործեաց զմարդ , և ճանապարհս ի ծովու բազմահերձս և բազմահետս մինչև ի նաւահանգիստն , որք ըստ քաղաքաց քաղաքաց , և ընթացից աշխարհաստղոտայս եհատ ճանապարհ , և ծանոյց ցամաքայնոցս զկղզայինս (որք) ոչ երբեք ի մի վայր եկեալ լինէին , եթէ ոչ մակոյկ նաւակ առեալ

¹ Իաւիթ Անյաղթ իւր թարգմանութեանց մէջ :

էր: Սա է որ ձեռագիտացն և սոյժառագոյն ա-
րուեստիցն ասացելոց գտակ: Սա գիրս և երաժշ-
տութիւն, և զնէրչըջանական ամենայն խրատս հան-
ձարոյ հնարեալ իմացաւ, և աճեցոյց և էած 'ի կա-
տարած: Սա և զմեծ բարի՝ զիմաստասիրութիւնն
ծնաւ, և 'ի ձեռն իւրաքանչիւրոցն մասանց՝ օգուտ
արար մարդկային կենացս » :

Օրինակ մ'ալ Նոննոսի Աւասպելաց մեկնութե-
նէն մէջ բերենք:

« Անաքսարքոս իմաստասէր էր . սա ըմբռնեալ
Սրբեղայոս իմաստասիրէ, և արկեալ 'ի սանդ հա-
րեալ լինէր նգով փայտեղինաւ, և 'ի սանդահարիլն՝
մանրիլ և փոճոկել 'ի նմանութիւն հնդոյ ինչ, այլ
սանդահարելով սորա ազաղակէր և տէր . Սանդա-
հարեա, սանդահարեա զպարկս Անաքսարքեայ . քան-
զի ոչ կարես զԱնաքսարքոս սանդահարել: Զայս ա-
սէր, նշանակեալ թէ իմաստասէր գուով, մարմնոյն
և ոչ մի ինչ փոյթ առնէ » :

Երրորդ տեսակ հելլենարանութեանն ալ օրինակ
մը մէջ բերենք:

« Արդ զիս գեռ ևս տղայոցն (Բեթղեհեմի) հնչե-
ցուցանէ գոչումն . և տեսեալ զնոսա՝ կարծեմ ճչել
անգուշակս զարհուրելով, և 'ի նշոյլս սրոյն կափու-
ցեալս, և երկիւղիւ խոնարհեալք 'ի գիրկս մարց
իւրեանց իբրև յապաւէնս, այլ և 'ի ծոցս խուսա-
փեալս: Սպա և զմարան կարծեմ տեսանել . այլ զոմն
առ այլուրս փախուցեալս 'ի քաղաքէն՝ այնու սղոր-
միլի և քաղցր բեռամբք, և խնդրողս տեղի ապաս-
տանի . և զոմն 'ի նոցանէ՝ ոչ ծածկոյթ բարեշուք
զիւրեաւ առեալ 'ի դառնութենէն . իսկ ոմն և զոր
ունէր՝ 'ի բաց ընկեցեալ 'ի շփոթական փախստե-
նէն: Եւ զայլ ոմն զմանկամբն անկեալ՝ յայնպիսի
ծածկութիւն զտղայն վտանգէր, գողանալ յուսա-
լով . և զմիւս ևս այլ՝ հասեալ 'ի հալածչացն ուժգը-
նակի, և ապա տակասեալ 'ի գնացիցն, և սրարա-
ւանդեալ յերկիւղէն, և արտասուալից յջօք հայե-

ցեալ 'ի փայլունսն սրոյն, և զհայեցուածսն յերկուս
բաժանեալս, և զանձն առաջի եդեալ փութապէս
իջմամբ սրոյն: Եւ դարձեալ միւս այլ ոմն ոչ կարա-
ցեալ շարժել ուրեք, կապեալ ռախցն 'ի զարհուր-
մանցն՝ այլ յառաջ կորուսեալ 'ի սպանմանէ իւրոյ
զաւակին, և սպանողին՝ սուղ ինչ անսացեալ հառաջ-
մանն, և ուրեք ձեռօքն լուծեալք և յոյժ սասանե-
լովք անգիտացեալք, և զմանուկն 'ի գիրկնն սատա-
կեալ. և կանխեալ զմահուանն գիակոյտ՝ նախ քան
զսրոյն կորուստ: Ա՛յլ Հերովդի մոլեգնութեանն:
ԳՐԻԳ • ՆԻՒՍԱՅԻ:

Աս օրինակներուն մէջ կը տեսնուին յայտնապէս
իրեք դաս յունարանութեանց ոճը և յատկութիւն-
ները, որ մեր մատենագրաց՝ կամ անոնց ձեռքով ե-
ղած թարգմանութեանց մէջ կ'երևնան: Անոնցմէ՝ ո-
մանք այն տասիճանի սիրող երեցան այս տեսակ ո-
ճոյն՝ որ ինչուան ուղեցին հայկական լեզուին կարգն
ալ փոխել, և մեր լեզուին կանոն տալ Գիտնեսիոսի
Թրակացւոյն քերականութիւնը: Անոր համար կը
տեսնենք որ նոյն գրքին մէջ նոր ու այլակերպ բար-
դութիւնք կան՝ բոլորովին օտար ու հակառակ մեր
լեզուին կանոններուն ու խոնարհմանցը, սրուն օրի-
նակ կրնայ ըլլալ կոփեմ բայը, զոր հետեւեալ կեր-
պով կը լծորդեն երկրորդ թարգմանիչք. Ափեմ,
կփեա, կփէ, կփոյեմք, կփոյերք, կփոյեն. –
էկփոցելը, էկփոցիւ, էկփոցեր. էկփոցիւք,
էկփոցիւրք, էկփոցիւն, և այլն: Բայ 'ի նորա-
մուտ հոլովներէ և ժամանակներէ բայից, զոր շատ
քերականք հասուցած են մեզի՝ ոմանք համառօտելով
այլք ընդարձակելով, ուղած են նաև նիւթական
կազմութեամբ ալ նմանցընել զհայերէնն յունարե-
նի. ինչպէս, և տառն աւելցնել բայերուն քանի մը
ժամանակաց վրայ, որ արդէն կը տեսնուի նոյն
կոփեմ բային մէջ: Օրինակ իմն, կը կարդանք Բաւ-
թի գրոց մէջ. « Բանցի կենդանոջն տարբերութիւն

տառեակեալ բանականին՝ այլ հարար, տեսակ մարդոյ կենդանւոյ հարար... իսկ ապա մին՝ այլ, իսկ միւսն՝ այլայլակ միայն հարար » . ուր հարարն մէկ տեղ գրուելով պիտի կարգացուի, և ըսել է՝ արար: Այսպէս նաև իրենց գիւտն եղաւ նորօրինակ սեռական հոլով մ'ալ լեզուին մէջ մտցընել. որ չէր յուսական. այլ թերեւս հին հայկական առաջին ըլլար, յի գիրն, որ ցարդ կը տեսնուի դերանուանց մէջ, և զայն յի տառն անցունել ուղեցին նաև ուրիշ բառերու վրայ ալ. ինչպէս կ'ըսէր նոյն Գաւիթն Անյալթ « Բացատուեցելոյր սեռոյրն և տեսակոյրն՝ զինչ երկաքանչիւրն, սեռոյր եղոյր ելոյր, և տեսակացն յուլովից » . որուն իմաստն է՝ բացատրելով զսեռ և զտեսակ, թէ զինչ է երկաքանչիւրն. և սեռն եղ (այսինքն մի) գոլով և տեսակք յուլովք: Այսպէս կը հուլովեն զսեռականն ձիոյր (ձիոյ), իշրաքանչիւրոյր (երկաքանչիւրոյ), « Մանկան ելոյր և այրացելոյր և ներգործելոյր ինչ կամ դադարելոյր » . այսինքն մանուկ գոլով և յարքունս հասեալ և գործելով ինչ կամ դադարելով. – այլոյր (այլոյ), մարդոյր (մարդոյ), միոյ միայնոյր (միոյ միայնոյ) »¹, և այլն: Ասանկ ալ դերանուանց իգական սեռը զատեցին ուրսին. Նա, նորա արական. Նի, ներա իգական:

Թարգմանչաց այս նորաձևութիւնը հաճոյ անցա՛ւ ժամանակակցաց առջևը: – Խնդիր մըն է՝ որուն վերայ քանի մը անդրադարձութիւն պիտի ընենք՝ Թարգմանչաց դարուն վրայ խօսած ատեննիս, ազգային գրականութեան պատմութեան քանի մը խօսքերէն գուշակելով: Սակայն ազգին մէջ ընդհանուր չըլլալէն՝ հաւանական կ'երևնայ զրուցելը թէ իբրև անսովոր բան մը մերժուեցաւ. ուստի և կերպով մը Խորենացին կը գանդտի թէ մեր արուեստին

¹ Բազմավէպ, 1875. Հելլենաֆանոսիւն և հելլենաֆան Թարգմանիչ հայկական լեզուի, 118, և 1877, յէջ 108:

վրայ կը ծիծաղին՝ ու անօգուտ և անպիտան կը սեպեն մեր գիտութիւնը. Խորենացւոյն և ընկերացն կրած հալածանքն մեր այս խօսքին երաշխաւորութիւն կրնան սեպուիլ: Իրենցմէ ետքը եկող մատենագիրք ալ ընդհանրապէս չհետեցան նոյն ոճոյն. և ասիկայ ալ հաւաստիք մ'է՝ թէ ընդունելի չեղաւ այն գրութեան կերպը՝ որուն յառաջագիմութեանը համար այոջափ աշխատեցան:

Այս ժամանակ մտած են մեր ազգին մէջ շատ յունական բառեր, կամ յունարէն բառերու հայկական թարգմանութիւնք՝ որոնցմէ ոմանք մեր լեզուին սլարզութեանը փաստակար եղած են, և ոմանք ալ իբրև ընտիր զարդեր արժանապէս գործածուած:

Թարգմանչաց դարէն ետքը՝ անակնկալ կերպով մը կ'իյնայ ազգային գալրութեան հետ նաև լեզուն: Հարիւր տարուան երկայն շրջան մը՝ քանի մը աննշան մատենագիրներ կ'ընծայէ մեզի, որոնք իրենց գրուածոցը վրայ ժամանակին իմաստից և լեզուի աղքատութեան նշանագրոշմը կը կրեն:

Ասոր նման՝ կամ քիչ տարբերութեամբ է եօթներորդ դարը: Միայն Շիրակունւոյն ջանքով՝ հայկական բարբառը ուսումնական բառերով և բացատրութեամբք կը ճոխանայ:

Ութերորդ դարուն մէջ Հայաստանի քաղաքական դիրքը նոր կերպարանք մը կ'առնու: Նոր տիրապետութիւն մը՝ իր իշխող և զօրաւոր ձեռուըները կը տարածէ մեր հայրենեացը վրայ. զէնքերուն հետ՝ լեզուին կնիքը ու բացատրութեան կերպերը կը մտնեն մեր բարբառոյն մէջ: Արաբացին կը սկսի մերթ յաղթական անգութ զօրաց բանակներ, ու մերթ ալ իր ոստիկանները ղրկել Հայաստանի վրայ, երբեմն զարնելու և աւարելու, երբեմն ալ նոյն աւերակաց վրայ իր իշխանութեան աթուղ դնելու: Ասիական մատենագրութեանց մէջ նոր՝ ու գրեթէ

իրեն յատուկ ոճ մը ունի արաբականը: Չրուցուած քի մէջ այլաբանական ու նկարագրական լեզու, բացարուձեանց մէջ երկայնաբանութիւն: Այս ոճը յայտնապէս կը սկսի երևնալ մեր նոյն ժամանակի մատենագրաց մէջ. Յովհաննու Օճնեցւոյն կամ Խմաստասիրին գրուածոցը մէջ աւելի ընտիր կերպով, իսկ Յովհաննու Պատմաբանի ու Թովմայի Արծրունւոյ երկասիրութեանց մէջ՝ աւելի ստորին ոճով: Այն ազդեցութեամբն է որ ժամանակին մատենագիրքը կը սկսին իմաստից յորդութեան կամ առատութեան հետ՝ նաև բառից յորդութիւնք և առատութիւնք գործածել իրենց գրուածոց մէջ. և անով կը սկսի լեզուն աղաւաղիլ: Այս աղաւաղութիւնը աւելի կերպով մը զգալի կ'ըլլայ Քրիզոստի Մագիստրոսի երկասիրութեանց և դարուն մէջ:

Իսկ երկոտասաներորդ դարը՝ Ներսիսի Կլայեցւոյ, Սարգսի և Իգնատիոսի ու իրենց ոճոյն հետևող ընտիր մատենագրաց ձեռքովը՝ արծաթի գար մըն է մեր մատենագրութեանը: Անոնց գործածած վայելուչ լեզուն չկրցաւ երկար ատեն դիմանալ, ու կամաց կամաց անշքանալով՝ բոլորովին նոր կերպարանք մը սկսաւ առնուլ: Այնպիսի կերպարանք մը՝ որ հայերէն գրականութիւնն ու լեզուն երկուքի քաժնեց, խտրոց մը դրաւ ընդ հին և ընդ նոր մատենագրութիւն:

Այս նորութեանը և իր ոճոյն վրայ՝ մենք ալ ազգային նոր Մատենագրութեան պատմութեանը մէջ ընթերցողաց մտագրութիւնը պիտի դարձընենք:

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐ

Բաւնաստեղծոքիւն՝ առաջին շեզոչ մարդկային
ազգի: — Անոր հետքն՝ ի հիկն Հայաստան: — Գող-
րան երգիչք: — Վեպք, վիպասանոքիւն: — Թոշե-
լեաց երգք: — Իկնչան առ մեզ հասած Գողրան եր-
գոց հատոչածք: — Անոց արոշեաոր:

Մարդկային ամենայն գիտութիւնք, ըսած է մա-
տենագիր մը, մթերեալք են ՚ի գանձարանս Մու-
սայից, յորոց ազգ իւրաքանչիւր հանած առած է
իր նախնական գրական կրթութիւնն, և անով իրեն
համար սկզբնաւորած նորածին քաղաքակրթու-
թեան դարագլուխ մը: Ազգաց մատենագրութեան
մէջ՝ քան զարձակ բան՝ բանաստեղծութեան նախըն-
թաց ըլլալուն պատճառը այս է: Արփէոսէ ութ հա-
րիւր եաքը, և չորս դար յետ Հովերի՝ առաջին ան-
գամ արձակ գրութիւն կ'երևնայ ՚ի Յունաստան՝
փռիւգացի գերւոյ մը՝ Եսովպոսի ընծայուած առակ-
ներով: Նոյն ազգին հանձարեղ առասպելք՝ յորս
անկենդան և անբան արարածք՝ հեշտալուր և դիւր-
անսաց կը հռչակուին՝ իրենց նախնի քերթողաց
քնարի ձայնին, ժողովրդոց ՚ի բարբարոտութենէ ՚ի
կրթութիւն անցքը կ'ակնարկեն: Այս պատճառաւ
բանաստեղծութիւն՝ բնութեան ձայնն ու խօսք,
մարդկային ազգի առաջին լեզուն, անոր սրտին և
մտաց բացարձակութիւնն սեպուած է: Այդ սրտի լե-
զուով, բնութեան ազգեցութեամբք խօսելու հա-
մար՝ ամէն անգամ մտաց կրթութիւն և ուսումն

հարկաւոր կամ անհրաժեշտ չենթագրուիր, ուր բնութիւնն և իր զարմանալիքն են դաստիարակ, շնչող և սւսուցիչ: Չեփիւուն ունի իրենց համար ձայն մը. դարնան բազմագունեան ու բուրազուարթ ծաղկընէրուն վրայէն անցնելով, անոնց՝ ի հրապուրիչ գեղոյն և ՚ի բուրմանց փոխ առնուած խօսք մը. — երկնից կապոյտը՝ ու անկէ անդին, հեռաւորն ու անծանօթ, բայց իրենց սրտին ու մտաց սիրելի ու հաճոյական գաւառ մըն է, ուր կ'ախորժին թափառիչ զբօսավայր և սփոփարան՝ իրենց հակառակամարտ կրից, յուսոյ՝ ուրախութեան և ցաւոց: Այդ տարփելի և ակնասրարար պարզութեան վրայ՝ յանակընկալս իրարու վրայ խիտ առ խիտ դիզուած ամսեր, անոնցմէ ճայթող ու որոտացող գոռմունք, անոնց վրայէն արագաթուիչ սահող անցնող փայլաաակունք, սեւաւ ու մթին գաւառներու մէջ տարածուած ձգուած լուսոյ ճամբաներ, երկնակամարին վրայ վառ ՚ի վառ փայլող աստեղք, իբրև դշխոյ մը՝ մէջերնին երկցող լուսնի խաղաղասփիւռ և հանգարտասիւք պայծառութիւն, զանոնք ամէնքը՝ խաւարին հետ յերկրէ հալածող վանող ու աիեզերաց վրայ միակ իշխող արեգակն՝ նախընթաց կարապետ զրկելով զվարդամասն արշալոյս, — բնութեան այս ամէն երևոյթներ՝ ունեցեր են իրենց ազգեցութիւնը՝ քերթողի սիրտ ու հոգի կրող հանճարներու վրայ, և որ բարեբաղդաբար՝ ամէն դարուց, ազգաց և ժամանակաց կը վերաբերին, և անսպառելի բովք են երևակայութեան և զգացմանց:

Յերկնաւոր յանձայր սահմանաց՝ յերկիր որ դառնան աչք, հոն ալ ամենադեղ բնութեան զարմանազուարթ ու հրաշապատում գիրքը բացուած կը գտնեն. անոր ամէն արարչադործ ու արարչապատում առատ ձեռքով ցանած ցրուած գեղեցկութենէն ձայն մը կը լսեն, խօսք մը ազգեցութիւն մը կ'ըն-

դուռնին սիրաք և զմայլմամբ կը յափշտակին: Ծով
 իր անսարագիր ընդարձակութեամբն ու հանդար-
 տութեամբ կը դրաւէ զմիտս. փոթորկալից յուզ-
 մամբն և լեռնակուտակ ու փրփրագէղ կոհակօք կը
 զարմացընէ ու կը սասանեցընէ. վտակք՝ դարնան
 հեշտալիր համբուրիւ արթնցած ու զուարթացած
 բազմաբոյր և բազմատեսակ ծաղկանց ու խոտոց մէ-
 ջէն բացուած ճամբաներէն խոխոջելով կ'անցնին՝ ա-
 նոյշ յիշատակներ արթնցընելով, յաղթ և առա-
 տաջուր դետք՝ զիրար բռնաբար մղելով կը հոսին կը
 թափին զիրենք կլլող ծովուց ընդարձակութեան
 մէջ. ծաղկունք իրենց գեղովն ու բուրմամբ, ծառք
 երկնաբերձ ու սաղարթախիտ ոստերով. թռչունք
 զմայլական ու հեշտալուր գեղգեղանօք և ճուռողե-
 լով, գաղանք վայրենի և ահագնասաստ մունչմամբ,
 և այլն. և ասոնց ամենուն վրայ իշխող մարդս՝ իր
 բազմարկածեան կենօք, մխիթարութիւն և յոյժ
 սփռող սրբանովը, առոյգ ու գեղապատշաճ հասա-
 կան, յափշտակող ու յափշտակիչ սիրով, մեծու-
 թեան՝ փառաց ու զինուց տենչանօքն, իր շուրջը պա-
 տած՝ մահուան ու մուռացութեան աշխարհի մը մէջ՝
 անմահանուն յիշատակաց փափաքանօք, ու բովան-
 դակ աիեղերօք դոհ չեղող սրտին՝ անսրատուհան ու
 անդուռն վերջին ու մախառլապատ բնակութեամբ,
 ուր վերջապէս կը լռեն ու գադրին ամէն իղձք և
 կիրք:

*
* *

Ունէին մերքն՝ ինչպէս ունինք և մեք՝ անկապուտ
 և ամենանորոգ ժառանգութիւն մը, բնութեան ա-
 մենագեղ տեսարաններով զարդարուած հայրենիք.
 Երկնահերձ և ձիւնադագաթն լէրինք, զուարթագեղ
 բլրակք, հովիտք և ծմակք. բուրեան և դունագոյն

ծաղկունք, առատաջուր գետք, ծիծաղախիտ և հանդարտաքայլ վտակք, ամենազգի բոյլք և սոյլք թռչնոց, և բնութեան տիրոջ այդպիսի առատ ձրբիւք զարդարուած հողոյն վրայ՝ դիւցազանց դարերուն արժանաւոր պատմութեան մը դրուագք: Անկարելի է ենթադրելը՝ թէ այդ բնութիւն և պատմութիւն՝ անզգայ ու ցուրտ անտարբերութեան մը մէջ ձգած ըլլան զմերսն: Արնային Հայք, խիզախք՝ ի զէն և ի զարդ, քաջայանդուգն և արի՛ ի պատերազմունս, որսասէրք և զբօսասէրք, մունալ վայրիկ մի զքնար, կամ անոր թելիցը հողէշարժ ձայնին՝ չտալ զայն կարեօրութիւն և յարգ՝ ինչ որ ուրիշ հին կամ նոր ազգաց քով կը դանենք, անտիրողք երևնալով, ինչպէս տեղ մը կ'ակնարկէ Յորենացի, « երդարանաց բանաւորաց » • բայց անկարելի կ'երևնայ կարծել նկատելով իրենց քաղաքական ու բարգաւաճ գիրքը, որ ընդհանուր սովորութենէ դուրս և հակառակ՝ երբեմն հանդիստ, զբօսանք և սփոփանք չփրնտուէին • կամ երկար արութեամբք խոնջք և պարտասեալ՝ թշնամեաց բազմախուռն բանակաց մէջ փախուստ, սարսափ ու մահ՝ տարածել սփռելէն ետքը՝ զիրենք պաշտպանող վահանին վրայ կռթրնած ինկած ատեննին, հայրենեաց Գոհութիւնն ու գովութիւնն՝ իրենց փափաքելի չըլլար • կամ կողերնէն կախուած՝ արիւնաներկ ու մահուամբ անյագ սրոյն, զինուց ու զարդուց քաջութեանն ու գովեստից անտարբեր գանուէին:

Պատմութիւն և հատակոտորք ազգային և ինչուան առ մեզ հասած Գողթան երգոց կը հաւատարմացրնեն զայս, սոսկ կարծեաց և ենթադրութեանց անձուկ սահմանէն դուրս հանելով: Յորենացին շատ անգամ կը յիշէ զանոնք, ու կարծես թէ կերպով մը իր առաջին խօսքը, զոր մէջ բերինք, ետ առնել ուղեւոր « Առաւել յաճախագոյն, կ'ըսէ,

հինքն Արամազնեացն 'ի նուագս բամբուռան և յերգս ցցոց և սլարուց զայսոսիկ ասեն յիշատակօք » : Կը հաւատարմացընէ և Ագաթանդեղոս. Տրդատ՝ մեր թագաւորաց մէջ՝ 'ի Հռովմ և 'ի հայրենիսն հռչականուն և զարմանալի՝ արութեան հանդիսիւք, ժամանակակից քերթողաց նիւթ տուած է՝ երգօք և առակօք դրուատելու իր քաջութիւնը. « Թագաւորն Տրդատ, — կ'ըսէ սլամբին, — զամենայն ժամանակս իւրոյ թագաւորութեան աւերէր քանդէր զերկիրն Պարսից թագաւորութեանն. զաշխարհն ասորեստանի աւերէր, և հարկանէր 'ի հարուածս անհնարինս : Վասն այսորիկ ստաշաճեցան բանքս այս 'ի բանս կարգի առակաց թէ իբրև զսէգն Տըրդատ՝ որ սիգալովն աւերեաց զթումբս գեաոց, և ցամաքեցոյց իսկ 'ի սիգալ իւրում՝ զյորձանս ծովուց » : Իարձեալ նա ինքն Ագաթանդեղոս նկարագրելով Տրդատայ ճիգն ու ջանքը 'ի խախտել հրաշագեղն Հռիսիմեայ երկնախրախոյս ու աստուածահրաշ արիութիւնը, երբ թագաւորն մտաւ 'ի սենեակն՝ ուր հրաման տուեր էր արգելուլ զՀռիփսիմէ, և արգէն վստահ էր իր յաղթանակին վրայ, կը յաւելու. « Առ հասարակ մարդիկն՝ ոմանք արտաքոյ ապարանիցն, կէսք 'ի փողոցս 'ի ներքսագոյնսն, առ հասարակ երգս առեալ բարբառեցան կայթիւք վազելով ցուց բարձեալ մարդկանն, կէսք 'ի բերդամիջին և կէսք զբաղաքամէջն լցին խնջոյիւք առ հասարակ. համարէին հարսանեացն զպարսն սլարել և զկաքաւան յորդորել » : Իւրզանդ՝ ոչ լոկ հեթանոս Հայաստանի, այլ քրիստոնէութեան դարերուն՝ Լուսաւորչայ և իր որդւոցը ժամանակակցաց համար կը վկայէ թէ « Իեգերեալ մաշէին ... 'ի հնութիւն հեթանոսական սովորութեանց ... և զիւրեանց երգս առասպելաց զվիպասանութեանն սիրեցեալք 'ի փոյթ կրթութեանցն, և նմին հաւատաւ

ցեալք և 'ի նոյն հանապազորդեալք» : Վասակոյ Սիւնւոյ համար ալ կ'աւանդէ Եղիշէ թէ « Քաղցրացուցանէր ոմանց զկարգս երաժշտութեան և զերգս հեթանոսականս » :

Այս երգերէն՝ որոց գոյութիւնը սլաւոմական է, գժբաղդաբար հայկական անուիր մատենագրութիւնը՝ մեզի ուրիշ նշանակութեան արժանի աւանդ մը հասուցած չէ, բայց եթէ քանի մը Գողթան երգոց հատուածք¹ :

* * *

Ինչպէս Յունաց մէջ Հագներգուք, ասանկ ալ Հայաստան ունեցեր է ուրեմն իր երգիչները, և մանաւանդ Գողթան բարեբեր ու գինաւէտ գաւառին մէջ, որք իրենց բանաստեղծական աշխուժովը հին ատենէն 'ի վեր համբաւ ստացան : Այս գաւառը, ինչպէս իրաւամբ կ'անդրադարձընէ մեզի ժամանակակից հմուտ բանասէր մը, անտարակոյս Հայոց Ատտիկէաստաններ, լեզուի գեղեցկութեան կողմանէ : Իր բնակչաց

1 Այս հին երգերուն վրայ՝ գրեթէ մի և նոյն ժամանակի մէջ, և առանց իրարու գրուածները տեսնելու, երկու մտադրութեան արժանի և գիտնական երկասիրութիւնք հրատարակուեցան : Մէկն է Մկրտչի Էմին, Մոսկուայի Լազարեանց Ճեմարանին ուսուցչի Վեյտ Գնոյն Հայաստանի գրուածքը, տպագրեալ 'ի Մոսկուա (1850). միւսն Վիէնայի Միթթարեանց Ուխտին միարան՝ Գաթըրճեան Հ. Յովսեփայ՝ Հայոց Ժապիտաբրո-նիան պարսո-նի-նը (Վիէնա, 1851) : Նոյն տարւոյն մէջ այս երգերուն վրայ հմտական հատուած մ'ալ հրատարակուեցաւ Բազմալեռ Օրագրին մէջ. (1850 դեկտեմբեր, և 1851 յունուար) : Այս երեք հեղինակաց հետեութեամբ յօրինած ենք մեր յօդուածը, շատ տեղ ոչ միայն իրենց կարծիքը՝ այլ նաև խօսքերնին փոխ առնելով : 1865ին ուրիշ ազգային բանասէր մ'ալ, Ստ. Պալասանեան հետաքննական տեսութիւն մը հրատարակեց Գողթան երգոց վրայ՝ 'ի Պարսո-նիան Հայոց Գրականո-նիան (Հատոր Ա. Բանաւոր գրականութիւն), տպագրեալ 'ի Թիֆլիզ :

քերթողական հանճարոյն արդասիքն են այն երգերուն հասակոտորները որ Խորենացւոյն ատենէն մինչև առ մեզ իրենց երկրին անուամբը կը յիշուին. յաւիտենական և մեր բանասիրութեան համար սիրելի յիշատակարաններ, իբրև մնացորդք հայ Աթենէոնի մը մեծագործ շինուածքին, որուն աւերը միշտ ողբալի պիտի ըլլայ¹: Ասոնք այլև այլ ժամանակաց դէպքեր ու անցքեր մեզի յիշատակելնուն համար, այլև այլ ժամանակ ունեցած են իրենց յօրինմանը: Չանազան ժամանակ յօրինուած երգեր, տարակոյս չկայ որ զանազան երգիչներ ու հեղինակներ ունեցած են: Բայց որովհետև ասոնց անուանքը՝ պատմութիւնը ինչուան մեզի հասուցած չէ, ուստի և ընդունայն աշխատանք է անոնց բուն հեղինակը փնտռելու համար յոգնիլ:

Սակայն այս երգերուն նիւթը յայտնի կը ցուցընէ որ ոչ քուրմերէ, և ոչ անոնց ազդեցութեան տակ անձինքներէ՝ կրօնական հանդէսներու մէջ կամ բազմիններու առջև երգեցուելու համար շինուած են, այլ այնպիսի անձինքներէ յօրինուած՝ որոնց առջև արքունիք անգամ գոց չեն. և թերևս ազատաց ցեղէն վարձուած քերթողներ են, որոնց պարտք սեսուած էր նոյն ցեղին մէջ հռչակուած քաջութեանց և առաքինութեանց գովարան ըլլալ:

Արչափ սլ աղգերնուս հեթանոսութեանը ժամանակ յօրինուած են այս երգերը, բայց անոնց գործածութիւնը՝ դեռ ինչուան քրիստոնէութեան հինգերորդ դարը կը տեսնուի: Այս կարծեաց ստուգութեան երաշխաւորութիւնը՝ Խորենացւոյն խօսքերուն մէջ ունինք, որ նոյն երգերը մէջ բերելուն ժամանակ միանգամայն կը զրուցէ թէ անոնց գոր-

¹ ԱՅՏԸՆԵԱՆ (Հ. Ա. Վ.). Քննական քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի:

Ծածուծիւնը դեռ ևս կը լսուի Հայոց Գողթան գաւառին բնակչացը քով: Բիւզանդ ալ՝ չորրորդ դարուն քրիստոնեայ՝ բայց իրեն աստուածաւանդ կրօնիցը անհաւատարիմ Հայաստանին համար կը զրուցէ մեղադրանաց խօսքեր զորս յիշեցինք արդէն: Ինչուան Մագիստրոսի ժամանակ՝ դեռ այս երգոց գործածուծիւնը կար. և ինքը մէկ հաստուած մը մէջ կը բերէ զոր իր ժամանակին գիւղականացը բերնէն լսած էր:

*
* * *

Բանաստեղծական քնարը թէպէտև այլ և այլ ձայներ ունի, սակայն մեր ազգին մէջ երևցած կամ ինչուան առ մեզ աւանդուած երգոց հատակոտորք՝ պարզապէս սրատմական երգեր են. և մեր նախնեաց լեզուովը վիպք, վիպասանոչքիչն, վիպագործոչքիչն և քոչելեաց երգեր կը կոչուին:

Համառօտիւ մը քննենք այս բառերուն նշանակուծիւնը:

Էմինեանը՝ և Բաղմավիպին մէջ հրատարակեալ յօդուածին հեղինակն կը համարին թէ Խորենացւոյն Երգ վիպասանաց կոչածը՝ ամբողջ բանաստեղծուծեան գիրք մըն էր Պարսից Շահ-նամէ վիպասանական գրքին նման, և յորում մեր հին ազգային քերթողքը՝ Հայոց թագաւորաց պատմուծիւնը աւանդած էին: Ինչուան Քրիստոսի վեցերորդ դարը՝ այս երգերը պահուած էին, և ժամանակին մարդկանցը մէջ՝ ի կիր առնուած: Կը վկայէ Խորենացին. « Զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ռւլիւպ . . . որում և Պարսից մատեանքն վկայեն և Երգն վիպասանաց »: Ռւրիչ տեղ մըն ալ. « Արաաշխի վերջնոյ գործք բազում ինչ յայտնի են քեզ՝ ի վիպասանացն, որ պատմին ՚ի Գողթան »: Երրորդ տեղ մըն ալ. « Այս ա

մենայն յայտնի են քեզ յերգս վիպասանաց » : Այս խօսքերը ամենևին տարակոյս չեն ձգեր, թէ կային այնպիսի երգեր, և անոնց կիրառութիւնը յաճախած մինչև յաւուրս Խորենացւոյն :

Բայց իրեն պատմութեանը մէջ յիշուածները միայն մէկ քանի մը կատր բան ըլլալով, կրնանք տարակուսիլ. ուստի աւելի հաստատութեան համար հարկ է որ մէջ բերենք Խորենացւոյն գրոց մէկ հատուածը՝ որով թերեւս ամէն տարակոյս վերցուի : Վասն զի Խորենացին՝ Մարաց աշխարհքէն բերուած գերեացը ստորագրութիւնն ընելէն ետքը կ'աւելցընէ . « Յայտնեն զայս ճշմարտապէս և թուելեացն երգք, զոր պահեցին ախորժելով, որպէս լսեմ, մարդիկ կողման գինաւէս դաւառին Գողթան, յորս պատմին բանք զԱրտաշիսէ և զորդւոց նորա, յիշելով այլաբանաբար և զզարմիցն Աժգահակայ, վիշապազունս զնոսա կոչելով : Այլ և ճաշ, ասէն, դործել Արգաւանայ՝ ի պատիւ Արտաշիսի, և խարդաւանակ լեալ նախ ի տաճարին վիշապաց : Այլ և Արտուազգայ ոչ գտեալ, ասէն, քաջի որդւոյն Արտաշիսի՝ տեղի ապարանից՝ ի հիմնանալն Արտաշատու նանց, ասէ, դնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ, որ է ի դաշտին՝ որ անուանեալ կոչի Շարուրայ : Այլ և տենչայ, ասէն, Սաթենիկ տիկին տենչանս՝ զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարծի ի բարձիցն Արգաւանայ » :

Խորենացւոյն այս հատուածին մէջ՝ այլ և այլ գործողութեանց յիշատակութիւնք կան, որոնք այլ և այլ անձանց և ժամանակներու կը վերաբերին : Հոն Աժգահակայ Անոյշ կնիկը և անոնց սերունդքը կը յիշատակուին, որոնք ինչպէս յայտնի է՝ Քրիստոսի թուականէն գրեթէ վեց դար առաջ կ'իյնան. կը յիշատակուի Արգաւան Մեգացի՝ որ Արտաշիսի պատուոյն համար ճաշ մը սուաւ, և միտք ունէր այն

Ճաշուհն ժամանակ՝ դաւաճանութեամբ դարանիլ աւոր կենացը: Առջի դէպքին և ասոր մէջ՝ գրեթէ եօթն հարիւր տարւոյ տարբերութիւն կայ: Կը յիշուի Արտաշեսի Արտաւազդ որդին, ու նոյն թագաւորին Սաթենիկ կնիկան վրայ զրոյցք կ'ըլլան:

Այսչափ իրարմէ հեռու ժամանակաց և անձանց պատմութիւնները ամփոփող երգերը՝ տարակոյտ չկայ որ չէին կրնար համառօտ բաներ ըլլալ: Ասիկայ որչափ ալ ենթադրուած ճշմարտութիւն մը սեպուի, սակայն ճշմարտանման ըլլալովը՝ իրաւամբ քննութեան առիթ եղած, ու գրեթէ ստոյգ սեպուած է:

*
*
*

Երկու տեսակ ազգային պատմական երգեր կային. ոմանք Վիպասանաց երգք կը կոչուէին, ոմանք ալ Երգք քոչեղեաց: Ասոնք այլ և այլ տեսակ նիւթեր բովանդակելով, ոչ միայն մեր երկրին՝ այլ նաև Մարաց ու Պարսից և Ասորեստանեայց աշխարհին յատուկ աւանդութիւններ կը բովանդակէին:

Անոնց մէջ առաջին կը սեպուին այն երգերը՝ որոնց մէջ մեր քաջ թագաւորաց ու զօրավարաց արութեան ու նշանաւոր դործոց յիշատակութիւնը կ'ըլլայ. երկրորդ այն երգերը՝ յորս Մարաց և Պարսից վրայ խօսք կ'ըլլայ, և երրորդ անոնք՝ որոց մէջ Ասորեստանեայց աւանդութիւնները կը անտեսուին:

Առաջիններուն կարգէն կրնանք սեպել՝ նաև հրմտագոյն քննադատից կարծեօք՝ մեր հին նախնեաց վրայ պատմողաբար մեզի աւանդուած դէպքերը, թէպէտ և առանց յիշատակութեան Գողթան երգչաց, Խորենացւոյն առաջին գրոց մէջ, Երուանդեան Տիգրանայ վրայ երգուածները, որ Հայկազն թագաւորաց մէջ ամենէն աւելի սիրելագոյնն էր, ու ոչ

Միայն արտաքին ու ներքին բարեմասնութեամբ՝ այլ և իր քաջութիւններովն իր ժամանակին ազգային քերթողացը երգերուն և աշխուժին առիթ տուած: Խորենացին՝ որ նոյն թագաւորին վրայ սքանչացողներէն մէկն է, կը սլատմէ անոր ձեռքով Հայաստանի մէջ եղած տեսակ տեսակ բարեկարգութիւնները, Յունաց ազգը հարկատու ընելը, Աժգահակայ հետ խնամենալը, ու ետքը անոր դէմ սլատերազմիլը. զինքն սպաննելը, ու բոլոր թագաւորական ընտանիքը դերելով՝ Երասխ գետին քով բնակեցընելը զանոնք, մասնաւոր քաղաքներ ու տեղեր տալով անոնց: Այս տեսակ տեսակ դիպուածոց վրայ իրենց քնարը նուիրած են Գողթան երգիչները. որոց բանաստեղծութեան համառօտութիւնն է զոր Խորենացին մէջ կը բերէ. « Զայս՝ և որ այլ այսպիսիք բազումք՝ եբեր մերոյ աշխարհիս խարտեաչս այս և աղերեկ ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրան, երեսօք գունեան և մեղուակն, անձնեայն և թիկնաւէան, առոյգաբարձն և դեղեցիտան, սարկեչան՝ ի կերակուրս և յըմպելիս և ի խրախճանութիւնս օրինաւոր, զորմէ ասէին՝ ի հինան մեր որք բամբուամբ երգէին, լինել սմա և ի ցանկութիւնս մարմնոյ չափաւոր. մեծիմասան և սերճաբան, և յամենայն որ ինչ մարդկութեան պիտանի... Արդարադատ և հաւասարասէր կշիռս ունելով յամենայնի, զամենայն ուրուք կենցաղ մտացն լծակաւ կըշռէր: Ոչ ընդ լաւագոյնան խանդայր, և ոչ զնուաստսըն արհամարհէր. այլ ամենեցուն հասարակաց հնարէր՝ զխնամոցն իւրոց ի վերայ տարածել ըզզգեստ »:

Պատմութիւնը կ'աւանդէ թէ Երուանդեան Տիգրանը երեք որդիք ունեցաւ, Բաբ, Տիրան և Վահագն. և թէ ասոնց մէջ ամենէն հռչակաւորը իր քաջութեամբն եղաւ Վահագն. և իր արութեանցը

վրայ զարմացող Հայաստան աշխարհը և անոր գրացին Վրաստան՝ աստուածոց կարգը դասեցին զինքը : Գողթան երգողաց ալ իր յիշատակին ընծայած գովարանութիւններէն՝ հետևեալ տողերը պահած է Խորենացին .

« Երկներ երկին եւ երկիր,
Երկներ եւ ծիրանի ծով .
Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն :
Ընդ եղեգան փող՝ ծուխ ելանէր .
Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր .
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր .
Նա հուր հեր ունէր .
Ապա թէ բոց ունէր մուրուս ,
Եւ աչկունքն էին արեգակունք » :

Այս երգը՝ իր ահանջովը լսած է նոյն ինքն Խորենացին, ինչպէս պատմութեանը մէջ կ'աւանդէ : Իրմէ ժամանակաւ կրտսերագոյն և հաւատարմութեան արժանի մատենագիր մ'ալ, Յովհան պատմիչ Իրախանսիերացի, կը վկայէ վասն Վահագնի թէ « Ի կոնտոցասար աղէբախս ընդ վիշապաց համբաւէին կռուել նմա » :

Վահագնէն ետքը՝ Գողթան երգողաց քնարին ու քերթողական ոգւոյն առիթ տուած է Արտաշէս Բ : Այս քաջ ու սիրելի թագաւորին կենաց այլ և այլ պարագաները՝ առատ նիւթ կրնային մատակարարել, ինչպէս արդեամբք ալ մատակարարած են նոյն աղգային քերթողաց : Հետևեալ տողերը՝ պատառիկ կրնան սեսլուիլ այն քերթուածոց, և որոնք մասունք են անշուշտ ընդարձակ ոճով գրուած գեղեցիկ երկասիրութեան մը .

« Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս
Ի սեաւըն գեղեցիկ .

Եւ հանեալ զոսկէօղ
Շիկափոկ պարանն,
Եւ անցեալ՝ որպէս զարծուի
Սըրաթեւ՝ ընդ գետն,
Եւ ձըգեալ զոսկէօղ
Շիկափոկ պարանն,
Ընկէց ի մէջք
Օրիորդին Ալանաց .
Եւ շատ ցաւեցոյց
Ըզմէջք փափուկ օրիորդին,
Արագ հասուցեալ
Ի բանակըն իւր » :

Այս գեղեցիկ ու ընտիր երգը՝ բանաստեղծական այլաբանութիւն մըն է այն դէպքին՝ զոր Խորենացին իր Պատմութեան գրոցը մէջ կ'աւանդէ : Արտաշէս հասաւ իր փափաքին . Ալանաց աչագեղ դուստրը՝ Սաթենիկ, որ իր երեսաց վայելչութեամբը՝ արիւն-ուուշտ պատերազմաց մէջ գրաւեր էր քաջին Արտաշիսի սիրտը, Հայաստանի թագուհի եղաւ . ու արքայն՝ իր սիրոյն ու մեծութեանը և հարստութեան արժանի հարսնիք մը ընել տուաւ անոր պատուոյն : Այս մեր խօսքին հաւատարիմ վկայութիւն են Գողթան երգողաց հետեւեալ տողերն .

« Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի ,
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինկանն » :

Սակայն այսչափ փառքով, ու մարգրտի ու ոսկւոյ վրայ կոխելով Արտաշիսի արքունիքը մտնող Սաթենիկը՝ նոյն արքունեաց մէջ միշտ բարեբաստութիւն չկրցաւ գտնել, ու ինչպէս պատմութենէն կ'երևնայ, իր հասակը, գեղեցկութիւնն ու բարբը այլ և այլ հակառակամարտ կրից խաղալիկ եղան : Իր քաջութեամբը մերձակայ ու դրացի ազգաց սրտին մէջ

Քախ ձգող Արտաշէսը՝ չկրցաւ իր արքունեացը մէջ
եղած խռովութեանց գէժն առնուլ: Նոյն ինքն Սա-
թենիկ՝ աւելի իր ներքին բերմանցը քան պարտուցը
հնազանդելով, իր փեսային տանը մէջ՝ Արտաշիսէն
դուրս անձի՝ ի խնդիր ելլելով, քաջին Արգամայ, թէ
զԱրտաշէս թագաւոր և թէ անոր որդիքը նախան-
ձորդ ու թշնամի կը յարուցանէր ոչ միայն իր ան-
ձին՝ հապա նաև Արգամայ, ու մէկ կրքի մը պատ-
ճառաւ՝ բոլոր արքունեաց և աշխարհին խաղաղու-
թիւնը տակնուվրայ կ'ըլլար: Անշուշտ այս կիրքն ու
սէրը կ'ակնարկէին՝ վիպասանաց երգերէն մնացած
այս ատղերը.

« Տենչայ Սաթինիկ տիկին տենչանս
Զարտախոյր խաւարտ եւ զտից հաւարծի
Ի բարձիցն Արգաւանայ »:

Այս երգին մէջ յիշուած Արգաւանը՝ էր նա ինքն
Արգամ, որ իր իմաստութեանն ու քաջութեանցը
համար՝ Հայոց թագաւորներուն երկրորդը սե-
պուած էր, ու անոնցմէ այլ և այլ պատիւներով և
արտունութեամբք փառաւորուած: Ասիկայ օր մը
զթագաւորն Արտաշէս իր կոչնոցը հրաւիրեց, և այն
ուրախութիւնը՝ թշնամութեան առիթ կարծուե-
լով՝ սպաննուեցաւ, ու թագաւորական հրամանով
տունը տեղը այրեցաւ, և ընտանիքն ալ ջնջուեցան:

Արտաշէս՝ Մարաց ազգին զօրութիւնը խորտակե-
լէն ետքը, Հռովմայեցւոց հարկ տալը դադրեցուց.
Գոմեախանոս կայսրն ալ զօրք ժողովելով՝ եկաւ Հա-
յաստան. Բասեն գաւառին հովտացը մէջ երկու բա-
նակներն իրարու զարնուեցան. և յաղթութեան
պարծանքը Հայերը ժառանգեցին: Այն պատերազ-
մին մէջ քաջութեամբը անուանի հանգիսացաւ Սըմ-
բատ, որուն համար կը զբուցէ Խորենացին, թէ ծե-

րուժեանը հասակին մէջ՝ պատերազմական արուեստին մատուցած երկար փորձառուժեամբը « երկտասարդապէս յարդարեաց և մկեաց զճակատն » :

Ասանկ քաջ պատերազմող մը իր արուժեանցն ու սրտին արժանի դրուատանքը գտած էր ազգային երգոց մէջ, որոնք զարմանքով կը յիշատակէին իր տուած պատերազմունքը, ու հնայեալ հասակին մէջ՝ նոր զէնքերով Հայաստանի փրկութեան առիթը լաւը :

Մահը՝ որ աշխարհի տեսարանաց մէջ ամենուն վարագոյրը կը գոցէ, Արտաշեսի բազմափորձ կենաց տեսարանն ալ պիտի գոցէր : Վերջին անգամ աչուրները փակելուն ժամանակ՝ դեռ ևս կարօտ կը քաշէր իւր հայրենեացը. կը փափաքէր կրկին աեսնել իր հայրենեաց վայելչութիւնը, ու այս սրտառուչ տողերը կ'արտասանէր, զոր Մագիստրոս իր ժամանակակցացը բերնէն լսած է, և որ հնութեան ամէն հետքը կը կրէ իր վրան .

« Ո՛ր տայր ինձ զծուխ ծրխանի

Եւ զառաւօտըն նաւասարդի .

Զվազելն եղանց եւ զվազելն եղջերուաց .

Մեք փող հարուաք եւ թմբկի հարկանէաք » :

Ասանկ մեռաւ Արտաշէս : Սակայն իր քաջութեանցն ու հայրենասիրական ջանից երախտապարտ երեցաւ Հայաստան : Անմահ թագաւորին մահը ալի արտասուօք լալէն ետքը, շատերը ժամանակին հեթանոսական սովորութեանը համեմատ չուզէցին իրմէն բաժնուիլ նաև 'ի մահուանն . ու ողջ ողջ ինքզինքնին կը թաղէին : Արտաշեսին Արտաւազդ որդին՝ որ հօրը յուզարկաւորութեան ներկայ էր, ու ետքը անոր թագաւորական աթոռը պիտի ժառանգէր, հօրը եղած այսչափ փառաց ու պատուոյն վրայ նա-

խանձեցաւ . անոր դիակնայեալ մարմնոյն ըն-
ծայուած պատիւն իրեն իշխանութեանը պղախ-
կութիւն մը ենթադրեց , ու դժկամակելով մը ըսաւ
հօրը .

« Մինչ դու գնացեր , եւ զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար
Ես աւերակացս ո՞րպէս թագաւորեմ » :

Այս նախանձու արգասիք խօսքերուն վրայ նեղանա-
լով Արտաշէս՝ անիծեց զինքն ու ըսաւ .

« Ի ու յորս հեծցիս յԱզատ ի վեր ի Մասիս ,
Զքեզ կալցին քաջք , տարցին յԱզատ ի վեր ի Մասիս .
Անդ կացցես , եւ զոյս մի տեսցես » :

Աս անէծքին հեռւանք կը սեպուին Արտաւազդայ
մահուան պարագաները , զոր աւանդած է մեզի
պատմութիւնը :

Արտաւազդայ ոչ միայն մահը՝ այլ նաև ծնունդն
ալ առասպելեօք լի կը ներկայացընեն մեզի Գողթան
երգիչք : Անոր անհանդարտ ու խռովայոյզ բարքը
տեսնելով , որ անարժան էր արքունեաց , և մանա-
ւանդ Արտաշիսի արքունեացը , այլաբանելով կը
զրուցէին թէ « Վիշապաղունք գողացան զմանուկն
Արտաւազդ , և դե փոխանակ եղին » :

Կարծես թէ Արտաւազդայ կենաց այլ և այլ հան-
գամանքը՝ կ'արդարացընեն վիպասանից այս քերթո-
ղական ենթադրութիւնը : Իր անձնահաճ ու նա-
խանձոտ բարքովը բոլոր թագաւորական սուներ
տակնուվրայ ըրաւ . հօրը սիրաը ցրտացուց յԱր-
գամայ , ու անոր պատիւը ինքը յափշտակեց , թագա-
ւորութեան երկրորդական աթոռը : Նախանձեցաւ
նաև Սմբատ սպարապետին վրայ , ու անոր արուած
արժանաւոր պատուոյն չկարենալով համբերել , Է-
տեէ եղաւ զինքն սպաննելու . բայց իրեն վախճանին

չկրցաւ հասնիլ: Վասն զի Սմբատ իմանալով անոր միտքը, թողուց Հայոց սպարապետութիւնը, ու Ասորեստանեայց կողմերը գնաց իր բնակութիւնը հաստատելու:

Այսպիսի բարուց տէր Արտաւազդը՝ չկրցաւ երկար ատեն վայելել իր թագաւորական իշխանութիւնը: Երկու տարիէն ետքը Մասիս լեռան վրայ որսալու ժամանակ՝ մեծ ու խոր վհի մը մէջ ինկաւ: Առասպելն ու երևակայութիւնը՝ իրենց ատելի թագաւորին անակնկալ կորուստը ուրիշ կերպով մեկնաբանելով, զրուցեցին թէ Արտաշեսի անէծքը՝ որ դւոյն վրայ իրենց արգիւնքն ունեցան. վասն զի ազատ Մասեաց քաջերը հասան, բռնեցին, ու երկր-թի շղթաներով կապկրպելով, այրի մը մէջ փակեցին զինքը. միայն իր երկու հաւատարիմ շները չկրցան բաժնուիլ իրմէն. այլ միշտ շղթաները կը կրծեն, զանիկայ բանտէն ազատելու համար:

Գողթան երգողաց հատուածներէն է նաև հեռակալ երգը՝ Վարդգէսի վրայ երգուած, որ առաջին Տիգրանայ քեռայրն էր, Արտիմէդ քաղաքին շնորուածքին համար:

« Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն ի Տուհաց գաւառէն ըզՔասաղ գետով,

Եկեալ նըստեալ զՇրէշ բլլլով, զԱրտիմէդ քաղաքաւ, ըզՔասաղ գետով,

Կռել կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի »:

Ասոնք են ահաւասիկ այն սակաւիկ՝ բայց մտադրութեան արժանի Գողթան երգողաց հատուածներն. զորս Խորենացի աւանդած է մեզի իր ընտիր սպտոմական երկասիրութեամբը:

*
* *

Քննենք ասոնց արուեստը :

Տարակոյս չկայ որ ասոնք արձակ գրութիւններ չեն. բայց միանգամայն և ոչ այն չափը ունին՝ որ ընդհանրապէս մեր շատ քերթող հեղինակաց յատուկ էր ու գործածական: Այլ յունական կամ լատինական արուեստին հետեւած են մեր երգիչքը, որուն թերևս ծանօթութիւն ալ չունէին, և ոչ պարսիկ կամ արաբացի նմանաձայն չափուն՝ որ դեռ երեցած չէր. այլ հին ազգաց մէջ գործածական համեմատութեամբ ու թուականութեամբ վարուած, իրենց այս երգերուն մէջ: Ասանկ են ընդհանրապէս Եբրայեցւոյ բանաստեղծական սքանչելի հատուածներն՝ որ սուրբ գրոց մէջ կը տեսնուին: Եւ թէ որ այս երկու ազգաց մէջ ինչուան հիմայ մնացած բանաստեղծական հատուածները քննութեան առնուիք, խիստ մեծ նմանութիւն մը կը տեսնենք արուեստի. այն արուեստին՝ զոր բնութիւնը սորվեցուցած է այս ազգերուն: Անոնց քերթուածոցը մէջ գործածուած Չափականութիւնն ու Համեմատութիւնը կը տեսնուի նաև մեր քերթողաց երգերուն մէջ: Մեր այս խօսքին ապացոյցը յայտնապէս պիտի նկատենք եթէ ուզենանք այս երկու ազգաց մէջ մնացած բանաստեղծական հատուածները իրարու հետ համեմատել: Պիտի լսենք մեր Գողթան երգերը որ կը զրուցեն.

« Երկնէր երկին եւ երկիր,

Երկնէր եւ ծիրանի ծով. . .

Ընդ եղեգան փող՝ ծուխ ելանէր,

Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր ».

ու զԻսրայելացիս՝ որ կարմիր ծովուն վասնդէն ազատած, թմբուկներով ու պարերով կ'երգէն.

« Աջ քոյ, տէր, փառաւորեալ է զօրութեամբ իւրով.
 Աջ քոյ տէր խորտակեաց զթշնամին...
 Պաղեցան որպէս պարիսպք՝ ջուրք,
 Պաղեցան ալիք ի մէջ ծովուն »:

Դարձեալ Իերովրայ օրհնութեանը մէջ.

« Տէր, յեւանել քոյ ի Սէիրայ,
 եւ ի չուել քում յանդաստանացն Եդովմայ,
 երկիր շարժեցաւ, եւ երկինք խռովեցան.
 Լերինք շարժեցան յերեսաց Տեառն Ելովայ Սինայի,
 Յերեսաց Տեառն Աստուծոյ Իսրայելի »: —
 « Կապուտ երանգոցն Սիսարայ,
 Կասլոյտ երանգոցն գոյնագոյն նկարուց,
 Նարօտ պէսպէս նկարուց,
 Այն էր պարանոցին նորա կապուտ »:

Այս երգոցը չափուն մէջ թէպէտ և կատարեալ ազատութիւն մը կը տեսնուի, բայց տարակոյս չկայ որ այն ազատութիւնն ալ իւր քերթողական չափուն մէջ մնալու համար սահման մը ունեցաւ, որ մեզի համար դեռ բացայայտ չէ:

Գ Ր Ա Ի Ո Ր

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Ք Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Մ Ա Ր Ի Բ Ա Ս Կ Ա Տ Ի Ն Ա

(149 Գրիստոսէ առաջ):

Քաղղեացիք: — Նարարտեան մատենագրոչքիչն: — Վաղարշապի Նայաստան: — Մարիքաա կրտսի-
նա: — Արքունի հրամանաւ և յանձնարարոչքեանք
երբն ՚ի Նիկոզէ: — Նիկոզէի մատենադարանաց մեջ
ըրաժ գիշոր: -- Իր պատմական գրոչաժքը՝ ըստ Խո-
րենացչոյն: — Անոր սկզբնաւորոչքիչն և քանի մը
հատոչաժք: — Բանասիրաց հակառակարտ կարժիք
նկատեանք մարիքաւեան գրոչ և իր անձին: — Գաղ-
ղիական քարգնանոչքիչն իր գրոչը:

Հին աշխարհի պատմութեանց մէջ՝ Բաբելոն
մտաւորական զարգացման յառաջագէմ կեդրոն մը
սեպուած էր: Արիական տոհմէ սկզբնաւորութիւն
ունեցող ժողովուրդ մը, բաժնուելով յԻրանեանց,
և Եւֆրինեան Պոնտոսի միջերկրեայ ափանց վրայ է-
լող Խաղտեաց լեռներէն ելլելով, գաղթական գնա-
ցեր էր ՚ի կողմանս Եփրատայ և Տիգրիսի, և այնպի-
սի գիպաց ու արկածից շարայարութեամբ՝ որ պատ-
մութեան մէջ անծանօթ մնացած են, յաջողեր էր
տիրապետել Բաբելոնի՝ ութերորդ դարուն սկիզբ-
ներն, յառաջ քան զհասարակաց կամ զքրիստոսա-
կան թուարկութիւն: Այս ժողովուրդը՝ որուն

հէքրայեցիք կամ աստուածաշունչ գիրք և յունա-
կան մատեանք Քաղզէացւոց անունը կու տան, ըստ
հէքրայեցւոց զինուորական ժողովուրդ մ'էին, իսկ
ըստ Յունաց կամ Հերոդոտեայ՝ քրմական ցեղ մը,
և յետոյ նաև իմասանոց անուն ժառանգող ազգ մը:
Այս յետին կարծեաց ստուգութեան հաւատարիմ
երաշխաւորութիւն մ'է նաև Գանիելի մարգարէու-
թեան գիրքը:

Ե՞րբ սկսան ծաղկիլ ուսմունք և գիտութիւն Քաղ-
զէացւոց մէջ: - Իրենց պատմութեան հնութիւնը՝
անլուծանելի ըրած է մեզի համար այս հարցման
պատասխանն: Այս միայն կրնայ հաւանական են-
թադրուիլ թէ Քրիստոսէ շատ յառաջ Քաղզէաս-
տանի մէջ, բաց 'ի Հրէից յօրինուած գրքերէ, և
Քրիստոսէ ետքը՝ 'ի քրիստոնէից շարագրուած ա-
սորի մատեաններէ, արամէական՝ հեթանոսական
և արտաքին ընդարձակասարք մատենագրութիւն
մ'ալ կար, որ բոլորովին կորսուած է:

Արդի հնախօսական գիտութեան մեծ ջանքն և
պարապմունք եղած է, այս անհետացեալ գալրու-
թեան հետքը փնտռել. և բանասիրութիւնն յաջո-
ղած է կարևոր հատուածներ 'ի լոյս հանել՝ իրենց-
մէ ետքը և համեմատութեամբ նորագոյն սեպուած
մատենագրութեանց մէջ. և 'ի մասնաւորի՝ Սաբէա-
ցւոց, Արաբաց, Ասորւոց և Հայոց մատենագրու-
թեանց մէջ:

Այս գալրութիւն՝ որուն Յոյնք քաղզէական ա-
նունը տուած են, և սկզբնաւորութիւնն 'ի Բաբել-
լոն, և երկար դարեր յառաջագիմութիւնն եղած է
յարևմտեանն Ասիա, համանման էր անշուշտ այն
մտաւոր մշակութեան՝ զոր Արաբացիք Նաբատեանց
կ'ընծայէին, նոյն սեպելով զանոնք Քաղզէացւոց և
Բաբելացւոց հետ: Եւ յիրաւի Նաբատեանք, եթէ
Արաբացւոց մեզի տուած նկարագրին հետեինք,

հռչականուն ժողովուրդ մը եղած են յերկրագործութեան, 'ի բժշկութեան և 'ի մոգութեան. և ասոնք բնակիչք են Քաղղէաստանի:

*
* *
*

Այս Նաբատեան կամ Քաղղէական կոչուած մատենագրութենէն քիչ բան հասած է առ մեզ: Բայց Արաբաց, Յունաց և Վատինացոց՝ քաղղէական մատենագրութեան վրայ մեզի տուած տեղեկութիւններէն զատ, ուրիշ ժողովրդոց քով կը գտնենք ամենայայնի յիշատակութիւնք քաղղէական գրոց, և զորս չեն տարակուսիր հմուտք նաբատեան հանձարոյ և գիտութեան վերագրել: Բերսոսոս, Բարդաժան և Մովսէս Խորենացի, արևելեան երէք զանազան ազգութեանց վերաբերող անձինք, իրենց գրուածոցը մէջ կը յիշեն յաճախ քաղղէական մատենագրութեան վերաբերեալ գրուածներ. որոնք թէպէտ երբեմն խարդախեալ կամ անհարազատք, սակայն անտարակոյս կոտորակք են այն ուսումնական մտաւոր մշակութեան որ հին դարերէն մինչև քրիստոնէութեան մերձաւոր ժամանակներն արևմտեան Ասիոյ մէջ մեծ պայծառութիւն, և կարգէ գուրս ազդեցութիւն ունեցաւ յոյն և հռովմէական աշխարհին ուսումնական զարգացման վրայ:

Քաղղէական կամ Նաբատեան մատենագրութիւնն յերկարակեաց եղաւ քան զմեծ իշխանութիւնն՝ որոյ մէջ ծնած և զարգացած էր: Ի Բաբելոնէ տարածեցաւ մինչև 'ի Միջագետս, ուստի ծաւալեցաւ յարևմուտս: Քրիստոնէութիւնն՝ որ իմաստասիրական և կրօնական հին մուր վարդապետութեանց ընդդիմամարտ մաքառելու գործն ու պաշտօն ունէր, առանց ուղեւոր բողոքովին փճացընել քաղղէական մատենագրութեան ազդեցութիւնն, գրչ

խաւոր պատճառ մը եղաւ անոր կերպարանափոխութեանն 'ի Միջագետս' արամէական ժողովրդոց մէջ, նոր մատենագրութեան մը՝ ասորականին երևնալուն: «Չարմանալի է մեզ համար, կ'ըսէ Րընան, որ մէկէնիմէկ նախընթաց չունեցող մատենագրութիւն մը երևան ելլէ. մինչդեռ անկէ հնագոյն ազգային գրականութեան մը աւանդութիւնն չկայ. բայց այս յանկարծական երևման պատճառած զարմանքն ուրիշ բանի արդիւնք չէ՝ բայց եթէ մեր ազիտութեանն հին արամէական գիտութեանց վրայ» : Բաց աստի՛ լեզուաբնական հետազոտութիւնք ասորական լեզուն՝ նաբատեան բարբառոյն քրիստոնէական շարունակութիւնն կը համարին. և Բարգաժանի վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս և անոր գրուածներէն մինչև առ մեզ հասած քանի մը հատուածք՝ յայտնապէս կը հաւատարմացընեն թէ այս գնոստիկեանն՝ քաղզէական դպրոցի աշակերտ էր. և որուն հակառակամարտ ասոյեան երեցաւ սուրբըն Եփրեմ՝ Եդեսիոյ քրիստոնէական դպրոցին փառաւոր ներկայացուցիչը:

Այս նախաբան տեղեկութիւնք հարկաւոր էին լաւ հասկըցընելու համար այն կապը զոր քաղզէական մատենագրութիւնը՝ ասորա-քրիստոնէականին հետ ունի, և ընթերցողին մտադրութիւնն դարձընելու այն ազդեցութեան վրայ՝ զոր ասորի մատենագրութիւնն պիտի բանեցընէր՝ իրեն դրացի Հայոց վրայ, որք ժամանակ մը Ոսրոենաց իշխանութեան տակ՝ ի մի ձուլուած էին: Եդեսիա՝ որ այն կէս ասորի և կէս հայ իշխանութեան մայրաքաղաքն եղաւ, և որուն արքունական գահոյից վրայ փոփոխակի նստան ասորի իշխանաց հետ՝ արշակունի սոհմէ իշխանք, մտաւորական շարժման և յառաջադիմութեան նշանաւոր կեդրոն մը եղաւ, և անուանի դպրոցի մը աթոռ՝ որ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ

քրիստոնէայ Հայաստանի մատենագրական կազմակերպութեան և յառաջագէմ քարգաւաճանաց վրայ :

* * *

Հայք՝ դեռ քրիստոնէական կրօնից իրենց մէջ մոռտ չգտած, ամփոփ մատենագրական շարժում մը ունեցած կ'երևին : Հնութեան այս նկատմամբ մեզի աւանդած տեղեկութիւնք խիստ անկատար են . ա՛նանկ որ յանգիր ժամանակաց և 'ի դարուց մինչև առ մեզ հասած նշանաւոր և բուն ազգային՝ քանի մը Գողթան երգոց հատակոտորք են՝ ինչպէս տեսանք : Եւ 'ի հակառակէն՝ աւելի մեզի աննպաստ յիշատակութեանց կրնանք հանդիպել՝ նոյն իսկ Խորենացւոյն գրոցը մէջ, անդրադարձընելով անոնց բանաւոր երգարանաց անսիրելութիւնն, և ազգային պատմութեան և աւանդից հետամտութեան անհոգութիւն . և դատաստանական և ընտանի յարաբերութեանց ուղղութեան « անբաւ զրուցաց մատենքը » յիշատակելէն ետքը՝ իրաւացի զարմանք մը կը յայտնէ թէ ինչպէս քաջութեամբ և հնութեամբ այսչափ անուանի ազգ մը՝ իր տարեգիրքն ու պատմութիւնը չունենայ :

Այս զարմանքն ունեցաւ Հայոց արքունական աթոռոյն վրայ բաղմոյզ մեծ թագաւոր մը, և որուն արդիւնք և հետեանքն եղաւ մեր պատմութեան հետաքննութիւնն ու գիւտ :

Հայոց պատմութիւննիս կը յիշեցընէ Վահէ մը՝ որ մեծին Աղեքսանդրի դէմ խիզախելով՝ ի սլաւերազմ, անոր բովանդակ աշխարհի վրայ գրած ծանր լծէն՝ զինքն ու իր երկիրը խալըսել ուզած ատեն, կորոյս կեանքն ու թագաւորութիւնը : Ինք եղաւ Հայկազանց հարստութեան վերջի իշխողը : Իրմէ ետքը՝ մինչև Արշակունեաց իշխանութեան սկզբնաւորելը .

Քրիստոսէ դարուկէս յառաջ, Հայաստան՝ արեւմը-
տեան Ասիոյ մեծ տէրութեանց՝ մերթ մէկուն և
մերթ միւսին հալատակելով, պարզապէս առաջին
կարգի նախարարութիւն մը կը ձևացընէր. նախ Ա-
սորուոց իշխանութեան տակ, յետոյ Բաբելոնացոց,
Մարաց և Պարսից: Իսկ երբ Արշակ Ե Մեծն, որ
Միհրդատ Ա ալ կը կոչուի, իր իշխանութեան հալա-
տակեցուց միջին ու արեւմտեան Ասիոյ ժողովրդոց
մեծ մասը, Հայաստանի ժառանգական կառավարու-
թիւնը իր Վաղարշակ եղբօրն յանձնեց, ապապարե-
լով որ կարգաւորէ զաշխարհն, ու Պարթեւաց ինք-
նակալութեան օրինաց ու կարգաց համեմատ՝ տես-
չութիւն և կառավարութիւն հաստատէ: Վաղարշակ
իր եղբօրը պատուիրած քաղաքական բարեկարգու-
թիւնն՝ ի Հայաստան մտցընելու համար ամէն ջանքն
ըրաւ:

Իրմէ առաջ, կ'ըսէ պատմագիրն, չկար հաստա-
տուն օրէնք մը նոյն երկրին մէջ՝ ուր իշխելու և կար-
գաւորելու կը հրաւիրուէր, այլ ամենայն ինչ քմա-
հաճոյ՝ և տիրող օրէնքն բռնութիւն էր. նախարարք
և նահանգապետք՝ երկրին մէկ մասին տիրելով՝ իշ-
խանութիւնն մէկմէկու ձեռքէն յափշտակել կ'ու-
ղէին. կալուածոց, ստացուածոց, սեպհականու-
թեանց օրէնք չկար. այլ ամենայն ինչ խառնխուռն
և անկերպարան:

Վաղարշակ այսպիսի անկարգ դրութեան մը վախ-
ճան տալու համար՝ միտքը դրաւ նախարարաց իշ-
խանութիւնն կարգաւորել, անոնց երկիրներուն
սահմաններն որոշել զատել, և մէկուն մէկալին սահ-
մանն անցնիլը արգիլած ատեն ամենուն ապահովու-
թիւն տալ. անով աշխարհն հանդարտեցընել, քա-
ղաքակրթութիւնն՝ արուեստ ու մշակութիւն բար-
գաւաճ ընել: Այս նպատակին հասնելու համար՝
հրամայեց որ փնտռուի հին ազգային պատմութիւն

մը նոյն իսկ Հայաստանի մէջ: Սակայն իր ջանքն ընդ-
ունայն եղաւ. այն աշխարհին. մեծ և երկայն յեղա-
փոխութեանց համար՝ հարկ էր որ օտար աղգաց
դիւաններուն մէջ փնտռել տայ իր ուղածը. ու այս
վախճանաւ դատաւ Մարիբաս կամ Մար Աբաս Կա-
տինա անուանով իմաստուն և սրամիտ¹ ասորի մը,
քաղդէական և յոյն լեզուաց հմուտ, և զրկեց 'ի
Նինուէ ընծայութեան նամակաւ մը՝ իր Արշակ եղ-
բօրը, աղաչելով որ հրաման տայ բանալու անոր հե-
տախոյզ աչացն առջև Նինուէի մատենագարանը,
որպէս զի կարենայ իր փափաքելին գտնել:

Կարգաց Արշակ իր եղբօրը դրած թուղթը, և գո-
վեց անոր խնդիրքը: Հրամայեց բանալ Մարիբասայ
համար Նինուէի արքունական մատենագարանը. ուր
դատաւ Մարիբաս գիրք մը յունարէն գրով ու այս-
պիսի վերնագրով. « Այս մատեան՝ հրամանաւ Աղեք-
սանգրի 'ի Քաղդէացւոց բարբառոյ փոխեալ 'ի
յոյնն, որ ունի զբուն հնոցն և զնախնեացն բանս »:

Այն գրքին մէջ դատաւ Մարիբաս՝ Վաղարշակայ
փափաքանօք խնդրած պատմութիւնը: Հայկայ օրե-
րէն գրեթէ ինչուան Աղեքսանգրի ժամանակ. և
գրելով յոյն և ասորի լեզուով՝ բերաւ 'ի Մծբին,
Վաղարշակայ յանձնեց: Թագաւորն ալ չափէն ա-
ւելի ուրախանալով՝ հրամայեց որ իր գանձարանին
մէջ սրահուի ամենայն ղգուշութեամբ. և անոր մէկ
մասն ալ՝ արձանի վրայ գրուի:

*
*
*

Մարիբասայ գիրքը ձեռուընիս հասած է: Սա-
կայն բարեբաղդաբար՝ մեր հինգերորդ դարու մատե-
նագիրն Մովսէս Խորենացի իր Հայոց պատմութիւնը

¹ Ասիկայ է ըստ Աստեմանեայ ասորի լեզուին մէջ կարինա
բառին և անուան նշանակութիւնը:

չարագրելու ատենը կարգաց զայն, և ոչ միայն անոր հետևեցաւ, հապա նաև քանի մը երևելի հատուածներ թարգմանելով՝ մեզի հասուց: Այս հատուածներն ընտիր ու հնագոյն գանձեր սեպելով ազգային գրականութեան՝ կ'արժէ որ ամբողջ օրինակենք:

Խորենացին Մարիբասայ ջանիցը անօգուտ չըլլալը ու դատած արքունի գրոց միջէն քաղածը՝ Վաղարշակայ յանձնելուն պատմութիւնն ընելէն ետքը, կ'աւելցընէ նաև գրքին սկզբնաւորութիւնը, որ էր այսպէս.

« Ահեղք և երեւելիք առաջինքն՝ ի դիցն, և աշխարհի մեծամեծ բարեաց պատճառք, որ սկիզբն աշխարհի և բաղմամարդութեան: Եւ ՚ի սոցանէ հատեալ գտան ազգ սկայլիցն, անհեգեգք, յաղթանգամք մարմնով և վիժխարիք. որք յղացեալ ամբարտաւանութեամբ ծնան զամբարիշտ խորհուրդ աշտարակաշինութեանն, և ՚ի նոյն լինէին ՚ի գործ անկեալք. յոր հողմ՝ ահագին իմն և աստուածային շնչեցեալ ՚ի դիցն ցամանէ, ցրէ զամբարտակն, և մարդկանն անլուր բարբառս իւրաքանչիւր ումեք բաշխեալ, ազմուկ շփոթի ՚ի մէջ արկանէին: Յորոց մի էր և յապետութեանն Հայկ, անուանի և քաջ նախարարն, կորովաձիգ և հաստաղեղն »:

Գրքին սկզբնաւորութիւնը դնելէն ետքը, Խորենացին խօսքը կը դադրեցընէ. որովհետև, կ'ըսէ, մեր կամքը ամբողջ պատմութիւն մը շարագրել չէ, հապա միայն ցուցընել մեր բուն նախնեաց ծագումը, զոր նոյն գիրքն կը ցուցընէ այսպէս. Յապետութէ, Մերոգ, Սիրաթ, Թակլագ, որ է՝ Յաբեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ: Ետքը, նոյն ժամանակագիրը խօսքը առաջ տանելով՝ կը զըուցէ. Հայկ, Արմէ-

նակ, և անոնցմէ ետքը եկողները. վերջէն Հայկայ գեղեցիկ պատմութիւնը բուն իսկ Մարիքասայ խօսքերով մէջ կը բերէ.

« Այս, ասէ, Հայկ գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ. սա 'ի մէջ սկայիցն քաջ և երեւելի լեալ, ընդդիմակաց ամենեցուն, որ ամբառնային զձեռն՝ միապետել 'ի վերայ ամենայն սկայիցն և դիւցազանց: Սա խրոխտացեալ ամբարձ զձեռն ընդդէմ բռնաւորութեանն Բելայ, 'ի ասրածանել ազգի մարդկան ընդ լայնութիւն ամենայն երկրի, 'ի մէջ բազմակոյտ սկայիցն, անհուն խօշաց և ուժաւորաց: Քանզի անդ մոլեգնեալ այր իւրաքանչիւր սուր 'ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով, ջանային տիրել 'ի վերայ միմեանց. ուր պատահմունք 'ի դէպ ելանէին Բելայ՝ բռնանալ ունել զամենայն երկիր: Որում ոչ կամեցեալ Հայկայ՝ հնազանդ լինել Բելայ, յետ ծնանելոյ զորդի իւր զԱրմենակ 'ի Բաբելոնի, չու արարեալ գնայ յերկիրն Արարողայ, որ է 'ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդւովք իւրովք և դստերօք և որդւոց որդւովք, արամբք զօրաւորօք՝ թուով իբրև երեքհարիւր, և այլովք ընդոճնօք, և եկօք յարեցելովք 'ի նա, և բուր աղխիւ: Արթեալ բնակէ 'ի լեռնօտին միում 'ի դաշտավայրի, յորում սակաւք 'ի մարդկանէ յառաջապոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ, շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց, և տայ 'ի ժառանգութիւն Կադմեայ որդւոյ Արմանեկայ »:

Խորենացին այս հատուածը մէջ բերելէն ետքը՝ կը յաւելու. « Այս արդարացուցանէ զտնգիր հին ասացեալ զրոյցս »: Որով անշուշտ կ'ակնարկէ կամ Ուոմպիոզոր փիլիսոփային պատմած աւանդու-

Թեանց, (զորս ինքն նախ կը յիշատակէ), և կամ ուրիշ հին աւանդութիւններու, որ բերնէ բերան անցնելով մինչև Խորենացւոյն ժամանակ հասած էին: Ետքը դարձեալ Մարիբասայ գրածը կը թարգմանէ.

« Եւ ինքն խաղայ այլով աղիսիւն ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ. դայ բնակէ 'ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշտակին Հարք. այս ինքն, աստէն բնակեալքս, ազգի տանն Թորգոմայ: Երնէ և գիւղ մի, և անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն:

» Ի հաստատել տիտանեանն Բելայ զթագաւորութիւն իւր առ ամենեսեան, առաքէ 'ի կողմն հիւսիսոյ զմի ոմն յորդուոց իւրոց առ Հայկ՝ արամբք հաւատարմօք գալ նմա 'ի հնազանդութիւն և կեալ խաղաղութեամբ: Բնակեցեր, ասէ, 'ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց. այլ ջեռուցեալ մեղկեա ղցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուցդ, և հնազանդեալ ինձ՝ կեաց 'ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան: Եւ 'ի բաց դարձուցեալ Հայկայ զսլատգամաւորսն Բելայ, խստութեամբ սլատասխանեաց: Դառնայ առաքեալն անդրէն 'ի Բաբելոն:

» Ապա զօրաժողով լինի 'ի վերայ նորա տիտանեանն Բէլ ամբոխիւ հետեակ զօրաց, դայ հասանէ 'ի հիւսիսի յերկիրն Արարադայ մերձ 'ի տունն Կադմեայ: Փախստական լինի Կադմոս առ Հայկ, քաջրն թացիկս առաջի իւր առաքէ. Գիտեա, ասէ, ով մեծդ գիւցաղանց, զի գիմեալ դայ 'ի վերայ քոյ Բէլ յաւերժիւք քաջօք, և երկայնադիզօք հասակօք սկալիւք մրցողօք. և իմացեալ իմ զմերձ լինելն նորա 'ի տուն իմ, փախեայ, և դամ աւասիկ տագնապաւ: Արդ աճապարեա խորհել որ ինչ գործեւոց ես:

» Իսկ Բէլն՝ յանդուգն և անճուռնի զօրութեամբ ամբոխին՝ որպէս յորձան ինչ սաստիկ ընդ զառիվայք հեղեալ, փութայր հասանել 'ի սահմանս բնակութեան Հայկին, 'ի սիրտ և 'ի մարմին վատահացեալ արանց զօրաւորաց: Աստ ուշիմ և խոհեմ սկայն, քաջադանդուրն և խայտակն, աճապարեալ հաւաքէ զորդիս իւր և զթուռնս, արս քաջս և աղեղնաւորս, թուով յոյժ նուազունս, և զայլ ևս որ ընդ իւրով ձեռամբ. հասանէ յեզր ծովակի միոյ, որոյ աղի են ջուրքն, մանուս ունելով ձկունս յինքեան: Եւ կոչեցեալ զզօրս իւր ասէ ցնոսա. Յելանելն մեր հանդէպ ամբոխին Բելայ, դիպեալ ջանաոցուք անդւոյն՝ ուր անցեալ կայ 'ի մէջ խուան քաջացն Բէլ: Զի կամ մեռցուք, և աղխ մեր 'ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ, կամ զաջողութիւն մատանց մերոց 'ի նացուցեալ, ցրուեսցի ամբոխն, և մեք եղիցուք յալթութիւն ստացեալք:

» Եւ յառաջ կոյս անցեալ բովանդակ ասպարէզս՝ հասանեն 'ի միջոց ինչ դաշտաձև լէրանց բարձրագունից. և յաջմէ ջուրցն հասանաց 'ի բարձրաւանդակունն կուռ կալով 'ի տեղւոջ. 'ի վեր զերեսս ամբարձեալ, երևեցաւ նոցա բազմութիւն անկարգ հրոսակի ամբոխոյն Բելայ ցան և ցիր յանդուգն յարձակմամբ ընդ երեսս երկրին սուրալով. իսկ Բէլ հեզ և հանդարտ ամբոխիւ մեծաւ 'ի ձախմէ ջուրցն 'ի վերայ ոստոյ միոյ իբրև 'ի դիտանոցի: Ծանեաւ Հայկ զխուամբ վառելոյ ջոկատին, յորում Բէլ առաջի ամբոխին եկեալ հասեալ ընարիւք և վառելովք ոմամբք. և երկար միջոց ճանապարհին ընդ նա և ընդ ամբոխն. և ինքն գլխանոց ագուցեալ երկաթի, նշանաւորօք վերջօք, և տախտակս պղնձիս թիկանց և լանջաց, և պահպանակս բարձից և բազկաց. գօտեւորեալ զմէջսն, և յահեկէ զսաինն՝ երկսայրի. և նիզակն արի 'ի ձեռին իւրում աջոյ, և յահեկունն

վահան, և ընտիրք յաջմէ և 'ի ձախմէ: Եւ տեսեալ
Հայկին զտիտանեանն կուռ վառեալ, և զարս ըն-
տիրս ընդ նմա, աջինս և ահեկինս, կարգէ զԱրմենակ
երկու եղբարքք ընդ աջմէ, և զԿադմոս և զայլս եր-
կուս յորդուոց իւրոց 'ի ձախմէ, զի արք կորովիք էին
յաղեղն և 'ի սուսեր. և ինքն առաջի, և զայլս հրո-
սակին զկնի իւր կարգեաց. երեքանկիւնի իմն կար-
գեաց ձեով, հանգարտ յառաջ մատուցանելով:

» Եւ հասեալ երկոցունց կողմանց սկայիցն 'ի մի-
մեանս, ահագին դղրդիւն 'ի վերայ երկրի առնէին
չահատակելովն, և ահս պակուցանողս տարազուք
յարձակմանցն զմիմեամքք արկանէին: Անդ ոչ սա-
կաւք յերկոցունց կողմանց սկայիցն արք յալթան-
դամք բերանոյ սրոյ դիպեալք, տապալ յերկիր կոր-
ծանէին. և մարտն յերկոցունց կողմանց մնայր ան-
պարտելի: Զայսպիսի անակնուռնելի դիպուած տա-
րակուսանաց տեսեալ արքայն Տիտանեան՝ զարհու-
րեցաւ, և 'ի նոյն բլուր՝ ուստի էջն՝ վերջոտնեալ ե-
լանէ. քանզի խորհէր 'ի միջոցի ամրանալ ամբոխին,
մինչև հասցէ բովանդակ զօրն, զի միւսանդամ ճակատ
յօրինեսցէ: Զայս խմացեալ սղեղնաւորին Հայկայ,
յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի քար-
չէ պինդ զլայնալիճն, դիպեցուցանէ զերեքթեանն
կրծից տախտակին. և շէշտ ընդ մեջ թիկանցն թա-
փանցիկ լեալ՝ յերկիր անկանի սլաքն. և այսպէս
ճօխացեալն Տիտանեան կործանի՝ յերկիր զարկու-
ցեալ, և փչէ զողին: Իսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի
ահագին գործ քաջութեանն, փախեան իւրաքան-
չիւր դէպ երեսաց իւրեանց: Եւ վասն այսորիկ այս-
չափ բովանդակ լիցի ասել:

» Բայց զտեղի ճակատուն շինէ դաստակերտ, և
անուն կոչէ Հայք, վասն յալթուութեան պատերազ-
մին. այսորիկ աղագաւ և գաւառն սյժմ՝ անուանի
Հայոց ձոր: Իսկ բլուրն, ուր քաջամարտկօքն անկաւ

Բէլ, անուանեաց Հայկ Քերեղմանա, որ այժմ ասին Քերեղմանք: Բայց զդիակն Բելայ պաճուճեալ իմն գեղովք, հրամայէ Հայկ տանել 'ի Հարք, և Թաղել 'ի բարձրաւանդակ տեղւոջ, 'ի տեսիլ կանանց և որդւոց իւրոց »:

Հայկայ պատերազմէն ետքը՝ ուրիշ զանազան բաներ ալ կը պատմուին, կ'ըսէ Խորենացին, այն գրքին մէջ. բայց մենք մեր հաւաքմանը հարկաւոր եղածները մէջ բերենք. ու կը սկսի իրեն համառօտ ոճովը քաղել Մարիբասայ գրոցը մէջէն կարեւոր և մտադրութեան արժանի սեպածները:

* * *

Խորենացւոյն պատմութիւնը՝ այլ և այլ տրււմբաւան լեզուներով եւրոպական գիտնոց ծանօթանալէն ետքը, անոնց երկար և քննադատ հետազոտութեանց նիւթ եղաւ: Մարիբասայ առաքումն 'ի Նինուէ, Պարթեւաց Թագաւորին քով գտած ընդունելութիւնը, արքունի գիւտնաց մէջ խուզարկութիւնք, Վաղարշտիկայ փնտռած Հայոց պատմութեան գիւտը, շատ բանասիրաց համար խնդրոյ և երկմտութեան նիւթ մը գառնալով, անկէ քաղուած ու 'ի Խորենացւոյ մեզի աւանգուած գիպուածոց և անցից ստուգութիւնն ալ կեղակարծ, անստոյգ, առանց պատմական հաւաստեաց՝ ուստի և քմահաճոյցերիւրեալ հիւսուածք մը սեպեր են: Ասոնց մէջ գլխաւորք եղած են Ծրերէ, Գաթրըմէր, Կուաշմիթ և այլք՝ ինչուան մեր օրերը, և ունեցեր են իրենց համամիտքն ու հետևողք՝ նոյն իսկ մեր ազգին մէջ, և որք ազգային պատմութիւն մ'ալ՝ բողորովին օտար 'ի Մարիբասեան աւանդից և 'ի Խորենացւոյ, ուզեցին ընծայել « ազգին լուսաւորեալ մասին, որ գիտէ

իննւտասներորդ դարուս քննադատական ոգին, և որ կամէր վաղուց տեսնել այն ոգին մուծեալ և յազգային պատմութիւն մեր » : Թէպէտ և մերազգէ բանասէրք, և յառաջքան զնոսա հմուտ հայագէտն Տիւլորիէ, ասոնց կարծեացը դէմ մաքառեցան, բայց իրենց տարակոյսները բոլորովին ցրելու բաւական չսեպուեցան բերուած պատճառներն ¹ :

Մենք հակառակորդաց քանի մը պատճառներն ժխտել յիշատակենք, որոնցմով կ'ուղեն Մարիբասայ գոյութիւնը ժխտել կամ տարակուսի տակ ձգել: Նախ կ'ըսեն թէ հինն Նինուէ արդէն կործանած էր, և հաւատալի չէրևնար որ Պարթևաց և Սելեւկեանց պատերազմին ատեն Ասորեստանեայց նոր տէրութեան մը մայրաքաղաք ձևացած ըլլայ: Դարձեալ կ'ըսեն թէ Ալէքսանդր ոչ ժամանակ և ոչ ալ կամք ունեցած ըլլայ՝ քաղաքականէն՝ ի յոյն թարգմանելու պատմական գիրք մը. Մար Իբաս Կատինային անունն ալ՝ Արշակայ ժամանակին չվերաբերիր, կ'ըսեն, այլ բաւերուն կազմութենէն կ'երևնայ Ասորուոց քրիստոնէական ժամանակի անուն: Այս պատճառներով՝ զՄովսէս Խորենացի եթէ ոչ խաբեբայ՝ դէթ խաբուած կը համարին այս եւրոպացիք, և թէ կարծեցեալ Մարիբասեան գիրքը՝ Բերոսոսի գրուածքին մէկ օրինակը պիտի ըլլայ անշուշտ: Գաթրըմէրի հետևողք ալ կը յաւելուն թէ եդեսական դպրոցին վերաբերող Ասորուոյ մը գրուածք է Մարիբասայ պատմութիւնն, որ Խորենացւոյն ձեռքն անցած, և իբրև հաւատարիմ պատմիչ մը կարծուեր է:

Ազգային բանասիրութեան մաս մ'ալ, և Տիւլորիէ, կը ջանան ցուցնել թէ Մարիբասայ գրուածքը՝ յիշուի ըստ աւանդութեան Խորենացւոյն՝ Վա-

¹ Փափագողք կրնան տեսնել Բազմալէոյ ու Արեւելոսն Մաժուկ կոչուած հանդէսներու մէջ (1882-1885) եղած առարկութիւնքն և անոնք ցրելու վախճանաւ տրուած պատասխաններն:

ղարշակայ ատեն շարադրուած է, և թէ անկարելի չէ՝ որ Նինուէի դիւաններն Սելէւկիացւոց ձեռքէն Պարթեւաց թագաւորներուն ձեռքն անցած ըլլան, և հոն իմաստուն ասորին հանդիպած ըլլայ այդ գրքին: Եւ ցուցնելու համար թէ Մարիբասայ անունը կրնար Քրիստոսէ առաջ ալ գործածուած ըլլալ, Աբգարու և Քրիստոսի ժամանակակից Մար Ի հաբ անուն մը կը յիշատակեն, վասն զի Մար՝ Տէր ըսել է, որ ամէն պատուաւոր անձանց ալ կը տրուի:

* * *

Մարիբասայ՝ կամ 'ի Խորենացւոյ իրեն ընծայուած մատեանն՝ հայերէնագէտ գաղղկացին Վիկտոր Լանկլուա յիւրում Հաշաքման հին և նոր պատմիչաց Հայաստանի (Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie), առաջին անգամ իբրև առանձինն գիրք հրատարակեց գաղղկական թարգմանութեամբ՝ ընդարձակ և հմուտ կանխաբանութեամբ և ծանօթութեամբ, յորոց օգտուեցանք մեր այս գրուածքին մէջ: Խորագիրն է. Mar Apas Catina, Histoire ancienne de l'Arménie, extraite de l'histoire des premiers ancêtres, traduite de chaldéen en grec par ordre d'Alexandre-le-Grand, et conservée en partie par Moïse de Khorène. Traduction nouvelle en français, avec des notes historiques, critiques et philologiques, par Victor Langlois. Paris, Librairie de Firmin-Didot frères, fils et Cie. MDCCCLXVII.

Մեր վերը յիշած մարիբասեան հատուածներէն զատ՝ Հայոց սկզբնաւորութեան և Հայկայ պատերազմին վրայ, թարգմանիչն 'ի մի կը գումարէ առ Խորենացւոյն գտնուած ու Մարիբասայ ընծայուած հեաւեալ գլուխներն: Առաջին գրքէն՝ գլուխք ժԲ,

ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ, ԺԶ, ԺԷ, ԺԸ, ԺԹ, Ի, ԻԱ, ԻԲ, ԻԳ, ԻԴ, ԻԵ, ԻԶ, ԻԷ, ԻԸ, ԻԹ, Լ, ԼԱ, ԼԲ: Երկրորդ գրքէն. Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ. ուր հետևեալ խօսքերը կը յաւելու Խորենացի. « Աստանօր սպառին բանք ծերունւոյն Մար Աբաս Կատինայ » :

ՄԱՐԻԲԱՍԷՆ ԻՆՉՈՒԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐ

Սրտաշագդ Ս: — Արգար: — Եղեսիոյ դիւան: — Սրտաշէս Բ:

Վաղարշակ՝ որ Հայաստանի Թէ քաղաքական Թէ ուսումնական բարդաւաճանացը փոյթ ունենալով՝ Հայոց առաջին և ընտիր պատմիչը երեցուց, յամենայնի իրեն արժանի յաջորդ չունեցաւ. Արշակ, Արտաշէս, Տիգրան, իրենց փառքն ու մեծութիւնը՝ աւելի հարստութեան և երկրակալութեան վրայ դրած ըլլալով, անոնց համար յոգնեցան. և իրենց զէնքերուն ուժովը համբաւնին բոլոր աշխարհք, ու վախերնին մերձակայ ազգաց վրայ տարածեցին:

Տիգրանայ յաջորդն Արտաւազդ Ա, եթէ իր նախնեացը պատերազմասէր աշխոյժն ալ ունէր՝ բայց ոչ յաջող բաղդը: Հայոց պատմութեան մէջ գրեթէ անօրինակ դէպքով մը՝ ոսկի շղթաներով կապկըպած Հռովմայեցւոց ձեռքը գերի կ'իյնայ. և Թագազուրկ գլուխը՝ իւր օտարութեան ու ամօթոյն ցաւերը մեղմացընելու միակ հնարք՝ բանասիրութիւնը կը գըտնէր, անոր անոյշ զբաղմանցը մէջ իւր ձախող բաղդին վիշտերը Թաղելով: Պլուտարքոս կ'աւանդէ Թէ իւր գերութեանը մէջ այլ և այլ Թատերական քերթուածներ, ճառեր, ու պատմական գրուածներ շա-

բազրած է Արտաւազդ, որոնք ժամանակակցացը առջև մեծապէս յարգի եղած են¹ :

Աբգար՝ Արտաւազդայ յաջորդ Արշամին որդին՝ արքունական ամթուր ելած օրէն Սրագ այր կոչուեցաւ, ու իւր խելքովն ու իմաստութեամբ այնչափ հաճոյացաւ Օգոստոս կայսեր, որ չէր ուզեր զանիկայ հեռացընել քովէն :

Աբգարու Հռովմ եղած ատենը՝ այն համբաւատենք քաղաքը ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև ուսումնական փառաց լրման մէջ էր : Հռովմէական մատենագրութեան ստեղծարն էր այն ժամանակը. ու Աբգարու սուր և թափանցող միտքը տեսաւ ու նախանձեցաւ վրանին, ու զՀայաստան ջանաց հետևող ընել անոնց : Անոր համար իւր թագաւորական ամթուր դառնալէն ետքը՝ Եդեսիա քաղաքին մէջ տիեզերահռչակ դիւան մը բանալ տուաւ. հոն փոխադրել հրամայեց Մծբին քաղաքին ամէն դիւանական մատեններն. նոյնպէս ալ Պոնտացւոց Սինոպ քաղաքին մեհենական պատմութեանց դրքերը :

Այս դիւանը՝ Երուանդայ երկրորդի օրովը ալ աւելի ճոխացաւ, երբոր Հայք՝ Հռովմայեցւոց հարկատու եղան, ու անոնց կողմանէ դրուած կուսակալներն ջանացին զարդարել զայն. որովհետև յԵդեսիա՝ իբրև ՚ի միջավայրի հաստատած էին ՚ի Հայոց, ՚ի Միջագետաց և յԱսորւոց ժողովելիք հարկերը. ուստի հոն ժողվել տուին ուրիշ գլխաւոր քաղաքաց հարկերուն դիւաններն ալ : Եդեսիոյ դիւանը՝ ինչուան Քրիստոսի հինգերորդ դարը սրբավայր մը սեպուած էր ամենայն ազգաց իմաստնոց. գիտութեանց մէջ ծերանալու փափաքող մտքեր՝

¹ « Արտաւազդ ինքնին և ողբերգութիւնս եւս քերթեալ ունի, և ճառս և արձանագրեալ պատմութիւնս, յորոց կէսք կան և մինչև ցայսօր » : Պլուտ. Զուգակէտ, Հայ. Դ, 138 :

կ'ախորժէին հոն անցընել իրենց օրերը: Հոն Յուլիոս Սփրիկանոս մեծանուն ժամանակագիրն կ'երթար « գաղափարել որ ինչ 'ի քարտէզս այնր դիւանին յաղագս թագաւորացն առաջին ժամանակաց և գործոց նոցա »: Հոն Սեբերիանոս եմեսացի և Պրոտոգենէս քահանայն վարժուող և վարժիչ կ'ըլլային: Հոն կ'երթար նաև Եւսեբի կեսարացի, որ և կը վերկայէ Եկեղեցական պատմութեանը մէջ թէ ինչ որ Աբգարու վրայ գրած է, բոլորն ալ Եգեսիոյ դիւանէն քաղած է: Հոն սուրբն Մեսրոպ ալ՝ հայ գրոց դիւտէն ետքը՝ իւր աշակերտացը մէջ երկու գլխաւորներն կը զսկէր, զՆզնիկ և զՅովսէփ պաղնացի, որ օտար գրով գրոշմուած գրքերը հայերէնի դարձընէն:

Հոս միայն չսահմանուիր Աբգարու սւտումնասիրական եռանդը: Քրիստոսական լուսոյն ճշմարտութիւնն ընդունելէն ետքն ալ՝ նոյն սուրբ կրօնքը հաստատուն գործելու համար՝ ուրիշ հնարքներէն զատ՝ սուրբ գրոց ասորի թարգմանութիւն մըն ալ ընել տուաւ, զոր ազգային և օտար յետագայ պատմիչք, և մասնաւոր կերպով Վարդան, կը յիշատակեն ¹:

Սակայն Աբգարու մահուընէն ետքը՝ կրօնական

¹ Վարդան կը գրէ առ Հեթում թագաւոր. « Թարգմանեցին յասորի գիր և 'ի լեզու... և հայերէն գիր չկայր, վասն այն ասորի գրով թարգմանեցին: Այս 'ի ձեր նախնոյն յիշատակ »: Նոյնն թագէական թարգմանութենէն օրինակ մ'ալ մէջ կը բերէ՝ Ծննդոց գրքին սկզբնաւորութիւնը. « Ի սկզբանէ արար Աստուած զէութիւնն երկնի և զէութիւնն երկրի. և այս գեղեցիկ է, զի ցուցանէ թէ յոչէից արար. և ըստ եօթանասնիցն բազում երկինս ցուցանէ... խիստ անոյշ է »: Կը վկայէ և Միխայէլ ասորի. « Ըստ Աբգարոյն՝ որով ասորիք վարին », և Ապուլֆարաճ ասորի կամ հայ. և յառաջ քան զսոսա՝ Զուատ կամ Եսուատ՝ եպիսկոպոս Հագդենայ կամ Հադրենայ ասորացի:

ու քաղաքական յեղափոխութիւնք տակնուվրայ ըրին զՀայաստան : Անանէ ու Սանատրուկ՝ իրենց հօրն ու մօրեղբօրը հաւատքը արհամարհելէն ետքը՝ զէնքերնին ալ իրարու դէմ կը դարձնեն . Սանատրուկ իր հակառակորդէն զօրաւոր և երկարակեաց ըլլալով, բոլորովին քաղաքական շինութեանց ու Մծբին արքունի քաղաքը զարդարելու զբաղեցաւ : — Իր որդւոյն Բ. Արտաշիսի ասեն՝ բոլոր Հայաստան կերպարանափոխ ըլլալու վիճակի մը մէջ կը մանէ . այդ մեծ և սիրելի թագաւորը՝ Հայաստանը Ելլադա, Լատիոն մը դարձնելու փափաքով վառուած անձ մըն է . « Թէպէտ և կարգք և սովորութիւնք գեղեցիկք հաստատեցան 'ի Վաղարշակայ և յայլոց առաջնոց թագաւորացն , այլ 'ի մեծամեծ արուեստից և 'ի գիտութեանց ունայնացեալք էին , կ'ըսէ Խորենացին . զչարթութուց ասեմ և զամսոց և զտարեաց բոլորմանց : Եւ այս ամենայն յօրինի յաւուրս Արտաշիսի » : Իրեն իաղաղասէր իշխանութեանը ժամանակ՝ ազգային ոգին մեր մատենագրութեանը մէջ առաջին տեղը բռնեց . բանաստեղծութիւնն՝ միւսանգամ իւր աշխոյժն ու թռիչքը թագաւորական գահէն կ'առնուր : Թագաւորին որդւոցը մէկը , արքունի հաղարապետն Վրոյր , նշանաւոր բանաստեղծ մըն էր . և թերևս հայկական վիպասանութեան շարագրողաց մէկն , որ երգեց Արտաշիսի երջանիկ օրերն , և անոր հռչակաւոր Սմբատ սպարապետին քաջութիւններն : Ասանկ ալ Արտաշիսի միւս որդւոց մէկը՝ Մաժան , որ մեհենաց վրայ վրակեցու դրուած էր , և Անի քաղաքին մէջ եղած Արամազդայ մեհենին քրմապետը՝ հաւանականաբար շարագրող է նաև մեհենական պատմութեանց :

Արտաշիսի յաջորդաց ասենէն ինչուան Տրդատայ ժամանակը , հեթանոսութիւնն՝ քրիստոսական կրօնից դէմ վերջին ուժով պատերազմել կ'երևայ : Հա-

յաստան՝ անոր երկնաւոր լուսոյն առջև արդէն սա-
սանեալ՝ իր հին կրօնքը հաստատուն պահելու հա-
մար երկար և ունայն աշխատանքներէ վերջը կը
յաղթուի, ու այն երջանիկ յաղթուելուն պարտը-
կան է իւր ստոյգ փառքն ու մեծութիւնը :

ՔԱՆԻ ՄԸ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐԻՔ

Ուղիւստ : — Բարդաժան : — Խոռոհքոշտ : —
Արտիքեոս :

Աբգարէն ինչուան Լուսաւորիչ, երեք դարու մի-
ջոց, միայն քանի մը մատենագիրք երևցան Հայոց մէջ՝
կամ թէ աւելի ճիշդ խօսելով, հաւանաբար այնպի-
սի բարեկարգ թագաւորութեան մը մէջ ծաղկող
մատենագրաց՝ միայն մէկքանիին անուանքը հասան
մինչև առ մեզ : Մեր այս յիշատակած անձանց ազ-
գայնութիւնն ալ՝ կամ բնն մեր աղգին պատկանիլը
տարակուսական կրնայ համարուիլ, ինչպէս նաև ի-
րենց գործածած լեզուն :

Ասոնց մէջ գլխաւոր է

ՈՒՂԻԻՊ կամ Ուլիմպիոս քուրմ. Պարսից Իարեհ
Վողոգէսի ու մեր Արտաշեսի թագաւորութեան ա-
տեն ծաղկած Քրիստոսի երկրորդ դարուն երկրորդ
կիսուն : Հանի կամ Անի ամրոցին ուր քրմապետա-
կան պաշտամամբ մեծարուած էր, մեհենական
պատմութիւնը շարագրեց Ուղիւստ, յորում աւան-
դուած էին Իարեհի և Արտաշեսի թագաւորութեան
ժամանակաց դէպքերը. և կ'երևնայ թէ անոր գը-

րուածներէն քաղած է Խորենացին՝ ինչ որ Արտաշիսի վրայ կը պատմէ. վասն զի անոր պատմութիւնն ըրած ժամանակ՝ կը յաւելու. « Եւ զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ուղիւպ քուրմ Հանւոյ, գրող մեհենական պատմութեանց, և զայլ բազում գործա՛ղոր աւել կայ մեզ առաջի, որում և Պարսից մատենաբն վկայեն և Հայոց երգն վիպասանաց » : Հաւանական կ'երևնայ թէ Բարդաճան և Եւսեբիոս ալ Եդեսիոյ գիւտնին մէջ հանդիպեր են ասոր գրուածքին, և անոնցմէ օգտուած :

* * *

ԲԱՐԴԱԾԱՆ . Անտոնինոս Կարակալա և Լուկիոս Վերոս կայսերաց ատենն էր Բարդաճան՝ յաջողակ 'ի բան և 'ի գիր, և հայկական ուսմանց ոչ անտեղեակ : Ծնած է յասորեստան, և հաւանակահարաբար յԵդեսիա : Յայլ և այլ մատենագրաց հնոց՝ որ իր յիշատակութիւնն կ'ընեն, երբեմն ասորի և պարթեւ կոչուած է, մերթ միջագետացի, մերթ բաբելոնացի, և յայլոց նաև հայկազն : Կրնայ ենթադրուիլ թէ իրարմէ որիչ՝ բայց համանուն անձինք ըլլան, որոց գրուածք և գնացք, վրիպակաւ կամ շփոթմամբ իրարու ընծայուած : Այս պատճառաւ է անշուշտ՝ որ երբ յոմանց արդի քննադատից՝ համաձայն ընդ հնոց, Կարակալայի ժամանակակից՝ կը համարուի, յայլոց՝ մանաւանդ 'ի գերմանացի գիտնոց, ասորի կայսերաց ատեն ծաղկած կ'ենթադրուի, և իրեն ընծայուած Բաշխից կամ Գոշխակոշքեանց վերայ յօրինուած գրուածքին մէջ տեղ մը Հելիոգարալ կայսեր ակնարկութիւն մ'ալ կը կարծեն տեսնել :

Ըստիք դաստիարակութիւն մը առած էր կ'ըսեն Բարդաճան Եդեսիոյ իշխանաց արքունեաց մէջ. և բարեկամ Աբգարու Ը՛ ութերորդ Մանուկայ որ-

գւոյն, որ Ոսրոենաց աթոռը գրաւեց 152-153էն մինչև 'ի 187-188. սիրող և հետամուտ գիտութեանց և արուեստից, ու իր դարուն և ժամանակին մատենագրաց մէջ նշանաւոր անձ մը: Ետեկ եղաւ նաև գիտութեան գաղտնեաց կամ քաւդէութեան, աստեղաց շրջաններուն կամ շարժմանց՝ մարդկային բաղդի և ապագային վրայ ունեցած և ըրած ազդեցութեանց. և անգղիացի բանասէրն Գիւրըզոն՝ իր անունը կրող այսպիսի գրութեան մը հատուածներուն հանդիպած է Նիտրիոյ վանքի մը մատենադարանին ձեռագրաց մէջ և հրատարակած յիւրում Ստորակսն Հաշարնան:

Որչափ ալ հետամուտ արևելեան տիեզերագրական և իմաստասիրական գրութեանց, սակայն մեծ փոյթ և ջանք ալ ցըցուց Բարդաճան նաև արևմտեան գիտութեանց՝ որք անհրաժեշտ լրումն կը սեպուէին Ասիական դպրոցաց ուսման, և 'ի մասնաւորի Եգեսիոյ, որ Աղեքսանդրիոյ ու Աթենքի վարժոցներէն ետքը՝ ամենէն հռչակեալն էր: Հմուտ կատարելապէս ասորի լեզուի, տեղեակ էր նաև հելլեն դրպրութեանց. և կը վկայէ Եպիփան՝ վարդապետ եկեղեցւոյ, որ նոյն լեզուով այլ և այլ գրուածքներ ալ շարագրած ըլլայ: Սակայն իր լիուրի հմտութիւնը ասորականին մէջ էր. որով յօրինած է ընդհանրապէս իր ամէն երկասիրութիւնքը, և զոր կը խօսէր ընտիր ոճով և հրավառ ճարտարախօսութեամբ: Ինք եղաւ հեղինակ նոր քերթողական չափու մը յասորի մատենագրութեան. և այն չափաւ շարագրեց հարիւր և յիսուն եկեղեցւոյ պաշտամանց վերաբերեալ երգեր, և որք գրեթէ երկու դար 'ի կիրաւութեան էին Ասորւոց մէջ՝ իր Հարմոնիոս որգւոյն շարագրածներուն հետ: Իրեն կ'ընծայուի դարձեալ և եղանակաց ներմուծումը յարևելեան եկեղեցիս:

Առաջ հաւատարիմ եկեղեցւոյ վարդապետու-
թեանցը, իր զօրաւոր լեզուն և ճարտասանութիւնը
անոր պաշտպանութեան գործածած էր, և այն գրը-
չով ու սրտով՝ որուն վրայ կը զարմանային սուրբն
Հերոնիմոս, Աւգոստինոս և Նիկեփոր, կորակոր ու
ամօթապարտ լռեցուցած էր Ասորւոց աշխարհին
մէջ իւր ժամանակին բազմաթիւ հերետիկոսներն :
Բայց կենացը վերջի տարիներն՝ ինքն ալ մոլորական
վարդապետութեանց մէջ ինկաւ, նախ՝ նա եւ ըստ
Խորենացւոյ, Վաղենտինեանց աշակերտելով, « զոր
յետոյ յանդիմանեալ անարգեաց, կ'ըսէ. ոչ գալով
'ի ճշմարտութիւն, այլ միայն 'ի նմանէ զառուցեալ՝
այլ հերձուած յարգարեաց յինքենէ » :

Երբ կարակալա կայսրն՝ ի դարձին յարշաւանաց
Եգիպտոսի՝ անցաւ ՚ի Միջագետս, ու դահրնկէց
ընելով յիշխանական աթոռոյն զԱբգար ժ զորդի
Մանովայ ժ, ու ձմերելով յԵգեսիա՝ Ոսրոենաց
վայրապետութիւնը հռովմեական գաւառի մը վե-
րածեց, բռնադատուեցաւ Բարդաճան հեռանալ ՚ի
հայրենեացն : Անշուշտ այն միջոցին է՝ որ Հայաստան
ալ եկաւ, յոյս ունենալով զոմանս աշակերտել ի-
րեն. բայց սեանելով թէ ընդունայն է աշխատանքն,
Հանի ամրոցը գնաց, ու հոն մեր ազգին մեհենական
պատմութիւններն ու առաջին թագաւորաց գործե-
րը կարդալով, յասորի լեզու թարգմանեց զանոնք.
ու այլ և այլ թագաւորական դիւաններէ զանազան
տեղեկութիւններ ժողվելով, պատմական գրուածք
մը շարագրեց, զոր յետոյ իր աշակերտեալքը՝ փո-
խեցին ՚ի յոյն, և Եգեսիոյ դիւանին մէջ պահուեցաւ :

Թէ՛ Եւսեբիոս և թէ՛ մեր Խորենացի՝ իրեն գը-
րուածքներէն կը քաղեն այլ և այլ ժամանակակից
դիւանածոց յիշատակութիւններ. « Էր, կ'ըսէ Խո-
րենացի, այր կորովի բանիւք. որ և առ Անտոնինոս
համարձակեցաւ գրել թուղթ. և բազում ասացուած

արար ընդդէմ աղանդոյն Մարկիոնացւոց և բաշխից
 և կւոց պաշտաման, զոր 'ի մերում աշխարհիս ...
 Պատմէ 'ի մեհենիցն պաշտամանց, վերջին Տիգրանայ
 արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ
 Մաժանայ քրմապետի 'ի բազնացն ուլանի, որ 'ի
 Բագրեւանդ գաւառի, բազին 'ի վերայ գերեզմանին
 շինեալ՝ զի 'ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեա-
 ցեն, և ընդունիցին հիւրք երեկօթիւք ... Յայսմ
 պատմութենէ առեալ մեր երկրորդեցաք քեզ 'ի
 թագաւորութենէն Արտաւազդայ մինչև յարձանն
 Խոսրովու » :

Ոչ անձանօթ է Բարդաժան նաև մեր ուրիշ պատ-
 մըչաց ալ : Զենոբ Գլակ, չորրորդ դարու մատե-
 նագիր, կ'ըսէ. « Եթէ ստուգիւ կամիս դիտել զայ-
 սոսիկ, ով երանելիդ Բեկտոր, ընթերցիր զթագա-
 ւորութիւն Հեփթաղինեկայ հելլենացի դրով, և
 կամ զթագաւորութենէն Ճենաց, զոր գտանես
 յՈւռհա քաղաքի առ Բարդայ պատմագրի » : Ուխ-
 տանէս պատմիչ. « Եթէ ստուգիւ կամիք տեղեկա-
 նալ, ասէ, ընթերցիք զվերջին դրուագն Բարդըն-
 ծանայ Ուռհացւոյ, զոր կարի գեղեցիկ ասէ և
 զբանն՝ զոր խօսեցան ընդ միմեանս Տրդատ և Հրա-
 չեայ արքայ. և կամ թէ յետոյ զինչ արարին զՀրա-
 չէ՝ ոչ դիտեմ ասէ պատմագիրն » :

Եւսեբիոս 'ի Պատմութեան Եկեղեցւոյ (Բար. Ի.
 30) հետևեալ տեղեկութիւններն կ'աւանդէ Բար-
 դաժանի վրայ. « Ի նմին իսկ արքայութեանն Անտո-
 նինոսի Վերոսեայ, բազում էին աղանդք հերձուա-
 ծոց 'ի Միջագետս յՈւռհայ. Բարդեժան այր երևե-
 լի, որ ասորի լեզուով իմաստուն կորովի էր յոյժ,
 և ընդդէմ Մարկիոնացւոցն և այլոցն որ վերակացու
 էին որոշեալ աղանդոյն, եկաց բանիւ իւրով. և
 գրեաց նա զխօսան յիւր լեզու հանդերձ այլովք խօ-
 սիւք բաղմօք. և էին նորա ընկերք և ծանօթք բա-

զուամբ և զօրսպոյն էին բանիւք. և նորա հանին զխօսս նորա 'ի լեզուէ ասորոց 'ի յոյն. և 'ի նոյն խօսսըն իւր է մաքառումն մի զոր ասացեալ է նորա մեծապէս վասն բաշխից զոր գրեացն Անտոնինոսի: Եւ այլ բազումս ասէն զնմանէ թէ գրեաց 'ի սլաւաճառս հալածանացն որ եղեն յայնմ ժամանակի: Բայց էր սա յառաջագոյն յուսման անդ Վաղենախանոսի. իսկ իբրև անարգեցաւ յաչս իւր սա, և կշտամբեալ յանդիմանեաց զբազում պատմութիւնս նորա. և խորհեցաւ թէ որպէս ինքն յանձնէ իւրմէ փոխեացի 'ի խորհուրդս առաւելս. այլ ոչ լի կատարեալ ջնջեաց նա յիւրմէ զաղտ առաջին հերձուածոյն»:

Ինչպէս Մարիբասայ, ասանկ ալ Բարդաճանայ նկատմամբ հայ պատմութեան գրուածոցը հաւաքում և թարգմանութիւն մը ընծայեց Լանկլուա, մեր արդէն 'յիշատակած Հաւաքման մէջ՝ այսպիսի խորագրով. Bardesane, Œuvres historiques et philosophiques, publiées d'après les sources Arméniennes, Grecques et Syriques, avec des notes historiques, critiques et philologiques, par Victor Langlois. Այս գրուածքին մէջ՝ Հատուածք Հայկական պատմութեան (Fragments d'une histoire de l'Arménie, par Bardesane) վերնագրով կը խորհրդագրէ առ Խորենացւոյն իրեն ընծայուած գլուխներն. և են երկրորդ գրքէն գլուխք ԿԱ, ԿԲ, ԿԳ, ԿԴ, ԿԵ, ԿԶ: Կը յաւելու ապա իրեն անուամբ գտնուած ուրիշ քանի մը երկասիրութեանց մնացորդք:

ԽՈՌՈՀԲՈՒՏ. Նոյնպէս 'ի Խորենացւոյ յիշատակուած, ու միայն անուամբը մեղի ծանօթ մատենագրաց կարգէն է նաև Խոռոհբուս, Պարսից Շա:

պուհ թագաւորին գպիրը, որ Քրիստոսի 362 թուա-
կանին Յուլիանոս Աւրացողին ձեռքը գերի ինկաւ,
ու անոր ուրիշ արքունի պաշտօնակալացը հետ Յու-
նաստան անցնելով՝ քրիստոնէութիւնն ընդունեցաւ,
ու Եղիազար կոչուեցաւ: Հոն Բարսուժա անունով
Ասորոյ մը, զոր Պարսիկք Բաստոնհուն կը կոչէին,
մէկ գիւրքը՝ ի յոյն թարգմանեց:

Պատմական գրուածք մըն ալ շարագրած է Խո-
ւոհբուտ, որուն համար կը վկայէ Խորենացին թէ
Շապհոյ, Յուլիանոսի և Խոսրովու գործերը աւան-
դող ուրիշ պատմագիրներէն աւելի ստուգասա-
տուժ է, թէպէտ և գտնուին իւր գրոցը մէջն ալ այլ
և այլ առասպելներ թէ Պարսից և թէ Հայոց վրայ:
Այս առասպելներէն մէկ քանին կը յիշէ Խորենա-
ցին իւր պատմութեանը մէջ. « Անտեղի է մեզ, կ'ը-
սէ, այժմ երկրորդէլ զառասպելն յաղագս երա-
զոյն Փափագոյ, և արտադատութեան հրոյն մա-
նուածոյ՝ որ ՚ի Սասանայ, և պատուժն զհօտիւն, և
լուսնակն, և ախարամողացն յառաջասացումն, որ
են քաւգեայք, և որ ինչ զկնի այսորիկ, և պուսնկա-
կան խորհուրդն Արտաշրի հանդերձ սպանութեամբք,
և անմիտ հանճարաբանութիւն մոգին դստեր վասն
նոխազին, և որ ինչ այլն ամենայն: Նաև այժին դիե-
ցումն մանկանն ընդ հովանեաւ արծւոյն, և գուշա-
կումն ագուաւուն, և գերապանծին պահպանութիւն
առիւծուն հանդերձ արբանեկութեամբ գայլուն, և
միայնամարտութեանն առաքինութիւն, և որ ինչ
այլաբանութեանն բերէ կարգ »:

*
* *
*

ԱՐՏԻԹԷՈՍ • Հայ քրմի մը որդի էր. բայց սրբոյն
Գրիգորի ձեռքովն ու ջանիւք՝ ճշմարտութեան քա-
րող եղաւ, և ուսումնական ընթացքը կատարելով՝

իր արժանաւորութեամբը ինչուան եպիսկոպոսական աստիճանի բարձրացաւ :

Արտիթէոս՝ Մարկոս անունով միայնակեցի մը խնդրանօքը, որ Ագուռնան ըսուած կղզին առանձնացած էր, Լուսաւորչայ վարուց պատմութիւնը շարագրեց նամակի ձևով, և իրմէն առած է Խորենացին՝ ինչ որ նոյն սրբոյն մանկութեան և երիտասարդութեանը վրայ կ'աւանդէ, ինչուան անոր Տըրգասայ քով ծառայութեան մանեղը :

ՂԵՐՈՒԲՆԱ.

Իրեն ընծայուած գրքի մը գիշար: — Ասորի ընագիրը: — Գրուածքին նիշքը: — Հարագատուքիւնը: — Այլ և այլ տպագրուածքիւնք և քարգնակուածքիւնք:

Աբգարու ժամանակակից պատմիչ մը կը յիշատակէ Խորենացին՝ Ղերուբնա անունով, Ափշադարայ քրմի որդի, մեհենական պատմութեանց հմուտ, որ Աբգարու և անոր որդւոյն Սանատրկոյ պատմութիւնը շարագրած է. « Ղերուբնա, կ'ըսէ, որդի Ափշադարայ դպրի՝ գրեաց զամենայն գործս՝ որ ինչ յաւուրս Աբգարու և Սանատրկոյ, և եղ 'ի դիւանին՝ յԵգեսիայ » :

Այս գրուածը կորսուած կը համարուէր ընդհանրապէս. որովհետև միայն Խորենացին կը յիշէր այն երկասիրութիւնը, առանց յայտնապէս ըսելու թէ արդեօք ինքը տեսած էր այն գրուածը. իսկ իրմէ ետքը եկող պատմագիրներէն ոչ ոք՝ - բայ 'ի Մխի-

Թարայ այրիվանեցւոյ՝ յերեքտասաներորդ դարու , դնելով 'ի կարգի պատմըչաց իր անունը յետոյ քան զՏատիանոս և յառաջ քան զՄարիբաս , - ոչ զինք կը յիշէ , և ոչ ալ անոր իրաւամբ հետաքրքրական երկասիրութեան վրայ տեղեկութիւն մը կու տայ :

Բայց ետքի տարիներս (1853) Փարիզու ազգային մատենադարանին հայկական ձեռագրաց մէջ՝ Հայաստանի հին քրիստոնէութեան վրայ համառօտ բայց ընտիր գրուածք մը գտնուեցաւ՝ այսպիսի մակագրութեամբ . « Թուղթ Աբգարու Թագաւորի Եդեսիայ քաղաքի՝ որ է յասորի լեզու Ուռհայ , որդւոյ Մանովայ » : Այս թէ՛ մեր լեզուին և թէ՛ եկեղեցական պատմութեան համար ծանրակշիռ գրուածին հեղինակ՝ նոյն ինքն Ղերուբնա կարծուեցաւ ոմանց հմտից . և կամ աւելի հաւանականաբար՝ անոր երկասիրութեան մէկ մասը . որովհետև նոյն գրուածքին վերջերը հեղինակին անունն ալ կը յիշատակուի հետևեալ խօսքերով . « Չամենայն ինչ զոր հրամայեն Թագաւորք , և զամենայն որ ինչ միանգամ լինի առաջի նոցա , դրի և դնի 'ի տունս յիշատակաց . սոյն պէս և յՈւռհա քաղաքի՝ Ղրբուբնեա որդի Անակայ , որդւոյ Աբգաշարագայ , գպրի Թագաւորին . գրեաց զամենայն ինչ որ միանգամ իրք եղեն Ադէի առաքելոյ , 'ի սկզբանէ մինչև ցկատարած . միաբանութեամբ ձեռն արկանելով և Աննա (Անան) հաւատարիմ Թագաւորին . և եդին 'ի տանն յիշատակաց քարտիսից , ուր դնին մատեանք և օրէնք արքունականք . և որք գնեն և վաճառեն և դրին 'ի միջի նոցա մուրհակք հաստատութեան , անդ պահին հաստատութեամբ առանց արհամարհանաց » :

*
* *

Հայկական ձեռագրին այս նշանաւոր դիւտէն տասնըմէկ տարի յառաջ, երբ դեռ հրատարակուած չէին տպագրութեամբ ոչ հայերէնն և ոչ եւրոպական լեզուներով թարգմանութիւնք նոյն գրուածքին, անգղիացի անուանի ասորագէտ վարդապետն Գիւրըթոն՝ ուսումնական աշխարհի իրաւամբ մեծ ցաւ պատճառող իր մահուընէն քիչ յառաջ՝ ուղեց գիտնալ թէ հայկական մատենագրութեան մէջ կար արդեօք Աբգարու պատմութեան վերաբերեալ հին գրուածք մը, զոր ինք յաջողեր էր գտնել այն ասորի գրչագրաց մէջ՝ զոր հայրենակիցքը բերեր էին յԱնգղիա՝ Նգիպատոսի Նիարիոյ վանքերէն: Այս գրուածքն էր նոյն՝ Փարիզու գրասան մէջ գտնուած հայկական օրինակին հետ, ինչպէս յայտնի տեսնուեցաւ երբ Գիւրըթոնի մահուընէն ետքը և նոյն տարին (1864)՝ իր բարեկամն և ուսմանակից Արայթ հրատարակեց՝ ասորի բնագրին վրայ աւելցնելով նաև անգղիական թարգմանութիւն մ'ալ հետևեալ խորագրով. Ancient Syriac Documents relative to the earliest establishment of Christianity in Edessa. Հրատարակողն կը ծանուցանէ թէ 1848 տարիէն Աբգարու այս թղթին հանդիպած էր Գիւրըթոն երկու հին ասորական ձեռագրաց մէջ. յորոց միոյն համար կը կարծէ որ սկզբնագիր եղած ըլլայ հայ թարգմանութեան, գրուած ըլլալով՝ ինչպէս կ'ենթադրէր 'ի սկզբան հինդերորդ դարու. իսկ միւսն 'ի վեցերորդին՝ բայց դժբաղդաբար երկուքն ալ խիստ անկատար, գրուածքին գրեթէ կէս մասը պակսելով ասորւոյն մէջ, ուր հայերէն թարգմանութիւնն ամբողջ է և անթերի:

Ասորի բնագրաց և այս հայկական թարգմանու-

Թեան մէջ եղած տարբերութիւնը խիստ քիչ է : Միայն նշանակութեան արժանի այն է՝ որ այս երկու գրուածք ինչուան վերջը չեն շարունակեր 'ի համաձայնութեան ընդ միմեանս . այլ 'ի վերջ կոյս պատմութեանն իրարմէ կ'անջատին . և մինչ ասորին մահուանը պատճառաւ անհետ կ'ընէ զառաքեալն Թադէոս , հայկականն ճանապարհորդել կու տայ անոր յԵգեսիոյ յաշխարհս արևելից :

Հայերէն օրինակն հրատարակուեցաւ յամի 1868 'ի Ս . Ղազար Վենեակոյ 'ի Մխիթարեան Հարց այս պիսի խորագրով . « Լաբուբնիայ գիւանագիր դպրի Եգեսիոյ . Թուղթ Աբգարու , յեղեալ յասորւոյն , լուսաբանեալ » : Նոյն տարին գաղղիական Թարգմանութիւն մ'ալ այն գրուածքին 'ի նոյն Հարց . Lettre d'Abgar, ou Histoire de la conversion des Edesséens, par Laboubnia,crivain contemporain des Apôtres, traduite sur la version arménienne du V.me siècle.

Նախընթաց 1867 տարւոյն Թուագրով ուրիշ գաղղիական Թարգմանութիւն մ'ալ հրատարակուեցաւ 'ի 1868 'ի Փարիզ . Լանկուայի Հայ պատմագրաց Հաշարնուսի մէջ . Léroubna d'Edesse, Histoire d'Abgar et de la prédication de Thaddée, traduite pour la première fois sur le manuscrit unique et inédit de la Bibliothèque Impériale de Paris, par Jean Raphaël Emine. Paris, Librairie de Firmin-Didot frères, fils et C. ie . Հայկական Թարգմանութեան ուրիշ տպագրութիւն մ'ալ դարձեալ 'ի 1868 յԵրուսաղէմ , 'ի տպարանի սրբոց Յակովբեանց . « Ղերուբնա Եգեսացի , Թուղթ Աբգարու Թագաւորի Հայոց , և քարոզութիւնք սրբոյն Թադէի առաքելոյն : Մակագիրն ըստ ձեռագրաց . Թուղթ Աբգարու Թագաւորի Եգեսիայ քաղաքի , որ է յասորի լեզու Ռուհայ , որդւոյ Մանուկայ » :

* * *

Գրուածքիս հաւատարմութեան գլխաւոր նշանը՝ զամենայնի ընդ Խորենացւոյն զուգընթացութիւնն է. և յայլուսա գիտենք թէ Խորենացին՝ Ղերուբնայէն քաղած է Աբգարու պատմութիւնը: Եւ գրուածքիս մէջ անանկ դիպաց յիշատակութիւնք կան և մանր պարագաներ՝ որոնք երկասիրութեանս սկզբնադիր ըլլալուն ասպարոյցներ են: Քանի մը օրինակով հաւատարմացընենք խօսքերնիս:

Խորենացին պատճառ մը չիտար թէ ինչու Աբգար չկրցաւ անձամբ Պաղեստին երթալ, ու Քրիստոսէ բժշկութիւն խնդրել, կամ գէթ կ'իմացընէ թէ հիւանդութիւնն էր պատճառ, որ զինքը այն ճամբորդութենէն ետ կը կեցընէր: Իսկ գրուածքիս հեղինակը քաղաքական բարակ տեսութիւն մը մէջ կը բերէ. « Կամեցաւ, կ'ըսէ, ինքնին երթալ 'ի Պաղեստին, զի աչօք իւրովք տեսցէ զՔրիստոս և զամենայն սքանչելիս զոր առնէր. և վասն զի չէր իւր իշխանութիւն աշխարհն Հռովմոց՝ ընդ որ ինքն երթալոց էր, զտեղի կալաւ, զի մի պատճառք ինչ լինիցին թըշնամութեան »:

Մանր զանազանութիւններ ալ կ'ընէ որ աւելի ժամանակակից անձի և գրչի յատուկ են: Ասանկ են թուահամարոց մանր իջնելներն, որ Խորենացւոյն գրոցը մէջ չեն երևնար. ինչպէս Մարիհաբ, Շամշագրամ և Անան իշխանաց առ Սաբինոս Եւստորքեայ զրկուելնուն ժամանակը որոշելը՝ Աբգարու թագաւորութեան երեսունուերկուերորդ տարին, Տրէ ամսոյն տասուերկուքին: Իարձեալ Անանայ հաւատարմին ձեռքով առ Քրիստոս թղթելը, ու անոր՝ արեգ ամսոյն չորեքտասաներորդ օրը Ուսհայէն ելլելը, ու ասկի ամսոյն երկոտասաներորդ՝ չորեքշաբթի օրը Երուսաղէմ մտնելը, ու զՔրիս-

տոս՝ Հրէից Գամաղիէլ քահանայապետի տան մէջ տեսնելը: Նոյնպէս Թագէոսի Ուռհա քաղաքէն ելլելը հինգշաբթի օրը մարերի ամսոյն սամնուչորօին:

Աբգարու առ Քրիստոս թղթոյն օրինակը՝ նման է ըստ ամենայնի Խորենացւոյն մէջ գտնուածին, բաց 'ի քանի մը մանրմունք տարբերութիւններէ. միայն թէ Խորենացւոյն մէջ Յիսուսի Փրկիչ անունը կը տրուի յԱբգարէ. իսկ հոս՝ բժիշկ մեծ կ'անուանի, որ թերևս աւելի վայելուչ է տակաւին հեթանոս թագաւորի մը բերանը՝ որ միայն անոր բժշկութիւններէն գուշակած է անոր մեծ ու երկնաւոր անձ ըլլալը:

Արքունի գերդաստանին նկատմամբ ալ ծանօթութիւններ կու տայ՝ որ ուրիշ պատմչաց մէջ չեն երեւար, և ըստ մեզ ապացոյցք են անոր հնութեանը. վասն զի կը յիշէ զԱւգոստինէ՝ Աբգարու մայրը, ու անոր կինը Շղամաթէ՝ զոր Միհրդաթայ դուստր կը կոչէ: Դարձեալ իրեն պաշտօնեայքը յանուանէ կը յիշատակուին Փոկրէ, Աբեթչէմէ, Շամշադրամ, Աբգիու, Աղի և Բարքազաբա, Ղաբբու, Խափէս, Խոսրով և Ղբուբնիա, Շաւիթա, Պերող, Իանկով, և այլ ուրիշ նախարարք:

Խորենացին կը զրուցէ թէ երբ Քրիստոս Աբգարու կողմանէ գրուած նամակը ընդունեցաւ, Թովմայի առաքելոյն պատուիրեց որ այն թղթոյն պատասխանը տայ: Ասանկ նաև Եւսեբիոս յԵկեղեցական պատմութեան, Պրոկոպիոս և այլք: Իսկ գրուածիս հեղինակը կ'աւանդէ, — և որ հաւանականագոյն թուի, — թէ Տէրն մեր Աբգարու թղթոյն պատասխանը ոչ գրով՝ այլ բերնով և եթ տուած ըլլայ, վասն զի կ'ըսէ. « Ընկալեալ Յիսուսի զթուղթըն 'ի տան քահանայապետին Հրէից, ասէ ցԱնան հաւատարիմ արքային. Երթ և ասա տեառն քում որ առաքեացն զքեզ առ իս. Երանի է քեզ զի հաւատացեր յիս, մինչև տեսեալ քոյ զիս. զի այսպէս

գրեալ է վասն իմ: Եւ զի գրեցեր դու առ իս' գալ ինձ առ քեզ, վասն որոյ առաքեցայ ես յաշխարհ, կատարեալ է ամենայն. » և այլն:

Խորենացին կը յաւելու. « Զայս թուղթ եբեր Անան սուրհանդակ Աբգարու. ընդ որում և զկենդանագրութիւն փրկչական սրահերին » . ու ջինջանակեր թէ ինչպէս նկարեցաւ այն սրահերը, ուստի և ոմանք ետքէն յարմարցուցած կ'աւանդեն, թէ Քրիստոս աեանելով որ Աբգարու կողմանէ զրկուած նկարիչը չկրցաւ իր աստուածային գէմքը սրաստառի վրայ աւնուլ, ձեռքն առաւ պաստառը, երեսացը վրայ գրաւ, և աստուածային գիմացը նկարագիրը սպաւորեցաւ այն պաստառին վրայ: Այս սարագայն չիշատակեր բնաւ գրուածքիս հեղինակը, այլ կ'ըսէ յայանասպէս, թէ « (Անան) առեալ նկարեաց զպատկերն Յիսուսի ընտիր գեղովք. քանզի արուեստաւոր թագաւորին էր. և բերեալ մասոյց Աբգարու թագաւորի աեառն իւրում » ¹ :

* * *

Աբգարու թղթոյն գլխաւոր նիւթը թագէոս առաքելայն քարոզութիւնն է, զոր ինք Ադէ կ'անուանէ, հանդերձ այն հրաշքներով՝ զորս արդէն ազգային եկեղեցական սրամութիւնն իս մեզի կ'աւանդէ: « Եւ ոչ միայն Հայք, կ'ըսէ պատմիչը, այլ բազումք յարեւելից 'ի նմանութիւն վաճառականաց յիշխանութենէ Հուովմոց գային աեասնել զնշանսն զոր առնէր Ադէ առաքեալ. և աշակերտեալքն 'ի նմանէ ընդունէին զձեռնագրութիւն քահանայութեան. և յաշխար-

¹ Ի Գենուա (Ճենովա) իտալիոյ յեկեղեցւոջ սրբոյն Բարթոլոմեայ Հայոց (S. Bartolommeo degli Armeni) մեծարուած և պատմական հնութիւն ունեցող Քրիստոսի դաստառակ մը, որուն համար աւանդութիւնը առ Աբգար զրկուածն է կ'ըսէ, արուեստիւ զեղոց նկարուած է ըստ հմտից և քննողաց:

հին իւրեանց յԱսորեստանի զգաւառականս իւրեանց աշակերտէին. և տունս աղօթանոցս շինէին 'ի ծածուկ վասն երկիւղի այնոցիկ՝ որ երկիր պագանէին կրակի և պատուէին զՋուրս » :

Խորենացւոյն պատմութեան մէջ թուղթ մը կը կարգանք գրուած յԱբգարէ առ Ասորեստանեայց մանուկ թագաւորն Ներսէս : Գրուածքիս հեղինակը այն նամակը մէջ չբերեր, այլ պարզապէս նոյն սլաւոմութիւնը կ'աւանդէ. « Ներսէս թագաւոր Ասորեստանեայց, կ'ըսէ, յորժամ լուաւ զգործսն զոր առնէր Ադէ առաքեալ, յդեաց նա առ Աբգար թագաւոր և ասէ. Կամ տուր ածել ինձ զայրդ որ զնշանսդ առնէ առ քեզ, զի տեսից զդա և լուայց զբանս դորա, և կամ տուր գիտել ինձ զամենայն ինչ որ միանգամ արարեալ է դորա 'ի քաղաքիդ քում¹ : Ապա գրեալ Աբգարու Ներսէսի թագաւորի Ասորեստանեայց և իմացուցեալ նմա զամենայն պատմութիւն իրացն՝ զոր արար Ադէ առաքեալ 'ի սկզբանէ մինչև ցկատարած. և ոչ եթող ինչ զոր ոչ իմացոյց նմա գրով : Եւ իբրև լուաւ Ներսէս զգրեալսն առ նա՝ հիացեալ զարմանայր. և մեծապէս ցանկութեամբ կամէր տեսանել զնա » :

Աբգարու մահը ու անոր Սանատրուկ որդւոյն թագաւորելը և կրկին 'ի պաշտօն կուոց դառնալը՝ համառօտիւ կը յիշատակուի Խորենացւոյն մէջ. և պատճառը մէջ կը բերէ. « Զայս, կ'ըսէ, ծայրաքաղ արարեալ համառօտ յիշատակեցաք, որպէս զառ 'ի յայլոց պատմեալ նախկին » , որով անտարակոյս զՂերուբնա կ'ականարկէ, ինչպէս առաջ ալ ըսինք : Ղերուբնա՝ կամ իրեն ենթագրուած գրուածիս հե-

¹ « Այլ վասն այնր զի գրեցեր առ իս թէ տուր ածել զայրդ բժիշկ՝ որ զնշանսդ առնէ և քարոզէ այլ Աստուած 'ի վեր քան զՏուր և զՋուր, զի տեսից և լուայց դմա, նա ոչ էր բժիշկ ըստ արուեստի մարդկան. այլ աշակերտ էր Որդւոյն Աստուծոյ՝ արարչի հրոյ և ջրոյ. » և այլն : Աբգար՝ առ Խորենացաոյ :

ղինակը՝ ասանկ մանրապատում կ'ընէ նոյն ժամանակաց դէպքերը.

« Յետ ամաց ինչ մեռաւ Աբգար թագաւոր, և եկաց 'ի թագաւորութեան մի յորդուոց իւրոց, այր չար և ապստամբող, լի ամենայն անօրէնութեամբ, որ ատէր զխաղաղութիւն և ոչ ընդունէր զվարդապետութիւն քարոզութեան աւետարանին. յլեաց առ Ադէ եպիսկոպոս մինչդեռ նստէր յեկեղեցւոջ, և խօսէր զպատգամս գրոց սրբոց յականջս ժողովրդեան, և ասէ. « Արա ինձ խոյրս ոսկեղէնս զոր օրինակ առնէիր յառաջ հօրն իմոյ » : Եւ ոչ առ յանձն Ադէ. առաքեաց անդրէն և ասէ. « Ոչ թողում ես զպաշտօնս Քրիստոսի որ աւանդեցաւ ինձ յԱդէէ առաքելոյ, և առնեմ խոյրս անիրաւութեան » : Եւ իբրև ետես նա եթէ ոչ հաւանի նա կատարել զկամս նորա, յլեաց և խորտակեաց զսրունս նորա՝ մինչդեռ նստէր յեկեղեցւոջ և թարգմանէր 'ի մէջ ժողովրդեանն : Եւ 'ի մեռանելն իւրում երգմնեցոյց զՓղոտ և զԱբշղամայ՝ եթէ աստէն իսկ 'ի տանս յայսմիկ ուր մեռանիմս վասն ճշմարտութեան սորա՝ դիք զիս, և աստէն թաղեցէք : Եւ որպէս երգմնեցոյց զՓղոտ և զԱբշղամայ՝ նոյնպէս արարին. թաղեցին զնա անդէն 'ի ներքոյ քան զմիջին դուռն եկեղեցւոյն, 'ի միջի՝ ընդ արս և ընդ կանայս : Եւ եղև սուգ մեծ և դառն յեկեղեցւոջն և յամենայն քաղաքն վասն իրացն եղելոցն. որպէս եղև սուգ և արամուլութիւն՝ յորժամ վախճանեցաւ բարիօք վրկայութեամբ Ադէ առաքեալ վարդապետն նորա 'ի ձեռաց ամսարչտաց՝ 'ի կողմանս արևելից » :

Հաւանական կարծեօք հմտագունից՝ ըստ մեծի մասին Ղերուբնայի և կամ Լաբուբնեայ դիւանագրի Եդեսիոյ, ժամանակակցի առաքելոց և աշակերտաց կը վերաբերի այս գրուածքը. սակայն երկու հարիւր տարուան միջոցի մէջ շատ փոփոխութիւններ կրած՝ ու երբեմն նաև յաւելուածներ յիրահամար.

ձակ ձեռաց և գրչաց . և վերջին ու գլխաւոր խմբագրութիւնն՝ երրորդ դարուն առաջին կիսուն մէջ եղած կ'երևնայ : Սակայն եթէ մէկ կողմանէ հայկական թարգմանութեան ընտիր և յստակ ոճը , ասորիքնագրին հետ համաձայնութիւնը , հնութիւն ձեռագրաց յորս պահուած և առ մեզ հասած է , արակոյս չեն ձգեր թէ արդէն 'ի հինգերորդ դարու կար գրեթէ մի և նոյն կերպարանքին մէջ՝ յորում այսօր , և մեր հին տօնացոյց գրոյ մէջ՝ որոց կարգադրութիւնը սրբոյն Սահակայ սարթեւի կ'ընծայուի , 'ի 23 գեկամբերի պատուիրելով կատարել զտօն Ագգէի հայրապետին Եդեսիայ քաղաքի , աշակերտին Թագէոսի , և կը յաւելու . « Ընթեռնուն զթուղթըն Աբգարու և զգիրս նորին » . միւս կողմանէ ալ չենք կրնար կարծել թէ աստուածաբանական քանի մը կանխահաս կամ անընդունելի մանրամասնութիւնք վրիպած ըլլան 'ի լուսաւոր աչաց Մովսիսի Խորենացոյ մը կամ մեծին Սահակայ սարթեւի : Ուստի կը բռնադատուինք յետագայ դարուց ընդօրինակողներու ընծայել այս յաւելուածներն , և հաստատել թէ ըստ մեծի մասին նոյն գրուածքն է՝ ինչ որ էր 'ի ժամանակս և առաջի աչաց մեր հիմա իսկ յիշատակած անձանց , և Եւսեբեայ . որով և մեծարելի և հետաքննական յիշատակարան մը հին քրիստոնէութեան :

Ասիկայ է գաղղիարէն թարգմանչին կարծիքը 'ի յառաջաբանին :

Այլլայլ թարգմանութիւնք և լուսաբանութիւնք եղած են այս գրուածքին : Բաց 'ի արդէն վերը յիշուածներէն աւելցրնենք նաև

The doctrine of Addai, the apostle, now first edited in a complet form in the original syriac, with in english translation and notes, by Georges Philipps. London, 1876.

Դ Ա Ր Դ

Քրիստոնեական կրօնից կրկին հաստատոչիւնն
'ի Հայաստան: — Սևոր ազդեցոչիւնն և արդիւնք
վեր վատենազրոչեան վրայ:

Չորրորդ դարուն մէջ նշանաւոր կերպարանափո-
խութիւն մը կրեց Հայաստան: Սուրբ աւետարանին
քարոզութիւնը՝ որ դեռ գրուած չգրուած՝ Հայաս-
տանի մէջ ալ պատմուելով, երկար տեւողութիւն
մը չունեցաւ հոն, չորրորդ դարուս մէջ կրկին
հաստատութիւն աւաւ այն նշանաւոր անձին ձեռ-
քով՝ որ արժանապէս Լուսաւորիչ կոչուած է տասն-
ուհինգ դարերէ վեր: Տրդատ Թագաւորը՝ որ նոյն
սուրբ կրօնից քարոզիչը մեռցնելու համար իր ա-
մէն ոյժը բանեցուց, անոր երկնահրաշ զօրութենէն
յաղթուեցաւ. այն երկնաւոր լուսոյն դէմ երկար
ատեն մաքառելէն ետքը՝ ինքը նոյն լուսով լուսաւո-
րուեցաւ. ու հրաման հանեց որ Հայաստանի հին
կրօնից մեհեաններն կործանին, ու անոնց վրայ՝ միոյն
և ճշմարտին Աստուծոյ անուանը փառաւորութեան
տաճարներ կանգնուին:

Ասանկ կրօնական մեծ կերպարանափոխութիւն
մը՝ ինչպէս քաղաքականին վրայ իր զօրաւոր ազդե-

ցութիւնն ունեցաւ, ասանկ ալ ուսումնականին վըրայ: Հաւատքը քարոզելը բաւական չէր. այն հաւատքը ընդունելի և տեական ընել տալու համար՝ հարկ էր նաև մաքերն ընդելացընել և կրթել. ու այս կրթութիւնը անհրաժեշտ կը պահանջէր զուսումն: Տարակոյս չկայ որ նոյն ուսումը առաջ տանելու համար ամենազօրաւոր միջոց մը կը պահսէր, կամ դեռ բոլորովին կազմակերպուած չէր, գիրը հետագայ ոսկեղէն դարու ջանից արդիւնք. որով կարելի չէր թէ կրթութիւնը և թէ ուսումը ընդհանուր ընել այնպիսի ընդարձակածաւալ աշխարհի մը մէջ. և սակայն ոչ գրոյն պակսութիւնը և ոչ աշխարհին ընդարձակութիւնը յուսահատեցուցին զԳրիգոր և զՏրդատ: Ագաթանգեղոս կ'աւանդէ թէ Տրդատ երկու ազգ դպրոցաց կանգնեց. յորոց մէկը թագաւորական կը կոչուէր, արքունի և իշխանական սոհմէ եզոզներուն կրթութեանը համար, և որոց գլուխ կ'ըլլար ինքն Տրդատ. « Առնոյր այնուհետև սուրբն Գրիգոր զԱրշակունեաց սոհմի որեարն, 'ի վարժս վարդապետութեան պարասեցուցանէր. որոց առաջնոյն Տրդատ անուն, որ և թագաւոր իսկ էր, ամենայն տամբ իւրով »: Աշխարհին այլ և այլ կողմերը կը հաստատէր նաև հասարակաց կրթութեան պատշաճեալ ուսումնարաններ, ինչպէս կը վկայէ նոյն ինքն Ագաթանգեղոս. « Ի տեղեաց տեղեաց սահմանացն Հայոց տայր հրաման թագաւորն Տրդատ իւրոյ իշխանութեանն՝ յաշխարհաց և 'ի դաւառաց բազմութիւն մանկտւոյ ածել յարուեստ դպրութեան, և կարգել 'ի վերայ հաւատարիմ դպրապետս. առաւել զազգս պղծագործ քրմացն, զմանկունս նոցա 'ի նոյն ժողովել գումարել յարժանաւոր տեղիս դասս դասս, և դարման բռնիաց կարգել: Եւ զնոսա յերկուս բաժանեալ, զոմանս յասորի դպրութիւն կարգեալ և զոմանս 'ի

հելլէն, և անգէն յական թօթափել՝ վայրենամիտքն
 և դատարկասունքն և անասնաբարոյ աշխարհքն՝
 մարգարէագէտք և առաքելաժանօթք և աւետա-
 րանաժառանգք լինէին, և ամենայն աւանդելոցն
 Աստուծոյ ոչ իւրք անտեղեակք » :

Զորրորդ դարուն Հայերը սովորութիւն ունէին
 Աթէնք, Կեսարիա, Բիւզանդիոն, Եդեսիա և Ալեք-
 սանդրիա երթալ, և հոն ոչ միայն կրօնական, այլ և
 արտաքին ուսմանց ետևէ ըլլալ: Ասկէց է որ նոյն
 դարուն մէջ ուսման պարասողիներն հաւասարապէս
 կը ճանչնային թէ՛ իրենց հայրենական լեզուն, և թէ
 յոյն և ասորի լեզուները. ուր հասարակ ժողովուր-
 դը այն լեզուաց կատարեալ տեղեկութիւնը չունե-
 նալով, որով եկեղեցական պաշտամունքը կը կատա-
 րուէին, սէտք կ'ունենար երբեմն նաև թարգմանի:
 Ծանօթ էր շատերուն նաև պարսկերէն լեզուն, ՚ի
 պատճառս քաղաքական այլ և այլ յարաբերու-
 թեանց:

Այսպիսի ուսումնական դրից մէջ էր Հայաստան
 ՚ի չորրորդ դարու: Քիչ մատենագրաց անուանք կը
 յիշատակուին՝ որ այն ժամանակին ծաղկած ըլլան.
 կամ հնութիւնը՝ անոնց անուանքը ինչուան մեղի չը-
 հասոյց, և կամ ընդհանուր և ըստ արժանւոյն չծաղ-
 կած ուսումնականութիւն մը՝ չկրցաւ անկէ աւելին
 երևցընել:

Տեսնենք հիմայ նոյն ատենը ծաղկող մատենագրաց
 ուսումնական արդիւնքը:

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ

Իր ջանքն և արդիւնք նաև ոչունանց շատազարդիւնը
 մուշկուսն հարկար: — Հաստատած դպրոցներն: —
 Յաճախապատուած գիրքը: — Սնոր կիւրքն ոչ բովանկ
 դակոչքիւնք: — Ո՛ր շեղոչով գրուած ըլլալը: — Լուսաւորչի
 անունաւր ոչրիչ երկարախրոչքիւնք:

Ինչպէս հաւատոց՝ ասանկ ալ դարձութեանց նորոգմանը
 հայր և հեղինակ է սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ: Ազգային
 եկեղեցական պատմութեան կ'իյնայ այս անդուգական անձին
 արդիւնքը հաշակել՝ զոր ունեցաւ սուրբ հաւատոց՝ ի մեղ հաստատութեան
 նկատմամբ: Մենք պարզապէս իբրև մատենագիր
 պիտի նկատենք զինքը հոս:

Լաւ գիտնալով սուրբ Լուսաւորիչն թէ ուղիղ գիտութիւնը
 ոչ միայն չհակառակիր հաւատոց, այլ նաև մեծապէս նպաստամատոց է անոր յառաջագիւմութեանն
 և բարգաւաճանաց, առջի ջանքն եղաւ հաւատքով ազգը
 լուսաւորելէն ետքը, այն հաւատոց մշտնջենաւորութիւնը
 ապահովցրնել՝ գիտութեամբք. անոր համար դարոցներ հաստատելու ետեւէ
 եղաւ: Ինչպէս հաւատոց քարոզութիւնը՝ ասանկ ալ
 ուսումնական կրթութիւնը իշխաններէն սկսաւ. ամենէն
 առաջ բացած վարժարանը՝ թագաւորական դպրոց
 մը եղաւ, և հոն կրթեց իշխանները, ու նաև զնոյն
 ինքն Տրդատ թագաւորը, ինչպէս քիչ մ'առաջ
 ալ յիշեցինք: Ասկէ զատ համոզեց

զՏրդատ Թագաւոր՝ որ այլ և այլ տեղուանք հասարակաց դպրոցներ հաստատէ. « Հաւանեցուցանէր, կ'ըսէ պատմիչը, զԹագաւորն զի 'ի գաւառաց գաւառաց, և կողմանց կողմանց 'ի տեղիս տեղիս ժողովեացին բազմութիւն մանկաւոյ աս 'ի նիւթ վարդապետութեան » . և այլն : Ագաթանգեղոսի խօսքերէն առնելով կ'աւանդէ և Վարդան. « Դպրոցս յօրինէր, մանկունս հաւաքէր, վարդապետս յոյն և ասորի գրոյ և լեզուի գիտակս կացուցանէր, ռոճիկս կարգէր յարքունուստ » : Այս արդիւնքը՝ Տրդատայ կուտայ Բիւզանդ. « Վարդէր, կ'ըսէ, և 'ի տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն և ասորերէն՝ յամենայն գաւառս Հայոց » :

* * *

Այս դպրոցաց հիմնարկութենէն զատ՝ մասնաւոր գրուած մըն ալ հասած է ձեռքերնիս՝ սրբոյն Գրիգորի աշխատասիրութեանը արդիւնք, Յաճախապատու իտալացի : Այս գրքին հարազատութեանը կը վկայեն ոչ միայն յետին ժամանակի մատենագրաց մէջ թոսրով Անձեացեաց եպիսկոպոսն, իր որդին Նարեկացին Գրիգոր, Մագիստրոս, Գրիգոր Սարկաւադապետ, հասպանոյն իսկ իրեն ժամանակակից պատմիչն Ագաթանգեղոս հետևեալ խօսքերով. « Ապա յետ այսպիսի գործոց՝ առաւել բարձրագոյն վարդապետութիւն սկսեալ երանելոյն Գրիգորի 'ի ձառս յաճախագոյնս, դժուարապատումս, առակս խորիմացս, գիւրաշուրս, բազմագիմիս, շնորհագիրս, յարգարեալս 'ի զօրութենէ և 'ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց, լի ամենայն ճաշակօք կարգեալս և յօրինեալս՝ աւետարանական հաւատոցն ճշմարտութեան. յորս բազում նմանութիւնս և օրինակս 'ի յանցաւորաց անտի՝ առաւել վասն յաւ

րութեան յուսոյն 'ի հանդերձեալսն՝ յորդորեալ-
զի հեշտընկալ և դիւրահաս՝ ախմարագունից և
մարմնաւոր իրօք զբաղելոց լինիցին առ 'ի սթափել,
դուարթացուցանել, զօրացուցանել և հաստահիմն
առ 'ի խոստացեալ աւեախսն քաջալերել » : Յովհանն
Իմաստասէր հայրապետն ալ Ագաթանգեղեայ այս
խօսքերուն հետևողութեամբ կ'ըսէ եկեղեցւոյ վրայ
յօրինած ճառին մէջ. « Ըստ նմին օրինակի և իմպը-
սակաւորն և հայրապետն սուրբն Գրիգոր՝ ըստ աւե-
րունական առակին՝ զյարութիւն մեռելոց բուսոց և
անկոց օրինակէր 'ի գարուն բուսաբեր, և 'ի դալա-
րանալ մարդկան 'ի գերեզմանէ » :

Քսանուիրեք ճառով կը բաղկանայ սրբոյն Գրիգորի
այս երկասիրութիւնը. որոնց մէջ նախ սուրբ Եր-
րորդութեան խորհրդոյն և աստուածածանօթու-
թեան վրայ խօսելով, անկէց արարչին՝ իր արարա-
ծոց վրայ ունեցած մարդասէր խնամոց վրայ կը ճա-
ռէ : Ապա իւր խնամոցը ու գրեթէ իւր արեանը
գին՝ սիրելի հօտին՝ ամենուն վիճակին յարմար յոր-
դորական, ամօք ու ողորջիչ խրատներ կ'աւանդէ,
որդեսէր հօր մը սրտովն ու լեզուով : Վերջը միակե-
ցական կենաց ետեւէ եղողներուն յարմար պատուի-
րաններ ու խրատներ մէջ կը բերէ :

Հետագայ ցուցակը ընթերցողին աչքին գիմաց
պիտի դնէ՝ իր անուամբը ինչուան առ մեզ հասած
ճառից գլխակարգութիւնը :

Ա. Յաղագս ամենասուրբ Երրորդութեան :

Բ. Վասն առանձնաւորութեան Երրորդութեան :

Գ. Վասն մտաց հաւատոյ :

Դ. Վասն յանդիմանութեան մուլար մտաց և ընծայութիւն
աստուածաշարութեան :

Ե. Վասն հաստատութեան ճշմարտութեան և առաջնոր-
դութեան կենաց խրատու :

Զ. Վասն յանդիմանութեան ծածկութից իրաց, որ դանկ-
րեւոյթան յերևելիս ածէ :

- Է. Վասն յօրինուածոց արարածոց :
- Ը. Վասն յանդիմանութեան դժնդակ վարուց և ընծայուածիւն առաքինութեան հանդիսից :
- Թ. Վասն ամենարուեստ կատարեալ սլահոց :
- Ժ. Վասն երախտաւորութեան անդեղջ բարերար կամացն , և յորդորումն 'ի լաւն և յառաւելն ըստ ճշմարիտ առաքինութեան :
- ԺԱ. Վասն վարուց առաքինութեան որ հանդիսիւք լաւութեան պատկեալ երանին :
- ԺԲ. Վասն խնամոց արարչին և կշտամբութիւն անհնազանդ ստահակութեան և առաջնորդութիւն բարութեան բարուցն լաւութեան :
- ԺԳ. Վասն լաւութեան յիշատակաց 'ի պէտս օգտից , զանեւրեւոյթան յերեւելիս ցուցանելով 'ի գործ առաքինութեան փոխեալ 'ի յոյս կենացն :
- ԺԴ. Վասն մարդկութեան որ յԱստուծոյ խնամք տեսչութեան կան :
- ԺԵ. Վասն հոգւոց մարդկան բացայայտութիւն :
- ԺԶ. Վասն մարտիրոսաց բացայայտութիւն ուսմանց :
- ԺԷ. Զգուշութիւն զգաստութեան ընդ մտերիմս և ընդ դրժընդակս պատիւ և սլատիմս :
- ԺԸ. Վասն դովութեան Աստուծոյ երախտեացն հանդիսիւք մարտիրոսաց քաջայայտ :
- ԺԹ. Վասն յորդորման ապաշխարութեան :
- Ի. Վասն խորագիտութեան և մարտից :
- ԻԱ. Վասն տրոց իմաստութեան որ 'ի Հոգւոյն սրբոյ պարզեւեցաւ :
- ԻԲ. Վասն անիոփոխ ինքնութեան էութեանն Աստուծոյ :
- ԻԳ. Վասն խրատու ճգնաւորաց յառաքինութիւնս 'ի Քրիստոս Յիսուս : Նորին Աղօթք :

Այս ճառերուն մէջ՝ աստուածանուէր սրտով ու սիրով լեցուն հոգիէ զարտ , յունական հարց նմանողութիւն և անոնց խօսքի ոճը կը բանեցընէ Գրիգոր : Իր նուիրական վարուց պատմութիւնը մեզի կը ցուցընէ թէ ինչպէս հօրը հետ մէկտեղ , պատժասլարաին Անակայ , նաև բովանդակ ընտանեաց բնաբարձ ջընջ-

ման հրամանէն՝ բարերար ձեռք ղինք փրկեցին, փոխադրելով 'ի Աեսարիա, ուր հաւատոց սրբութեան մէջ սնաւ և զարգացաւ: Հոն ատեն անցնելէն ետքը՝ զրկուեցաւ եպիսկոպոսական սուրբ աստիճանն ընդունելու: Այս ամէն պարագայք ընդելացուցին և կրթեցին զնա 'ի յունական ուսմունս, յոճ և 'ի լեզու: Հոն սորված վարդապետութիւնը՝ զոր գիցապաշտ Հայաստանին կ'ուզէր ծանօթացընել, անոնց լեզուովը կ'աւանդէ, ցուցընելով կրթուած միտք ու հանձար: Մեր ազգին մէջ քիչ հայրապետք կրցած են աստուածութեան վրայ խօսած ատեննին այն վարժ գրիչը և լեզուն գործածել, որուն առաջին վարդապետն ու հեղինակ է ինքն սուրբն Քրիստոս:

Խնդիր է թէ ինչ լեզուով շարագրած է այս գիրքս Լուսաւորիչ: Ոմանք կը համարին թէ հայերէն շարագրած ըլլայ, այլք յունարէն. և սխառձառ կը բերեն թէ այն ժամանակ հայերէն գիր չըլլալուն՝ հարկ էր որ յունարէն գրեր:

Աւելի հաւանական երևցածն է որ Հայոց համար եղած աշխատութիւն մը բնականաբար պէտք էր որ այն լեզուով գրուեր՝ որ ազգին մեծագոյն մասին հասկընալի ըլլար. ասլա թէ ոչ՝ ընդունայն աշխատութիւն և անսխառձառ յոգնիլ կ'ըլլար: Հայերէն գիր չըլլալուն՝ անշուշտ ինքն ալ ինչպէս իր ժամանակակիցք՝ յոյն տառերը գործածած են, հայկական բառեր արտադրելու համար: Բայց սրատմական ստուգութիւն մը չունենալով այս կարծեաց, բանասէրք չեն ուզեր պնդել որ բուն ինք սուրբն Քրիստոս հայերէն գրած ըլլայ այս ճառերն, մինչ ազգաւն ու լեզուով օտար ու անծանօթ անոնց՝ որոց սրտիւն և հոգևով հայր էր գորովագութ, կրնար իր յունարէն շարագրածը հայերէնի վերածել ասլ ուրիշի ¹ :

1. Յանախապարտ—ժ գրոց օրինակաց միոյն մէջ հետևեալ հետաքննական յիշատակարանը կը կարդանք. « Կատարեցաւ . . . »

*
*
*

Բաց 'ի Յաճախապատում գրոց, և Այթաթանգեղայ պատմութեան կարևոր մէկ մասը կազմող՝ վարդապետական քարոզութենէն, Լուսաւորչայ կ'ընծայուին նաև քանի մը ուրիշ մանր երկասիրութիւնք: Ասոնց մէջ գլխաւոր է երեսուն թուով կանոններ, որոնք Կանոնգրոց մէջ Լուսաւորչի անունը կը կրեն, և թերևս յաւելուած են Նիկիոյ ժողովոյն մէջ սահմանուած կանոններուն, զորոնք բերաւ 'ի Հայաստան սուրբն Արիստակէս, և զորս ընդունեց իր և Հայաստանեայց սուրբ հայրն՝ Լուսաւորիչ, անոնց ընդունած հանգանակին վրայ աւելցնելով « Իսկ մէք փառաւորեսցուք » աղօթքը: Կը վկայէ և Խորենացին. « Ընդ որ ուրախացեալ, կ'ըսէ, սրբոյն Գրիգորի, սուղ ինչ կանոնս յինքենէ 'ի կանոնս ժողովոյն (Նիկիոյ) յաւելու, վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակին »:

Այս երեսուն կանոններէն գուրս, ձեռագրաց մէջ կը հանդիպինք նաև ուրիշ մեասան կանոնաց կամ հարցմանց՝ որոնք սրբոյն Գրիգորի անունը կը կրեն, այսպիսի խորագրով. « Կանոնք սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի. դարձեալ՝ հարցումն և պատասխանիք նոցա »: Հրատարակողն Աբէլ արքեպիսկոպոս, յԱրարատ ամսագրի էջմիածնի (1873 յէջ 409) յաւելու. « Բաց յերկուց աստի կանոնացս եղելոց

գիրքս որ կոչի Յաճախապատում... էր օրինակ սորին ԳՃԸ տարի էր առաջի թուականն Հայոց 'ի Լուսաւորչէն. և առեալ օրինակ 'ի մայրաքաղաքն Ալիլիկայ, որ է 'ի ժամանակին Հայոց թագաւորաց, և քաջաց իմաստնոց»: Դարձեալ 'ի վախճան գրոցն. « Եղբարք իմ, զայս աճախապատումիս օրինակն Սըսայ գրքատանն առաք' 'ի մեր թուականն ԳՃԸ թիւն էր. այժմուս մէք դրաք մեր օրինակաց ժամանակին թիւն էր ՌՃԻԻ »:

'ի կանոնադիրս մեր՝ որպէս ասացաք, անուամբ սրբոյն Գրիգորի երկրորդ Լուսաւորչին մերոյ, գտաք գարձեալ 'ի նմին և զերկուս ճառօրէն կանոնս նորին Գրիգորի, առաջինն մասն կարգի ուխտի և որոշումն վանաց, և երկրորդն յաղագս նուիրանաց քահանայից և վանօրէից՝ կոչեցեալն Ագապ, թարգմանեալ յաւուրս սրբոյն և մեծին Սահակայ ընդ ձեռն Եղնակայ, որպէս է տեսանել 'ի վերնագրին՝ յորոց երևի առեալ սրբոյն Սահակայ, և ընդարձակեալ զկանոնս արարեալս նորա յամին 426 » :

Լուսաւորչին է նաև Ժամագրոց մէջի մաղթանքը « Աստուած մեծ, հզօր և փառաւորեալ » . որուն համար աւանդութիւնը կը զրուցէ թէ երգած ըլլայ Հռիփսիմեանց ու Գայիանեանց մարմինները ամփոփելու ժամանակ : Ասկէ զատ ուրիշ երկու աղօթք ալ իր անուամբն . « Օրհնեալ է մարգասիրութիւնքոյ տէր իմ » . և միւսը՝ « Սղաչեմ զքեզ » :

Վերջի տարիներս գանուեցաւ Լուսաւորչայ անուամբ նաև Պատարագարևատոյց գիրք մը, որուն վրայ մեր այս երկասիրութեան Թարգմանութեանց մասին մէջ՝ նոյն նուիրական գրոց վրայ խօսելու ատեննիս առիթ պիտի ունենանք ընթերցողաց մտադրութիւնն դարձընել :

Լուսաւորչայ Յանախատարագարևատոյց գիրքը երկու անգամ տպագրութեամբ հրատարակուած է . մէյմը 1737ին 'ի Կոստանդնուպոլիս՝ Պաղտասար դպրին ջանիւքը . մէյմ՝ ալ 1858ին 'ի Վենետիկ՝ Մխիթարեանց վանքը, ձեռագրաց բաղդատութեամբ և հաւատարիմ ընթերցուածով :

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

Ո՛վ էր Ագաքանգեղոս: — Հնոց կարծիքը իր վրայ: — Յառաջարակն ըստ յոշնակիան օրինակին: — Ագաքանգեղեայ պատմոչքեան նիշքը: — Իր գրոց հարսագատոչքեան վրայ տարակոչսներ: — Ո՞ր շեղոչով գրոչած ըլլալոշն իսկիիր: — Հայկական և յոշնակիան օրինակը: — Առ Սերեոսի հատոչած վր իր անոշնով: — Գաշանց րոչդր ոչ անոր հարսագատոչքեան վրայ կարծիք և գրոչքիշնք: — Իր անոշնովը յիշոչած վանք երկասիրոչքիշն վր: — Ագաքանգեղեայ գրոց տպագրոչքիշնք և րարգմանոչքիշնք:

Լուսաւորչի ձեռքով Հայաստանի մէջ գործուած զարմանալի դէպքերը ու աստուածային նախախնամութեան սքանչելիք՝ արժան էր որ յետագայից մտքին մէջ հաստատուն մնալու համար գրով մշտնջենաւորուէին: Այս փափաքը ունեցաւ նաև Տըրգատ Թագաւոր, ու յանձնեց Ագաթանգեղոսի օր ազգաւ Հռովմայեցի էր, ու Տրգատայ հետ մէկտեղ իբրև արքունի քարտուղար՝ Հռովմէն Հայաստան եկած: Ասկէ աւելի տեղեկութիւն մը չեն աւանդեր մեզի ոչ ինքը և ոչ պատմութիւնն՝ իր կենացը առաջին կամ վերջին հանգամանացը վրայ: Միայն ինքն իր անձին համար այս վկայութիւնը կու տայ, զոր Թողած Պատմութեան գիրքն ալ կ'երաշխաւորէ, Թէ հռոմարէն և յունարէն դպրութիւն սովորած էր:

Որչափ ալ ժամանակակից, կամ գրեթէ ժամանակակից դիպաց պատմող պիտի ըլլար Ագաթանգեղոս, սակայն զանազան հին դիպաց յիշատակութիւնք ալ մէջ մանելով, պէտք էր որ իրմէ առաջ եղող պատմագրաց գրուածներէն քաղէր զանոնք: Այս վախճանաւ ինչուան իր օրերը պանուած՝ ու ցրիւ աւանդուած պատմութիւնները մէկտեղ բերաւ, անոնցմով կազմելու իր պատմութեան գրքին առաջին մասը. « Հասեալ աւ իս, կ'ըսէ, հրամանի 'ի մեծ արքայէն Տրդատայ, կարգել ինձ 'ի ձեռնարկութեանէ նշանագիւտ ժամանակագրաց՝ զհայրենականացն գործս քաջութեան »:

Տարակոյս չկայ որ պատմութիւնը անկենդան գիտի մըն է, ու զանկիայ ախորժելի ընծայելու համար՝ բաւական չէ գոյնզգոյն ու գեղեցիկ պատմաճան մը ձգել անոր վրայ. այլ պէտք է կենդանութեան շունչ ազդել այն գիտիին, որպէս զի պատմութիւնն ըլլայ խօսողը՝ չէ թէ պատմողը: Այս յատկութիւնը կարգէ դուրս կերպով մը ունի Ագաթանգեղոս: Իրաւ է որ պատմութիւնը ինքիրմէն գեղեցիկ է ու զարմանահրաշ, բայց գրողին ճարտարութիւնն ալ մեծապէս օժանդակած է այն գեղեցկութեանը: Այնպիսի կարգաբանութիւն մը ունի գրուածը, որ յայտնապէս կ'երևցընէ թէ Հռովմայ մէջ ծնած ու դաստիարակուած հանճար մըն է. այն քաղաքին՝ որ հաւասարապէս գիտցաւ գործածել զգէնս և զգրիչ:

*
* *

Իր այս ամէն յատկութեանցը համար՝ մեծապէս յարգի էր թէ ինքը և թէ իր գրուածը, ոչ միայն իրմէն ետքը եկող՝ հասպա նաև իրեն ժամանակակից մասենագրաց առջև: Զենոբ Գլակ՝ երկիցս կը յի-

չատակէ Ագաթանգեղոսի անունը և գրուածքը . և տեղ մը՝ իրմէ առաջ գրելն ալ կը ծանուցանէ : « Իսկ մի ինչ աղարտէք, կ'ըսէ, զսակաւ պատմութիւնս, կամ եթէ Ագաթանգեղոս զայդ ոչ յիշէ . զի ես յառաջագոյն գրեցի քան զնա » : Խորենացին՝ որ իր գրուածոցը մէջ ընդհանրապէս համառօտախօս ոճ մը կը բանեցընէ, երբոր կ'ուզէ որ ընթերցողք աւելի կատարեալ տեղեկութիւն մը ստանան՝ Ագաթանգեղոսի կը զրկէ, ու աջող քարտուղար Տրդատայ կը կոչէ զինքը : Փարպեցին ալ իր Պատմութեան գրքին սկիզբը ասանկ կը խօսի անոր վրայ . « Ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոց պատմագրացն Հայոց անցի . յորոց ըստ երկար ընթերցողութեան գտի ինոցանէ զժամանակաց և զգարուց աշխարհիս Հայոց զյեղափոխութիւնս, յ'ստոյգ և յանսխալ կարգաւորութենէ առաջին գրոցն, զոր յարմարապէս պատմեալ ծանոյց մեզ երանելին Ագաթանգեղոս . այր բանիբուն գիտութեամբ և լի ամենայն հրահանգիւ, ստուգաբան ի կարգադրութիւն ճառից, և յարմարագիր ի պատմութիւնս ասացածի իւրոյ : Սա զնուազումն թագաւորութեան արշակունւոյն Արտաւանայ և զգորանայն Ստահրացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ՝ ստուգապէս յօրինուածով կարգեալ գրոշմեաց, զքինախնդրութիւնն Խոսրովու . . . Զայս ամենայն, և առաւել քան զսոյն գիտութիւն յիւրում անսխալ կարգաւորութիւնսն պատմեաց մեզ երանելի այրն Աստուծոյ Ագաթանգեղոս » : Ժամանակաւ կրտսեր պատմիչք ալ՝ նոյնպիսի գովութեամբք զԱգաթանգեղոս կը մեծարեն . որոցմէ Աղուանից և Սիւնեաց պատմիչքն նոր գէպք մը կ'աւանդեն . Շապուհ Պարսից թագաւորն ուզելով Հայոց նախարարներուն ազնուականութեան կարգը ստուգել, հարցուց անոնց թէ ունին այնպիսի գիրք մը՝ յորում անտարակուսելի

հաւաստեօք ապացուցուած ըլլայ այս բանս: Այն
ատեն Հայոց նախարարներն մէջերնին խորհուրդ
ընելով, Թագաւորին առջևը դրին « զցանկալին ա-
մենայն տառից՝ զհրաշաքանականն ապաւորումն,
զգրաւորական զգիրս ցանկալւոյն սրբոյն Գրիգորի՝
որ Ագաթանգեղն կոչի »: Թագաւորը հրամայեց որ
իր լեզուովը Թարգմանեն այն գիրքը. և իմանալով
Թէ իր նախնւոյն Արտաշիսի օրերէն կը սկսի, Պարսից
աշխարհաժողով գնդին առջև կարգէ գուրս ու-
րախոսութիւն ցըցուց: Ետքը ձեռքն առնելով այն
գիրքը, կը համբուրէր ու Պարսից լեզուով այլ և այլ
գովութիւններ կու տար: Անկէց տեղեկանալով Հա-
յոց առաջին կարգի տղնուական ցեղերը, սկսաւ
նոյն կերպով նախապատիւ ու գահերէց բազմեցընել
զանոնք արքունական տաճարին մէջ:

*
* *
*

Ագաթանգեղեայ պատմութեան հայկական օրի-
նակները՝ Պարսից Թագաւորութեան նուազելէն կը
սկսին. բայց որովհետև նոյն դրոց յունական օրի-
նակ մըն ալ կայ, ինչպէս ետքը պիտի տեսնենք, ա-
նոր մէջ քանի մը էջ աւելի կը դանենք, որ հետա-
քըքրական ըլլալուն՝ հարկ սեպեցինք Թարգմանել
զայն՝ ի յունէ, և դնել հոս:

Ա. Ըղձիւք ըղձացեալքն յօժարութեամբ ընդ
ծով նաւարկութեան, ինքնաիւամ մղին ՚ի ջուրցն
վտանգ. զուարթամիտք ձեռն մխեն ՚ի շինուած նա-
ւուց, և ասորժեն ծովային անցուցանել կեանս.
կայմս կանգնեն, և Թևօք ուղղեկաց՝ զալեացն խոր-
տակեն զբռնութիւն. և ընդ որ կոյս կամք իցեն՝
զնաւն ուղղեն. զհաստափոր՝ զծոցաւոր զտախտա-
կըն՝ իբրև զկրմուղ ըստ կամի սանձավարեալ: Արոց

ոչ ինչ ահ արկանէ, ոչ կոհակացն ուժգնութիւն, և ոչ քարաժայռիցն ընդ առաջ ելք կասեցուցանեն. վասն զի 'ի վտանգս յաճախեալ զկենցաղական ընթացս' 'ի հպաւորսն մահու դեգերել ցանկան, զի կարող լինիցին զկարեւորն անձանց մատակարարել: Ան որ 'ի սակս քաղաքացն ապրանաց ճարակի' ուղի հատանեն, և են որ 'ի պէտս զարգու պճնութեան արանց և կանանց' մինչև ցՀնդկայինն նաւարկեալ ծով, և զազնուագիծ ականց խնդութիւնս' բաղձացելոցն բերեալ մատուցանեն: Յայսպիսիս գոգցես անդունդս խորոց և իմ միջամուխ լեալ, 'ի տուրեւառս Հայաստան աշխարհի, բուռն հարկց 'ի գերարձանացուցանել զեղեալն, զգործեցեալս յաշխարհին Պարսից և 'ի Հայոց, և զմարտս սրատերազմաց զոր ետուն ընդ միմեանս:

Բ. Պարթեւք' իբրև գէսւք 'ի բարի յաջողէին նոցա, զթագաւորութիւն Պարսից, զՀայոց և զՀնդկաց' որ սահմանակիցք են արևելեայ Պարսից, նա և զխստալուծ զազն Մասքթաց' յինքեանս կորզեալ ժառանգէին, այսպիսի իմն կարգաւ. երկցագոյնն 'ի Պարթեւաց տոհմէ, որ ապա զարշակունի ընկալան անուն, հասակաւ բարգաւաճ և արութեամբ շքեղ, դեր 'ի վերոյ քան զայլս երևեալ, նա կալաւ զիշխանութիւն արքայութեանն Պարսից: Եւ որ երկրորդն էր զինի նորա, զՀայաստանեայց առնոյր յինքն ըլթագաւորութիւն. իսկ որ երրորդն էր՝ զՀնդկացն կալաւ զաէրութիւն, զհպաւորն սահմանաց Պարսից: Իսկ չորրորդն 'ի նոցանէ՝ զՄասքթացն ընկալաւ զիշխանութիւն թագաւորութեան: Այս կարգ էր տոհմին Պարթեւաց, և սովիմբ զբազում ժամանակս յերկարեցան յաջողութեամբ:

Գ. Անտի սկիզբն արարից՝ ուստի զիւրոյ գլորմանն ծագ եցոյց Պարթեւն: Արտաւան որդի Վաղարշայ 'ի Պարթեւական ծննդոց, քաղդէիցն գոլով

գիտութեամբ ներհուն, և զընթացս և զհոլովմունս
աստեղացն համարեալ, և իրացն հանդերձելոց կան-
խագէտ, իբրև յառագաստի էր ընդ կնոջն, ամբառ-
նայր զաչսն յաստեղս 'ի վեր, և խորհրդոց լեալ հա-
սու, ասէ առ թագուհին. Տեսի զընթացս աստեղ, և
այս թուի ինձ նշանակ, զի եթէ ոք վտարանջեալ 'ի
տեառնէ իւրմէ՝ ելցէ ընդդէմ նորա մարտիւ պատե-
րազմաւ, յաջողեսցի նմա տանել 'ի գլուխ զյաղթու-
թիւնն և նկուն առնել զաէր իւր: Չայս ասացեալ
'ի քուն լինէր: Եւ որպէս զխորդ օրէնք են, մի 'ի
նաժշտաց թագուհւոյն 'ի նմին սենեկի առագաստին
ունէր իւր դագար անկողնոյ առ 'ի պէտս կարևոր
հարկի սղասարկութեան առ 'ի նմանէ հրամայե-
լոցն: Իսկ սոր էր սա ուրումն յառագ ծառայից, և
ընտանի մերձաւոր ումեմն 'ի գլխաւոր իշխանաց,
որոյ անուն Արտաշիր, 'ի դաւառէն Ասորեստա-
նեայց, յորոյ 'ի ցանկութիւն տարփանաց ըմբռ-
նեալ իսկ էր: Վասն որոյ 'ի լսել անդ զբանս թագա-
ւորին, ել 'ի սենեկէ անտի զանխուլ յարքայէն և 'ի
տիկնոջէն, ընթացաւ առ Արտաշիր որդի Սասանայ,
յորմէ Սասանականքն՝ որ 'ի նմանէ՝ և 'ի թագաւո-
րացն Պարսից ընկալան զծագումն:

Դ. Մտեալ սորա 'ի խորանն՝ քանզի և ոչ ոք 'ի
սպասաւորաց կարէր արգելուլ զնա, գիտելով զառ-
միմեանս սիրելութիւնն, այսպէս խօսէր ընդ նմա.
Սիրեցեալդ իմ Արտաշիր, 'ի բաց արա զքուն յար-
տեանանց քոց, և բունն հարցես զխորհրդոցն զոր
խորհեցար երբեմն. զորացիր և քաջ լեր 'ի վերայ
հասեալ գուշակութեան արքային. քանզի ժամ է
արդ գեղեցիկ զինուորութեան, արդ ընդ իմաս-
տունս խորհրդակցութեան, արդ դէս ժամանակ 'ի
ճակատ դումարելոյ զբաղմութիւն գնդիցն. վասն
զի քննեաց թագաւորն զընթացս աստեղաց և ասէ.
Եթէ ոք 'ի ծառայից ընդդէմ դարձցի տեառն իւր

բուժմ, յաղթեսցէ. և արդ երթ 'ի խորհուրդ ժողովեա, և կարկառեսցես առ իս զաջ քոյ, և հաստատեսցես երդմամբ զբանս իմ. և եթէ յաջողեսցի քեզ բերել 'ի ձեռս զարքայութիւն Պարսից, և զիս մի որոշեսցես յանկողնոյդ. զի զդոյն հանապազ սսէիր, յորմէ հեռէ եղև 'ի սրտի քում խորհուրդդ այդ և ինձ պատմեցաւ: Զայսոսիկ Արտադուխտ:

Իսկ Արտաշիր շնորհս կալաւ զնմանէ. և աջովն 'ի վեր յերկինս բարձրացուցեալ զձեռս կնոջն, ասէ. Ահաւագիկ տեսցեն յանդիման դիցն զօրութիւնք, արև և հուր, օդ և հող, զի յայսմ և 'ի սոյն աւուր խորհուրդ արարեալ ընդ աւագայ Պարսից, և նըշկահեալ զարքայն, վաղվաղակի 'ի պատիւ ասկնութեան ամբարձից զքեզ:

Ե. Եւ զայս լուեալ Արտադուխտայ ասէ. Արդ ես ձեպիմ փութամ 'ի խորան թագաւորին, զի պարտ է ինձ այսօր զանցելոց աւուրց տանել 'ի դուրս զսպասաւորութիւն. զի թէ և յաջողեսցի մեզ հնարագէտ ճարտարութեամբ բերել 'ի ձեռս զաղատութիւն, բայց հարկ 'ի վերայ կայ սպաս տանել 'ի պէտս արքունի: Եւ զայս ասացեալ՝ երթայր 'ի խորան արքայի, և գաղտ 'ի մահիճնն ընկողմանէր: Իսկ Արտաշիր յարուցեալ ժողովեաց զմեծամեծս 'ի Պարսից և յԱսորեստանեայց, ընդ որս և զառաջինն 'ի խորհուրդ մտեալ էր. եկաց 'ի մէջ նոցա և ասէ. Ո՛քաջքդ Պարսիկք և Ասորեստանեայք, զդոռոզութիւն Պարթեւաց 'ի վաղ ժամանակաց գիտեմք, և թէ զիւրդ զայլոցն վաստակս յափշտակեն՝ ճանաչեմք. պարծին յանիրաւել իւրեանց, ոչ դարեն տարապարտ սպանանել. դարչին 'ի Պարսից և յԱսորեստանեայց՝ Պարթեւքդ եկամուսք 'ի մեք աշխարհ յերկրէ բարբարոսաց: Եւ արդ զինչ ունիք ասել. եթէ արդարև սուս իցեն բանք իմ, կացցէ մնացէ նա որ թագաւորէն անիրաւութեամբ. ասա

եթէ խօսեցայ ճշմարտութեամբ, զինու զարդու վա-
ռեսցուք. զի լաւ է մեզ մեռանել, քան եթէ ծա-
ռայել թագաւորի անիրաւի: Զայսոսիկ Սրտաշիր:

Զ. Իսկ իշխանքն Պարսից զասացեալն ինդամիտ
ընդունէին, քանզի ցանկային թօթափել զլուծ տէ-
րութեանն Պարթեւաց, և յիւրեանց 'ի բնիկ ազ-
գաստհմէն Պարսից ունել զսք թագաւոր. որոյ վասն
ասէն առ Սրտաշիր. Իսկ լիջիր առաջնորդ ասա-
ցուածոց և արդեանց գործոց ընարեալ առ 'ի մէջ-
որոց զիմաստուն խորհրդոց քոց առեալ է զփորձ,
և դիտեմք զհրամանատարութիւն քոյ առաքինի
ուղղութեամբ 'ի վեր երևել. և արդ զոր կամիսդ ա-
րա. և առաջնորդ զքեզ ընծայեցո. աւագիկ մէք
պատրաստ եմք հեռուել զկնի բանից քոց, առնել որ
ինչ միանգամ յօգուտ երկաքանչիւր կողմանց իցէ:
Ապա 'ի ծագել առաւօտուն 'ի մարտ պատրաստեալ
Պարսից, հանդերձ Սրտաշիրաւ առաջնորդաւ իւ-
րեանց, դեսպանս արձակեցին նախ առ արքայ Սր-
տաւան զԶիկ և զԿարէն, զտանուտեարս պլխաւոր
նահապետութեանց և զզօրավարս զօրաց: Երթեալ
սոցա յանդիման եղէն մեծի արքային. և այսպէս խօ-
սել սկսան ընդ նմա և ասէն. « Հրեշտակութեամբ
եկեալ հասեալ եմք յաշխարհէն Պարսից. եթէ հան-
գարտեսցեն միտք քոյ 'ի լուր պատգամացն Պարսից,
խօսեսցուք և մէք զբանս հրեշտակութեան մերոյ
աներկիւղ և անվտանգ. քանզի և այս հրամանք օրի-
նաց են՝ կարգեալ յառաջնոց տերանց, որ ազատ
կացուցին զդեսպանս յամենայն միասու. և արդ ե-
թէ տացես հրաման, արքայ, խօսեսցուք:

Եւ թագաւորն Սրտաւան հրամայեաց նոցա ասել
զոր կամէին:

Է. Յայնժամ խօսել սկսան և ասէն. Փոյթ պնդու-
թեան է արքայ առ մեզ Պարսիկս՝ ծառայից հաւա-
տակ կալ արքայի, իբրու գոլով նորուն ամենայնի

տէր. և թագաւորին՝ հաւասարութեամբ և արդարութեամբ լինել իրացն խնամատար, և հեռի 'ի խժդժագոյն բարուց կառավարել. ահարկու առ թշնամիսն երևել և մարդասէր առ հպատակս: Քանզի զի զիւրդ իցէ նմա զանիրաւս պատուհասել, եթէ ինքն ինքեամբ յանիրաւութիւնս հատեալ իցէ. ո՞րպէս զեղեռնագործս ընդ տանջանօք արկանել, եթէ ինքն 'ի չարիս փաստակարս իցէ յօժարեալ: Արդ մեր 'ի վերայ հասեալ ծանր ծանր փասուց քոյոցդ յանցանաց, 'ի բաց որոշեցաք զվեզ 'ի քումմէ իշխանութենէդ. ոչ 'ի հպատակութենէն տաղտկացեալք, այլ յապիրատ թագաւորէն խուսափեալք. ոչ զբռնաւորութենէ բուռն հարեալք, այլ անագորոյն մըտաց բռնաւորի տանել չկարացեալք » :

Չայս խօսեցան Պարսիկք ընդ արքային:

Իսկ թագաւորն Արտաւան զաչս 'ի խոնարհ ունելով՝ զմեծ ժամս զյատակս տանն նշմարէր, իրագէտ, կանխագէտ կործանման թագաւորութեան իւրոյ: Հայեցեալ ապա առ պատգամաւորսն ասէ. Ես ինքն եմ պատճառք չարեացս, զի զոմանս 'ի ձէնջ իշխանութեամբ և աւադութեամբ մեծարեցի, զայլս ընչիւք ճոխացուցի, և զյոլովս արքունի պարգևօք ագարակաց և կալուածոց տեարս կացուցի: Հնապա դուք փութասլիք 'ի կատարումն խորհրդոց ձերոց, և զիս ինքն տեսանիլիք 'ի ձերդ խորհուրդ պատշաճեալ. տաց ձեզ գիտել չլինել ընդդիմակաց թագաւորի. իսկ դուք որ աւաքեալքդ էք 'ի բաց գնացէք. և մի ևս յաւելուցուք այսպիսեաց բանից լինել սպասաւորք, դուցէ արդեօք 'ի ձէնջ սկսայց զվրէժ չարեաց յիս անիրաւելոց:

Ը. Չայսոսիկ իբրև լուան Չիկ և Կարէն՝ չոգան յատեան խորհրդոյ Պարսից, և պատմեցին զամենայն Արտաշրի և աւադանւոյն Պարսից. և յաւելին 'ի կարգի բանիցն՝ զյանդուղն սրամտութիւն յիմա.

քու թեան թագաւորին, որ ոչ ևս այնուհետև ապա-
 ւեալ մնայր սրատգամաց, այլ զխորհուրդս իւր զն-
 նեալ էր ընդդէմ իշխանացն: Իսկ Արտաշէր յղեալ
 առ Արտադուխա՝ ՚ի բաց կորզեաց զնա. և արդէլ
 փակեաց զնա աղխիւքն հանդերձ յամուր գղեկի. և
 ինքն միաբանութեամբ ընդ Պարսից և ընդ Ասորես-
 տանեայց վառեալ կազմէր ընդդէմ՝ Արտաւանայ ար-
 քայի մեծի: Եւ ՚ի վերայ հասեալ Արտաւանայ ի-
 րացն, եթէ պատրաստին ՚ի մտրտ ընդդէմ իւր,
 պատրաստէր և ինքն միաբանութեամբ Պարթեւաց,
 ունելով և ՚ի Պարսից ոչ սակաւս՝ համակամս և հա-
 ւանս: Եւ յառաջնում յարձակման անդ՝ յորում
 հարան ընդ միմեանս, բազումք յերկաքանչիւր կող-
 մանց թաւալղլոր անկանէին ՚ի Պարսից և ՚ի Պար-
 թեւաց. այլ զօրանայր կողմն Արտաշէրի՝ ՚ի լքանել
 թողուլ և այլոց ևս բազմաց զԱրտաւան, և գալ յե-
 նուլ յինքն յԱրտաշէր: Ապա իբրև յերկրորդում
 նուագի անդ հարան ընդ միմեանս, բազումք անկա-
 նէին ՚ի Պարթեւաց, և ինքն Արտաւան աճապարէր
 ՚ի փախուստ. բայց ապա դարձաւ միւսանգամ ՚ի
 սեղի մարտին: Արդ իբրև զամիսս երկոտասան ճա-
 կատեալ կացին ընդդէմ միմեանց, երբեմն ՚ի մարտ
 մատուցեալք և երբեմն դադարեալք, ապա միւս-
 անգամ բուռն հարեալ զմտրտէ, իբրև այն ինչ առ
 միմեանս մերձեցեալ կամէին յիրեարս խառնել, ձայ-
 նեաց առ արքայ Արտաւան, և ասէ . . .

Թ. Թագաւորեաց ՚ի վերայ մնացելոցն Պարթե-
 ւաց և Պարսից և Ասորեստանեայց, զամենայն ինչ
 բարեկարգութեամբ ուղղեալ, սիրող երևեալ ար-
 դարութեան և հաւասարադատ իշխանութեան .
 քանզի դուն դործէր արժանի երևել Կովութեան,
 որ կորզեաց յանձն զարքայութիւնն Պարսից:

Այս ամենայն անցք որ դործեցան լու եղին յա-
 կանջս Խոսրովու արչակաւնւոյ, թագաւորին Հայոց

մեծաց, եթէ որդին Սասանայ Արտաշիր զօրացեալ բռնացաւ 'ի վերայ թագաւորութեան Պարսից, և կորոյս զեղբայր նորա զԱրտաւան: Յաւելին գուժկանքն և ասէն թէ և Պարթեւք հաճեալ հաւանեալ են յոյժ ընդ թագաւորութիւն Արտաշրի, քան ընդ համազգւոյն նորա և արեան հարազատին. և զի վազ վազակի լքին խոտեցին ...

Այս հատուածը եկամուտ կամ անհարազատ պէտք չէ սեպել, ու մեր ձեռքը եղած Ագաթանգեղոսի պատմութեան գրչագրացը մէջ չգտնուելուն համար՝ մերժել այլ անտարակոյս կորսուած, ու միայն յունական թարգմանութեան մէջ մնացած: Վասն զի Խորենացին ալ՝ մեր մեծն Խոսրով թագաւորին վրայ խօսելու ատեն՝ այսպէս կը զըրուցէ. « Յաղագս սորա և համատոհմիցն յԱգաթանգեղեայ պատմեալ փոքր 'ի շատէ զմահն Արտաւանայ Պարսից արքայի և զբառնալ տէրութեան Պարթեւաց յԱրտաշրէ որդւոյ Սասանայ »: Ուստի և հաւանական կ'երևնայ թէ Մովսիսի Խորենացւոյն ձեռքն եղած օրինակին մէջ այս հատուածը կը գտնուէր, որովհետև հիմայ հայերէնին մէջ Արտաւանայ մահը չիշուիր:

* * *

Այս վերը յիշուած հատուածէն ետքը՝ կը սկսի Ագաթանգեղոս իր սիրելի պատմութիւնը: Պատմութիւն մը՝ որուն առջի երեսէն կ'երևնայ թէ ինչպէս Աստուծոյ միայնոյ հնարաւոր է՝ մահկանացու աչաց աղէտք ու չարիք կարծուածներէն՝ բարութիւն առաջ բերել: Հայաստանի երջանկութեան և հաւատոց լուսաւորութեան դարը հասեր էր. Աստուծոյ՝ մէկ բարերար նայուածքովը՝ թագէի ու Բարթուղիմեայ առաքելութեանց պատուը կ'երևնար, ու անոնց արեան արգասաւորութիւնը:

Այն ժամանակները՝ արեւելից իշխանութիւնը կարգէ դուրս ցնցում մը կ'իմանար. Պարթեւք չկարենալով Սասանեանց դէմ դնել, կը խոնարհէին ա.

նոնց առջև, ու մեր Խոսրով Թագաւորը իր շինա-
նիստ քաղաքներն ու ամարաստան տեղուանքը Թող-
լով՝ ինչուան այն օրերը իմաստութեամբ գործա-
ծած խաղաղարար վարչութեան գաւազանը կը Թո-
ղուր, ու անոր տեղ զէնք առնելով՝ Պարսից վրայ
պատերազմի կ'ելլէր, ու յաղթական փառքով իր
հայրենիքը կը դառնար: Բայց որովհետեւ իր կեանքը
յարատեւ տագնապ էր Սասանեանց, ու անոր զէն-
քին վախովը միշտ ահուգողն մէջ էին, բնական էր որ
եակէ ըլլային այն կեանքը վերցընելու հնարք մը
փնտռել: Այս սեւաւ խորհրդոյն գործադրութիւնը
իւր վրայ առաւ Անակ, ու բարեկամութիւն կեղծե-
լով՝ Խոսրովու հետ ընտանեցաւ. և այն մտերմու-
թեան սուած համարձակութեամբը՝ որսի մէջ զինքն
սպաննեց: Թագաւորը դեռ բոլորովին մահուամբ
չճանրացած աչուրները զինքը սպաննող Անակայ վը-
րայ դարձընելով, կիսահագագ ձայնովը հրամայեց
որ այն անօրինին տունը տեղն ու ցեղը ջնջուի: Այն
ընդհանուր մահուան մէջէն միայն սուրբն Գրիգոր
և իւր Սուրէն եղբայրը կ'ազատին: Գրիգոր՝ կեսա-
րից օտարութեանը մէջ սրտի ու մտաց կրթութիւն
մը ընդունելով, իր հօրը Անակայ յանցանքը քաւե-
լու համար՝ յանձն կ'առնու Խոսրովու որդւոյն
Տրդատայ ծառայութեան մէջ մանել: Այն հաւա-
տարիմ սպասաւորութեան ժամանակ՝ կ'իմանայ
Տրդատ Գրիգորի հաւատարմութիւնը նաև առ Աս-
տուածն քրիստոնէից, ու չարաչար տանջանքներով
անոր հաւատոց հաստատութիւնը փորձէլէն ետքը,
երբոր կ'իմանայ ալ թէ իր հօրը սպանչին որդին է,
արևու անարժան սեպելով այնպիսի կեանք մը, կը
դատապարտէ որ Արտաշատու խոր վերապին մէջ՝
դժնդակ մահուամբ իր հօրը յանցանքը քաւէ:

Երբոր Աստուծոյ կամօք՝ Գրիգոր վերապին մթու-
թեան մէջ տասն և հինգ տարի անյուսալի կենդա-

նութեամբ կ'ապրէր, ուրիշ սրտաշարժ տեսարանի մըն ալ տկանատես կ'ըլլար Հայաստան: Հռովմայ Բիոկլէտիանոս կուսպաշտ կայսեր ձեռքէն կը փախչէին Քայիանէ և իրեն հետևող կուսանաց խումբ մը. որոնց մէջ ամենէն աւելի կը փայլէր Հռիփսիմէ, որ իր գեղեցկուծիւնը երկնքի ընծայած, Բիոկլէտիանոսի հարսնուծենէն փախած ժամանակ, Տրդատայ աչքն ու սէրը իր վրայ կը դարձնէր: Սակայն Տրդատ իր ամէն ուժովը՝ չի կրնար տկար կուսի մը դէմ դնել. անոր հետ պատերազմած ժամանակ կը յաղթուի իրմէն. ու դեռ անոր գեղեցկուծեամբը կուրացած չիկրնար ուրիշ կերպով մը յաղթել, բայց եթէ զինքն ալ իր ընկերներն ալ սպաննել տալով:

Ինչ անոնց մարմինը անթաղ՝ բայց անապական ձնացած ասէն, աստուածային բարկուծեան գաւազանը թէ ղՏրդատ թագաւոր և թէ զբովանդակ նախարարները կը զարնէր: Նաբուգոդոնոսորայ սրտիժը կը կրկնուէր Տրդատայ վրայ: Այս անակնկալ ու սաստիկ պատուհասը այնպիսի շփոթուծիւն մը կը ձգէր նախարարաց մէջ, որ հնարք կը փնտռէին այն պատուհասէն ազատելու: Նոյն հնարքը՝ աստուածային տեսլեամբ կը յայանուէր Խոսրովի գըլխոյ, որ կը հրամայէր ղԳրիգորիոս հանել վերապէն, ու իրմէն փնտռել այն բժշկուծիւնը: Հնազանդեցան տեսիլքին, ու անկէց՝ զոր աշխարհի վնասակար ու կենաց անգամ արժանի չէին սեպեր, կը խնդրէին իրենց ցաւոց դարմանը: Սուրբն Գրիգոր ալ, չէ թէ միայն անոնց մարմնոյն՝ հապա նաև հոգւոյն բժշկուծիւնը կը պարգևէր՝ աստուածուոյց խրատներով ու բանիւք: Այս քարոզուծիւնը՝ Ագաթանգեղեայ գրոցը մեծ մասն է:

Անկէ ետքը կը պատմէ Ագաթանգեղոս՝ Գրիգորի և Տրդատայ ձեռքով եղած բարեկարգուծիւնները՝ ի Հայաստան. անոնց ի Հռովմ ճանապարհորդելը.

նորէն դառնալը, Նիկիոյ ժողովոյն հրաւերը առ Լուսաւորիչն Հայաստանի, ու ասոր՝ իր որդին փոխանակ զրկելը ու առանձնութիւնը: Հոս կը լմննայ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը:

* * *

Այլ և այլ խնդիրք յուզուած են առ բանասէրս՝ Ագաթանգեղեայ գրոց հարազատութեան վրայ: Թէ Ագաթանգեղոս՝ ժամանակակից և ականատես անձն, Տրդատայ և սրբոյն Գրիգորի պատմութիւնը շարագրած է, իր դարուն մէջ Զենոբ Գլակ, և անմիջապէս հետևեալ դարու պատմիչք մեծարոյք և պատուական իրենց հնութեամբն և հաւատարմութեամբ, անտարակուսելի վկայութիւնը կու տան: Խնդիրը կը մնայ թէ անոնց յիշատակած ու մեր ձեռքը գտնուած ու Ագաթանգեղոսի անունը կրող գիրքը՝ արդեօք և մի և նոյն երկասիրութիւնն է, թէ վերջինս փոփոխութիւններ և այլայլութիւն կրած է:

Այս ենթադրութեան կամ կարծեաց պատճառը՝ վիճի նիւթ եղող գրքին պատմական հանգամանքն է. յորում ողջամիտ քննադատութեան թերութիւններ ենթադրելով նկատել, չեն յօժարիր ոմանք ընծայել զայն Ագաթանգեղեայ, որ իբրև քարտուղար՝ ընդունելով՝ ի Տրդատայ հրաման՝ գրելու անոր թագաւորութեանը անցից պատմութիւնը՝ ոչ յանձնողին արքայական մեծութեան և ոչ ալ գրողին կրնար պատշաճիլ, կ'ըսեն, այդպիսի ոճով և բացատրութեամբ աւանդել յետագայ սերնդոց՝ թագաւորին կիրքը, ամօթն ու շառագունանք, երկնասաստ պատուհասի մը հետևանք դէպքերն, և այլն:

Այսպիսի կարծիք և զգուշաւոր շրջահայեցութեան սլարտք մը՝ կրնայ պատշաճական սեպուիլ այնպիսի անձի մը համար՝ որ պատմութիւնն շարա-

դրել տուած ատեն՝ իր փառքն, համբաւն ու պատիւը կը փնտռէ. բայց ոչ անշուշտ այն մեծ թագաւորին՝ որուն համար այգալիսի երկնահարսը սարտուածիւն մը՝ ի վեր էր քան զամենայն փառս. զորմէ վաղայէ Խորենացի թէ « Յետ հաւատոցն որ ՚ի Քրիստոս ամենայն առաքինութեամբք բացափայլեալ . . . ընկեցեալ զերկրաւոր պսակս՝ զհետ ընթանայր երկնաւորին » : Աշխարհահռչակ պատմութիւն մը խարդախել, և կամ օտար ՚ի ճշմարտութենէ գոյն և կերպարանք տալ անոր՝ ոչ Տրդատայ և ոչ իր պատմչին կրնանք վերագրել :

Միւս աւարկութիւն մ'ալ, բովանդակ պատմութեանն հրաշապատումը լլաւովը, եթէ ոչ բոլորովին առասպել՝ գէթ առասպելախառն կարծուիլը :

Ասոր ալ պատասխանը հետեւեալ իրաւացի անդրադարձութեանց մէջ կը համարինք լիուլի ամփոփուած տեսնել, որ ոչ մեր՝ այլ հմուտ ու բանիբուն քննաբանի մը խօսքերն են. « Ագաթանգեղեայ պատմութիւնն, կ'ըսէ, իր ամէն մանրամասնութիւններովն անտարակուսելի ենթագրել՝ անհանձար գործ մը կրնայ սեպուիլ. վասն զի այսպիսի յատկութիւն՝ մարդկային ո՛ր և իցէ գրուածքի մը չի կրնար տրուիլ. մանաւանդ ուր տեղեալ և ժամանակաւ հեռաւոր անցից և դիպուածոց վրայ է պատմութիւնն : Բայց եթէ մատենադիրք կը սխալին, կը սխալին նաև անոնց քննադատք. և այնչափ տւելի՝ որչափ ջանան սուր միտք և հանձար ունեցող երևնալու փափաքով՝ դիմացինին պարզմտութիւնն արհամարհել : Չեմ հասկընար թէ ինչո՞ւ քրիստոնէութեան հաստատութիւնն ՚ի Հայաստան՝ պէտք է որ աւանց հրաշից կատարուած ըլլայ, մինչդեռ առողջ քննադատութիւնն՝ ուրիշ երկիրներու մէջ եղածներն տարակուսի տակ չիձգեր : Թող զի յԱգաթանգեղեայ պատմուածներուն մէջ՝ եթէ լաւ մտադրութիւն ըլլուի

անոնց, նշանակութեան արժանի այն է որ շատ բան կրնայ պատշաճապէս մեկնուիլ նաև ըստ մարդկային հաւանական կարծեաց. ինչպէս թագաւորին անբանական մոլեգնութիւնն, և իրեն հետ նաև նախարարացն՝ կամ առ տագնաոյ խղճի, կամ նմանութեամբ, և կամ արքային հաճոյական երևնալու համար. — բարեպաշտ այրւոյ մը ձեռքով՝ այնչափ սարի սրբոյն Գրիգորի ասորիլը ՚ի գբին՝ ուստի նաև Աստուծոյ թոյլտուութեամբ և խնամօք՝ նաև բնական սրտաձառներով կրնային տեղի տալ հեռանալ օձք. — սրբոյն և սրբուհեաց՝ երկար տանջանաց դիմանալը, մինչ գիտենք՝ թէ հոգեկան ոյժը կ'իշխէ զգացման ցաւոց, և կամ թերեւս նոյն իսկ տանջողք՝ առ հիացման և գթոյ՝ կրնային տանջանաց սասակութիւնն մերթ ընդ մերթ մեղմացընել . . . Մեծագոյն հրաշք, կրնանք սրբոյն Աւգոստինեայ հետ կրկնել, այնչափ բազմութեան փոփոխութիւնն է:

« Եթէ աւելի մանրամասնութեանց իջնենք՝ քննադատից առարկութիւններն իմաստակութիւնք կ'երևին մեզ. օրինակ իմն, երբ Ագաթանգեղոս կ'ըսէ թէ ամէն պատմածներուն ականատես եղած է, քննադատը ապացուցանելով թէ անանկ չէ, կը հետևեցընէ թէ ոչ ինչ է ճշմարիտ ՚ի պատմեալն: Ով որ կը պատմէ այնպիսի դէպքեր՝ որոնց մասամբ ականատես է, և մասամբ յայլոց հաւատարիմ տեսողաց լսած. կամ կը տեսնէ արդէն պատմուածներուն մերձաւոր արգասիքը, և կամ դործողաց շատին հետ կենսակից եղած է և ապրած, աւանց ստեղծ Ագաթանգեղոսի իր ստուգախօսութեան համար զրուցածը կրնայ երկրորդել: . . .

« Անհաւատալի կը թուի որ Տրդատ բարձր լերան մը ծայրէն՝ ուսոցը վրայ շալկելով՝ փոխադրէ այն քարինքը՝ որոնցմով պիտի բարձրանար իրմէ ՚ի մահ մատնուած սրբոց մահուան հանգստարանը, մինչ զա-

նոնք տեղափոխելու ուրիշ շատ միջոցք կային: ... Եթէ Տրդատ արքայական մեծութեանը վրայ՝ իր քրննադատէն տարբեր կարծիք ունէր՝ ինչ կրնանք ըսել: ... Այլ ինձ հաճոյ է այն ոչ անարդ նուաստութեանը մէջ՝ արքայական մեծվայելչութիւն մը նկատել. և առաւել կը մեծարեմ զՏրդատ իր այդ խոնարհութեանը մէջ՝ քան զՄաքսիմիանոս յաղթող և յաղթական»¹:

*
*
*

Սեբէոս եպիսկոպոս Մամիկոնեանից, եօթներորդ դարու մատենագիր, իր պատմական երկասիրութեանը մէջ՝ Հայոց հին պատմութեան վերաբերեալ հետաքննական ու բաւական ընդարձակ հատուած մը մէջ կը բերէ՝ Ագաթանգեղեայ ընծայուած. « Հայելով, կ'ըսէ, 'ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ, զոր եգիտ դրոշմեալ 'ի վերայ արձանի 'ի Մծբին քաղաքի՝ յապարանսն Սանատրուկ արքայի հանդէպ դրան արքունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայենիցն:

« Քանզի զսիւնս տաճարին խնդրեալ 'ի դուռն արքային Պարսից, և բացեալ զաւերածն վասն սեանցն ըստ դիտան արձանագրին դրոշմեալ 'ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթեւաց՝ յունարէն դպրութեամբ, զոր իմ գտեալ 'ի Միջագետս՝ 'ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ զրուցակարգել. քանզի այսու ունէր վերնագիրն այսպէս. « Ես Ագաթանգեղոս դրիչ գրեցի 'ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ, առեալ 'ի դիւանէ արքունի »:

¹ ԴՈՄՄԱԶԷՆՈՅ, 'ի յառաջաբանի իտալական թարգմանութեան Ագաթանգեղեայ:

Այս պատմական քաղաածը՝ կ'ամփոփէ մարիբա-
սեան ոճով Հայոց պատմութիւն մը՝ ի սկզբնաւորե-
լոյ ազգին մինչև ցթագաւորութիւն Պապայ, Տըր-
գասայ մահուընէն վաթսուներեք տարի ետքը։
Ասով յայտնապէս կ'իմացուի որ եթէ դրուածքին
հեղինակը ինքն Ագաթանգեղոս ալ ըլլայ՝ շարունա-
կութիւնն ուրիշի է։ Մեր ազգին պատմութեան վը-
րայ բոլորովին նոր մանրամասնութեանց կը հանդի-
պինք ՚ի սմա, և որ ՚ի Խորենացոյն աւանդուած չեն,
և որ իրեն բոլորովին անծանօթ երկասիրութիւն մը
պիտի չըլլայ, ինչպէս կ'ակնարկէ Սեբէոսի պատմու-
թեան նոր հրատարակողն (Պատկանեան)։ Վասն զի
Ագաթանգեղեայ ընծայուած այս հատուածին մէջ՝
Բագարատ և իրեն տոհմը՝ սերեալք ասին յԱրամե-
նակայ և ոչ ՚ի Հրէից՝ ինչպէս կ'աւանդէ Խորենացին,
և կը յաւելու. « Ասէլն ոմանց անհաւաստի մար-
դոց, ըստ յօժարութեան և ոչ ըստ ճշմարտութեան,
՚ի Հայկայ զթագադիր ազգ լինել Բագրատունեաց։
Վասն որոյ ասեմ, մի այդպիսեաց յիմար բանից հա-
ւանիր . . . զի ՚ի բայ բանից և անոճ իմն յաղագս
Հայկայ և նմանեացն կակազէ »։ Սակայն ինչ ալ ը-
սուի՝ հնագոյն և պատուական նշխար մ'է ազգային
պատմութեան, մեր ձեռքը չհասած պատմական
վաղեմի աղբիւրներէ քաղուած։

Կանկուա իւր Հաշարևան մէջ (Հատ. Ա. 195)
հրատարակելով այս գրուածքը՝ խորացիր կը գնէ.
Le Pseudo-Agathange, Histoire ancienne de l'Ar-
ménie.

* * *

Խնդիր է դարձեալ թէ ինչ լեզուով շարագրեր է
Ագաթանգեղոս իր Պատմութիւնը։ Վասն զի ոմանք
տեսնելով թէ անիկայ հռովմայեցի էր, օտարազգւոյ

համար անկարելի սեպեցին անանկ ճշգրիտ ու ընտիր հայկաբանելը, ուստի և ըսին թէ ինքը յունարէն շարագրած է այս գիրքը, ու ետքը 'ի թարգմանչաց' ի հայ լեզու փոխուած: Իրենց այս կարծեացը հաւաստիք մէջ կը բերեն թէ Ագաթանգեղոսի յունարէն օրինակը կը գտնուի առ Սիմէոնի Մետափրաստեայ, որ ուրիշ սրբոց վարուցը և վկայաբանութեանց հետ՝ սրբոյն Գրիգորի վարքն ալ կ'աւանդէ Ագաթանգեղեայ խօսքերն մէջ բերելով, բաց 'ի երկար վարդապետութենէն, և որ 'ի մատենագարանին Փլորենաիոյ պահուած միակ յոյն օրինակին հետևողութիւն է:

Այս կարծեաց հերքումը, ըստ մեզ, իր մէջն է: Ագաթանգեղոս հռովմայեցի էր, իսկ գրուածքը՝ յունարէն. սէտք էր որ լատին կամ հռովմայեցի լեզուով շարագրած ըլլար երկասիրութիւնը՝ որպէս զի այս տարակոյսը իր վրան չըլլար: Իսկ եթէ յունարէն գիտութեանը համար ինքը Ագաթանգեղոս կը վկայէ, ինչ զարմանք թէ հայերէն ալ սորված ըլլայ, որ այնչափ ատեն Հայոց արքունիքը կեցաւ, ու նախարարաց ու պաշտօնէից հետ խօսակից ու կենակից:

Երկրորդ՝ Ագաթանգեղոս կ'աւանդէ թէ Տրդատայ հրամանաւ ձեռք զարկաւ այս երկասիրութեան, ու Տրդատայ կամքն էր որ մեր թագաւորաց և արքունի գիւաններուն մէջ մնայ, որպէս զի ըլլայ « յօրինակ քաջալերիչ հոգևոր ծննդոց իւրեանց » . « զի և որդիք, կ'ըսէ, որ ծնանին՝ յարիցեն և պատմեացեն որդւոց իւրեանց, զի գիցեն առ Աստուած զյոյս իւրեանց, և մի մոռասցին զգործս Աստուծոյ. խնդրելով խնդրեացեն՝ զի մի եղիցին իբրև զհարս իւրեանց » : Ուրեմն Հայոց համար գրուած երկասիրութիւն մը՝ հարկ էր որ անոնց լեզուովը գրուէր. և որչափ ալ ենթադրենք թէ յունական լեզուին

ուսումը հասարակ էր մեր մէջը, սակայն տարակոյս չկայ որ ամենուն հասկընալի լեզու չէր: Փարպեցւոյն խօսքը՝ իր ժամանակի Հայոց համար, երաշխաւորութիւն է մեր այս կարծեացը. « Ոչ ինչ էին, կ'ըսէ, կարող՝ լսել և օգտել ժողովուրդքն այնպիսի մեծ աշխարհի »: Ագաթանգեղոսի սկզբնագրին յունական սեպուեղուն գլխաւոր պատճառ, ինչպէս ըսինք, նոյն լեզուով իր երկասիրութեան գանուելն է: Բայց այս պատճառը եթէ զօրելու ըլլար՝ հաւասարապէս պիտի զրուցուէր նաև հայկականին համար: Աւստի այս խնդրոյն վրայ ստուգութեամբ գատաստան ընելու համար՝ հարկ է երկուքն ալ իրարու հետ բաղդասել, և անանկով խնդրոյն լուծումը գիւրացընել: Մենք ալ այս հնարքին ձեռք զարնենք:

Ա. « Ձի գեան Երասխ (Ερασχ) յարուցեալ գայր գարիւ և գարիւ »:

Թէ որ սկզբնագիրը յունարէն ըլլար, Երասխ գետին անունը Երասխի չէր դնէր, հապա ըստ յունին Արասխ 'Αραξις.

Բ. « Երթեալ հասանէր յամուր տեղին Անի, 'ի թագաւորաբնակ կայանս հանգստանոցացն գերեզմանաց թագաւորաց Հայոց. և անգ կործանեցին զբազինս դիցն Արամազդայ՝ հօրն անուանեալ դիցն ամենայնի » . (του̃ Κρονου̃ του̃ πατρο̃ς Δι̃ος̃ παντοδαιμόνος) :

Ահաւասիկ յայտնի նշան մըն ալ թէ յոյնը հայերենէ թարգմանուած է. վասն զի հայերենին մէջ Արասխ բառը չկայ, ու զԱրամազդ հայր կը սեպէ ուրիշ ամէն աստուածոց. իսկ յոյն թարգմանիչը ասանկ կարգացեր է. « զբազինս դիցն՝ Արամազդայ հօրն՝ (Առոնոսի), անուանեալ դիցն ամենայնի » . ու այս վերջին երկու բառերը՝ Դիոսի անական ըրեր է παντοδαιμόνος բառով :

գ. « Գայր հասանէր 'ի Մրհական մեհեանն առ նուանեալ որդւոյն Արամաղղայ (εν τού έρω Ηφοιστου) 'ի գիւղն զոր Բագառայիճն կոչեն 'ի պարթեւարէն լեզուէն » :

Միչր աստուածը՝ ըստ արևելեան առասպելաց՝ արևն է, չէ թէ կրակը կամ Հեփեսոսս : Հոս ալ թարգմանչին՝ արևելեան դիցարանութեան անհմտութիւնը կ'երևնայ :

դ. « Ի կողմանս Կապադովկացւոց 'ի քաղաքն Կեսարացւոց' (εις πολλην Καισαρειων) զոր ըստ հայերէն լեզուի Մաժաք (Μασακ) կոչեն, զի տարեալ զԳրիգոր՝ քահանայապետ կացուցեն իւրեանց աշխարհին » :

Յունականին՝ հայերէն անմամբ դնելը 'ի +աղ+ն կե-
 « աղաց », փոխանակ ըսելու իրենց յատուկ ոճովը εις
 Καισαρειαν կամ εις πολλην Καισαρειαν, յայտնի քննադա-
 տական նշան է թէ հայերենէ թարգմանուած է յունա-
 կանը :

ե. « Եւ հրամայեաց կատարել անդ ամ յամէ 'ի նմին տեղւոջ ժողովել ամենեցուն 'ի յիշատակ սրբոցն, որ օր եօթն էր սահմի ամսոյ. (τού μηνός σαομή κατά χωραν λεγομενου, κατα δε ρωμαίους οκτοβριου) » :

Սահմի ամսոյն մեկնութեան այս յաւելուածը, կամ յունին « ըստ հռովմայեցւոց հոկտեմբերի » ըսելը, հաւանական փաստ մըն է մեր կարծեաց աստուգութեանը :

զ. « Եւ զյիշատակ վկայիցն բերելոց ժամագրեաց 'ի տօն մեծ հռչակեալ յառաջագոյն կարծեցեալ անտեացն պաշտաման, 'ի ժամանակի դիցն ամանորարբեր նոր պաղոց տօնին՝ հիւրընկալ դիցն Վանա-

արի • զոր յառաջագոյն իսկ 'ի նմին տեղւոջ սլաշ-
տէին յօր սւրախութեան նաւասարդ աւուր » :

Այս հատուածին մէջ հե-րշիւալ դէպ Վանաքի կո-
չուած տօնը՝ յատուկ էր Արամազդայ • որովհետև այս
հատուածը միայն թէ՛ յունաց և թէ լատին առասպելա-
բանութեանց մէջ Վանաքս-ը կոչուած է : Արդ մէկ առ-
տուածոյն տեղ՝ յունին բազմաւորական քενοδέκτων Θεῶν
Վանաքս-ը տարուածոց ըսելը՝ զօրաւոր ասլացոյց մըն ալ
է անոր սկզբնագիր չըլլալուն • վասն զի մեր լեզուին
դէպ ձայնը՝ բազմութեան վրայ առած է՝ փոխանակ
միոյն Արամազդայ :

Է • « Ապա եկեալ գտանէին 'ի Բարանաղեաց գա-
ւառին , 'ի լերինն որ կոչի Մանեայ այլք » :

Յոյնը հոս ալ փոխանակ դնելու σπήλαιον Μαγῆς , հայե-
րէն ձայնով կը դնէ Μαγααρχ .

Ը • « ՉՇահապն Շահապիվանի և զիշխանն սարա-
կապետութեան » (πασκαπστէան) :

Ահաւասիկ ուրիշ փաստ մըն ալ • Սարակապետութիւն
բառին նշանակութիւնը ծանօթ է մեզի • իսկ նոյն ձայ-
նով յունական բառը՝ թէ՛ մեղի և թէ Յունաց ան-
ծանօթ :

Թ • « Առնոյր (Գրիգոր) զԱրշակունեաց սոհմի ո-
րերն » : Յոյնը՝ Սարակիկոսաց կը դնէ :

Այս քանի մը օրինակք՝ բաւական կրնան սեպուել
'ի հաւատարիմ աւելել ենթագրութիւն մը՝ որում
համամիտ և զուգաձայն են նաև բազմագոյնք յազ-
գային և յօտար բանասիրաց , թէ Ագաթանգեղեայ
գրոց միակ գրչագիր յունական օրինակն որ 'ի լաւ-

րենտեան մատենադարանի Փլորենտիոյ է թարգմա-
նութիւնն 'ի հայկականէ :

Յունականն՝ բայ 'ի քաղուածոյ հրատարակու-
թենէն առ Մեռափրատեսի, ինչպէս յիշեցինք, ա-
ռաջին անգամ հրատարակուեցաւ 'ի Սախլաինգայ՝
լատին թարգմանութեամբ և ընտիր ծանօթութիւն-
ներով. իսկ վերջին տարագրութիւնն ըրած է Լան-
կուա 'ի Հառաքնան հայ պատմագրաց : Վարդապե-
տական մասն, որ Ագաթանդեղոսի գրոց երկրորդ
մասն է, կը սկսուի նաև 'ի յոյն ձեռագրին ¹ :

Որչափ ալ միաբանին բանասէրք յայտմ ենթա-
գրութեան, սակայն ոչ սակաւք 'ի նոցանէ, ինչպէս
ըսինք, կը զլանան տալ Ագաթանդեղեայ թէ յոյն և
թէ հայ լեզուով մեր ձեռքն հասած գրուածքին այն
հարազատութիւնը, զոր մեզ փափաքելի է չկատել
'ի նմանէ, հնգետասան դարուց աւանդական կար-
ծեաց և համոզման դէմ տարակոյս վերցընելով : Այս
է կարծիք եւրոպական նոր քննադատ բանասիրու-
թեան, որուն կը ձայնակցին և ոմանք 'ի մերազգի հրմ-
տից : Կը համարին թէ հեղինակին ժամանակէն մինչև
'ի հինգերորդ դար, յորում իր սրտմական երկասի-
րութիւնը թարգմանուած կը կարծեն 'ի հայ, մեծ
կերպարանափոխութիւն և այլայլութիւն կրած ըլ-
լայ սկզբնագիրը, և հայ ազգին երախտագէտ մեծա-
րանքն առ սուրբն Գրիգոր, օրինաւոր սեպել տուած
է այլ և այլ յաւելուածներ : Հետևաբար՝ Ագա-
թանդեղոսի բնագիրն, — որ լեզուով ալ գրուած
սեպելք, — հիմա կորսուած կը համարին, և « արգի

¹ ԴԵՂԱ, իտալացի հմուտ հայագէտն և քննադատ, վերջի
տարիներս ընտիր տեսութիւն մը հրատարակեց՝ Ագաթանդե-
ղեայ գրոց յոյն օրինակին վրայ՝ իրենց ուսումնական օրագրի
մը մէջ, բաղդատելով ձեռագիրն ընդ տպագրաց, և իրարմէ ու-
նեցած բազմաթիւ ընթերցուածոց տարբերութիւններն նշա-
նակելով :

Երկլեզու Ագաթանգեղոսն յետին ժամանակի մը գործ կ'երևնայ, կ'ըսեն, որ հին Ագաթանգեղոսի գործը իրեն հիմն գրեր է, բայց պատմութիւնը բոլորովին այլափոխուեր. և դիւանական և ատենական գրուածքն՝ վկայաբանութեան փոխուեր » : Սակայն այսպիսի կարծեաց ընդունելութեան դժուարութեանն ալ անձանօթ չեն. « Չարմանք է, կ'ըսեն, որ մեր հնաւանդ տարեգիրք՝ արդի Ագաթանգեղոսը կը ճանչնան, և հայ օրինակին լեզուին յստակութիւնն, ճոխութիւնն և հմտութիւնն ալ թարգմանչաց դարու արժանաւոր է. և մանաւանդ թէ ուրիշ յեանագոյն դարու մը ընծայելը՝ ազգային մատենագրական պատմութեան ընդգէմ է » :

Երեք մասն կը բաժնուի Ագաթանգեղոսի գրուածքն. առաջինն՝ Լուսաւորչայ, Հախիսիմեանց և Գայիանեանց վկայաբանութիւնն կ'ամփոփէ : Երկրորդ մասը՝ ի հեղինակէն մակագրուած է. Վարդապետոշիշև սրբոյն Գրիգորի սան Աստուծոյ. իսկ երրորդին խորագիրն է. Դարձ փրկոշքեան աշխարհիս Հայաստան ընդ ձեռն սրբոյն Լուսաւորչայի : Իր գրոցը քննադատք կը կարծեն թէ « Արչափ ալ երեք մասին ալ մատենագրական ոճը նոյն երևնայ, սակայն անիրաւ չէ երկրորդ մասն եկամուտ սեպել, և երրորդն յաւելուած. վերջնոյս ալ մեծ հաւաստիք են Աօրիւնի հետ ունեցած անթիւ նմանութիւնք բանից և բառից » :

Մենք կը կրկնենք թէ Ագաթանգեղեայ և թարգմանչաց մէջ եղած ոչ այնչափ երկար միջոց ժամանակի, և մանաւանդ այս վերջնոց վրայ ազգային անընդհատ և իրաւացի մեծարանքն՝ դժուարին կ'երևցընէ այդպիսի գրականական անհաւատարմութիւն մը՝ այնպիսի անձանց և դիպուածոց նկատմամբ՝ որ աշխարհածանօթք և աշխարհալուրք էին :

*
* * *

Ագաթանդեղեայ դրոց մասն կը սեպեն ոմանք նաև Գաշանց կոչուած թուղթը:

Պատմութիւննիս կ'աւանդէ թէ երբոր Տրդատ թագաւոր և Քրիզոր Լուսաւորիչ լսեցին Առստանդիանոսի հաւատալը 'ի Քրիստոս, այն հրաշալի փոփոխմանը խնդակից ըլլալու համար՝ անձամբ ելան 'ի Հռովմ գնացին, և այն առթով՝ իրարու հետ բարեկամական դաշինք դրին:

Այս դէպքին ստուգութիւնը՝ Ագաթանդեղոսի խօսքերուն մէջ յայտնի կը տեսնուի. « (Առստանդիանոս), կ'ըսէ, և արքային Տրդատայ իբրև եղբոր սիրելոյ սէր ցուցեալ ուրախութեամբ մեծաւ, մահաւանդ վասն աստուածածանօթութեանն նորա՝ առաւել դաշինս կուէր ընդ նմա. միջնորդ կալեալ ըզհաւատան որ 'ի տէր Քրիստոսն էր. զի անշուշտ մինչ 'ի բուն զհաւատարիմ սէրն 'ի մէջ թագաւորութեանցն սրահեսցեն »:

Իրմէն ետքը եկող սրտամագիրներն աւելի բացայայտ կերպով կը խօսին այս բանիս վրայ: Բիւզանդ կ'աւանդէ թէ երբոր Հայաստան աշխարհքը կը նեղուէր 'ի թշնամեաց, Վաղէս կայսեր կ'իյնար՝ իրմէն օգնութիւն խնդրելով, անիկայ ալ յանձն կ'առնոյր, « զուսան յիշեալ, կ'ըսէ, զգաշանցն կուէրց՝ զերդմանցն հաստատութեան միջնորդութեամբ 'ի մէջ կայսերն Առստանդիանոսի և 'ի մէջ թագաւորին Տրդատայ եղեալ էր »: Նոյն դաշանց հաստատութեան ստուգութեանը վկայութիւն կու տայ և Չենոր. « Ի ժամանակսն յայնոսիկ, կ'ըսէ, լուր եհաս 'ի գուռն արքային եթէ Առստանդիանոս կայսրն հաւատայ 'ի Քրիստոս Աստուած, դադարեցոյց զհաւածումն եկեղեցեաց, քաջութեամբ կալեալ զթա-

գաւորութիւնն • ապա խորհուրդ 'ի մէջ առեալ գը-
նալ 'ի դուռն կայսեր վասն գնելոյ գաշինս խաղա-
ղութեան 'ի մէջ իւրեանց » : Այս խօսքէն անանկ կը
հասկըցուի թէ Տրդատայ Հռովմ երթալուն գլխաւոր
պատճառը՝ այդ գաշանց հաստատութեան համար էր :

Տրդատայ մահուրնէն ետքը՝ երբոր Հայաստանի
ընտանի երկաւառակութիւնքը իրենց առիթ առնե-
լով՝ թշնամիք վրան կը վազէին անոր ստացուածքնե-
րովն ու կողոսյուլաով ճոխանալու, ինքզինքը պաշա-
պանելու անկարող Հայաստան՝ այն գաշանց թղթոյն
ղորութեամբը կայսերաց օգնութիւնը կը խնդրէր :
Նոյն գաշինքը և ուխտերը կը յիշեցընէր սուրբն
Վրթանէս՝ Կոստանդ կայսեր գրած թղթին մէջ, երբ
որ Տրդատայ Խոսրով որդին՝ անոր իշխանական ա-
թոռոյն վրայ կ'ուղէր նստեցընել : Չնայն և սուրբն
Յովսէփ կաթուղիկոս Թէոդոս կայսեր կ'երկրոր-
դէր, երբոր Պարսիկք՝ մոգութեան կրօնքը կ'ու-
ղէին Հայաստան մտցընել. « Նոքա, կ'ըսէ Եղիշէ,
ընթերցան զգիր պաղատանաց Հայոց աշխարհին և
զիշատակարանս նախնեացն. բաղում մատեանք 'ի
մէջ եկեալ ընթերցան, որ զնոյն ուխտ հաստատու-
թեան 'ի ներքս գտանէին » :

Այսչափ ստուգապատում վկայութեանց առջև
աարակոյս չիմնար թէ Տրդատայ ու Կոստանդիանո-
սի, Սեղբեստրոսի ու Գրեգորի մէջ գաշինք գրուե-
ցան. և հաւանական ալ է թէ այն ատեն գրուած
գաշանց թղթոյն յօրինուին Ագաթանգեղոս եղած ըլ-
լայ : Ասիկայ ոչ միայն իր ատենագարութեան պաշ-
տամանը յատուկ ծառայութիւն մըն էր, այլ նաև
Խորենացւոյն մէկ խօսքէն կրնայ դուշակուիլ : Որով-
հետև Վրաց աշխարհին առաքելուհի սրբուհւոյն
Նունեայ վրայ խօսելու ատեն, Ագաթանգեղոս քե-
ղի կը սովբեցընէ, կ'ըսէ, թէ ինչպէս քարողէց, « Ի
Կղարջից սկսեալ, առ գրամիք Ալանաց և Կասբից

մինչև 'ի սահմանս Մազքթաց » : Բայց Ագաթանգեղոսի սրատմագրութեանը մէջ Նունեայ և ոչ անունը կը տեսնուի, այլ միայն 'ի Բաշանց թղթին. որով կամ պիտի ըսենք թէ Ագաթանգեղոսի երկասիրութիւնը ամբողջ մեր ձեռքը հասած չէ, և կամ թէ անորն է նաև Բաշանց թղթոյն յօրինուածը :

Բայց թէ որ Ագաթանգեղոսի սրատմութեան ոճը՝ Բաշանց թղթոյն հետ բաղդաանք, թէ գրութիւնը և թէ լեզուն յայտնի կ'աղաղակեն թէ կամ բոլորովին անհարազատ է այս գրուածքը, և կամ այնչափ ձեռնամուխ եղած՝ որ անհարազատութեան վիճակի մէջ ընկեր է :

Նախ լեզուին անտեղութիւններէն սկսինք :

Ոչ միայն Ագաթանգեղոսի յատուկ վայելուչ ու հայկաբան ոճը չերևնար այս թղթոյս մէջ, այլ դանդուած մըն է զանազան նոր ազգաց լեզուացը բառերուն : Աւստի և տաճկական պին և ասնճախ բառերը կը դործածէ. արաբական վիշտի բառը, գաղղիացի ֆրեր (frère) ու չամբռ (chambre) ձայները. դոսիճայ կամ դոքսիքայ կը կոչէ զԽոսարովիդուխա, որ է տիշչես (duchesse) կամ տոշքեսսա (duchessa). նոյնպէս լատինական օֆրանդ (offrand) նուէր բառը : Կը թողունք ուրիշ ասոնց նման անհարազատ բառերը, որոնցմով յայտնի կ'երևնայ թէ Ալիլիկեցւոց կամ Սաչակրաց ժամանակակից էր այս թղթոյն յօրինողը՝ կամ անոր սկզբնագրին խանդարիչը : Նման՝ ու նոյն ոճով և իմաստներով թղթերու կը հանդիպինք նաև արևմտեան մատենագրութեանց մէջ, և որք ընդհանուր անուամբ Մոշրիակք պարգևատրութեանց Կոստանդիանոսի (Donations de Constantin) կը կոչուին, միջին անուանեալ դարուց շարագրութիւնք և յօրինուածք :

Լեզուին խամութեանը հաւասար աչքի կը զարնեն նաև այնպիսի գիպուածոց յիշատակութիւնք՝

զորոնք անկարելի էր որ Ադաթանդեղոսի պէս կիրթ ու հմուտ միտք մը մտածէր ու գրի վրայ առնուր: Ասոնց կարգէն է այն վիշապին պատմութիւնը որ կ'աշաբեկէր բոլոր Հռովմայեցւոց քաղաքը, ու Տրդատ սպաննեց զանիկայ. և ինչպէս յետին ու տխմար գրիչ մը կը յաւելու՝ այն յաղթամարմին վիշապին գլուխը մինչև 'ի դուռն քաղաքին բերաւ, զոր ետքէն յիսուհուերկու եղինք հաղիւ կրցան ձգել:

Սրբոյն Սեղբեսարոսի այնչափ ինքզինքը մեծցընելն ալ՝ ոչ իրեն սրբութեանը և ոչ վիճակին բարձրութեանը կրնանք պատշաճեցընել: Իրեն աթուր նստող հայրապետներէն ոչ ոք այն լեզուն գործածած է: Եւ անիկայ որ ինքզինքն այնչափ կը մեծցընէ՝ գրեթէ հաւասարապատիւ իշխանութիւն կուտայ նաև սրբոյն Գրիգորի. բոլոր արևմտից և արևելից եպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսապետաց և պատրիարքաց կ'արգելու որ չըլլայ թէ համարձակին Գրիգորի վրայ ձեռք գնել. այլ Հայոց կաթուղիկոսը միայն իրեն եպիսկոպոսաներէն կարենայ ձեռնադրութիւն առնուլ, և թէ սրբոյն Գրիգորի և յաջորդաց հաւանութեամբ պիտի գրուին Երուսաղեմի, Անտիոքայ և Աղեքսանդրիոյ մետրապօլիտք. և թէ յարևելս՝ առաքելական գահուն փոխանորդ սեպուրին Հայոց քահանայապետք:

Իարձեալ՝ ռամկական աւաստելներ ալ տեսնուին թղթոյս մէջ: Ասոնց կարգէն են՝ թէ Նոյ Փռիւպիոյ մէջ շինէր է իր տապանը. թէ Կոստանդիանոս՝ Բեթղէհէմ քաղաքը ընծայէր է Տրդատայ, և թէ Տըրգատ՝ իր հետն եղող կտրիճներէն իրեքհարիւր հոգի Կոստանդիանոսի արքունեաց մէջ ձգեր է անոր խընդրանօքը, որ ետքը կայսեր անձնապահապետներն եղեր են՝ 'ի պատերազմունս, և այլն:

Ասոնցմէ զատ ժամանակագրական այլ և այլ սխալ

ներ ալ կան: Ինչպէս, կ'ըսէ թէ Կոստանդիանոս իր մօրը Հեղինէի ձեռքով դանուած կենաց փայտին մէկ մասը շնորհէր է Տրդատայ. ուր ճշմարիտ պատմութիւնն կ'աւանդէ թէ Կոստանդիանոսի դարձէն շատ տարի ետքը եղաւ խաչին դիւարը Հեղինէի ձեռքով: Կը թողունք ուրիշ ստուգութեան կարօտ խօսքերը. Ինչպէս Կոստանդիանոսին՝ իրեն մօրաքրեւորդի կոչելը զՀաւիփսիմէ, ու զՏրդատէս փեւայ:

Այս ամէն հաւատարիք յայտնի կը ցուցնեն թէ հիմակուան մեր ձեռքն եղած Գաշանց թուղթը անհարազատ դործ մըն է յեալին ժամանակաց, կամ Ինչպէս վերն ըսինք, Ագաթանգեղեայ ձեռքով յօրինուածին՝ չէ թէ մասնաւոր՝ հապա ամբողջական խանգարումն:



Ագաթանգեղոսի անուամբ ձեռագրաց մէջ ուրիշ մանր երկասիրութիւն մ'ալ կայ այսպիսի խորագրով. Վասն վանորեից որ 'ի սոչրք քաղաքն յԵրուսաղեմ, յԱգարակեղեայ պատմութեան, որ եր դրացրապետ սոչրք Լուսաւորչիսն, և համառօտ ստորագրութիւն կամ անուանակոչութիւն մ'է յԵրուսաղեմ և 'ի մերձակայս սրբոյ քաղաքին դանուած վանորեից, զորս՝ ըստ ձեռագրին, հիմներ ու հաստատեր են Տրդատայ թագաւորութեան և սրբոյն Գրիգորի հայրապետութեան ժամանակ « գլխաւոր և անուանի իշխանք Հայաստանեայց »: Հաւանականաբար անհարազատ է այս գրուածքը, բայց ունենալով նաև պատկառելի հնութիւն մը՝ 'ի վերջ եօթներորդ կամ 'ի սկիզբն ութերորդ դարու. վասն զի գրուածքին մէջ կը յիշատակուի թէ Անաստաս անուանով հայ վարդապետ մը շարագրած է զայն 'ի ինդրոյ Համազասպայ Կամսարական իշխանի Պահ-

լաւուհւոյ՝ որ էր 'ի վերջ եօթներորդ դարու, և որ ազատեց 'ի ձեռաց պատրիարքին Երուսաղեմի Հայոց այս վանքերը, ուր յոյնք կ'ուզէին Յոբնաղի վարդապետութիւնը մուծանել. և թէ այս պատճառաւ նոյն վանաց միաբան հայ կրօնաւորք ժողով մը դուժարեւով, բողոքեցին առ կաթողիկոսն Յովհաննէս՝ որ էր յերկրորդ կէս վեցերորդ դարու (557-574): Ար հաւատարմացընէ զայս ձեռագրի մը յիշատակարանը, յորում կ'ըսուի թէ « գասաք յերկրին Գաղատացւոց, յԱնկիւրիա քաղաքի, սրբոյ Լուսաւորչի ընծայուած եկեղեցւոյ մէջ գիրք մը՝ և յորում այս հատուածը, և թէ Անաստաս կոչուած Հայոց վարդապետ մը երթալով յԵրուսաղեմ, աչքովը տեսեր է Հայոց ազգին պատկանող այս վանքերը, եօթանասուն թուով, ամէնքն աղէկ վիճակի մէջ. և գրի վրայ աւնջով՝ բերեր հետը Ծովաց գաւառը, որ հիմա Չմշկածագ կը կոչուի. ուր հանդիպելով իր գրուածքին, գաղափարեցինք. հաւատարմութեամբ »: Չի գիտցուիր թէ ո՞վ է այս ծանօթութեան հեղինակը, բայց եօթնևտասներորդ դարէն յառաջ ըլլալը անտարակուսելի կ'երևնայ:

Ագաթանգեղոսի կամ Անաստասայ ընծայուած այս գրուածքը՝ քանի մը տարի յառաջ (1883) գաղղիական թարգմանութեամբ հրատարակուեցաւ 'ի Փարիզ (Archives de l'Orient latin II) այս մակագրով. Anastase d'Arménie, (VII^{me} siècle). Les LXX Couvents Arméniens de Jérusalem.

* * *

Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ գտնուած Ագաթանգեղեայ հնագոյն գրչագիրք հետևեալքն են՝ ըստ տարագրեալ Կարենեան ցուցակին.

1. Մեծագիր՝ բոլորապիւր գրեալ 'ի թղթի 'ի

Յովհաննավանս որ 'ի Կարբի 'ի Թուին Հայոց ՉԽԲ (1293). յորում նաև թոշրն դաշակց, և Յաճախապատոշմ գիրք սրբոյ Լուսաւորչին:

2. Մեծագիր բոլոր հին ընտիր գրչութեամբ յանաստան Ակներ: - Ներքող Լուսաւորչի յՈսկեբերանէ:

3. Մեծագիր բոլորագիր 'ի Բաղէշ 'ի մենաստանն Խնդրահասար, 'ի Թուին Հայոց ՌԺԹ:

Մեր Մատենադարանին զեց և աւելի գրչագրաց մէջ՝ ընտրելագոյնն է հնութեամբ և ստուգագոյն ընթերցուածովք գաղափարեալն յօրինակէն որ յազգային Մատենադարանին Փարիզու. և որոյ վրայ եղած են կրկին տպագրութիւնք 'ի Ս. Ղաղար: « Գըրեալ, ինչպէս յիշատակարանն կը ծանուցանէ, 'ի Վարդանայ քահանայէ 'ի Թուականիս Հայոց ՉԳ, 'ի քաղաքն Ռիմ, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարին որ յանուն սուրբ աւետարանչացն Յովհաննու և Մատթէոսի, ուր էր նա հոգետուն Հայոց »:

Ասոնցմէ ամենէն աւելի հին է՝ Ագաթանգեղոսի երկաթագիր կրկնագիր օրինակ մը 'ի Մատենադարանի Մխիթարեանց 'ի Վիեննա:

« Այս կրկնագիր ձեւագրին բուն երկայնութիւնը մէկ սանաչափ ու լայնութիւնն ութը մասնաչափ է: Վրայի գրուածն է ամենէն հին բոլորագրով Անգրէի եպիսկոպոսի Աեսարու Կապագովկացւոց՝ մեկնութիւնն Յայտնութեան Յովհաննու աւաքելոյ, Ս. Ներսէս Լամբրոնացիէն թարգմանուած, որուն գիրքը առջինին չորս մասին մէկ մասն է. որովհետև ասիկայ գրողը՝ Ագաթանգեղոսին ամէն մէկ թերթը չորս ծալած է: Տակի գիրը միջին երկաթագիր է, ուսկից յայտնի կ'երեւայ որ ութերորդ կամ իններորդ դարերուն մէջ գրուած պիտի՝ որ ըլլայ: ...

« Օրինակին ընտրութեանը վրայ խօսք ընելը աւելորդ կը համարինք. արդէն կրկնագիր ըսելը ու

հնուժիւնը՝ անոր ընտրուժիւնն ալ կը ցուցնեն. այս միայն կ'աւելցընենք որ մինչև հիմա գանուած ամէն օրինակներէն շատ աւելի աղէկ և ընտիր է. առանկ որ Փարիզի Թագաւորական դրքատան օրինակն ալ, որ մինչև հիմա գանուած օրինակներուն մէջ ամենէն ընտիրն է, շատ աւելի ասով կը սրբագրուի, մէջի սխալ կամ մթին բառերն ու իմաստները կ'ուղղուին, միանգամայն անկից աւելի կտորներ ալ մէջը կը գանուի: Օրինակի համար, հոս քանի մը կտորներ դնենք: Փարիզի օրինակին յառաջաբանութեան մէջ (Տպագր. Վենետիոյ 1835) երես 4 այսպէս գրուած է. «... Յանքոյթ նաւահանգիսան հասանել կարասցեն, այլ առ չգոյուժեան աղքատութեան », և այլն. իսկ մեր կրկնագրին մէջ. «... Յանքոյթ նաւահանգիսան հասանել կարասցեն, սրբարեւ իսկ շատ այնք իսկ են, որ ոչ վասն ագանոշքեան զանձինս 'ի վնսն դնեն, այլ առ չգոյուժեան աղքատութեան »: Նոյնպէս նոյն երեսին մէջ ասղ 24 Փարիզի օրինակը կ'ըսէ. « Երկպատիկ օգտութեան աւելի եղագս գտանել կարասցեն, միանգամայն զպարտաւորան հաճել » . իսկ կրկնագիրը՝ « Երկպատիկ աւգտութեան եղի աղագս գտանել կարասցեն, միանգամայն զպարտաւորան հաճել »: Երես 7 ասղ 3 Փարիզեան օրինակը. « Ըստ վարիչ օգւոյն » . կրկնագիր. « Ըստ վարիչ աւգոյն »: Երես 8 ասղ 2 Փարիզեան օր. « Յանգգնութեամբ բարբառովք » . կրկնագիր. « Յանգգնութեամբ տղայաբար բարուք »: Երես 10 ասղ 4 Փարիզեան օր. « Երկայն ճանապարհացն » . կրկնագիր. « Երկայնուղայ ճանապարհաց »: Երես 17 ասղ 16 Փարիզեան օր. « Առնութեան » . կրկնագիր. « Բռնութեան »: Երես 20 ասղ 22 Փարիզեան օր. « Ո՛րք ուստեք, որ զայսպիսի շնորհով աստուածեղէն երևեցաւ » . կրկնագիր. « Ո՛րք ուստեք որ զայս ևնորոգատոր զառաքելարան շնորհս յան-

ճին ցոռցանելով, այնպիսին աստուածեղէն շնորհաւ երևեցաւ » : Նոյնպէս նոյն երեսին մէջ առջ 12. « Չալեօք ժամանակագրական ծովուս. որք հարցեալ զհայրական մատեանս պատմեցի նոցա » . իսկ կրկնապիւրը կ'աւելցընէ . « Չալեաւք ժամանակագրական ծովուս, պատմեց յազգս յայդ զժողովրդին (զժողովրդէնէն) ստացելոյ, որք աշրհնեացեն զտէր, որք յետ այսր անցեալ ժամանակաց գաղոցն իցեն . որք հարցեալ զհայրական մատեանս, պատմեցի նոցա » , և այլն : — Բոլոր գրքին մէջ այսպէս տարբերութիւններ ու գեղեցիկ յաւելուածներ կը գտնուին : Բայց ափսոս որ կատարեալ ամբողջ է . ինչու որ վրան նորէն օրինակողը՝ շատ անգամ հին մագաղաթին սիւներուն կէսէն կարած է , որով առդերուն կէսը դուրս մնացած է »¹ :

Այլ և այլ անգամ տպագրուած է Ագաթանգեղոսի գիրքը . ասոնց մէջ առաջին է 'ի Կոստանդնուպոլիս եղածը 1759ին էջմիածնի նուիրակ Աստուածատուր վարդապետի մը ձեռքով : Վերջի երկու տպագրութիւնքն եղած են 'ի Վենետիկ, Մխիթարեանց վանքը, 'ի 1855 և 'ի 1862, ընտիր և հարազատ ընթերցուածով . որոց խնամքով թարգմանուած է նաև խտալերէն և տպագրած հոն, 'ի 1845 : Նորագոյն տպագրութիւն մ'ալ հայ բնագրին 'ի Թիֆլիզ, 'ի 1882 :

Ագաթանգեղեայ գրոց եւրոպական թարգմանութիւնքն են , բաց յիտալականէն զոր յիշեցինք , լատինն մասնական Agathangel ; Acta S. Gregorii Illum. (Bolland. Acta Sanctorum ; Sept. VIII, 521) : Գաղղիականն . Agathange, Histoire du règne de Tiridate et de la prédication de S. Grégoire l'Illuminateur, avec suppressions des passages purement religieux, sur le texte arménien, accompagnée de la version grecque, par V. Langlois ; Paris, 1867. Մատենագիտական քննադատութիւնք . Agathangelos et la doctrine de l'Église arménienne au V. siècle . . . par Garabed Toumajan ; Lausanne. — Agathangelus, von Alfred von Gutschmid, ու մեր վերը ակնարկած Գէզա խտալացւոյն գրուածը :

¹ Ե-բողո, շաբաթական լուրեր, 1848, թիւ 9 :

ՁԵՆՈՒ ԳԼՍԿ

Ո՞վ էր Ձենոր: — Ձենորայ պատմական երկասիրոչքիւնը և նիւրը: — Իր գրոչածքիւն գլխաւոր աղբերք: — Ի՛նչ լեզուով գրելը: — Տպագրոչքիւնք թնագրիւն և քարգրանոչքիւնք:

Ասորի էր Ձենոր, ու սրբոյն Գրիգորի հետ Աեսարիայէն 'ի Հայաստան եկած, կրօնաւորական կենաց կարգերը՝ որուն նուիրած էր ինքզինքը, նորահաւատ աշխարհին մէջ ծաւալելու: Այս վախճանաւ Հուսաւորիչ Տարօնոյ մօտ Իննակնեան՝ կամ սրբոյն Կարապետի վանքը հաստատելով, հոն աւաջնորդ և վանահայր կարգեց զՁենոր:

Այսչափ է Ձենորայ վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս: Քանի մը խօսք ալ իւր երկասիրութեանը վրայ զրուցենք, յորում պիտի տեսնուի թէ ինչ պատճառաւ և երբ գրեց իւր պատմութեան գիրքը: Իւր և Ագաթանգեղոսի գրոց մէջ երեցած տարբերութեանց վրայ պէտք չէ զարմանալ, որովհետև ինչպէս ինքն ալ կ'ըսէ, Ագաթանգեղոսէն առաջ շարագրած է իւր գիրքը:

*
* *
*

Ձենոր իր պատմութեան գիրքը քանի մը նամակներով կը սկսի: Ասոնցմէ առջինը՝ սուրբն Գրիգոր Հուսաւորիչ կը գրէ առ Ալեոնգիոս հայրապետ Աեսարու. յորումնախ շնորհակալ կ'ըլլայ սրբոյն Յով

հաննու Մկրտչի նշխարքը իրեն ղրկելուն համար, և անոր ձեռքով Հայաստանի մէջ կատարուած հրաշալի դէպքերը կը պատմէ Գիտանեայ կոոյ պատկերին կործանմամբը: Շնորհակալ կ'ըլլայ դարձեալ Անտոն և Կրօնիգէս ճգնաւորաց համար, զորոնք նոյն սուրբ հայրապետը ղրկած էր 'ի Հայաստան, և կը խնդրէ որ անոնց նման ուրիշներ ալ յուղարկէ, մանաւանդ զՏիմոթէոս և զԵղիազար՝ սրբութեամբ նշանաւոր անձինքը:

Ղեւոնդիոս այս թղթոյն փոխարէնը կը դարձընէ առ Լուսաւորիչն: Ուրախակից կ'ըլլայ այն ատուածահրաշ փոփոխութեանց համար՝ որոց հանդիսարան եղած էր Հայաստան. ու այլ և այլ ղգուշութիւններ կը պատուիրէ սրբոյն Գրիգորի: Իսկ այն կրօնաւորաց համար՝ զորոնք կը խնդրէր իրմէ, կը ծանուցանէ որ ուրիշ տեղ են: Սուրբն Գրիգոր այս թուղթն առնելով շատ ցաւեցաւ, ու թագաւորին և իշխանաց հետ մէկտեղ թուղթ մը գրեց առ Եղիազար և առ Տիմոթէոս: Ասոնց գործակից ու վաստակակիցք Բեկտոր, Անաստաս, Աքիւղաս և Մարկեղիոս նոյն ժամանակները Բիւզանդիոն քաղաքը եկեր էին. հոն հանդիպեցան իրենց քանի մը անձինք որ Տարօնոյ Աշախաա քաղաքէն եկած էին. ու պատմեցին թէ ինչ զարմանալի գործեր կատարեց Աստուած սրբոյն Գրիգորի ձեռքովը. և փափաքելով այս դիպաց մանրամասն տեղեկութիւնը ունենալ, մասնաւոր թղթով մը աղաչեցին զսուրբն Գրիգոր որ իրեն պաշտօնէիցմէ մէկուն պատուիրէ՝ որպէս զի այդ ամէն հանդիպած դէպքերը՝ գրով մը իրենց ծանօթացընէ: Սուրբն Գրիգոր երբոր այս թուղթն առաւ, Չենոբայ Ասորւոյ հրամայեց որ առջի ու երկրորդ պատերազմաց պատմութիւնը նամակով մը անոնց իմացընէ: Չենոբ ուղեց որ Խոսրովու մահուընէն սկսի պատմութիւնը. բայց սուրբն

Գրիգոր յանձն չառաւ. հապա միայն անոնց խնդրա-
ծը գրել պատուիրեց:

Այս առթով շարագրեց Չենոբ իր Պատմութիւ-
նը: Համառօտիւ կ'աւանդէ սրբոյն Գրիգորի Լու-
սաւորչին պատմութիւնը, Խոսրովու մահը Անակայ
ձեռքով, անոր ազգատոհմին բոլորովին ջնջուիլը, ու
միայն երկու հոգւոյ ազատիլը, ու անոնցմէ մէկուն՝
Ժամանակ անցնելէն ետքը Տրդատայ քով ծառայու-
թեան մտնելը, ու կռոց պաշտօն չմատուցանելուն
համար այլ և այլ տանջանաց մատնուիլը, վիրապը
իջնելը, անկէց դուրս ելլելով՝ դամէնքն աշակերտե-
լը քրիստոսական հաւատոց, եպիսկոպոս ձեռնա-
գրիլը՝ ի Ղեւոնդեայ: Դարձեալ կը պատմէ թէ ինչ-
պէս սուրբն Գրիգոր Կեսարիայէն դառնալու ատեն
ամէն ջանքը բանեցուց կռատուններն ու մեհեաննե-
րը կործանելու, և այն պատճառաւ կռապաշտ Ար-
ձան ու Բեմեար իշխաններն և իրենց համախոհքն՝
Գրիգորի ու Տրդատայ հետ միաբան եղող հաւատա-
րիմ ու քրիստոնեայ բանակին հետ պատերազմե-
ցան: Ասով կը լմըննայ Չենոբայ գրոց առջի պատ-
ճէնը:

Երկրորդ պատճենին խորագիրն է «Վասն պա-
տերազմին որ յԱրձանն եղև» . յորում նոյնպէս
Տրդատայ ըրած պատերազմներուն և քաջութեանց
պատմութիւնն ընելով կը լմընցընէ երկրորդ թուղ-
թը, որ միանգամայն իր գրոցն ալ լրումն է:

*
* *
*

Այլ և այլ աղբիւրներ ունեցած է Չենոբ այս
գիրքը շարագրելու համար. ու անանկ տրամագիր-
ներ կը յիշատակէ որ կամ միայն անուամբ յայտնի
և կամ բոլորովին անծանօթ են մեզ: Ասոնց կար-
գէն են Բարդա կամ Բարդեժան և Պիսիդոն թարգ-

մանիչ: Ուր որ ինքը ստիպուած է համառօտ ոճով անցնիլ, հոն երբեմն այս պատմագրաց կը զրկէ իր ընթերցողքը. « Ընթերցիր, կ'ըսէ անդ մը, զթագաւորութիւն Նեփթաղինեկայ հելէնացի գրով, և կամ զթագաւորութիւնն Ճենաց զոր գտանես յՈւրհայ քաղաքի առ Բարդայ պատմագրի »: Ուրիշ անդ մըն ալ. « Զոր էթէ ստուգիւ կամիք իմանալ, զՊիսիդոն թարգմանիչ ասորի՝ հարցէք »:



Ինչպէս որ և իցէ հին երկասիրութիւնք, ասանկ ալ Զենոբայ գրուածքը շատ աղաւաղութիւն կրած է անհմուտ և ձեռնամուխ գրիչներէ, որով թէ՛ լեզուին և թէ՛ պատմութեան մէջ այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք մտած: Ասկէց առաջ եկած է լեզուին խամութիւնը, բառից և դարձուածոց սխալ կամ անհարազատ իմաստներով ու եղանակաւ գործածուիլը, երբեմն ալ ամբողջ խօսքերուն մութ և անիմանալի մնալը:

Զենոբայ ինչ լեզուով գրելուն վրայ տարակոյս կայ. հաւանականաբար հայերէն լեզուով գրած չէ, որովհետև թուղթը ասորւոց համար ըլլալով՝ հարկ էր որ անոնց լեզուովը շարագրեր: Ոմանք կը համարին թէ նախ ասորերէն գրած ըլլայ, ու ետքը թարգմանած 'ի հայ, որովհետև 'ի գրչագրաց ոմանք այս խորագիրը կը գնեն նոյն գրքին. Պատմութիւն Տարսուց՝ զոր քարգանակաց Զենոբ ասորի: Բայց էթէ մէկը՝ քարգանակ բառը շարագրելու անդ գործածուած հասկընայ՝ խօսքին իմաստն այլայլած չըլլար: Կարելի է որ հայերէն թարգմանութիւնը ժամանակաւ ետքը եղած ըլլայ, և որովհետև Զենոբայ և անոր պատմութիւնը շարայարողին՝ Յովհաննու Մամիկոնեանի գրոցը մէջ շատ նմանութիւն կը տես,

նեն ոմանք, հաւանական կը սեպեն որ նոյն իսկ Մա-
միկոնեանն եղած ըլլայ Թարգմանիչը:

Զենորայ գրոցը առաջին տպագրութիւնն եղած է 'ի Կոս-
տանդնուպոլիս 1719ին, ջանիւք և սրբագրութեամբ Պաղտա-
սար դպրի. իսկ երկրորդ և ընտրելագոյն տպագրութիւնն 'ի
Վենետիկ, Մխիթարեանց վանքը 1856ին, այլ և այլ ձեռագրաց
բաղդատութեամբ. յետ որոց աւելի հին և ընտիր օրինակ ալ
գտուած է: Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց ցուցակին
մէջ՝ երկու օրինակ կը գտնենք Զենորայ պատմութեան գրոց,
մին բոլորագիր և միւսն նոր անթուականք (Թիւ 1641, 1642):

Կրկին Թարգմանութիւնք եղած են իր գրոցը 'ի գաղղիական
բարբառ. առաջինն, Histoire de Daron par Zenob de Klag, évêque
syrien, traduite pour la première fois de l'arménien, et accompagnée
de notes, par Ev. Prud'homme. Paris, 1864. իսկ երկրորդն, Ze-
nob de Glag, évêque syrien; Histoire de Daron, traduction nou-
velle par V. Langlois. (Collection des Historiens anciens et moder-
nes de l'Arménie, publiée en français). Paris, Librairie de Firmin-
Didot frères, fils et C. Tome I, 1867.

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՐԹԵԻ

Սրբոյն Ներսեսի վարոց հանառօտութիւնը: —
Իր արդիւնքը նկատուանք մեր քաղաքական պատմու-
թեան: — Բանասիրականին վրայ ոչնեցած ազդեցու-
թիւնը: — Իրեն ընծայուած երկասիրութիւնք:

Այս նուիրական անուան առջևը՝ մեր քաղաքա-
կան պատմութիւնը նոր կերպարանք մը կ'առնու.
Հայաստանի արքունական սասանեալ դահոյքը՝ մէկ
երկու անգամ իրեն պարարկան է իւր հաստատու-
թիւնը. Թագաւորաց սաստիչ, նախարարաց ու ժո-

ղովորեան խրատող ու քարող, ամենուն հաւասար հայր եղած, և ազգին անմահական երախտագիտութեանը արժանի: Սակայն ոչ ժամանակն իրեն, և ոչ ինքը ժամանակին արժանաւոր կ'երևնայ. իւր ամէն ջանքով՝ զՀայաստան վերանորոգելու, գրեթէ աչքովը կը տեսնէ անոր անկումը, և հողեխառն զմայլմանցը մէջ՝ արցունքով կը նկատէ անոր գլուխը գաւիք փորձանքները. անանկ թշուառութիւններ՝ երկնից կամքովը սահմանուած, որոնց առջևն առնելու համար՝ բաւական չըլլար իւր մեծ հոգին և անխոնջ եռանդը: Մանաւանդ թէ պատմութեանց մէջ քիչ անգամ իրեն նմաններն ունեցող դէպքով մը՝ անօրէնութիւնը դժնդակ յաղթանակ մը կը կանգնէ, և այն լեղուն և սիրտը՝ որուն խրատուց չկրնար հանդուրժել, և որուն աւաքինութեանց նմանիչը վատութիւն կը սեպէ, բոլորովին կը համրացընէ, թոյն խմցընելով անոր՝ որ իւր հայրենեացը անմահութեան բաժակը մատուռակելէն չէր յոգնած:

Այս է մեծին Ներսիսի վարուց համառօտ ուրուագիծը: Տխուր դէպք մը, որուն ամօթը՝ դարուց հեռաւորութիւնն չէ կրցած փարատել:

* * *

Ինչպէս ազգին քաղաքական կենացը, ասանկ ալ բանասիրականին վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է Ներսէս. թէպէտ և պատմութիւնն իսկ այս նկատմամբ խիստ քիչ տեղեկութիւն կ'աւանդէ:

Տղայութեան հասակին Աեսարիա գնացած է Ներսէս, և հոն իմաստասիրական ուսմանց մէջ ունեցած յառաջադիմութեամբը՝ աշակերտակցացը սիրելի, վարդապետաց ալ զարմանալի երևցած, ինչպէս կը վկայէ Բիւզանդ: Անկէց Աոստանդնուպոլիս անցնելով, հոն Յունաց երևելի իշխաններուն մէկուն

գուսարն իրեն ամուսնացուց, և այն զուգութեան միակ պատուղն եղաւ սուրբն Սահակ պարթև:

Հայաստան դառնալէն ետքը՝ Փառնէրսէհի յաջորդ եղաւ ՚ի կաթուղիկոսութեան: Այն պաշտամանը մէջ մտանց տեսնելով հայրենեաց խեղճութիւնը, անոր միակ դարման սեպեց ժառանգաւորաց կրթութիւնը. անոր համար բոլոր Հայաստանի մէջ վանքերը շաացուց. որոնց թիւը սմանք ինչուան երկու հազարի կը հանեն, և անոնց բարեկարգութեանն համար կարգեր ու կանոններ սահմանեց, ինչպէս որ տեսած և սովորած էր առ Յոյնս:

« Զօրաւորն ՚ի բան և ՚ի դործ, կատարեալ աշխարհակալն հոգւոց՝ չէ թողուցած մեղի մասնաւոր երկասիրութիւն մը իւր մտաց և գրչի արդիւնք. սակայն կարելի է մտածել որ հայրապետ մը ունեցած չըլլայ վերաբերութիւններ ընդ թագաւորս դրացիս, ընդ իւր ստորակարգ եպիսկոպոսունս և ընդ բոլոր ազգին՝ զանազան առիթներով: Բայց այս տեսութիւններէս բան մ'ալ աւելի կ'ենթագրենք, որ սուրբ հօրս արդիւնք եղած է մեր Մաշտոցն, չըսեմ նաև Պատարագամտոյցն և Ժամագիրքն, այնպիսի մատենք որ միակ կարևորք էին յամենայն ժամանակի. կը յիշէ Բուզանդ, որ սուրբն Ներսէս ՚ի սպանութեան Գնեւոյ առաւօտեան ժամերգութիւնը կը կատարէր, և Մեսրոպ երէց կը յիշէ թափօր խաչիւ և աւետարանաւ. կրնանք համարել միանգամայն որ սուրբն Ներսէս իբրև զսուրբն Բարսեղ յարգարած ըլլայ զեկեղեցական մատենս ըստ մասնէ: Վկայէ ինքն Մեսրոպ որ մեր Մաշտոցին քահանայաթաղն՝ աղօթքն և հրաժարականքն՝ այն խօսքերն են զոր արտաբերեցին երջանիկ շրթունքն հոգիացեալ մարմնոյն Ներսիսի ՚ի ժամ արբման բաժակին: Երկարատև ազգուութիւն մը ունեցաւ թոյնն ՚ի նմա, և ըրաւ առ նախարարս այն սրտաւուչ հրաժեշտն՝ զոր

կ'ընթեանուէք յիւր աշակերտին գրուածս. կը դարձընէ սիրան առաւել քան զաչսն՝ առ շրջակայս և կ'ըսէ. « Ողջոյն ձեզ դասք քահանայից, ողջոյն ձեզ կարգ սարկաւադաց, ողջոյն ձեզ մանկուէք սուրբ եկեղեցւոյ, ողջոյն ձեզ հաւատացեալ եղբարք. ես ճանապարհորդեցի առ արարիչն իմ. Թողի զամենայն զկեանս իմ, և Թողի զժառանգութիւնս իմ. ըստ հրամանի քում դարձայ՝ ի հող յորմէ ստեղծայ: Ահա հրաժարիմ՝ ի քէն սուրբ եկեղեցի: Ահա մեկնիմ՝ ի ձէնջ սիրելի եղբարք, ի կոչումն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ » ... Այս ողջոյնքն են զորս կ'արտաբերէ ցարգ հանգուցեալն ի Քրիստոս՝ բերանով քահանային, որով Մաշտոցին գեղեցիկ գրուագ մը իր մասերովն անկէ աւնուած է:

« Բայց մարդկային միտք շատ անգամ եղածովն գոհ չըլլալով, կը սիրէ և կ'ախորժի նաև յաւելուլ և բարդել. այսպիսի գրուածներ ստեղծած է մեր պատմութիւնն վասն սրբոյն Ներսիսի: Ինչպէս Մեթոախոս պատարացի, և Ագաթրոն մը ՚ի մեզ, և Հիպպոդիատոս մը գրած ըլլալնին կ'աւանդուի, Նեւին և վերջին գալստեան համար և կատարածի աշխարհիս, ոչ ինչ նուազ գրութիւն մ'ալ մերքն կուտան Ներսիսի, որպէս թէ ՚ի կատարած կենացն խօսած ըլլայ Հայոց ազգին և կատարածին վրայ և Նեւին. և այս պատմողն և մանրամասն գրողն է ինքն Մեսրոպ երէց վայելչաբան ոճով պատմիչն, որ և ... կը յաւելուլ եւս որ սրբոյն Ներսիսի մահուանն առաջիկայ գտան երկուք ոմանք՝ Մեսրոպ և Եպիփան՝ աշակերտք սրբոյն, որ և զհայ գիրն գտան »¹:

1 Բաղմուկեայ, 1877, յէջ 557:

ԲԻԻԶԱՆԴ

Բիշգանդ և իր անձին և ազգին վրայ եղած այլևայլ եկերադրոչքիչնք: — Փարսեցի և իր խօսքերը Բիշգանդայ վրայ: — Բիշգանդայ պատմական գիրքը՝ համեմատոնում ոչրիչ ազգային պատմչաց հետ: — Աննցմե օտարանալն շատ դիպոնումոց շիշատակոչքեան մեջ՝ օտարոչքիչն կ'եկերադրե նաև ազգաւ: — Սահառոչնի կոչոչիը, ոչ այդպիսի անոչանակոչոչքեան հաշանական սեպոնում պատմաւ մը: — Ո՞ր շեղոնով գրոնում է իր երկասիրոչքիչնը: — Արդեօք ամբողջ հասամ է ձեռոչրնիս Բոչգանդայ յօրինում պատմոչքիչնը: — Բոչգանդարանի նիչքը: — Տպագրոչքիչնը և քարգմանոչքիչնը:

Զորրօրդ դարուն դլխաւոր մատենագրաց մէկն է Բիւզանդ Փոստոս, նշանաւոր իր ընախը և գեղեցիկ երկասիրութեամբը, և դարձեալ իր վրայ եղած զանազան կարծիքներովը: Մենք իրեքի կրնանք վերածել այս կարծիքները. նախ թէ ո՞վ է Բիւզանդ և ի՞նչ ազգէ. երկրօրդ թէ ի՞նչ լեղուով սրամագրեց, և երրօրդ թէ արդեօք իր գրուածքը ամբողջ հասամ է մեր ձեռքը:

Բիւզանդայ համար ոմանք կը զրուցեն թէ Յոյն էր ազգաւ, և այլք թէ Հայ: Երկու կարծեաց հետևողներուն ալ պէտք եղած հաստատուն պատճառները կը սրահօին իրենց գրութիւնը հաւաստելու կամ այլոց կարծիքը հերքելու համար: Այն վախճանաւ հարկ է որ այս խնդրոյս լուծումը հի-

ներուն գրոցը՝ կամ աւելի լաւ՝ Բիւզանդայ գրոցը մէջ փնտռենք: Բանանք անոր վեցերորդ դպրութեան ցանկը. և հոն կը տեսնենք մասնաւոր գլխոյ մը նշանագրութիւն հետևեալ խօսքերով. « Ստորոտ ամենայն պատմութեանց՝ յազագոյն իմ տեղեկութեան, որ միանգամ զմատենս ընթեռնոյք, տունք տասն՝ համարական թուօք »: Սակայն գրուածքին մէջ այս նշանաւոր և հետաքրքրական գլուխը պակաս կը գտնենք: Միայն նոյն գրոց հինգերորդ և վեցերորդ գլուխներուն մէջ Փաւստոս անուանով եպիսկոպոս մը կը յիշատակուի, սրբոյն Ներսիսի եպիսկոպոսապետին ժամանակ, և անոր տանը թելակալ կամ հոգաբարձու, և իր Առաստով եղբայրը, որոնց համար յայտնապէս կ'ըսէ պատմագիրն թէ « էին սոքա լեալ ազգաւ հուռմ »: Թէ որ հոս յիշուած Փաւստոսը՝ նոյն է պատմութեան գրոց հեղինակին հետ, ամէն տարակոյս կը վերցուի, և իր ազգութիւնը կը յայտնուի: Աւրիշ վկայութիւն մըն ալ այս կարծեաց կրնանք սեպել Փաւստոսի պատմութեան երրորդ դպրութեան վերջին գլխոյն այս խօսքերը. « Կատարեցաւ երրորդ դարք, քսան և մի պատմութեանց դպրութիւնք, (այսինքն նոյնչափ գլուխք) ժամանակագիր կանոնք Փաւստայ Բիւզանդայ ժամանակագիր մեծի պատմագրի, որ էր Ժառնակագիր Յռնաց »:

Սակայն ոմանք այս վկայութիւնները բաւական չսեպելով, և տեսնելով որ Բիւզանդ հայերէն յօրիներ է իր պատմութեան գիրքը, կարծեցին թէ մեր ազգէն ըլլայ, և միայն Բիւզանդիոնի մէջ իր ուսմունքը կատարած ըլլալուն համար Բիւզանդ կամ Բիւզանդացի կոչուած. ինչպէս նաև ոմանք մեր թարգմանիչներէն Աթենքի մէջ իրենց ուսման ընթացքը ըրած ըլլալնուն համար Արեւնացի կոչուած են: Բայց մեզի այս կարծիքը անընդունելի կ'երևնայ, և ի հա-

ւաստիս՝ մէջ կը բերենք նախ վերի յիշուած երկու վկայութիւնները՝ երկրորդ՝ ուրիշ թէ ժամանակակից և թէ իրմէն ետքը եկող պատմագրաց խօսքերը, և երրորդ՝ ասոնցմէ ամենէն աւելի իր պատմութեան գիրքը:

Այս երկրորդ ու երրորդ հաւաստեաց վրայ քիչ մը երկընկեկ խօսինք:

Բիւզանդաց վրայ խօսող պատմագրաց մէջ գլխաւոր է Ղաղար Փարպեցի՝ որ ժամանակաւ իրմէն քիչ ետքը կ'իյնայ: Ասիկայ Ագաթանգեղեաց վրայ գովութեամբ խօսելէն ետքը կը յաւելու. « Երկրորդ գրոցն անուանեն զոմն պատմագիր կոչեցեալ՝ Փոստոս Բիւզանդացի. և վասն զի կարգեցոցն առ 'ի նմանէ 'ի տեղիս ուրեք, կարծեցին սմանք բանք ինչ ոչ յարմարք և գիպողք, յերկուացեալ հարկաւորին՝ չասել զայնպիսի անպատշաճ կարգումն Բիւզանդացւոյ ուսելոյ »: Ետքը Բիւզանդիոն քաղաքին վրայ մեծ համարմամբ խօսելէն վերջը, կը զրուցէ. « Յայնպիսուսն քաղաքի, և 'ի մէջ այնչափ բազմութեան ուսելոյ վարժեալ այրն Փոստոս, այնպիսի ինչ արդեօք անհաճոյս ըսողաց կարգէր 'ի պատմութեան իւրում. քա՛ւ և մի լիցի. ուստի և անհաւատալի իմում տկարամտութեանս կարծեցեալ գործն, ասեմ թէ այլ ոք յանդուգն և անհրահանգ բանիւ լրբաբար ձեռն արկեալ՝ յիւրան գրեաց զինչ պէտարսա կամի... և անուամբ Փոստոսին՝ զիւրոյ յանդրգնութեան սխալանս համարեցաւ ծածկել. և այն յայտնի երևի ամենայն հայցողաց. քանզի եւն ունակ 'ի Յոյնս, այլ մանաւանդ յԱսորիս »:

Փարպեցւոյն այս խօսքերը թէ որ մտադիր ու անաչառ քննութեան տակ ձգուին, մեզի կ'երևնայ

Թէ մեր կարծեացը զօրաւոր և անհակառակելի վը-
կայութիւնք են: Իրաւ է որ ոչ հայ և ոչ յոյն ը-
լալուն որոշ խօսք մը կայ սա հատուածիս մէջ, բայց
յոյն՝ մանաւանդ թէ, ինչպէս ոմանք կ'ենթադրեն,
ասորի ըլլալուն աւելի կրնան վերաբերիլ: Փարպե-
ցւոյն պէս հմուտ անձի մը տգիտութիւնը այս խնդրոյս
վրայ, աւելի մեծ տգիտութիւն մը կ'ենթադրէ աղ-
դին մէջ. և թէպէտ իր պատմութեան գիրքը յունա-
րէն կամ ասորի լեզուով գրուած ըլլայ, և իրմէ կամ
ուրիշէ մը հայերէն թարգմանուած, բայց կ'երևնայ
թէ ժողովրդեան մէջ Բիւզանդայ անունը կար, իսկ
իր անձին վրայ ստոյգ տեղեկութիւն մը պակաս էր:
Փարպեցին ալ չափազանց խղճմտութեամբ՝ որ իրեն
պատիւ է, աղդին մէջ նոյն հեղինակին համարուածը
չկոտրելու համար, քաղաքէն՝ քաղաքացին կը սկսի
դովել. ուստի և անոր գրոցը մէջ եղած անտեղու-
թիւնքը ուրիշ տգէտի մը կ'ուղէ ընծայել, որ յան-
դրգնութեամբ, կ'ըսէ, ձեռք զարկաւ, ու անանկ ի-
մաստուն մարդու մը գրուածքը խանգարեց. և թէ
այս գէպքը զարմանալի կամ անօրինակ բան մը չէ.
վասն զի կայ այդ սովորութիւնը Յունաց մէջ, բայց
մանաւանդ Ասորւոց:

* * *

Սակայն Փարպեցւոյն անորոշ խօսքերէն աւելի՝
Բիւզանդայ գիրքը անոր ազգութիւնը կը յայտնէ:
Կարգէ դուրս աննմանութիւն մը կը տեսնուի անոր
գրոցը մէջ հայկական պատմութեանց վերաբերեալ
գիպուածոց նկատմամբ՝ տարբեր յայլոց պատմչաց
բանից, որ համազգւոյ մը համար անկարելի էր. և
ալ աւելի՝ չափազանց ատելութեան ոգի մը ընդ-
դէմ չայոց: Փարպեցւոյն մեղադրանքն ու զարմանքն
ալ այս կէտին համար է, և զպատմիչն արդարացընե-

լու ջանից նպատակն: Մէկ քանի օրինակ մէջ բերենք:

Սուրբ Յակոբ Մծբնայ հայրապետը՝ որ գրեթէ Բիւզանդայ ժամանակակից կը սեպուի, և զոր մեր ամէն՝ թէ հին և թէ յետին ժամանակաց պատմիչները՝ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին հօրաքեռորդին կը սեպեն, ազգաբանութիւնն ալ մէջ բերելով, ՚ի Բիւզանդայ երկբայութեամբ մը կը յիշուի. « Որ փոխանակ ազգաւն պարսիկ կոչէր » կ'ըսէ:

Նոյն սուրբ հայրապետին համար Խորենացին և իրմէ ետքը եկող ուրիշ պատմիչներ կ'աւանդեն, թէ Ռշտունեաց Մանաճիհր իշխանը՝ Սսորւոց կողմի Բակուր բգեշխին վրայ պատերազմի ելլելով՝ զանկայ կը մեռցընէր. ու թէ ՚ի զինուորաց և թէ ռամիկ մարդիկներէն շատերը գերելով, սրբոյն Յակոբայ ութը սարկաւազունքն ալ ծովը նետել կը հրամայէ: Բիւզանդ այն ութ անձինքը ութհարիւրի կը հանէ. « Եւ առ վայրենի բարուցն զոր ունէր, կ'ըսէ, յանձին իւրում, իբրև նմա հեճուկս առնելոյ, ութ հարիւր այր որ կային ՚ի կապանս առանց յանցրման, ետ ածել առաջի նորա, և հրամայեաց ՚ի դահճէ միջէ ՚ի ծով անդր հօսել, և զայնչափ հոգի առանց յանցման կորուսանել »: Այս անգթութեան նախընթաց պատճառ եղող Բակուրայ պատերազմը և ոչ իսկ կը յիշէ. այլ Մանաճիհրի համար չար ու անզգամ մարդ մը ըլլալը կը զրուցէ, և թէ սուրբն Յակոբ գնաց առ նա, որպէս զի խրատելով ուղիղ ճամբու բերէ զինքը: Այս խրատին հետևանք կ'ենթագրէ յիշուած անգթութեան գործը:

Դարձեալ թէ ՚ի Խորենացւոյն և թէ ուրիշ պատմիչներէ գիտենք սրբոյ Յուսկան նահատակութեան պատճառը: Յայտնի է մեզի թէ Տիրան Թադաւորը ուզէց Յուլիանոսի պատկերը եկեղեցեաց մէջ դնել. և երբոր սուրբ հայրապետը այդ անօրէն գործը խա-

ժիւնեւոր էաւէ եղաւ, իր աստուածային նախան-
 ձուն մէջ դառաւ չարաչար մահը: Բիւզանդ բոլորովին
 տարբեր կերպով կ'աւանդէ այս դէպքը. « Սր մի,
 կ'ըսէ, յաւուրց տարեկան՝ դիմեաց դալ թագաւորն
 Տիրան հանդերձ այլով աւագանւոյն մտանել յեկե-
 ղեցին. իսկ նա ընդդէմ բարբառեալ տսէր. Չես ար-
 ժանի, չիմ դաս. մի գար 'ի ներքս: Վասն որոյ ան-
 դէն 'ի ներքս քարշէին զնա յեկեղեցւոջն. բրածեծ
 եղեալ ջախջախէր քահանայապետն Աստուծոյ
 սուրբ երանելի մանուկն Յուսիկ, կիսամահ կոչկո-
 ճեալ ընկեցեալ լինէր »:

Տիրանայ կուրանալուն պատմութիւնն ալ բոլորո-
 վին տարբեր կերպով կ'աւանդէ: Յայանի է մեզի
 յայլոց պատմչաց թէ Տիրան՝ Ուրացող Յուլիանոս
 թագաւորին օգնականութեան ձեռք տուաւ Պար-
 սից դէմ. ու երբ Պարսիկք յաղթող ելան՝ Եապուհ
 թագաւորը կուրցընել տուաւ զՏիրան: Բիւզանդ
 այս պատժին տարբեր պատճառ մը մէջ կը բերէ.
 Տիրան թագաւորը, կ'ըսէ, ճարտուկ ճանճկէն երի-
 վար մը ունէր. Եապուհ ուղեց իրմէ այս ձին, իսկ
 Տիրան յանձն չաւնելով իրմէ օտարացընել՝ բոլորո-
 վին անոր նման երիվար մը դառաւ ու զրկեց Եապուհ:
 Իմացաւ Եապուհ խարդախութիւնը, ու 'ի պատիժ
 չրամայեց զՏիրան կուրացընել:

Ար թողունք յիշատակել ուրիշ ասոնց նման զա-
 նազան դէպքերը, ինչպէս Գնելի ու Փառանձեմա
 պատմութիւններն, Արշակայ ու Պասպայ, և այլնյ
 վրայ աւանդածներն, որոնք բոլորովին կ'օտարանան
 յայլոց պատմչաց, և մանաւանդ 'ի Պորենացւոյն:
 Բայց այս յիշուած մէկ քանի օրինակներն ալ բաւա-
 կան են հաւատարմացընելու թէ ազգային պատմչի
 մը համար անկարելի է այդպիսի անգիտութիւն, ու
 ան ալ՝ իրեն ասանկ մերձաւոր ժամանակաւ մար-
 դիկներու ու դէպքերու նկատմամբ: Բայց ալ ա-

ւելի իրեն ազգը քարոզողը՝ հնցած ասելութիւնն է, որով միշտ առիթ կը փնտռէ մեր ազգը վար զարնելու :

Ճշմարիտ ու հայրենասէր Հայու մը համար՝ սըրբոյն Գրիգորի ու Տրդատայ պատմութենէն աւելի սրտաշարժ դէպք մը չկայ : Բոլոր Հայաստանին մէկ ծայրէն մէկալը աւետարանին քարոզութիւնը առանկ մտադիւրութեամբ ընդունելը, մէկ օրուան մէջ հազարներով մարդիկներու մկրտուիլը, բոլոր աշխարհին մէկ սիրտ մէկ հոգի ըլլալը, կուսց ասճարները քանդելու և անոնց աւերակացը վրայ Աստուծոյ տուները բարձրացընելու, ասոնք անանկ դէպքեր են որ նոյն դործը կատարող ժողովրդեան վրայ թէ սէր և թէ զարմանք կը յաճախեն : Իսկ Բիւզանդ այն երջանիկ ժամանակաց համար ալ ասանկ կը խօսի. « Չի 'ի վաղնջուց, կ'ըսէ, յորմէ հետէ առին նոքա զհաւաստ քրիստոնէութեան, լոկ միայն իբրև զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց և ոչ ջերմեւանդն ինչ հաւատովք ընկալան, այլ իբրև զմոլորութիւն իմն մարդկութեան 'ի հարկէ, ոչ եթէ որպէս պարան էր գիտութեամբ, յուսով կամ հաւատով ... խառնաղանջ բազմութիւն մարդկան ժողովրդոցն, նախարարացն և կամ շինականութեանն » :

Ասոր նման ուրիշ շատ օրինակներ ալ կրնայինք մէջ բերել՝ թէ որ խօսքի երկարութենէն չխորշէինք :

Տարակոյս չկայ որ ուրիշ աստուածարեալ հարք ալ անաչառ և խիստ լեզու մը կը բանեցընեն ազգին պակասութեանցը դէմ, և երբեմն ինչուան իրենց նուիրական շրթունքը յանէծս կը շարժեն. բայց նոյն խառնութեան և նոյն իսկ անիծից մէջ ուրիշ դորովալիւր սիրտ և ուրիշ հայրենի խանդաղատանք մը կը նկատուի :

Բիւզանդայ օտարազգի ըլլալուն ուրիշ փաստ մըն

ալ այն կրնանք սեպել, որ ոչ երբէք իր Պատմութեանը դրքին մէջ աշխարհս Հայոց, քագաւորն մեր կը գրէ, այլ պարզաբար աշխարհն Հայոց, քագաւորն Հայոց, և այլն: Իսկ եթէ Յունաց վրայ ըլլայ խօսքը, ասանկ կը գրէ. « մեծ քագաւորն Յունաց, մեծ Արեւացոց քաղաք » , և այլն:

* * *

Իսկ որոնք որ զՓաւստոս Բիւզանդ հայ կը սեպեն, նոյն լեզուով պատմագրելէն զաս ուրիշ մէկ քանի փաստեր մէջ կը բերեն: Նախ Բիւզանդացի կոչուիլն հայրենեացը յայտարարութիւն չեն սեպեր, այլ ուսմունքը հոն ըրած ըլլալուն համար այնպէս անուանած, ինչպէս վերն ըսինք. և ասացոյց մէջ կը բերեն Թարգմանիչներէն ոմանց Աթենացի կոչուիլը, ինչպէս նոյն ինքն Ղազար Փարպեցին ալ Սիմոն ապարանեցիէն Աթենացի կոչուած է¹. Եղիշէ այլ սրբոյն Եպիփանու Արարածոց գրոցը մեկնութեան թարգմանչէն՝ Բիւզանդացի կը կոչուի: Բայց անոնց միտքը ոչ եթէ Եղիշէի կամ Ղազարայ հայրենիքը ցուցնել է, այլ անոնց յուսմունս գերազանցութիւնը. ընդհակառակն Փարպեցւոյն միտքը Բիւզանդայ համար՝ բոլորովին տարբեր մտքով կը հասկըցուի, ինչպէս վերը ցուցինք:

Ասկէ աւելի զօրաւոր ասացոյց մը կը սեպուի անոնց առջև Բիւզանդայ Սահառունի կոչուիլը. որովհետեւ ինքը պատմիչը իւր գրոց երրորդ Իպրութեան մէջ կ'աւանդէ « Եւ զմերոյ տոհմի ազգի իշխան Սահառունեաց, և զԱբա իշխան Գնունեաց » :

1 « Ի յունական երկիր գնացեալ
Եւ զարտաքնոց հանճարս ուսեալ,
Աթենացի զինքն առձայնեալ
Քան ըզնոսա այլ հըմտացեալ »:

Բայց մենք կրնանք ենթադրել թէ կամ Սահա-
 ուուենեաց ցեղին հետ խնամեցած էր Բիւզանդայ
 տոհմը և կամ գրչի սխալ մը պիտի ըլլայ անշուշտ այս
 հատուածին մէջ: Վասն զի ինչպէս խիստ լաւ կ'ա-
 ռարկէ բանասէր մը, Բիւզանդ որ ուրիշ ամէն ցեղե-
 րուն նախարարաց անուանքը կը յիշատակէ այն
 գլխոյն մէջ, իրեն սեպհական ցեղին նախարարին ա-
 նունը առանց յիշատակութեան կրնա՞ր թողու-
 ուտի և հաւանական կ'երևնայ ըսելը թէ Մերոհ-
 դահատ իշխանին անունը փոխուեր եղեր է «մերոյ
 տոհմի»: Արովհետև նոյն իսկ Սահաուուենեաց տոհ-
 մին ալ այնչափ բարեկամ չէ Բիւզանդ, որուն վկայ
 կրնայ ըլլալ Բատայ Սահաուուուոյ պատմութիւնը՝
 հինգերորդ Գարուսթեանը մէջ:

Մէկ գլխաւոր պատճառ մը կրնայ առարկուիլ,
 վերը յիշուածներէն ամենէն աւելի զօրաւոր. և է
 Բիւզանդայ հայերէն լեզուով մատենագրելը: Թէ-
 պէտ և եղած են ոմանք որ կարծեցին թէ սկզբնա-
 գիրը յունարէն կամ ասորի լեզուով եղած ըլլայ, ու
 ետքը թարգմանուած 'ի հայ, բաց հայկական լե-
 զուին քաջ տեղեակ ոմանց բանասիրաց անհաճոյ կը
 թուիայդ կարծիքը: Սակայն այս ալ բաւական պատ-
 ճառ չէ մատենագրի մը ազգը յայտնելու. ուր բազ-
 մալեզու մատենագիրք պակաս չեն թէ հին և թէ նոր
 ազգաց մէջ, որ հաւասարապէս կրցեր են գրել թէ ի-
 րենց և թէ օտար լեզուներով: Ասանկ' մեր մատենա-
 գրութեան մէջ Ագաթանգեղոս, ինչպէս ցուցինք, և
 լատին գարուսթեանց պատմութեանը մէջ կարքեդո-
 նացին Տերենտիոս, որ լատին բարբառը իբրև իրեն
 յատուկ լեզուն գործածեց, և ընտիր օրինակագիր
 մը եղաւ:

Այս կարծիքը ունեցողներուն մէջ առաջին ըլլալով մեր
 ինձիճեան վարդապետը, իր պատճառներն ուղեցինք մէջ բե-

քել, իւր ձեռագիր գրուածոց մէկուն մէջ գտնելով. « Փոստոսի անձին համար՝ որովհետեւ ինքզինքը յայտնապէս Սահառունի կը կոչէ, ուստի Հայոց ազգէն կը սեպեմ գինքը, բայց սնած և սորված առ Յոյնս, և ինչպէս հաւանական կ'երևի, 'ի Բիւզանդիա. ինչպէս ասանկ ուրիշ շատերն ալ եղած են մեր ազգին մէջ. ետքը Հայաստան գալով՝ հոն յօրինած ըլլայ այս Պատմութիւնը. և որովհետեւ Բիւզանդիայէն եկած ըլլալովք՝ յունական Փոստոս անունը ընդունած էր, կարծուեցաւ թէ ինքն ըլլայ այն հռչակաւոր Փոստոսը՝ որուն վերայ կը խօսի Ղազար: Ինձի կ'երևնայ թէ զայս կ'ակնարկեն երրորդ Իսլամութեանը վերջը գրուած միջին խօսքերը. « Փախրատեայք Բիւզանդեայ ժամանակագիր, մեծի պատմագրի որ էր ժամանակագիր Յունաց »: Զոր ես այս կերպով կը կարդամ. « Փախրատեայք Բիւզանդեան ժամանակագիրք, ըստ մեծի պատմագրին Փոստոսի Բիւզանդայ՝ որ էր ժամանակագիր Յունաց »: Բայց թէ որ այս մեր Փոստոսին համար գուրցուած սեպեն այս խօսքը՝ Յունաց ժամանակագիր կոչուած, մենք չենք հակառակիր. վասն զի թէպէտ ինքը հայկազուն էր, բայց որովհետեւ Յունաց մէջ մեծցած էր՝ կրնար նաև Յունաց պատմական ժամանակագրութիւն մըն ալ գրած ըլլալ:

Իսկ իւր այս Հայկական պատմութեանը համար՝ ես կը կարծեմ թէ Բիւզանդ շատ բան Հայոց մատեաններէն ու դիւաններէն քաղած է՝ որ այն ատեն կը գտնուէին. վասն զի իւր գրոցը մէջ այնպիսի բազմազան պարագաներ կը նկատենք, որ կը յարմարին ու կը լուսաւորեն Խորենացւոյն պատմութիւնը. կը գտնենք նշանակուած դաւառաց ու դիւզորէից անուանքը՝ ուր որ այն գործքերը կատարուեցան. նոյնպէս ալ շատ անձանց անուանք, որոնց համար ինքնահնար ըսելը անկարելի է: Թէ որ Խորենացին ընդարձակ գրած ըլլար իւր պատմութիւնը, և իւր 'ի համառօտն փութալը շատ տեղ չյայտնած, այն ատեն կարելի էր տարակուսիլ և քննել թէ ինչ պատճառաւ զանցառութիւն ըրած է այն դէպքերը յիշելու: Անոր համար իմ դատմանս համեմատ միշտ պէտք է այս երկուքը միարանելու աշխատիլ. և զայն մերժել որ յայտնապէս կ'ընդդիմանայ Խորենացւոյն պատմութեանը: Ահաւասիկ Բիւզանդայ աւանդած Իրաստա-

մատն ներքինւոյն սլատմութիւնը՝ Արշակ թագաւորին ինքնասպան ըլլալուն սլատմուները ընդարձակ կը մեկնէ, որուն վրայ Խորենացին բան մը չնշանակեր. նոյնպէս ալ Արշակաւանի չարեացը ստորադրութիւնը՝ Խորենացւոյն համառօտ խօսիցը ըացասութիւն է: Ռւստի այսպիսի և ուրիշ նման գիտութեանքէ իմաստասիրելով, պէտք չէ, կ'ըսեմ, 'ի Բիւզանդայ սլատմուած այն ամէն դէպքերը մերժել, որ չեն գտնուիր առ Խորենացւոյն. զոր օրինակ Մուշեղի ու Մանուկի դորավարութիւնքը և անոնց քաջագործութիւններն, որոնց վրայ Խորենացին բան մը չաւանդեր. վասն զի յայտնի է թէ այն ատեն Հայերը քաջագործութեամբ անուանի դորավարներ ունէին, որոց և ոչ անուանը յիշատակութիւնը կայ առ Խորենացւոյն: Անշուշտ մեր այս կարծիքը ունեցան նաև Մեսրոպ Երէց, Աիրակոս և Վարդան, որոնք այլ և այլ սլատմութիւններ և դէպքեր քաղեցին Բիւզանդայ գրքէն՝ իրենց սլատմական երկասիրութեանցը մէջ »:

*
* *
*

Ար մնայ երրորդ խնդիր մըն ալ թէ արդեօք Բիւզանդայ երկասիրութիւնը ամբողջ հասած է մեր ձեռքը՝ թէ անկատար. որովհետև Բիւզանդարանը երրորդ դարութենէ կը սկսի, և ուրիշ երկու նախընթաց դարութիւնք ալ ենթադրել կու տայ: Բայց որովհետև ինքը մատենագիրը իր յատուկ յառաջաբանին մէջ հետևեալ խօսքերը մէջ կը բերէ. « Այս ինչ է 'ի դարութիւնս երրորդ սլատմութեանցս, ժամանակագիր կանոնք մատենից, և առ նմին դարութիւնք երէք, այս ինքն են սոքա չորք մատենք. և չորեքին միոյ իրաց յիշատակարանք են »: Այս խօսքերը յայտնապէս կը ցուցնեն թէ չորս դիրք կամ դարութիւն շարագրած է Բիւզանդ. որով ինքնիրեն կը լուծուի այս երկբայութիւնը. և հաւանական կ'երևնայ կարծելը թէ առաջին և երկրորդ դարութիւնք կ'ենթադրէ հեղինակը իրմէ ա-

ուաջ եղող ուրիշ երկու պատմագրաց գրուածներն, որոնք սրբոյն Թագէոսի և սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին պատմութիւնքը կ'աւանդէին. գուցէ Ղերուբնայի ու Ագաթանդեղոսի կամ Զենոբայ գրուածներն ակնարկելով: Աւստի և գրչագիրք աւրինթերցաղաց մաքէն ամէն տարակոյս վերցընելու համար այս գրքին ամբողջութեանը նկատմամբ, սովոր են երրորդ դարութեան վրայ Սկիզբն բառը դնել:

*
* *

Բուզանդարանի նիւթն է 29 տարուան պատմութիւն, և իրեն գլխաւոր նպատակն է Տրդատայ որդւոյն Խոսրով երկրորդին իշխելէն, ինչուան Արշակայ և Խոսրով երրորդի թագաւորելուն, և Ասպուրակէսի կաթողիկոսութեան պատմութիւնն ընել:

Համառօտ ոճով մը կը նշանակէ Թագէի առաքելութենէն ինչուան Տրդատայ օրերուն անցքերը. վասն զի « այն ամենայն 'ի ձեռն այլոց դրեցան » կ'ըսէ, ակնարկելով անշուշտ Ղերուբնայի երկասիրութիւնքը և Ագաթանդեղոսի պատմութիւնը: Բայց հոնկէց՝ ուր անոնց պատմութիւնը կը դադրի, կը սկսի ինքն ճոխաբար աւանդել, և Լուսաւորչայ նուիրական ցեղին վրայ՝ ուր այլք 'ի պատմչաց համառօտ և ոչ այնչափ դոհացուցիչ սրտմութիւններ կ'աւանդեն, ինքը տեղնիտեղը և մանրապատում յիշատակութիւններ կ'ընէ: Ասանկ են սրբոյն Վրթանայ, անոր որդւոցը՝ Գրիգորիսի և Յուսկան, ու այս վերջնոյս անարժան որդւոց՝ Պապայ և Աթանագինէի, և սրբոյն Դանիէլի ասորւոյ վարքերն. անանկ յիշատակութիւններ՝ որ մեր եկեղեցական պատմութիւնքը փառաւորելով՝ քաղաքականին վրայ ալ մեծ լոյս մը կը ձգեն:

Ասոնց նուիրած կրնանք սեպել Բիւզանդայ եր-
րորդ Դպրութիւնը:

Բայց անոնց օրովը՝ Հայաստանի մէջ անցած քա-
ղաքական դէպքերն ալ անյիշատակ չիթողուր Փա-
ւստոս: Հոն կը կարգանք Մանաւաղեան և Որդու-
նի նախարարութեանց իրարու դէմ տուած հակա-
ւակամարտ կռիւներն, ու իրենց սրովը մէկզմէկ
անշուաւակելը: — Մասքթայ թագաւորին Հայաս-
տանի վրայ վաղելը, ու ամօթապարտ յաղթուելը,
Բակուր բդեշխին ապստամբութիւնը, Բզնունեաց
աղգահատութիւնը, Վաչէ մեծ զօրավարին առաջ-
նորդութեամբը՝ Հայոց ու Պարսից իրարու դէմ
տուած պատերազմները, ու իրեն և արքունեաց
վրայ եկած հասած խեղճ դիպուածներն: Ասանկ
տխուր դիպաց ու աղետից և շփոթութեանց մէջ կը
դադրեցընէ Բիւզանդ իրեն երրորդ Դպրութիւնը:

Տիրանայ որդւոյն Արշակայ թագաւորութեամբը
կը սկսի Բիւզանդ իր չորրորդ Դպրութիւնը. Հա-
յաստանի նեղութեանց ու թշուառութեանցը մէջ՝
երկնաւոր աստուածախնամ տեսչութիւնը՝ Աթա-
նադինէի անարժան՝ բայց երկնից արժանի ու Հա-
յաստանի բաղմավրդով տառապանացը սփոփանք
Ներսէս մը կ'ընծայէին, այն Պարթեւ հայրապետը՝
որուն նման և ոչ մէկն 'ի մերոց թագաւորաց՝ այն-
չափ ազդեցութիւն ունեցած է Հայաստանի քաղա-
քական իշխանութեանը վրայ, և որուն հաւասար անձ
մը կրնանք ըսել թէ հին և նոր պատմութեանց մէջ
սակաւագիւտ է: Անոր պատմութիւնը Բիւզանդայ
չորրորդ դրոց մեծ մասը գրաւած է. իր ծնունդը,
Կեսարիա երթալը, Հայոց հայրապետական դահը
նստիլը, Հայաստանի արքունական սասանեալաթուր
փրկելու համար՝ մինչև առ Վաղէս ճանապարհորդե-
լը, հոն իրմէ աքսորուելը, կրկին կայսեր հետ տես-
նուելը, ու ընդ Արշակայ թագաւորի զաննիկայ հաշ-
տեցընելը, ու 'ի հայրենիս վերադարձը:

Սահայն Ներսիսի սրտին, հոգւոյն ու հայրագուծ թելագրութեանցը անարժան անձ մըն էր Արշակ, որ այնպիսի բարերար հօր մը ձայնին մտիկ չընելով՝ անօրէն գործքերովը բոլոր Հայաստանին ատելի կ'ըլլար. իրեն կրկնը միայն ըսելով իր եղբօրորդին՝ զԳրնէլ՝ կը սպաննէր, ու անոր Փառանձեմ կնիկը իրեն առնելով՝ Հայոց արքունի տանը ընտանի խաղաղութիւնը կը վրգովէր: Վերջապէս ինքը Արշակ թագաւորն ալ՝ Եսայիոյ Պարսից արքային ձեռքն իյնալով, Անյուշ բերդին մէջ յուսահատ կեանքէ մը ետքը՝ աւելի յուսահատ մահուամբ կը մեռնէր: Ա՛րշափ սըրտաշարժ ու ճարտասան լեզուով կ'աւանդէ Բիւզանդայս գէպքերը: Արշակայ մահուամբը կը գագրի Փաւստոսի չորրորդ Իպրութիւնը, մէջ բերելով նոյն միջոցին Հայաստանի մէջ եղած այլ և այլ գէպքերու յիշատակութիւնը, և մանաւանդ Եսայուհի Պարսից թագաւորին՝ Հայոց հետ ունեցած վեբաբերութիւններն:

Արշակայ յաջորդը եղաւ Պապ, հօրը արժանի որդի մը, որուն պատմութիւնը կ'ընէ Բիւզանդ իւր հինգերորդ Իպրութեանը մէջ: Կը պատմէ անոր Մուշեղ զօրավարին Պարսից թագաւորին գէմտուած պատերազմները, ժամանակին այլ և այլ նախարարական տանց մէջ անցած գէպքերը, Պապայ անօրէն ու անկարգ վարքը, ու զսուրբն Ներսէս մահադեղով սպաննելը. թագաւորին՝ իր խառնակ կենացը արժանի մահուամբ մը՝ Յունաց զօրադլխէն սպաննուիլը. Վարազդատայ՝ անոր տեղ թագաւորելը, ու մէկէնիմէկ Հայոց Մուշեղ զօրավարը սպաննելը, ու ետքը Մանուէլ զօրավարին Պարսից գերութենէն դառնալը, ու Մուշեղայ մահուանը վրէժը խնդրելով, Վարազդատը Հայաստանէն ու թագաւորական աթոռէն մերժելը: Իարձեալ նոյն Մանուէլ զօրավարին Պարսից հետ միաբանիլը՝ ի խա-

ղաղութիւն աշխարհին, ու ետքը Մերուժանայ արծրունւոյ թելադրութեամբ՝ պատերազմաց յուղմունքը, ինչուան որ այս վերջինս Պարսից զօրացը հետ միաբան Մանուէլի վրայ գալով, յաղթուեցաւ ու սպաննուեցաւ. և այն ատեն Մանուէլ թագաւորեցոյց զԱրշակ, և ինքն ալ մեռաւ: Իր մահուամբը կը վերջացընէ Բիւզանդ հինգերորդ Իսլրութիւնը: Բուզանդարանի վեցերորդ գիւրքը՝ ամենևին անարժան կրնայ սեպուիլ առջի իրեք Իսլրութեանց վասն զի ոչ առջիններուն մէջ երեցած հետաքննական դիսպուածոց շարունակութիւնք են, և ոչ ալ անոնց ոճովը գրուած. այլ ժամանակին Հայաստանի մէջ երեցած քանի մը եպիսկոպոսաց վրայ կենսադրական տեղեկութիւններ, բաց ՚ի առջի գլխէն՝ յորում Հայոց թագաւորութեան երկու բաժնուելուն պատմութիւնը կ'ընէ. այս ինքն Յունաց թագաւորին հրամանաւ Արշակայ իշխելը ու Պարսից կողմանէ ալ Խոսրովու թագաւորելը, ու անով Հայաստանի թագաւորական իշխանութեան տկարանալը:

Երեք տպագրութիւնք եղած են Բիւզանդայ գրոցը. 1721ին (ի Կոստանդնուպոլիս). ՚ի Վենետիկ 1831ին, ընտիր ընթերցուածով և հմուտ յառաջաբանութեամբ, և նորագոյն տպագրութիւն մ'ալ ՚ի Ս. Փիթրպուրկ (1885) ՚ի ձեռն Քերովբէի Պատկանեան:

Եւրոպական լեզուով թարգմանութիւնք. Faustus de Byzance, Bibliothèque historique en quatre livres; traduite pour la première fois de l'arménien en français, par Jean-Baptiste Emine, directeur du gymnase impérial de Vladimir sur le Kliazma. (Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, par Victor Langlois). Paris, Librairie de Firmin-Didot frères, fils et C. 1867. Բազմաճմուտ թարգմանիչն ՚ի յառաջաբանին՝ Բիւզանդայ անձին ու գրոց վրայ յայտնած կարծեաց մէջ քանի մը տեղ մեզմէ կը տարբերի: Սկզբնագիրն յունարէն կը համարի, և յառաջին կէս հինգերորդ դարու թարգմանուած ՚ի հայ:

Des Faustus von Byzanz Geschichte Armeniens. Aus dem Armenischen uebersetzt und mit einer Abhandlung über die geographie Armeniens eingelates von D.r M. Lauer. Köln, 1879.

ՊՐՈՅԵՐԵՍԻՈՍ

Հայր յԱրեւս և 'ի Հռոմ: — Պարոյր և իր ուսուցիչ: — Յառաջադիւնութիւնն և պատիւ 'ի Հռոմ: — Իր ակոշակը և հասկաւորն կանգնուած արձան: — Գրիգորի աստուածաբանիկն վերաբարձութիւնը:

Այս չորրորդ դարուս մէջ կը յիշուին 'ի Յունաց շատ բանասէր Հայկազունք, որ ուսմունք սորվելու համար կ'երթային Աթէնք ու Հռոմ և ուրիշ գլխաւոր քաղաքներ. որոց մէջ գլխաւորն է Պրոյերեսիոս կամ Պարոյր հայկազն, որ այնչափ անուանի եղաւ ճարտարխօսութեան ուսման և հրահանգաց մէջ՝ որ ինչուան Աթէնքի և Հռոմայ մէջ արձաններ կանգնեցին իրեն պատուոյն ու թագաւոր ճարտարախօսաց կոչեցին:

Սակայն ցաւալին այն է որ այսպիսի հայկական դարութեանց պարծանք անուանի անձին վրայ՝ մեր նախնիք տեղեկութիւն մը չեն տար, ու կը ստիպեն որ օտար աղբերաց գիմելով՝ ազգային ճոխութեան խելամուտ ըլլանք: Պարոյրի վարքը գրողաց մէջ գրելաւոր Եւնաբիոս յոյն ու իրեն ժամանակակից հեղինակ ըլլալով, հարկ է որ իրմէ քաղենք այս հարկաւոր ու հետաքրքրական տեղեկութիւնները՝ մեր ամենէն մեծ ճարտասան անձին վրայ:

Պարոյր, կ'ըսէ պատմիչն, իրեն ծերութեան աւտենն ալ այնպիսի գիմաց վայելչութիւն և գեղեցկութիւն ունէր, որով յայտնի կ'երևնար երիտասարդութեան ժամանակ ունեցած կորովն ու համե-

մաս կազմուածքը : Հասակին բարձրութիւնն ալ խելքէ մտքէ ու սովորական կարգէ դուրս բան մը կրնար սեպուիլ . վասն զի ութը ոտք բարձրութիւն ունէր , և իրեն ժամանակակից բարձրահասակ մարդիկներուն քովն ալ՝ մեծ հսկայ մը կ'երևնար : Պատանեկութեան ատենը իրեն հայրենի Հայոց աշխարհէն ելլելով՝ Անախոք դնաց , որովհետև առջի բերան Աթէնք երթալու յօժարութիւն մը չէր զգար . հոն յեաին կարօտութեան մէջ ինկաւ , որովհետև դիմացը վայելչութեան հետ՝ աղքատութեան պարգևն ալ երկնքէն ունեցեր էր : Ուստի Ուլախանոսի դիմեց , որ այն ժամանակներն Անախոքի մէջ ճարտարխօսութեան լսարան սահմանած էր . և անոր աշակերտացը մէջ քիչ ատենէն ամենէն աւելի յառաջագէմներէն մէկն եղաւ Պարոյր :

Եստ ժամանակ իր քովը կենալէն ետքը՝ Աթէնք երթալով՝ հոն ալ մեծ պատիւ և անուն ստացաւ : Աթէնքի մէջ Հեփեստիոն անունով ընկեր մը ունեցաւ Պարոյր , և մէկմէկու հետ մտերիմ սիրով մը կատուեցան . և ինչպէս աղքատութեամբ՝ ասանկ ալ ճարտարխօսական արուեստի մէջ մէկմէկու հետ մրցանաց ելածի պէս՝ մէկզմէկ գերազանցել կը ջանային : Մէկ պատմուածանէ ու մէկ վերարկուէ զատ բան մը չունէին . իրեք կամ չորս ալ կատերտի կարուանք , որոնք հուութենէ մաշեր ու դունաթափ եղեր էին : Զարմանալի միաբանասիրութիւն մը ունէին այս երկու անձինքն իրարու հետ . անանկ որ կարծես թէ մէկ հոգի էր երկու մարմնոց մէջ . երբ որ Պարոյր տնէն դուրս կ'ելլէր , Հեփեստիոն ներսը քաշուած կը մնար , ճարտարխօսութեան հրահանգըն առաջ տանելու . նոյնպէս ալ Պարոյր՝ երբ Հեփեստիոն լսարանը կ'երթար . վասն զի այն աստիճանի յեաին աղքատութեան մէջ ինկած էին խեղճերը , որ հազիւ մէկ գրսի զգեստ մը ճարած էին և

փոփոխակի կը հագնէին: Աթէնքի մէջ իրենց ճարտասանութեան վարպետը՝ Կապպադովկացին Յուլիանոս՝ մեծ համարում ունէր Պարոյրի սրամտութեան ու հմտութեանը վրայ. և երբոր ինքն Աթէնքէն հեռացաւ, շատերն ետեւէ եղան իրեն ճարտարախօսութեան ակադեմիայէն. բայց հմուտքայն շատերուն մէջէն Պարոյրը, Հեփեստիօնը, Եպիփանը ու Իփոփանոսը առաջարկեցին. և որովհետեւ թիւը լրացած չէր, հարկ եղաւ որ Սոպոլիաէս ու Պառնասիոս անունով մարդիկն ալ առաջարկուին, թէպէտ և առջիններուն համբաւը չունէին: Այսին շուրջ մայեցիք Աթէնքի մէջ օրէնք մը հաստատուեցին՝ որ ինչպէս ունկնդիրք՝ ասանկ ալ ճարտարախօսք բաղմաթիւ ըլլան:

Երբոր ընտրուեցան՝ իրենց մէջէն նուաստագոյնքը՝ վարժապետի միայն անունն ունէին, և իրենց կարողութիւնը դարձոյցին պատերուն և ատեանին մէջ էր միայն: Իսկ աւելի համբաւ և իմաստութիւն ունեցողներուն համար՝ քաղաքը զանազան հերձուած բաժնուեցաւ. և չէ թէ միայն քաղաքը՝ հապա նաև բոլոր Հռովմայեցոց հարատակ ազգերը: Արևելքի մեծ մասը զԵպիփանիոս կ'ընտրէր. Սրաբիա՝ զԻփոփանաէս, Հեփեստիօն՝ Պրոյերեսեսայ համար Աթէնքէն ալ ելաւ, ու նաև կեանքէն ալ. իսկ Պրոյերեսի՝ բոլոր Պոնտացիք և մերձակայ դաւառներն աշակերտներ կը զրկէին՝ իբրև ծանօթի և իրենց մէջ համբաւ ունեցող հռչակաւոր մարդու: Անկէց զատ բոլոր Բիւթանիա և Հելլեսպոնսոս, և Ասիոյ այն մասը որ Կարիայէն ինչուան Լիկիա և Պամփիլիա և Տորոս լեռները կը տարածուի, ու Եգիպտոսէն ու Լիբիայէն՝ իրեն հանճարոյն վրայ զարմացողքը դունդադունդ կը վազէին. որով Պրոյերեսիօսի փառքը անանկ հայրինիք մը ունեցաւ՝ որուն սահմաններն դեռ, և ս անժանօթ երկիրներ են:

Բայց փառաց զուգորդ է նախանձն. Պրոյերե-
սեայ ընկերակից ճարտարխօսութեան վարպետները
չկրցան դիմանալ և հնարք չմնաց որ չբանեցընեն.
Ինչուան քաղաքին իշխանն ալ կաշառելով իրենց կող-
մը ձգեցին, և զՊրոյերեսիոս Աթէնքէն աքսորել
առւին: Հայկազն ճարտարախօսին հեռանալովը՝
սկսան իրենք սլառիւ ու մեծարանք գտնել. այն աս-
տիճանի հասած էր առջինին փառքն ու համբաւը:

Խեղճ Պարոյրը աքսորանաց դառնութեան հետ՝
դառնագոյն ցաւ մըն ալ ունեցաւ աղքատութիւնը.
Բայց քիչ ատենէն նորէն Աթէնք դարձաւ: Ուրիշնե-
րը ոսկւոյ զօրութեամբը կրնային դառնալ, իրեն
համար լոկ ճարտարախօսութիւնը բաւական եղաւ.
Ինչպէս Հոմերոսի հադներգութեանց մէջ ճարտար-
ախօսութեան աստուածը Հերմէս՝ աւանց թշնամեաց
բազմութենէն վախնալու՝ Պրիամոսի հետ ինչուան
Ա. քիւլլեայ վրանը կ'երթայ: Պարոյր երբոր Աթէնք
դարձաւ, բաղդը իրեն ձեռնառու դաւաւ. որովհետեւ
քաղաքին իշխանը փոխուեր էր, որուն արդէն մեծ
վիշտ ալ էին այնպիսի ճարտարախօսի մը քաշած նե-
ղութիւններն. և թէպէտ իրեն թշնամիքը դարձեալ
ետեւէ եղան զինքը նորէն աքսորելու, բայց ճար
չե-
ղաւ. Պարոյր՝ Աթէնք դառնալուն՝ ինչպէս նոր Ոգիւ-
սեւս մը իր ծանրատաղաուկ դերութենէն ետքը,
բարեկամներէն ու ընկերակիցներէն քիչ հոգի դաւաւ
ողջ և աւտղջ. որոնց մէջ էր նաև Տուսկիանոս, զոր
Սուիգաս ամենագոր ճարտարախօս կ'անուանէ, և
որուն համար Պարոյրի վարքն մեղի աւանդողն Եւ-
նարիոս՝ կ'ըսէր, թէ ինքը միայն արժանաւոր էր
Պրոյերեսիոս ըլլալու՝ թէ որ ինքն Պրոյերեսիոս ողջ
չըլլար:

Իշխանը երբոր Աթէնք դարձաւ, իմաստունները
խորհրդի կանչեց և զանազան առաջարկութիւններ
գրաւ առջինին որ լուծեն: Բայց որովհետեւ իրենց

տուած պատասխաններովը չիկրցան զիշխանը գոհ ընել, այն պատճառաւ Պարոյրի բարեկամներն ալ սրտաթափ եղան: Բայց բգեաշխը նորէն կանչեց զերենք, ըսելով թէ առջի երախտեաց մրցանակը պիտի ընդունին. ամէնքը վազող վազողի եղան: Պարոյրն ալ առանց իրենց գիտնալուն կանչուած էր:

Բգեաշխը դարձաւ՝ մէկ նոր առաջարկութիւն մըն ալ, ըսաւ, պիտի ընեմ ձեզի. դուք մէջերնէդ մէկն ընարեցէք որ կարենայ լաւ ճառել. անկէ ետքն ալ Պրոյերեսիոս ճառէ: Իմաստակքն զարհուրելով Պրոյերեսի անուռնէն, մէնք առանց պատրաստութեան բան չենք խօսիր, ըսին: Այն ատեն բգեաշխն ակնարկեց Պրոյերեսեայ, որ գովելով անոր առաջարկութիւնը, այսինքն յանպատրաստից բան խօսելը, ատենին մէջ կեցաւ. և անվախ գրգռեց իրեն թշնամեաց գլխաւորները՝ որ իրենք իրենց ուղած առակը իրեն առաջարկեն. անոնք ալ չարութեամբ անանկ դժուար նիւթ մը ընարեցին՝ որ ոչ միայն անյարմար էր պերճախօսութեան, այլ գրեթէ և անկարելի էր յանպատրաստից խօսելու: Սակայն Պրոյերեսիոս չհրաժարեցաւ. մանաւանդ թէ խնդրեց որ նշանադիրք գրի առնուն իր խօսելիքը՝ որ յետոյ վէճ չըլլայ ըսածին չըսածին վրայ. դարձեալ խնդրեց ալ որ բոլոր ատեանն լուռ կենայ և ծափահարութիւն չընէ՝ ինչուան որ ինքն խօսքը չիւմնցընէ: Ատենախօսութիւնն այն աստիճան զարմանալի, պերճաբան և իմաստալից եղաւ, որ ունինգիրք կը նեղուէին ծափահարութիւն չընելուն և լուութեան համար, նշանադիրք ալ հազիւ կը հասնէին խօսքին ետեւէն. որ մինչդեռ լմնցած կարծուէր, Պրոյերեսիոս երկրորդ մաս մ'ալ սկսաւ ըսել՝ առջինէն աւելի զօրաւոր և գեղեցիկ. և երբ լմնցուց, կարելի է ըսաւ, սխալ բան մը ըսած եմ կամ սխալ գրած ըլլան. նայեցէք թէ շիտակ է. և նորէն սկսաւ բոլոր

Ճառը առջի բառէն ինչուան վերջինը անփոփոխ կարգաւ ըսել: Այս բանս ալ այնքան զարմացուց լսողները, որ երբ լուեց՝ ամէնքն վազեցին իրեն խնդակցելու, ոչ ճարտասան մը՝ հապա նոր Հերմէս մը՝ աստուած մը անուանելով: Բդեաշխն ղինուորական հանդիսիւ հանեց զՊրոյերեսիոս յատենէն և իր արժանաւոր աթուռը տուաւ: Բայց իմաստակաց նախանձն դարձեալ հնարք գտաւ՝ զաշկերանները խաբելով անվայել հնարքներով՝ վարպետնին աթուռէն ձգել: Պրոյերեսիոս անարտունջ կը կենար յԱթէնս իբրև սոսկական մը, երբ Անատոլիոս Պերիթացի՝ որ իմաստութեամբ անուանի եղած եպարքոսութեան սլատուոյ հասեր էր՝ եկաւ յԱթէնս, և իր նախորդին նման իմաստակները կանչելով՝ իրենց ճառի նիւթեր տուաւ. բայց զամէնքն ալ արհամարհելով՝ աթուռէն ելաւ, միայն Պրոյերեսիոսը մեծարեց և իր սեղանը նստուց:

Այս միջոցներս, կամ քիչ մը յառաջ, Աոստանդ կայսր՝ ի Գաղղիա հրաւիրեց զՊրոյերեսիոս, որ և գնաց և զարմացուց զԱոստանդ և բոլոր արքունիքը, ոչ միայն իր հանճարովն, այլ և իր վարքովն և կենաց անուսութեամբն. վասն զի հսկահասակ և գեղապատշաճ անձն էր մեր հռետորն և ամէն կերպերովն սիրելի. ապրուսան ալ ամենասարգ և զարմանալի. մինչև Գաղղիոյ ցուրտ ձմեռներուն մէջ ալ՝ միայն մէկ սրբեգօտ կը հագնէր, գրեթէ բոպիկ կը սպարտէր, ոչ միայն ջուրը սաղ կը խմէր, այլ և սաք կերակուր ալ չէր ուտեր: Աոստանդ շատ սլատուով խաւրեց զինքն ի Հռոմ. հոն ալ քաղքին մեծերն սլատուելով զնա խնդրեցին որ գովեստ մը խօսի իրենց ջնաշխարհիկ քաղքին վրայ: Պրոյերեսիոս հոս այլ այն աստիճան գերազանց ճարտարախօս երեցաւ, որ թերևս ինքնին Աիկերոն՝ եթէ ողջ ըլլար՝ ինքն իր վրայ միայն չպարծէր. Հռովմայեցիք արժանաւոր

վարձք ընծայեցին իրենց դովասանին՝ սղնձէ ամբողջ անգրի մը կանգնելով Պրոյերեսեայ, և վրան գրելով, Թագուհին Հռոմ քագուշորի Բանին¹ : Չգիտեմ թէ ուրիշի ալ արուած է այսպիսի սլաաիւ : Հռոմայեցիք խնդրեցին 'ի Պրոյերեսեայ որ գոնէ իրեն տեղը աշկերաներէն մէկը խաւրէ իրենց, ան ալ խաւրեց զԵւսեբիոս Աղէքսանդրացին :

Պրոյերեսիոս դարձաւ նորէն յԱթէնք՝ Չինապեաի սլաաուանուամբ՝ զոր իրեն տուեր էր Կոստանդկայսը, և յորդորեր ալ էր որ ուրիշ բան մ'ալ խնդրէ իրմէ. իսկ նա իբրև փոխարէն երախտեաց և փառաց զոր իմաստութեան մայր սեպուած Աթենքի մէջ դաւեր էր, խնդրեց որ քաղաքը մտած ցորենին մաքսը վերցուի. և այս բանս կատարել տուաւ վերոյիշեալ Անատոլիոսի ձեռք. որուն հրաւիրանաւն ալ ներքող մը խօսեցաւ 'ի սլաաիւ Կոստանդկայսեր՝ այս ցորենին ազատութեան ըրած շնորհաց համար : Ասիկէ ետև դարձեալ Աթէնքի ճարասանութեան աթոռը նստաւ Պրոյերեսիոս, և հոն էր Յուլիանոսի ինքնակալ ընարուելու ատենն ալ. աս իմաստակ կայսրս որ թէ զէնքով և թէ գիտութեամբ ու հռետորութեամբ մէկէ մը վար մնալ չէր ուզեր, իրեն նուաստութիւն չսեպեց զՊրոյերեսիոս սլաաուելն. և առ նա դրած նամակի մը մէջ կ'անուանէ զնա « Յորդառատ և անարգել դեռ սերձախօսութեան, և հզօր զրուցուած ունի՝ ամենևին Պերիկլէայ նման »² : Յուլիանոս մեծ ակնկալութիւն մ'ալ ունէր 'ի Պրոյերեսեայ, որուն իր բռնած կարգէն դուրս շնորհք և բացառութիւն մ'ալ ըրաւ. կը փափագէր

1 Regina rerum Roma, Regi Eloquentiae. Η βασιλίσσα 'Ρώμης, τοῦ βασιλέως Λόγων.

2 Hominem ita in dicendo copiosum et abundantem, ut flumina cum in patente campo influunt; hominem æmulantem eloquentia Periclem.

և կը յուսար որ Պրոյերեսիոս գրէ իր զինուորական գործոց սլառմունթիւնը, որոց նա ականատես ալ էր մասամբ՝ ՚ի Քաղղիա. և այս բանս թերևս իրեն յաւիտենական պարծանք պիտի սեպէր, որոյ չէր արժանի. վասն զի ինքն Քրիստոսի հաւատոց յայտնի ուրացող և հաշածող մ'էր, իսկ Պրոյերեսիոս սլառուաւոր և սլատուելի քրիստոնեայ մը. Յուլիանոս թշնամարար բոլոր քրիստոնեայ վարժապետները հեռացուց իրենց աթոռներէն, միայն զՊրոյերեսիոս թողուց իր սուտ յուսովը. բայց այն մեծ անձն որ ինքն իրեն և ամէն ճանչցողաց պատիւ էր, կամաւ և ազատաբար հրաժարեցաւ իր աթոռէն, այն սիրելի ճարտասանութեան աթոռէն՝ որով այնչափ բարձրացեր և զոր այնչափ բարձրացուցեր էր, բայց անոնցմէ գերագոյն դասեց ճշմարիտ հաւատոց փառքը:

Արդէն այս ատեն 90 տարու մօտ ծերունի մ'էր Պրոյերեսիոս, և գեղեցիկ երկայն արծաթափայլ ալեօք զարդարեալ. բայց դեռ կայտառ երեսօք և երիտասարդական ուժով. այս ատենս էր որ Եւնաբիոս՝ իր վարուց գրողն՝ 17 տարուան պատանի մը, աշակերտեցաւ անոր ատենը մէջ հինգ տարի քովը կենալով, և տեղեկանալով անոր դիպուածներուն՝ աւանդեց մեղի: Իր բաժնուելէն քիչ վերջը մեռաւ Պրոյերեսիոս իբրև Ծնամեայ, լի տարւօք և փառօք: « Տեսի զնա, կ'ըսէ Եւնաբի, ալևոր սպիտակահեր արծաթափայլ, անցեալ զուժսունեւեօթն ամօք, որպէս ինքն ասէր. բայց էր ժիր յոյժ՝ զորպիսի ալևոր չէր իմ տեսեալ երբէք, և համարեցայ զնա անմահ ոք »:

Վերայիշեալ քանի մը ճառերէն զատ կը յիշուին թէ շատ ուրիշ հստորական ճառեր ալ գրեր էր, աւելի իբրև դամբանական կամ ներբողեան. որոց և ոչ մէկն ալ մեղի հասած է, ժամանակին կամ նա.

խանձու անգթուժեամբ. թէպէտ և իր փառաց և արժէից համար բաւական սեպուին իր վրայ պատմուածքն և ըսուածքն, և աշակերտքն. որոց մէջ գտուեցաւ և Աեսարիոյ աթուոյն պարծանքն՝ մեծն Ս. Բարսեղ, և իր սիրելին ու համանման յունահայնական մատենագրութեան և ընդհանուր եկեղեցւոյ պարծանք՝ սուրբն Գրիգոր աստուածաբան, որ իր խորունկ ու զարմանալի իմաստութիւնը՝ կերպով մը Պրոյերեսեայ ջանիցն ու հանձարոյն պարտական կը ճանչնայ. 'ի մօտոյ զինքը ճանչցած 'ի մանկութեան, հասուն հասակին մէջ յետագայ տողերը իրեն կը նուիրէր.

« Մի եւս յայտըմ հեռէ բարձր 'ի դուռի պարծի Աեկրոսիա .

Ոչ է օրէն 'նդ արեգական զաղօտալոյսըն կըշաւել ջահ .

Ոչ մահացուի 'նդ Պրոյերեսեայ դաւ 'ի պայքար հաւատրական .

Ար զհամօրէն նուաճեաց զերկիր 'ի ճարտասան բանիցն հանդէս :

Ի շանթեացն՝ յեղակարծուց սասանեցաւ Ատախաստան ,

Եւ ընդհանուր կոկոժաբան իմաստակաց կոկոզ կաճառք՝

Տեղի ետուն Պրոյերեսեայ . տալ ետ տեղի եւ ինքըն բաղդ .

Անշըքեցան փառքն Աթենայ սլայծառք՝ 'ի դառն 'ի յօրհասէն .

Փախերուք այսուհետեւ 'ի Աեկրոսիայ մանկունք համբակք » :

Պրոյերեսեայ ժամանակակցաց մէջ և քիչ մը իրմէն վերջ ալ՝ դարուն ամենէն անուանի իմաստակ և

հռեաորն ս'պուի Լիբանիոս, որ հեթանոս էր և մնաց, անոր համար պատուեցաւ 'ի Յուլիանոսէ. այս հռեաորս աչիր նամա'յաց մէջ մեծ գովութեամբ կը յիշէ զՊրոյերեսիոս, և կը վկայէ թէ նա սերձախօսութեամբ աշխարհքս գրաւեր է, համբաւովը՝ արձաններու արժանի եղած էր, վարքովն ալ աղնիւ անձ:

Այս սքանչելի և անձանօթ անձին վարքը բովանդակելու համար՝ ըսենք որ կենդանի յիշատակներ ալ թողուց. աարիքն առնելէն և անգամ մը Աթենքէն հեռանալէն ետև՝ Փոքր Ասիոյ Տրալլե քաղաքը դանուած ատենը՝ Ամփիկլէա անուամբ կին մ'առաւ և երկու դուստր ունեցաւ. զորոնք ատենին հարսնացուց ալ, և բաժնուելուն վրայ շատ ցաւ քաշեր է կ'ըսեն:

Դ Ա Ր Ե

Մեր մատենագրութեան ոսկեդարը: — Որո՞շն կը վերաբերի այս արդիւնքը: — Դարուս ազդեցութիւնը և ոչսոսնակիան արգասիք:

Հայկական դարձութեանց ամենէն աւելի նշանաւոր ժամանակն է հինգերորդ դարը: Քաղաւորական իշխանութիւնը և եկեղեցական նուիրապետութիւնը իրենց ամեն ազդեցութիւնն ու փոյթը կը բանեցրնեն՝ ուսմանց և գիտութեանց մուտք, տեղութիւն և պահպանութիւն տալու Հայաստանի մէջ: Իրենց ջանիցն արժանաւոր պտուղները կը տեսնուին:

Ուրիշ ազդերու մտաւորական զարգացմանց պատմութեանը մէջ՝ շատ անգամ զուտումն և զկրթութիւն՝ գաղթականութեանց արգասիք կը տեսնենք: Ասանկ Եգիպտոս, Փիւնիկէ, Յունաստան, Հռովմ և Իտալիա՝ իրարու պարտրկան են. շահավաճառք, պատերազմունք և յաղթութիւնք՝ ուսմանց և գիտութեանց տեղափոխութեան պատճառ կ'ըլլան: Հայաստան չունեցաւ այս բաղդը, անոր համար հարկ սեպեց — ինչպէս յառաջ ալ առիթ ունեցանք յիշատակել — իւր քաջուշիմ երիտասարդութիւնը

հոն զրկել ուր դեռ ևս կը ծաղկէին դպրութիւնք • և անոնց ջանքովը նոր կերպարանափոխութիւն մը սալ իւր մտաւորական յառաջադիմութեանը :

Ո՛րչափ զարմանալի է Թարգմանչաց ժամանակը, որ իրաւամբ մեր ուսումնականութեան ոսկեդարը կը սեպուի : Ազգաց սլատմութեանը մէջ նման դէպք մը փնտռելու՝ ընդունայն պիտի աշխատինք • ինչպէս նաև անոնց ջանքովն եղած ուսումնական արդեանցը հաւասարը նկատել, քիչ ատենուան մէջ՝ այնչափ ինքնադիր երկասիրութիւն և բազմապատիկ Թարգմանութիւն, այնպիսի կիրթ ախորժակաւ և ընտիր լեզուով :

Իրենց ազդեցութիւնն ալ մեծ եղած է ժամանակակցաց վրայ : Հայաստան գրեթէ ուսմանց սնձաշակ, մէկէն կ'իմանար անոնց քաղցրութեան ճաշակը • դպրոցներ կը յաճախէին, աշակերաք կը բազմանային, գիտութիւնք կը ծաւալէին, և ինչպէս ժամանակակիցն Կորիւն կը վկայէ, « Յայնմ ժամանակի երանելի և ցանկալի աշխարհն Հայոց անսլայման սքանչելի լինէր » • և կամ ինչպէս ուրիշ պատմիչ մը կը զրուցէ, « Սկիզբն դպրութեանս Հայոց լինէր սկիզբն մեծի գիտութեան » :

Ափսոս որ սկզբանը արժանաւոր շարունակութիւնը պակսեցաւ • Հայաստանի Թագաւորական ու հայրապետական ակթոռներն մէկէն 'ի մէկ ինկան կամ իրենց նախկին պայծառութիւնը կորսընցուցին • արտաքին պատերազմունք և ընտանի երկսրառակութիւնք՝ կարկտախառն փոթորիկով մը Հայաստանի գեղեցիկ ու ծաղկազարդ գարունը կ'անապատացընէին :

Ս. ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵԻ

Սոչրբն Սահակ Պարթեզ: — Համառօտորիշն իշր սոչրբ և բազմարկածեան վարոչց: — Ազդեցոչ-
րիշնն ազգիս քաղաքական պատմութեան և մտաւոր
բարգաւաճանաց վրայ: — Գրոշածներն:

Մեծին Ներսիսի որդին էր սուրբն Սահակ Պար-
թեզ, որ իւր հօրը մահուանն ատեն՝ Կոստանդնու-
պոլսի մէջ ուսմանց կը պարասէր: Հոն սրբասէր ու
մաքուր հոգին՝ աշխարհի կեանք ընտելը հարկ սե-
պեց, որպէս զի Լուսաւորչայ նուիրական ցեղը Հա-
յաստանէն չվերցուի: Բայց Աստուած՝ որ իւր բա-
րեացն ու շնորհաց չճանչցող Հայաստանը խրատելու
աղէտք սահմանած էր, ուղեց որ նոյն ցեղին վերջին
չառաւիղն ըլլայ սուրբն Սահակ. ուստի միայն դուս-
տըր մը պարգևեց իրեն Սահականոյշ անուանով:

Այս բանիս համար՝ կարգէ դուրս տխրութեան
մը մէջ ինկած էր սուրբն Սահակ, և անոր դարմանը
յԱստուծոյ կը խնդրէր, Վաղարշապատու եկեղե-
ցւոյն մէջ իւր սրտին ցաւերն ու վիշտերը՝ մխիթա-
րիչ Աստուծոյ մը աւջիւր ձգելով արտասուօք, հոն
տեսլեամբ մը յայտնեց Աստուած քիչ ատենէն Հա-
յոց աշխարհին վրայ հասնելու չարիքն, ու անոնց
հետեանք թագաւորական ու հայրապետական իշ-
խանութեանց միանգամայն դադրիլը:

Գերագոյն կամաց հպատակելով Սահակ, ինքզին-

քը բոլորովին Աստուծոյ ու ազգին բարւոյն ընծայեց • մէկ կողմանէ աղօթից ու ճգնութեանց պարապելով, և մէկաւ կողմանէ ալ իրեն արժանի աշակերտներ բազմացրնելով, և անոնց թէ՛ հոգևոր և թէ՛ մտաւոր յառաջադիմութեան համար ջանալով ու յոգնելով:

Անով ազգին մէջ ընդհանուր և սիրելի համբաւ մը ստանալով, Ասպուրակէս կաթուղիկոսին մահուընէն ետքը՝ բոլոր ժողովուրդն իր Խօսքով թագաւորին հետ մէկտեղ՝ անոր յանձնեց հայրապետական աթոռը: Իայց որովհետև այս ընտրութեան մէջ՝ նախ Պարսից թագաւորին կամքը չէր հարցուած, ուստի Շապուհ՝ Խօսքով թագաւորին վրայ բարկանալով, թէ զինքը և թէ զսուրբն Սահակ զրկեց իրենց իշխանութենէն • թէպէտ քիչ ատենէն նորէն հաստատեց զինքը իւր պատուոյն մէջ, ու Խօսքովու տեղն ալ թագաւորեցուց անոր Վռամշապուհ եղբայրը:

Այն միջոցին սուրբն Մեսրոպ եկաւ առ Սահակ, և այս երեք նշանաւոր անձանց ջանքովն ու աշխատութեամբ՝ հայերէն մատենագրութեան ոսկեգարին հիմունքը ձգուեցան: Վասն զի անոնց փութովն եղաւ հայերէն գրոց գիւտը, անոնք բացին այլ և այլ վարժարաններ՝ Հայաստանի մանկութիւնն ու երիտասարդութիւնը կրթելու, և այս երկուքին ձեռքովն եղաւ աստուածաշունչ գրոց թարգմանութիւնն:

Երբոր իրենք այս գործերուն զբաղած էին, Վռամշապուհ թագաւորն մեռաւ • ուստի և նախարարք՝ զսուրբն Սահակ զրկեցին առ թագաւորն Պարսից Յազկերտ Ա, խնդրելով որ զԽօսքով Ք՝ զոր Շապուհ արքայն իշխանութենէ զրկելով՝ բանախ մը մէջ փակեր էր, նորէն թագաւորեցընէ Հայոց վրայ • Յազկերտ ալ՝ սրբոյն խնդիրքը կատարեց: Այսպէս

քանի մը տարի վերջ ալ՝ երբոր նոյն Յազկերտ թագաւորը՝ Պարսկաստանի մէջ բնակող քրիստոնէից գէմ սաստիկ հալածանք մը հանեց, սուրբն Սահակ իւր խմաստուն խօսքերովն՝ անոր սիրաւը քաղցրացուց քրիստոնէից վրայ:

Տարիէ մը ետքը երբոր Յազկերտ մեռաւ, և այն պատճառաւ այլ և այլ խռովութիւններ ելան Պարսից աշխարհին մէջ, Սահակ հեան առնելով իւր թուները՝ Մեսրովպայ հեա մէկտեղ Հայաստանի այն մասը գնաց որ Յունաց իշխանութեան տակն էր. բայց որովհետև այն դաւառներն Աեսարիոյ եպիսկոպոսին վիճակն էին, ուստի տեղւոյն վերակացուքն չընդունեցան զսուրբն Սահակ. որ այս բանին վրայ վշտանալով՝ զսուրբն Մեսրովպ իւր Վարդան թուանը հեա զրկեց առ Թէոդոս փոքր. և խնդրեց իրմէ որ կարենայ իւր հայրասկետական իշխանութիւնը բանեցընել Հայաստանի այն բաժնին վրայ ալ՝ որ Յունաց իշխանութեան տակն էր: Այսորը շնորհեց իրեն խնդիրը, և զսուրբն Վարդան՝ ստրատելատութեան պատուով մեծարեց:

Բայց նախարարք զինքը նորէն Պարսից բաժնին մէջ հրաւիրեցին, որպէս զի Վաամայ ձեռքովը թագաւորեցընէ զԱրտաշիր՝ զորդին Վաամշասոյ: Սուրբն Սահակ յանձն առաւ իրենց տաւաղարկութիւնը, և սկսաւ աւելի փութով մը ետևէ ըլլալ Հայաստանի բարեկարգութեանը: Սակայն երբ Արտաշիր իր անառակ վարքովը՝ նախարարաց սիրտը իրմէն պաղեցուց, անոնք ուղեցին զինքը Վաամայ ձեռքով Հայոց թագաւորութենէն զրկել, և խընդրել իրմէ որ անկէ ետքը պարսիկ մարզպան մը զրկէ Հայաստանի վրայ. և այս իրենց խորհրդեանը կամակից կ'ուղէին զսուրբն Սահակ: Աստուածարեալ հայրասկետին ոչ արցունքէն կակղացան, և ոչ զօրաւոր խօսքերովը համոզուեցան այն վնասակար խոր-

հըրդէն ետ կենալու. մանաւանդ թէ տեսնելով որ կը հակառակի իրենց կամացը, նախարարներ զըկեցին առ Վռամ, և միանգամայն ամբաստանեցին թէ զԱրտաշէր և թէ զՍահակ: Թագաւորը երկուքն ալ դուռը կանչեց, և զըկեց՝ մէկը իւր արքունի և մէկալը հայրապետական իշխանութենէն: Բայց երբ ետքը նորէն իւր հայրենիքը կը զըկէր զՍահակ, և միայն ձեռնադրութեան իշխանութիւնը տալով կը յորդորէր զինքը որ միամտաբար Պարսից ծառայութեան մէջ մնայ, և Յունաց հաւատակցութեամբը չխաբուի, հրաշալի աստե՛նախօսութիւն մը ըրաւ հոն սուրբն Սահակ. ցուցնելով, կ'ըսէ Խորենացին, « զերախտիս ծառայութեան և զապերախան 'ի նոցանէ լինել. ընդ նմին և զկեղծաւոր քաղցրաբանութիւն նոցա յանդիմանելով և զդառնութիւն խորհըրդոց, և զգործս չարաչարս. յարելով 'ի նոսին զընդդիմաբանել անմիտ հայհոյութեանց արտաճաւելոց, զոր ասաց մուշար հաւատակցութիւն. և զնոցայն խայտառակելով պաշտամունս, կատարեաց 'ի հրաշալի աստուածաբանութիւն, ըստ հանդուրժելոյ հեթանոսական լսելեաց » . անանկ որ մոգերուն բերանը խօսք չմնաց. Թագաւորն բոլոր անձնագեղ Պարսից հրատարակին բազմութեամբ զարմանքով մտիկ ընելէն ետքը, հրաման տուաւ որ շատ ստակ տան իրեն՝ « իբրև քաջաբանի և ուժգնասրտի առն համարձակախօսողի առաջի այնքանոյ թագաւորին »: Բայց սուրբն Սահակ ոչ իրեն և ոչ իրեններուն զարմանքը բանի տեղ դրաւ, և ոչ ալ տուած ընծաներուն մօտեցաւ:

Ժամանակ անցնելէն ետքը՝ նախարարք անոր աթոռը անարժանապէս դրաւ ողներուն ձեռքէն ձանձրանալով, խնդրեցին իրմէ որ նորէն նոյն նուիրական դահուն վրայ նստի. բայց սուրբն Սահակ յանձըն չառաւ. « Քահանայանալ 'ի վերայ տիրանենդ

ժողովրդոց ոչ կարեմ» ըսաւ. ու Գուլին քաղքին քովերը քաշուեցաւ. յետոյ Բագրևանդայ մէջ կընքեց իւր բազմարդիւն կեանքը, գրեթէ իննանամեայ հասակի մէջ:

Սահակայ վրայ թէ ժամանակակից և թէ յետագայ պատմիչք՝ ամենքը զարմանքով կը խօսին, հաւասար գովելով անոր սրբութիւնն և իմաստութիւնը: Մենք բազմապատիկ վկայութեանց մէջէն՝ միայն Խորենացւոյն խօսքերը մէջ բերենք. «Մահանացու ծնեալ՝ անմահ զիւրն յիշատակ եթող. պատուեաց զպատկերն, պատկառեաց ՚ի կոչնականէն, փոխանորդեաց զկեանսն»:

* * *

Սահակայ դրաւոր երկասիրութեանցը մէջ նշանաւոր եղած են այլ և այլ թարգմանութիւններ, և մասնաւորաբար Աստուածաշունչ գրոց թարգմանութիւնն, որուն վրայ զատ պիտի խօսինք:

Ինքնագիր գրուածոցը մէջ ամենէն աւելի նշանաւոր կրնանք սեպել, դէթ ինչուան հիմա մեր ձեռքը հասածներուն մէջ, կանոնական թուղթ մը՝ վեց գլուխ բաժնուած, զոր ՚ի Վաղարշապատ գումարած ժողովքէն վերջը զսկեց, գեղեցիկ և ընտիր շարագրութեամբ: Մեր եկեղեցական պատմութեան և մատենագրութեան արժանապէս պարծանք այս գրոց խորագիրքն են.

Ա. Յաղագս եպիսկոպոսաց թէ որպէս սարա է ունեւ զընտանիս սուրբ եկեղեցւոյ:

Բ. Թէ որպէս սարա է զկանոնական զկարգն հաստատուն պահել յեկեղեցիս Աստուծոյ:

Գ. Կարգ քահանայից առ ժողովրդականս, և նոցին ժողովրդականաց հնազանդութիւն, և կարգ ուղղութեան առ քահանայս:

Գ. Թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշման վանաց :

Ե. Թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսին պահել զգանձս եկեղեցւոյ , կամ որոց որպէս մատակարարել :

Զ. Գիր աւանդութեան յաղագս կարգի սպասաւորաց սրբոյ եկեղեցւոյ և պաղոց ժողովրդականաց ընծայելոյ 'ի առն Աստուծոյ :

Զորրորդ գլխոյն վերջը՝ հեռեւեալ յիշատակարանը գրուած կը տեսնենք . « Այս սահմանադրութիւն կարգաց գրեցաւ հրամանաւ սրբոյն Սահակայ մեծ հայրապետին հայաստան աշխարհի , ընկալեալ 'ի քաջ նահատակէն 'ի տեառնէն Գրիգորէ՝ Թարգմանեցաւ միայն 'ի Յունէ 'ի Հայս » : Խորենացի մէջ կը բերէ 'ի Սահակայ գրուած Թղթեր առ կայսրն Թէոդոս , առ Ատախոս եպիսկոպոս , առ Անատոլիոս , և իրենցմէ ընդունած պատասխաններն : Ասոնցմէ զաստատած են առ մեզ երկու դաւանական Թուղթեր առ Պրոկղ հայրապետ Առստանդնուպոլսի , և առ Ակակ եպիսկոպոս Մելիտինոյ :

Փարպեցւոյն գրոցը մէջ՝ Աղարշապատու եկեղեցւոյն մէջ յայտնուած տեսչեան նկարագիրն ալ կայ՝ իրմէն պատմուած առ նախարարս . զոր յետին դարուց մատենագիրք ալ կը յիշատակեն , և մասնաւորաբար Մագիստրոս . նոյնպէս կը յիշէ զայն Ասիլ կայսեր Թոռն Առստանդին Պորփիւրոժէն , ու կը յարմարցընէ զայն Ասլի Թագաւորութեանը : Լամբրոնացին որովհետեւ նոյն տեսչեան վկայութիւնը չիգտներ Խորենացւոյն գրոցը մէջ , ուստի և անոր հարադատութեան վրայ տարակուսիլ կը ցուցընէ . « Տեսիլն այն , կ'ըսէ , ոչ հաստատի առ մեզ գոլ սրբոյն Սահակայ , այլ 'ի կարծիս մնայ , վասն ոչ առնելոյ նմա 'ի գիրս իւր յիշատակ Մովսիսի Խորենացւոյ » :

Ազգային եկեղեցական գրոց կարգաւորութեանը մէջ ալ շատ աշխատանք ունի սուրբն Սահակ. բայց օրհնուչքիչնարեր կոչուած ցուցակին մէջ՝ մասնաւորաբար իրեն կ'ընծայուին հետեւեալներն. « Իսկ ըզՔահանայօրհնէսն՝ սրբոյն Սահակայ գծեալ՝ յետքսանեմի ամի արքեպիսկոպոսութեան իւրոյ՝ ՚ի նաւասարդ ամսոյ որ օր մի էր, և ՚ի Քահանայաթաղնայլ՝ յաւել եօթն աւետարան, նոյնպէս և զԱշխարհաթաղն, ՚ի Քաղաքուգաշախ ՚ի վկայարանս սրբոց Հռիփսիմեանց, յետ հարիւր և քսան և մի ամին սրբոյն Գրիգորի, զի մինչև ցայն վայր հնովն վարէին: Արար սուրբն Սահակ և զչորս քարոզան զգիշերոյ և զնոցին աղօթան »: Յովհան Իմաստասէրն ալ կը յիշէ թէ ինքը սուրբն Սահակ յօրինած ըլլայ գիշերային ժամակարգութեան չորս աղօթքները. բայց իւր մէջ բերած աղօթքները կը զանազանուին հիմակուաններէն: Յայսմաւուրաց մէջ ալ կը կարգանք. « Կարգեաց կանոնս համաշխարհականս՝ եպիսկոպոսաց և աշխարհի երիցանց և վանաց՝ զի մի ամբօխեսցին ընդ միեանս, վասն մտիցն որ ՚ի ժողովրդենէն: Նոյնպէս և վանաց որ աւրնթեր գիւղից և քաղաքաց էին, և անասլասականաց, զի ամենայն ոք գիտացէ զիւր մասն: Արար և զչորս աղօթան՝ որ ասի ՚ի գիշերի, իւրեանց քարոզիւքն և հանգստիւքն »:

Աւագ շաբաթուն մէջ երգուած շարականներն՝ Պարթեւ հայրապետիս կ'ընծայուին, որոնք իրենց պարզ ու մաքուր լեզուովը, բանաստեղծական հանճարով և ամփոփած գեղեցիկ իմաստներով՝ նոյն սքանչելի գրքին գերազանց կատրներն կրնան սեպուել արժանապէս:

Ս. Սահակայ կանոնական թղթին և գրած նամակներուն տպագրութիւնն եղած է ՚ի Վենետիկ (Սօփերք հայկականք Հատ. Բ) ՚ի 1852, առաջինն հրատարակուած է նաև Սեբաստիամասգրի Էջմիածնի և առանձինն:

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

Ս. Մեսրոպայ վարքը: — Արքունեաց մեջ
սայասառորոշիչնը: — Առանձնորշիչնն և հրաժեշտ
յաշխարհէ: — Աջակցորշիչնն ընդ սրբոյն Սահակայ:
— Հայկական գրոց գիշոր: — Իր մեծ արդիւնքը
նկատուարի հայկական մատենագրութեան: — Գրաւոր
երկասիրութեանց յիշատակք:

Հայկական դպրութեանց ծաղկելուն նախկին ա-
ռիթ ու բարգաւաճեցնող սեպուած անձը՝ երանե-
լին Մեսրոպ կամ Մաշտոց՝ Տարոն դաւառին Հայե-
կաց դեղէն էր, Վարդան անուհով մէկու մը որդի:
Մանկութեան հասակէն հելլենական դպրութեամբ
վարժած՝ Հայոց Արշակունի Թագաւորաց Վաղար-
շաստ քաղաքը եկաւ, ու արքունական դիւանին
ստաշածնէից մէկն եղաւ: Տեղեակ և հմուտ աշխար-
հական կարգերու, զինուորական արուեստովն ալ
իր ձեռքին տակն եղած զինուորներուն սիրելի անձ
մըն էր:

Իսոյց քիչ ատենէն յաշխարհական մեծութեանց
հրաժարելով՝ Թողուց արքունիքը, ու լերանց և ա-
նասպաներու միայնութեան մէջ Աստուծոյ հաճոյ
ըլլալու կը ջանար: Իր սրբակաց վարուցը հեռեողներ
ալ ունեցաւ Մեսրոպ, ու անոնց հետ մէկտեղ գնաց
Գողթն դաւառը, տեսաւ այն երկրին բնակչաց վայ-
րենութիւնը, և Թափանցող մաքովը իմացաւ Թէ
աւերիչ ագիտութիւնը իւր երկաթի ու ծանր ձեռ-

քը տարածելով բոլոր Հայաստանի վրայ՝ այն նախանձելի աշխարհը անմարդի վայրենեաց բնակարան մը պիտի դարձընէր: Ասիկայ իր սրտին մեծ ցաւ եղաւ. և դարմանը գտնելու համար գնաց առ սուրբն Սահակ, և երկուքը միաբան առ Առամշասպուհ թագաւոր, ու հայերէն գրոց գիւտին համար կ'աշխատէին. որուն համար եղած ջանքը և յաջողութիւնը արդէն գրոցս պատրաստութեան մէջ պատմած ենք:

Երբ իմացան թագաւորն և սուրբն Սահակ՝ Մեսրոպայ եղած աստուածային յայտնութիւնը, ու անոր դառնալն՝ ի Հայաստան և թագաւորական քաղաքին մօտենալը, բոլոր նախարարներն իրենց հետ աւաճ՝ Ռահ գետին քովերը հանգիստեցան երանելուոյն, և կարգէ դուրս ուրախութիւն և աստուածային խնամոց շնորհակալութիւն մատուցին:

Այն ատեն թագաւորէն հրաման առաւ Մեսրոպ՝ Մարաց խուժագուժ կողմանքն ալ հրահանգելու. ու թէ՛ անոնց և թէ՛ բոլոր Հայաստանի օգտին համար ձեռք զարկաւ թարգմանելու Աստուածաշունչ գիրքը. և նախ քանի մը օգնական հետն առնելով, (որոց առաջնայն անուներ Տիրայր Խորձենացի, և երկրորդին Մուշէ Տարոնացի, և ուրիշներ) անոնցմով Գողթն դաւառը իջաւ, ու Շաբիթ անուանով իշխանի մը ձեռնտուութեամբը սկսաւ քարոզել և ուսուցանել:

Անկէ՛ Գողթն դաւառին սահմանակից Սիւնեաց աշխարհքը գնաց. ու տեղւոյն Ապղինակ իշխանէն օգնականութիւն գտնելով, դայեկաբար՝ կ'ըսէ պատմիչը, դաղանամիտ, վայրենագոյն, և ճիւղաղաբարոյ մարդիկը կը խրատէր. ու Անանիա անուանով մէկը տեղւոյն եպիսկոպոս կարգելով, բոլոր աշխարհքը վանականներով կը լեցընէր:

Քիչ ժամանակ անցնելէն ետքը՝ աստուածային տեսչեամբ նաև Արաց աշխարհին նշանագիր ստեղ-

ծեց: Ետքը իր ընտիր աշակերտներէն ոմանք իր հե-
տըն առնելով՝ ներկայացաւ Վրաց Բակուր Թագա-
ւորին և Մովսէս Եպիսկոպոսին, ու թէ անոնց ու
թէ բոլոր աշխարհին գլխաւորներուն ընդունելի ե-
ղաւ: Չաղա անունով մէկը գտնելով՝ Վրաց լեզուին
Թարգման, գրագէտ ու ճշմարտահաւատ անձ մը,
Թագաւորին հրամանով աշակերտաց բազմութիւն
ժողովեց, ու յանձնեց անոնց կրթութեան խնամքը:

Իրեն աշակերտած դաւառացը կրկին այցելու-
թիւն ընելէն ետքը՝ սուրբն Մեսրոպ սկսաւ մտածել
Հայաստանի այն մասին վրայ՝ որ Յունաց Թագաւո-
րին իշխանութեան տակն էր. ու շատ աշակերտներ
հեան առած հոն անցաւ. և որովհետեւ արդէն իր
բարի համբաւն տարածուած էր, ուստի և մեծ սի-
րով կ'ընդունէին զինքը աշխարհին Եպիսկոպոսունքն
և իշխաններն ու դաւառականները. և մանաւանդ
Անատոլիոս սպարապետն՝ որ Յունաց երկիրը մտնե-
լուն պէս սիրով ընդունեցաւ զՄեսրոպ, և առ Թէո-
դոս կայսր մասնաւոր նամակ մը գրեց սրբոյն հա-
մար. որով և Թագաւորն ալ հրամայեց որ Ալոռնիս
պատուանունը տան սրբոյն:

Մեսրոպ իւր աշակերտները Մելիտինէ քաղաքը
տանելով՝ տեղւոյն Ակակիոս Եպիսկոպոսին յանձ-
նեց զանոնք. ետքը անոնցմէ գլխաւորներէն մէկը՝
զՂևոնդ հոն թողլով, ինքն առաւ հետը Դերջանայ
Եպիսկոպոսը՝ զԳինթ, և ուրիշ քանի մը հոգի և
անոնցմով գնաց 'ի Բիւզանդիոն. ուր թէ կայսերէն և
թէ Ատտիկոս հայրապետէն մեծարանք, պատիւ և
ընդունելութիւն գտաւ:

Հոն քիչ մը ատեն կենալէն ետքը՝ իմացուց կայ-
սեր իր իշխանութեան տակ եղող Հայերուն խեղճ
ու ցաւալի վիճակը, ու հրաման առաւ իրմէ՝ որ կա-
րենայ դպրոցներ բանալ՝ ու պէտք եղած տեղերը
նաև Եկեղեցիներ հաստատել: Մեծ պատուով և վա-

ուօք դարձաւ Մեսրոպ իրեններովն իր նպատակին տեղը, և հոն Հայոց սպարապետին պատահելով, կայսեր առած հրամանագիրը ցըցուց. նա ալ մէկէն մարդիկ զրկեց բոլոր այն գաւառները, շատ տղայոց բաղմուծիւն ժողովել սուլաւ, և անոնց ռոճիկ սահմանեց. սուրբն Մեսրոպ ալ իրեններովը մէկտեղ զանոնք սովրեցընելու ետևէ կ'ըլլար:

Անկէ ետքը, կ'ըսէ պատմիչը, « երանելոյն զիւր վարդապետութեանն պայման տրտեալ, սակեալ և վճարեալ, և բազում շնորհագիր մատեանս զհարցն եկեղեցւոյ ստացեալ, ծովացուցանէր զվարդապետութեանն զխորութիւն, և լցեալ զեղոյր ամենայն բարութեամբ »:

Այն օրերը Բենիամին անուկով Աղուան մը եկաւ առ սուրբն Մեսրոպ, ուսկից տեղեկանալով Աղուանից լեզուին հանգամանքը, անոնց ալ նշանագիր ստեղծեց ու խաւրեց հոն իւր աշակերտներէն զԴահան և զՆնովք: Իսկ ինքը շատ աշակերտներով նորէն Վաղարշապատ քաղաքը դարձաւ առ Ս. Սահակ և առ Թագաւորն, պատմելով անոնց աստուածային շնորհաց յաջողութիւններն:

Վերջը Աղուանից կողմերը անցաւ, ու տեսաւ գաւառին եպիսկոպոսը զՆրեմիա, ու անոնց Արսվաղէն Թագաւորը. ու իմացընելով անոնց իւր գալստեան պատճառը, յորդորեց իրենց յանձն առած դպրութեանը խնամք տանիլ: Անոնք ալ հրաման տուին բոլոր գաւառներէն և իրենց իշխանութեան տեղերէն դաս դաս տղայոց գումարել, և դարմանել արքունի ծախքով:

Երբ այս հրամանը թէ՛ արգեամբք և թէ՛ գործով կը կատարուէր, Նրեմիա եպիսկոպոսն աստուածաշունչ գրոց Թարգմանութեան ետևէ կ'ըլլար. որով նոյն աշխարհին շատ մեծ օգուտ առաջ կու գար: Հոն սուրբն Մեսրոպ իւր Յովնաթան աշակերտը

ձգելով, Վրաց աշխարհքը անցաւ . ու Տաշրաց Աշու-
շայ իշխանին ձեռնաուուութեամբը թէ դպրութիւնը
և թէ հաւատոց ճշմարտութիւնը նորէն հաստատեց :

Անկէ Հայաստան դարձաւ Մեսրոպ, ու Սահակայ
հետ մէկ տեղ սկսան թարգմանութեան ետեւէ ըլլալ .
« Սկսեալ, կ'ըսէ Կորիւն , երանելոյն Մաշթոցի
(Մեսրոպայ) ճառս յաճախադոյնս դիւրապատումս
չնորհագիրս բազմագիմիս , 'ի լուսաւորութենէ և 'ի
հիւթոյ դրոց մարգարէականաց կարգել և յօրինել ,
լի ամենայն ճաշակօք աւետարանական հաւատոցն
ճշմարտութեան . յորս բազում նմանութիւնս և օ-
րինակս 'ի յանցաւորաց աստի , առաւելագոյն վասն
յարութենական յուսոյն առ 'ի հանդերձեալսն՝ յե-
րիւրեալ կազմեալ , զի հեշարնկալք և դիւրահա-
սոյցք ախմարագունիցն և մարմնական իրօք զբաղե-
լոցն լինիցին . առ 'ի սթափել և զարթուցանել , և
հաստահիմն առ 'ի խոստացեալ աւետիան քաջալե-
րել » :

Այսպիսի արդիւնաւոր կեանք մը կ'ընքեց Մեսրոպ ,
սրբոյն Սահակայ մահուընէն գրեթէ վեց ամիս ետ-
քը . ու Օշական դիւղին մէջ ամփոփուեցաւ . « Գե-
րազանցեալ, կ'ըսէ Խորենացին , քան զամենայն որ
զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք : Քանզի ամբար-
տաւանութիւն և մարգահաճութիւն 'ի նորա վարս
տեղի գտանել երբեք ոչ կարացին . այլ հեղ և լա-
ւակամ և բարեխորհուրդ դուլով , և երկնայնոցն զար-
գարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր :
Վասն զի գոյր տեսեամբ հրեշտակական , մտօք
ծննդական , բանիւք սլայծառ , գործովք ժուժկալ ,
մարմնով արատիսյլեալ , սարասիւք անձառ , խոր-
հրդակցութեամբ մեծ , հաւատով ուղիղ , յուսով
համբերող , սիրով անկեղծաւոր , ուսուցանելով ան-
ձանձրոյթ » : Մեսրոպայ ուրիշ անանուն կենսա-
գիր մ'ալ այսպէս կը գրուասէ զինքը . « Էր վարդա-

պեան Մեսրոպայ ամենևին հեզ բարուք և երկայն խորհրդովք, տեսլեամբն հրեշտակակերպ և ծննդական մտօք 'ի բանս. բանիւ պայծառ և խորհրդովն մաքուր. գործովն ժուժկալ և հաւատովն ուղղափառ. յուսով համբերող և սիրովն անկեղծ. ուսուցանող անձանձրոյթ, և 'ի պատասխանատուութիւնս ստուգաբան. որ և երկրորդ Լուսաւորիչ գտաւ Հայոց յետ սրբոյն Գրիգորի: Եւ 'ի սուրբ հայրն մեր և վարդապետն Մեսրոպայ, բնաւ ամբարասաւանութիւն և մարդահաճութիւն ոչ գտաւ երբեք » :

Մեսրոպայայ մեծարեալ և նուիրական դամբանին վրայ՝ Վահան Ամատունի 441ին սուրբ եկեղեցի մը կառուցանել առաժ էր 'ի յիշատակ և 'ի փառս իր մեծ և բարերար անուանը և արդեանց: Փիլիպպոս կաթողիկոս 1633ին նորոգել առաւ զայն: Ժամանակին աւերիչ ձեռք և բռնութիւնք՝ այն սիրալիր սրբաւայրին ալ չխնայելով՝ լքեալ և խոպան դիրքի մը մէջ գտաւ զայն կաթողիկոսն Գէորգ Ե. և Ռուսիոյ Հայոց յօժարափոյթ նուիրօք՝ հոյակապ եկեղեցի մը կառուց 'ի 1879: Իսկ 'ի 1882՝ Էջմիածնի միաբաններէն Անդրէաս Եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցի՝ սուրբ գերեզմանին վրայ մասնաւոր տապանաքար մ'ալ դնել առաւ հանդերձ արձանագրութեամբ:

*
* * *

Մեսրոպայ իր այնչափ աշխատանացը մէջ՝ անդագար էր և 'ի թարգմանութիւնս. ինքը առաջին եղաւ՝ որ իւր աշակերտացը գլխաւորներուն հետ մէկ տեղ՝ հայերէն գրոց գիւտը յԱստուծոյ ընդունածին պէս, սուրբ գրոց թարգմանութեան ետեւ եղաւ. դարձեալ ինքն եղաւ ազգային եկեղեցական ծիսարանը կարգի դնող, այլ և այլ աղօթքներու թարգմանութեամբ կամ ինքնադիր յօրինմամբ, որ

և իւր մահանուամբը Մաշտոց կոչուած է: Գեղեցիկ, և իւր տեսակին մէջ անհամեմատ երկասիրութիւն մը, որուն մէջ հաւասար կը փայլին յօրինողին աստուածապաշտ եռանդը, բնատուր հանճարը և մաքուր լեզուն: Ասոնցմէ զատ՝ աւանդութիւնն իրեն կ'ընծայէ նաև մեծ սրահոց շարահաններն և քանի մը համառօտ աղօթքներ: — Իւր աշակերտն և վարուց սրտամիջ՝ Կորիւն կ'աւանդէ թէ ըսց'ի թարգմանութեանց, կենաց վերջի տարիներուն և աստուածանուէր աւանձնութենէն « բազում թուղթս խրատագիրս և զգացուցիչս ընդ ամենայն դաւառս առաքէր »:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՔ

Թարգմանիչք և իրենց դասակարգոչքիւնն: — Ուսուցման ուղեւորոչքիւնն յԵդեսիա, 'ի Կեսարիա, յԱդեքասանդրիա, յԱքեւս, 'ի Հռոմի և 'ի Բիզանդիոն: — Դարձն 'ի հայրենիս: — Հայաստանի քաղաքական վիճակն: — Գրած ընդունելոչքիւնն ին և չարակրոչքիւնք: — Թարգմանչաց քիչք: — Առաջին Թարգմանիչք: — Երկրորդ կամ կրտսերագոյն Թարգմանիչք:

Հայերէն դպրութեանց սրտամութիւնը կ'աւանդէ, թէ սուրբն Սահակ և Մեսրոպ՝ մեր լեզուին գրոց գիւտը անմիջապէս կառարեւէն ետքը՝ ետեւեղան աշակերտներ ժողովելու և զանոնք կրթելու, լեզուն սովորեցընելու, և ազգին սխալիցը յարմար

ծառայութեան վիճակի մը մէջ գնելու : Ասոնք են որ ընդհանուր անուամբ Թարգմանիչք կը կոչուին :

Այն քսան տարուան միջոցին մէջ՝ որ ընդ գիւտ գրոյն և Արշակունեաց թագաւորութեան իյնալը և Հայաստանի Պարսից բռնութեանն ոտնակոխ ըլլալը, անտարակոյս բազմաթիւ աշակերտներ հասուցած պիտի ըլլան՝ Հայաստանի ամէն կողմերը հաստատուած վարժարաններն : Բայց անոնց շատին՝ և ոչ իսկ անունը հասած է մեզի, ինչպէս այն դարուն արդիւնք և մեր դրաւորական պատմութեանց պարծանք՝ բազմապատիկ երկասիրութեանցն մնացածներուն ալ՝ ո՛րն որո՛ւն ըլլալը անծանօթ է :

Մենք այնչափ երկար միջոցի մէջ վարժուած աշակերտաց թիւը՝ յերկուս դասակարգութիւնս կը բաժնենք, զոմանս առաջին Թարգմանիչք կոչելով, և զայլս երկրորդ կամ կրտսեր Թարգմանիչք : Առաջինս սեպուած են անոնք որ սրբոյն Մեսրովպայ հայերէն գիրը հնարած կամ կատարելագործած ժամանակ՝ բաւական հասակ ունէին, և կրնային իրենց վարդապետացը օգնական և գործակից ըլլալ՝ ի թարգմանութիւնս. իսկ կրտսերագոյն թարգմանիչք անոնք են՝ որոնց համար կ'աւանդուի թէ առաջին թարգմանչաց աշակերտներ էին, և անոնց քով իրենց ուսումը կատարելէն ետքը՝ զրկուեցան իրենց վարդապետներէն յայլ և այլ քաղաքս, աւելի հմտանալու այն արուեստին : Այս կարծեաց սաուդութեան երաշխաւորութիւն կրնանք սեպել այլ և այլ ժամանակակից պատմագրաց խօսքերն :

Ասոնց վրայ՝ գրուածքիս տանելուն չափ՝ համառօտ տեղեկութիւն մը տանք :

*
* *

Վաւաճապուհ թագաւոր ըստ խնդրոյ Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ մասնաւոր արքունական հրամանով մը պատուիրեց որ բոլոր Հայոց աշխարհքին մէջ ուշիմ և իրենց ասպագայ յառաջագիմուժեան վրայ յոյս տուող մանկունք ընտրուին ու զրկուին առ թագաւորն: Հրովարտակը՝ իւր ազգեցութիւնն ունեցաւ. ու Մեսրոպայ և Սահակայ պատրաստած վարժարանաց մէջ ցրուեցան մանկունքն՝ յունական, ասորի և պարսիկ լեզուաց գիտութեան զբաղելու, (որովհետև այն լեզուներն էին ժամանակին մեր մէջ ը գործածական բարբառները). ու նոյն միջոցին իրենց վարդապետացը հետ աշխատիլ՝ հայերէն գրոց գիւտին համար: Երբ Ս. Մեսրոպ իւր փափաքած խնդրոյն հասաւ, թագաւորն սուրբ հայրապետին հետ մէկտեղ հրաման տուաւ որ այն գրերուն աշակերտող քաջավարժ մանկունքն աւաջ անցնին, և անոնցմէ ընտրեցան վաթսուն հոգի, որոնց համար ժամանակին ամէն պատմիչքը՝ տրամախոհք, քաջ ուշեղք, փափկավանդք, երկարոգիք, կատարեալ և ամենայարմար անունները կու տան:

Թագաւորը՝ իւր բոլոր արքունական դանձը, ոյժն ու ազգեցութիւնը՝ անոնց ու աշխարհին յառաջագիմուժեանը կը գործածէր. անոնք ալ թագաւորին ջանիցն ու փութոյն արժանաւոր կ'երևնային. Հայաստան հայրենեաց ուսումնական յառաջագիմութեանը համար ամէն ջանք, ամէն աշխատութիւն դիւրին կ'երևնար իրենց աչքին. « Գուամարէին, հանդերձէին, յաղթանակէին, երկայնաձիգ ճանապարհ հորդէին, 'ի ծովս ընթանային, 'ի թևս թեթևս թռչէին, յերիվարս փայտակերտս ելանէին, 'ի սասանուտ դաշտս անհաստատս յածէին, զմահ քան

ղկեանս միշտ ընտրէին, աներևոյթ նալատակի ուչ ունէին» : Ան առեններն էր որ յԵգեօսիա, 'ի Կե- սարիա, Աղեքսանդրիա, Աթէնք, Հռովմ, Բիւզանդիոն ճանապարհորդութիւններ կ'ընէին. ու ամէն տեղ արժանաւոր պատիւ և մեծարանք փանելով, ժամանակին ուսումնականացը մէջ համբաւաւոր, ու անոնցմէ շատերէն գերազանց երևնալով՝ ինչուան ոմանց նախանձու ալ առիթ տուած են : Իրենց հոն ունեցած ուսումնական աշխատութիւններն՝ այսպէս կը համառօտէ գրեթէ ժամանակակից անձ մը. « Ժրանային, տքնէին, աշխատէին, ուսանելով, կըրթելով, վարժելով, վաստակելով, պատրաստելով զանձինս յերկս օգտակարս և 'ի գործս շահաւէտս. ոմանք զտառից դժագրութիւնս շահաւորեալ, ոմանք զիմաստս հաւաքեալ՝ զուսումնականն, զբնաբանականն, զերկրաչափականն, զհամարողականն, զերաժշտականն, զաստեղաբաշխականն, զքերականն և զքերթողական, զգործնականն և զտեսական իմաստասիրութիւն : Ոմանց հաւասարէին գիտութեամբք, քան զոմանս վեհագոյնք երևէին, ոմանց զարմանալիք թուէին... ընդ ոմանս գասէին քննութեամբ, զոմանս պատասխանուոյ արժանի ոչ համարէին, հարցասէրք, բանասէրք, ընթերցասէրք » :

Ի Բիւզանդիոն՝ կայսրն Թէոդոս, ու Ատաիկոս և Սիսիննիոս հայրապետք՝ իրենց արժանաւոր առատամտութեամբ մեծարեցին այն օտարական հանձարները, որոնք քիչ մը առեն Յունաստան կենալով, ոչ միայն յոյն եկեղեցւոյ բոլոր փառքը՝ ի Հայս փոխադրելու աշխատութիւնն վրանին առած էին, այլ և յունական լեզուին կատարեալ գիտութեամբը՝ զամէնքը կը զարմացընէին : Անյաղթն Բաւիթիւր յունական իմաստասիրութեամբը՝ յաղթութեան պարծանքը կը յափշտակէր. Խոսրով՝ յոյն եկեղեցեաց մէջ՝ սրբոյն Բարսղի օրհնութիւնները

կը կարգար. Մամբրէ՛ Ոսկեբերանի ճառերը կ'արտասանէր. Ղազար և ուրիշներն ալ այնչափ խորամուխք էին յունականին գիտութեանը մէջ՝ որ Աթենացի կոչուելու պարծանքը կը ստանային:

Այն երկար ու դժուարին ճանապարհորդութիւնները լմնցընելու ատեննին՝ իրենց բարերար Վաամչապհոյ մահը լսեցին. իմացան թէ իրենց թողած Հայաստանը չէր որ կը սպասէր իրենց, և որուն անձկանօքը կը մաշէին. պարսկական բռնութիւնն սկսած էր զօրանալ. հաւատք իրենց նախկին մաքրութիւնն ու սրբութիւնը՝ աշխարհային շահուց և փառաց զոհելու վտանգի մէջ էր. անոր համար կը փութային ժամ մը առաջ դառնալ իրենց հայրենիքը, տեսնել հողևոր ծնողքնին, և գէթ անոնց տեսութեամբը սրտերնուն ցաւը մեղմացընել. իրենց գիտութեամբն և յառաջագիմութեամբ՝ վրանին աշխատող արդիւնաւոր հանձարները մխիթարել:

Սակայն բոլորովին տխուր տեսարան մը կը սպասէր իրենց Հայաստանին մէջ: Ար դառնային իրենց հայրենիքը. և ահաւասիկ տխուր մահն հողոյ աւանդած էր իրենց սիրելի վարդապետքը՝ զսուրբն Սահակ և զՄեսրոպ: Այն ցաւին վրայ՝ ուրիշ դժնդակ տագնապ մըն ալ կը հասնէր երանելի թարգմանչաց վրայ. ընտանի երկպառակութիւն մը Հայաստանին մէջ, ու անոր հետևանք կրօնական սլատերազմն ընդ Պարսս:

Այնպիսի սպառնացող ահաւոր չարեաց առջևն առնելու համար՝ Հայաստան աղիտից և թշուառութեանց թատր կը դառնար. և մոգութիւնն այն ատեն միայն ամօթապարտ կ'ըլլար՝ երբ Հայաստանի օրդիքը թէ՛ ի ղինուորական և թէ՛ յեկեղեցական դասուէ՝ իրենց արեամբը փրկութեան զոհ կ'ըլլային հայրենեաց համար:

*
* * *

Այս քաղաքական մեծ յուզմանէն զատ, որով կործանման վերահաս վտանգի մէջ էին հայրենիք, ուրիշ դժբաղդութիւն մ'ալ կը սպասէր թարգմանչաց. — իրենց ազգակցաց տգիտութեան և նախանձու հեռանք կրելիք դառն հաշտանք մը: Իրենցմէ շատին դրուածներէն, և մանաւանդ Փարպեցւոյն առ Մամիկոնից իշխանն Վահան ուղղած նամակին խօսքերէն՝ այնպիսի բացայայտ ակնարկութեանց կը հանդիպինք ժամանակին աբեղայից վրայ, որ դժբաղդաբար շատ հեռի են անոնց ուսումնասիրութեան և առաքինի քաղաքավարութեան վրայ լաւ տպաւորութիւն մը ազդելէն: Արչափ թարգմանչաց՝ վրայ ամենընաիր սիրտ և եռանդուն գործունէութեան ջանք մը կը նկատենք ազգին մտաւոր և բարոյական զարգացմանն ու յառաջադիմութեան օժանդակելու՝ այնչափ ալ իրենց անուանն ու համբաւոյն նախանձորդ ու մախացող թշնամեաց վրայ, — զի հարկ է այս անուենով կոչել զիրենք, — հակառակամարտ ու յարատե փոյթ մը զիրենք և ուսումնին անպատիւ ընելու, այս վախճանին և նպատակին հասնելու համար նաև անարժան միջոցներու և զինուց կիրառութեամբ:

Սահակայ և Մեսրոպայ, իրենց խնամատ և հայրադուծ դաստիարակաց կենդանութեանն ատեն՝ դժուարին էր որ հակառակողք կարենային իրենց դիտմանն հասնիլ. այլ այն մեծ և հաջականուն վարդապետաց մահը՝ իրենց աշակերտացն երկարատե հաշտանաց և նեղութեանց սկզբնաւորութիւն պիտի ըլլար. որով թէ իրենք և թէ հայրենիք պիտի վնասէին: Աւստի և իրաւամբ կը փնտռէր զանոնք Խորենացի՝ հառաջանաց արտասուօք Պատմութեան

գրոցը վերջը սրտառուչ խօսքեր նուիրելով անոնց
 անմուռանալի յիշատակին, և որ դարէ դար աւան-
 դուելով՝ մինչև առ մեզ հասան. « Ողբամ զքեզ,
 կ'ըսէր, Հայոց աշխարհ. ողբամ զքեզ, հանուրց
 հիւսիսականաց վեհագոյն. զի բարձաւ թադաւոր և
 քահանայ, խորհրդական և ուսուցող. վրդովեցաւ
 խաղաղութիւն, արմատացաւ անկարգութիւն, դըր-
 դուեցաւ ուղղափառութիւն, կայկայեցաւ ազի-
 տութեամբ չարափառութիւն: Ողորմիմ քեզ, եկե-
 ղեցի Հայաստանեայց, խրթնացեալ 'ի բարեզար-
 գութենէ բեմբին, 'ի քաջին գրկեալ հովուի և հո-
 վոռակցի »: Աւ խօսքը յառաջ տանելով. « Եւ մինչ
 նոքա զմերն յուսային դարձ, և սլատուասիրել իմով
 ամենիմաստ արուեստիւս և կատարելագոյն յարմա-
 րութեամբս, համայն և մեք փութապէս դիմեալք 'ի
 Բիւզանդիոյ, յուսայաք հարսանեաց սլարել՝ ան-
 վեհեր երագութեամբ կրթեալք, և առագաստի ա-
 սել երգս, արդ փոխանակ խրախճանութեանն՝ 'ի
 վերայ գերեզմանի ողբս ասելով ողորմելի հառաչեմ.
 ուր և ոչ տեսութեանն ժամանեցի աչաց նոցա կա-
 փուցմանց, և լսել զվերջին բարբառն և զօրհնու-
 թիւն: Այսպիսի անձկաւ հեղձամղձուկ եղեալ՝ վը-
 տանդիմ կարօտութեամբ մերոյ հօրն: Ո՛ւր է քաղցր
 աչացն հանգարտութիւն... ո՛ւր զուարթ շրթանցն
 ժպտումն առ բարի աշակերտացն հանգիստումն.
 ո՛ւր խնդամիտ սիրան ընդունող արբանեկաց. ո՛ւր
 երկայն ճանասլարհաց յոյս հեշտացուցիչ, աշխա-
 տութեանցն հանգուցող: Կորեաւ ժողովողն, թա-
 քեաւ նաւահանգիստն, ելիք օգնականն, լռեաց
 ձայնն յորդորեցուցիչ: Ո՛վ այսուհետև զմեր յար-
 գեսցէ զուսումն. ո՛վ ուրախասցի ընդ յառաջագի-
 մութիւն աշակերտիս, ո՛վ զհայրականն բարբառեա-
 ցի զուարճութիւն, մասամբ ինչ յաղթահարեալ
 յորդուոյս: Ո՛վ կարկեսցէ զյանդգնութիւնն ընդ-

դէմ առողջ վարդապետութեանն հակառակ յարուցելոցն. որք ամենայն բանիւք քակտեալք և քայքայեալք ... զծիծաղին զմեւք և զարհամարհելն իբրու զանհաստանովք, և որ ոչինչ պիտանացու ունիցի արուեստ : Ո՞վ զնոսա ըմբերանեացէ սաստելով, և զմեզ սփոփեացէ գովելով, և չափ դնէ բանի և լռութեան ... Ոչ դիտեմ եթէ զխորդ յարմարեցից զողբերգութիւնս, և կամ զո՞վ արտասուեցից ... Ձհայրն իմ և զքահանայապետ ... զծնո՞ղն իմ աղբիւր վարդապետութեան, զարդարութեանն առողջող, և հեղեղաւ զամբարշտութիւնն սահմանելով. եթէ զիս երաշտացեալ և թարշամեալ պապութեամբ արբուցման խրատու » :

Ուրիշ մ'ալ ժամանակաւ ոչ այնչափ կրտսերագոյն, հետևեալ խօսքերով կը նկարագրէ սրբոց թարգմանչաց ողորմ վիճակը, յետ դարձի նոցա յուսումնական և 'ի բազմաշահ շրջագայութեանց. « Վաճառականքն մեր հոգևորք, կ'ըսէ, յորժամ դարձան 'ի մեծայած ուղևորութենէն, ոչ գաին զաւաքիչսն իւրեանց. զի վախճանեալ էին սուրբքն, և բարձեալ թագաւորութիւնն. քայքայեալ վայելչութիւնն և սպառեալ ուսումնասիրութիւնն ... նսեմացեալ ճշմարտութիւն և զօրացեալ ստութիւն : Վասն որոյ ողբս առեալ հառաչէին, հաշէին, արտասուս յաչաց կաթեցուցանէին, ձեռն 'ի ծնօտի հարեալ ողբային ... 'ի զուր ժրացաք, ասէին, ունայն վաստակեցաք, յանպէտ ջանացաք, ընդ վայր իմաստնացաք, յանշահս դեգերեցաք : Աւանդ երկայնութեան ճանապարհին, մեծագոյն տքնութեանն, յուլով աշխատութեանն, 'ի ծովու ալէկոծութեանն, 'ի ցամաքի վաստակելոյն, մեծագին բեռանց կապելոյն : Վաճառականքս պատրաստք, և վաճառականք չէն 'ի միջի. սլասկքն մերձ, և պսակադիրքս յօժարք, և որք սլասկինն չիք առաջի. բանքս 'ի բերան և բա-

նաբերքս իմաստունք, և խնդրողք բանի ոչ երևին :
Վարդապետք հուսպ և ուսուսմն ազնիւ, և աշակեր-
տեալք ոչ հանգիպին » :

Այս հակառակութիւնն այնչափ բռնացաւ, որ
Թարգմանիչք ալ չկրցան հանդուրժել. ուստի և ու-
մանք 'ի նոցանէ լաւագոյն համարեցան Թողուլ քա-
ղաք, եկեղեցի, վանորայ, տեղիք բնակութեան և
ուսմանց, և անասլաաներու լուութեան՝ անձաւաց
միայնութեան մէջ ողբալ Թէ իրենց և Թէ հայրե-
նեաց վիճակը : Եղիշէ հեռեող կ'ըլլար անոնց՝ որոց
երկնակրօն քաղաքավարութիւնն կը ստորագրէ ոս-
կեղէն լեզուովը. « որ խոյս տան 'ի խորս և 'ի ստոր-
ոտս անասլատ վայրաց, զի տեսանեն զաշխարհս լի
ամենայն չարեօք » : Այսպէս նաև ուրիշ շատերն :

Եղան և այլք՝ արիաբար նահատակողք, ինչուան
վերջի շունչերնին մաքառելով. Թէպէտ վերջապէս
բռնադատուեցան տեղի տալ հալածչաց բազմու-
թեանն և ուժգին կրկց՝ ասպարիզէն քաշուելով :
Փարսեցին առ Վահան գրած Թղթին մէջ համառօտ
բայց ազգու խօսքով և լեզուով քանի մը դէպք մէջ
բերէ, ինքզինքն ալ կրողաց և յանիրաւի հալածու-
ղաց Թուոյն մէջ խառնելով. « Երանելի փիլիսոփոսն
Մովսէս, կ'ըսէ, որ արդարև մինչդեռ էր 'ի մարմնի՝
ցանկ երկնային զօրացն էր քաղաքակից, ոչ ասպքէն
տեղւոջէ 'ի տեղի աբեղեանդ հալածական արարին :
Աջ զուսաւորիչն և զադիսահալած զգրեանն նորա
առ անդիտութեան փարսադիկս կ'ոչէին, և այլ բա-
ղում ինչ իրօք Թշնամանեալ՝ յետոյ ապա յողագս
այլոց ամօթոյ զխաբէական զեպիսկոսոսութիւնն
նման դեղոց մահու արբուցեալ սրբոյն հեղձուցին...
Զոսկերսն 'ի գերեզմանէն հանել տային և 'ի գեա
արկանել » : — « Եւ զհրեշտականման այրն զՏէր՝ նոյն
անհանգիստ հալածանօք վախճանեցուցանելով, որք
և այժմ՝ դեռ ևս անյագութեամբ գինով ընդ մեռե-

լոյն կազին» : Նոյնպէս վարուեցան, կ'ըսէ, և « ընդ անարատ և ամենեցունց յարգելի յ՚յս Տէր Խօսրովիկ, զայս և ընդ Տէր Աբրահամ և ընդ այլս բազումս, որոց ոչ բացեալ 'ի բարեբան զլեզուս իւրեանց . . . խստագոյն վշտիւ վախճանեցան » : Ուրիշ յիշատակագիր մ'ալ հետևեալ խօսքերով՝ երանելի թարգմանչաց տխուր վիճակը կը նկարագրէ. « Յետ փոխման սրբոյն եկին աշակերտք նոցա յԱթենայ, ճոխացեալ և փարթամացեալ ուսմամբ. Մովսէս քերթողն, և Դաւիթ Անյաղթն, Մամբրէ Վերծանողն և Եղիշէ Պատմագիր, Աղար Փարպեցի և Եղնակ Կողբացի, Ստեփանոս Ասողնիկն և այլք ոմանք : Եւ ոչ ժամանեալ սուրբ հարցն 'ի կենցաղս, ողբս առեալ լացին 'ի վերայ գերեզմանացն, և նստան լռութեամբ. անընդունակ լեալ 'ի խստապարանոց . . . ազգէս Հայոց » :

* * *

Վահանայ մարդպանութեանն ատեն պարսկական գրգռութեանց հանդիսարան եղող Հայաստանը՝ քիչ մը ատենուան համար իւր հանդստութիւնը գտնելու բաղդը կ'ունենար, որով և թարգմանչաց ալ ժամանակ և պատեհ կու տար իրենց ուսումնական զբաղմանց ետևէ ըլլալու :

Թարգմանչաց դիւսաւոր երկասիրութիւններն՝ թարգմանութիւնք ըլլալով, անոնց վրայ զատ պիտի խօսինք : Բայց որովհետև գտնուած են մէջերնին այնպիսիք ալ՝ որ ինքնագիր երկասիրութիւններ թողուցած են, կարգաւ մը անոնց վրայ խօսինք համառօտիւ, և նախ անոնց թուոյն վրայ :

Թարգմանչաց թուոյն վրայ՝ որոշ անդեկութիւն չենք կրնար ունենալ. բայց որովհետև զանազան գրպրօցներու մէջ և այլ և այլ ատեն կրթուեցան, մե-

ղի կ'երևնայ թէ սուրբն Մեսրոպը և Սահակ՝ բոլոր Հայաստանի մէջ եղող դպրոցներու մէջ իրենց արժանի բազմաթիւ աշակերտներ ունեցած պիտի ըլլան. որոնց շատին և ոչ անուշը ինչուան մեզի հասած է: Իայց ժամանակին առ մեզ հասուցած անուշանքը ասոնք են.

Առաջին աշակերտք

ՅՈՎՍԷՓ 'ի Վայոց Ձորոյ, որ կաթուղիկոսական աթոռոյ արժանի եղաւ, և Արտաշատու ժողովոյն մէջ նախագահ բազմեցաւ, ինչպէս իր ընկերակիցն Կորիւն վկայէ. « Գլխաւոր վերակացուս տեղապահս յայտ արարին, կ'ըսէ, հարցն կատարելոց: Արոց առաջին Յովսէփ՝ գլխաւոր ժողովոյն »:

Յովսէփայ հետ վերակացու և տեղապահ կարգեցաւ նաև.

ՅՈՎՀԱՆ, որ սրբոց Աւոնդեանց մահուընէն ետքը՝ Տիգրոն քաղաքին մէջ Քրիստոսի յուսոյն համար այլ և այլ չարչարանք քաշելով՝ խոստովանող կոչուեցաւ: « Երկրորդն այլ աշակերտ, կ'ըսէ նոյն Կորիւն, Յովհան անուն, այր իսկ սուրբ, վարդապետասէր և ճշմարտապատում. որում դէպ լինէր յետ վախճանի սրբոյն՝ բազում և ազգի ազգի փորձութեանց և կատանաւոր վշտաց մենամարտիկ երկապտական բռնութեանն 'ի Տիգրոն քաղաքի՝ վասն Քրիստոսի յաղթութեամբ տարեալ համբերեաց »:

ՂԵԻՈՆԻ երէց 'ի Վանանդայ, որ իր երկնատուր ուժովը, աստուածասէր սրտով և հրեղէն լեզուով պարսկական մոդութիւնը Հայաստանէն վաճնտեց, և աստուածազգեցիկ խօսքերովը Վարդանայ բանակը քաջալերեց, փառաւոր մահուամբ մը՝ թէ իրենց և թէ հայրենեաց անմահ փրկութիւնը ստանալու:

Այս մեծ ու փրկարար ծառայութենէն առաջ, այլ և այլ ուսումնասիրական սպասաւորութիւն ալ մատուցած է ազգին: Ինքն էր գլխաւոր այն աշակերտաց՝ զորս Մեսրոպ մէկտեղ Մելիաինէ քաղաքը սարած էր, և Անատոլիա զօրավարին խնդրանօքը՝ քաղաքին Ակակ եպիսկոպոսին քով թողած էր: Մետրովս Շաղափովք անապատին մէջ՝ առաջին դասու աշակերտաց ուսումը բովանդակել տալէն ետքը, նոյն տեղւոյն վրակեցու կարգեց ՂԱԷՆՈՒԴ. որ լսելով թէ իւր ընկերներէն ոմանք՝ ի Բիւզանդիոն գանուելով՝ հոն թարգմանութեանց և հելլեն լեզուին ուսմանը կը պարտալին, և վախնալով որ չըլլայ թէ ինքն անոնցմէ վար մնայ, Կորեան հետ մէկտեղ՝ առանց իրենց վարդապետաց կամքը հարցընելու՝ ի Բիւզանդիոն գնաց և ուրիշներուն պէս մեծ պատիւ դասը քաղաքին Մաքսիմիոս եպիսկոպոսէն: Անկէց նիկիական և Եփեսոսի տիեզերական ժողովոց կանոններով և Աստուածաշունչ գրոց ընտիր օրինակներով՝ դարձաւ իւր վարդապետացը քով. « Յետ ժամանակի ՚ի մէջ անցանելոյ, կ'ըսէ Կորիւն, դէս լինէր ոմանց եղբարց ՚ի Հայաստան աշխարհէս դիմել ՚ի կողմանս Յունաց, որ և ՂԱԷՆՈՒԴ դէս առաջնոյն անուն էր, և երկրորդին Կորիւնս, և մատուցեալ յարէին յԵՂՆԻԿՆ, իբր առ ընտանեգոյն սննդակից ՚ի Կոստանդինական քաղաքին. և անդ միաբանութեամբ հոգևոր պիտոյից զննդիրն վճարէին: Արոց յետ այնորիկ հաստատուն օրինակօք աստուածատուր գրոց և բազում շնորհադիւտ հարց յետ այնր աւանդութեամբք, և նիկիական և եփեսոսական կանոնօք գային երևելով յաշխարհին Հայոց. և առաջի դնէին հարցն՝ զբերեալ կտակարանս եկեղեցւոյ սրբոյ »:

ԵԶՆԻԿ } որոնց վրայ մասնաւոր գլխով պիտի
ԿՈՐԻՒՆ } խօսինք:

ՄՈՒՇԷ Տարոնեցի } Երբոր Մեսրոպայ ու
 ՏԻՐԱՅՐ Խորձենացի } զէց անձամբ 'ի սփիւռս
 հեթանոսաց երթալով քարոզել ու սովորեցնել,
 հեան առաւ նաև այս երկու անձինքը, զՄուշէ Տա-
 րոնեցի և զՏիրայր կամ Տէր Խորձենացի, որոնց հա-
 մար պատմիչն կը վկայէ թէ էին սուրբք և զուար-
 թագոյնք. և թէ անոնց հետ կային նաև շատ աշա-
 կերաներ, « զոր շեմք բաւական ըստ անուանցն նշա-
 նակել » : Փարպեցին ալ կը զրուցէ թէ սուրբն Սա-
 հակ՝ Մեսրոպայ օգնական սուաւ « արս բանիբունս
 և մտացիս 'ի քահանայից Հայոց, որք էին և նոքա
 սակաւ մի մերձաւորեալք 'ի յունարէն հեղենայսն,
 ... որոց անուն էր Տէր 'ի Խորձենոյ և Մուշէ 'ի Տա-
 րոնոյ. որոց օգնելով՝ զօրէր երանելին Մաշթոց » :
 Նոյն պատմիչը առ Մամիկոնեան Վահան գրած թըղ-
 թին մէջ կ'ըսէ. « Զհրեշտականման այրն զՏէր (Խոր-
 ձենացի) նոյն անհանդիսս հալածանօք վախճանե-
 ցուցանելով » :

ՅՈՎՍԷՓ Պաղնացի } Այս երկու անձինքը՝
 ՅՈՎՀԱՆ Եկեղեցացի } թարգմանչաց մէջ գըլ-
 խաւորներէն կը սեպուին արժանապէս, և սրբոյն
 Մեսրոպայ հզօր աջակից եղած 'ի հրահանգել զա-
 շակերտս, և 'ի թարգմանութիւնս գրոց սրբոց : Կո-
 րիւն, Խորենացի և Վաղար՝ միաձայն են այս վկայու-
 թիւնը տալու անոնց համար : Կորիւն կ'աւանդէ թէ
 Մեսրոպայ աստուածային օգնութեամբ՝ հայերէն տա-
 ուից պահասութիւնը դանելէն ետքը, հոն մէկէն 'ի
 Սամոս, « Ի թարգմանութիւնս դառնային հանդերձ
 արամբք երկու՝ աշակերտօք իւրովք, որոց առաջնոյն
 Յովհան անուն կոչէին յԵկեղեցեաց դաւառէն, և
 երկրորդին Յովսէփ անուն 'ի Պաղանական տանէն,
 և եդեալ սկիզբն յառակացն Սողոմոնի » : Նոյնը կը
 զրուցէ նաև Խորենացի. « Իսկոյն 'ի թարգմանու-
 թիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսանելով յա-

ուսկաց, բովանդակ զքսաններկու յայտնիսս, և զնոր կտակս յեղուլ 'ի հայ բան. նաև աշակերտք նորա՝ Յովհան Եկեղեցային և Յովսէփ Պաղնացի » :

Վերջը երբ Մեսրոպ Գուգարաց աշխարհէն դարձաւ, Եզնրկայ հետ մէկտեղ Միջագետաց Եդեսիա քաղաքը զրկեց զՅովսէփ Պաղնացի, « զի որ միանգամ դոցի անդ դիրք ասացեալ հարցն առաջնոց, թարգմանեալ 'ի մեր լեզուս՝ բերցեն փութով » . որպէս զի ետքը նոյն վախճանաւ նաև 'ի Բիւզանդիոն զրկէ զանոնք: Որք Եդեսիա երթալնէն ետքը՝ քանի մը սուազոյցներէ լսելով թէ սուրբն Սահակ և Մեսրոպ կը սրատրաստուին ուրիշները զրկել 'ի Բիւզանդիոն, առանց հրամանի հոն գնացին. և « նախանձաւորս բարեաց եղեալ ուսմանց, և քաջ վարժեալ հելլեն դպրութեամբ՝ ձեռնարկեցին 'ի թարգմանել և 'ի գրել » : Սոյն դէպքը՝ հետևեալ խօսքերով կ'աւանդէ Կորիւն. « Ի՜նչալ լինէր եղբարս երկուս յաշակերտացն յուղարկել 'ի կողմանս Ասորւոց, 'ի քաղաքն Եդեսացոց. զՅովսէփ՝ զոր 'ի վերոյն յիշեցաք, և երկրորդն Եզնիկ անուն՝ յԱյրարատեան դաւառէ 'ի Կողբ գեղջէ, զի յասորական բարբառոյն՝ զնոցին հարցն սրբոց զաւանդութիւնս, հայերէն գրեալս դարձուսցեն: Իսկ թարգմանչացն հասեալ ուր առաքեցանն, և կատարեալ զհրամանսսրն, և առ սրատուական հարսն առաքեալ, անցեալ գնացին 'ի կողմանս Յունաց, ուր և ուսեալք և սեղեկացեալք՝ թարգմանիչս կարգէին ըստ հելլենական լեզուին » : Անկէց Հայաստան դառնալնէն ետքը՝ Տարոնոյ Աշտիշատ քաղաքին մէջ գտան իրենց վարդապետներն, ու Նփեսոսի Ժողովոյն թղթոցն ու կանոնաց հետ մէկտեղ՝ աստուածաշունչ գրոց ստոյգ օրինակ մըն ալ մասուցին անոնց. « Զոր առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրովայ, դարձեալ թարգմանեցին զմիանգամ թարգմանեալն, փութաւ

նակի հանդերձ նոքօք վերստին յօրինել նորոգմամբ» :

ԵՆՈՎՔ } Երբոր Մեսրոպ՝ Աղուանից լեզուին
ԴԱՆԱՆ } դրերը գանելով՝ պիտի դառնար 'ի
Հայաստան, հոն անոնց վրայ վերակացու թողուց
իւր աշակերտներէն երկու հոգի՝ զՆնովք և զԲա-
նան, որոնց համար վկայէ Կորիւն. « արք կրօնաւորք
և յառաջագէմք յաւետարանական սպասաւորու-
թեան » :

ԵՐԵՄԻԱ, սրբոյն Սահակայ սարկաւազապետը .
զոր կ'անուանէ Կորիւն այր սուրբ և բարեպաշտն,
որ և թաղեց իր սուրբ հայրապետը 'ի Տարոն գա-
ւառը :

ԹԱԴԻԿ կամ ԹՈՒԻԿ, սրբոյն Մեսրովպայ ա-
շակերտը . որ երջանիկ մահը մօտեցած տեսնելով, իր
աշակերտացը մէջէն գլխաւոր դաս մը կը կազմէր . և
այն ժողոված աշակերտներուն մէջէն երկեցագոյննե-
րէն մէկն էր Թագիկ « այր զգաստ՝ և զգուշագոյն
հրամանաց վարդապետութեան » . որ վարդապետին
մահուընէն ետքն ալ՝ անոր տեղապահութեանը
պաշտօնն ըրաւ : Իրեն ընկերակիցք էին Յովսէփ՝ որ
թերևս զատ չէ 'ի համանունն եպիսկոպոսէն զոր վե-
րը յիշեցինք, և Յովհանն, որոց համար կը վկայէ Կո-
րիւն. « Վերակացու ժողովրդեանս ըստ յայտնու-
թեան սուրբ հարցն՝ զՅովսէփ և զՅովհաննէս կա-
ցուցանէին արս ճշմարտասէրս և ողջախոհս . որոց
դէպ լինէր յետ վախճանի սրբոցն աղգի աղգի փոր-
ձութեանց 'ի վերայ եկեղոց 'ի բռնաւորաց, մենա-
կուս մենամարտիկ՝ Պարսս՝ ի Տիսպոյն քաղաքի վասն
Քրիստոսի . որոց և զխոստովանողական անունն ժա-
ռանդեալք, 'ի նոյն վերակացութիւնն վարդապե-
տութեան դառնային յերկիրս Հայոց » :

ԴՆԻԹ՝ Դերջանայ եպիսկոպոսը, որ 'ի Շաղա-
գոմս իրենց ուսումը կատարող գլխաւոր աշակեր-
տաց մէկն էր :

ԱՐՁԱՆ արծրունի, որ ուրեք Արջեւան կամ Արջեւան ալ կոչուած է, ընկերակից Կորեան. և անշուշտ զատ է համանուն Արձան կամ Աղան արծրունիէն, զոր անանուն պատմիչ մը՝ կրտսերագոյն Թարգմանչաց կարգէն կը սեպէ: Այս հասակաւ երկրագոյն և ուսմամբ հմտագոյն Արձանը՝ առաջին աշակերտաց մէկն է, որ Յովհաննու Եկեղեցացւոյն հետ Թարգմանութեան պատճառաւ գնաց 'ի Կեսարիա, որոնց համար կ'ըսէ Խորենացին. « Կանխագոյն առաքեալ էր (զնոսա) մեծին Սահակայ և Մեսրովայ, որոց յուրաքար ուղևորեալ և ծուլաբար դեգերեալք՝ պարասպեցան 'ի Կեսարիա »:

ԱՏԵՓԱՆՈՍ Տարոնացի. սրբոյն Մեսրովայ աշակերտաց հետ յիշատակուած կը գտնենք հին յիշատակարանի մը մէջ. « Գոտաք, կ'ըսէ, այլ պատմութիւն մի հնագոյն և անվերծանելի, որ շարունակաբար անցուցեալ էր 'ի դիր զյաջորդութիւն սուրբ առաքելոյն Թադէոսի 'ի Կեսարիա Կասրադովկացոց վիճակին 'ի Թէոփիլոսէ աշակերտէ առաքելոյն, գրեալ հանդերձ ժամանակագրութեամբ, և անուն նորին Սաեփանոս Տարաւնացի, որ էր աշակերտ սրբոյն Մեսրովայ »¹:

Ասոնցմէ զատ առաջին աշակերտաց կարգէն կը սեպուի Ղազարիկ՝ կամ Ղազրիկ անունով մէկը, որ այլ է 'ի Փարսպեցոյն:

Երկրորդ աշակերտք

Երկրորդ կարգի աշակերտք, որոնց վրայ՝ մեր գրոց մէջ բաւական պատմական ծանօթութիւն և անուանի երկասիրութիւններ գտնելնուս համար՝ մասնաւոր պիտի խօսինք, ասոնք են.

¹ Արարատ, ամսագիր Էջմիածնի, Ա տարի, 103:

Դաւիթ Անյաղթ.

Կիւա կաթուղիկոս.

Յովհան Մանգակունի.

Եղիշէ.

Մովսէս Խորենացի.

Մամբրէ Վերծանող.

Ղազար Փարպեցի.

Եղրաս Անգեղացի, զոր ոմանք 'ի պատմըչաց Խորենացւոյ աշակերտ կը սեպեն, և որուն համար կ'ըսեն թէ « բազմացոյց զգասս ճարտասանաց » :

Ասոնցմէ զառ կը յիշատակուին անորոշ ժամանակաւ, և առանց ո՛ր գասուն վերաբերելուն.

Խոսրով, որուն համար կը յիշատակուի թէ գրած ըլլայ զպատմութիւն վարուց սրբոյն Սահակայ հայրապետի : Չեւագրաց ցուցակի մը մէջ ալ կը հանդիպինք (Մատենագարան Էջմիածնի, թիւ 920). « Արտասանութիւն Խոսրովկայ թարգմանչի 'ի մենամարտութիւն Դաւթի և Գողիաթու » . և սկզբնաւորութիւնն է « Պատերազմական հանդիսիցն գումարք » : Իրեն կ'ընծայուի դարձեալ Չորքննուաց կանոնին թարգմանութիւնն 'ի յունէ : Պատասիկ մը կայ առ մեզ « վասն կարգի կաթուղիկոսաց » խորագրով որ Խոսրովու կը կարծուի :

Յովհաննէս.

Արրահամ կամ Արեղ. Եղիշէ իր պատմութեան գրոց մէջ կը յիշէ զԱբրահամ խոստովանող՝ ընկեր Վեւոնդեանց 'ի գերութեան : Կը գտնենք տեղ մը հետեւեալ համառօտ տեղեկութիւնն. « Արևելեան վկայիցն պատմութիւնք, որ թարգմանեցաւ յԱբրահամ խոստովանողէ, մինչ բանդարկեալ կայր 'ի Պարսիկս, 'ի պարսիկ լեզուէ » : Մեր մատենագրութեան մէջ, ինչպէս ծանօթ է բանասէր հմտից, կայ

համանուն երկասիրութիւն մը, արժանաւոր հին-
գերորդ դարու ոսկեղէն լեզուին, և որ արդէն հրա-
տարակեալ է տպագրութեամբ. և յետոյ դոնուած
է նաև ամբողջն՝ ընտրելագոյն ընթերցուածովք¹ : Ար-
ծրունին ալ կը յիշատակէ զԱբրահամ և իր պատ-
մական երկասիրութիւնն. « Պատմի այս, կ'ըսէ, 'ի
համառօտութեան Աբրահամու խոստովանողի » .
Թէպէտ և իրմէ մէջ բերուած հասուածը չիվերա-
բերիր յառաջ յիշուած վկայաբանութեան. այլ
մասն է Վարդանայ և իր առաջնորդութեամբ ար-
րուած պատերազմին պատմութեան. « Պատահի յա-
ռաջ, կ'ըսէ, Շաւասայ Արծրունի. յորոյ վերայ կա-
լեալ և կանչեալ քաջն Վարդան իբրև զառիւծ և
զկորիւն առիւծու. և առ ուժոյ և երազութեան
ձեռինն 'ի վերայ ձգեալ զմիողնին՝ յերկուս կարէ
զՇաւասան » : Աւրիչ տեղ մ'ալ նոյն պատերազմին
առթիւ. « Ի վեր կառուցեալ զաչս սրբոյն Վարդա-
նայ՝ տեսանէ՛ զանօրէնն Վասակ Սիւնեաց տէր. և
զհետ նորա աճասլարեալ՝ արկանեն զնա 'ի յամրա-
փակ զինեալ վաշտն 'ի մէջ փղացն. և քաջն Վահան
Արծրունի ընդ նմա նիզակակցեալ մեռանին » : Էջ-
միածնի Մատենադարանին ցուցակաց մէջ ալ կը հան-
դիպինք (Թիւ գրչ. 920). « Երանելոյն Աբրահամու
խոստովանողին ասացեալ 'ի վկայսն արևելից : —
Սկսայց այսուհետև պատմել դողալով զչարչարանս
որ եկն 'ի վերայ ազգիս մերոյ » :

Սևակիս .

Յովնաբան .

Խաչիկ կամ Խաչատուր .

Սևորեան .

Թարնշ .

¹ Ի շարս Հայկական Սոփեբայ, Հաս. Ի :

Վարոս. Յայսմաւուրաց մէջ կը կարդանք. « Սուրբ ըն Վարոս՝ երէց եղբայրն Թաթլոյ՝ որ յետոյ Գիւտ կոչեցաւ, բնակեցաւ յանձաւս լերինն՝ որ կոչի Դիցմայրի. խոտաբուտ եղեալ և վայրի մրգօք շատանայր ժամանակս բազումս. մինչև գտեալ զնա արք ոմանք ըստ խնամոցն Աստուծոյ, և խնդութեամբ լցեալ առնուանեցին զնա Գիւտ: Այլ զտեղի նորա շինեցին վանք, որ մինչև ցայսօր կոչի Գիւտի վանք » :

ԵՂՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ

Եղնիկ՝ արքայն Սահակայ և Մեսրոպայ առաջին աշակերտներէն, և իր ուսուցիչ: — Թարգմանոչիւնք և Եղծ աղանդոց գիրքք: — Իր ինստուաւիրական հետոչիւնք այդ երկասիրոչքեան մէջ: — Մատենագրական ու հնախօսական գիտոչիւնք: — Մակը երկասիրոչիւնք: — Պատմական գրուածքի մը յիշատակոչիւն և ակնոր քակի նը հատուածք: — Արդիւնքք եւրոպական գիտոչքեան առջև և իր գրոց տպագրոչիւնք և քարգմանոչիւնք:

Սրբոյն Սահակայ ու Մեսրոպայ երիցագոյն աշակերտներէն էր Եղնիկ Կողբացի, հմուտ՝ հայ, յոյն, պարսիկ և ասորի լեզուաց: Անոր համար՝ ինչպէս նախընթաց դ լսոյն մէջ տեսանք, հայկական գրոց գիւտէն ետքը՝ իր Յովսէփ աշակերտակցին հետ Ասորւոց Եգեսիա քաղաքը ղրկուեցաւ՝ ի սրբոյն Սահակայ, որպէս զի ասորի լեզուով գանուած գրքերը՝ հայերէն տառերով գրեն կամ փոխագրեն. անկէ

Ետքը ղերենք Բիւզանդիոն զսկէլու միտք ունէր նոյն վախճանաւ. իրենք իրենցմէ գնացին հոն և սկսան թարգմանելու և գրելու ետեւէ ըլլալ. և իրենց ուրիշ աշակերտակիցներուն սկսա մեծ սլատիւ գտան Բիւզանդիոնի Մաքսիմինոս հայրապետէն :

Իւր ուսմունքը Բիւզանդիոնի մէջ գովութեամբ կատարելէն ետքը՝ Հայաստան դարձաւ Եղնիկ միւս ընկերակցացը հետ մէկտեղ, և Տարոնոյ Աշտիշատ քաղաքը գալով, հոն գտաւ իւր վարդապետներն, ու Եփեսոսի ժողովոյն կանոններն, ու աստուածաշունչ գրոց « ստոյգ և հաստատուն » օրինակներն անոնց յանձնեց. և սուրբն Սահակ՝ Եղնրկայ մասնաւոր գործակցութեամբը՝ միանգամ թարգմանուածը նորէն կրկին թարգմանեց՝ ի յունէ :

Եպիսկոպոսական աստիճանի ալ բարձրացած է Եղնիկ, և Բագրեւանդայ վիճակին հովիւ կարգուած. ուստի և Յովսէփ կաթողիկոսին յԱշտիշատ գումարած ժողովքին մէջ ալ ներկայ գտնուեցաւ, ինչ սկսա կը վկայեն Եղիշէ և Փարսեցին :

* * *

Այլ և այլ թարգմանութիւններէն զատ՝ որ կամ սլատմագրաց ստոյգ վկայութեամբը և կամ կարծեօք Եղնրկայ կ'ընծայուին, ինքնագիր գեղեցիկ երկասիրութիւն մըն ալ թողուցած է, որ թէ հեղինակին և թէ իւր ժամանակին մեծ սլատիւ կ'ընէ. և այս է Եղծ աղանդոց գիրքը : Պարսկաստան սկըսած էր այն ատենները իր վնասակար ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ սարածել. արքայից արքայք՝ իրենց կրօնական սլարտք մը սեպած էին՝ անթափաւոր և իրենց հստակ եղող Հայոց ազգը՝ Պարսից կրօնից աշակերտել. նախարարաց մէջն ալ կը գտնուէին ոմանք՝ որ երկրաւոր թագի մը ընծա-

յաճ փառքը՝ աներևոյթ յոյսէ մը վեր դնելու սկը-
սած էին: Մէկալ կողմանէ ալ յունական ուսումը
սկսած էր մեր ազգին մէջ տարածուիլ. և այն պատ-
ճառաւ՝ ոչ միայն վարդապետական գրուածներ, այլ
նաև հին դասական մատենագրութիւնք կը սկսէին
ծանօթանալ Հայաստանի. և եպիսկոպոսաց և ա-
ռաջնորդաց սիրառ իրաւացի վախ մը կը ձգէին՝ որ
չըլլայ թէ ուսմանց հետ անանկ կարծիքներ ալ սարը-
դին 'ի Հայաստան՝ որ կրօնից փաստակար ըլլան: Ա-
սոնցմէ զառ՝ նաև քրիստոսական կրօնից ծոցէն ե-
րևցած Մարկիոն մըն ալ սկսեր էր իւր ազանդը տա-
րածել. և այնպիսի համաճարակ կերպով մը, որ վախ
կու տար Հայաստանի մէջ ալ մուտ գանելու:

Այս ամէն փաստաց առջէն առնելու համար՝ շա-
րագրեց Եզնիկ իւր Եղծ աղանդոց դիրքը, չորս մասն
բաժնուած. և աւանձին կերպով մը խօսելով Հե-
թանոսաց, Պարսից, Յունաց իմաստնոցը և Մար-
կիոնի ազանդոյն դէմ: Հին իմաստնոց դէմ իմաստա-
սէր լեզու, դրիչ և հանճար գործածելով. և անոնց-
մէ ամենէն աւելի զօրաւոր ղէնքով մը, հաւատոց
ճշմարտութեամբ՝ անոնց մոլորամիտ գրութիւններն
եղծանելով:

* * *

Իր իմաստասիրական հմտութիւնը ցուցնելու
համար՝ իրեքի բաժնէնք. 'ի Բնականս, յՈւսողա-
կանս և 'ի բուն Իմաստասիրականս: Բնական մակա-
ցութեանց մէջ՝ թերևս մեր նախնեաց մէջ մէկը չկայ
որ Եզնրկայ գիտութիւնն և հմտութիւնը ունենայ:
Մեր այս խօսքին վկայ կրնան ըլլալ իրեն ստոյգ վար-
դապետութիւնքը թէ՛ տարերաց և թէ՛ բնութեան
երևութից վրայ, և թէ՛ տարբեր կերպով մտածողնե-
րուն կարծիքը հերքելուն մէջ: Բաւական սեպէնք՝

չատերէն մէկ քանի բան մէջ բերել: Թէ որ իրմէն ուղեհանք սլառձառը հասկընալ թէ ինչո՞ւ արևուն ծագելուն և մանեղուն ժամանակ կը կարմրանան երկինք, սլառասխան կու տայ մեզի. Ասան զի, կ'ըսէ, արևուն ծագելուն ատեն՝ օդը ջրոց խոնաւութիւնը առնելով՝ արևուն ճառագայթիցը վրան կը ձգէ. և որովհետև դեռ օդը թանձրացած ու ամպացած չէ, քիչ մը արևուն նշոյլքը արգիլելովը՝ արևը կը կարմրացընէ ու չիմթընցընէր: - Հարցընէնք թէ առտուն ցօյը ի՞նչ բանէ առաջ կու դայ. կը սլառասխանէ. Ասան զի, կ'ըսէ, օդը որ ինչուան առտու կ'ուռի (կը ծանրանայ) ջրոյն խոնաւութենէն, արևուն ճառագայթից ջերմութիւնը վրայ հասնելով՝ թացութիւնը կը շքթեցընէ. ուստի չէ թէ միայն այն տեղը՝ հասլա ամէն տեղ արևուն ծագելուն ժամանակ ցօյ կ'իջնայ: - Կուսնին չորս կողմը երևցած բակին սլառձառն ալ կու տայ. լուսինը, կ'ըսէ, օդին խոնաւութենէն նեղուելով՝ կ'ուղէ խոնաւութիւնը իր վրայէն փարատել. ուստի խոնաւութիւնը մօտենալով ու իրեն չհասնելով՝ չորս կողմը կը կենայ. որով յայտնի կ'ըլլայ անձրևին նշանը: Նոյնը կ'երևնայ, կ'ըսէ, նաև ձրագին վրայ. և այլն:

*
* * *

Եղնըկայ Ուսողական հմտութեանցը վրայ չխօսած՝ սէտք է յիշեցընէնք ընթերցողաց, թէ որովհետև դիտութեանց յառաջագիմութիւնը դարուց հօշովման ու շրջանին արգիւնք է, կը հանգիպի երբեմն որ ուղիղ կարծուած դրութիւնք սխալի կերպարանք կ'առնուն, և երբեմն սխալ երևցածներուն ուղղութիւնը կ'երևնայ: Ուստի հին մատենագրաց դիտութիւնը քննելու ատեն՝ մեր ժամանակաց դիտութիւնը սէտք չէ անոնց վրայ փնտռել, այլ մտքով

էլլել անոնց դարը, ու այն ատենուան գիտութեանց չափովը ղիրենք քննել: Այս նկատմամբ այլ և այլ սխալ կարծիքներ ունի Եզնիկ, որ աւելի իր ժամանակին սխալները կրնան սեպուել: Օրինակ իմն, սատիկ կերպով կը հերքէ այն կարծիքը՝ որ դարեր անցնելէն ետքը հաստատութիւն դառաւ, թէ երկիրս արևուն վրայ իր ընթացքը կ'ընէ. այլ նոյն շրջանը արևուն կու տայ, և իր կարծեաց հաստատութեան մէջ կը բերէ սուրբ գրոց այլ և այլ խօսքերը և դէպքերը, ինչպէս Յեսուայ՝ արևը իր շրջանէն կեցընելը, Եզեկիայի ժամանակ՝ Աքաղու արևադէտ ժամացուցին ստուերին ետ դառնալը, և այլն: - Երկրիս գրից ու շարժմանը վրայ՝ Յունաց հին իմաստունքը կատարեալ տեղեկութիւն ունէին. անոնց կարծեացը հմուտ էր Եզնիկ, բայց ժամանակին նախասրաշարմունքը անկարելի կ'ընէր թոյլ տալ իրեն՝ անոնց խօսիցը հաւանելու, և նուիրական պարտք մը կը սեպէր ամէն ջանքովը դէմ կենալ այն կարծեաց որ հեթանոսաց գիտութեանցն արդասիք կը սեպուէին:

Աստեղագիտաց կամ հմայից վրայ խօսելու ատենը՝ մեծ ճարտարութեամբ և հանճարով կը հերքէ անոնց բաշաղանքը. ոչ միայն Պարսից օրինաց հեռուողքը ըմբերանելով, այլ նաև ինչուան յետին դարուց ճակատագրականքը:

Բնազանցականին մէջ ուրիշ ամէն մասերէն աւելի յայտնի և որոշ կ'երևնայ Եզնիկայ հմտութիւնը: Պարզացողն կը տեսնէ թէ ինչ զօրաւոր ապացոյցներ ու հաւաստիք մէջ կը բերէ Աստուծոյ գոյութեանն ու անոր ստորոգելեացը. չէ թէ միայն աստուածաբանական ցուցակութեամբ հաւատարմացընելով իր խօսքերը, այլ նաև բնական ու անհակառակելի փաստեր մէջ բերելով, և երբեմն ալ նոյն իսկ հեթանոսաց առասպելներովը՝ անոնց կրօնքին ստութիւնը, ու աստուածաւանդ հաւատոց ճշմար-

տուժիւնը հաշակելով: Նոյնպէս երբոր Յունաց իմաստնոց և անոնց կարծեացը վրայ կը խօսի, կարգէ դուրս հմտուժիւն մը կը ցուցընէ անոնց տեսակ տեսակ վարդապետուժեանցը. համառօտ կերպով մը անոնց ուղիղ կամ թիւր տեսուժիւնքը կը զանազանէ, ու զօրաւոր լեզուով մը անոնց պատասխանը կու տայ¹:

*
* *

Մատենադրական հմտուժեանց նկատմամբ՝ առաջինն է Եզնըկայ լեզուին դեղեցկուժիւնը: Երեք ազգ գեղոյ կը նկատենք Եզնըկայ գրոցը մէջ. նախ բառից ճշգրիտ նշանակուժեամբ. երկրորդ՝ զուրցուածքի դեղեցիկ կերպովը, և երրորդ՝ ընտիր գասաւորուժեամբ:

Հնախօս դիտուժեանց մէջ՝ յազգային մատենագիրս նշանաւորներէն մէկը կրնայ սեպուել Եզնիկ: Հաւասար դիտուժիւն կը ցուցընէ թէ հայրենի և թէ օտար հնուժեանց: Սուղիններուն կարգէն կրնան սեպուել՝ արուեստից սկզբանը, ցլու արեանը, թերիակէին, մանրագորին, հաղարին, և այլն, վրայ տուած տեղեկուժիւններն: Նոյնպէս Արալէզին, վիշապազանց, Արտաւազդայ, ծովային նհանգաց վրայ խօսելու, և մարմնոց բնական ազդեցուժեանց վրայ ազգային դուշակուժիւններն մէջ բերելուն տուն: Իսկ օտար ազգաց հնախօսուժեանը մէջ ունեցած գիտուժիւնը յայտնապէս կը ցուցընէ Եզնիկ՝ երբոր Պարսից առասպելացը, անոնց կրօնական արարողուժեանցը, զանգիկ և մոգուժեան կրօնից, նախնի Յունաց, Հերակլեան արձանաց և անոնց վը-

¹ Եպիփանու Հերձո-աճոց դէմ գրած մատենին մէջ՝ շատ տեղ Պարսից ազանգոյն և Մարկիոնի դէմ խօսած ատեն՝ համաձայն կը գտնենք զնա ընդ Եզնըկայ:

բայ եղած գրուածոցը, Հեօիողեայ, Հովերոսի և Պղատոնի վրայ կը խօսի :

*
*
*

Եզնրկայ խրատք անուամբ ընտիր խրատներ կան, հեզնակին արժանի լեզուով ու սրտով գրուած. բայց որովհետև անոնք Նեղոսի սուրբ հօրն սկզբնագիր երկասիրութիւնք համարուած են, ուստի հաւանականաբար թարգմանիչ է Եզնիկ այն խրատուց, և անոնց մէկ մասը իրեն ընծայուած :

Եզնրկայ Կողբացւոյն անուամբ ձեռագրայ մէջ երկու համառօտ երկասիրութիւնք ալ գտնուած են հետևեալ խորագրովք. — Ս. « Հարցոռնն Արճանայ և պատասխանիք Եզնրկայ Կողբացոյ ոչդարմառ վարդապետի » : — Բ. Հարցոռնն Աշտոյ որդոյ Արճառայ և պատասխանի Եզնրկայ Կողբացոյ Հայոց վարդապետի » : Հրատարակողք կը ծանուցանեն վասն առաջնոյն. (Մատեաց աղաւնի, Չ տարի 125, 166). « Ընտիրս այս նշխար երկասիրութեանց Արճանայ Արծրունւոյ մերոյն թարգմանչի և հոգեւելց վարդապետին Եզնրկայ ... հանեալ է 'ի գրչագիր մատենէ թուագրեւոյ յամին ՉԽԱ : — Մեզ ոչինչ բնաւ կասկածելի է հարազատութիւն հատուածոցդ, զի և բանիցն գեղեցկահիւս շարամանութիւն և բառիցն յատակութիւն զնոյն յայտ առնեն » : Իսկ երկրորդին համար. « Թէպէտ և գրուածքին յատակ և գեղեցիկ ոճը յայտնապէս կը ցուցնէ որ հին և ընտիր մատենագրութեան կտոր է այս, բայց վերնագրին մէջ ժամանակի անյարմարութիւն մը կայ՝ որոյ պատճառը հասկընալ շատ դժուար է : Վասն զի Աշտո որդի Սմբատայ, որ է անշուշտ Բագրատունեաց ցեղէն մեր առաջին թագաւորը, որդին Սմբատայ Խոստովանողի, թագաւորեց 883էն

մինչև 889 թուականը. իսկ Եզնիկ Կողբացի (եթէ մեզի ծանօթ սուրբ թարգմանիչն է) 430ին առեւնները ծաղկած էր. ուստի և գրեթէ չորս հարիւր յիսուն տարի յառաջ է քան զԱշոտ թագաւոր: Հարկ է ուրեմն ըսել թէ կամ այս վերնագրին անուանեցը մէջ սխալ մը կայ, և կամ մեր Աշոտ առաջին թագաւորին առեւնն ալ Եզնիկ Կողբացի անուանով վարդապետ մը կայ եղեր՝ առաջնոյն անուանակից և հետևող. բայց այս երկրորդ կարծիքը մեզի ալ հաւանական չերևիր: Թերեւս չեմք սխալիր ըսելով թէ հաւանական է որ այս հատուածը Համամ վարդապետի գրուածներէն է. որ Աշոտոյ ժամանակակից էր, և այն առեւնի մատենագրաց մէջ իւր յստակ և համառօտախօս ոճովը անուանի »:

Ասոնցմէ զառ կը գանկենք ՚ի ձեռագիրս նաև հետևեալ քանի մը հատուածներն. « Եզնիկայ Կողբացոյ Հայոց վարդապետի վասն պատրաստոչեան հաղորդոց: – Եզնիկանն ասացեալ վասն արարչոչեան: – « Սահմանադրոչիչն կարգաց ընկալեալ ՚ի ևահատակէն տեառնէ Գրիգորէ. քարգնանեցաւ ընդ ձեռն Եզնիկայ՝ հրաւանաւ Երանեղոյն Սահակայ Եպիսկոպոսապետին Հայոց, և ևորին Արոշակցաց, թէ ո՛րպէս ասահանեցաւ կարգ ոչխտի և որոշոչն վանաց »¹ :

Ճառընտրաց մէջ կը գանուին երկու հատուածք ճառից՝ խորագիր կրելով. « Եզնիկայ առ առչրն Մաշդոց »: Նոյն գրոց մէջ քանի մը ուրիշ անհարազատ երկասիրութիւններ ալ կան Եզնիկայ անուամբը, համառօտ և իրեն գիտութեանը և հանձարոյն ոչ այնչափ արժանաւոր, որոնց համար պիտի ըլլայ անշուշտ յետին պատմագրաց մէկուն, Կիրակոսի, ըսելը Եզնիկայ համար, թէ « խօսս յոլովս եթող յօգուտ լսողաց »:

¹ Արարատ, ամսագիր Էջմիածնի, 1875, յէջ 446:

*
* *

Պատմական գրուածքի մը՝ ու անկէ քանի մը
կցկտուր հատուածոց յիշատակութիւնը կը գըա-
նենք Եզնըկայ անուամբ առ Ստեփանոսի Ռոչքեան
Կամենիցացոյ, իր հմուտ Բառագրոց կարգին մէջ:
Չենք կրնար որոշակի զրուցել թէ արդեօք Կողբա-
ցոյն է թէ ուրիշ համանուն և ժամանակաւ կրտսե-
րագոյն անձի մը: Իբրև հետաքննութեան արժանա-
ւոր նիւթ՝ այս հատուածներն կ'ամփոփենք:

« Ետես խարտեաչ և զդիսակաւոր մանուկ » :

« Կայր մանուկն ընդ ողին անկեալ » :

« Ասէ. Թախանձ մեր եղեր խնդրելոյ զայսքան
խրատս » :

« Արպէս քարինք առ ջուրս լօռանան, նոյնպէս
և որք 'ի մեղս են » :

« Հարին զսուրբն խթանաւոր վարոցօք » :

« Առաւել դասաւ քան զհամալսականն Պղատուն » :

« Պատուեն զնա հիւրընծայիւք » :

« Ասեն զչանդըւխ խոտն դեղ տասրաստի » :

« Հեծաւ յոստնաւոր ձի, բայց 'ի թօթափելոյն
խօթացաւ » :

« Մի՛ ոք կեցցէ չարակամաբար ընդ ընկերին » :

« Խոկալ տիտոյ է սլարատեսութեամբ զելս հան-
դերձեւոցն » :

« Յաստեացս վաղահասաբար փոխի » :

« Կոչոք տափանօք ... և մարմինն ճգամբ » :

« Արծիւն յորժամ ձագք իւր փետրաւորին՝
յանդիման արևու կացուցանէ » :

Ասոնք խրատական գրուածքի մը մասն կ'երևնան:
Իսկ յետագայք՝ սլատմական կը թուին.

« Առ ժամ մի տեղի տայ ընդդիմաբանից » :

« Ի ձին խամթաւոր նստեալ վաղէր » :

« Եբեր նմա խանկաւ դալար թուղս » :

« Խմբական զօրքն 'ի ճակատ դարձան » :

« Որպէս զփայտ հերձանելի՛ զքարինսն ճեղքէր » :

* * *

Արդի գաղղիացի հայերէնագէտ մը՝ Մարթէն (P. P. Martin) հետադայ խօսքերով և զարմացմամբ կը գրուասէ զԵզնիկ.

Eznigh fut un des amis les plus dévoués de saint Sahag et de saint Mesrob, un de leurs plus zélés coopérateurs, celui de leur disciples qui eut le plus leur confiance. Il fut envoyé par eux, d'abord, à Édesse et ensuite à Constantinople, dans le but de préparer la traduction des Saintes-Écritures, et celles des Pères grecs et syriens.

Ce fut lui qui rapporta de Constantinople, les Actes du Concile d'Éphèse (431) et les Manuscrits grecs sur lesquels fut terminée, en 433, par saint Sahag et saint Mesrob, la version arménienne des Saintes-Écritures. On voit, par ces détails, qu'Eznigh, loin d'être le premier venu, était au contraire un personnage fort distingué au point de vue intellectuelle et moral... Si nous ajoutons qu'Eznigh possédait, outre l'arménien, le grec, le persan et le syriaque, nous aurons fait connaître, dans ces grands lignes, le personnage. Ու իրեն գոված ու վրան սքանչացած Սղանդոց գրքէն վկայու թիւններ մէջ բերելէն ետքը, կը յաւելու: C'est là... un témoignage de première importance; le témoignage d'un grand écrivain, ... d'un savant qui connaît les langues hébraïque, grecque, syriaque et persan, et les nations qui parlent ces lan-

gues; le témoignage d'un auteur qui n'est pas demeuré étranger à la rédaction de la traduction arménienne (de la Sainte Bible). Aucun d'autre témoignage ne pourrait passer avant celui-là, à moins qui n'emanent de saint Sahag et de saint Mesrob.

Եղնըկայ Եղծ աղանդոց գիրքը նախ տպագրեցաւ 'ի Չմիւռնիա յամին 1765. Երկրորդ և երրորդ անգամ 'ի Վենետիկ 'ի Մխիթարեանց (1827, 1865) ընտիր մատենագրաց կարգին մէջ: Գաղղիարէն ալ թարգմանուած է այս գործը 'ի Լըվայեան Ֆլորիվալայ հայերէնի վարժապետէ, և տպագրած 'ի Բարիզ յամի 1855: Այս թարգմանութեան վրայ քննադատական հատուած մը հրատարակեց Արման Տըվէքէրին գաղղիացի՝ Eznigh de Goghpe... et son traducteur français խորագրով 'ի Հանդէս Արեւելից ամսագրի. (Հատ. Ե. 207-216): Մասնական թարգմանութիւն մ'ալ նոյն լեզուաւ 'ի Հաստիսոն հին և նոր պատմագրաց Հայոց Լանկլուայի, այս խորագրով. Eznig de Goghpe; Extrait du Chapitre II. Réfutation de la religion des Perses; traduction nouvelle, par un membre de l'Académie arménienne de Saint-Lazare de Venise. Մանէսի և Պարսից աղանդոյն վերաբերեալ տեղեկութիւնքը թարգմանեցին 'ի գերմաներէն Նայման (Zeitschrift für die historische Theologie) և Վինտիշման (Bayerische Annalen, 1854): Եղեան Կ. Յաղափաւարապետութեան նախնի Տոգոս ուսուցիչներէն գրուածքին մէջ այլ և այլ հատուածներ թարգմանած է յԵղնըկայ, ինչպէս նաև Յաղափաւարահաճնութեան Պարսից հատուածի մը հեղինակէն վերը յիշուած Հանդէս Արեւելից ամսագրին մէջ: Ըստ մասին թարգմանեալ է և անգղիարէն և հրատարակեալ բանասիրական օրագրի մը մէջ: — Խրատներն այլ տպագրուած են 'ի Վենետիկ:

ԿՈՐԻԻՆՆ

Կորինե՛ ՚ի դատուէ առաջին թարգմանչաց : — Իրմէ շարադրուած կենսագրական գրուած մը : — Իր ոմար : — Ագարանգեղոսի և Բիշգանդայ գրոց հետ նմանութիւնք : — Տպագրուածքիւնք և քարգմանութիւնք :

Առաջին թարգմանչաց դասէն էր նաև Կորինե՛ն, որ Եզնրկայ ու Յովսէփայ Պաղնացւոյ Բիւզանդիոն եղած ատեն՝ Աննգեայ հետ հոն զրկուեցաւ թարգմանութեանց պարասելու, ու ետքը Ընծակայ հետ Երուսաղէմ դնաց, ուսկից սրբոյն Կիւրղի Երուսաղէմացւոյ աշխատասիրած Ապաշխարող արձրկելու կարգը բերաւ :

Սրբոյն Մեսրովայայ ձեռքով Արաց աշխարհքը գրով, դիտութեամբ և հաւատքով լուսաւորուելէն ետքը, Սահակ հայրապետ զԿորինե՛ն Արաց եպիսկոպոս ձեռնագրեց, և անշուշտ այն պաշտաման մէջ իւր կեանքը կնքեց. որովհետև աւելի տեղեկութիւն մը չէն ընծայեր մեզի ժամանակակիցք իւր վարուցը և զբաղմանց վրայ :

Չանազան թարգմանութիւններէն զատ՝ իւր վարդապետին, սրբոյն Մեսրովայայ պատմութիւնը շարագրած է Կորինե՛ն : Այս աշխատասիրութեան՝ որ իւր ժամանակին գրաւորական պատմութեանը վրայ մեծ լոյս կը ծաւալէ, զինքն յորդորած են սուրբն Յովսէփ կաթողիկոս և իւր ուրիշ աշակերտակիցներն. որոնք այլ և այլ աշխարհքներ իրենց ուսումը կատարելէն ետքը դարձան ՚ի Հայաստան ու տեսան

որ արդէն վախճանած էին իրենց և ընդհանուր հայրենեաց բարերար վարդապետներն, ու զՎորիւն ազաչեցին՝ որ անշուշտ անոնց կենաց վերջի տարիներն՝ ի Հայաստան կը գտնուէր, սրբոյն Մեսրոպայ վարքը գրել:

Վորիւն ալ յանձն առաւ ու շարագրեց, « ոչ էթէ, ինչպէս կ'ըսէ, ՚ի հին համբաւուց տեղեկացեալ, այլ որոց մեր իսկ ականատես եղեալ կերպարանացն, և առնթերակաց հոգևոր գործոցն, և ըսող շնորհապատում վարդապետութեանն, և նոցին արքանեակք ըստ աւետարանական հրամանացն »:

Սրբոյն Մեսրոպայ ամբողջ կենսագրութիւնը չիկրնար սեպուել այս գրուածքը. վասն զի Մեսրոպայ կրկին վիճակ կենաց ունեցած է. մէկը ՚ի գրան արքունեացն Հայոց՝ պատուեալ իշխանական պաշտամամբ, մէյմ՝ ալ առ Սահակայ հայրապետի: Վորիւն իւր վարդապետին կենացը առաջին մասին վրայ՝ առնելին, կամ խիստ քիչ տեղեկութիւն կ'աւանդէ. և իւր այս զանցառութեան պատճառը՝ ինքը մէջ կը բերէ. « Ոչ սուտապատում, կ'ըսէ, ճարտարախօս եղեալ, առ ՚ի մերոց բանից զհօրէն իմոյ կարգեցաք, այլ զյաճախագոյնն թողեալ, և ՚ի նշանադիմակացն քաղելով զհամատուրսն կարգեցաք. որք ոչ միայն մեզ՝ այլ և որք զատեանսն ընթեռնուն՝ յայտնի է: Քանզի չէտք իսկ հանդուրժողք զամենայն արարեալսն կտակաւ զիւրաքանչիւրսն, այլ ՚ի գիւրագոյն և ՚ի հեշտագոյնս՝ յառաքելական անդր զանձինս պատասարեցաք, որոց անցեալ զբաղմախուռն արգասեօք սրբոցն՝ առ ՚ի մանրակրկիտ առնելոյ վերնորագոյնս պատմելոյ զհանգամանս՝ ասացաք »: Հեղինակին այս մութ խօսքերը հետևեալ կերպով կրնանք պարզել, թէ միայն սրբոյն Մեսրոպայ հոգևորական աշխատանացը ու վարդապետութեանց վրայ խօսեցանք. իսկ այն գործերուն վրայ՝ որ իւր

աշխարհիկ կամ զինուորական կենացը կը վերաբե-
րին, և որոնք շատ են, լռեցինք. որովհետև այն գոր-
ծերը չէ թէ միայն մեզի, այլ նաև ատեանը կարգա-
ցողաց յայանի են:

Իսկ սրբոյն կենացը երկրորդ մասին վրայ՝ բաւա-
կան ընդարձակ ու յագեցուցիչ կերպով կը խօսի
Կորին, տեղն՝ ի տեղը և իրեն՝ յատուկ ոճով մը
պատմելով այն մեծ մարդուն ձեռքովը Հայաստանի
մէջ եղած մտաւոր լուսաւորութեան արգիւնքը:

*
* *
*

Իրեն յատուկ ոճով մը ըսինք, որովհետև ընդ-
հանրապէս ընտիր ու հայկաբան լեզուի հետ՝ մութ
ու խրթին դարձուածներ կը բանեցընէ, որոնցմով
իր խօսքերը շատ տեղ անխմանալի կը մնան: Այս թե-
րութիւնը՝ թերևս գրչադրաց ալ թերութիւն է,
որոնք շատ տեղ, ինչպէս նաև ուրիշ զանազան գը-
րուածներ, ասանկ ալ Կորեան այս երկասիրութիւ-
նը՝ ուղածնուն պէս համառօտեր են, առանց գիտ-
նալու կամ ուզենալու մտադրութիւն ընել թէ
պակասած կասրը՝ մնացածին հետ անմիջական վերա-
բերութիւն ունենալովը, այն պակասը մեծ մնաս կը
բերէ գրուածին ամբողջութեան:

Ասանկ Մեսրոպայ ձեռքով եղած Արաց դպրու-
թեան գիւտը պատմելէն ետքը կը յաւելու. « Եւ
արդ զնոսա որ յայնչափ ՚ի մասնաւոր և ՚ի բաժանեալ
լեզուաց ժողովեցան, միով աստուածաբարբառ
պատգամօքն մի ազգ կապեալ՝ փառաբանիչք միոյ
Աստուծոյ յօրինէր, յորոց և իմ անարժանիս ե-
ղեալ ՚ի կարգ՝ եպիսկոպոսութեան վիճակ »: Հոս
խօսքին կարգը մեկզմէկ չբռնելով՝ պակասութիւն
մը կ'ենթադրէ: Այսպէս ուրիշ զանազան տե-
ղուանք ալ՝ զորս աւելորդ կը սեպենք մի առ մի
նշանակել:

Ազաթանգեղոսի և Բիւղանդայ գրոց հետ շատ նմանութիւն ունի Աորեան այս գիրքը, մանաւանդ առջինին. ուսկից ամբողջ խօսքի հատուածներ մէջ կը բերէ: Ասան որոյ ոմանք համարեցան թէ այն գրոց թարգմանիչն եղած ըլլայ Աորիւն, և այն է պատճառը այնչափ նմանութեան: Բայց մենք որովհետեւ այն կարծիքն ունինք թէ Ազաթանգեղոս և Բիւղանդ սկզբնագիր երկասիրութիւնք են, ուստի անոնց շատ ընթերցմանը արգիւնք կը սեպենք այն նմանութիւններն:

Այս հատուածներէն մէկ երկու գլխաւորն մէջ բերենք:

« Եւ զի ըստ օրինակի գրեցելոցս առ 'ի մէնջ հարքըն 'ի կափարուամս դարձան, ոչ եթէ 'ի հին համբաւուց տեղեկացեալ և մատենագրեալ զայս կարգեցաք, այլ որոց մեզ իսկ ականատես եղեալ կերպարանացն, և առնթերակաց հոգևոր գործոցն, և լսող շնորհասպատում վարդապետութեանն », և այլն:

« Որոց անցեալ զբաղմախուռն արգասեօք սրբօցըն, առ 'ի մանրակրկիտ առնելոյ, զկարևորագոյնսն և զօգտակարագոյնսն պատմել: Ուստի և մեր առեալ հանգոյն ասացաք, ոչ 'ի սատիւ ընտրելոց Քրիստոսի, որք ամենապարծ և կենդանատուր խաչին ծանուցեալք յարգեցան, այլ յօրինակ քաջալերիչ հոգևոր ծննդոց իւրեանց՝ նոքա պատմելոց իցեն յաղգս աղգաց, ըստ բանի հոգևորական երգչին՝ որպէս ասէ. Ձի զոր ինչ միանգամ պատուիրեաց հարցն՝ ցուցանել զայս որդւոցն, զի ծանիցէ աղգ այլ. որդիք որ ծնանին յարիցեն և պատմեսցեն որդւոց իւրեանց, զի դիցեն առ Աստուած զյոյս իւրեանց »:

Կորեան պատմութիւնն տպագրուած է 'ի Վենետիկ 'ի շարս գործոց նախնեաց (1833), դարձեալ ուրիշ հին օրինակէ 'ի կարգի Սոփերաց (1854) ընտրելագոյն ընթերցուածովք: Գերմանական թարգմանութեամբ հրատարակեց հայագէտն Վէլզէ 'ի Թիւպինգէն (1841), 'ի քսանեւհինգամենեկի թագաւորութեան Գուլիէլմոսի Ա թագաւորին Վիւրթէմպերկի (Goriun's Lebensbeschreibung des hl. Mesrob): Գաղղիական թարգմանութիւնն ալ 'ի Հաստատման հին և նոր պարճագրաց Հայոց Լանկուայի, (Հատ. Բ.), Goriun: Biographie du bienheureux et saint docteur Mesrob, traduite pour la première fois en français, par Jean-Raphael Emine.

ԴԱԻԻԹ ԱՆՅԱՂԹ

Դաշիբ Սնյադր 'ի բռնոյ կրտսերագոյն թարգմանաց: — Իր ոչտռմն և հաւքաւ սա Յոյնս: — Գրաւոր երկասիրոչքիւնք: — Ներքող 'ի սոչք Խաչն: — Սահմանաց գիրք: — Թարգմանոչքիւնք:

Մովսէսի Խորենացւոյն քեռորդի էր Դաւիթ, Տարօնոյ մօտ Հարք գաւառին Հերեթ կամ Հերեան գիւղէն, և կամ ըստ այլոց՝ Ներգիւն աւանէն, ուստի և Ներգիւնացի կոչուած:

Սահակայ ու Մեսրովպայ ձեռքով ընտրուած վաթսուն փափկաձայն, ուշեղ և երկարոգի աշակերտաց դասէն էր Դաւիթ, և կամ անոնց վերջններէն մէկը. բայց իւր ուսմամբը անոնց հաւասարած, և մանաւանդ իմաստասիրութեամբը մէջերնէն ամենէն աւելի գերադանց երեցած. ուստի և իրեններէն, և անոնցմէ՝ ուր ուսմանցը ընթացքն կատարելագործեց գովութեամբ, մերթ Սնյադր կոչուած,

իրբե թէ անհաւասար, և ամենէն վեր իւր գիտու-
թեամբը, և մերթ Սառոզաճասէր իւր բարեպաշ-
տութեանը համար, և առհասարակ յամենեցուն ի-
մաստասէր կամ Փիլիսոփայ կոչուած, և երբեմն
նաև Սնեկագիտոռն, եռսակեժ փիլիսոփայ, և պատճա-
ռը կու տայ Շնորհալին հետևեալ խօսքերով. « Աւ-
նիմք սովորութիւն փիլիսոփայ ասել, որ յերաժըշ-
տական արուեստի կատարեալք են. այսպէս և 'Բա-
ւիթ' ոչ միայն փիլիսոփայ, այլ յաստուածեղէն և
յարտաքին հրահանգս անթերի և լիապատար էր,
նորին աղագաւ կոչի փիլիսոփայ, զպատիւն զեկու-
ցանելով » :

*
* *
*

Այնչափ մեծանուն հանդիսացաւ Բաւիթ իւր ի-
մաստասիրական ուսմամբքը, որ ինչուան Յոյնք՝ այն-
պիսի պարծանք մը չուղեւով իրենցմէ օտարացընել,
որովհետև Բաւիթ այլ և այլ երկասիրութիւններ
ունի յոյն լեզուով շարագրած, ուստի իրենցմէ մէկը
ուզեցին սեպել զանիկայ : Աղգային յիշատակարանք
կ'աւանդեն (թէ և աւելի պարծենկոտութեամբ քան
ստուգութեամբ) թէ Բաւիթ 'ի Կոստանդնուսյոլիս
գտնուած ժամանակը՝ այլ և այլ ընդգիմագրու-
թիւն ունեցած է փիլիսոփայական, ոմանք կ'ըսեն
նաև հաւատոյ խնդրոց վրայ, Մարկիանոս թափաւու-
րին արքունեացն իմաստասիրաց հետ, որք իրենց
գիտութեամբը նշանաւորք էին. այսինքն Յորենաղայ,
Մելիատսի, Մամբրէի եպիսկոպոսի և անոնց նմա-
նեացը հետ, ու երբ իւր քեռւոյն Մովսէս Խորենա-
ցւոյն հետ արքունական պալատը երևցան, ամէնքը
իրենց աչքը ասոնց վրայ դարձուցին. « վասն զի,
կ'ըսէ պատմիչն, էին ծերացեալ, կերպարանքն և
խօսքն աթենացիք. զի երեսուն տարի էին յԱթէնս » :
Աւ երբ Յորենաղ անոնց իմաստութիւնը կ'արհամար-

հէր, Մովսէս իրաւացի պարծանքով մը զինքն յանդիմանելով կը զրուցէր. « Ո՛վ Յոբնադ, ճանաչէս զիս. Մովսէս եմ, և սա Դաւիթ. բազում դարութեան ազգաց հմուտ և պարծանք Աթենացւոց, կենդանեաց և գերեզմանաց, ևս առաւել Հայոց աշխարհին » :

Մարկիանոս թագաւորն հրամայեց որ իւր իմաստնոցը հետ խօսի Դաւիթ. « Եւ յարեալ, կ'ըսէ պատմիչն, յաղթող և քաջ սպառազէնն Դաւիթ. եկաց յոտին առաջի բազմութեանն՝ որպէս զամուր լեառն երկաթի » : Ու երբ այնպիսի պատրաստութեան արժանի հանձարով ու լեզուով խօսեցաւ իւր ընդդիմադրին հետ, Կորնթացւոց Մամբրէ եպիսկոպոսը՝ իմաստասիրական ուսմամբքը ուղեց զինքը յաղթահարել. « հպարտացեալ փիլիսոփայական արուեստիւ, յառաջ վաղեաց և 'ի դիմի հարաւ քաջին Դաւիթի և մեծ անյաղթն կոչեցեալ փիլիսոփայի, և ասէ. « Չի՞նչ անուն և զի՞նչ մակածութիւն » : Եւ այն ընդդիմամարտութեան մէջ ալ իրեն արժանաւոր պատասխաններն ընդունելով՝ լռեցին իմաստականներն, աւելի մեծ համարում ստանալով անոր գիտութեանն վրայ ¹ :

¹ Երկուտասաներորդ դարու քերթող մատենագիր մը Վարդան Հայկազն, թուի ակնարկել զայս հետագայ տողերուն մէջ.

« Մովսէս պիտէր Խորենացի
Քերդողահայրըն կենդանի.
Իմաստութեամբն անչափելի
Չերդ հոգեւոր տուն և տեղի :
Կամ յընկերացն իւր նազելի
Բանիւք հզօրքն 'ի հանդիսի.
Յորոց անուանցն էին յահի
Յունաց ճարտարքն և յերկիւղի :
Չէին կարող կալ 'ի դիմի
Կամ բան մի տալ պատասխանի...
Այլ նոքա չեն աստ 'ի միջի » :

Հայաստան դառնալէն ետքը՝ տեսնելով Ռաւիթիւր հայրենեաց խեղճութիւնը, և դիտութեանց անպատիւ մնալը, քաշուեցաւ, աղօթքը՝ արտասուաց, հանձարը՝ գրոց հետ խառնելու. և մեռնելով թաղուեցաւ Տարոնոյ մօտ Ղաղարու վանքը, ուր ինչուան հիմայ կը ցուցնեն իր գերեզմանը. և ուր դեռ ևս կը յաճախեն իմաստութեան և ճարտարխօսութեան ձիրքը խնդրելու և ընդունելու փափաքողք յուսով:

* * *

Այսչափ է Ռաւիթի իմաստասիրին վարուցը վրայ ունեցած տեղեկութիւննիս: Քանի մը խօսք ալ իւր գրաւոր երկասիրութեանցը վրայ զրուցենք: Ասոնք գլխաւորաբար երկու դասակարգութիւն կրնան բաժնուիլ, մէյմը ինքնագիր, մէյմըն ալ թարգմանութիւնք:

Առջիններուն մէջ ամենէն աւելի նշանաւորն և մտադրութեան արժանին է

Խաչին Աերրոդը. — Որուն մասնաւոր յառաջաբանութեանը մէջ՝ աւանդուած է թէ ինչ պատճառաւ երկասիրած է Ռաւիթ այս գրուածքը: Հայոց Գիւտ կաթողիկոսին իշխանութեան օրերը՝ Օշին գեղջէն Աստանգին, Պեարոս և Թէոդորոս անունով երեք անձինք եկան, որ ժողովուրդը խաբելու համար՝ ամէն արտաքին պատրուակ ունէին. խարազն կը հագնէին, բոկադնացք, պահողք ու կեղծաւորք, որ սուրբ Առաքին համար կը քարոզէին թէ աստուածածին չէ. և Աստուծոյ մարդացելոյ խաջն ալ՝ փրկութեան փայտ չէին սեպեր, այլ գողոց պատժարան:

Գիւտ կաթողիկոս երբոր լսեց թէ Ռաւիթ և իր ընկերներն Աթենքէն և ուրիշ քաղաքներ ուսմանց

համար ճանապարհորդելէն դարձեր են, նամակ մը գրեց առ նա, աղաչելով որ իւր իմաստուն գրիչը և զօրաւոր լեզուն սուրբ խաչին գովութեան ու պաշտպանութեան դործածէ. որպէս զի « բարձցի, կ'ըսէր, հերեսիովտաց հերձուածն, և խլեցին յագարակաց փուշք, և որոմն սատանայական սերմանց, որ 'ի մարդ յուսան և ոչ յԱստուած » :

Դաւիթ պատասխան տուաւ կաթուղիկոսին, յօժարամիտ յանձն առնելով հրամանը, յորմէ թէպէտ իւր տկարութիւնն զինքը ետ կը նահանջէր, բայց միանգամայն հայրապետին աղօթքին վստահացած կը քաջալերուէր: Դաւիթի առ Գիւտ գրած թղթին վերջը՝ այսպիսի ծանօթութիւն մը կ'աւելցընէն՝ գրչագիրք. « Եղև այս 'ի ժամանակս մարդպանութեան և ստրատելատութեան Վահանայ՝ որդւոյ Մագնոսի, որդւոյ Վարդանայ, կամ որպէս ասէն՝ եղբօր: Փորձողք և գիտողք սուտ ասէն զայլ պատճառսն յԱթէնս կամ 'ի Բիւզանդիոն կամ յԵրուսաղէմ. կամ յորժամ 'ի Պարսից դարձաւ խաչն՝ և խօսեցաւ » :

Այս ծանօթութեանն մեկնութիւնը կու տայ Շընորհալին՝ Անյաղթին այս ճառին վրայ գրած բացատրութեանը մէջ: Ար պատմեն, կ'ըսէ, թէ սուրբն Սահակ և Մեսրոպ զոմանս իրենց աշակերտներէն՝ իմաստութիւն սովորելու համար, Յունաց աշխարհին կողմերն ու անոնց Աթէնք մայրաքաղաքը զրկեցին. որոնք հելլենական լեզուին թարգմանիչ եղան. որովհետև նախ հարկաւոր էր որ ամէն իմաստասիրականաց հմտանան, բառերու և ոլորակներու, և ետքը համարձակին 'ի թարգմանութիւն: Եւ ըսին ոմանք թէ Աթենացւոց մէջ սովորութիւն կար եօթը տարի աշակերտութիւն ընել. ու այն եօթը տարուան ընդնալէն ետքը՝ բարձր տեղւոյ մը վրայ կ'ելլէր աշակերտը, ու ժամանակին և լսողաց սլիտոյցը

յարմար բան մը կը խօսէր: Իսկ թ ալ՝ որ այն աշակերտաց մէկն էր, նոյն աստիճանին հասնելով, նշանին առջևը ելող աշտարակին կամ սեան վրայ ելաւ, և հոն գրուցեց այս ճառը՝ յուրախուժիւն լսողաց և ՚ի պատիւ խաչին: Ուրիշներն ալ կ'ըսեն թէ Աթենքէն Աոստանդնուպօլիս դարձած ատենը՝ իր ընկերներն զինքը մեծարեցին, ու Աերացման խաչին օրը այս ներբողը զուրցընել տուին: Ոմանք ալ թէ յԵրուսաղէմ սուրբ Խաչին առջև, և այլք՝ թէ խաչը Պարսկաստանէն դառնալէն ետքը, և ոմանք ալ թէ անասրատի առանձնութեան մէջ յօրինուած է այս ճառը: Բայց թէ Ենորհալին, և իրմէն աւելի Քիւա կաթուղիկոսին ու Իսկաթայ վաւերական թղթերը ամէն աարակոյս կը վերցընեն, յայտնապէս ցուցընելով թէ էրբ և ինչ վախճանաւ յօրինուած է այս ճառը:

Սահմանաց գիրք կամ Սահմանք իսկաստասիրութեան. — Հին Յունաստանի մէջ ծաղկող փիլիսոփաներէն մէկը, Պիճաոն, մասնաւոր և անօրինակ ազանդ մը հնարած էր, ամէն բանի վրայ տարակուսիլ. և այն տարակոյսը և դեգլեւալ վարանքը իրեն առջևը իմաստութիւն սեպուած էր. որով և բազմաթիւ աշակերտներ ստացած, որք ժամանակ անցնելով՝ իրենց վարդապետին կարծեացը վրան ալ հաստատուն չկենալով, շատ աւելի անդին անցեր էին. և բոլոր մարդկութիւնն իրեն ամէն գիտութեամբը, ուսմամբք և կրօնիւք՝ անէակ կը կարծէին, և ինչուան կենաց և մահուան մէջ խտրութիւն չէին դներ: Այսպիսի սխալ և մոլորական դրութեան մը գէմ զինեցաւ Իսկաթ իւր այս գրուածքովը, զոր ինքն կամ գրչագիրք կը կոչեն « Ընդգէմ առարկութեանցն չորից Պիճաոնի իմաստակի, և սահմանք և տրամատութիւնք իմաստասիրութեան »:

Իմաստասիրական ուսմանց կարգէ դուրս փափա-

քով մը ետևէ եղած էր Դաւիթ. և իրեն անանկ կ'երևնար թէ « որք միանգամ իմաստասիրութեան տենչան բանից, և առ 'ի նմանէ հեշտութեանց ծայրիւ մասին միայն հանդիպին ճաշակեալք, ամենայն կենցաղական հոգոց բարեաւ մնալ ասացեալք, ողջախոհ իմն մոլութեամբ առ այսոսիկ վարեալք բերին » : Այս փափաքին արժանաւոր գիտութիւն և լեզու բանեցուցած է Դաւիթ՝ Սահմանաց գրքին մէջ : Հին յունական իմաստասիրութեան կատարեալ և ամբողջ տեղեկութիւն մը կը տեսնուի, ու իմաստասիրութիւնը՝ իմաստասիրութեամբ կ'ապացուցանէ, մէջ բերելով իմաստակաց ամէն առարկութիւններն, և անոնց ամենուն պատասխանը տալով : Ուստի և իրաւամբ կը զրուցէ Ստեփանոս Սիւնեցի. « Արդ թէ զի՛նչ է բնութիւնս մեր, յատկապէս ուսաք 'ի Դաւթայ եռամեծէ. այն՝ որ ընդդէմ Ակադեմայցն և Պիլոսոնացեացն դիմակայէ քաջապէս, որք ջանային եղծանել զգոյութիւն իմաստութեան »¹ :

Հայերէն մատենագրութիւնը՝ ճիշդ իմաստասիրական ըսուելու գրուածք մը ինչուան այն ժամա-

1 Առաքել Սիւնեցի, ('ի Մեկն. Սահմանաց) կ'ըսէ. « (Դաւիթ) գրեաց նախ զՍահմանքս, երկրորդ զԲարձրացուցէքն, երրորդ զՊէտքն, չորրորդ զՄեկնութիւն քերականին, հինգերորդ զՄեկնութիւն Պորփիւրի և զԱրիստոտէլին » . և կը յաւելու. « Իսկ թէ վասն էր ոչ արդիւնացաւ բանք նորա 'ի Հայս, այնպիսոյ փառաւոր առն և առաքինոյ և իմաստասիրի : Եւ այս վասն հինգ պատճառի. նախ զի յետ Վարդանանց պատերազմի դառնացեալ էին Հայք, և ամենայն բան աչաց ելած էր նոցա վասն աւերութեան աշխարհիս և կոտորման իշխանացն. երկրորդ՝ զի ոչ գոյր ուսումնական, . . . երրորդ՝ զի յանդիմանեալ 'ի նմանէ՛ անարգեցին զնա և զբանս նորա, և հարեալ վիրաւորեցին զնա. և նա գնացեալ 'ի Վիրս, անդ կացեալ վախճանեցաւ. չորրորդ՝ զի անիշխան էր ազգս և ոչ ոք էր որ յարգէր զնա » :

նակ արտադրած չէր. ուստի և ինքն Դաւթի եղաւ առաջին՝ բուն իմաստասիրութեան պարապող, և աւոր յատուկ լեզուն գործածող: Ուստի ինչպէս ուսման, ասանկ ալ լեզուին, պէտք էր որ ինքն ըլլար հեղինակ: Այս պարծանքը աւելի արժանապէս կրնայինք իրեն ընծայել՝ էթէ իմաստասիրական ուսմանը հաւասար՝ լեզուին կատարելութեանն ալ պարապելու ետեւ ըլլար, կամ թէ այնչափ յունականութեան ետեւ չըլլար, ուսմանը պէս՝ լեզուն ալ անոնցմէ փոխ աւելով:

Դաւթի այս գրուածքին յունարէնն ալ կը գրանուի, ուստի և ոմանք կարծեցին թէ Անյաղթ՝ իւր մէկ քանի գրուածներն առաջ յունարէն լեզուով շարագրած է՝ Յունաստանի մէջ գտնուած տտէնը, անոնց կիրառութեանը կամ դիտութեան համար, ու ետքը զանոնք՝ ի յունէ՝ ի հայ թարգմաներ: Ոմանք ալ համարեցան թէ Սահմանաց ամբողջ գիրքը՝ թարգմանութիւն ըլլայ և ոչ սկզբնագիր, որովհետև նոյն գրքին վերջին գլուխը՝ որ կը սկսի « Ամենայնչարտանջելի », Նիւսացւոյն Գրիգորի ընծայուած է՝ անոր անուամբը տպագրուած երկասիրութեանց հետ մէկտեղ: Կարծիք ալ կայ թէ ուրիշ անձ մը թարգմաներ է Դաւթայ գործը՝ ի հայերէն Չ դարուն մէջ: Դաւթի Անյաղթի անուամբ ուրիշ գրուածք մ'ալ կայ հետեւեալ խորագրով. « Դաւթի Անյաղթ վարդապետի հայկազնի՝ գովեստ ներբողական՝ ի սուրբ Եկեղեցի-յԵրուսաղէմ »: Արչափ ալ ոճոյ նմանութիւն ենթագրեմք գտնել այս ճառին և իր անունը կրող ուրիշ երկասիրութեանց մէջ, բայց հարազատութիւնը միշտ տարակուսական կը մնայ: Թարգմանութեանցը վրայ սլիտի խօսինք գրուածքիս երկրորդ մասին մէջ:

Դաւթայ անուամբ գտուած ամենայն գործքն տպագրուած են ի Վենետիկ յամի 1855:

Գ Ի Խ Տ

Գիշտայ վարքը: — Կարոշղիկոսոշքիշնն և յար-
քոշնիս Պարսից կոշոշիղը: — Գրաշոք երկաւիքոշ-
քիշնքը:

Իաւթի Անյաղթին ժամանակակից էր Գիւտ, Տա-
յոց գաւառին Արաշեղայ գիւղէն, կրտսեր թարգ-
մանչաց մէջ, ուստի և յիշատակարանի մը մէջ աշա-
կերտ կոչուած սրբոց քահանայից, այսինքն Ղևոն-
դեանց, որոց 'ի Պարսկաստան նահատակուելէն
տասը տարի ետքը՝ Հայոց կաթողիկոսական աթոռը
նստաւ: Փարպեցին այս համառօտ խօսքերով՝ թե
անոր վարուցը և թէ գիտութեան վկայութիւնը կու-
տայ. « Այր լի գիտութեամբ հայովս և առաւելեալ
յունիւն, յորդասաց բանիւ և առատաբուղիս վար-
դապետութեամբ, զոր ոչ երբեք արդեւոյր անգի-
տութեանն վարդապետութիւն. այլ զծածուկս ա-
սացեալ Հոգւոյն՝ նոյն սուրբ Հոգւոյն շնորհ յայտ
արարեալ՝ նովաւ լուսաւորապէս ուսուցանէր բո-
վանդակ ժողովրդոց. որոյ բանք իւր՝ նման յորդա-
ւաստ անձրևի՝ զամենայն լսողի ծաղկեցուցեալ պըտ-
ղաբերէր զոգիս »:

Սակայն Պարսիկք այն ատեններն իրենց բռնաւոր
ազդեցութեամբն սկսեր էին ինչուան նախարարաց
սիրտը հեռացընել՝ ի սուրբ հաւատոց: Ուստի սկը-
սան ոմանք կրակատուններ ալ բանալ իրենց իշխա-
նութեան տակ եղած երկիրներուն մէջ. և անով
քաղաքական պատիւներու մէջ մեծնալով, ձեռուը-

նուն տակ եղած հպատակաց մտորելու և գայ-
թակղելու պատճառ ըլլալ:

Ասանկ ատենի մը մէջ հայրապետական աթուոյն
վրայ նստող Գիւտ կաթուղիկոսը՝ իւր ամէն ջանքը
կը բանեցրնէր անարատ պահելու հաւատոց գանձը՝
որուն աւանդապահն էր. ուր իրեն աշակերտակից-
քըն՝ Եղիշէ, Խորենացի և այլք, գրեթէ յուսահա-
տեալ ազգին բարելաւութենէն՝ անաստաները քա-
շուեր առանձնացեր էին:

* * *

Երբ տեսաւ Գիւտ թէ իւր ամէն ջանքովն ալ հա-
մաճարակ աղետից առջեն առնելու բաւականու-
թիւն չունի, սկսաւ խօսքովն ու գրով ուրացողներն
յանդիմանել, և իրենց հաւատոցը մէջ հաստատուն
մնացողները քաջալերել ու պատուել: Այս արդա-
րադատ խարուժեան վրայ զջարեցաւ Գաղիշոյ Խոր-
խուունի, որ ուրացելոց մէջ ամենէն աւելի չարա-
սէրն էր, և ամենէն աւելի իւր ջանքն ու ազդեցու-
թիւնը բանեցրնող՝ որ իրեն հեռւող ընէ զազգն: Ա-
չկարենալով ուրիշ կերպով վրէժն առնուլ, Պարս-
կաստան գնաց, ու Պերող թագաւորին առջև ամ-
բաստանեց զԳիւտ:

Պերող՝ արքունի գուռը կանչեց զկաթուղիկոսն,
որպէս զի իրմէն լսէ վրան եղած ամբաստանու-
թեանց շատագովութիւնը. բայց հոն՝ զինքն արհա-
մարհող ու նախատող հեթանոսութիւնն անգամ
իրմէ պատկառեցաւ, ինչպէս կը վկայէ Փարսլեցի:

Թագաւորն իշխան մը զըկեց առ Գիւտ, և ամ-
բաստանութեանց ստուգութիւնն անոր յանձնեց:
Գեղեցիկ ատենախօսութեամբ մը Գիւտ արդարա-
ցուց ինքզինքն, և թէ ինչպէս իրեն համար նուիրա-
կան պարտք մըն է սիրել զքրիստոնէութիւն: Ա-

որովհետեւ ուրիշ ամբաստանութիւն մըն ալ գրած էին վրան, Հոռոմոց հետ շատ վերաբերութիւն ունենալը, անոր ալ պատասխանը տալու համարձակ. « Իսկ որ ասէ թէ ունի երթեւեկ 'ի Հոռոմս, ոչ ըստ ամբաստանողին կարծեաց են իրքդ, այլ վասն զի զդպրութիւն և զգիտութիւն և զամենայն իմաստութեանաւոր ուսմանց յաշխարհին Հոռոմոց ստացեալ էմք, և են իմ անդ ծանօթք և բարեկամք բազումք և ուսումնակիրք »: Աներկիւղ համարձակութեամբը Գիւտ զարմացուց զիշխանն ալ, թագաւորն ալ, որ չկարենալով իւր չարութեան խորհուրդը անոր վրայ կատարել, զրկեց զինքը 'ի հայրապետական պատուոյ:

Այն վիճակին մէջ վրայ հասաւ Գիւտայ մահը:

* * *

Իբրև թարգմանիչ՝ անշուշտ գլխաւոր մաս մը ունեցած պիտի ըլլայ Գիւտ իւր աշակերտակցացը մէջ. որովհետեւ մեծ է իւր գիտութեան և իմաստութեան գովութիւնը: Բայց իբրև ինքնագիր մատենագրութիւնք՝ քիչ բան հասած է մեր ձեռքը. յորս գլխաւոր կրնայ սեպուիլ թուղթ մը առ 'Իսաւրիթ Անյաղթ, Խաչին ճառը իրմէն խնդրելով, որուն վրայ առաջ խօսեցանք:

Ազանկատուացին կը յիշատակէ Գիւտայ անուամբ թուղթ մը առ Աչէ արքայ Աղուանից, որ իւր թագն ու մոգութեան կրօնքը, միանգամայն նուիրելով աւետարանին ճշմարտութեանը, միանձնական կենօք փափաքած էր երկնաւոր թագաւորութիւն մը փնտռել. այսպիսի ընթացքի մը հարկաւոր և էական խրատները կը բովանդակէ Գիւտ թղթին մէջ:

Ա'երևնայ թէ ժամագրոց և հասարակաց աղօթից

կարգաւորութեանն ալ ձեռնտու եղած է Գիւտ, որովհետեւ նոյն գրքին խորագրոցը մէջ իւր անուէնն ալ կը յիշուի, թէպէտ և առանց մասնաւոր աղօթք մը իրեն յատկացընելու:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

Մանդակոշնի և Հայաստանի միճակը: — Վասնաց մարգարանշրիշնը: — Մանդակոշնոյ ընծայումք մասեր: — Մանր գրոշումք:

Արշարունեաց Ծախնոտ¹ գեղէն էր Յովհան Մանդակունի, սրբոյն Սահակայ ու Մեսրոպայ աշակերտաց կարգէն. ու եօթանասուն և հինգ տարուան հասակին՝ կաթուղիկոսական աթոռը նստաւ Վահան Մամիկոնեանին յորդորանօքը:

Դժուարին գրեց մէջ էր իր ատենը Հայաստան: Վահան Մամիկոնեան՝ իր կարուկ ու յաղթող սրոյն՝ ու Աստուծոյ անուանը վրայ երգուընցեր էր՝ խաղաղութիւն պարգևել Հայաստանի: Բայց իր այս ջանիցը սխերիմ թշնամի էին Պարսիկք, ու անոնց ընկեր եղած՝ ի Հայոց ուրացելոց խուճաք մը: Միաբանելոց հաւատքն ու քաջութիւնը ամրացընող ու խրախուսող էր Մանդակունի՝ իրեն հայրենասէր սրտովն, ու հայրապետական բարձր աստիճանով: Ինքը զանոնք՝ պատերազմին դաշտը չմտած, մահուան արհաւիրքը չտեսած, սուրբ եկեղեցի կը

¹ Չեռագրի մը մէջ կը կարդանք. « Յովհաննու Մանդակունւոյ ՚ի գաւառէն Արշարունեաց ՚ի գեղէն Ծաղկեաց »:

մացընէր, կ'օրհնէր անոնց զէնքերը, ու հայրենեաց փրկութեանը զօրաւոր ախոյեաններ՝ Վահանայ ձեռքը կը յանձնէր: Պատերազմաց մէջ ալ անոնց շուղութեամբը կ'ուրախանար, զինուց ձախողելուն ատեն՝ աղօթքովը այն քաջերուն օգնութիւն կը խնդրէր, որոնց յաղթանակը՝ հաւատոց յաղթանակ պիտի ըլլար:

Այս վախճանին հասնելու համար՝ ծերութիւնն իրեն փոքր արգելք մը կ'երևնար, ինչուան պատերազմաց բանակներուն մէջ իր խրատուսիչ ձայնը բարձրացընելով, ու մարտից խառնուրդին մէջ Պարսիկներէն մահառիժ վէրք մը ընդունելով, մեռելոց դիականց մէջ՝ իբրև մեռեալ կ'իյնար, ու Աստուծոյ մասնաւոր հրաշքովը՝ կրկին կենդանութեամբ հայրենեաց կը պարգևէր:

Բայց վերջապէս իւր վախճանին հասաւ Մանգակունին: Վահան որ իր սրոյն և քաջութեան վախովը զՊարսս սասանեցուցեր էր, անոնց սիրելի կ'ըլլար՝ իւր « Իմաստից յառաջատեսութեամբն, արդարախոհութեամբն, աշխարհագիտութեամբն ու քաջութեամբ », ու ՚ի Պարսկաստան կանչուելով՝ Հայոց աշխարհքին մարզպանութեան իշխանութեամբը կը փառաւորուէր, և արքունական հրովարտակով՝ կրկին իր հայրենիքը կը դառնար:

Այն հրամանագիրն առնելով՝ մեկէն Բուին քաղաքը հասաւ Վահան, ու սուրբ կաթուղիկոսին դիմեց յեկեղեցին: Ուրախալի լոյն համբաւը բոլոր քաղաքին մէջ կը տարածուէր, նախարարք և աղատանի, իշխանք և ռամիկք, արք և կանայք, ծերք և սղայք, ամենքն հոն կը վազէին, անանկ որ ընդարձակ սրբավայրը՝ այդ բազմութիւնը չէր կրնար տանիլ. ու չորս կողմի փողոցներն ու հրատարակներն՝ բազմութեամբ կը լեցուէին: « Եղև օրն այն, կ'ըսէ ականատես պատմիչը, անյագ խնդութիւն և ան-

սարաւ ուրախութիւնն աստուածասէր բարեսիրացն ,
 և ողջախորհուրդ մտաց լաւահայեցաց . և սուք թա-
 խանձալից և տրտմութիւնն անմխիթար ' խօթա-
 մտացն » :

Այն սրաաշարժ տեսարանին՝ չէր կրնար Մանգա-
 կունին իր ուրախութեան արցունքը բռնել . կ'ելէր
 սուրբ բեմին վրայ , ու խաղաղութեան ողջոյնը՝ իբրև
 աւհաւատչեայ աստուածաշնորհ , խաղաղութեան
 իւր ժողովրդեանը տալով , ու այն զարմանալի փո-
 փոխութեան վրայ՝ չկարենալով իր հիացումը բռնել .
 « Յեկեղեցիս , կ'ըսէր , օրհնեցէք զԱստուած , և
 զտէր յաղբերացն Խորայելի : Ահա սիրեցէք զեկե-
 ղեցիս , և սիրեցայք յեկեղեցւոյ . զթագաւորս քաղ-
 ցրացոյց եկեղեցի , զգազանս ընդէլացոյց , զդայլս՝
 գառինս արար , զձեզ պայծառացոյց , զթշնամիս ճըշ-
 մարտութեանն ամաչեցոյց » : Եւ ետքը՝ հայրենեաց
 բարօրութեան համար հանասրազատարած ձեռուը-
 ներն երկինք վերցընելով , « Օրհնեալ տէր Աս-
 տուած Խորայելի , կ'ըսէր , որ ետ ինձ տեսանել զոր-
 դիս եկեղեցւոյս՝ որ ինձ հաւատացաւ , պատուով՝
 շքեղութեամբ սրայծառացեալ 'ի Քրիստոսէ » : Ու
 օրուանը գեղեցիկ հանդիսին և տեսարանին արժանի
 լեզուով մը , կորովով ու իմաստիւք լի ճառ մը կը
 խօսէր . անանկ որ իւր աստուածազգեցիկ սիրելի
 լեզուին լռելէն ու անոյշ ձայնին դադրելէն ետքն
 ալ , դեռ ևս եկեղեցւոյն մէջ մէջ լալու և արտա-
 սուաց ձայնը կը շարունակուէր . ոմանց առ խնդու-
 թեան , այլոց առ զղջման , ու ամենքը միաբան զՎա-
 հան ողջունելով և 'ի հայրապետէն օրհնուելով՝ նոր
 ջանքով մը հայրենեաց երջանիկ օրեր պարգևելու
 աշխատանքին երգմունքը կ'ընէին :

Վեց տարի հայրապետական գահը արժանապէս
 գրաւելէն ետքը վախճանեցաւ Յովհանն , ու Շիրակ
 դաւառին Բեռնոս ըստւած դիւլը թաղուեցաւ :

*
* *

Այլ և այլ երկասիրութիւնք կ'ընծայեն Մանգակունւոյն մեր տասներորդ կամ մետասներորդ դարուց սլաամիչք: Ասողնիկ կ'ըռէ. « Երանելին Յովհան Մանգակունի՝ զՀայոց բազում կարգս ուղղութեան կատարեաց. զքարոզս գիշերի և տուրնջեան, զկարգս մկրտութեան և զսարկաւագի, զքահանայի և զեպիսկոպոսի, և զօրհնութիւնն եկեղեցւոյ, և գլխովիմք զպատարագամատոյցն՝ զոր Աթանասի ասեն լինել »: Յովհան կաթուղիկոս. « Մանգակունին առլցեալ ամենայն հոգևոր հանձարով, և կարգս յօրինեալ ճոխացուցանէ պայծառասլէս զամենայն աղօթականան, ժամակարգութիւնս եկեղեցւոյ սրբոյ. և յարգարէր ևս ճառս զգուշացուցիչս դիտաւորական կենցաղոյս, որ բերէ զոգւոցն փրկութիւն »: Կիրակոս. « Մանգակունի ... բազում կարգաւորութիւնս եմոյծ յեկեղեցի, կարգեաց զքարոզս աղուհացիցն և զաղօթս նոցա. զերրորդ ժամին և զչորրորդին և զիններորդին, և զեկեղեցւոյն հիմնարկէքն և ժամահարի, սկիհ և զմաղզմային գիրք և բանք, խաչօրհնէք և սլասկ »: Վարդան սլաամիչ. « Յաջորդէ զնա Մանգակունին, իմաստասէր և լի հոգւով Աստուծոյ, որ բարիոք յօրինեաց զկարգ ձեռնադրութեան և ճառս խրատուց: Սա թարգմանեաց զերրորդ կորնթացի թուղթն, զՅովհաննու, և այլ բազում օգուտս գործեաց 'ի կեանս իւր »:

Ասոնք են ահաւասիկ յեռին պատմչաց՝ Մանգակունւոյն ընծայած երկասիրութիւններն, և իրենց խօսքերը՝ որչափ ալ մթին և ըստ արժանւոյն գոհացուցիչ չսեպենք, յայսմ կը միաբանին թէ այլ և այլ ճառեր շարագրած է Յովհան, և թէ հինգերորդ դարուն մէջ եղած եկեղեցական կարգաւորութեանց

մեծապէս ձեռնտու եղած է, այլ և այլ աղօթից շարագրութեամբը և կամ թարգմանութեամբ:

* * *

Գլխաւոր երկասիրութիւնք կը սեպուին իւր ճառերը, և որոնք արդէն ապագրութեամբ 'ի լոյս ընծայուած են¹. քսանևութ խրատական կամ վարդապետական ճառեր, այլ և այլ բարոյական նիւթերու վրայ, ընտիր ոճով. և չորրորդ դարուն՝ յունական եկեղեցւոյ մէջ պայծառացած վարդապետներուն ոճոյն, սրտին և լեզուին հետևողութեամբ:

Այս սքանչելի հետևողութիւնը՝ տարակոյս ձգած է ոմանց մտքին մէջ ասոնց հարազատութեանը վրայ. չէ թէ երկբայելով՝ որ Մանդակունւոյն պէս հանձար մը չկարենայ նման բան մը արատդրել, այլ քանի մը ձեռագրաց մէջ՝ Ոսկեբերանի և Նփրեմի ընծայուելնուն համար:

Աս տարակոյսը՝ գրչագրաց և գաղափարողաց անհմուտ անհոգութեանը արգասիք կրնայ սեպուիլ, վասն զի յիշեալ երկու վարդապետաց յունական և ասորի սկզբնագրաց մէջ՝ այս ճառերուն և ոչ մէկը կը տեսնուի. և թէ որ կորսուած ալ համարինք ասոնց սկզբնագիրը, ինչպէս նոյն սրբոց ուրիշ այլ և այլ ճառերը, բայց քսանևութին ալ միանգամայն կորսուիլը իրաւամբ տարակոյս կը ձգէ մեր մտքին մէջ՝ թէ անոնց պիտի չըլլայ այդ երկասիրութիւնը:

Բայց թատերոց վրայ, կ'ըսեն, կը խօսի Մանդակունին, և այն անանկ ժամանակի մը մէջ՝ յորում Հայաստան ներքին և արտաքին խռովութեանց նշաւակ, աչուրները բանալու ատեն չունէր, թող թէ

¹ Ի կարգի Մարենագրութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 'ի Ս. Ղազար, 1836, 1860:

զբօսանաց ետևէ ըլլալու. մանաւանդ որ այն ժամանակին չի յիշատակուիր 'ի Հայաստան թատերաց գոյութիւնը: Յօտար պատմչաց, 'ի Յունաց և 'ի Հռովմայեցւոց ունինք յիշատակ թատերական տեսարանաց 'ի Հայաստան. և զԱրտաւազգ երկրորդ՝ որ ըստ Պլուտարքեայ՝ այնպիսի քերթուածոց գրութեամբ ալ և յօրինմամբ կը զբաղէր, և յորոց հատուածք հասած էին մինչև պատմչին ժամանակ: Կը վկայէ նաև ազգային պատմութիւն՝ թատերաց և գուսանաց գոյութեանն 'ի Հայաստան Տիգրանայ երկրորդի ժամանակ: Բայց թէ առաջինքն և թէ յետինք՝ յոյն լեզուով գրուած և նոյն ազգին գուսանաց կը վերաբերին, և Մանդակունւոյն խօսքերը՝ անշուշտ յունական ծաղկեալ ու բարեկարգ թատերք չեն ենթադրիր. և որոնք իրեն ժամանակ չիկային և չէին ալ կրնար ըլլալ 'ի Հայաստան. բայց ամենևին անպատէհ է կարծելը թէ զբօսանաց տղուանք չըլլային առ մերսն, և թէ հոն զբօսանաց պատշաճը չպահուելով, կը ստիպուէին սուրբ հայրապետքն ու վարդապետք՝ եկեղեցւոյ բեմերուն վրայէն իրենց ձայնը բարձրացընել: Թող որ մեր ուրիշ հեղինակաց մէջ ալ չիպակսիր թատերաց յիշատակութիւն: Այսպէս Խոսրով. « Ի խաղս և 'ի թատերս և 'ի ժողովս այլանդակաց »: Նարեկացին. « Առ թատերս տեսարանաց »: Ուրիշ աննուն վարդապետ մը. « Յորժամ թատերախաղքըն հարկանին՝ յայնժամ ողբայ եկեղեցի զկորուստ ժողովրդեան »: Սարկաւազ. « Ի տեսարանի աշխարհիս կարգեաց կացոյց տէր՝ իւր հանդիսականս անթուելիս »:

Ասոնցմէ զատ Մաշտոցին կարգաւորութեանը մէջ՝ իրենն է Մկրտութեան կանոնը, խաչ օրհնելու, պսակի, եկեղեցւոյ հիմնարկէից օրհնութիւնը, տաճարի սրբութիւնն, ժամահարի, սկւոյ, մաղզմայի,

ստատու և աւազանի օրհնութիւնը: Պատարագա-
մատուցին մէջ այլ և այլ քարոզներ ու աղօթքներ,
ու 'ի մասնաւորի՝ սրբոյն Աթանասի կոչուած պա-
տարագամատոյցը: Ժամագրոց մէջ ալ գիշերային
ժամուն՝ Չարրոչցեալք և Չքեկ գոհակաւք աղօթք-
ներն, և Ճաշածամուն երեք քարոզներն ու աղօթք-
ները: Խորատք վանականաց միակնանց գրուածքի
մըն ալ յիշատակութեան հանդիպեր ենք յանուն
Մանգակունւոյ, որ մեզի անծանօթ երկասիրու-
թիւն է:

Բաց 'ի ասոնցմէ Դըւնայ եկեղեցւոյն մէջ խօսած
Ճարտասան ու գեղեցիկ ատենաբանութիւնն, զոր
վերը յիշեցինք, և զոր աւանդած է Փարպեցին իւր
Պատմութեան գրոցը մէջ:

Ե Ղ Ի Շ Է

Եղիշէի վարքը: — Յաղագս Վարդանայ և Հա-
չոց պատերազմին գրոշածքը: — Անք հարկաւորոս ըն-
վանդակոչիւնը: — Յաղագս Միակնանց ձառք: —
Մեկնոչիւն Յեռոշայ և Դատուչոց: — Ճաշերն:
— Արարածոց մեկնոչիւն: — Անհարագատ կամ
երկրայական ձառք: — Պատմութեան գրքի և մա-
տենագրութեանցը զանազան տպագրութիւնք և քարգ-
մանոչիւնք:

Արտսերագոյն Թարգմանչաց՝ կամ երկրորդ աշա-
կերտաց դասէն էր Եղիշէ, սրբոյն Վարդանայ ատե-

նադայիրն, և ինչպէս հաւանական կ'երևնայ, նաև
անոր մերձաւորն աղգականութեամբ¹ :

Թէպէտ և ընդհանրապէս վարդապետ կը կոչուի
Եղիշէ՝ թէ իւր գրոցը խորագիրներուն մէջ, և թէ
ուրիշ պատմիչներէն, բայց յոմանց կարծուի թէ Ե-
պիսկոսոսութեան աստիճանին ալ բարձրացած է,
և թէ Սրտաշատ գումարուած Եպիսկոսոսաց ցու-
ցակին մէջ նշանակուած համանուն Սմատունեաց
Եպիսկոսոսն՝ ինքն ըլլայ, ուրիշ միաբանակից պաշ-
տօնակցաց հետ աւելցընելով նաև իր ստորագրու-
թիւնը յաշխարհին Պարսից՝ ուր կը գանուէր նոյն
ատենը :

Հայաստանի թշուառ օրերուն ակտնատես, երբոր
սրբոյն Վարդանայ և իրեն քաջ ընկերաց ինկնալը
տեսաւ, ու այն պատճառաւ՝ հայրենեաց դժնդակ
աղիտից մէջ թաւալիլը, չկրցաւ դիմանալ, ու այն-
պիսի կեանքը՝ մահուանէ մը դառնագոյն սեպելով,
մենաւոր աւանձնութեան մէջ ուզեց իր կենաց մնա-
ցորդը աւարտել: Ինքզինքը ծածկելով՝ ի մարդկո-

¹ « Եղիշէ եր զինուորեալ Վարդանայ զօրավարին, և եր գըպ-
րապետ. և տեսող լեալ ամենայն անցիցն որ անցին ընդ զօրսն
Հայոց ՚ի Յազկերտէ Պարսից արքայէ. և յետ նահատակու-
թեան զօրացն Հայոց՝ թողեալ զզինուորութիւնն կրօնաւորե-
ցաւ, և բնակէր ճգնութեամբ և խստակրօն վարուք յանապա-
տի. պահոց և աղօթից պարապեալ, խոտաբուծ և գետնախշտի
լեալ յաշխարհին Մոկաց և ՚ի ծովեզերն: Եւ անգ զրեաց
զպատմութիւն սրբոց Վարդանանց և զգիրս կանոնականս. և
զմեկնութիւն խաչելութեանն Քրիստոսի և այլ գիրս օգտա-
կարս »: Այսպէս նշանակուած կը տեսնենք ՚ի հին ճառքնտիրս:
Այս կարծեաց հաւատարմութիւնը նոյն իսկ Եղիշէի գրոց
մէջ կը կարծեն ոմանք տեսնել, երբ ՚ի Հայաստան Արտաշատ
քաղաքին մէջ ժողովք կը գումարուէր ՚ի տալ զպատասխանի
թղթոյն Միհրնեսեհի, Եղիշէ Վարդանայ քով եր կ'ըսեն, և
իրեն նախարարաց հետ ՚ի դրան արքային Յազկերտի. « Ես
ինքնին, կ'ըսէ, անձամբ ՚ի տեղւոջն պատահեցայ և տեսի. և
լուայ զձայն բարբառոյ յանդգնաբար խօսելոյ »:

նէ, քաշուեցաւ Մոկաց լեռներուն մէջ, ու խոտերով կ'ապրէր: Այն լեռանց վրայ սլաքառող հովիւները՝ դասն անոր առանձնութեան վայրը, տեսան խոտակրօն վարքն ու ճգնութիւնը, և բոլոր մերձակայ դաւառներուն հռչակեցին: Ստիպուեցաւ Եղիշէ Մոկաց լեռներէն հեռանալ, և Ռչտունեաց դաւառը քաշուելով, հոն Աստուծոյ հաճոյական վարքը կնքեց:

« Դեռ չմտած Հայոց ձորը, — կ'ըսէ ազգային ու ազգասէր նոր ճանապարհորդ մը, — Ոստանայ ծառաստանեայց յաջ կողմն քիչ մը խոտոր, այս անշուք շէնքին, մինակ մենաստանին երթանք ուխտ: Մի նայիր արաաքին խրթնութեան, գեղեցկակերտ է ներքին տաճարն... Իսկ այդ շիրիմն, պաշտելի նշխարք աղու Եղիշէին կը դանձէ. Վարդանայ դրողին, Հայոց վարդապետին, հրեշտակակենցաղ ճրգնաւորին:

« Համբոյր իւր խոնաւ հողին:

« Հոս կը հանգչի անառաղան, տնարձան, անյիշատակագիր, նա՛ որ անմահ արձանացոյց Վարդանն և իր դարը... Իսկ վանքը կը կոչուի Չաղար Սուրբ Նշան, որ ըստ աւանդութեան, սրբոյն Եղիշէի սըրբանեալ լանջքէն կախուած Սուրբ Նշանն է. քանի՛ փափագելի: Խաչ՝ որ Քրիստոսի աստուածային մարմինը իր վրայ կրելով, կրեցաւ մեր Սրբոյն՝ Քրիստոսի և Աղգին սիրով հրավառ սրբազան ծոցը և կուրծքին վրայ...

« Մարդ քանի որ կենայ, քանի որ նայի, քանի որ խորհի, այնքան իր ուշքը կը բացուի, այնքան կարօտ կը շատնայ, այնքան սխրալի զմայլմանց և խորին զգացմանց խորեր կը սլարզուին իւր առջև: Ինչէր կը քարոզէ այս լռին գերեզման: Ի՞նչ ձայներ կու գան այս տապանաքարի տակէն. անմուռնջ աղաւնին կը մնջէ և կը մրմնջէ սրտաճճիկ մրմունջնե-

րով: Գերեզման, ուր իւր չքնաղ մատենին չափ վսեմ լեզուով կը խօսի աղուն Եղիշէ. ուր կը ննջէ անմահն Եղիշէ »¹:

Այսչափ է Եղիշէի կենսագրութեանը վրայ ունեցած աեղեկութիւննիս, աւելի ծանօթ մնալով իւր անմահական երկասիրութեամբքը, որոնց մէջ գլխաւոր կը սեպուի իրաւամբք Պատմութեան գիրքը:

* * *

Աւելի վիպասանական քերթուածի քան թէ պարզ պատմագրութեան կը նմանի Եղիշէի այս սքանչելի երկասիրութիւնն: Ընտիր նիւթ մը, ընտիր հանճարոյ եւ գրչի հանգիստ:

Եղիշէ համառօտ ընծայականէ կամ յառաջաբանէ մը ետքը՝ կը սկսի իր պատմութիւնը: Արշակունեաց թագաւորութեան վերցուելէն կը սկսի խօսիլ. այն դէպքէն՝ ուր Խորենացի լալով դագրեցուցեր է իր Պատմութիւնը, և որ Հայաստանի դժբաղդութեանցըն սկիզբն է: Մերձաւոր ուժով ազգ մը՝ Սասանեանք կամ Պարսիկք՝ այլ և այլ կերպերով Հայոց թագաւորութիւնը տկարացընելէն ետքը՝ կը մտածեն քրիստոսական կրօնքն ալ անհետացընել. որովհետեւ անիկայ միայն մեծ արգելք էր իրենց ոտիցը հաստատուն կռուան մը դանելու Հայաստանի մէջ: Ասով կը սկսի Եղիշէի պատմութիւնը: Անհնարին սխուժիւն մը կը նկատենք Պարսից Յազկերտ թագաւորին վրայ, մեծ ատելութիւն մը ընդդէմ քրիստոսական կրօնից. յոր աւելի գրգռուած իր մոգերէն՝ թուղթ մը կը գրէ իր ձեռքին տակն եղած հրպատակ ազգաց. կ'իմացընէ իրենց թէ միտքը դրած ըլլալով՝ Քուշանաց վրայ պատերազմի երթալ, իրենց

¹ ՄՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ (Գ. Վ.) Համուէ-Հոգով, 106:

օգնութեանը կը կարօտի. ուստի կը հրամայէ որ բոլոր ձիաւոր զօրքերնին հետերնին առած Ապար աշխարհքը ժողովուն:

Հայաստան ալ կը հասնի այս հրամանը: Ոմանք միամտութեամբ, այլք՝ ի հարկէ կը ստիպուին հնազանդիչ այնպիսի հրամանի մը՝ որուն հետեանաց գէշ ըլլալուն իրենց միտքն ալ կը վկայէր: Գուշակութիւննին ալ սուտ չէլաւ: Թագաւորը հրաման առաւ զիրենք չարչարել, ինչուան որ հաւատքնին ուրանան. անտէր Հայաստանին ալ ուրիշ խեղճութիւն մը սրատրաստեր էր: Իենչապուհ անուշով մէկը զրկեց որ երթայ Հայոց աշխարհքը նստի, և զիրենք խաբելու համար ամէն սրատրոյական հնարք ՚ի գործ դնէ: Բայց աստուածասլաշտ Հայաստանը այն նենգաւորին խօսքերէն չխաբուեցաւ. և իրեն սուրբ հայրապետաց հետ միաբանած՝ քաջութեամբ ընդգէմ դարձաւ Իենչապուհոյ, ու Արտաշատ քաղաքին մէջ գումարուած եպիսկոպոսաց ձեռքովը՝ Միհրնէրսէհի հրապուրողական ու ամբարիշտ թըղթոյն սրատասիանը տուաւ:

Թագաւորն ու իրեն համախոհ մոգպետը՝ երբոր այն քրիստոնէական ոգւոյն թելագրած անվէհեր թուղթը կարգացին, ալ աւելի զայրացան. մանաւանդ մոգպետը, այն դառնացեալ ծերը, որ կարծես թէ կը փափաքէր իր աչքովը տեսնել Հայաստանի կործանումը, ու իր ձեռքովը՝ սուրբ եկեղեցեաց աւերակներուն վրայ՝ ատրուչանաց հիմունքը ձգել. խրատ տուաւ թագաւորին որ քաղցրութիւնը մէկգի դնէ, ու այնպիսի ապստամբ ազգը բռնութեամբ ընկճէ: Հաւանեցաւ թագաւորը, ու կծու թղթով մը հրաման զրկեց որ Հայոց գլխաւորները արքունի դուռը դան: Հնազանդեցան անոնք. Յովսէփ կաթողիկոսին օրհնութիւնը և քաջալերութիւնն առնելնէն ետքը՝ հասան ՚ի Պարսկաստան. տեսան ի-

րենց ընկերակցաց նեղութիւնը, արտասուեցին ա-
նոնց վշտացը վրայ. բայց թագաւորին սիրտը աւելի
չղայրացընելու համար՝ հանդարտութիւն կը կեղ-
ծէին:

Իսկ նա իր սրտին թոյնը դուրս թափելու չու-
շացաւ. նոյն իսկ հասած օրերնին՝ ինչուան այն ա-
տեն սովորական եղած ընդունելութեան օրէնքները
չկատարելէն զատ՝ ալէկոծ ծովու մը սկս, ինչպէս
գեղեցիկ կը նկարագրէ պատմիչն, ասկնուվրայ ե-
ղաւ, երգում ըրաւ արևուն վրայ՝ որ ամէն նեղու-
թիւն իրենց գլուխը հասցընէ, եթէ երկրորդ օրը
անոր առջև ինկած երկրպագութիւն չմատուցանեն
արեգական: Ի՛նչ դժնդակ հրաման աստուածասէր
նախարարաց համար. այն օրն՝ յորում կ'ուզէր
զՀայս արևասպաշա ընել, զիրենք իր արեամբը փըր-
կող ճշմարիտ Աստուծոյն հրաշափառ յարութեան
օրն էր: Այս բանիս յիշատակն ու մտածութիւնը
միայն զիրենք կը սարսափեցընէր. ուստի և քաջու-
թեամբ դէմ կեցան թագաւորին, յիշեցուցին թէ
ինչպէս իրենց կրօնիցը վրայ հաստատուն են, և թէ
առ ճշմարիտ Աստուածն ունեցած սէրերնին ամե-
նևին արգելք չըլլար իրենց պարտքերնէն պակսելու
զոր ունին առ երկրաւոր թագաւորս. ինչպէս իրօք
ալ դովութեան արժանի սեպուեր են հին արքայից
ատեն, և այլ և այլ պիտանի ծառայութիւններ մա-
տուցած:

Բայց Յազկերաի առջև այն ամէն արգիւնքն ընդ-
ունայն էին: Յաւիլ կը ցուցընէր իրենց ագիտու-
թեան վրայ ու թէ ինչպէս արեգական ու կրակի եր-
կըրպագութիւն չընելով՝ փասակարք են աշխարհի:
Ա՛լ չդիմացան նախարարքն. երբոր հաւատոց հա-
մար վկայելու տեղն եկաւ՝ ամենքը ձայներնին բարձ-
րացուցին. խոստովանեցան թէ ինչպէս հաստատուն
է իրենց հաւատքը, և անընկճելի սուրբ եկեղեցին:

Այսպիսի հաստատուն հիման մը վրայ կաթնած՝
չենք վախնար, ըսին, ոչ քու սպառնալիքներէդ և ոչ
ալ տուած պատիժներէդ:

Պատմիչը հոս բառ չկրնար դռնել թագաւորին
սրամտութիւնը բացատրելու. կը ստորագրէ այն-
պիսի դառն սրախ մը մաղձերուն դուրս թափուելը.
և թէ ինչպէս անդարձ երգամբք կը սպառնար՝ կըտ-
տամահ վերցընել այն պատուական անձինքը: Սա-
կայն սպառնալեացն ալ արդիւնքը չտեսաւ. հրա-
մայեց որ բանախ մէջ արգելուն զիրենք:

Հոս տխուր ու սրաշարժ տեսարան մը կը բա-
ցուի առջևնիս: Ամէն նեղութեանց, ամէն վշտաց ու
գառնութեան համբերող սրտեր՝ հայրենեաց սիրով
կը լքանին. այն սէրը կը յորդորէ զիրենք այնպիսի
բանի մը ձեռք զարնելու՝ որ երբէք չէր կրնար ար-
գարանալ, որուն եթէ նախ իրենց արցունքովը ու-
ետքը արեամբ քաւութիւնը չփնտռէին: Ար սախ-
պուն զէթ առ երեսս, գէթ մէկ անդամուան հա-
մար արևուն երկրպագութիւն ընել, որպէս զի
Քրիստոսի հաւատքը անվտանգ պահուի Հայաստա-
նի մէջ:

Հարկ չէ ըսելը թէ որչափ մեծ կ'ըլլայ թագաւո-
րին ուրախութիւնը. մտացը մէջ ալ ամենեւին տա-
րակոյս չմնար Հայաստանի վրայ տիրապետելու. ու-
րախութեամբ ամենայն պատիւ ու մեծարանք կը
հրամայէ որ ըլլուն նախարարաց, հետերնին մոգեր
ու մոգպետներ դրած. Հայաստան կը զրկէ:

Նոյն միջոցին այսպիսի դժնդակ լուր մը՝ բերնէ
բերան, գաւառէ գաւառ անցնելով, ինչուան Հայոց
մայրաքաղաքը՝ Վաղարշապատ, ու սուրբ Յովսէփ
կաթուղիկոսին ու իրեն համախոհիցն ականջը կը
հասնի: Յաւ ու տաղնապ կը պաշարէ զիրենք, ու
միաբան ժողովք դուժարելով՝ կը ստիպուն արտա-
սուօք երդնուլ սուրբ աւետարանին վրայ, որ չէթէ

միայն իրենց արիւնոմն սուրբ հաւատքը պաշտպա-
նեն, այլ ջննայեն նաև իրենց կարևոր սիրելեացն
ալ, եթէ անոնք ուզենան Հայաստանի մէջ արևու-
պաշտօնը տարածել: « Հայրը իր որդւոյն ջննայէ,
ըսին, որդին ալ այդպիսի առթի մէջ հօրմէն չպատ-
կառի. կինը՝ իր էրկանը հետ կռուի, ծառան ալ տի-
րօջը դէմ ելլէ. աստուածային օրէնք թագաւորեն
ամենուէն վրայ. և այն օրինաց համեմատ՝ ամէն յան-
ցաւորք իրենց պատիժը գանեն »: Ի՛նչ սրտաշարժ
դէպքեր: Հին Հռովմայ պատմութեանցը մէջ յիշա-
տակուած Կարթագինէի պատերազմուէնքն՝ որչափ
իրենց ուժէն կը կորսընցընեն:

Մինչդեռ Հայաստանի մէջ այս գործողութիւն-
ները կը կատարուէին, մէկալ կողմանէ ալ ուրա-
ցեալ Հայոց բանակը մտքերով ու մտքալեւաներով
Հայաստանի մօտեցեր ու բանակած նստեր էին. ի-
րենք ալ կ'իմանային թէ ի՛նչ դժուարին արդէլք մը
կար առջևնին՝ թագաւորին անօրէն կամքը առաջ
տանելու համար: Իրենց ժողովուրդը անտերունջ
չթողլու պատճառաւ հաւատքնին ձգող նախարար-
ները կը տեսնէին որ նոյն ժողովուրդը ղիրենք կը
մերժէ: Քսանրհինգ օր այնպէս անգործ առթի կը
սպասէին, շատերն իրենց մօաց ուղղութիւնը կեր-
պով մը անոնց իմացընելու համար, և սակաւք՝ թա-
գաւորին սև խորհրդոցը արբանեկելու: Ինչուան
գլխաւոր մտքալեար սիրտ ըրաւ, հետը խուճք մը ղօ-
րաց առնելով՝ կիրակի օր մը եկեղեցւոյն վրայ վա-
զեց, ու դռները խորտակելով՝ կ'ուզէր ներս մտնել:
Հոն էր երանելին Աւոնդ երէց իր քանի մը խորհրդ-
դակիցներովը. աչքովը տեսաւ մտքալեւին անօրէ-
նութիւնը, չկրցաւ համբերել, և ոչ ալ սպասել ե-
պիսկոսպոսաց՝ որպէս զի անոնց խորհրդովը շարժի.
հրաման տուաւ հաւատացելոց որ կռուին անոնց
հետ: Անգէն՝ բայց հաւատով զինուորեալ ժողովուր-

դը՝ քարերով վռնտեցին թէ մոգպետը և թէ անոր համախոհքը . և ինքը եկեղեցին դառնալով՝ այն յաղթուած թուծիւնը պարգևող Աստուծոյն շնորհակալութեան մաղթանքը շարունակեց :

Այն տաղնապին ձայնը բոլոր Հայաստանի մէջ տարածուեցաւ . ամէն կողմանէ արք և կանայք նոյն տեղը կը դիմէին, ու եղածը լսելով՝ մէկ կողմանէ շնորհակալ կ'ըլլային Աստուծոյ, միւս կողմանէ ալ հաւատոց համար վերահաս վտանգ մը աչուրնուն առջև տեսնալով՝ արտասուաց գետեր աչուրնեքնէն կը վաղցընէին . կը փափաքէին, կ'ըսէ պատմիչը, որ երկիրը պատառի ու իրենց գերեզմանն ըլլայ, որպէս զի չտեսնեն այն դժնդակ հրամանաց կատարումը :

Չարմացաւ մնաց մոգպետը, ու իրեն ամէն համախոհքը . « Այնպիսի մարդկանց դիմաց, կ'ըսէր զարմանալով մը, որ զմահ նախամեծար կը համարին քան զկեանս՝ ո՞վ կրնայ դիմանալ » : Աւստի որոշեց՝ Յազկերտ թագաւորին գրելով՝ ամէն բան տեղնի տեղը խմայընել անոր, և յորդորել որ այսպիսի խորհրդոյ մը գործագրութենէն ետ կենայ :

Սակայն Հայ նախարարաց մէջ անանկներ ալ կային որ 'ի սրտէ ուրացեր էին Քրիստոսի հաւատքը . և ասոնց մէջ գլխաւոր էր Աստակ Սիւնի, որուն հոգւոյ աչուրները փառասիրութեամբ կուրցած՝ կ'ուզէր քրիստոսական հաւատոց ջնջմամբը Հայոց թագաւորութիւնը ձեռք ձգել : Տեսնելով Աստակ թէ մոգպետը յուսահատեցաւ թագաւորին կամքը առաջ տանելէն, քաջալերել սկսաւ զինքը . այն դժուարին դործոյն կատարման յանձնաւորութիւնը իր վրայ առնելով՝ խոստացաւ ջանալ որ եկեղեցւոյ ուխտին մէջ երկպառակութիւն ձգէ . և թէ որ այս բանս յաջողցընեմ՝ ալ այն ատեն, կ'ըսէր, ամենևին չեմ տարակուսիր թէ թագաւորին կամքը պիտի կարենամ 'ի գլուխ հանել : Սուրբ հաւատոց գնովը

կ'ուզէր ստանալ այն երկրին թագաւորութիւնը՝ որուն անարժան էր:

Ծածուկ հնարագիտութեամբք կը սկսի Վասակ մաքի գրած չարութեան խորհուրդը առաջ տանելու աշխատիլ: Նախարարաց ու ազնուականաց աները մոգեր ու մոգսէտներ կը ցրուէ. և այն կերպով կը ջանայ զանոնք մոլորցընել: Քայց սուրբ եպիսկոպոսունքն ամենայն արթնութիւն կը բանեցընեն անոր հնարագիտութիւնները խափանելու: Տեսնելով թէ սատանայական խորհուրդն առաջ կ'երթայ, սուրբ աւետարանը ձեռուընին, Հայոց սպարապետին՝ սրբոյն Վարդանայ՝ տունը կը վազեն, իմանալու համար թէ արդեօք ի՞ր խորհրդովը այնպիսի անօրէնութիւնք կը կատարուին. « Թէ որ ատանկ է, կ'ըսէին, նախ մեր գլուխը կտրեցէք, ու ետքը եկեղեցեաց վրայ ձեռուընիդ զարկէք »: Արդէն բոլորովին խռոված էր Վարդան իւր պատճառաւ Հայոց աշխարհքին վրայ հասած աղետիցը համար, արդէն սրտովը լացեր էր ուրացութեան ակամայ յանցանքը, ու առիթ կը փնտռէր թէ ինքն և թէ իրեն հետ եղող հաւատարիմ նախարարք որ իրենք զիրենք յայանեն: Ա՛լ չկրցաւ գիմանալ, անոնց ոտքն ինկաւ, իւր մտացն ուղղութիւնը լալով պատմեց անոնց, և թէ պատրաստ է նոյն սուրբ հաւատքին համար ինչուան արիւնն ալ թափելու: Մէկէն հրաման տուաւ որ համախոհքը ժողվուին, ու եղածը դարձանելու փութան:

Վասակ դարձեալ մէջ կը մանէր՝ Հայոց միաբանութիւնը աւրելու: Սրտովը ՚ի հաւատացելոց ուժացեալ, բերնով անոնց հետ ինքզինքը մէկ կը ցուցընէր. կը խառնուէր մէջերնին, ու անանկով կը ջանար զանոնք իրարմէ երկպառակել: Այնչափ և այնպիսի վատահութիւն կ'ազդէր իւր վրան, որ Պարսից գէմ պատերազմել ուզած ժամանակնին, անոր

ձեռքը կը յանձնէին զօրաց մէկ դուռնդը: Երբոր բաւական վստահութիւն գտաւ Վասակ, ալ անկէ ետքը իր երկպառակութեան և անմիաբանութեան խորհուրդը սկսաւ յայտնել: Ասով կը սկսի Եղիշէ իր չորրորդ դիրքը:

Միհրնէրսէհ Պարսից մեծ հաղարապետը՝ տեսնելով թէ իրեն դժուարին պիտի ըլլայ Հայոց միաբանութեան դէմ դնել, ու միանգամայն գիտնալով Վասակայ՝ ի սերտ սրտէ ուրացութիւնը, քովը կը կանչէ զինքը, ու խմանալով իրմէ թէ ո՛րչափ ջանացեր է Հայաստանին մէջէն վերցընել սուրբ կրօնքը, ու աւելնով թագաւորին կամօցը գործակատար ըլլալ, սիրտ աւած, մեծամեծ սլարգէններ կը խոստանայ՝ միայն թէ կարենայ իր միաքը դրած խորհուրդները առաջ տանիլ: Անորէն խոստումը ընդունեցաւ Վասակէն: Մէկէն իրեն հետ միաբանեց Վասակ այլ և այլ ուխտադրութիւն հախարարներն, և անոնցմով ու անոնց հպատակներով զօրաց բանակ մը պատրաստեց, ու սկսաւ իր հայրենեացն ու կրօնիցը դէմ պատերազմի սլատրաստուիլ. « Մունալով, ինչպէս կ'ըսէ պաամիչը, որդւոյն Աստուծոյ դաշուստը, ու սուրբ աւետարանին քարոզութիւնը չխիշէլով. իր սուրբ հաւատոցը ոչ սպառնալիքներէն վախնալով, և ոչ աւետեօքը մխիթարուելով »: Ասանկով Հայաստան երկու մասն բաժնուեցաւ, հաւատացեալ և ուրացող:

Եղիշէին հինգերորդ դիրքը կամ յեղանակը կը սկսի սքանչանալով աստուածային սիրոյ մեծութեանը վրայ, որուն արդիւնքը յայտնապէս կ'երևնար հաւատարիմ հպատակաց ու անոնց զօրացը վրայ. որոնք ամէնքը ժողովուեցան իրենց սպարապետ մեծին Վարդանայ քովը՝ վաթսուներկեց հաղար հոգի, և անոնց հետ Յովսէփ կաթուղիկոս և Ղևոնդ երէց և ուրիշ բազմութիւն քահանայից: Ամբողջ բանակը

քաջալերուեցաւ նախ սրբոյն Վարդանայ խրախու-
սական և պերճաբան խօսքերովը, ու ետքը Ղևոն-
դեայ երկու սրտաշարժ յորդորանքներովն. և պա-
տերազմին նախընթաց գիշերը՝ հաղորդեցան սուրբ
խորհրդոյն, ու պատրաստուեցան ՚ի մարտ, փափա-
քանօք սպասելով այն արշալուսոյն՝ որ իրենցմէ շա-
տերուն համար արքայութեան գուները պիտի բա-
նար, ու իրենց արեամբը՝ փրկութիւն պիտի պար-
գւէր Հայաստանեայց: Ասով կը ըմբոսընէ Եղիշէ իր
հինգերորդ յեղանակը:

Կը սկսի վեցերորդը: Փափաքելի աւաւօտը կը
հասնի. Պարսիկ ու Հայ սպարապետները փոփոխա-
կի իրենց բանակը կը սկսին քաջալերել. միանգա-
մայն զօրքերնին պատերազմի կը պատրաստեն. ու
Տզմուտ գեաին քով՝ ահաւոր ճակատամարտ մը կը
սկսի, և հոն Վարդան իր բազմաթիւ քաջերովը
կ'իմկնայ:

Մահուանէ ազատող Հայոց քաջերը բերդերու
մէջ կ'ամրանան. ու փափաքելով մահակից ըլլալ
իրենց նիզակակցացը՝ ամենևին չեն շարժիր՝ ոչ ՚ի
խոստմանց և ոչ ՚ի սպառնալեաց: Բայց երբ կ'իմա-
նան թէ Վասակ ամէն ջանք կ'ընէ որ ղիրենք ալ կոր-
սընցընէլ տալով՝ բոլոր աշխարհին անկմանը պատ-
ճառ ըլլայ, կ'իմացընեն Պարսից զօրապետին անոր
ըրած ամէն չարութիւններն, ու թէ ինչպէս թէ
Պարսից և թէ Հայոց աշխարհացը մնասակար է. ու
անօրէնութեամբ ստացած պատիւներէն ղինքը զըր-
կել կու տան, որ իրենց հետ մեկտեղ բանտակից
կ'ըլլայ, առանց անոնց մխիթարութիւնն և սփո-
փանքն ունենալու: Նախանձեցաւ ուրացողն անոնց
երջանկութեանը վրայ, ու ինքը չկրցաւ նմանիլ, ու
չարաչար կեանքով մը ապրեւէն ետքը, դժնդակ ու
գառն մահուամբ ալ մեռաւ:

Եղիշէ իր Յառաջաբանին մէջ խոստացած էր եօթն

յեղանալօք կամ գրքով աւարտել իր Պատմութիւնը, բայց ետքը Սրտաքոյ կերն յեղանակիլն ուրիշորոյ մըն ալ կ'աւելցընէ. որուն մէջ տեղնիտեղը կը պատմէ թէ ինչ նեղութիւնք ու չարչարանք կրեցին այն սուրբ քահանայք՝ որ Վարդանանց պատերազմէն ետքը ախոյեան հանդիսացեր էին Հայաստանի մէջ հաստատուն պահելու սուրբ հաւատքն ու ազգութիւնը: Նոյնը աւանդած է և Ղազար Փարպեցի. բայց Եղիշէ աւելի մանրամասն կերպով ու աւելի յատուկ և ընտիր ոճով: Վերջն ալ մասնաւոր հատուած մը կ'աւելցընէ այն սուրբ կանանց համար՝ որ իրենց արանցը արժանաւոր երևցան սիրով ու սրտով, հաւասար քայլելով թէ՛ առաքինութեամբ և թէ՛ քաջութեամբ:

Եղիշէի այս պատմութեան գիրքը՝ խարդախած կը համարի Թովմաս Արծրունի, ու այլ և այլ հատուածներ անոնց մէջէն պահած: Արծրունին՝ որ իւր ցեղին պարծանքն ու փառքը նորոգելու և անմահացընելու նպատակաւ՝ ձեռք զարկած է իր գրուցը, կրնան, կ'ըսէ, զարմանալ ընթերցողք թէ ինչո՞ւ Եղիշէ իւր պատմութեան մէջ ամենևին չլսիչատակեր Վահանայ Արծրունեոյ վկայական մահը. և այս բանիս՝ հետևեալ պատճառը մէջ կը բերէ:

Պարսից Պերոզ թագաւորին ատենը՝ Բարձու մանեստորական աղանդաւորն՝ Մոկայ աշխարհքը եկաւ իւր մոլորութիւնը սերմանելու. և որովհետև այն միջոցին Մոկայ աշխարհին մէջ կը բնակէր Եղիշէ, Բարձու մա իւր պատմութեան գիրքը խնդրեց իրմէ, ու խնդիրը ընդունեցաւ: Բայց Արծրունեոյ Մերչապուհ իշխանը՝ որ այն ատեններն Տմորեաց բերդին մէջ ամրացած էր, լսելով Բարձու մայի իւր սահմաններն մտնելը, սախաւ հրամայեց հեռանալ անկէ, ու սաստիկ պատիժներ և աքսոր սպառնացաւ թէ որ իւր հրամանացը մտիկ ընելու չըլլայ: Ան ա-

տենը Բարժուժա՝ վրէժխնդիր հողւով՝ Եղիշէի գրո-
ցը մէջ եղած ամէն Արժրունեաց տան վրայի յիշա-
տակութիւններն հանեց, ու անոնց հետ նաև Վա-
հանայ Արժրունեոյ մարտիրոսութեան պատմու-
թիւնը: Նոյն իսկ մեր ունեցած Եղիշէի օրինակնե-
րէն կրնանք գուշակել Բարժուժայի խարդախու-
թիւնը. վասն զի Եղիշէ ինն նախարարաց հետ՝ եր-
կու հարիւր եօթանասունևութ հողւոյ նահատա-
կութիւնն յիշելէն ետքը կ'ըսէ թէ ասոնցմէ զառ
« են յարքունի տանէն և 'ի տակէն Արժրունեաց և
յիւրաքանչիւր նախարարաց տանէն, ... այլ եւս
եօթնհարիւր քառասուն այր » . որով յայտնի կ'ըլլայ
թէ Բարժուժա չկարենալով բոլորովին Արժրունեաց
յիշատակութիւնը վերցընել՝ Վահանայ անունը և
իրեն հետ իր ցեղէն մեռնողներուն թիւը վերուց, և
մնացած Հայոց ցեղէն ինկածներուն հետ խառնեց
անոնց թիւը գումարելով եօթնհարիւր քառասունը.
և անոր համար կը հարկադրի հոս յիշել զԱրժ-
րունիս: Եղիշէ՝ Ռչտունեաց գաւառին ծովեզերքն
առանձնացած ըլլալով՝ ասէն չունեցաւ իւր գը-
րուածքը միւսանգամ աչքէ անցընելու, որովհետև
հոն եղաւ իւր երջանիկ փոխումը: Այն պատճառաւ
ոմանք կարծեցին թէ անանկ անկատար թողած է
իւր գործը սուրբ վարդապետս՝:

1 Էջմիածնի Մատենադարանը՝ քառածալերկաթագիր օրի-
նակ մը ունի Եղիշէի այս սիրելի և ընտիր երկասիրութեան
« գրեալ 'ի վանս Գոշայ Արագածոտան 'ի թուին Հայոց ՌԻԱ
(թիւ գրչ. 1645) »: Յիշուած ուրիշ երկու օրինակք (թիւ 1645
և 1644) նորագիր են: Հին և ընտիր օրինակ է ըստ Սնչե-
ցեացի կոչուածը, որուն համեմատ եղած է Թէոդոսիոյ տպա-
գիրը: Հին երկաթագիր օրինակ մ'ալ կայ յանապատն Լիմ:
Մեր քոյն եղած օրինակները նշանակուած են արդէն 'ի յա-
ռաջարանի տպագրին: Արդնոյ Բարձրահայեաց Ս. Աստուա-
ծածին Մատենադարանին մէջ պահուած գրչագիր մ'ալ (թիւ
212) հետեւեալ խորագիրը ունի. « Յիշատակարան և պատ-
մութիւն սրբոյն Վարդանայ քաջի և Հայոց սպարապետի »:



Պատմութենէն զատ՝ որ Եղիշէի գլուխ գործոցը կը սեպուի, ուրիշ գեղեցիկ երկասիրութիւններ ալ թողուցած է սուրբ վարդապետա, և որոնց մէջ գերազանց կը սեպուի իրաւամբ Մխանձանց ճառը: Պատմութիւննիս կ'աւանդէ թէ հինգերորդ դարուն քաղաքական յեղափոխութեանցը մէջ՝ երբ Թարգմանիչք դարձան իրենց հայրենի երկիրը, ու Վաամ շասհոյ օրովը ծաղկած Հայաստանը՝ ներքին երկպառակութեանց, արտաքին մարտից և պարսկական բռնութեան նշաւակ տեսան, երիտասարդութիւննին՝ իրենց սիրելի երկրին երջանկութեանը նուիրող սրտերն՝ անոր ապագայ բարօրութենէն յուսահատածի սէս եղան, ու շատերնին՝ անանկ թշուառ կեանքէ մը աւելի մահը նախամեծար սեպելով, անպառանդութեանը մէջ իրենց սրտին խաղաղութիւնը և հոգւոյն փրկութիւնը փնտռել փութացին: Ասոնցմէ մէկն էր նաև Եղիշէ: Այն աւանձնութեանը մէջ՝ խրատական ու գեղեցիկ ճառ մը գրեց առ միանձուես իւրոյ ժամանակին, հին անապատաւորաց օրինակաւը՝ անոնց կատարելութեանը փափաքողներն քաջալերելու նպատակաւ: Ո՛րչափ գեղեցիկ լեզու, քանի ընտիր իմաստներ, և ինչ վըշտահար սիրտ մը կը ցուցնէ Եղիշէ՝ իւր այս գըրուածքին մէջ. բայց ան էր այն ժամանակին Հայաստանին նկարագիրը՝ որ զինքը սիրող սրտերուն ըսել կու տար համարձակ, թէ « ամենայն չարիք եկին հասին 'ի վերայ մեր... կենդանեաւ մերով տեսաք զգիւղիս անձանց մերոց »:

*
* * *

Եղիշէի միւս այլ երկասիրութիւն է Մեկնոչքիւն Յետաւայ և Դատաւորաց : Թէ՛ այս, և թէ՛ ասկէ ետքը յիշատակելիք քանի մը ճառերնիս՝ ժամանակաւ երկցագոյն կ'երևնան քան զգրութիւն պատմութեան և ճառին Միանձանց : Ոճոյ մեծ զանազանութիւն մը կը տեսնուի ասոնց մէջ, և հարկաւ կ'ենթադրէ ժամանակի երկցութիւն մը, յորում հեղինակը դեռ չէր ստացած ոչ այն հմտութիւնը և ոչ լեզուի մաքրութիւնը : Ասանկ են Տերոշնակասն աղօթից կամ Հայր մերի մեկնութիւնը, այլ և այլ ճառեր ու քանի մը աղօթքներ : Անոր համար ուզած են ոմանք տարակուսիլ անոնց հարազատութեանը վրայ. սակայն պատմիչք յայտնապէս անոր ուրիշ երկասիրութեանցը մէջ կը յիշատակեն այս ճառերն, և 'ի մասնաւորի՝ Կիրակոս. « Եղիշէ (գրեաց) զպատմութիւն սրբոց Վարդանանց և զգիրս կանոնացն, և այլ մեկնութիւնս գրոց սրբոց և զչարչարանաց փրկչին » :

Արարածոց մեկնոչքիւն մըն ալ շարագրած էր Եղիշէ, որուն կորուստը՝ մեծ զրկում մըն է հայերէն գպրութեանց. և այս կորստեան ցաւը աւելի զգալի կ'ընեն անոր հատուածները, զոր համանուն երկասիրութեան մը մէջ առաջ կը բերէ Վարդան յանուն Եղիշէի : Յայսմաւուրք ալ կ'աւանդեն վասն Եղիշէի. « Արար Մեկնութիւն գրոցն Արարածոց, և ճառս վասն Չարչարանացն Քրիստոսի, Թաղմանն և Յարութեանն. և գիրս կանոնականս համեղ և ախորժ բանիւք » :

Այլ և այլ անգամ տպագրուած է Եղիշէի Պատմութեան գիրքը : Ասոնց մէջ առաջին կը սեպուի 1764ին 'ի Կոստանդնուպոլիս հրատարակուածը, զոր Էջմիածնի միաբան Աբրահամ վարդապետը տպագրել տուաւ : Որուն կրկին տպագրութիւնն

է 'ի Փեթրայուրկ հրատարակուածը՝ 'ի ձեռն իշխանագն Յովսէփ Արղուծեանց արքեպիսկոպոսի: Աերջը քանի մը անգամ տպագրուած է 'ի Վենետիկ (1825), և 'ի 1838 և 1860 ամբողջ Մատենագրութեանցը հետ մէկտեղ: Անցեալ տարիներ (1861) նոր տպագրութիւն մըն ալ եղաւ 'ի Թէոդոսիա, ըստ Անճեացեացն օրինակի կոչուած, որ թէպէտ ըստ ընթերցուածին մեծ տարբերութիւն մը չունի իրմէն առաջ հրատարակուածներէն, բայց իր հնութեամբը և յիշատակներով՝ պատուական: Գրութեան թուական չունի, այլ մէջը դտնուած յիշատակարաններէն՝ իններորդ դարու գրուածք կրնայ սեպուիլ. վասն զի անոնց մեկուն մէջ կը յիշատակուի « տէրն Անճեացեաց Ատոմ », զոր հրատարակողը նոյն կը համարի ընդ Ատովմայ, որ կը յիշատակուի առ Յովհաննու կաթողիկոսի, և որ Գուրգենայ որդի կը կոչուի:

Եղիշէի պատմութեան գիրքը՝ այլ և այլ եւրոպական լեզուներով ալ թարգմանուած է: Ասոնց մէջ առաջին է անգղիականը, զոր 'ի 1850 տպագրեց 'ի Լոնտոն՝ Նայման գերմանացի արևելագէտն, խորագիր դնելով: The history of Vartan and of the battle of the Armenians, containing an account of religions wars bettween the Persians and Armenians, by Elisaeus Bishop of the Amadunians. Translated from the armenian by C. J. Neumann. London, 1850. Անկէ ետքը 'ի 1840 իտալական թարգմանութիւն մը հրատարակուեցաւ 'ի Վենետիկ՝ Գաբբելէդդի հայագէտ քահանային աշխատասիրութեամբը, Eliseo storico armeno del V secolo; versione del prete Giuseppe Cappelletti. Venezia, tipografia Alvisopoli, և 'ի 1841 'ի Փարիզ գաղղիական լեզուով՝ Գապարաճեան Գրիգոր վարդապետի ձեռքով: Soulevement national de l'Arménie chrétienne au V.me siècle contre la loi de Zoroastre, sous le commandement du prince Vartan-le-Mamigonien. Ouvrage écrit par Élisée Vartabed, contemporain, sur la demande de David-le-Mamigonien, son collègue; traduit en français par M. l'abbé Grégoire Kabaragy Garabed. Paris, 1844. Նոյն լեզուով նորագոյն թարգմանութիւն մ'ալ 'ի Հաստատման հին և նոր պատմագրաց Հայոց Լանկլուայի. Élisée Vartabed; Histoire de Vartan et de la guerre des Arméniens. Traduction nouvelle, accompagnée de notes historiques et critiques, par V. Langlois. Paris, 1869. Ռուսերէն թարգմանութիւն և տպագրութիւն մըն ալ եղած է 'ի Փեթրայուրկ: - Կը թողունք յիշատակել բնագրին զանազան տեղուանք նոր հրատարակութիւններն, և աշխարհիկ կամ գաւառական լեզուով թարգմանութիւն մ'ալ 'ի Թիֆլիզ:

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Խորենացի և իր ոչանակական դաստիարակոչ-
 քիչնի և ձանապարհորդոչքիչնք: — Դարձն 'ի հայ-
 րենիս և կրած նեղոչքիչնները: — Երկասիրոչքիչնե-
 րը: — Պատնոչքիչն Հայոց: — Աղբերք: — Արտա-
 քիև պատմիչք: — Սոչք գրոց հետևողոչքիչն մանա-
 շանդ 'ի ժանակակագրական մասին: — Իր Պատնոչ-
 քեան գրոց նիչքը: — Չորրորդ գիրք իր այս երկա-
 սիրոչքեան: — Խորենացոյն արժեքը իրոչ պատ-
 մաքան և ժանակակագիր: — Եչրոպական և ազ-
 գային բանասիրոչքեան կարծիք: — Պատնոչքեան
 գրոց տպագրոչքիչնք և բարգնանոչքիչնք: — Աշխար-
 հագրոչքիչնն ոչ անոր հարագասոչքիչնք: — Պիտո-
 յից գիրք: — Հռիփսիֆեանց ձառ: — Վարդափառի
 ձառ: — Այլ և այլ մանր երկասիրոչքիչնք: — Իրեն
 ընծայոչաժ անհարագատ գրոչաժք:

Հայ պատմագրաց հայրը, աղբային ծանօթ բա-
 նասիրութեան մէջ ամենէն բարգաւաճ միտքն և եւ-
 րոպական գիտութեանց առջև ամենէն մեծ և ստոյգ
 պարծանք՝ կը սեպուի արժանապէս Մովսէս Խորե-
 նացի: Չորրորդ դարուն վերջերը Տարօնոյ Խորնի
 կամ Խորօնք գեղը ծնած է Մովսէս և այն պատճա-
 ռաւ Խորենացի կոչուած: Իր մանկութեան ատեն
 Վաւաճապէսոյ և սրբոյն Սահակայ և Մեսրովպայ ջան-
 քով՝ Հայաստան նոր կերպարանափոխութիւն մը
 կ'առնուր ուսումնական զարգացմանց մէջ. և Մես-

րովս՝ հայերէն գրոց գիւտը հնարելէն ետքը՝ ուրիշ փափկաձայն, ուշիմ և հանճարեղ մանկանց հետ՝ ասոր ալ, որ իւր քեռորդին էր, դաստիարակութեանը խնամք ունեցաւ, ու իր աշխատանաց արդիւնքը յայտնապէս տեսաւ անոր զօրաւոր մտացն ու հանճարոյն վրայ:

Իր միւս աշակերտակցացը պէս՝ Մովսէս ալ իր անմիջական դաստիարակաց ձեռքին տակ մեծ յառաջադիմութիւն ցուցընելէն ետքը՝ անոնց հրամանաւը ճանապարհորդութիւններ ըրաւ՝ ի Սիւնիս, յԵդեսիս, ի Բիւզանդիոն, յԱթէնս, Հռովմ, ի յԱնտիոք, ի Պաղեստին և յԱղէքսանդրիա, մտացը գաղափարներուն աւելի ընդարձակութիւն տալու, և հայկական թարգմանութեանց արուեստին կատարեալ հմտութիւն ունենալու համար. քննեց մատենագարաններն ու գրքերը, ու իր ժամանակին անուանի իմաստնոց աշակերտելով՝ եղաւ գերագոյն և ամենահմուտ բանագիտաց մէկն: Թարգմանչաց ու Անյաղթին վրայ խօսելու ատեննիս՝ տեսանք թէ ինչ պատիւ ունեցաւ իր ընկերակցացը պէս նաև Մովսէս՝ ի Բիւզանդիոն, ուր Մարկիանոս կայսրն (ըստ աւանդութեան մը) զարմանալով անոր հմտութեանն և իմաստութեան վրայ, և ճարտասան լեզուին զօրաւոր ազդեցութենէն յաղթուելով, « Ա՛վ Մովսէս, կ'ըսէր, յաչս ամենեցունց ընարեալ են բանք բերանոյ քոյ, որպէս զաւաջինս ի հուտորաց և դու կարի քաջացար յոյժ »:

* * *

Սակայն միւս թարգմանչաց պէս՝ Մովսէս ալ չկրցաւ ոչ իւր հոգևոր ծնողաց կրկին տեսութեամբը մխիթարել և մխիթարուիլ, և ոչ ալ ուղածին պէս օգտակար ընել Հայաստանի՝ իւր այնչափ ջանքով և

յարատևութեամբ ժողոված հմտութեանց գանձը: Գարձաւ 'ի Հայս յետ երկար ճանապարհորդութեանց, և իր սակաւամեայ տանգիստութեանը միջոցին՝ վերիվայր եղած տեսաւ իր հայրենիքը: Վասն զի, ինչպէս ուրիշ շատ անգամ յիշեցինք, կործաներ ինկեր էր Հայաստանի թագաւորութեան աթոռը, վախճաներ էին Սահակ ու Մեսրոպ, ու Հայաստանի վրայ սոսկալի ու դժնդակ ալեալից նախագուշակութիւն մը ամէն կողմանէ յայտնի կը տեսնուէր:

Անանկ դժնդակ ատենի մը մէջ՝ ազգը ոչ միայն ժամանակ չունեցաւ, այլ նաև չուզէց ճանչնալ անոր արդիւնքը. ուստի հեռացաւ քաշուեցաւ Մովսէս ալ անձանօթ տեղուանք, թէ իւր վարդապետքը՝ և թէ աւելի հայրենիքն արտասուէլու. երկտասարդութեան աշխոյժ տարիները՝ հայրենեացը մըտաւոր սնունդ պատրաստելու համար յողորմին՝ ծերութեան հասակին մէջ օրուան հացին կարօտ եղաւ, ինչպէս տխուր աւանդութիւն մը կը յիշատակէ, ու պարկը կռնակը ղարկած՝ դռնէ դուռ կը քալէր, ու իրեն նախատիպ օրինակ Քրիստոսի պէս՝ գլուխը հանդէցընելու տեղ մը չէր գտներ այն Հայաստանին մէջ՝ զոր պիտի անմահացընէր իւր երկասիրութեամբքը:

Տասը տարի այսպիսի թշուառութեամբ անցուց իր կեանքը Մովսէս, ինչուան Հայաստանի վիճակը սկսաւ քիչ մը կերպարանափոխ ըլլալ. պարսկական բանութիւնը այնչափ անհամար անմեղ արիւններ թափելէն ետքը յողորմեցաւ, ու կաթուղիկոսական աթոռոյն վրայ նստելով Գիւտ՝ անակնկալ կերպով մը ճանչցաւ իր հին և սիրելի աշակերտակիցն՝ զՄովսէս, աղքատութեան տառապանացը և աղքատ դրդէկին մէջ, մխիթարեց զինքը, և Հայաստանի՝ իրեն աննման բարերարը ճանչցընելով, Եզնրկայ կողբացւոյն մահուընէն ետքը՝ Բագրևանդայ և Արշարու-

նեաց եպիսկոպոս դրաւ, ուր վարժարաններ բանալով՝ կրթեց իւր նոր աշակերտաց դասերը. այս ալ կէս մը ըստ աւանդութեան:

Որոշ չէնք կրնար զրուցել թէ երբ եղած է Մովսէսի մահը, այլ ժամանակագրութիւն մը կը յերկարաձգէ անոր կեանքը մինչև Չենոնի կայսերութեան տարիները, կամ 'ի 487. և դար մը կամ աւելի ապրած կը սեպէ: Տարօնոյ գաւառին մէջ հանդիպեցաւ անոր երջանիկ փոխումը, և մարմինն ալ նոյն գաւառին սուրբ Առաքեալք վանաց եկեղեցւոյն մէջ ամփոփեցաւ:



Խորեհուցչոյն երկասիրոչքիւնքը. — Մովսէսի երկար կեանքը՝ աստուածապաշտութեան և ուսմանց նուիրական եղած է. և ոչ երբէք ուզեր է ձգել ձեռքէն գրիչը: Իայց կ'երևնայ թէ իւր դրուածոց և երկասիրութեանց պլիսաւոր մասն՝ թարգմանութիւնք եղած ըլլան. ինչպէս ինքն ալ « այր ծեր և անպարսպ 'ի թարգմանութեանց » կը կոչէ ինքզինքը. հին յիշատակագիր մ'ալ կը վկայէ թէ « Մովսէս թարգմանական աշխատանօք ծերացաւ »: Որչափ ստոյգ է թէ հինգերորդ դարուն մէջ եղած թարգմանութեանց մէջ մեծ մասն ունեցած պիտի ըլլայ Խորեհուցին՝ իր անխռով և բաղմավաստակ գրչովը, այնչափ չէնք կրնար որոշակի հաստատել թէ որոնք են իրեն հարազատ թարգմանութիւնքը. միայն քանի մը գրոց վրայ եղած կարծիքները պիտի յիշատակենք՝ թարգմանութեանց վրայ խօսած ատեննիս:

Հիմայ իւր սկզբնագիր երկասիրութեանցը վրայ խօսինք: Ասոնց մէջ ամենէն գերագոյն աեղը կը բռնէ իրաւամբք իւր Պատմագրոչքիւնք, որ այսօրուան

օրս այլ և այլ լեզուներ թարգմանուած, և գրեթէ աշխարհածանօթ գիրք մը եղած է:

Հեղինակին բուն նպատակն եղած է այս գրքիս մէջ՝ Հայոց պատմութիւնն մը շարագրել, այն ազգին ծագմանէն ինչուան իւր օրերը: Ասիկայ էր նաև Սահակայ Բագրատունեաց իշխանին փափաքը, որ զԽորենացի աղաչեց այն երկասիրութեան ձեռք զարնելու:

Բայց Հայոց պէս հին ազգի մը պատմութիւնը այլ և այլ վերաբերութիւններ ունեցած էր սերիշ թէ գրացի և թէ մերձաւոր ազգաց և աշխարհաց հետ. սրով բնականաբար Հայոց պատմութեան հետ այն ազգաց պատմութիւնն այլ իր մասը կ'ունենար այս գրուածքիս մէջ. և այս նկատմամբ աւելի սիրելի և հետաքննութեան արժանաւոր սեպուած է Եւրոպացւոց Խորենացւոյն գրուածքը: Այս վախճանին հասնելու համար՝ հարկ էր որ Մովսէս չէ թէ միայն ազգային՝ այլ նաև օտար ազգերաց դիմէ, և անոնց գրուածոց քննութեամբը աւելի հաւատարիմ և ախորժական ընէ իւր պատմութիւնը: Ուստի և Մովսէս գլխաւորաբար հինգ գլխաւոր աղբերաց օժանդակութեանը փոյթ ունեցեր է, և են Ս. Յոյն անգիր և գրաւոր մատենագիրք: Բ. Ասորի և պարսիկ մատենագիրք: Գ. Եգեսիոյ, Մծբնայ և Սինոպի գիւանագիրք, կամ մեհենական պատմիչք: Դ. Քաղդէական հեթանոս մատենագարանը և մատենաքասորի կամ յոյն թարգմանութեամբ: Ե. Հնոյն Հայաստանի ժողովրդական և ազգային երգերն, զըրոյցք և վէպք՝ որ մինչև ցհինգերորդ դար կենդանի և ՚ի գործածութեան էին յազգին:

Բաց արտաքին պատմիչներէ, չէ ուղած ամենեկին օտարանալ նաև ՚ի սուրբ գրոց, ինչպէս իւր վիճակն, գիտութիւնը և սրբութիւնը կը պահանջէր. ուստի և ջանացած է սուրբ գրոց ծննդաբանութիւնքն հա-

ձեմատել, և կարելի եղածին չափ յարմարցընել իւր ազգային աւանդութեանցը. և 'ի հարկէ ունեցած է ասոր մէջ իւր դժուարին աշխատանքը. և չկարենալով յամենայնի զուգընթանալ ոչ նուիրական և ոչ ալ ազգային, կամ արտաքին օտար աւանդութեանց և պատմութեանց հետ, հարկ եղեր է երբեմն սր այս վերջիններուն հակառակի, և անով ումանց առջևը կասկածելի եղեր է իր հաւատարմութիւնը: Այս դժուարութեանց մէջ աւելի խոհեմութիւն և պարտք սեպեր է Մովսէս՝ սուրբ գրոց հետեիլ, և ամենէն աւելի իրեն գրուածքին նմանողութեան գաղափար առնուլ զՅւսեփոս. ինչպէս որ այլ և այլ տեղ, և 'ի մասնաւորի առաջին գրոց երրորդ գլխոյն մէջ կը զրուցէ: Եւ սակայն պատմութեանցը մէջ՝ հին ժամանակաց վրայ խօսելու ատեն՝ քրիստոնեայ հեղինակաց կարծիքները մէջ չիբերեր, այլ Բաղմավէպ Աղեքսանդրի, Աբիւղենեայ, Աեփաղիոնի և այլոց, որոնց գրուածներն առիթ տուած են իրեն քննելու և վիճելու՝ սուրբ գրոց և հին հեթանոսութեան պատմական աւանդիցը մէջ եղած, և իրարու հակառակամարտ կարծիքները: Այս աշխատանաց մէջ ալ ընդհանրապէս հետևող եղած է Խորենացին Եւսեփոսի. վասն զի անանկ արտաքին պատմիչներ կը յիշատակէ՝ որոնք իւր ժամանակը արդէն կորսուած էին, և որոնց միայն քանի մը հատուածքը՝ իրմէ ժամանակաւ երկցագոյն՝ Աեսարիոյ եպիսկոպոսին (Եւսեփոսի) ձեռքն անցած էին:

*
* *
*

Տեսնենք հիմայ այն մատենագիրներն՝ որոնց գրուածոց օժանդակութեամբն և քննութեամբ շարագրեր է Մովսէս իր Պատմութիւնը: Ասոնց մէջ թէ կարգաւ՝ թէ մատուցած կարևոր ծառայու-

Թեամբը առաջին է Մարիբաս, որուն վրայ արդէն խօսեցանք: Իրմէ ետքը կու գայ Բերոսոս, կամ իւր շարագրողը՝ Աղեքսանդր Բաղմավէս, որ Քրիստոսէ 100 տարի առաջ է, և որուն բաղմաթիւ հեաաքըրքրական գրուածոց մեծ մասը կորսուած են: Հնոց մէջ յարգի էին Բաղմավիպին գրուածները, և որուն երկասիրութեանց միջնորդութեամբը այլ և այլ պատմական ընտիր հասուածներ հասած են ձեռուրնիս. որոնք ընդհանրապէս իւր Քստրդիակաս կամ Սառակաս գրքերէն առնուած են, և զՀրեից կոչուած գրուածէն:

Այլ և այլ տեղուանք կը յիշատակէ Խորենացին զՅովսեպոս, և կ'երևնայ թէ հմուտ Հեբրայեցւոյն գրուածոցը կատարեալ տեղեկութիւն ունեցած ըլլայ: Իրմէն առնելով կը յիշատակէ Սեթայ կանգնած երկու սիւները. Յուլիոս Ափրիկանոսի ժամանակագրական պատմութեան հինգերորդ գրոց մէջ աւանդուածներն՝ անոր խօսքերով կը հաստատէ. և դարձեալ քանի մը խօսքով հրէայ պատմչին մէկ հաստուածը կը հաւատարմացընէ՝ Միհրդատայ մահուանը նկատմամբ, զոր Պոմպէոս Երիքովի քով լսեց:

Կը յիշատակէ դարձեալ Խորենացի և Ղկեփաղիոն՝ առեալ յԵւսեբեայ, երբոր Շամիրամայ 'ի Հնգիկս ըրած արշաւանաց պատմութիւնը կ'ընէ: Ու տարակուսելով անոնց հարազատութեանը վրայ, ստուգագոյն կը սեպէ 'ի Մարիբասայ պատմուածները: Ծանօթ է իրեն նաև Պորփիւր բաղմահօչակ անձն, և իմաստասէր անուանի. որուն հինք ընծայած են այլ և այլ գրուածք, և 'ի մէջ այլոց՝ պատմական երկասիրութիւն մը 'ի հինգ գիրս, յորմէ կը տեսնենք առ Եւսեբիոսի ('ի ժամանակագրութեան) հատուած մը՝ զբանաքաղ մատենագրաց:

Սիբիլայից ալ յիշատակուածիւնը կ'ընէ Խորենացին: Հինք Սիբիլայից կամ մարգարէութեաց գուշակութեանը մեծապէս հաւատք կ'ընծայէին, և բարձր Յունաստանէն, Ասիայէն և Եգիպտոսէն կը հաւաքէին խնամով անոնց շատ անգամ աննշան և անհաւաստի պատգամները: Վարրոն կ'աւանդէ իրեն ժամանակին համար՝ թէ տասնէն աւելի Սիբիլայք կը համրուէին, և թէ անոնց պատգամները զգուշութեամբ պահուելով Հռովմայ մէհեաններուն մէջ, ինչուն իր ատենը հասած էին: Ասոնց մէջ նշանաւոր և աւելի համբաւեալ սեպուածն էր Պարսկային կամ Քաղզէական սիբիլայն: Ասիկայ է նաև Խորենացւոյն յիշատակածը, զոր Բերոսեան կը կոչէ՝ անկէ յիշուած ըլլալուն համար:

Խորենացին՝ Արշակայ առաջնոյ թագաւորութեանը վրայ խօսելու ատենը, այլ և այլ յոյն հեղինակաց հատուածները մէջ կը բերէ, որոց շատին՝ լոկ անուանքը, և այլոց ալ միայն գրուածոց քանի մը հատուածներն հասած են ձեռուընիս:

Ասոնց կարգէն է Հիւպպոլիդոս մատենագիր մը, որուն միայն անունը մեզի հասած է, կամ թէ ըսենք՝ նոյն իսկ անունն անծանօթ է շատ հմուտ բանասիրաց: Վասն զի չենք կրնար կարծել թէ Խորենացին ուղեւայ ակնարկել զՀիւպպոլիտոս եպիսկոպոս Բոսորացոց, որուն բարոյական քանի մը ճառերուն հատուածները հասած են ինչուն մեր ձեռքը հին թարգմանութեամբ:

Նեկաանեքոսի վրայ խօսելուն ժամանակ կը յիշատակէ Մովսէս և զՄանեթոն, և զՆեկաանեքոս հայր կը համարի մեծին Աղեքսանդրի: Բայց որովհետև աշխարհածանօթ է անուանի ինքնակալին հայրը՝ Փիլիպպոս Մակեդոնացի, հաւանականաբար Աղեքսանդրի վրայ եղած առասպելախառն պատմութիւններէն առած է Խորենացին:

Հինք՝ այլ և այլ երկպառակ կարծիքներ ունէին
 Կիւրոսի՝ Կրեսոսի դէմ առած պատերազմին վրայ .
 և այս նկատմամբ ալ բազմաթիւ յոյն պատմագրաց
 հասուածները մէջ կը բերէ Խորենացին: Իրեն քըն-
 նած և ձեռքն ունեցած շատ պատմագրաց կարծեա-
 ցը համեմատ, ոչ եթէ Կիւրոս՝ այլ Արտաշէս եզած
 է Լիւդացւոց թագաւորին հետ պատերազմողը,
 զինքը բռնողը և մահուան դատապարտողը: Իւր այս
 կարծիքը հաւատարմացընելու համար՝ Խորենացին
 մէջ կը բերէ Պողիկրատ, Եւագր, Կամագրոս և Փլե-
 տոնիոս (Փլեգոն) պատմիչները:

Պողիկրատ այն մատենագիրներէն մէկն է՝ որոնց
 միայն անուշը մեզի հասած է: Աթենէոսի մէջ բերած
 մէկ հասուածէն՝ կրնայ ենթագրուել թէ այլ և այլ
 գրուածներ շարագրած ըլլայ այս մատենագիրը:
 Աթենէոսի հասուածը՝ Լակոնակիան ըսուած գրքէն
 է, ուր Խորենացւոյն յիշատակածը տարբեր գրքէ
 մը կ'երևնայ, որ հաւանականաբար կ'աւանդէր Ա-
 սիոյ մէջ հին ատենէն՝ ի վեր կառարուած գէպքերը:

Եւագրոս՝ նոյն է անշուշտ ընդ Եւագորայ՝ որ եւ
 գիպտական պատմութիւն մը շարագրած է, զոր կը
 յիշատակէ Սուիգաս, և որուն գրուածքը ծանօթ
 էին Պլինիոսի:

Կամագրոս հեղինակ է պատմական գրքի մը՝ որ
 կորսուած է, և զոր միայն Խորենացին կը յիշէ:

Իսկ Փլեգոն՝ Տրալլացի պատմիչ մըն է, որուն հա-
 սուածները կը յիշեն Սուիգաս, Ստեփանոս Բիւ-
 զանդացի, Յուլիոս Ափրիկանոս, նաև կը յիշեն
 Եւսեբիոս, Փոս, Արողինէս, Սիւնիէլոս, Կոստան-
 գին Պորփիւրոթէն, և այլք:

Յոյն պատմագիր մըն է նաև Արիստոն Փելլացի,
 որուն գրուածքէն առած կ'երևնայ Խորենացին
 Հրէից ասրատմբութեան գէպքը Արտաշէս երկրոր-
 դի մահուանէն ետքը:

Խորենացին երբ կը հասնի Պարթեւաց հարստութեան ժամանակը, և Սասանեանց՝ Պարսից աթուռոյն ախրապետելը, ուրիշ աղբերաց գիմելու հարկ կը տեսնէ: Եւ թէպէտ ընդհանրապէս Խուռհրուաի հեռուող կը ցուցընէ ինքզինքը այն ժամանակաց դէպքերուն գրութեանը մէջ, սակայն մեզի գրեթէ բոլորովին անծանօթ քանի մը յայն պատմիչներ ալ մէջ կը բերէ: Ասոնք են Պաղեփաա, Պորփիւր և Փիլեմոն: ԶՊաղեփաա կը յիշատակեն Սուրգաս և Սաեփան Բիւզանդացի: Սակայն կը կարծուի թէ այլ և այլ համանուն պատմիչներ եղած ըլլան. յորոց մին Նգիստացի կամ Աթենացի քերական մը կամ փիլիսոփայ, որուն կ'ընծայուին զանազան պատմական շարադրածք, և 'ի մասնաւորի, զաւաստելաց հնոց: Կայ և համանուն Աբիդենացի յայն պատմիչ մը՝ ժամանակակից Աղեքսանդրի, և գրած է, կ'ըսեն, այլ և այլ մատեանս, որք և կը կոչուէին Կիպրիակսն, Դեղիակսն, Ատտիկեակս, և այլն: Պորփիւր Տիւրացի պատմիչ մըն է, որուն գրուածոցը այլ և այլ հատուածները հասած են մինչև առ մեզ: Իսկ Փիլեմոն՝ բոլորովին անծանօթ անուն մըն է. և անտարակոյս զատ է այն համանուն մատենագրէն՝ զոր Ալինիոս կը յիշատակէ:

Կը թողունք յիշել զԵւսեբիոս, զՓիլոմիլիանոս և զայլս:

Բաց 'ի յունական աղբերաց՝ ուրիշ պատմական հարուստ բովբ մըն ալ հետադատեր է Խորենացին. այս ինքն արամայական դպրութեան աղբերքը, որ ինչպէս ուրիշ տեղ ալ առիթ ունեցանք յիշատակելու, հեթ անոս ժամանակաց մէջ՝ քաղղէական դպրութիւն կը կոչուէր, և քրիստոնէական դարուց մէջ ասորականի փոխուեցաւ: Այս դպրութեանս կը վերաբերին Բերոսոս, Սանքոնիատոն, Աբիւդենոս, և վերջին ժամանակաց մէջ՝ Բարդաճան, և այլք:

Բերոսոսի անուանը՝ մեծապէս յարգի ու ծանօթ էր հնոց, և մանաւանդ Յուդայ մէջ, որոնք ընդհանրապէս իրեն կ'ընծայէին այն ամէն քաղաքական գորութեան վերաբերեալ գրուածներն, որոնց տեղեկութիւնը ինչուան իրենց հասած էր: Խորենացին ալ՝ հաւանականաբար առանց տեսած ըլլալու անոր գրուածներն, զինքը՝ ի վկայութիւն կը կոչէ. յետեբեայ առնելով, ինչպէս որ Աւստրիոս ալ Բաղմավէպ Աղեքսանդրէն: Կերենայ թէ ինքն Բերոսոս ժամանակաւ մերձաւոր էր Աղեքսանդրի, և ըստ յունական տւանդութեանց՝ ոչ միայն այլ և այլ պատմական գրուածներ շարագրած էր, հատա նաև աստեղաբաշխութեան և աստեղագիտութեան վրայ գրուածներ:

Ասոնցմէ զատ աչքին առջև ունեցած էր Խորենացին Ղերուբնա, Ուլիւս, Բարդաճան և Խառոհբուս պատմչաց գրուածները, որոնց վրայ արդէն խօսած ենք համառօտիւ: Իարձեալ աղգային գիւտնական գրուածներ, որոնք բաղմավթիւ էին իւր ժամանակները, այլ և այլ աղգային տւանդութիւններ և երգեր:

Ասոնք են Խորենացւոյն հեռազօտած օտար, արտաքին և աղգային աղբերք:

*
* *
*

Երեք գիրք բաժնուած է Խորենացւոյն Հայոց Պատմութիւնը: Առաջինը՝ զոր ինքն Մենիպարանըրիւն Հայոց մեծաց կը կոչէ, Հայկազանց թէ նահապետական և թէ թագաւորական պատմութիւնը կը բովանդակէ. ու կը սկսի մասնաւոր թղթով մը կամ ընծայականաւ առ Սահակ ասպետ Բագրատունի՝ որ նոյն պատմութեան շարագրութիւնը խնդրած էր իրմէ: Ետքը իւր աշխատասիրած գրքին աղբե-

րացը վրայ խօսելով, կը ցուցընէ թէ աւելի Յունաց հեռուող եղած է քան թէ Քաղզէացւոց և Ասորւոց: որոնք աւելի կերպով մը մեր ազգային յատուկ յիշատակներն ամփոփելու համար՝ յարմարագոյն կրնային՝ կամ պէտք էին սեպուել նմանողութեան. սակայն Խորենացին իւր բռնած հակառակ ընթացքն արգարացընելու համար՝ Յունաց ազգին ուսումնական գերազանցութիւնը, պատմութեանց ճշգրութիւնը, և հետադասութեանց փոյթը մէջ կը բերէ, որով իրաւամբ « մայր և դայեակ ամենայն իմաստութեան » կոչուած են, և մեծարուած:

Բայց որովհետև արտաքին աղբերք բաւական չէին ազգային պատմութիւն մը ամբողջ կազմելու համար, հարկ էր որ նոյն ազգին մէջ գանձուած պատմագրաց հեռ ալ խորհրդակցի. և ահա հաս էր Խորենացւոյն համար ամենամեծ դժուարութիւն մը. որովհետև ինքը պիտի ըլլար ամբողջ ազգային պատմութիւն մը առաջին շարագրողը, և այն պատմութեան յօրինմանը համար պէտք եղած նիւթերը մատակարարող ազգային պատմիչներ կը պակսէին:

Ինչէն առաջ կու գար այս պակասութիւնը: — Խորենացին ազգին նախարարացը և թագաւորաց անխմաստասէր բարուցը կու տայ. « Իրաւ, կ'ըսէ, սրբաբիկ, սակաւաթիւ, քիչ զօրութիւն ունեցող և շատ անգամ ուրիշ զօրաւոր ազգաց հպատակ ժողովուրդ մը եղած ենք, բայց մեր մէջն ալ քաջութեան ահուականի գործեր շատ հանդիպած են. որոնք կրնային պատմչի մը արժանաւոր նիւթ պատրաստել, ինչպէս նման դէպքեր մատակարարած են քաղզէացի, ասորի, եգիպտացի և յոյն պատմչաց: Սակայն մեր իշխաններն չունէին, կ'ըսէ, այն իրաւացի փառասիրութիւնը, իրենց անուանքը և քաջութեանց և գործոց յիշատակը աւանդելու յետնոց ». ուստի և իրաւամբ կը զարմանայ Բագրատունւոյն վրայ, զոր ազ-

գին մէջ առաջին և միակ կը գտնէ այսպիսի բանի մը փափաքող. և այդ փափաքը արդիւնացրնելու համար՝ ամէն դժուարութիւն յանձն կ'առնէ պատմիչը :

Եւ որովհետեւ, ինչպէս առաջ ալ յիշատակեցինք, Մովսէս իրեն գլխաւոր աղբիւր հեռեղուձեան ուղեր էր բռնել զսուրբ գիրս, և արտաքին պատմը չաց խօսքերն և աւանդութիւններն կարելի եղածին չափ անոր հետ ընդեւացրնել, այս աշխատանքը Ագամէն և նահապետներէն կը սկսի, որոց վրայ ուրիշ կերպով կը խօսին սուրբ գիրք, և բոլորովին տարբեր լեզու մը կը բանեցրնեն Բերոսոս, Բազմավէտ Աղէքսանդր և Աբիւղենոս, թէ անոնց անուանը նկատմամբ և թէ այն գործերուն զոր Աստուած աշուհը կու տայ անոնց. և կը ջանայ սուրբ գրոց ժամանակագրութիւնը՝ արտաքին պատմչաց հետ համաձայնեցրնել: Այս դժուարին՝ բայց հետաքննական աշխատանքին նուիրուած են Խորենացւոյն պատմութեան առաջին գրոցը՝ ինչուան ութերորդ գլուխները :

Այն գլխէն կը սկսի Մարիբասայ արդէն ծանօթ պատմութիւնն ընել, Վաղարշակայ հրամանաւ մինչև 'ի Նինուէ երթալը, հոն արքունի մատենագարանին մէջ ընդհանուր ազգաց պատմութիւն մը գրտնելը, և անկէց Հայոց աշխարհին և պատմութեան վերաբերեալ տեղեկութիւնները՝ 'ի մի հաւաքելը, և անոր առաջնորդութեամբ՝ ու շատ անգամ նաև խօսքերով մէջ կը բերէ Հայկայ, անոր որդւոցը՝ Արամենակայ, Հարմոյի, Արամայ, Արայի, և այլն, պատմութիւնները: Այս յետին նահապետը՝ որովհետեւ պատերազմ ունեցաւ Նինուէի հաշակաւոր Շամիրամ թագուհւոյն հետ, և փառաւոր մահ մը, և այն մահուամբ Շամիրամ կրցաւ ինչուան Հայաստան մտնել և հոն իրեն բնակութեան քաղաք հաստատել, Խորենացին նոյն թագուհւոյն իւր որդիքը

կոտրելը, Չրուան մագէն 'ի Հայաստան փախու-
տը, և Նինուլասայ իւր որդւոյն ձեռքով մեռնիլը՝ կը
յիշատակէ, Աեփաղիոնի հեռուողութեամբ • բայց
աւելի հաւանականագոյն կը սեպէ Մարաբասայ
պատմութիւնը՝ որ Շամիրամայ ինչուան 'ի Հնգիկս
ըրած արշաւանքը պատմելէն ետքը՝ անոր մահը կը
գնէ 'ի Հայաստան, զոր և ազգին քանի մը հանձա-
րեղ առակներովն ալ կը հաւատարմացընէ:

Շամիրամայ մահուընէն ետքը պատահած գէպքե-
րը, և Հայոց վրայ իշխող նահապետաց և թագաւո-
րաց ժամանակագրութիւնը նորէն հարկ կը սեպէ
Խորենացին միաբանել սուրբ գրոց և Քաղգէացոց
ժամանակագրութեանը հետ, յԱրայէ մինչև 'ի Չար-
մայր, որոնց համառօտ պատմութիւնը կ'ընէ, յեր-
կարելով իրեն ախորժական ու սիրելի Երուանգեան
Տիգրանայ վրայ:

Ասէիլ՝ որ Աղեքսանդրի հետ պատերազմեցաւ,
ու կեանքն և թագաւորութիւնը կորսընցուց, կը
վերջացընէ Խորենացին իր Պատմութեան առաջին
գիրքը, մասնաւոր յաւելուած մ'ընելով՝ այն գրոց
մէջ շատ անգամ յիշատակուած Բիւրասայի Աժգա-
հակայ վրայ, և այն անձին նկատմամբ պարսկական
առասպելաց մէջ գանուած գէպքերու:

*
* *

Մովսէս իր երկրորդ գիրքը՝ Բան միջակ պատմու-
րեան Հայոց կոչած է. և կը բովանդակէ միջոցը՝ որ
'ի մեծէն Աղեքսանդրէ մինչև 'ի Տրգատ, Հայոց պատ-
մութեան ճոխագոյն և ընտիր մասը: Արովհետև Ար-
շակունեաց թագաւորութեան ծագումը՝ Աղեքսան-
դրի մահուամբ և անոր ընդարձակ տէրութեան բա-
ժանմամբ եղած է, հարկ կը սեպէ պատմիչն այն
հռչականունն աշխարհակալին մահը, և թագաւորու-

Թեանը բաժնուէլուն յիշատակուեցին ընել. ուրուն մահուընէն ետքը Սելեկոս կը թագաւորէ 'ի Բաբելոն, կը նուաճէ Ղարթագոն, ու երեսուն և մէկ տարի թագաւորելէն ետքը Իրէն յաջորդ կը ձգէ Ղանախոքոս, որուն իշխանութեան մեասաներորդ տարին՝ Պարթևք Մակեդոնացւոց լուծը կը թօթափեն, և որոց վրայ կը թագաւորէ Սրշակ, և բոլոր արևելքը իր իշխանութեան տակ ձգելով՝ Մակեդոնացիքը Բաբելոնէն կը մերժէ, Հաովմոյեցւոց հեաւլ կը կռուի, և իր քաջութեանը և համբաւոյն արհաւիրօքը բոլոր անգղերքը կը լեցընէ: Իրէն կը յաջորդէ Սրաաշէս, և Սրաաշիսի՝ մեծն Սրշակ, որ Դեմեարեայ ու անոր որդւոյն Անախոնոսի հեա կը կռուի, որուն չիկրնար դէմ դնել Անախոնոս, ու զէնքերը ահամայ ձգելով՝ շղթայեւք կը բերուի 'ի Պարթևս: Ս. յսպէս աշխարհի երրորդ մասին անրեց, կ'ըսէ, Սրշակ: Ս. յն փառաց և յաջողութեանը մէջ՝ իր Վաղարշակ եղբայրը Հայոց վրայ թագաւոր կը դնէ Սրշակ, և աշխարհքը անոր յանձնելով, անոր սահմաններն ընդարձակելը իր զինուցը յաջողութեան և քաջութեան կը յանձնէ: Իրէն վստահութեանը արժանի կ'երևնայ Վաղարշակ, ոչ միայն աշխարհքին ներքին բարեկարգութիւնը հոգալով, այլ նաև տարածելով իր իշխանութիւնը մինչև Պոնտոսի բնակչացը վրայ և մինչև 'ի Փուլիգաստան, զորոնք ոճով և մանրասպառում կ'աւանդէ Խորենացին: Քրտանուերիու տարի կը թագաւորէ Վաղարշակ, ու Իրէն յաջորդ կը թողու ՂԱրշակ:

Անոր թագաւորութեան սրամուլթեամբը՝ Մարիբասայ երկասիրութիւնն ալ կը լրանար, ուստի և ուրիշ աղբիւրներէ հարկ էր հաւաքել հեաևեալ դէպքերը: Խորենացի Եգեսիոյ գիււանացը մէջ՝ Ս. փրիկանոսի սրամուլթեան գրոցը հանդիպած էր, որ մեր սրամուլթեանց վերաբերեալ ամէն դէպքե-

ըր' նոյն դիւաններէն համառօտեր էր: Իրմէ և ուրիշ պատմագիրներէ կը սկսի շարայարել Խորենացին իր երկասիրութիւնը, սկսանելով յԱրտաշիսէ առաջնոյ որ 'ի Պարսից նախագահութեան իրաւունքը յափըշտակեց, և անուանի եղաւ յաղթանակաց բազմութեամբ, և հռչակաւոր նաև յոյն պատմագրաց դըրուածոց մէջ. որոց այլ և այլ վկայութիւններն ալ մէջ կը բերէ Խորենացին. ու Լիւգացւոց թագաւորութեան հորժանումը, և Արեսոսի մահը, զոր Հերոդոս, Պլուտարքոս, Յուստինոս և Վաղերիոս Մաքսիմոս Աիւրոսի կ'ընծայեն, զայն այլ և այլ յոյն պատմչաց յատուկ խօսքերովը Խորենացին Արտաշիսի կու տայ: Թէպէտ և նախ ինքն ալ կը տարակուսի. « Ընդ որ տարակուսեալ մեր' բազում խոյզ խնդրոյ արարաք, քանզի լսեաք 'ի պատմութեանց ոմանց' Աիւրոսի սպանեալ զԱրիւսոս » . և այս է ստոյգն. իսկ այն Յոյն պատմչաց ըսածն Արտաշիսի վրայօք՝ դեռ մեզի ալ տարակուսելի և անլոյծ կը մնայ:

Անկէ առաջ կը տանի Մովսէս իւր պատմութիւնը, Տիգրանայ հետաքննական և մտագրութեան արժանի գիպուածոց վրայ, և վերջը յաջորդաբար մինչև Տրդատայ թագաւորելը և անոր մահը: Բայց այն գէպքերը՝ զոր արդէն այլք իրմէ առաջ աւանդած էին, ինչպէս Արուբնա, Ագաթանգեղոս, Գլակ և ուրիշները, ինքը համառօտ կերպով մը կը յիշատակէ:

* * *

Խորենացւոյն երրորդ գիրքը՝ Աշարուարանոչիւն մերոց հայրենեաց կը կոչուի, և որուն նպատակն է 'ի սրբոյն Տրդատայ մինչև իւր օրերը հանգիպած գիպուածները յիշատակել. մինչև այն թշուառ անէն.

ները՝ յորս աչքովը տեսաւ Հայոց հայրապետական
և արքունի աթոռոց ընկնալն. և այնպիսի վառօք
լեցուն պատմութիւն մը դառն և սրտաշարժ ողբե-
րովը կը լմընցընէ: Ողբ մը՝ որ եթէ գրողին սրտին
արժանի ընթերցողներ ունենար՝ անշուշտ ազգին ա-
պագային վրայ մեծ տարբերութիւն պիտի տես-
նուէր:

Խորենացիէն քիչ առաջ՝ նման գէպքի և զրկման
մը մէջ գանուելով Գրիգոր Աստուածաբան, սրտա-
շարժ արձանական մը յօրինէր էր ՚ի սուրբն Մեղի-
տոս Անախոքայ հայրապետ. այն ճառին ընթերցու-
մը այնպիսի տպաւորութիւն մը ըրած էր Խորենա-
ցւոյն սրտին վրայ՝ որ գրեթէ շատ անգամ անոր ի-
մասաները և խօսքերը կը գործածէ այս ողբին մէջ:
Նման ցաւոց հանգիստած ու հանգունաախալ աղեակց
ականատես, զուգակից հանձարներ՝ նման լեզու ալ
կը գործածէին: Վասն զի Աստուածաբան ՝ զՄեղի-
տոս կ'ողբար, որ ամուր տպաւէնն էր Քրիստոսի
հաւատոցը, ուսկից կ'ակնածէր և ուրացողն Յու-
լիանոս. իսկ Մովսէս՝ զՍահակ և զՄեսրոպ՝ որ հաս-
տատութիւն էին Հայաստանի հաւատոցը և քա-
ղաքականութեան, և որոնց մահը՝ բոլոր աշխարհին
կործանումը կրնար ըլլալ: Անոր համար հառաչանօք
կ'աղաղակէր Գրիգորիոս, « Ողորմի՛մ քեզ, ով եկե-
ղեցիդ. առ քեզ է բանս Անախոքու քաղաքդ. ողոր-
մի՛մ քեզ յանկարծակի փոփոխմանդ այգմիկ »: Եւ
Խորենացին. « Ողորմի՛մ քեզ, եկեղեցի Հայաստա-
նեայց »: Աստուածաբանն. « Նահատակէր յաղափս
ճշմարտութեանն քրտամբք. իսկ հարսն համբերէր՝
ողջախոհութեամբք զամուսնութիւնն շահելով. ժա-
մանակ էր ՚ի մէջ յոլով, և ոմն սեղեխաբար յան-
դրգնէր յանարատ առագասան, այլ հարսն ոչ աղտե-
ղանայր »: Ու Խորենացին. « Երանի առաջնոյ և եր-
կրորդի փոփոխմանն. զի էր ինչ ժամանակ հեռա-

նալոյ փեսային և փեսաւիրին, և հարսնոք համբերէր՝ ողջախոհութեամբ զամուսնութիւն պահելով») = Ար թողունք յիշատակել ուրիշ քանի մը նմանութիւններն ալ:

*
* *
*

Թորենացւոյն այս ընտիր և անզուգական երկասիրութիւնը՝ դատած է իւր արժանաւոր յարգն ալ ոչ միայն ազգայնոցն առջև, այլ նաև բուն գիտութիւնն և իմաստութիւնը յարգող Եւրոպայի գիմաց: Ազգին մէջ այնչափ մեծ էր իր համբաւը՝ որ ինչպէս Յունաց մէջ պատմագրաց հայր սեպուած էր Հերոդոտ, և իւր հեղինակութեամբն ամենուն առջև պատկառելի, այսպէս ալ Թորենացին՝ իւր ազգային պատմութեան ունեցած հմտութեամբը, և հասուն անկողմնասէր քննադատութեամբ • անոր համար Ասողիկ՝ լոկ պատմագիր ըսելով զինքը կը հասկընայ • և ուրիշ տեղ մըն ալ իւր պատմութեան գրոցը մէջ կը կոչէ զնա « Մեծն Մովսէս հանգոյն Եւսեբեայ, որ քերթողացն անուանի հայր »: Աւելորդ կը սեպենք յիշել ուրիշ վկայութիւնները՝ որոնցմով լեցուն են Թորենացիէն ետքը եկող պատմագրաց երկասիրութիւնները: Բայց ամենէն աւելի իրենց առ Թորենացին ունեցած մեծարանքը անով կը յայտնուի՝ որ իրենք ալ իրենց կողմանէ ազգային պատմութիւն մը շարագրելու ձեռք զարկած ատեննին՝ կը ջանային յամենայնի իրեն հետևող ըլլալ, ու երբեմն գրեթէ ընդօրինակող: Այսպէս վարուած են Յովհաննէս կաթողիկոս, Աւստանէս, և ինքն իսկ Ներսէս Ենոքիայի իւր վերասանահանին մէջ:

Ազգային նոր բանասիրութիւնն ալ՝ ինչուան դարու սկիզբը՝ նոյն յարգանաց մեծարանօք վարուած է միշտ այս մեծանուն անձին և իր բազմահմուտ եր-

կասիրութեանը նկատմամբ: Պատմական ուսմանց նորագոյն հետազոտութիւնք՝ որչափ ալ կասկածելի երևցուցած են իրմէ պատմուած և իբրև ստոյգ յաւաջ բերուած զանազան գէսլքեր, սակայն երբէք չեն կրցած ժխտել անոր ծայրացեալ հմտութիւնն՝ և իբրև պատմաբան և մատենագիր ունեցած արժէքը: Անոնց մէջ ամենէն աւելի Խորենացւոյն անձին և երկասիրութեան վրայ խիստ լեզուով և քննադատութեամբ վարուող մը՝ կը բռնադատուի հեռեւեալ տողերով հռչակել և խոստովանիլ անոր արդիւնքը:

« Խորենացւոյն թէ՛ իբրև մատենագիր և թէ՛ իբրև պատմիչ՝ առաւելութիւններն չեն կրնար ուրացուիլ: Ընդհանրապէս խօսելով, իբրև հայերէն մատենագրութիւն, Խորենացւոյն գիրքը մեր նախնի մատենագրութեան մնացորդաց մէջ երևելիներէն մին է: Ոչ բոլորովին յստակ, բայց ինքեան յատուկ ընտիր բառերով, հակիրճ՝ այլ պերճ և հարուստ, միանգամայն զուարթ ոճով, մանաւանդ նկարագիրներու մէջ, Խորենացին կը հաւասարի իւրիք իրօք քան զնա առջիններուն. որպիսի են Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ, Աղնիկ, իսկ քան զնա յեանոց՝ Աղիշէի, Փարպեցւոյն և այլոց մէջ խորենեան ոճոյ ստուերն անգամ չհատանուիր: Հայկայ պատերազմին, ինչպէս նաև Չիրաւի ճակատուն, անգագրութեանց մէջ՝ Արագածու գաշտին և Երուանդակերտի նկարագիրներն և ուրիշ ոչ սակաւ նկարագիրք, ոչ մերայոց միայն, Յոյն և Հռովմայեցի մատենագրաց մէջ անգամ հազիւ ունին զիւրեանց նմանն. գրեթէ չիք գլուխուր չիցէ տեսանելի մատենագրական հանձար հեղինակին. ամէն գէսլ, ամէն պարագայ ընդ գրչաւ Խորենացւոյն առնու գեղեցկութիւն, վսեմութիւն, ոյժ և կենդանութիւն: Պարբերութիւն չկայ, իմաստ չըկայ որ բոլոր գրքին հիմը կազմող բարձրութենէն անկանի կամ նսւաւատանայ: Միով բանիւ Խորենա-

ցւոյն պատմութիւնը բազմաբուէստ ճարտարագործ պատկերներու թանգարան է որ կը հիացընէ և կը յագեցընէ տեսանօղը մինչև ցզմայլու մն : Ստոյգ է թէ Խորենեան սճոյն մատենագրական գերազանցութիւնը բնագրին կից է, ինչպէս մարմնոյ մը յատկութիւնը մարմնոյն հետ, դէթ մինչև ցարգ թարգմանութիւն մը չկրցաւ կազատարել այս բնագիրն ինչպէս որ է իւր բանասիրական գոյներովը, այնպէս որ Խորենացին իբրև մատենագիր, սրարտ է նոյն իսկ Խորենացւոյն մէջ տեսնել : Մի միայն թերութիւն ուճոյ նորա են սակալ զեղջմուշք և զարտուղութիւնք, որովք կամի կարճառօս և ազգու երևել, բայց, հաւառակ կանոնաց լեղուի, երբեմն այնպէս կը խըրթնանայ մինչև յանել լաբիւրինգոս արկանել զընթերցողն :

« Աչ ինչ ընդ հաս երևելի է Խորենացին նաև իբրև պատմագիր : Դիպաց զանազանութիւն և հարստութիւն սակալ պատմական շեղումներով, որ կամ անձանց և տեղեաց նկարագիրներ են և կամ հանճարեղ գիտողութիւններ, միանգամայն ազգային երգերու և աւանդութեանց սակալ յիշատակութիւնք, ապացոյց են պատմական հմտութեան և ճաշակի նորա. երկու գլխաւոր յատկութիւնք՝ որ մեր հին պատմիչներէն և ոչ միոյն, իսկ արտաքիններէն սակաւուց քով կը տեսնուին : Այսպիսի և այսչափ եզակի յատկութեանց հետ ցաւ է տեսնել մեր ծերունի պատմագիրը քննագատութեան կողմանէ թերի »¹ :

* * *

Արևմտեայց մէջ ունեցած յարգն ու մեծարանքն ալ, իր Պատմութեան գրոցը բազմապատիկ թարգ-

¹ Գ.Ա.ՐԱԳԱՇ (Ա.Մ.) Քննական պատմութիւն Հայոց, Մասն Ա. 91 :

մանուսթիւններէն, ու գրեթէ եւրոպական գիրք մը
ըլլալէն կը յայանուի: Այս արժանաւոր յարգը և
խրաւացի մեծարանք համառօտած կը գտնեն ընթեր-
ցողք անոնցմէ միայն, գիտութեամբն ու մտանա-
գրական հմտութեամբ նշանաւոր, և արդէն մեզմէ
յառաջագոյն յիշուած անձի մը, հետագայ դատա-
ստանին մէջ մեր Քերթողահօր այս երկասիրութեան
վրայ:

« Ամէն գրուածներէն աւելի Խորենացոյն հան-
ճարոյն ու սրտին պատիւ ընողը՝ իր հայրենեաց
պատմութիւնն է: Իշխանի մը խնդրանօք կը գրէ
դայն. բայց զինք կամ իր ցեղը շողոքօրթեւու համար՝
ճշմարտութիւնն անպատիւ չընելու կամ չխոքողեր:
Կը սիրէ ու շատ կը սիրէ իր Հայաստանը, և սակայն
յայանապէս կը մերկանայ իր աղէտքը. անցեալներն
խստիւ կը յանդիմանէ, ըլլալիքն ալ յառաջ կը ծա-
նուցանէ: Եւ որովհետեւ ազգք՝ շուտ կամ անագան,
կը ճանչնան ճշմարիտ սիրոյ լեզուն, Հայաստան
զինք կը մեծարէ և կը սիրէ, և այդ քանի մը խօս-
քերը՝ նուիրականք են իրեն համար: Չիժածկեր իշ-
խողաց յանցանքը. բայց երբ ազգէն յատուկ թա-
գաւորի մը ընարութեան խօսքը կ'ըլլայ, ինք ալ՝ իր
վարդաստեանին հետ կը խրատէ համբերել: Կը սիրէ
ուսուցիչքը, իբրև հոգւոյ ծնողս, գորովով լի խօս-
քեր կը գտնէ անոնց մահը արատասուելու:

» Ստուգախօս, ինչպէս արժան է ըլլալ պատմա-
գրին, և որ այնչափ սակաւագիւտք են: Ոչ է սիրող
հրաշալւոյն, և կ'ըսէ դայն: Հայկական այբուբենից
գիւտին խօսքն ըրած ատեն, աստուածային ազգ-
մամբ կը համարի դայն եղած, ոչ տեղեամբ կամ
ղգալի երեւմամբ, այլ յայանութեամբ Բանին՝ ի միտս
ջերմեռանդն հայցողին: Առաւելագոյն մեծարանաց
արժանաւոր է երբ այնպիսի գէպքեր մէջ կը բերէ
որուն ուրիշ պատմիչք չեն վկայեր կամ կը հակա-
ռակին. ինչպէս Քրիստոսի թղթելը աւ Աբգար, և

հայ թագաւորին արշաւանքն 'ի Յունաստան' բոլորովին նման և ժամանակաւ յետոյ Քսերքսեայ բեկման: Անասոյգ գէտքերն՝ իբրև անհաւաստի կ'աւանդէ. առասպելէօք խառն եղածներն՝ մեծ զգուշաւորութեամբ. յորոց և զոմանս՝ իբրև յաւելուած մը կը կարգէ առաջին գրոցը: Այսպիսի յիշատակութիւններ մէջ կը բերէ՝ չէ թէ իրեն հաճոյական սեպուելնուն, այլ լոկ ցուցընելու համար առ Բագրատունին ունեցած մեծարանաց և սիրոց չափը: Տարբեր կամ հակառակ կարծիքներն ալ յիշելով, կարելի եղածին չափ ճշմարիտը կ'ընտրէ և կ'աւանդէ:

» Ահն կարելի ալ բերաց դիմեց. պատմագիրք և ժամանակագիրք, գիւանական գրութիւնք՝ զորս Ազեքսանգր. փոխագրել տուած էր 'ի յոյն լեզու, և յորոց թերեւս օգտուեցան Աեփաղիան, Աբիւղենոս և այլ պատմիչք: Այսպիսի հրաման մը մեծ պատիւ կը բերէ երիտասարդ աշխարհակալին հանձարոյն, և անգութ ամբարտաւանութեամբ իրմէ թափուած արեան մէկ մասը կը ջնջէ, և կը ցուցընէ թէ ինչպէս Նախախնամութեան ձեռքն է աւերման և կործանման գործիները՝ կենդանագործ քաղաքակրթութեան գործի ընել:

» Աը պակսէին Խորենացւոյն անընդհատ շարք ազգային վաւերական գրուածոց, սակայն քաղաքապետական գիւանաց մէջ կը պահուէին գաւառաց, գիւղից՝ ու ինչուան նաև մասնաւոր ընտանեաց յիշատակարանք՝ պարսիկ և յոյն տաւերով: Իր քննած և խորհրդակցած մատենագրաց մէջ հնագոյնն է Մարիբաս ... կը յիշէ նաև հին իմաստնոց խօսքերը, և Բերոսեան Սիբիլայն. ազգային երգոց մէջ՝ կը տեսնէ անոնցմէ ելած պատմական ջերմ լոյսը. և յորում աւելի պատմաբան է և աւելի քերթող՝ քան զյոյնսրն, զհռովմայեցիս և զմեր իտալացիս: ... Նորագոյն պատմագրաց մէջ կը յիշէ զԱփրիկանոս, Արու-

գինեայ ժամանակակից, և յԵւսեբեայ յիշատակուած . . . իր ատենի մատենագիրներէն շատէն վեր է հմուտթեամբ և դատմամբ. իսկ 'ի հնախօսական գիտութեան՝ ստորև միայն քան զՍփրիկանոս և զԵւսեբիոս:

» Փոքր ըսուած է իր երկասիրութեան ուրուագիծը, բայց բովանդակութիւնն մեծ: Իբրև պատմիչ ինքն է ստուգապէս Հայկազանց Մովսէսը: Ի նմա՛ իբրև յաղբեր ամփոփեալ են՝ ցրուած ջուրք աւանդութեան, սրբուած մաքրուած, հասելով հանդարտ ներգաշնակութեամբ: Անցելոյն մթութեան մէջ՝ ինք միակ առաջնորդ. մարդկային ազգը իրեն պարտըկան է ժողովրդեան մը յիշատակարաններն՝ որ թէպէտ սակաւաւոր թուովը, և պատերազմական անիրաւութեամբք ոչ այնչափ հռչակեալ, այլ արևելից և արևմտից մեծ ազգերուն հետ միացած՝ իբրև քոյր մը անոնց և ազգակից: Ի Խորենացւոյ կ'իմանանք թէ ինչ վերաբերութիւններ ունեցաւ Հայաստան Ստրեստանեայց հետ Շամիրամայ ատեն. Եթովպացւոց և ասիակողման Զուհայց Տրոյիոյ կուչուած պատերազմին ժամանակ, և որ նշանակ մ'էր, ինչպէս Հերոդոտ ալ տեղ մը կ'ակնարկէ, արևելից և արևմտից մէջ տրուած արդիւնաբեր մրցման: Չորրորդ Հայոց իր գաղթականութիւնները տարածելն մինչև 'ի Վասպուրովկիա, կը ցուցընէ զՀայս ասիական ուրիշ ազգերէն ալ մերձաւոր կերպով եղբայրացած եւրոպական արեան հետ . . . : Բայց հայ ազգին պատմութիւնը թէ եւրոպականին մերձաւոր և թէ հեռի նկատել ալ ուղենանք, կրկին տեսակէտով ալ արժանաւոր է ծանօթանալու: Խորենացի՛ թէ վաւերական գրութեանց նուազութեան համար, թէ աճապարանօք իր գրուածքը յօրինելուն, և թէ ընդհանրապէս ուրիշ ամէն պատմչաց ոճին հետևելով՝ որոնք ազգի մը պատմութիւնն ըրած ատեննին՝

անոր սովորական և ներքին վիճակը նկարագրելէն աւելի, յաղթականացը և սարսուծեանց, նուաճելուն կամ նուաճուելուն գէպքերովը կը զբաղին, քիչ քան կ'ըսէ երկրին սահմանագրութեանց վրայ, բայց թերեւս աւելի քան զպատմիչս հաջակաւորագոյն ժողովրդոց: Հետաքննական են իր սրամուծեան մէջ ասգիս անդին նշանակուած յարաբերութիւնք նախարարաց ընդ արքայի, և թէ քանի խոհական խելամուծեամբ կ'ընծայէ այս տեղեկութիւններն. սրովք սկստի տեսնուի թերեւս՝ թէ ինչպէս նախնական թագաւորութեանց մէջ, ազնուապետութիւնը կը բարեխառնէր բարւոյ ու չարի քրմահաճութիւններն, և ժողովրդեան ու թագաւորին մէջ անանց սրբիսպ մ'էր . . . :

» Այսպիսի փութաջան ու խոհական անձի մը ու մասնաւոր ժամանակաց համար գրեթէ միակ մասնադրի տուած տեղեկութիւնք՝ պատուականք են: Այլ և այլ գիտաց մէջ ընդ Փարպեցւոյն համաձայնութիւնը (ուր երկուքն իրարու գրութիւնը տեսած չեն), ինչպէս նաև ընդ պատմչաց Յունաց և Հռովմայեցւոց և յիշատակարանաց՝ կ'առաւելու իր հեղինակութիւնը. և զոր լիուլի կերպով ունեցած է իր ազգակցաց քով . . . : Պատմելու պարզ կերպովը՝ աւելի հաւատարմութիւնը կ'աւելցընէ. ծանրութեան հետ խառնուած սարղութիւն մը: Ինամքով հեռի կը պահէ իր գրիչը ամէն աւելորդաբանութիւններէ. այն ամէն խօսելու կերպերէն՝ որ հետոր պատմչաց և ոչ հետորաց՝ փափաքելի զարդարանք սեպուած են. . . . բայց սէտք եղած ասեն գիտէ ճարտարխօսութիւն ալ դործածել, ինչպէս երկրորդ և երրորդ գրոց վերջը: Արեւելեան շքեղութենէ կը զգուշանայ. միայն տեղ տեղ նշանակ մը, իբրու երիտասարդական տիոց թել մը որ լսելի կ'ընէ իր ձայնը ուսմամբ և առաքինութեամբ ծայրա-

ցեալ հասակին մէջ: Քանի մը երկար նկարագրու-
թիւններ, ինչպէս երբ քաղաք մը՝ մարդկային երե-
սաց կը նմանեցընէ, և ուսումը՝ երկնային լուսոյ
ծաղման, թերևս տարօրինակ նմանութիւնք կարե-
նան սեպուել՝ բայց ոչ սուս:

» Աճը ամփոփ՝ բայց ոչ ցամաք. տեղ տեղ անհա-
ւասար. իմաստներն երբեմն մութ, և իրարու հետ
խառնուած, մանաւանդ ուր պատմութեանն իմաս-
տասիրելու կ'անցնի: Լեզուն ընտիր է կ'ըսեն, բայց
այլ և այլ հեղինաբանութեամբք իսպառ. որ չէ ա-
րուեստակութիւն, այլ արգասիք աղէքսանդրեան
հրահանգաց, յունական լեզուի անընդհատ ուսման,
Աստուածաշունչ գրոց՝ ի յունէ թարգմանութեան,
յորում հարկ էր ամէն բառ կշռել և վրան երկար
խորհրդածել՝ բնիկ լեզուին մէջ անոր համաձայնը
գտնելու համար: Յայտնապէս կը վկայէ թէ բառից
ընտրութեան ժամանակը կը սլակսի. և որ ուրիշ ա-
պացոյց մ'է թէ օտարամուլ փառասիրութեան փա-
փաք մը չէ այն, այլ թէ շատ՝ անհողութեան »¹:

Խորենացոյն առաջին թարգմանիչն եղած է Պրէններ անու-
նով շուեաացի մը, որ նշանաւոր անձ մըն է իր աղգային մատե-
նագրութեանը մէջ, և քաղաքական պատճառաւ մը Ռու-
սաց Մոսկուա քաղաքին մէջ արգիլուած էր ՚ի բանտի: Հոն ի-
րեն քով բանտակից և կենակից ունեցաւ զՅովհաննէս Բար-
թուղիմէոս Յակինթեան Գոմինիկեան կրօնաւորը, տեղեակ
հայերէն լեզուի. ուր ձեռուրնին խնալով Խորենացոյն այս
պատմական երկասիրութիւնը, հայագետ կրօնաւորը քաղելով
կամ համառօտելով կը թարգմանէր ՚ի լատին, և Պրէններ
ճանօթութեամբք կը ճոխացընէր, և զոր ետքը տպագրեց
Սզոքհովմ քաղաքին մէջ յամի 1725: Խորագիրն է. Epitome
Commentariorum Moysis Armeni, de origine et regibus Armenorum
et Parthorum, item series principum Iberiæ et Georgiæ, a Brennero.
Իրմէ ետքը երկու անգղիացի եղբարք, Գուլիէլմոս և Գէորգ

¹ ԴՈՄՄԱՋԵՈՅ, ՚ի յառանջաբանի իտալական թարգմա-
նութեան Պատմութեան Խորենացոյն:

Վիստոն, թարգմանեցին 'ի լատին թէ խորենացւոյն պատմութիւնը և թէ աշխարհագրութիւնը, և 1726ին տպագրեցին 'ի Լոնտրա : Moysis Choronenis Historiæ Armeniacæ libri III. Accedit ejusdem Scriptoris Epitome Geographiæ. Præmittitur Præfatio, quæ de Litteratura ac Versione Sacra Armeniaca agit . . . Armeniacæ ediderunt, latine verterunt, notisque illustrarunt Gulielmus et Georgius Gul. Whistoni filii; Aulæ Clarensis Cantabrigiensi aliquandiu Alumni. Ասոնց հայրը՝ Գուլիէլմոս Վիստոն՝ Հնդկաստանի Մատրաս քաղաքին մէջ անգղիական լեզուի ուսուցիչ էր՝ հայազգի Աղափիրեան Գրիգորի որդւոցը, ասոնցմէ սորվեցաւ Գուլիէլմոս հայերէն լեզուն, ու Լոնտրա դառնալով՝ սորվեցուց իր երկու որդւոցը :

Վիստոնեանցմէ դար մը ետքը գաղղիական թարգմանութիւն մը ըրաւ Լըվայլեան, դասատու հայկական լեզուի յաղգային Մատենադարանին Փարիզու . և երկու անգամ տպագրեց, նախ 'ի Փարիզ (1856) և ապա 'ի Վենետիկ (1841) բնագրին հետ . և զոր ետքը Ճոխացուց խորենացւոյն գրոցը մէջ եղած այլ և այլ անուանց երկար և հետախոյզ ծանօթութեամբք, և նոր տպագրութիւն մը ըրաւ 'ի Փարիզ 'ի 1855 : Histoire d'Arménie de Moïse Khorénatzi, auteur arménien classique du V.me siècle, traduite par P. E. Le Vaillant de Florival. Paris, 1856. — Moïse de Khorène, auteur du V.me siècle. Histoire d'Arménie, texte arménien et traduction française, avec appendice, contenant notice géographique, précis de toute l'histoire d'Arménie ; tableau de la littérature arménienne par P. E. Le Vaillant de Florival, chevalier de la Légion-d'Honneur, professeur d'arménien à l'école royale et spéciale des langues orientales vivantes près la Bibliothèque du Roi à Paris, etc. Venise, typographie arménienne de Saint-Lazare, 1841. — Moïse de Khorène, . . . ouvrage dédié à S. M. Impériale Nicolas I^{er}, Empereur de toutes les Russies, par P. E. Le Vaillant de Florival . . . Paris, 1845. Ուրիշ գաղղիական թարգմանութիւն մ'ալ 'ի Հատ. Բ. Հասարական հին և նոր պատմագրաց Հայաստանի Լանկլուայի : Moïse de Khorène, Histoire d'Arménie en trois livres, traduction nouvelle accompagnée de notes historiques, critiques et philologiques, par Victor Langlois. Paris, 1870. Ընտիր իտալական թարգմանութիւն մըն ալ հրատարակուեցաւ 'ի Վենետիկ 'ի Ս. Ղազար, ու երկու անգամ տպագրեցաւ (1841, 1850) հմուտ ծանօթութեամբք : Storia di Mosè Corenese, versione italiana illustrata dai Monaci Armeni Mechitaristi, ritoccata quanto allo stile da N. Tommaseo. Venezia, tipografia armena di S. Lazzaro. 1841ին նոյն քաղաքին մէջ հրատարակուեցաւ ուրիշ իտալական թարգմանութիւն մը Գաբրէլէզդի հայազէտ երիցուն աշխատասի-

րութեամբը : Mosè Corenese , storico armeno del V^o secolo , versione di Giuseppe Cappelletti, Venezia. Կրկին ուսւ թարգմանութիւնք ալ եղած են այս գրքիս , առաջինը Յովհաննիսեան սարկաւագին ձեռքով , որ և տպագրուած է 'ի Փեթրրպուրկ . իսկ երկրորդը Մ . Էմինեան հմուտ բանասիրին ջանիւքը , տպագրեալ 'ի Մոսկուա 'ի 1858 : Կայ նաև թարգմանութիւն մը 'ի լեզու գերմանական : Moses von Chorene, Geschichte Gross-Armeniens, aus dem Armenischen übersetz, von Dr M. Lauer, Regensbourg, 1869. — Այլ և այլ ժամանակ և տեղուանք եղած հայկական բնագրին և հեղինակին ուրիշ գրուածոց տպագրութեանց նկատմամբ տես 'ի ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ , յէջ 267-276 :

* * *

Այսպիսի երկար և մթին ժամանակաց և զանազան ազգաց ու դիպուածոց սրտամիջն' եթէ հիմակուան բանադատութեան առջև տեղ տեղ սխալած ալ երևնայ զարմանք չէ . բայց յերաւի զարմանալի է Խորենացւոյն քիչ սխալիչն և անչափ աշխատանքն ու քննութիւնն ստուգութեանց համար , մանաւանդ 'ի ժամանակագրականս , որոց համար կ'երևայ թէ Յաւելուած կամ չորրորդ գիրք մ'ալ գրած էր : Այս Չորրորդ գիրքը կը յիշէ Թովմա Արծրունի , և կ'իմացընէ որ անոր մէջ կ'աւանդուէին այն ամէն անցքերը ' որ 'ի բարձմանէ թագաւորութեանն Արչակունեաց' մինչև Չենոն կայսեր ինքնակալութիւնը . « Սահակս այս , կ'ըսէ Արծրունին , այն Սահակ է' որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս , տիեզերահռչակեալ քերթողն , զգիրս պատմութեան Հայոց մեծաց , հրաշազան յօրինուածով , սկսեալ յԱդամայ մինչ 'ի կայսրն Չենոն : Որոյ ժամանակ կենացն ձգեալ տեւալ ամս հարիւր և քսան , լի և պարարտ ծերութեամբ . որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս 'ի չորրորդ դրուագի խոստաբանեալ պատմութեանն Մովսիսի Խորենացւոյ' վերագար-

ձուլթեան 'ի վերայ երեցունց գրուագեալ հասուած ծին » : Բայց այս շորրորդ գիրքը ձեռուընիս հասած չէ, գէթ ամբողջ¹. Ինչպէս նաև երրորդ գրոցը ցանկին վերջը յիշուածը « Տաղք չափաւ յինք և 'ի Սահակ Բագրատունի » :

Խորենացւոյ Պատմութեան գրոց հին գրչագիրք 'ի վանս Էջմիածնի . 1. Մեծագիր բոլորագիր, գրեալ 'ի Թղթի 'ի գիւղն Ալիփուզար . 'ի Թուին ՌձԽԷ, յորում ամփոփին և Ստեփանոս Տարոնացի, Արիստակէս Լաստիվերացի, Զենոբ Գլակ, Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ Փոստոս, Եղիշէ, Ստեփանոս Ուռպէլեան, Վարդան պատմիչ, Կիրակոս Գանձակեցի, Եւսեբիոսի և Սոկրատայ եկեղեցական պատմութիւն, և այլն : (Թիւ գրչ. 1619) : — 2. Մեծագիր բոլորագիր գրեալ 'ի Թղթի . յորում Եղիշէի պատմութիւն Վարդանանց, համառօտ պատմութիւն վասն ամբարշտութեանց Բարձումայ եպիսկոպոսի ասորոյ 'ի Թովմաս վարդապետէ : — 3. Յերկրին Մոկաց 'ի Սուրս գեղջ 'ի Թուին ՌՁԸ : Ուրիշ այլ և այլ նորագիր օրինակք ՌՁ, ՌձԻԵ, ՌձԼԹ, ՌձԽ Թուականներով : — Մեր Մասենագարանին գրչագիրք նշանակուած են 'ի Յառաջաբանի Մարտիմարտ-Բեանց Խորենացւոյն ('ի 1845 և 'ի 1865) :

*
* *

Խորենացւոյն անուամբ մեր ձեռքն հասած Աշխարհագրութիւնն կոչուած գրուածքը՝ այլ և այլքըննագատութեանց ենթակայ եղաւ յեւրոպայի՝ նաև 'ի մերոց գիտնոց և բանասիրաց, և ինչուան նաև անհարազատ դատուեցաւ : Ասոնց պարագլուխ հայերենագէտ գաղղիացին Սէն-Մարթէն՝ բոլորովին մերժեց Աշխարհացոյց ատոյ Մովսիսի Խորենացոյ կոչելով զայն . իսկ այլք՝ ինչպէս նաև մերագլգի հմուտ բանասէրն Պատկանեան՝ առանց յանձնառնելոյ ընծայել զայն Խորենացւոյ, եօթներորդ գարուն՝ և հաւանականաբար Անանիայի Շիրակունւոյ

1 Տես Բաղճակի, 1851, Մարտ :

Երկասիրութիւն համարեցան: Այս կարծեաց առիթ
և հաւանականութիւն տուած են՝ իրենց ծանօթ
ձեռագրաց և անոնց վրայ եղած ապագրութեանց
անընդունելի ընթերցուածք, յաւելուածք և հա-
մառօտութիւնք. զորս ուղղելով ըստ հնագոյն ու ա-
ւելի հարազատ գրչագրաց, կը հաւանին հմուտք
- առանց ժխտելու անոր կրած բազմապատիկ փո-
փոխութիւններն, - Խորենացւոյն ընծայել զայն:

Պաղոմէոսի համանուն երկասիրութեան համա-
ռօտութիւնն է այս գրուածքը. զոր մտադիր քննո-
ղը յայանի կը տեսնէ ամէն աշխարհաց ստորագրու-
թեան, աուած սահմաններուն, դաւառներու բա-
ժանման և անուանց մէջ: Հեղինակն հայկականին և
չարագրող, որ մեր օսկեղէն գարու նշանաւոր ան-
ձնաւորութիւն մ'է, խորունկ հմտութիւնը կը
ցուցնէ նաև 'ի յունական լեզուի այնպիսի գը-
րուածքի մը շարագրութեան մէջ որ դժուարին է 'ի
համառօտել, և դժուարագոյն 'ի ճշգէլ զանուանս
դաւառաց, աշխարհաց և քաղաքաց: Թէպէտ և հե-
տևող Պաղոմէայ, այլ մերթ կ'ուղղէ անոր վրիպակ-
ներն՝ տեղ տեղ իրեն հետ համամիտ և համաձայն
չըլլալն յայտնելով. սակայն և այնպէս նախամեծար
սեպելով զնա քան զայլս, որովհետև՝ ինչպէս հեղի-
նակն ալ կը վկայէ, երկարժամանակեայ վաստակոց
և ճանապարհորդութեանց արդիւնք էր իր գը-
րուածքը:

Երկասիրութեանս մէջ յիշուած աշխարհագիրք
բաց 'ի Պաղոմէայ, են Հիպպարքոս, Մարինոս Տիւ-
րացի, Կոստանդին Միտիոքացի, Պասյ յԱղէքսան-
դրիայ, 'Իիոնեսիոս և Սպոդոն: Առաջին երկու ան-
ձինք յիշուած են նաև 'ի Պաղոմէայ, ուստի առեր
է և Խորենացի, իրենց ընծայուած խօսքերով. « Ի-
պառքոս, կ'ըսէ, զքաղաքս ծովական չափով աւան-
դեաց, և զլուսնի պակասութիւն յԱռբիւլայ ութ

ժամ աւանդեալ, 'ի Վարքեդոն երկոտասան արժա-
նաւորեալ: Բայց Մառին Տիւռեսացի յերկրական
բոլորակէն ուղղեալ՝ որչափ կարէ ցուցանել ժամա-
դիտակն, առնէ զտիեզերագրութիւն ըստ ճանա-
պարհակցութեանն ընդ օդդ անցանելով, 'ի ձեռն
դործարանացն նկատելով զնշոյլս արեգական և լուս-
նի և աստեղաց, ըստ անցնիւր եօթն նահանգաց փո-
փոխման սահմանաց » : Աստուանդին Անտիոքացի՝
մեղի անձանօթ անձ մ'է, եթէ անուան շփոթու-
թիւն մը չկայ. որովհետեւ իրեն ընծայուած Տեղա-
գրութիւն քրիստոնէական գրուածքին հեղինակ կը
համարուի Աողմաս անուելով մէկը որ կոստանդին
նիայնականաց ալ կոչուած է: — Պայ կամ Պասպոս
Աղեքսանդրացի ծանօթ էր հնոց. բայց աշխարհա-
գրական գրուածք իր անուամբը առ մեղ հասած չէ:
Որոշ տեղեկութիւնք կը պակսին մեզ՝ 'ի Խորենա-
ցւոյ յիշուած յեաին երկու անձանց 'Իոնեսիոսի և
Ապողոնի վարուց և երկասիրութեանց:

Առաջին երկու գլուխներուն մէջ ընդհանրապէս
աշխարհագրութեան վրայ խօսելէն ետքը, հայ հե-
ղինակն կը խոստանայ իւրաքանչիւր աշխարհաց և
քաղաքաց վրայ խօսիլ առանձինն, հետեւելով Պողո-
մեայ գրութեան, թէպէտե Պասպոյ համառօտու-
թիւնն ուղեւոր ընել, ինչպէս կ'ըսէ. ուր այս վեր-
ջինս ալ քաղեր էր 'ի Պողոմեայ, ինչպէս հայ օրի-
նակին՝ Պողոմէոսի յունական սկզբնագրին բաղդա-
տութենէն յայտնի կ'երևնայ:

Գալով գրուածքին հարադատութեան, բաւական
է բաղդատել զայն Խորենացւոյ պատմութեան գրոց
հետ. որուն վրայ աւելցրնելով նաև ոճոյ նմանու-
թիւնն մի և նոյն հեղինակի ընծայուած այս կրկին
երկասիրութեանց մէջ՝ կը հաւանին բանասէրք սլըն-
գել և հաստատել թէ որչափ ալ ժամանակաւ մե-
ծամեծ այլայլութիւններ կրած է այս գրուածը,

ուստի և իրաւամբ կասկածելի եղած արդի գիտութեան համար, բայց նախկին շարադրութիւնը Խորենացւոյն է: Զայս ուղած է հաւասարմացընել ընդդէմ Սէն-Մարթէն գաղղիացւոյն և համախոհից՝ հայկական հնախօսական և աշխարհագրական գիտութեամբ պատկառելի՝ Ինճիճեան վարդապետը¹, և Խորենացւոյ այս գրուածքին՝ յընտիր օրինակաց՝ ի գաղղիական լեզու վերածող նոր թարգմանիչն՝ հմուտ տեսութեամբքն և բաղմատաւակ ծանօթութիւններով, և յունականին հետ բաղդատութեամբ²:

*
* *
*

Պիտոյից գիրք. — Այս անունով գրուած մը կ'ընծայուի Խորենացւոյն: Հեղինակը Թէոգորոս անունով աշակերտ մը ունեցած է, որուն ճարտասանականին ուսումը աւանդելէն ետքը, նոյն ուսման հրահանգացը մէջ ղինքը վարժեցընելու համար, հարկ սեպեր է վարդապետն ինք իր կողմանէ օրինակներ ալ ընծայել, և անոնց նմանողութեանը փութաջան և յորդորամիտ ընել ղինքը, և յունական ձայնով Պետք կամ Պիտոյից (χρῆμα) կոչեր է այն գիրքը:

Տասն շառ կամ Գիրք կը բովանդակէ այս երկասիրութիւնը, և որոնց վերնագիրքն են Պէտք, Խրատ, Եղծումն, Հասարակ տեղի, Ներբողեան, Պարսաւ, Բաղդատութիւն, Բարաւնութիւն, Արտասանութիւն և Իրութիւն: Ասոնք, ինչպէս ընթերցողը գի-

1 Հնախօսութիւն Հայաստանեայց, Հատ. Գ. 305-14:

2 Տպագրին խորագիրն է. «Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացւոյ յաւելուածովք նախնեաց»: Վենետիկ ի տպարանի Մըխիթարեանց, 1884. Géographie de Moïse de Corène, d'après Ptolémée. Texte arménien traduit en français par le P. Arsène Soukry, Mèkbitariste.

տէ, ճարտասանական ձևեր են, և այն ձևերուն վերայ վարժելու համար՝ այլ և այլ օրինակներ մէջ կը բերէ: Բայց այն օրինակները ընդհանրապէս շատ հեռու կը մնան ճարտասանականին ուսումը աւանդող՝ կամ իրենց գրուածներովը անոր կանոնները սահմանող յոյն և լատին մատենագիրներէն, և աւելի մերձաւոր կրնան սեպուել թէ ոճով և թէ գրուածքի կերպով այն ճարտասաններուն երկասիրութեանցը՝ զորոնք Նլադա աւերիչ և խանգարիչ կը սեպէր բուն և հարազատ ճարտասանութեան, և ընդհանրապէս սփեւտէս կամ իմաստակ անունը կու տար անոնց: Ասոնց կարգէն կրնային սեպուել Հերմոգենէս Տարսոնացի, Թէոփն, Ա. փ. Թոնիոս գրամարտիկոս, Լիբանիոս՝ Բարսղի բարեկամը և Ռսկերեանի վարժապետը, և այլք:

Այս սլաւոնաբան ոմանք Խորենացւոյն այս երկասիրութիւնը անհարազատ կը սեպեն և կամ թարգմանութիւն. և իրենց տարակուսանացը գլխաւոր սլաւոնաբան կը համարին այն ոճոյ զանազանութիւնը՝ որ յայտնապէս կը տեսնուի Պիտոյից գրոց և Պատմագրութեանը մէջ. մանաւանդ որ ոճն ու դասաւորութիւնը յարեւման կրնայ սեպուել՝ դեռ քիչ մը յառաջ յիշատակուած Լիբանիոսի Ներսիսրոշրեանց:

Բայց ազգային ընդհանուր աւանդութիւն մը դէմ կ'ելլէ այս կարծեաց, որ Պետրոս Մովսիսի հարազատ կը համարի. և որուն կրնայ երաշխաւորել ժամանակաւ կրտսեր սլաւոնի մը, Աիրակոս Գանձակեցւոյն վկայութիւնը, որ յայտնապէս կը զրուցէ. « Աքանչեւին Մովսէս (շարագրեաց) զՀայոց սլաւութիւնն 'ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունւոյ... և զՊետրոս 'ի խնդրոյ Թէոգորոսի ումեմն »: Իրեն ձայնակից է Ասողիկ. « Ի ժամանակս (Գիւտայ կաթուղիկոսին) էր մեծ փիլիսոփոսն Հայոց Մովսէս, որ զճարտասանական արուեստ 'ի գործ առնու 'ի

Հայս » : Նոյնպէս ալ, թէպէտ աւելի անորոշ խօսքերով, Արծրունին, Գրիգոր Սարկաւագապետ և այլք, որք միաբան անուանի փիլիսոփոս և քաջ հռետոր կը կոչեն զինքը, և քերթող և քերթողահայր¹ :

Մեզի հաւանական կ'երևնայ ազգային աւանդութեան և անոր պատմչաց ձայնակցիլը, անոր դէմ հաւառակող քանի մը պատճառները ցրելու աշխատելով: Այս պատճառներուն մէջ գլխաւոր կրնայ սեպուիլ գրքին հելլենաբանութիւնը: Այդ թերութիւնը, եթէ հաճոյ երևնայ մէկուն ասանկ անուանել, Մովսիսի ուրիշ գրուածոցը, և նոյն իսկ Պատմութեանը մէջ ալ կը տեսնուի. և ասիկայ արդիւնք է այն լեզուին ուսմանցը մէջ անխոնջ պարապմանը, և քիչ մըն ալ հելլենասիրութեանը, որուն մէջ ընկած կրնան սեպուիլ ոչ միայն Խորենացին, այլ իւր աշակերտակիցներէն ալ մէկ քանին, և այն պատճառաւ իբրև նորութեան մը հեղինակք՝ ազգին մէջ բաւական հակառակութիւն և ընդդիմութիւն ալ կրեցին:

Երկրորդ պատճառ, ոճոյ և մտածմանց տարբերութիւն, որ մեծ խտիր մը կը դնէ Պատմութիւնը և այս երկասիրութիւնը արտագրող հանձարոյն մէջ: Սակայն նոյն ոճը և գրիչը կրնանք նկատել յայտնապէս նաև այն ճառին մէջ՝ զոր Խորենացին յօրինած է՝ ի գովեստ սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ, և որուն վերջերը՝ զօրաւոր պատճառ մը ինքը կու տայ՝ արդարացընելու իր ոճը. այսինքն հասակին մանկութիւնը: Նման պատճառ մը թերևս առիթ եղած է Խորենացւոյն՝ Պիտոյից գրոցը մէջ այգալիսի ոճ մը բռնել:

¹ Միայն յետին դարուց հեղինակ մը, Առաքել վարդապետ, Անյաղթին կ'ընծայէ Պիտոյից գիրքը, և որուն վկայութիւնը մէջ բերինք յառաջ՝ Դաւթի վրայ խօսելու ատեննիս: Բայց ուրիշ անանուն մատենագիր մը՝ Պիտոյից տեղ Անյաղթին երրորդ երկասիրութիւնը կը սեպէ Էսկայ գիրքը:

լու. իր ժամանակին ճարտասանական արուեստին տղայութիւնը, որ չէր ուզէր իրեն նմանողութեան դաղափար ընարել նուիրական բեմերու վրայէն որոտացող սուրբ հայրապետաց աննման լեզուն, այլ լսարանաց մէջ դործածուած, ու փիլիսոփայութիւնը ճարտասանութեան հետ խառնել կարծող վարժապետաց լեզուն և ոճը:

Ուրիշ պատճառ մըն ալ՝ որով կը հաւանինք Պիտոյից գիրքը Խորենացւոյն ընծայել՝ այս կ'երևնայ որ ինչպէս 'ի Պատմութեան, ասանկ ալ ասոր միջշատ անգամ վկայութիւն կը բերէ Փիլոնի խօսքերէն, նման շարագրութեամբ:

Բայց եթէ յունական մատենագրաց աւելի հըմտութիւն մը երևնալով այն գրքին մէջ, այն պատճառաւ ուզենայ մէկը թարգմանութիւն սեպել Պիտոյիցը, կրնանք ալ կարծել թէ թարգմանաբար յօրինած ըլլայ Խորենացին այս երկասիրութիւնը. թէպէտ և յունական մատենագրութեան հմտութիւնն ալ կրնանք ընծայել համարձակ՝ իր կենաց մեծ մասը անոնց գրուածոցը ու մատենագրանաց և ճեմարանաց մէջ անցընող անձի մը:

Միայն թէ կրնայ ալ ենթադրուիլ թէ դաղափարողք ոչ լսի շարագրութեան և լեզուն մէջ մասհաճոյ յաւելուածներ ըրած ըլլան, այլ նաև նիւթոյն մէջ փոփոխութիւն մտցընելով ու ճառերէն մէկ քանին աւելցընելով: Ասանկ կրնան համարուիլ Պիտոյից գրքին վերջը եղող երեք Բարառնութեան օրինակներն, որ անհմուտ անձի, և կամ թերևս աշակերտի արտագրութիւնք են: — Հին ձեռագրի մը մէջ ալ Իաւթի և Գողիադայ մենամարտութեան նկարագրութիւնը՝ կ'ընծայուի Խոսրովայ թարգմանչի, ինչպէս յառաջ ալ յիշատակեցինք:

Այսչափը ըսելնէս ետքն ալ, աւելի ու մանրախոյզ քննութիւնը՝ ժամանակին կը յանձնենք:

Պիտոյից գերբը առաջին անգամ տպագրուած է օրինակաց բաղդատութեամբ և հմուտ ծանօթութեամբք 'ի Ս. Ղազար (Հ. Յովհաննէս Վ. Զոհրայ.) 'ի 1796. որուն համեմատ եղած է նոր տպագրութիւնն 'ի 1845 :

Խորենացոյն վանք գրոշածներն. — Խորենացոյն վանք գրուածոցը մէջ առաջին է Պատմութիւնն սրբուհոյ Ստոռածածնի և պատկերի նորա կոչուածը : Ազգային եկեղեցական պատմութիւնը կ'աւանդէ թէ Հոգւոց վանացը մէջ՝ յերկրին Անձեւացեաց, կիւպարիս փայտէ յօրինուած սրբոյ Կուսին պատկեր մը կը մեծարուէր, Յովհաննու աւետարանչին ձեռագործ սեպուեղով : Աստուածածնայ մահուանը ժամանակ՝ երբ մասնաւոր հրաշքով մը ամէն առաքեալք իրեն քովը գտնուեցան, Բարթուղիմէոս՝ որ 'ի Հայս առաքելութեամբ սուրբ աւետարանը կը քարոզէր, չիկրցաւ անոնց հետ միաբան գտնուիլ. ու Սրբուհւոյն մեռնելէն ու մարմնոյն 'ի գերեզման ամփոփուելէն ետքը հասնելով, միւս առաքեալք անոր սրտին ցաւը մեղմացընելու համար՝ այն պատկերը իրեն պարգևեցին : Բարթուղիմէոս ալ դառնալով 'ի Հայս՝ եկեղեցւոյ մը մէջ դրաւ զայն 'ի յարգութիւն, քովն ալ վանք շինեց, որ կոչեցաւ Հոգեաց վանք : Արծրունեաց իշխանը Սահակ՝ որ իւր համանուն Բագրատունւոյն խնդրանօքը՝ Խորենացոյն յօրինած Պատմութեան գերբը կարգացեր էր, աղաչանաց նամակ մը գրեց առ Մովսէս՝ խնդրելով իրմէ որ Հոգւոց վանքին մէջ եղած պատկերին վաւերական պատմութիւնն ընէ ու իրեն ղրկէ : Այն թղթին մէջ՝ « հրեշտակ և սպասաւոր մեծութեանցն՝ Քրիստոսի, կը կոչէ զնա, և այր երկնակենցաղ և լուսաւորիչ խաւարելոց . . . երկրորդ Սահակ և Մեսրոպայ՝ յետ գնալոյ նոցա առ Աստուած » : Խորենացին ալ կատարեց անոր փափաքը :

Մետասաներորդ դարու գրչագիր մը՝ հետևեալ հետաքրքրական տեղեկութիւնը կու տայ Խորենացւոյն այս երկասիրութեանը վրայ. « Զայս ցանկալի պատմութիւնս՝ բազում ըզձիւ և ցանկական յուզմամբ գտեալ մեծ հռետորն Մովսէս՝ որ կոչի Խորենացի. և էր ընդաղօտացեալ՝ ի մերոց յարկաց, և ուր ուրեք գտանէին. մինչև ի ձեռն կրօնաւորի միոջ գտեալ՝ որ էր յերկրէն Խոր Հայոց, ի դաւառէն որ կոչի Զորոյ գեա, ի համբաւեալ ուխտէն Սանահին անուանեալ, պատահումն բարի իմն եղև. և հրամայեաց մեծն և բնաւն ի լաւս՝ Ատովմ, որդի Սենեքարիմայ, Հայոց նահանգի Ասսարաւրական կոչեցեալ. որոյ մասն փրկութեան հաւատացեալ էր Ատովմայ՝ պատկեր մօր տեառն ի բաժին Անձաւացեաց. հրամայեաց գրել մեծաւ յուսով և խնդութեամբ բազմաւ. որոյ անուամբ պարսպեալ եղիցի մեծաշուք իշխանութիւնն նոցա, չորից հարազատ եղբարց՝ Գաւթի և Ատովայ, Կոստանդիոյ և Համազասպայ, գեղեցիկ և շքեղազարդ Բագրատունեաց » :

Եկրրոյ ի սոչրբն Հախիսիսն. — Երիտասարդութեան առոյգ հասակին մէջ շարագրեց Խորենացին այս ներբողը, դրուատելով այն հրաշագեղ կուսանը և իր ընկերակիցքը, որոնք ի Հայաստան՝ իրենց արեամբը աստուածանգիտութեանն խաւարը փարատելու նախկին առիթ եղան : Այնպիսի սրտաշարժ պատմութիւն մը, և անանկ արդասաւոր վկայութիւն, նոր եռանդ մը ազդած են ի Մովսէս, վաւիճաւուն և աշխոյժ իմաստներով և բացատրութեամբք՝ իր սրտին զգացմունքը, և իրեն ոգւոյն առաջին քրտունքը նուիրելու անոր որ « զքեզ սիրէ՝ սիրեցեալդ յիսկապէս բարւոյն » : Ասկէ զատ է Հախիսիսեանց ճանապարհորդութեան պատմութիւնը :

Ճառ Վարդապետի. — Զոր Խորենացւոյն ուրիշ գրուածոցը հետ կը յիշատակէ Կիրակոս. բայց իմաստներուն և ոճոյ անհամեմատ տարբերութիւնը կարծել կու տայ թէ ուրիշ համանուն Մովսիսի մը

գրուածքն ըլլայ: Ըստ ձեռագրաց՝ խորագիրն է.
« Երանեւոյն Մովսիսի Խորենացւոյ սուրբ և ըն-
տրեալ վարդապետի արարեալ, որ 'ի Կարիաթա-
րիմ, որ բերէ զաւան վարդավառի »:

Յ՝ Օրհնութիւններ ցուցակի կը տեսնենք հետեւեալ
յիշատակագիրը. « Երանելի Մովսէս թարգմանիչ,
որ էր գրիչ սրբոյն Սահակայ որդւոյ սրբոյն Ներսի-
սի. յորմէ և առաքի յերրորդ ամի գիւտի հայերէն
գրոց 'ի Նազիանզ՝ յաթու Աստուածաբանի, և բե-
րէ անտի զՍերսնօրհնեքն զկալի և զհնձանի՝ զչարա-
գրեալսն յԱստուածաբանէն 'ի հինգերորդ ամի հայ-
րապետութեան իւրոյ »: Դարձեալ նոյն Մովսէս՝ յե-
րեքասաներորդ ամի թարգմանութեան սրբոյն Սա-
հակայ՝ կարգի գրաւ, կ'ըսէ ցուցակը. զկանոնս օր-
հնութեան այլ և այլ իրաց, զորս 'ի զանազան կող-
մանց բերեր էր:

Աննարագատ կաւ երկրայախան գրոշածներ. —
Մովսէս անուամբ այլ և այլ վարդապետներ երեցած
են մեր ազգային եկեղեցական նուիրապետութեան
մէջ, յորոց և ոմանք քերթող ալ կոչուած, ինչպէս
Սիւնեաց եպիսկոպոսը, զոր ետքը պիտի յիշատա-
կենք. ասոնց գրուածքը երբեմն իրարու ընծայուած
են. և ինչպէս երբեմն Խորենացւոյն երկասիրու-
թիւնքը՝ ասոնցմէ մէկուն, այսպէս ալ անոնց գը-
րուածքը՝ Խորենացւոյն կարծուեր և այնպէս աւան-
դուեր են: Այսպիսեաց կարգէն է նաև Մեկնութիւն
կարգաց եկեղեցոյ, որուն մէկ քանի հասուածքը
Խոսրովու համանուն երկասիրութեանը մէջ կը տես-
նուին այսպիսի մտկագրով. « Մովսէսի քերթողի » .
և Արշարունւոյն Ընթերցուածոց մեկնութեան հնա-
գիր օրինակին մէջ. « Մովսիսի Քերթողահօր Հայոց
վարդապետի և իմաստասիրի յաղագս կարգաց եկե-
ղեցւոյ »: Դարձեալ իր անունը կրող ճառական
գրուած մը 'ի ձեռագիրս. « Երանեւոյն Մովսիսի

Խորենացւոյ՝ սուրբ և ընտրեալ վարդապետի, ասա-
ցեալ պատճառս վասն սուրբ մարգարէից » :

Հայոց ՁԽԸ Թուականին 'ի Հռոմկլայ գրչագրեալ
մատենի մը մէջ՝ երկար վարդապետական գրուածի
մը կը հանդիպինք այս խորագրով. « Երանելւոյն մե-
ծի Քերթողահօրն Մովսէսի Խորենացի եպիսկոպո-
սի » : Սկզբնաւորութիւնն է. « Յաղագս 'ի յոլո-
վիցն կատարեալ կենդանի ընդէր մի բնութիւն. այլ
միոյ կենդանւոյն՝ հարկ է և բնութեան մի լինել » :

Այս անհարազատ գրուածոց կարգէն կրնան սե-
պուել նաև քերականական երկասիրութիւնք : Որ-
չափ ստոյգ է թէ մեծ հմտութիւն ունեցած էր Մով-
սէս յայսմ գիտութեան, և թէ այն պատճառաւ ալ
եղած է իւր Քերթող կամ Քերթողահայր կոչումը,
այնչափ ալ անստոյգ կամ անհարազատ՝ քերակա-
նական գրուածոց մէջ իրեն ընծայուած քանի մը
հատակոտորները, թէպէտ և որոշ և բացայայտ խո-
րագրով : Ասոնցմէ կրնան սեպուել,

1. « Մովսիսի Խորենացւոյ բան իմաստութեան »
կոչումը. որ ընդհանրապէս քերականական ա-
րուեստին վրայ համառօտ տեղեկութիւն մըն է :

2. « Սուրբ երջանիկ հօրն Մովսիսի Թարգմանչի և
քերթողի՝ մեկնութիւն քերականի » . որ Գիտնե-
սիսի Թրակացւոյ յոյն լեզուի քերականութեան
մեկնութիւնը կրնայ սեպուել. և որուն հետևողու-
թեամբ վարուած են իրենց համանուն երկասիրու-
թեանցը մէջ՝ Խորենացիէն ետքը եկող գրեթէ ու-
րիշ ամէն քերականները :

3. « Մովսիսի Քերթողի յաղագս քերականու-
թեանց » : Այս գրուածքը՝ քերականութենէ բարձր
նպատակ մը ունի, լեզուի ուսմանէն աւելի հաւա-
տոց և աստուածաբանական ճշմարտութեանց տե-
ղեկութիւնը աւանդելու : Մասնաւոր անձի մը գը-
րուածք չէ ասիկայ, այլ 'ի զանազան հեղինակաց

հաւաքեալ. որոնց և անուանքը նշանակուած են գրոց լուսանցիցը մէջ. և են բաց 'ի Մովսիսէ քերթողէ, Դաւիթ Անյաղթ, Ստեփանոս Սիւնեցի, Մագիստրոս, Համամ, Արիստակէս, Գէորգ, և այլք:

Համաստ մաղթանք մըն ալ կը դանենք յԱղօթագիրս՝ Խորենացւոյն ընծայուած:

Մ Ա Մ Բ Ր Է

Մարկիս Վերժանող՝ եղբայր Խորենացւոյն: — Խր անշնը կրող գրուածք: — Ճառ 'ի Յարոչիւն Դագարոչ և անոր հարագատոչիւնը: — Ճառ 'ի Գարոչստ Տեսն յԵրոչսադիւն: — Պատուակաւ գրուածք ձի:

Խորենացւոյն կրասեր եղբայրն էր Մամբրէ, ու Սահակայ և Մեսրովպայ աշակերտներէն մէկը, Վերժանող կոչուած. որուն վրայ մեծ յարգութեամբ կը խօսին թէ ժամանակակից և թէ յետագայ ազգային մատենագիրք, փիլիսոփայից մէջ երրորդ կամ երկրորդ դասելով, անշուշտ Խորենացիէն ու Դաւիթ Անյաղթէն ետքը: Իր ուրիշ աշակերտակցացը պէս Ճանապարհորդեց Մամբրէ յԱղեքսանդրիա, յԱթէնս և 'ի Բիւզանդիոն, ու ամէն տեղ իր հանձարովն մեծ պատիւ գտաւ:

*
* * *

Կ'երևնայ թէ այլ և այլ երկասիրութիւններ ալ թողուցած ըլլայ, բայց մեր ձեռքը հասածներն են

երկու ճառ, մէկը Ղաղարու յարուժեան վրայ, և միւսը Քրիստոսի Երուսաղէմ մտնելուն:

Եկեղեցւոյ հին վարդապետներէն շատին անուովը Ղաղարու յարուժեան վրայ բաղմաթիւ ընտիր ճառեր կը գանուին. որոնցմէ մէկ քանին թարգմանութեամբ աւանգած է մեղի հայկական դպրութիւնը: Այս սլաւաճառաւ՝ անհմուտ գրչագիրք մէկուն գրուածքը մէկալին կ'ընծայեն: Նոյնը հանդիպած է նաև Մամբրէի այս երկասիրութեանը. վասն զի գրչագիրներէն ոմանք Մամբրէի Վերծանողի կ'ընծայեն զայն, « Յովհաննու աւետարանին մեկնութենէն ասացեալ » կոչելով. որով կամ կարծել կուտան թէ Մամբրէ Յովհաննու աւետարանին մեկնութիւն մը շարագրած ըլլայ, որ դեռ ձեռուրնիս հասած չէ, և կամ նոյն դիպուածը Յովհաննու աւետարանին մէջ պատմուած ըլլալը կը նշանակեն: Ամանք ալ Ոսկեբերանի կ'ընծայեն զայն, որուն պերճախօս գրչին արժանաւոր երկասիրութիւն է. բայց անոր գրուածոցը մէջ չիգանուելով, հաւանական կը կարծուի թէ սխալմամբ իրեն կ'ընծայուի այս ճառը, այլ իրեն հանձարոյն նախանձորդ և հետևող Մամբրէի գրչին և սրաին արդիւնք է: Եղիշէի անուամբ ալ գրուած կայ այս ճառս:

Ոչ նոյն գեղեցկութիւնը և ոչ լեզուի ընարութիւնն ունի Մամբրէի միւս ճառը՝ ի Գալուստն Քրիստոսի Երուսաղէմ. անոր համար ոմանք ուղած են երկբայութեան տակ ձգել անոր հարազատութիւնը: Բայց Աիրակոս յայտնապէս իրեն կ'ընծայէ. « Մամբրէ Վերծանող, կ'ըսէ, ասաց ներբողեան ի յորն արմաւենեաց՝ ի գալուստն Քրիստոսի Երուսաղէմ յաւանակաւ »:

Արծրունին՝ սլաւմական գրուածք մըն ալ կ'ընծայէ Մամբրէի որ մեր ձեռքը հասած չէ. իւր Արծրունեաց ցեղին սկզբնաւորութեանը վրայ իսուե-

լով կ'աւանդէ, « Իսկ առ մեզ հասին զըոյցքս այս ըստ մնացորդաց պատմագրացն առաջնոց, 'ի Մամբրէի Վերծանողէ և 'ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ . . . որ հրամանաւ Վահանայ արծրունւոյ փոյթ յանձին կալեալ խուզել, քննել, կարգել 'ի համառօտ բանս զաճմունս ազգացն անցելոց, ոչ կարի ինչ ընդ երկայնագոյնս աշխատասիրաբար անցանել պատմութիւնս » :

Հետեւեալ քանի մը հատուածներ Մամբրէի անուամբ պատմական երկասիրութենէ մը քաղուած են 'ի Հայ-լատին Բառարանի Ստեփանոսի Ռոչքեան Վամենիցաղոյ : Առանց ուզելու երաշխաւորել թէ թարգմանչիս և իր կորսուած գրուածին վերաբերին, իբրու բանասիրաց հետաքննելի՝ աւելորդ չենք համարիր մէջ բերել զանոնք .

« Ըզձիցն իւրեանց փափաքանաց հասին սուրբն » : —

« Ընդ այնքան ժամանակ ոչ փտացան մարմինք սրբոցն » : —

« Նախնիք մեր հակամտաբար հետեւին սուրբ հարցն : —

« Աշխարհ օրինագրութեամբ թագաւորաց յարդարի » :

Մեկնողական երկասիրութենէ մ'ալ այլևայլ վրկայութեանց կը հանդիպինք նոյն Բառգրոց կարգին մէջ, որք թերևս իր անուամբը յիշուած Յովհաննուկամ աւելի հաւանականաբար մովսիսական գրոց մեկնութեան վերաբերին : Հին քերականաց մէջ քանի մը հատուածներ կան Մամբրէի անուամբը : Էջմիածնի Մատենագարանին գրչագրաց ցուցակին մէջ ալ (Թիւ 1756) Մամբրէի կ'ընծայուի ճառ մը « Ի ծնունդ Փրկչին » :

Մամբրէի ճառերը հրատարակուած են 'ի Վենետիկ 1853ին, Նախնեաց մատենագրութեան շարին մէջ :

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ

Փարպեցչոյն ծնունդն: — Իր տոհմն ու Վահան՝
Մանկնունեան իշխանին հետ մտերմութիւնը: — Հրա-
ժեշտն յաշխարհական փառաց: — Էջմիածնի կա-
րոշիկէին վերակացոչ դրոշիրը: — Այն պատճառաւ
կրած հակառակութիւններն ու թշուառութիւնը: — Ինք-
զինքը ջատագովելոչ հաւար առ Վահան մարգարան
գրած քոչորը: — Պատմութեան գրոց նիւրը: — Այ-
բերք այդ երկասիրութեան: — Տպագրութիւնը և
քարգնանութիւնը:

Հինգերորդ դարուն վերջերը ու վեցերորդին
սկիզբները ծաղկեցաւ Ղազար: Թշուառ ատեն մը,
յորում Արշակունեաց Թագաւորութիւնը վեր-
ցուած, մարդսանաց ձեռքն էր Հայաստանի քա-
ղաքական իշխանութիւնը. նախարարաց մէջ ան-
միաբանութիւնն սկսած էր իր աւերիչ գլուխը վեր-
ցնել և աշխարհը կործանման վտանգի մէջ ձգել:
« Եւ էր տեսանել յաշխարհին Հայոց, կ'ըսէ ինքն
հեղինակն, զլաւութիւն հեռացեալ, զիմաստու-
թիւն կորուսեալ, զքաջութիւն հեռացեալ և մե-
ռեալ, զքրիստոնէութիւն թաքուցեալ »:

Դեռ եւս պատանեակ՝ աշխարհի փառքն ու մե-
ծութիւնն արհամարհելով Ղազար, իշխանական
պատմութեանին տեղ՝ խոնարհ ու անպաճոյճ մենա-
կեցութեան սքեմն ընտրեց, ու վանական առանձ-
նութիւնը՝ երկնահրաշ ասպարէզ հոգեկեցոյց յա-
ռաջագիմութեան: Ոչ նոր և անսովոր էր այս իր

մտածութիւնն նաև յայնմ ժամանակի : Արդէն հե-
տևողութեան նախանձելի օրինակն ունէր՝ իր իմաս-
տուն և սրբակրօն դաստիարակին՝ Աղանայ արծը-
րունւոյ վրայ . ու երկօցունց իրաւամբք սիրելի ու
սխրալի մեծին Մեօրովպայ, որ « ընկեցեալ յետս
զմարմնական պատիւն . . . խնդրէր զանապատ » : Իր
այսպիսի որոշման ոչ լոկ օրինակ և խրախուսիչ՝ այլ
և դործագիր եղաւ նոյն ինքն Աղան . « Զատոյց զիս,
կ'ըսէ Ղազար, պարեգօտիւք՝ ի ծառայութենէ աշ-
խարհի . և ազատութեան եղև մեզ առիթ » :

Ծննդեանն թուականին որոշ տեղեկութիւնը կը
պակսի . բայց կարելի է դարմանել զայն իւր իսկ
խօսքերով : Ինքզինքը Վահանայ Մամիկոնեանոյ խա-
ղակից և անկղակից կը կոչէ, յաւելլով միանգամայն
թէ ըստ տխոց աշագագոյն քան զքեզ եաք . որով հա-
սակի քիչ տարբերութիւն պէտք է ենթագրել եր-
կուքին մէջ¹ :

* * *

Ղազար կ'երևնայ թէ ընտիր և ազնուական ցեղէ
էր . վասն զի առ Վահան Մամիկոնեան գրած թըղ-
թին մէջ՝ պարծանքով մը կը զրօւցէ թէ « Դու յայց
ելեալ խնդրել զիս, և գտեալ յաշխարհին յայնմ՝
ամէր՝ ի տուն, ոչ իբրև զաղքատ զոք՝ ի կազմածէն
և ի մանկատոյն, և ոչ իբրև օտար զոք՝ ի քէն, և կամ
ծառայ ուրուք » : Տղայութեան հասակին՝ իր նախ-
նական կրթութիւնն առաւ Ղազար վրաց Աշուշայ

¹ Ազգային հմուտ բանասէրն Գր . Խալատեան իր նոր եր-
կասիրութեանը մէջ՝ Ղազար Փարպեցի և գործի նորին, պատ-
մական այլ և այլ հաւաստիք մէջ բերելով՝ զՎահան 445-449
թուականին ծնած կը համարի, և զՂազար 440-445 . այս երկու
թուականներուն մէջ՝ և ոչ յառաջ կամ յետոյ դնելով անոր
ծննդեան տարին :

բզեշխին տանը մէջ, որ Վահանայ Մամիկոնեանոյ Անոյշ-վաամ հօրաքրոջը հետ ամուսնացած էր: Ղազար Վահանայ սիրելին և մտերիմ, երկոցուն իսկ մանկութեան զբօսանաց ժամանակ՝ ինքն կը կրէր անոր արկանելիքը: Իր թղթին մէջ առ նոյն մարդպան՝ կը յիշէ և կը յիշեցընէ թէ ինչպէս « 'ի Իրան Աշուշայի սնուցանէր մայրն ձեր օրհնեալ և Անոյշ-վաամ՝ ըստ իւրեանց հոգեսիրութեանն՝ և զմեզ ընդ ձեզ և որպէս զձեզ »: Այս խօսքերով կրնայ հաւանական ենթադրուիլ որ Մամիկոնեանց ազնիւ ու նախարարական տոհմին հետ մերձաւոր ազգականութիւն ունեցած ըլլայ Ղազար: Փարսկեցի կոչուելուն ալ պատճառը՝ որով թէ ինք և թէ այլք սովոր են որոշել զնա ուրիշ համանուն անձերէ՝ Փարսի գիւղը ծննդավայր ունենալուն համար է. թէպէտև յարդի բանասիրաց ոմանք ուրիշ պատճառներ ալ ուզած են ալ այդպիսի անուանակոչութեան:

Նոյն ժամանակները՝ ինչպէս հիմա ալ յիշեցինք, Հայաստանի մէջ հաշակաւոր էր Վասակայ Արծրունւոյ որդին Աղան: Վասակ՝ Մեհրութանայ՝ հայրենեաց կրօնքին և անկախութեանը թշնամի նենգաւորին հետ՝ սէր և բարեկամութիւն կը ցուցընէր. անով ոմանց կասկածելի, ու շատերուն խիթալի կ'ըլլար: Աղան՝ իր հօրը այս բռնած կերպին վրայ իրաւամբ տժգոհ, գնաց առ սուրբն Սահակ հայրապետ, և իր զինուորութեան զգեստը թողլով, սուրբ կաթուղիկոսէն կրօնաւորութեան սքեմը խնդրեց, ու Գողթն գաւառը առանձնանալով՝ եղաւ, ինչպէս կ'ըսէ Թովմա Արծրունի, « երանելի մարդկան, ահարկու գիւաց »:

Աղանայ քով աշակերտեցաւ Ղազար, և երկար ատեն ուսմանց պարասելէն ետքը, իւր վարդապետացը՝ Սահակայ և Մեսրոպոսայ հրամանաւր՝ Յունաստան գնաց, ու հոն հելլենական ուսմանց և ի-

մաստուժեան հետեւելով, ամէն բանէ աւելի հռե-
տորական արուեստի առաւ ինքզինքը, և անշուշտ
այն պատճառաւ ձարտաւասն կոչուած է: Անկէց իր
հայրենիքը դառնալով՝ Մամիկոնեանց ազգական
Կամսարականաց տիրոջ քով կեցաւ:

*
* *
*

Դառն և տխուր էր ժամանակն: Աչքովը տեսնե-
լով Հայաստանի վրայ եկած հասած տեսակ տեսակ
թշուառութիւններն, ու չկարենալով հանդուրժել,
ելաւ Սիւնեաց աշխարհքը գնաց, ու երկու տարի
հոն կեցաւ, « անցուցանելով, ինչպէս ինքը կ'ըսէ,
զձմեռն՝ ի քարայրի սա առն միում հռչակելոյ ի
բնակչաց դաւառին՝ յամենայն կրօնաւորութիւնս,
որում անուն էր Մովսէս, և տեղին անձուկ. և զա-
մառն՝ յաղագս աթոյ տեղոյն՝ քահանայատէտ
աշխարհին տէր Մուշէ՛ տանէր զնա առ ինքն, ուր և
լինէր ի հովու »:

Երբոր Վահան՝ Պարսից Վաղարշ թագաւորէն
Հայաստանի մարզպանութիւնն առաւ, ու անով
Հայաստան՝ քիչ մը ժամանակ ի շփոթմանց և ի
սրատերազմաց հանդարտեցաւ, նոր մարզպանն՝ իր
հայրենիքը բարեկարգելու ետեւէ եղաւ. ու զանա-
զան վկայարաններ, եկեղեցիներ ու վանքեր շինեւէն
կամ նորոգեւէն ետքը, շատ ծախքով՝ Էջմիածնայ
կաթուղիկէն զարգարեց: Անկէ ետքը իւր հին բա-
րեկամը՝ զՂազար, վնասուելու ետեւէ եղաւ, որ մէ-
կէն ձգեց Սիւնեաց աշխարհքը, ու եկաւ գտաւ
զՎահան. հոն տեսաւ Փարպեցին նաև Վահանայ
Վարդ եղբայրը և ուրիշները, և Գիւտ կաթուղիկո-
սին եղբորորդին՝ Յովհան Մանդակունին, որ այն
ատեններն Հայոց կաթուղիկոսական աթուռ կը
նստէր: Հոն խօսք բացուելով նորաշէն կաթուղի-

կէին համար՝ կը մտածէին որո՛ւն յանձնել անոր կառավարութիւնը: Յովհան կաթուղիկոս, – ասանկ կ'աւանդէ Ղազար, – ուրիշ քանի մը անձինք առաջարկեց այն պաշտօնին. բայց Վահան՝ Ղազարու յանձնել տուաւ սուրբ կաթուղիկէին հոգաբարձութիւնը. մանաւանդ երբ տեսաւ որ ուրիշ թեկնածուք անարժան միջոցներու ալ կը դիմէին՝ կարասւոյ և ընծայից մատուցմամբ և խոստմամբք կարծելով բռնադատել իր ընտրութիւնը:

Սնդդոյշ և տկարամիտ դանուեցայ, – կ'ըսէ Փարպեցին առ Վահան դրած թղթին մէջ, – ընդունելով այդ առաջարկութիւնը. « Աչ զդուշացի ժամոյն դաւոյն. այլ պարտ էր փութով և երագ երագ անկանիլ յոտոգ արասուօք և աղաչելով ՚ի բաց փախել ՚ի հոգաբարձութենէ: Եւ ասա լինէի պրծեալ ՚ի չարաթոյն ժանեաց դաղանացն. որք յայնմհետէ դարանամտեալք ՚ի ծածուկ և ըստ անհամար մեծութեանց իւրեանց սաստիկ կարասեալ գնեալ բազում յեսան՝ սրեցին որպէս սուսեր զլեղուս իւրեանց, և թոյնք իժից էին ՚ի ներքոյ շըրթանց... որոց հետամտեալ այնուհետև խափանեցին զգնացս իմ և հասեալ խոցոտեցին զիս ՚ի մահ »:

Մարդպանին վստահութեանը արժանաւոր երեցաւ Փարպեցին. քիչ ատենի մէջ՝ մեծ բարեկարգութեան ու պայծառութեան հասուց ան վանքը: Հայաստանի ամէն կողմերէն հոն կը վազէին՝ ուսանելու, կամ արդէն սովրածնին դըխաւորելու համար. և ժամանակին ուսումնասէր ու բարեպաշտ իշխաններէն ալ՝ Վահանայ եղբարքն, Ներսէհ և Հրահատ Կամսարականներն, Համազասպ Մամիկոնեան, Վահանայ եղբորորդիքը, և Աբեղենից իշխանը Գաղբիկ՝ պէտք եղած օգնութիւնն ընելէն ետքէին կենար:

Վանքին բարեկարգութիւնը, արդէն Ղազարայ

գէմ եղող արեղաներու նախանձը ալ աւելի շարժեց. զինքը վար զարնելու և իր համբաւը աղօտացրնելու համար՝ ամէն ջանքերնին բանեցուցին. աւոր ուսմանցն ու գիտութեանը հետ՝ հաւատոց վարդապետութիւնն ալ կը պախարակէին: Իրենց ամբաստանութիւնքն՝ ինչուան Վահանայ ահանջն ալ հասուցին. և այնչափ պղտորեցին մարդպանին միտքը՝ որ երգմամբ սպառնացաւ ոչ միայն զՂազար՝ այլ և ոչ իրեններէն մէկը թողուլ այն վանքին մէջ:

Խառվեցաւ Փարպեցին, ու չէր գիտեր ինչ կերպով իրեն գէմ բացուած անգուռն բերանները լռեցրնել. իր հակառակորդացը հետ խօսիլ ու զանոնք համոզելն՝ իրեն համար ընդունայն աշխատանք մը կ'երևնար. այնչափ ատելութեամբ իրեն գէմ զինուած էին, որ Փարպեցին իր ամէն գիտութեամբն ու սրբութեամբն ալ՝ պիտի չկարենար իր անմեղութիւնը ցուցրնել:

Ուստի հարկ սեպեց դիմել առ քահանայապետն Յովհան Մանգակունի, և իրմէն խնդրել իր նեղութեանը մէջ այն օգնութիւնը՝ որուն կարօտ էր: Ընտիր տոհմէ սեպուհ մը զրկեց առ քահանայապետն, ու ցաւօք և տագնապով կ'իմացրնէր իր ինչ վիճակի մէջ ըլլալը. « Փութա, կ'ըսէր, հաս յօգնել. խոցոտեցայ թշնամիէն՝ անթիւ նետերով. կարեվէր եմ ու մահուան մօտեցած. ասկէ ետքը քեզի հարկ է դեղը տալ ու բժշկել: Իսկ թէ որ մեռնելու ըլլամ՝ գերեզման ասնիլ ու թաղել »: Երբոր պատգամաւորին բերնովը իր ուղած պատասխանը չառաւ Ղազար, հարկ սեպեց անձամբ երթալ առ Մանգակունին: Քահանայապետն անհաւատալի տկարութեամբ մը, զոր պատմութիւնը ուրիշ առիթներու մէջ չեաար իրեն, չուղեց և ոչ իսկ տեսնել զինքը, թող թէ լսել և իրաւացի դատաստանը կտրել. « Ես և 'ի տեսանել իսկ, - կը գրէր առ նա, - չիշխեմ զքեզ

առ երկիրդի, դու ասես, եթէ գամ բժշկեմ և կամ
թաղեա. մի դուցէ զգացեալ ուրուք և զիս ընդ քեզ
թաղիցէ »¹ :

* * *

Ղազարու թշնամիքը երբոր տեսան թէ ամենէն ե-
րեսի վրայ ձգուած է, ալ չվախցան. անդ թու թեամբ
զինքը վանքէն վարնտեցին, ունեցածը չունեցածը
յափշտակեցին, և ինչուան իր քովն եղած յոյն լե-
զուով գրքերն ալ չտուին. « որ կան այդր, կ'ըսէ
գանդատելով, ընկեցեալ 'ի կերակուր ցեցոյ. բայց
արդեօք կարդացեալ լուսաւորիցին 'ի դոցանէ բը-
նակեալքդ 'ի տեղուջդ, և կամ զայլս լուսաւորես-
ցեն » :

Սիրտը կոտրած և յուսահատած՝ ելաւ վանքէն
ու Ամիթ քաղաքը գնաց. հոնկէց ինքզինքը Վահան
Մամիկոնեանին առջևը արդարացընելու համար
թուղթ մը գրեց, ու Համազասպ Մամիկոնեանն ա-
խարարին ձեռքովը զրկեց անոր. յորում իրեն վրայ
եղած ամէն ամբաստանութիւնները նշանակելով՝ ա-
նոնց ամենուն պատասխանը կու տայ ճարտարու-
թեամբ. և անմեղութեան յաղթանակը կանգնեւէն
ետքը՝ զինքը բամբասողաց անկարգ վարքը և սգի-
տութիւնը կը յանդիմանէ :

¹ Բանասերն Գր. Խաչատեան, վերը յիշուած երկասիրու-
թեանը մէջ կը ջանայ ցուցընել թէ Մանգակունին չըլլայ 'ի Ղա-
զարայ յիշուած իր սրբազան աշտիճանին և կոչման անարժան
հայրապետը, որ թղթոյն գրութեան ժամանակ արդէն վախ-
ճանած էր, և որուն վրայ այնչափ գովութեամբ կը խօսի՝ ժա-
մանակաւ և գրութեամբ կրտսերագոյն Պատմութեան գրոցը
մէջ : Ո՛վ էր արդեօք այդ հայրապետը. — Մանգակունեոյն
յաջորդքը Բարգէն (487-491) թէ Սամուէլ (490-502) թէ Մու-
շէ (502-510), և հաւանականագոյն կը համարի այս վերջինը :

Կ'երևնայ թէ այս թուղթը՝ սկսք եղած ազգե-
ցութիւնն ըրած է Վահանայ վրայ, որ մէկէն կան-
չեց զինքը իր քովը. և հաւանական կ'երևնայ թէ
անկէց ետքը առաջարկած է որ Պատմութեան գիր-
քը շարագրէ: Եւ ահա թղթէն զատ իր երկասիրու-
թիւններէն մեր ձեռքը հասածն է այս պատմու-
թիւնս:

*
* *
*

Փարսպեցոյն Պատմութեան նիւրը: — Գրոց սկիզ-
բը կը յիշէ Փարսպեցին իրմէն առաջ եղող պատմա-
գիրքն, ու անոնց իրաւացի արժէքը կը ճանչցընէ:
Ասոնք են Ագաթանգեղոս ու Փաւստոս Բիւզանդ,
որոնց շարայարութիւն կը սեպէ իւր գրուածքը,
առ որ զինքը յորդորէր էին իշխանաց հրամաններն
ու սրբոց վարդապետաց խօսքերը. «Տուաք, կ'ըսէ,
զանձինս յայսպիսի գործ կարևոր, չիշխեցեալք
ընդդիմանալ, կարգել մի ըստ միջէ զիրս և զգործս,
զբաղմայեղանակ գիտմունս Հայաստան աշխարհիս
բաժանմանց յերկու թագաւորութիւնս, և 'ի վի-
ճակէ բաժնոյ օրինացն՝ արանց քաջաց 'ի տոհմէնս,
խարարաց Հայոց՝ տալ զանձինս անհամարս 'ի նա-
հատակութիւնս, 'ի վերայ ուխտին սուրբ եկեղե-
ցւոյ, և կիսոցն համբերել կապանաց և բանտից...
Հեղուլ քահանայից ընտրելոց Աստուծոյ և ճշմա-
րիտ հովուաց՝ զարիւն 'ի պարանոցաց իւրեանց 'ի
վերայ ընտրեալ բանաւոր հօսին Քրիստոսի. և ու-
մանց յընկերակցաց նախարարացս և յայլ ազաս-
մարդկանէ՝ դառնալ յետս յուխտէ սրբութեանն,
և անշէջ յաւիտենից հրոյն լինել լուցկիք, պատրաս-
տելոյն սասանայի և նորին արբանեկացն: Եւ գրել
զայս ամենայն մինչև ցօր սկզբան մարդպանութեան
Հայոց Վահանայ Մամիկոնէից տեառն և մեծի ղօրա-

վարին Հայոց և մարզպանի. և դադարեալ հանդու-
ցից յայնմ տեղուջ դբան վաստակոց պատմու-
թեանցս այսոցիկ » :

Ասիկայ է Ղազարայ Փարպեցւոյն պատմութեան
նիւթն ու նպատակը: Յորում կ'աւանդէ թէ ինչպէս
Հայոց աշխարհին առ Աստուած դառնալէն ետքը՝
այն զարմանալի դէպքին, և անոր գործադիր սրբոյն
Կրիգորի պատմութեան արժանի գրիչ երեցաւ Ա.
գաթանդեղոս: Բայց իրմէ ետքը, կ'ըսէ, երբոր քա-
ղաքական փոփոխութիւններ Հայաստանի մէջ տե-
սակ տեսակ շփոթութիւն յաճախեցին, տգէտ և
յանդուգն մարդիկ՝ իրենք իրենցմէ ընդունայն ու
անպիտան գրուածներ շարագրեցին, ու գիտուն և
իմաստուն անձանց երկասիրութեանցը հետ՝ իրենց
գրուածները խառնեցին: Այն անտեղութենէն զգու-
շանալու համար Վահան Մամիկոնեից իշխանը կը
ստիպէ զՓարպեցին՝ որ իրեն ժամանակաց դէպքերը
գրի վրայ աւնու: Աերը յիշուած գժբաղդութեան
հանդիպած կը համարի նաև Բիւզանդայ գերբը, ինչ-
պէս ուրիշ տեղ ալ խօսեցանք:

Կը սկսի Ղազար իր պատմագրութիւնը Արշակու-
նեաց թագաւորութեան երկուքի բաժնուէլէն. եր-
բոր քաղաքական կերպարանափոխութեանց հա-
մար՝ Հայաստանի արեւմտեան մասը Յունաց կայսեր
իշխանութեան տակն ընկաւ, ու արեւելեան մասն
ալ Պարսից թագաւորին: Այն ատեններն՝ Պարսից
վիճակին մէջ եղող Հայոց նախարարներն՝ թագաւո-
րին երթալով խնդրեցին իրմէ՝ որ իրենց բնիկ Արշա-
կունեաց ցեղէն թագաւոր մը դնէ վրանին: Շապուհ
թագաւորը կատարեց անոնց խնդրուածքը, ու Ար-
շակունեաց ցեղէն Խոսրովը դրաւ. որովհետև ան-
կէց առաջ Արշակ թագաւորը տեսնելով Հայոց աղ-
գին մէջ տիրած անմիաբանութիւնը, և ճանչնալով
որ այն երկպառակութեանց վախճանը՝ բոլոր աշ-

խարհին աւերումը պիտի ըլլայ, թողուց Այրարատ
գաւառը Պարսից ձեռքը, որ կարենայ խաղաղու-
թիւն գտնել թէ՛ իր անձին և թէ՛ աշխարհին, ու
գնաց Յունաց աշխարհին ժառանգութեանը մէջ
նստաւ: Հոս արտուղութիւն մը կ'ընէ Փարսեցին,
Այրարատ գաւառին գովեստն ընելով, որ իր պատ-
մագրութեանն ընարեւադոյն մասերէն մէկը կրնայ
սեպուել:

Ժամանակ անցնելէն ետքը՝ Հայոց նախարարք
Թշնամացան իրենց թագաւորին հետ, ու Պարսից
թագաւորին առջև ամբաստանեցին զինքը, որպէս
զի չխաբուի Խոսրովու արաաքին բարեկամութենէն
զոր կը ցուցընէր իրեն, և թէ անոր միտքը ուրիշ
բան չէ բայց եթէ Յունաց հետ միաբանիլ: Շապուհ
սիրով մտիկ ըրաւ անոնց ամբաստանութեանցը. ի-
րեն կանչեց զԽոսրով ու պատժեց զինքը, և Հայոց
նախարարաց մատնութիւնն ալ վարձատրելու հա-
մար՝ անոնց խօսքին գէթ մէկ անգամ մը մտիկ ըրաւ,
ու զՎռամշապուհ վրանին թագաւորեցուց:

Մեր գրականութեան պատմութեանը մէջ՝ մատե-
նագրական դարագլուխ մը կրնայ սեպուել Վռամ-
շապուհոյ թագաւորութիւնն, ուստի և Ղազար ճոխա-
բար կ'աւանդէ ինչ որ իրեն ժամանակ բարիք եղան
ազգերնուս՝ Սահակայ հայրապետի ու Մեսրոպայ
վարդապետի ձեռնառութեամբը: Կը պատմէ նաև
Վռամշապուհոյ մեռնելէն ետքը Խոսրովու կրկին ան-
գամ թագաւորելը Վռամայ ձեռքով: Բայց երբոր
Վռամայ մահուընէն վերջը՝ անոր եղբայրը Յազ-
կերտ թագաւորեց Պարսից վրայ, չուզեց որ Արշա-
կունեաց ցեղէն թագաւոր նսաի 'ի Հայաստան.
ուստի իր Շապուհ որդին զրկեց հոն իշխան: Իսկ
երբ Հայերը գոհ չեղան անոր իշխանութենէն, Յազ-
կերտի որդւոյն Վռամայ թագաւորութեան ժամա-
նակ՝ խնդրեցին իրմէն ու Խոսրովու որդին Արա-
շեսը թագաւորեցուցին:

Արտաշէս անարժան վարքովը ատելի եղաւ ամենուն. նախարարք մտածեցին ձգել զինքը իշխանական պատուէն անոր ձեռքովը՝ որով զինքը այն մեծութեան հասուցեր էին: Չանացին որ իրենց կամակից առնուեն նաև զսուրբն Սահակ: Աստուածարեալ անձը որչափ իրաւացի կը գտնէր անոնց բողոքը թագաւորին անարժան վարուցը համար, յանձնէր առնուր որ խորհրդոցն ալ կամակից երևնայ: Այս առթով դեղեցիկ խօսակցութիւն մըն ալ ըրաւ անոնց, զոր մէջ կը բերէ պատմիչը. բայց նախարարք մտիկ չըրին, ու չէ թէ միայն իրենց ձեռքովը թագաւորը մասնելով՝ իշխանութիւննին վերուցին, այլ նաև իրենց խորհրդոցը դէմ կեցող սուրբ հայրապետն ալ՝ Պարսից դուռը բանաարկել տուին:

Այս դէպքով Հայաստանի թշուառութիւնը սկըսուաւ: Ու երբ նախարարք իրենց անմիա գործոյն վերայ զղջալով՝ փութացան առ սուրբն Սահակ՝ որ իր աստուածատուր իմաստութեամբը դարման մը ընէ այն աղետից, ու կ'ուզէին միւսանգամ հայրապետական աթոռը նստեցընել զինքը, յանձն չառաւ Սահակ. ու արտասուալից աչքով մը՝ Վաղարշապատու եկեղեցւոյն մէջ եղած տեսիլքը պատմեց անոնց ու մեկնութիւնը տուաւ. իմացընելով թէ ինչպէս իրենք իրենց ձեռքովը, բայց միշտ աստուածային թոյլտուութեամբ, կորսընցուցին իրենց իշխանութիւնը և կործանուամը փութացուցին: Անկէ քիչ ետքը հանդիպեցաւ Սահակայ ու Մեսրոպայ մահը, որով աւելի կերպով մը համարձակութիւն տուին անմիաբանութիւնք և թուլահաւատութիւն. նախարարք իրարու հետ սկսան իյնալ, ու մէկմէկու ձեռքէ իշխանութիւնը յափշտակելու համար զիրար Պարսից դուռը ամբաստանել: Անոնց մէջ գըլխաւոր եղաւ Վարազվաղան, որ իր փեսային՝ Վասակայ՝ մեծնալը ու իշխանութեան հասնիլը տեսնե-

լով՝ գնաց ուրացաւ իր հաւատքը, ու սկսաւ իր փե-
սային վրայ ամբաստանութիւններ ընել. կը ջանար
անոր տեղն անցնիլ, խոստանալով որ եթէ այս մե-
ծութիւնը իրեն տրուի, ինքն ալ երախտապարտ ըլ-
լայ Պարսից, ու բոլոր Հայաստանը անոնց կրօնից
աշակերտէ :

Այս խոստումը՝ մեծ ուրախութիւն ազդեց Մի-
հրընտերսէի, որ Յազկերտի առաջին հրամանատարն
էր. սկսաւ յորդորել զթագաւորն որ փոխանակ
զէնքերով իրեն իշխանութեան սահմանը ընդարձա-
կելու, կրօնից ասպարէզը լայնցընէ. թագաւորին
կողմանէ ու անոր հրամանաւ թուլթ մը դրեց Հա-
յոց՝ որ ետ կենան իրենց կրօնքէն, ու ընդունին այն
հաւատքը զոր Պարսից թագաւորը կը դաւանի : Եր-
բոր Հայք յանձն չառին, ու անոր թղթոյն անհան-
ճար խօսքերը՝ իմաստութեամբ ըմբերանեցին, իրեն
քով կանչեց թագաւորը անոնց գլխաւոր նախարար-
ներն, ու բանտերու մթութեան դատապարտեց, որ
պէս զի ստիպուին մտիկ ընելու իր հրամանին : Երբ
անոնցմէ ոմանք առ երեսս, և այլք սրտի մտօք ըն-
դունեցան Պարսից կրօնքը, մեծապատիւ փառօք
զրկեց զանոնք ՚ի Հայաստան :

Հոս կ'աւանդէ Ղազար Վարդանանց հրաշալի
պատմութիւնն ու յաղթանակը. անոնց միաբան նա-
հատակութիւնն ու մահը՝ զոր արդէն իրմէ առաջ
ստորագրած էր Եղիշէ : Անկէց Ղւոնդեանց պատ-
մութեանը կ'անցնի, գրեթէ Եղիշէի կերպովը, բայց
աւելի համառօտ ոճով : Եղիշէ իր պատմութիւնը
ինչուան Յազկերտի մահը ու նախարարաց դարձը
կը հասցընէ. իսկ Ղազար անկէ ալ անդին կ'անցնի,
սկսելով Գիւտ կաթուղիկոսին օրերէն : Կը պատմէ
թէ ինչպէս անոր թշնամիքը Պարսից դուռը ամբաս-
տանեցին զինքը, ու ինքն ալ հոն երթալով՝ արդա-
րացաւ. բայց թագաւորը չուզէց միւսանդամ հայ-

քապեաական աթոռոյ վրայ նստեցընել զինքը, այլ ամենայն պատիւ տալով՝ սահմանեց որ ուղած տեղը նստի: Գիւտ ալ՝ երկար ատեն Պարսից դուռը կէ- նալէն ետքը՝ ետ դարձաւ:

Նոյն ժամանակները Մամիկոնեանն Վահան կը պայծառանար: Գաղիչոյ Մալխազը և իրեն հետ քանի մը ուրացող նախարարք նախանձեցան վրան, ու ուղեւոր զինքն իշխանութենէ ձգել, ամբաստա- նեցին թէ ապստամբ է, և թէ անոր ձեռացը տակ ամենևին ապահով չիկրնար ըլլալ Պարսկաստան՝ իր Հայաստան աշխարհին աւարին վրայ:

Ինքզինքը արդարացընելու համար ելաւ Պարսկաս- տան դնաց Վահան, ու տեսնելով թէ անոնց նա- խանձը ամենևին պիտի չլըուէ, և իրեն ալ անկարելի պիտի ըլլայ խաղաղութիւն դտնել, հաւաաքին մէջ տկարացաւ: Անանկով մեծապատիւ դարձաւ ՚ի Հայաստան. հոն իւր ուրացութեան վրայ զըջալով, հետը միաբանեց հաւատացեալ նախարարքը, ու Պարսից դէմ պատերազմի սկսաւ. ու զանազան ան- դամ անոնց զէնքերը փշրելէն և ոյժը խորտակելէն ետքը՝ հետերնին հաշտութեան դաշինք դրաւ: Հա- յաստանն ազատեց, անոր կրօնքն ու ինչքը ապա- հովցուց, և ինքը մեծ փառքով սլատուեցաւ. ուստի և իրաւամբք Մամիկոնեից տէր և Հայոց սպարապետ ու մարզպան ընտրուեցաւ:

Այս հրաշալի ու անակնկալ փոփոխութեան վրայ զարմացան Հայք, ու իրենց արժանաւոր հայրա- պեան Յովհան Մանգակունի՝ ատեանը ելլելով ու խաղաղութեան օղջոյնը տալով՝ աւետեց իր հաւա- տացելոցը այս զարմանալի ազատութիւնն, ու յոր- դորեց զիրենք որ փառք տան Աստուծոյ:

Այն դեղեցիկ ու սերձախօս ատենաբանութեամ- քը կը կնքէ Փարսեցին իր Պատմութեան դիրքը:

*
*
*

Փարպեցոյն պատմութեան գրոց աղբիւրք. — Փարպեցի իր պատմութեան գրոց սկիզբը՝ իրմէ առաջ միայն երկու աղգային պատմիչք կը յիշատակէ, ըսինք, ՂԱգաթանգեղոս և ՂԲիւզանդ. տեղ տեղ ալ Կորեան անուներ, և երրորդ ինքզինքը և իր գիրքը կը կոչէ. որով բանասէրք և քննադատք ենթադրեցին և գրեցին թէ իր ժամանակին երկու գլխաւոր անձնաւորութեանց, Եղիշէի և Խորենացւոյ գրքերը անծանօթ եղած ըլլան իրեն, կամ ո՛ր և իցէ պատճառաւ՝ Ղաղարայ ձեռքն անցած չեն իրենց երկասիրութիւնք: Նոր հետազօտութիւնք և բանասիրաց բաղդատական քննադատութիւնք (և առանձինն Գր. Խալաթեան), այս կարծեաց չեն համաձայնիր. մանաւանդ թէ հակառակ կարծեաց պաշտպանք, օրինակներով ալ կը ցուցնեն թէ Փարպեցոյն ոչ լակ Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ և Կորիւն ծանօթք էին, այլ նաև Խորենացի և Եղիշէ. և թէ ինչպէս առաջնոց՝ բայց մանաւանդ վերջնոցս սրատմական գրուածներէն մեծապէս օգտուած է իր պատմական շարագրութեանը մէջ: Աւստի և երկուքի կը բաժնեն իրեն աղբիւրքն. նախ յանուանէ յիշատակեալքն՝ ի նմանէ, և երկրորդ՝ կարեւորագոյնքն քան զնոսա, և մեղի անծանօթ պատճառաւ մը յանուանէ իրմէ չի յիշատակուածքն:

Ագաթանգեղոսէն առած է՝ Լուսաւորչի տեսչեան պատմութեան պարագաներն որոնք կը նոյնանան ի մասաիւք և բառիւք ընդ տեսչեան սրբոյն Սահակոյ, զոր կը պատմէ Փարպեցի: Իրմէն առնուած է դարձեալ երկար հատուած մը բանի՝ ի տեսչենէ Լուսաւորչին, զոր Փարպեցի կը յատկացնէ Վարդանայ պատերազմին՝ ուխտապահ և ուխտազանց նախարարքն իրարու հետ բաղդատելով: Ի Բիւզանդոյ

եկամուտ է իր գրոց մէջ սրբոյն Ներսէսի անէծքն առ Արշակ Թադաւոր, և գուշակօրէն տեսութիւնը Հայոց արքայական իշխանութեան բարձմանը՝ ի ցեղէ Արշակունեաց: Իսկ ՚ի կենսագրական աշխատութենէ Կորեան քաղուած կ'երևնան Մեսրոպայ վարուց, նշանագրաց գիւտին և սրբոյն Սահակայ մահուան վրայ գրածները, եթէ՛ ինչպէս մեզի հաւանական կ'երևնայ, ՚ի գիւտնական գրութեանց առնուած չեն:

Բայց ասոնցմէ աւելի կարևորագոյն աղբիւրք եղած են, — ըստ իրեն նոր քննադատից, — Խորենացի և Եղիշէ: Ի գրոց առաջնոյն քաղած է Բիւզանդայ պատմութեան գաղբիւն մինչև ցվախճանել Սահակայ և Մեսրոպայ՝ վաթսուներկու տարիներու անցից և գիպուածոց պատմութիւն: Իսկ Եղիշէ միակ աղբիւր է Փարսեցւոյն՝ Վարդանայ պատերազմին պատմութեան համար: Մերթ, — նաև գլխաւոր պարագայից մէջ, — կը տարբերի իրմէ, թերեւս ոչ առանց մանաւոր գիտման. բայց Եղիշէ՛ մերձաւորագոյն ժամանակաւ, ականատես և կենակից՝ իրմէ պատմուած անցից և անձանց, միշտ մեծագոյն հաւատարմութեան արժանի կը սեպուի իրաւամբ: Այս նմանութեանց գլխաւորներն կ'ամփոփենք ՚ի ծանօթութեան ¹:

1 Ի Խորենացւոյ առնուած են հետևեալ հատուածք. (էջքն նշանակուած են ըստ Վենետիկան նորագոյն տպագր.): Խոր. Գ. 55. — Փարս. էջ 51: — Խոր. Գ. 56: — Փարս. 51: — Խոր. Գ. 65: — Փարս. 58, 60: — Խոր. անդ: — Փարս. 61: — Խոր. Գ. 65: — Փարս. 62: Նմանութիւնք ընդ Եղիշէի. (ըստ տպ. Վենետիկ. 1859). Եղիշէ, էջ 9: — Փարս. 121: — Եղիշէ 22: — Փարս. 124: — Եղիշէ 52: — Փարս. 154: — Եղիշէ 59: — Փարս. 154: — Եղիշէ 49: — Փարս. 176: — Եղիշէ 57: — Փարս. 183: — Եղիշէ 58: — Փարս. 183: — Եղիշէ 59: — Փարս. 192: — Եղիշէ 61: — Փարս. 195: Ասոնցմէ աւելի զգալի ընդօրինակութիւններ. Եղիշէ 26: — Փարս. 291: — Եղիշէ 159: — Փարս. 306: — Եղիշէ 140: — Փարս. 307: — Եղիշէ 141: — Փարս. 315:

Գալով Փարսեցւոյն մատենագրական արժէից՝ ՚ի հնոց իրեն ընծայուած ձարտառան մակդրին ոչ անարժան կը տեսնենք զնա՝ թէ ՚ի պատմութեան, և թէ մանաւանդ առ Մամիկոնեանն Վահան ուղղած թղթոյն մէջ. կորովի ոճ մը, ուժով բացատրութիւնք, դեղեցիկ նկարագրութիւններ, սուր տեսութիւնք, և մանաւանդ լեզու զոր կը գործածէ յանիրաւի զինք և իր վարքն ու գործերը բամբաստողաց և անգոսնողաց դէմ: Իսկ հայ լեզուն՝ դեղեցիկ վայելչութեամբքն՝ Քարգամանչաց գարուն և դարոցին արժանաւոր, ունի նաև թերութիւններն՝ կրելով ժամանակին աշխարհիկ խօսից կերպարանքը. թէպէտ և այն իսկ յետագայիցս համար մեծապէս օգտակար, իր հետաքննական պատմութեանն հետ ունենալով մասամբ նաև այն դարուց մէջ խօսուած լեզուին հանգամանքը:

Փարսեցւոյն պատմութեան գրոցը մէկ հետաքրնահական մասն ալ՝ սրբոյն Սահակայ տեսիլքն, և անոր մեկնութիւնն է: Ղազար իբրև հաւատարիմ դէպք մը կ'աւանդէ զայն. սակայն նոյն իսկ հինք՝ չժխտելով տեսչեան ստուգութիւնը՝ անոր մանրապատում նկարագիրն ու մեկնութիւնը վաւերական չեն համարիր, ուրիշ ժամանակակից պատմչաց մէկուն քով չը տեսնելով անոր յիշատակը. որով և կը կարծուի թէ Փարսեցւոյն գրոց մէջ յետոյ աւելցուցած են այլք՝ իրմէ ետքը եկող դարուց մէջ: Էջմիածնի Մատենագարանին գրչագրաց մէջ (Թիւ 920) այս տեսչեան խորագիրը նշանակելով՝ բանասիրաց քննութեանը կը յանձնենք. « Յառաջաբան տեսչեան սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, զոր եցոյց նմա Բարձրեալն անբաւմարդասիրութեամբ իւրով » . և սկզբնաւորութիւնն է. « Եւ յետ մահուան Յազկերտի որդւոյ Շապհոյ թագաւորին Պարսից՝ թագաւորեաց Վւամ որդի նորա ՚ի վերայ աշխարհին Արեաց » : - « Ի յիշատա-

կի սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի 'ի քերթո-
ղական գրոց, յաղագս վարուց և կենաց նորա. և
վասն տեսչեան զոր ակամայ պատմեաց նախարարաց
Հայոց: - « Յայնժամ ժողովեալ 'ի միասին ամենայն
նախարարացն Հայոց՝ չոգան առ մեծն Սահակ » : -
« Տեսիլ մարգարէութեան սրբոյն Սահակայ Պար-
թեւի հայրապետի Հայոց, զոր ետես յԱյրարատ
գաւառի 'ի Վաղարշապատ քաղաքի, յորժամ նստէր
նա 'ի ժամ պաշտաման 'ի կաթողիկէ սուրբ եկեղե-
ցւոջ՝ 'ի վերայ բեմին, մերձ առ սեղանն Աստուծոյ:
- Մեկնութիւն սրբոյն Սահակայ տեսչեան » :

Փարպեցւոյն Պատմութեան գրոց բնագրին առաջին տպա-
գրութիւնն եղած է 'ի Ս. Ղազար Վենետկոյ յամի 1795. եր-
կրորդ և նորագոյն հրատարակութիւն մ'ալ դարձեալնոյն տը-
պարանէն հանդերձ Թղթոյն առ Վահան Մամիկոնեան 'ի
1875: Այս թղթոյն առաջին տպագրութիւնն եղած է 'ի Մոս-
կուա 'ի 1855, 'ի ձեռն Ղազարեան արևելեան լեզուաց շեմա-
րանի Տեսչին՝ Մկրտչի Էմին. աշխարհիկ լեզուով թարգմա-
նութիւն մը և բացատրութիւնք 'ի Մ. Նալբանդեանց, և հրա-
տարակուած 'ի Փետրպուրկ (1868): Պատմութեան 'ի գաղղիա-
կան լեզու թարգմանութիւն մը 'ի Հաստիան Լանկուայի.
Lazare de Pharbe; Histoire de l'Arménie, traduite pour la première
fois en français et accompagnée des notes historiques et critiques,
par le P. Samuël D.r Ghésarian (Cantar), membre de l'Académie
nationale arménienne de St. Lazare de Venise. Մասնական թարգ-
մանութիւն մ'ալ. Abrégé de la vie politique et guerrière du
prince Vahan-le-Mamigonien, par Lazare de Pharbe. Traduit par le
P. Garabed Kabaragy. Paris, 1843:

Դ Ա Ր Զ

Դպրոչքեանց անկոշմն վեցերորդ դպրոչս մէջ : —
Քաղաքական յոշոնունք և կրօնական խնդիրք և խրո-
րոչքիւնք պատճառ այս անկման :

Հայկական դպրութիւնք մէկէնիմէկ մեծ ու զար-
մանալի յեղափոխութիւն մը կը կրեն վեցերորդ
դարուս մէջ. և զարմանք չէ. որովհետև աշխարհին
քաղաքական դիրքն ալ բոլորովն փոխուած էր :
Վարդանանց և Վահանեանց ջանքը՝ ուրիշ արդիւնք
մը չէր ունեցած՝ բայց եթէ արդէլու զՍասանեանս
որ ճկարեան իրենց մաքի գրած կերպով անրել Հա-
յոց վրայ :

Նոյն ժամանակները պատահած կրօնական դէպք
մըն ալ՝ թէ՛ ժամանակին և թէ՛ անոնցմէ ետքը եղող
մեր մատենագրաց սրտին ու մտքին վրայ մեծ ազդեցու-
թիւն ըրաւ. — Քաղկեդոնի ժողովոյն դումարումը :
Ազգային եկեղեցական պատմութեան թողլով՝ այս
նկատմամբ ազգին մէջ պատահած դէպքերը, միայն
յիշեցընենք թէ այն ժողովքին պատճառաւ՝ արտա-
քին պատերազմներէ զատ՝ ներքին դժտութիւնք և
հակառակութիւնք ալ սկսան մտնել մեր ազգին մէջ :
Անով թշնամական ատելութիւն մը մտաւ Հայոց

մէջ Յոանայ աղգին հետ, ու անոնց կրօնքէն խորշել-
 նուն պատճառաւ, երթեւեկք և մտերմական յա-
 րաբերութիւնք պակսեցան, որով սկսան դարու-
 թիւնքն ու գրքերն ալ արհամարհուիլ: Ալ խափա-
 նուեցաւ յունական լեզուին ուսումը, ու անոնց
 օգտակար կամ դասական գրոց թարգմանութիւնք:
 Քանի մը սկզբնագիր գրիչք ալ՝ որ վեցերորդ դա-
 րուս մէջ երեցան, աննշան երկասիրութիւններ թու-
 ղուցին. սոսկ հայ մատենագրութեան ամփոփ հո-
 րիզոնին մէջ անած ու մեծցած հանճարներն, ա-
 սոնցմէ աւելի նշանակութեան արժանի արտագրու-
 թիւններ դժուարաւ կրնային թողուլ:

ԱՐՐԱՀԱՄ ԵՊ. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Արքաեան Մամիկոնեից եպիսկոպոս: — Խրա-
 տական գրոշածք իր անուշաւքը: — Պատմութիւն ժո-
 դովոյն Եփեսոսի: — Փիլաքսիակոս Նարովկայ ե-
 պիսկոպոս:

Հինգերորդ դարուն վերջերը ու վեցերորդին
 սկիզբները կ'իյնայ Մամիկոնեից եպիսկոպոսը Աբ-
 րահամ, որ Աղուանից Վաչագան թագաւորին խըն-
 գրանօքը՝ քանի մը խրատական գրուածներ յօրի-
 նեց. մասնաւորաբար՝ սրբոց նշխարքը պատուելու
 և ննջեցելոց հոգւոց հանգստեանն համար աղօթք
 ընելու վրայ: Այնչափ համառօտ գրուած մըն է
 ասիկայ՝ որ մասնաւոր քննութեան իջնալուն չար-
 ժեր:

Աբրահամու անուամբը ուրիշ երկասիրութիւն մըն ալ կայ • Քրիստոսի 431 թուականին յԵփեսոս գումարուած տիեզերական սուրբ ժողովքին պատմութիւնը ընտիր ոճով և կարգաբանութեամբ գրուած • և որովհետև ձեռագրաց մէջ գտնուած օրինակներու վրայ՝ Վաչագանայ անունը կը յիշուէր, ուստի և կը կարծուէր հաւանականաբար թէ այս գրուածքն ալ նոյն թագաւորին ընծայած ըլլայ • Բայց ետքի տարիներս ուրիշ գրչագիր մըն ալ երևնալով՝ խմացուեցաւ թէ նոյն պատմութեան հեղինակն է Փիլաքսիանոս անունով մէկը՝ որ Նաբովկ քաղաքին եպիսկոպոսն էր, և Կոմիտասայ Հայոց կաթողիկոսին խնդրանօքը շարագրեց այս գրուածքը, ինչպէս յայտնի կ'երևնայ այն ընդարձակ յառաջաբանէն՝ որ Աբրահամու անուամբը յիշուած ձեռագրաց մէջ կը պակսի: Հաւանականաբար Աբրահամ եպիսկոպոս մը եղած է նոյն պատմութեան թարգմանիչ:

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊ • ՍԻՒՆԵԱՅ



Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց և իր ժամանակը: — Ճառեր՝ որ իր բնուածքն հասած են առ մեզ: — Պատմական գրուածք մը: — Քանի մը հարոտածք այդ երկասիրոչքեկեկ առ Ստ. Որպէտեան: — Հարբաւն ոչ ՚ի պատմչաց գովոչքիւնք իրեն և գրուածոցը:

Նշանաւոր անուն մը, մեր պատմագրաց շատերէն յիշուած և Սիւնեաց անուանի վարդապետանոցին մէջ կը թուած անձինքներուն գլխաւորներէն մէկն:

Որչափ ալ քիչ ըլլան իր համբաւոյն արժանաւոր երկասիրութիւնք, այս սրակասութիւնս՝ անշուշտ աւելի ժամանակին տալու է, որ ուրիշ այնչափ հռչակաւոր իմաստնոց երկասիրութիւնը մեզմէ ծածկած է . ապա թէ ոչ, անտարակոյս առանց պատճառի չէր այն համարումն, և ոչ թէ միայն մեր ձեռքը հասած գրուածքներուն համար :

Մեր պատմիչներէն ոմանք, ինչպէս Ասողիկ և Ստեփանոս Ուռպէլեան՝ սրբոյն Մովսիսի Խորենացւոյ աշակերտ կը համարին ՂԱեարոս . բայց այս ենթադրութեանս մէջ՝ ժամանակագրական սխալ կայ, և հաւանական կ'երևնայ ըսելը թէ Խորենացւոյ աշակերտի մը աշակերտ եղած ըլլայ Պեարոս :

Պեարոսի անուամբը մեզի հասած երկասիրութիւններն են .

Սուրբ Աստուածածնայ վրայ գովեստից ներքողեան մը, « Բազմոչքիչեր քրիստոսասէր ժողովրդոց » . որ թէպէտ համառօտ գրուած մըն է, բայց նոյն իսկ համառօտութեան մէջ հոգեւէր եռանդ մը ու վարժ գրիչ կ'երևցընէ ¹ :

Քրիստոսի ծննդեան վրայ ճառ մը, որուն միայն մէկ հատուածը ձեռուրնիս հասած է . « Ծնունի Էմմանուէլ՝ Աստուած ընդհանրացեալ » :

Վաչագան արքային խնդրանօքը՝ անոր այլ և այլ հարցմանց պատասխանիք, այսպիսի մակագրութեամբ . « Պատասխանիք առ հարցմունս Վաչագանայ իշխանի » . ընդհանրապէս Մարգեղութեան

¹ « Երանելոյն Պեարոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ասացեալ գովեստ յամենասուրբ Աստուածածին կոյսն Մարիամ և 'է համեստութիւն անուան նորա » : (Մատենագարան Էջմիածնի, թիւ գրչագրաց 915) : Նոյն Մատենագարանին ուրիշ գրչագրի մը մէջ (թիւ 917) վերջի տողին տեղ . « ըստ յորջորջման նորին և 'ի սուրբ գրոց լուծմունք նորին հոգևոր իմաստիւք » : Դարձեալ նոյնաթիւ գրչագրին մէջ նշանակուած կը գտնենք՝ Պեարոսի Սիւնեաց ընծայեալ ճառ մը Յաղափս հաստորոյ :

սուրբ խորհրդոյն վրայ : Բայց ինչպէս ասոր նման
 ուրիշ երկասիրութեանց , ասանկ ալ ասոր մէջ , — եւ
 թէ յիրաւի Պետրոսի երկասիրութիւնը սեպէնք , —
 օտարի ձեռք խառնուած կ'երևնայ , որոնք իրեն լու-
 սաւորեալ մտաց հարազատ ծնունդքը չեն կրնար
 ըլլալ , որ թէ գրութեան կերպէն և թէ ոճէն կը
 յայտնուի :

* * *

Այս գրուածներէն զատ կը յիշատակուի նախ-
 նեաց մէջ իր անուամբը՝ Պատմական գրուածք մ'ալ-
 վասն զի Ուռալեւեանը՝ սրբոյն Մեսրովպայ Սղուա-
 նից գրերը հնարելը , և Անանիա Սիւնեաց եպիսկո-
 պոսէն պատուելը նշանակելէն ետքը՝ կը յաւելու-
 « Ահա ցուցանէ մեզ զայս սուղ ինչ՝ Մովսէս քեր-
 թողահայրն . և զթովանգակն ճշգրիտ՝ աշակերտ նո-
 րա Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց » : Ուռալեւեանին
 խօսքին հաւատարմութեանը նշան կրնայ սեպուել՝
 Մովսիսի կաղանկատուացւոյն գրոցը մէջ գտնուած
 Բաբկայ Սիւնւոյ՝ Հոնանգուր Հոնին գէմ տուած մե-
 նամարտութեան պատմութիւնը , որ թէպէտ հա-
 մառօտ գրուածք մըն է , բայց ընտիր գրչի մը ամէն
 կատարելութիւնքը կը տեսնուին վրան :

Նոյն Ուռալեւեան պատմիչը կը յիշատակէ թէ
 մասնաւոր գովեստ ալ շարագրած ըլլայ Պետրոս՝
 սոյն Բաբկայ վրայ , որ Վասակայ ուրացողին հայրն
 էր . « Յերանեւոյն , կ'ըսէ , Պետրոսէ՝ Սիւնեաց ե-
 պիսկոպոսէ 'ի ներբողմանէն առաք , զոր արար 'ի
 վեհն Բաբիկ , զոր և Պարսիկք՝ յիւրեանց լեզուն
 լաւ կոչէին » : Մեր վերը յիշատակած հատուածը՝
 արդեօք այս ներբողեանէն առնուած է , թէ իր ա-
 նուամբը յիշատակուած պատմութեան մասն սե-
 պուած , որոշ չենք կրնար զրուցել :

Ուռալեւեանը՝ Պետրոսի Սիւնեցոյն սլաւոմական գրուածքէն՝ հետեւեալ ամբողջ հատուածները կը դադարեցնէ :

ԳԼ. Թ. Վասն Անդոկայ Սիւնեաց իշխանի թէ զինչ գործ գործեաց . և թէ որպիսի անցք անցին ընդ աշխարհն Սիւսական՝ ՚ի Շապհոյ Պարսից արքայէ , և երթն նորա առ կայսրն Յունաց առ մեծն Թէոդոս և անդ վախճանիլն . յասացուածոց սրբոյն Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի :

Ժ. Վասն գալոյ Բաբելայ ՚ի Հուռմոյ առ Շապուհ , և քաջութեանն զոր եցոյց , և վերատին տիրելոյն սեպհական հայրենեաց իւրոց աշխարհիս Սիւնեաց և շինութեան նորա , և նախադահ սլաւուելոյն ընդ Բաղրատունիս . ՚ի նոյն ճառիցն տեառն Պետրոսի :

ԺԱ. Յայտնութիւն եկեղեցոյն Շաղատայ , և դիւտ այնչափ սրբոցն որ ՚ի նմա :

ԺԲ. Գարձեալ ՚ի նոյն ճառից տեառն Պետրոսի . յետ բազում ժամանակաց զրոյցք վասն դիւտի նշխարաց սրբոց որ ՚ի Շաղատայ եկեղեցին . և որ յաւուրս Յովակիմայ եպիսկոպոսի վիճմունք , և սակս նախադասութեան տանուտերաց և դիւղից Սիւնեաց . և թէ ո՞ր նախադատիւ և դահագլուխ սահմանեցաւ :

Ուռալեւեանին գովեստից խօսքերը իրաւամբ մեծ ցաւ զգալ կու տան այսպիսի անձի մը գրաւոր երկասիրութեանց կորսուելուն : Մենք՝ հաւատարմութեան երաշխաւորութիւնը բոլորովին իր գովաբանին վրայ ձգելով , միայն անոր վրայ զուրցած խօսքերը մէջ բերենք . « Եւ ապա եղև , կ'ըսէ , (Սիւնեաց իններորդ եպիսկոպոս) , բազմերջանիկն և անհամեմատն ՚ի մարդկանէ Պետրոս՝ աշակերտ Մովսիսի քերթողահօրն , քաջ հռետորն և անյաղթ փիլիսոփոսն , լի իմաստութեամբ և կատարեալ առաքինութեամբ . նախաթու վարդապետաց Հայոց , քերթող և թարգմանիչ , որ արար բազում թարգմանութիւնս , և արար ճառս իմաստալիցս ՚ի ծնունդն Քրիստոսի , և այլ յողովս , և մեկնեաց զխրթին և զգիւր-

խմաց բանս հին և նոր կտակարանաց: Սա դնաց ընդ այլոց վարդապետաց Հայոց՝ Մամբրէի, Եղնըկայ, Կորեան, Դաւթի՝ ՚ի Թագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպօլսի . . . և կեցեալ յաթոռն ամս տասն՝ մեռանի »: Եղնըկայ և Կորեան ընկերակից ըլլալ անկարելի է այս Պետրոսի:

Պետրոս Քերթողին ուրիշ մէկ գլխաւոր արդիւնքըն ալ՝ Հայոց տուճարը նորոգելն է. վասն զի երբոր Մովսէս կաթուղիկոս Եղևարդեցի՝ Հայոց տուճարը նորոգելու համար՝ ազգին ամէն գլխաւոր քաղաքաց իմաստունքը հաւաքեց ՚ի Դուին՝ ժողովք ընելու համար, նոյն ժողովքին գլխաւորներէն մէկն էր, ինչպէս Վարդան կը յիշատակէ, Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը, Ներշապուհ Տարոնացին և Աբգրիշոյ Սամնեցի: Բայց Ասողիկ նոյն պատմութիւնը ուրիշ կերպով աւանդելով՝ կը զսուցէ թէ Ներսէս Աշտարակեցի կաթուղիկոսին օրովը գումարած ժողովոյն մէջ՝ Հայոց տուճարին վրայ խօսք ըլլալով, Հայոց Թուականը հաստատեցին Պետրոս քերթողը և Ներշապուհ Տարոնացին: Սակայն ընդհանրապէս մեր ամէն պատմիչք այս նորոգութեան պարծանքը Մովսէս կաթուղիկոսին կու տան:

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ

Մովսէս Եղիսարդեցի: — Հայոց մէջ գործածուած հին քոչակաւներ: — Եղիսարդեցոյն ձեռքովոք ջանիչք եղած նորոգութիւն: — Հայոց քոչակաւ և անոր սկզբնաւորութիւնը:

Մովսէս՝ Արագածոտն դաւառին Եղիվարդ գեղէն էր, և կաթողիկոսութեան աթոռը նստաւ Քրիստոսի 551 թուականին, և իրեն գլխաւոր գործն եղաւ Հայոց տումարին նորոգութիւն կամ հաստատութիւնն: Հաւանական կ'երևնայ թէ Հայք 'ի սկզբանէ իրենց տումարը ունեցած ըլլան. կամ իրենց գործածած գլխաւոր տումարը՝ Նաբոնասարայ թուականը եղած ըլլայ, վասն զի այն ատեն հաստատուեցաւ այս թուականը՝ երբ Վարբակէս Մար և Բեդեսիս-Նաբոնասար՝ Պարոյրի հետ միաբանելով՝ Ասորեստանեայց թագաւորութիւնը վերուցին, և իրենք թագաւորութեան պսակ ընդունելով՝ սահմանեցին անկէ ետքը նոյն թուականը գործածել. (Քրիստոսէ 743 տարի առաջ):

Արեգակնային էր այն ժամանակը Հայոց տարին, իրենց մերձաւոր աղգաց՝ Բաբելոնացոց, Պարսից, Մարաց և Եգիպտացոց նմանութեամբ: Բայց որովհետև Յուլեան տումարին ճշգրութիւնը չունէր, հարկ կ'ըլլար որ ամէն անգամ տարւոյն օրերը փոփոխութիւն կրէն: Տասուերկու ամիս բաժնուած էր տարին, ամէն մէկ ամիս երեսուն օրով. և հինգ օր ալ Աշեղեաց, որ է ըսել 365 օր, և հասարակ տարի.

սակայն Յունաց և Հռովմայեցւոց տարիները չորս տարին հեղ մը նահանջ ունենալով, համեմատութեամբ չորս տարին մէյմը Հայոց տարւոյն մէկ օրը կը պակսէր, և ուրիշ ազգաց տոմարէն առաջ երթալով՝ հարկաւ շփոթութիւն կը ծագէր:

Այս թուականէն զատ՝ մեր ազգին մէջ գործածական էր նաև Հայոց յոշաւորոշրեան յոշակաւնը, որ երբեմն գրչագրաց մէջ ալ կը գործածուի նոյն անուամբ: — Սուրբ Լուսաւորչէն քիչ ետքը՝ սկսեր էին Հայք գործածել նաև Անգրէաս Բիւզանդացոյն հինգհարիւրեկի շրջանը, որ 532 տարուան մէջ կը լրանար: Այս շրջանին լմրննալէն ետքը՝ որովհետև շփոթութիւն ծագեցաւ, մանաւանդ Չառկի տօնը կատարելու համար, այն ատեն Մովսէս կաթողիկոս՝ ազգին մէջ իմաստութեամբ և տուժարական հմտութեամբ նշանաւոր եղած անձինքը քովը ժողովեց, և անոնց խորհրդովը և առաջնորդելովը Հայոց թուականը հաստատեց, որ ինչուան հիմայ կը գործածուի:

Ոմանք կարծած են՝ թէ Մովսէս կաթողիկոս ուղեւով իր ազգը Յունաց հաղորդակցութենէն բոլորովին զատել, կրօնական խտրութեանց պատճառաւ հաստատած ըլլայ այս թուականը. բայց ասիկայ ձրի ենթադրութիւն մըն է, և մեր ազգային պատմչաց շատին խօսքերուն հակառակ կ'ելլայ, որոնք կաթողիկոսին ձեռքովը եղած այս նորոգութեան մէջ ուրիշ բան չեն նկատեր՝ բայց միայն ուսումնական հետադատութեան պարտք մը և արգասիք:

Մասնաւոր գրաւորական երկասիրութեանց յիշատակութիւն չկայ Մովսիսի վրայ: Միայն իրենյալորդը Աբրահամ կաթողիկոս՝ առ Կիւրիոն Վրաց հայրապետ գրած թղթերուն մէջ կը յիշատակէ թէ մասնաւոր թուղթ մը գրած ըլլայ առ նոյն ինքն Կիւրիոն, զգուշացընելով զինքը որ չըլլայ թէ նեա-

տորականաց հետ հաղորդակցութիւնն ընէ : « Յառաջագոյն, կ'ըսէ, երանելի հայրապետն մեր Մովսէս՝ գրեաց առ ձեզ մեղադրութիւն, յաղագս հաղորդելոյն ձեր ընդ այնոսիկ՝ ընդ որս չէր պարտ » : Նոյնը կը հաւատարմացընէ նաև Վրթանէս քերթող՝ առ նոյն Կիւրիոն գրած թղթին մէջ. « Յառաջագոյն առ պատուականութիւնն ձեր գրեաց երանելի հայրապետն մեր Մովսէս՝ յաղագս թուժիկ չեպիսկոպոսին խաբէութեանց » :

ԿԻՒՐԻՈՆ ՎՐԱՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

ԵՒ

ԱՔՐԱՀԱՄ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Քաղկեդոնի ժողով ոչ այն պատճառաւ յոչ մոռնալ յԵկեղեցոց : — Արքահաւ կարոշիկոս : — Կիւրիոն Վրաց կարոշիկոս : — Թորակցոշիշնք ընդ հայրապետին Հայոց : — Ասորեաց քոշոք առ Ներսէս կարոշիկոս, և վերջնոյս պատասխանն : — Հայոց իշխանաց կողմանէ գրուած նամակ մը :

Հինգերորդ դարուն մէջ պատահած կրօնական դէպքը՝ առիթ առաւ այս դարուս վերջերը այլ և այլ խօսակցութեանց և թղթակցութեանց և դումարման ժողովոց : Քրիստոսի 451 թուականին՝ Քաղկեդոնի մէջ ընդհանուր ժողովք մը դումարուեցաւ Եւտիքէսի մոլորութեանցը դէմ : Առջի դումարուած երեք ժողովոց մէջ՝ Հայերն ալ իրենց կողմանէ պատգամաւորներ ունեցած էին, և անոր համեմատ՝ ստոյգ

աեղեկութիւն առած նոյն ժողովոց սահմանադրու-
թեանցը վրայ. բայց այս չորրորդ ժողովոյն ժամա-
նակ՝ որովհետեւ Հայաստան սրատերազմաց և աւար-
առութեանց պատճառաւ ոտնակոխ եղած և նե-
ղութեան մէջ էր, չկրցաւ իրեն կողմանէ մարդ ղըր-
կել, և եղածին վրայ ճիշդ աեղեկութիւն մը ունե-
նալ, այն պատճառաւ նոյն ժողովոյն թշնամիքն ա-
ռիթ և համարձակութիւն ունեցան՝ իրենց հարցը
հաւատոցը վրայ հաստատուն կեցող Հայաստանի
քնակիչքը ջանալ օտարացընէլ նոյն ժողովքէն՝ մոլար
վարդապետութեանց սահմանադիր քարոզելով: Բայց
որովհետեւ անոր ջատագովքն ալ պակաս չէին, Հա-
յաստանն ալ ստիպուեցաւ՝ այս պատճառաւ դու-
մարած ժողովքներուն մէջ՝ երբեմն ընդունել զայն
իբրև ուղղափառական, և երբեմն ալ մերժել իբրև
մոլորամիտ:

*
* *

Այս ժամանակներս՝ Վրաստանի կաթողիկոսա-
կան աթոռը կը նստէր Ալեքիոն արքեպիսկոպոս, որ
Մովսիսի Եղևարդեցւոյն աշակերտն էր, յոյն, հայ,
պարսիկ և վրացի լեզուաց հմուտ: Ճանչցաւ Ալե-
քիոն նոյն ժողովքին ուղղափառական սահմանա-
դրութիւնները, և մտադիւրութեամբ ընդունեցաւ.
ու փափաքելով որ ուրիշներն ալ իրեն հետևող ե-
րևնան, Կոստանդնուպոլսէն բերել տուաւ նոյն ժո-
ղովքին վաւերական պատմութիւնը, ու Ս. Լևոնի
Հռովմայ հայրապետին տուամարը. անոնց ընթերց-
մամբը ճանչցաւ բոլոր վրացի ազգը նոյն ժողովքին
ուղղութիւնը և ընդունեցաւ:

Իր այս դործոյն հաղառակող երեցաւ Յուրտաւ
քաղքին Մովսէս եպիսկոպոսը. ու այլ և այլ ամբաս-
տանութիւններ ըրաւ վրան առ զանազանս, և մաս-

Նաւորաբար առ Սբրահամ կաթուղիկոս Հայոց: Կաթուղիկոսն ալ մեղադրանաց թղթեր գրեց առ Կիւրիոն:

Ինքզինքը և իր գործը ջատագովելու համար նամակներ գրեց Կիւրիոն, ու ՚ի կաթուղիկոսէն և ՚ի զանազանից անոնց պատասխաններն ընդունեցաւ: Այս բոլոր թղթերը որ երեսնի չափ են՝ հաւաքած և պատմութեամբ աւանդած է Ուխտանէս պատմիչ տաներորդ դարուն մէջ, որ վերջի տարիներս տրպագրութեամբ հրատարակուեցաւ Էջմիածնի տրպարանէն:

*
* *
*

Երէքտասաներորդ դարու դրչագրի մը մէջ կաթուղիկամ նամակ մ'ալ կայ զոր Ներսէսի Բ կաթուղիկոսի Հայոց ուղղեր են Ասորիք՝ նոյն ժամանակներն յուզուած կրօնական խնդրոց վրայ: Այս նամակը կը գրեն « Սամուիէլ քովրեպիսկոպոս և Դանիէլ վանից երեց, և Սիւնական Սարեբայի, Գաբրիէլ վանից երեց Ուփեսի, և Եղիա Սիւնական և վանից երեց Սուսինայի, և Շապուհ վանից երեց Գնիսթայի, և Յաղգեն վանից երեց Գուամայի, և Դանիէլ վանից երեց Բըզնայի, և Բդեշխ վանից երեց Սաղիմայի, և Մեղի վանից երեց Յովտամնայ և Դաւիթ վանից երեց Սոքփոնէի, և այլ երիցունք և սարկաւադունք գաւառիս եկեղեցեաց և վանից սպասաւորք, և ամենայն ժողովրդականք ուղղահաւատք ՚ի Քրիստոս » և զոր կ'ուղղեն այս մեծարանաց խօսքերով. « Լաւաց, ճշմարտից և աստուածասիրաց հովուաց արդարոց և հարանց հոգեւորաց, որ էք լոյս աշխարհի և սիւնք հաւասոյ, քարոզիչք արդարութեան և աշակերտք աւաքելոց, ընկերք սրբոց և բարեկամք արդարոց, սիրելիք Քրիստոսի և պահասպանք խաչին

նորա, Տէր Ներսէս կաթողիկոս Հայոց մեծաց, և Մերչապուհ եպիսկոպոս Տարաւնոյ և Մամիկոնենից, և այլ աթուակցաց և իշխանաց աշխարհիդ » :

Հաւատոյ խնդրոց համար իրենց 'ի հակառակորդաց կրած նեղութիւնները բացատրելէն՝ ու իրենց ճանչցած և ընդունած ճշմարտութեան վրայ անշարժ մնալու հաստատուն կամքն յայտնելէն ետքը, կը յաւելուն. « Վասն այսորիկ 'ի ձեզ ապաւինեցաք յետ Աստուծոյ, և ընտրեցաք արս 'ի մէնջ և առաքեցաք ձեզ և թուղթս աղաչանաց որ ծանուցանեն զսիրտս մեր և զխորհուրդս. և արս զորս առաքեցաք առ ձեզ, անուանք են այսոքիկ. Ահարոն վանից երեց Մարհալայ, Իաւիթ վանաց երեց Խուփայի... Զայդ եղբարս և միապաշտօնս որ ասն ձեզ զթուղթս աղաչանաց և մատուցանեն առաջի ձեր կամօք մեր և կամօք սրբոյ Հոգւոյն, զհեզ այրդ Աբգիսոյ երեց 'ի վանաց Սարեբայի, մեք խնդրեմք 'ի ձեզնէ ողորմութեամբն Աստուծոյ՝ զի իշխանութիւն զոր ընկալայք 'ի Քրիստոսէ տացէք ձեռնադրութիւն դմա որ ընդրեցաւ. և առաքեցէք զդա մեզ զարդարեալ լուսով Աստուծոյ՝ 'ի ձեռն ճշմարտութեան ձերոյ, և դարձցի առ մեզ վառեալ 'ի ձեռն գրոյ ձերոյ և պինդ հրամանաւ » :

Հայոց կաթողիկոսն այս նամակն և թղթաբերքն ընդունելով՝ կու տայ զպատասխանին, քաջալերելով զնոսա 'ի հաստատութիւն. և կատարելով յայտնած փափաքնին՝ իրենց կողմանէ խրկուած անձին եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տալով: « Պատասխանի թղթոյն Ասորեաց 'ի Ներսիսէ Հայոց կաթողիկոսէ և 'ի Մերչապուհոյ Մամիկոնենից եպիսկոպոսէ » : Նամակին սկզբնաւորութիւնն է. « Ի բազում ժամանակաց լուեալ զեղբայրութեանդ ձերոյ ուղղափառութիւն համբաւով, իսկ այժմ ընկալաք գրով առ 'ի ձէնջ աներկբանալի սրբոյ հաւատոյ հաստատութիւն » :

Նոյն ինքն Ներսէս ուրիշ թուղթ մ'ալ գրած է առ Եպիսկոպոսունս ոմանս հայկական գաւառաց, որոնց վրայ անշուշտ 'ի նեստորականաց զգոյշ մնալու և զգուշացընելու հարկաւոր արթնութիւնը չէր տեսած : Այս նամակին խորագիրն է « Տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի թուղթ մեղադրութեան առ Եպիսկոպոսունս » . և ուղղած է « Սրբասիրաց և քրիստոսասիրաց աթոռակցաց մերոց Գրիգորի Արծրունեաց Եպիսկոպոսի, Սահակայ Ռշտունեաց Եպիսկոպոսի, Սողովմոնի Մոկաց Եպիսկոպոսի, Ստեփանոսի Անձեւացեաց Եպիսկոպոսի, Միքայէլի Զարեհաւանից Եպիսկոպոսի, Աստուածատրոյ Բրժնունեաց Եպիսկոպոսի, Թագէոսի Մեհնունեաց Եպիսկոպոսի. - Ի Ներսիսէ Հայոց կաթողիկոսէ, 'ի Մերչապհոյ Տարաւնոյ և Մամիկոնեաց Եպիսկոպոսէ, 'ի Գրիգորէ Մարգարեաական Եպիսկոպոսէ, 'ի Պարգեւայ Հարթոյ Եպիսկոպոսէ, 'ի Տիրկանէ Բագրեւանդայ Եպիսկոպոսէ, 'ի Գրիգորոյ Բասենոյ Եպիսկոպոսէ, 'ի Պետրոսէ Սիւնեաց Եպիսկոպոսէ, 'ի Մաշտոցէ Խորխոսունեաց Եպիսկոպոսէ, հոգեւոր սիրով ողջոյն » : Կը յիշեցընէ թէ ինչպէս նեստորականք վաճառաշահութեան սլատրուակաւ մուսգտնելով 'ի Հայաստան, իրենց մոլորական վարդապետութիւնքը սկսան սերմանել ու ծաւալել, ու ազգին կողմանէ թուլութիւն կամ անտարբերութիւն գտնելով, համարձակեցան « իւրեանց պղծութեան հաւատոյ առաջնորդ չեպիսկոպոս ածեալ և մեղլուսաւոր և ուղղափառ հաստատուն հաւատոյս խոչընդ ակն կացուցանել » : Եւ կը յաւելու. « Յառաջագոյն վասն նորին իրաց մէք և աշխարհիս մերոյ տանուտեարք և ազատք միաբանութեամբ 'ի ձեռն գրոյ հրաման արարաք վասն ձեր, փութապէս 'ի Իսլին 'ի սուրբ եկեղեցիս ժողովելոյ և աստ միարանութեամբ ըստ հաճոյիցն Աստուծոյ առնել խոր.

հուրդ և հնար լինել բառնալ զայսպիսի աղէտս և զհանապազորդ հեծութիւն յոգւոց մերոց. և ձեր ոչ ունելով զնախանձ վասն Աստուծոյ հեղգացեալք սպուժեցէք... Արդ վասն նորին զայս դիր միաբանութեամբ առ ձեզ հրամայեցաք առնել» . և կը յորդորէ որ ամենք գումարին Գան'ի ժողով, սպառնալով եպիսկոպոսական սլատուէն զրկել զորս հեղգութեամբ կամ սլատաճառանօք այս հայրապետական սլատուիրանին կամ կոչոյն անհնազանդ երևնան:

Այս ստիպողական նամակէն զատ՝ Ներսիսի անուամբ ուրիշ կարևոր գրուած մ'ալ կայ հետևեալ խորագրով. « Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս 'ի ձեռն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի, և Մերչապուհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի, և Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, և այլոց աթուակցաց, և տանուտերանց և ազատաց և համօրէն ժողովրդականաց »: Նամակին նիւթն է՝ հակառակիչ նեստորամիտ անձանց վարդապետութեան և անոնց յառաջագիմութեան, մերժելով զիրենք և իրենց կարծիքը, քանդելով իրենց ժողովոյ տեղիք կամ եկեղեցիքը, միաձայն հաւանութեամբ խոտան և արհամարհ հրաշակելով անոնց ձեռքով և եկեղեցեաց մէջ մատակարարուած խորհուրդները: Այս թղթին ձեռնադիր կը գնեն՝ Ներսէս Հայոց կաթողիկոս, Մերչապուհոյ Տարաւնոյ և Մամիկոնէից եպիսկոպոս, Գրիգոր Սեպհական գնդին եպիսկոպոս, Պարգեւ Հարքայ եպիսկոպոս, Տիրուկ Բագրեւանդայ եպիսկոպոս, Գրիգոր Բասենոյ եպիսկոպոս, Ներսէս Մարգարաղոյ եպիսկոպոս, Վաղոտ Արշամունեաց եպիսկոպոս, Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, Գրիգոր Արծրունեաց եպիսկոպոս, Մարկոս Բագրեւանդեաց եպիսկոպոս, Մաշտոց Խորխոռունեաց եպիսկոպոս, Յոհան Ասահունեաց եպիսկոպոս, Արգիսոյ Ասորոց ուղղափառաց եպիսկոպոս, Յովնան Վանանդայ եպիսկոպոս,

Հաւուկ Արշարունեաց եպիսկոպոս, Քրիստափոր Պալունեաց եպիսկոպոս, Յոյս Գողթան եպիսկոպոս, Թադէոս Մեհենունեաց եպիսկոպոս, և ամենայն եպիսկոպոսուհիք Հայոց աշխարհին, և իշխանիք:

Վասն զի այս նամակին տակ՝ բաց յեկեղեցական աւագաց, իշխանական դասէն ալ այլևայլ անձանց ստորագրութիւնը կայ, և են Համազասբ՝ի Գուգ Վառամեան՝ի տանէ Մամիկոնից, Գարջոյր Հայոց Մաղխազ, Սամեղ յԱրտաւազդան սպարապետ, Գրիգոր՝ի Հմայական, Սահակ՝ի Վարդանան, Աստուածատուր Վանանդայ տէր, Իսաոյ՝ի Գարջուղեան, Գրիգոր և Վարդան՝ի Վասակայ, Զօրակ՝ի Գլաւոնան, Վարազ-Յոհան՝ի Յոհանան, Վարդան՝ի Մուշեղեան, Համազասբ, Սահակ՝ի Հմայակեան, Գնեալ Գնունի, Վարազ Գաբեղեան, Գրիգոր Աբեղեան, Մերշապուհ՝ի Շինական, Համազասպ Զիւնական, Աստուածատուր Հաւենունի, Արշոտ՝ի Վարազաիրոցեան, Մուշեղ՝ի Հմայեկեան, Վրիւ յԱրտաշրան, Աստուածատուր Արշաւրեան, Սամուէլ՝ի Մամական, Վարդ՝ի Հմայական, Ներսէս՝ի Սամսոնեան, Վարդան Վահեւունի, Հմայեակ Վարաժնունի, Մանուէլ Սպանդունի, Վարդ և Արտաւազդ՝ի Մամական, Համազասպ՝ի Սահական, Սահակ՝ի Մանուէղեան, Վարդան Մուշեղեան:

Այս միաձայն հերքման որոշումը նեւստորականաց և իրենց վարդապետութեան, Ներսէս կաթողիկոս, Մերշապուհ Տարոնոյ և Մամիկոնից, և Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոսուհիք պաշտօնական գրով մը կը հաղորդեն՝ Գրիգորի Մարդաբետական և Գրիգորի Արծրունեաց եպիսկոպոսաց « ուղղափառաց և ճշմարիտ հաւատացելոց աթոռակցաց »: Այս գիրը, որ մեր ձեռքն հասած է, խորագիր կը կրէ. « Որոշումն նեւստորականաց՝ի սրբոյ Եկեղեցւոյ »:

Դ Ա Ր Է

ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

Ո՞վ էր Կոմիտաս: — Ի պատիւ Հռիփսիմեանց երգած Անճիկ շարակաւոր: — Անոր վայելոչ ոչ քերքողակաւ ոճը: — Կոմիտասայ անոշաւք յիշատակուած հարագաւտ կաւ ոչ հարագաւտ երկասիրութիւնք:

Աբրահամ կաթողիկոսին յաջորդն էր Կոմիտաս՝ Տարոնոյ եպիսկոպոսը և Գլակայ վանից առաջնորդը: Իր հայրապետութեանը ժամանակ՝ սրբոց Հաիփսիմեանց վկայարանները նորոգել ուղեց, և անոնց սուրբ մարմնոյն տապանակներն՝ հողէն դուրս հանելուն ժամանակ՝ տեսնելով որ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին և Սահակայ Պարթև հայրապետին կնիքներովը վաւերացած են, չուղեց դպչել, այլ իր կնիքն ալ զարնելով՝ արժանաւոր պատուով ամփոփել հրամայեց անոնց սուրբ մարմինները:

Այս առթով սրբոց կուսանաց վրայ շարագրեց շարական մը այբուբենի կարգաւ, որ իր անուամբը մեզի հասած գլխաւոր երկասիրութիւնն է, և կ'ըսուի

Հռիփսիմեանց անճիկք. — Գեղեցիկ քնարերգական բանաստեղծութիւն մըն է այն սուրբ կուսանաց յիշատակին և փառացը նուիրուած, որոնց ա-

րեանը պարտական է Հայաստան իր լուսաւորութեան գլխաւոր մաս մը: Հռիփսիմեանց սրտաշարժ պատմութիւնն՝ ազգած է Քերթողին այս աննման և սիրելի երգը վրանին յօրինելու: Որպիսի կարուկ և բանաստեղծական՝ միանգամայն պարզ լեզուով նկարագրուած են իրենց պատմութեան գլխաւոր մասերը, մանաւանդ սրբուհւոյն Հռիփսիմէի, այն հրաշագեղ կուսին՝ որուն գեղեցկութիւնը՝ կը յիմարեցընէ զթագաւորն. հեթանոսք կը սքանչանան իրենց անմիտ իմաստութեանը մէջ՝ այնպիսի տեսքի մը արհամարհուելուն համար, և հրեշտակք՝ ուրախութեամբ կը տօնեն՝ փափուկ կուսի մը մահը և զաշխարհս արհամարհելը: Իրար կ'անցնին բոլոր աշխարհք. մէկ պատուական մարգարտի մը (Հռիփսիմէի) վրայ խնդութեամբ կը վազեն ամենայն հեթանոսք. արեւմուտք և արևելք, Իիսկլեախանոս և Տըրդատ, իրարու կ'իմացընեն այն հրաշալի գեղեցկութիւնը. և մինչդեռ խօսքով իրարու կը խոստանան, ծածուկ հնարքներով կը ջանան յափշտակել իրարմէ: Աշխարհիս առջև զօրաւոր սեպուած մարդիկներուն զէնքերը կը թուլնան. ուր ընդհակառակն արկար կարծուած կանայք աստուածազգեցիկ զօրութեամբ քաջալերուած՝ զօրութեամբ և փառքով պերճացեալ թագաւորը՝ կուսական ձեռք կը յաղթահարեն: Ո՛րչափ գեղեցիկ, պարզ և բանաստեղծական են այն նմանութիւնքը, մերթ առ Աստուած, մերթ առ կուսանս և մերթ առ տօնողս դառնալները. որով իրաւամբք ազգային բանաստեղծութեան գրչխաւոր յիշատակարաններէն մէկը կը սեպուի ¹:

¹ Մեր դարուն հռչականուն Խոալացի քերթող մը, Լուիճի Գարրէր, գեղեցիկ ոտանաւոր թարգմանութիւն մը ըրած է այս երգին, և որ հրատարակուած է 'ի Ս. Դազար Աննետկոյ յամի 1845:

* * *

Կոմիտասայ անոռարքը յիշատակուած ոչրիչ երկա-
սիրուչրիչնք. — Ուռպելեան և Կաղանկատուացին,
ուրիչ այլ և այլ ճառեր և գրուածներ կ'ընծայեն
Կոմիտասայ: Ասոնց մէջ գլխաւոր կրնան սեպուել
առ պարիարքն Կոստանդնուպոլսոյ գրուած քանի
մը թղթերը՝ հաւատոյ դաւանութեան և այլ և այլ
աղգային ծիսից վրայ: Այս թղթերէն մէկ քանին
Կաղանկատուացւոյն գրոցը մէջ կը տեսնուին, ու
արժանաւորք են Կոմիտասայ հանձարոյն, սրտին ու
գիտութեանը: Իրեն կ'ընծայուին ուրիչ քանի մը
քննաբանական կամ աստուածաբանական համառօտ
գրուածներ, որ իրենց իմաստներովն ու լեզուով
չառ կը հեռանան Կոմիտասայ գիտութենէն ու ըն-
տիր և կիրթ ախորժակէն. ուստի և հաւանականա-
բար ուրիչ հակառակասէր ու տղէտ անձանց գը-
րուածներ են՝ իրեն անուամբը հրատարակուած:
Ասոնց կարգէն են անշուշտ իրեն անունը կրող Հարց-
մոռնք որ ձեռագրաց մէջ կ'երևնան, և « Հարցումն
Պիւռօսի Կոստանդնուպոլսի հայրապետի և Կոմի-
տասայ Հայոց կաթողիկոսի », և Թոռոյր վասն հա-
շատոյ:

ՔԱՆԻ ՄԸ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ

Եղևիկ Երեց: — Եզր կարոշիկոս: — Մարոշ-
ապոս: — Ուռայելեանի գովառքեանց խօսքերը: — Իր
հաւքաշը: — Գրիգորատոշը վարդապետ: — Յովհանն
Մայրագունեցի:

Ե Զ Ն Ի Կ Ե Ր Է Տ

Այս ատեններս կը յիշատակուի Եղևիկ երեց կամ վարդա-
պետ մը, որ Կոմիտաս կաթողիկոսին ժամանակ և անոր
ձեռքովը եղած սրբոց Հուսիսիմեանց մարմնոյն փոխադրու-
թեանը ականատես, և այն դէպքին պատմութիւնն ըրած է,
քանի մը խօսքով յիշատակելով սուրբ թարգմանիչքը, և
անոնց ձեռքովն եղած ազգային բարիքը: Չեռադրաց մէջ
հանդիպած ենք նաև հետեւեալ երկասիրութեան. « Եղևիկ
վարդապետի վասն արարչութեան աւուրց », և որ ջարդ
խորադրուի միայն մեզի ծանօթ է:

Ե Զ Ր Կ Ա Թ Ո Ւ Ղ Ի Կ Ո Ս

Կոմիտաս և Քրիստափոր կաթողիկոսաց յաջորդն էր
Եզր, Նիգ դաւառին Փառածնակերտ դեղէն, որ մեր եկեղե-
ցական պատմութեանց մէջ նշանաւոր կարնոյ ժողովքը դու-
մարեց, Յունաց Հերակլ կայսեր յորդորելովն և ստիպամբ:
Եկեղեցական ուրիշ այլ և այլ բարեկարգութիւններ ալ ը-
րած է, մասնաւորաբար ժամակարգութեան և հասարակաց
աղօթից մէջ: Այս խօսքիս ստուգութեան երաշխաւորու-
թիւն կու տայ Յովհանն Իմաստասէր, որ Արեւագալի կարգը
իրեն կ'ընծայէ:

Եզրի ժամանակակից ուրիշ քանի մը անուանի վարդա-
պետք ալ կային, թէ բարեպաշտութեամբ և թէ գիտու-
թեամբ նշանաւոր անձինք: Ասոնց մէջ անուանիներէն կը
սեպուէր

ՄԱԹՈՒՍԱՂԱ

Ասոր գովեստը կ'ընէ Ռուսպէլեան, Սիւնեաց փառացը և պատմութեան հանդիսացընողը: Կ'աւանդէ թէ Դաւիթ Սիւնեաց արքեպիսկոպոսին վախճանելէն ետքը՝ միաբան հաւանութեամբ տեղասպահ ընտրուեցաւ Մաթուսաղայ, զոր « մեծ քերթող և անյաղթ փիլիսոփայ կ'անուանէ. զարդացեալ ամենայն առաքինութեամբ, ուսեալ զքերթողութիւն և վարժեալ ճարտասանականաւն. հմտացեալ փիլիսոփայական արուեստից, լի ամենայն իմաստութեամբ և կատարեալ դիտութեամբ: Եւ զի էր մեծարոյ և նախաթու 'ի հայրապետն Սիւնեաց, զի էր 'ի վաղնջուց հետէ հրամայեալ զթարգմանութիւնն և զմեկնողութիւնն նոցա ունել 'ի սրբոցն Սահակայ և Մեսրոբայ, և գլուխ կալ և հրամանատար ամենայն վարդապետաց Հայոց: Վասն որոյ տեսեալ յայնմ ժամանակի սրայծառացեալ իմաստայեց ճառագայթիւք զերանելին Մաթուսաղայ, վարժեալ և սնեալ 'ի նոյն տան՝ կացուցանեն յաստիճան վարդապետութեան եկեղեցւոյ. և նստուցանեն գլուխ ամենայն վարդապետացն 'ի վերայ բարձր և անարկու ամբիոնի բաբունարանին, յորմէ բղխէր դետօրէն աստուածային իմաստութիւնն և փարթամացուցանէր զամենայն աշակերտեալսն »:

Մաթուսաղայի այս համբաւը լսեց Կոմիտաս կաթողիկոս, և թէպէտ կաթողիկոսարանին մէջ ուրիշ այլ և այլ վարդապետք կային, Արշարունեաց գաւառին մէջ ալ հռչականուն վարդապետարան մը յԵրասխաձոր, Վարդիկ հայր կոչուած, ուր դիտութեանց ետէ եղող և ուսումնասէր մանկունք կը կրթէին « ճարտարք և դիտունք Հայոց », սակայն իր Թէոդորոս եղբորորդւոյն դասախարա-

կուժեան խնամքը Մաթուսաղայի յանձնեց: Ա-
 թուղիկոսին վաստահուժեանը և համարման արժա-
 նաւոր երեցաւ Մաթուսաղա, կ'ըսէ պատմիչը. վասն
 զի « մեծաւ զգուշութեամբ ուսոյց և հասոյց 'ի
 գլուխ կատարման »:

*
* *
*

Կոմիտաս և Քրիստափոր կաթուղիկոսաց մահուը-
 նէն ետքը՝ Եզրի հայրապետութեանը ժամանակ՝
 Յունաց Հերակլ կայսրը հրաման հանեց որ թէ
 Հայք և թէ Ասորիք ժողովին 'ի քաղաքն Կարնոյ՝
 հաւատոյ խնդրոց քննութեան զբաղելու, և նոյն
 ժամանակաց մէջ յուզուած հերձուածքը խափա-
 նելու համար: Այս վախճանիս գիւրաւ հասնելու
 նպատակաւ՝ կայսրն հետը բերած էր Յունաց իմաս-
 տուններ: Այս հրամանը առնելնուն պէս՝ Թէոդո-
 րոս Ռչտունի և ուրիշ նախարարք ժողով գումարե-
 ցին Եզրի քով, և իրենք շուտով գէպ 'ի Կարին ճամ-
 բայ ելլելով, պատուիրեցին Հայոց կաթուղիկոսին
 որ ինքն ալ իր ազգին իմաստուններն ու եպիսկոպոս-
 ներն առնու, և անանկ երթայ ժողովքի. բայց ա-
 ղաչեցին որ չըլլայ թէ առանց Մաթուսաղայի ե-
 րևնայ ժողովքին մէջ: Այսչափ մեծ էր ժամանա-
 կակցաց համարումը իր գիտութեանն և իմաստու-
 թեան վրայ:

Եզր մարդիկ զրկեց առ Մաթուսաղա, թէ իր և
 թէ ուրիշ եպիսկոպոսաց և նախարարաց կամքն ու
 բաղձանքն անոր յայտնելու: Բայց Մաթուսաղա
 որովհետև իր ամէն փոյթն ու խնամքը վարժարա-
 նին բարեկարգութեանը վրայ դարձուցեր, ու անոր
 յառաջադիմութեան համար գիշեր ցորեկ կ'աշխա-
 տէր, յանձն չառաւ անոնց խնդրուածոցը զիջանիլ:
 Աթուղիկոսը երբոր կրկին անգամ մարդիկ զրկեց.

Մաթուսաղա առջի պատճառներուն վրայ իր տկարութիւնն ալ աւելցնելով, տեղը զրկեց Կոմիտաս կաթողիկոսին եղբորորդին և իր աշակերտը՝ զԹէոդորոս, և անոր ձեռքը տուաւ հաւատոյ դաւանութեան թուղթ մը, պատուիրելով որ նոյն թուղթը կարդան ժողովքին մէջ: Ժողովոյն լմրնալէն ետքը՝ Մաթուսաղա եկաւ առ Եզր, և մեծ պատիւ գանեցով իրմէն, Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, ու նորէն իր վիճակը դառնալով, իր նախկին ջանքն ու փոյթը շարունակեց:

Ուռալէեանը իր Պատմութեան մէջ ամբողջ կը գնէ Հաշատոյ դաշակոչքեան գիրը՝ զոր Մաթուսաղա տուաւ առ Հերակլ՝ յանուն Եզրի:

Մաթուսաղա տանուութ տարի Սիւնեաց մարապօլտութիւն ընելէն ետքը վախճանեցաւ:

Նոյն ժամանակներն ծաղկեցան նաև Գրիգորատուր և Յովհան Մայրապօմեցի վարդապետք:

ԳՐԻԳՈՐՍՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ Անձախից ձոր կուչուած գաւառէն. որուն համար աւանդեր է Շապուհ Բագրատունի՝ թէ Մայրապօմեցւոյն և անոր մոլորամիտ վարդապետութեանցը դէմ կուչուած ըլլայ երկար ժամանակ: Բայց իր գրուածներէն բան մը ձեռու ընիս հասած չէ:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՅԻ՝ սրբոյն Գրիգորի եկեղեցւոյն փակակալն էր, և նոյն ատեններն ազգին մէջ յուզուած կրօնական խնդրոց մէջ՝ Յունաց և անոնց ընդունած վարդապետութեանց դէմ կը հակառակէր: Այս վախճանաւ երեք գրուածք ալ շարագրեց, կ'ըսեն Ասողիկ և Վարդան պատմիչները. բայց որովհետև զանազան մոլորական վարդապետու-

Թիւններ կը բովանդակէին այն դրքերը, չհամարձակեցաւ Յովհանն իր անուամբն հրատարակել, այլ անձանօթ անուաններ դրաւ վրանին, այսինքն Խրատ վարդապետ կամ Խրատաւարը, Հաշտաւարաւատ և Նոյննակ¹ : Բայց ազգը չընդունեցաւ այս գրուածները, և անհետ ըրաւ. Եզր կաթուղիկոսն ալ զրկելով զինքը ամէն իշխանութենէ, մասնաւոր տեղ մը վարնաւց :

Ուստի շէտեր կ'աւանդէ թէ Թէոփորոս Ռչաուենաց տէրն և իրեն հետ եղող նախարարք ստիպած ըլլան զԵզր՝ որ Մաթուսաղայի հետ կարնոյ ժողովքը տանի նաև զՄայրագոմեցին, և անոնց աստուածաբանական տեղեկութեամբքը Յունաց գէմ գնէ. և թէ Եզր արհամարհելով զՄայրագոմեցի՝ անոր խօսքը մոխի ըրած չըլլայ, և թէ անով իր և Ռչաուենաց իշխանին մէջ դժտութիւն ինկած է :

Բայց այս գէտքը անհաւատարիմ կ'երևնայ. նախ որ ինչպէս տեսանք, զարմանալի համարման արժանաւոր անձ մը սեպուած չէր Յովհանն, և երկրորդոր՝ Փոստ կոստանդնուպոլսի հայրապետն՝ առ Զաքարիա կաթուղիկոս դրած թղթին մէջ՝ բոլորովին հակառակ վկայութիւն մը կու տայ, թէ Թէոփորոս Ռչաուենի բռնած ըլլայ զՅովհանն, և աղուխասգրոյժմ խարան մը գնելով անոր ճակտին վրայ, ինչուան 'ի կովկաս տքորած ըլլայ :

¹ Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց ցուցակին մէջ (Թիւ 1500) կը նշանակուի. « Յովհաննու Մայրավանեցւոյ գիրք Արմատ հաւատոյ », որ անշուշտ յետին դարուց գրուած է, և հաւանականաբար համանուն Արտանեցւոյն :

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Յովիան Մամիկոնեան պատմիչ: — Իր երկամի-
րոշքեան նիշքը: — Մատենագրական ոճը: — Տպա-
գրոշքիչևք՝ և քարպնակոշիչևն իր գրոշածքին:

Ներսէս Շինող կաթուղիկոսին օրոյն էր Յովհան
Մամիկոնէից եպիսկոպոսն, և նոյն հայրապետին
հրամանաւ պատմական գրուածք մը շարագրեց, որ
կերպով մը Չենոբայ ասորւոյն պատմութեան շա-
րայարութիւնն ըլլալով, նոյն անուամբ Տարօնոյ
պատմոշիչևն կը կոչուի:

Պատմութեանը Յիշատակարանին մէջ կը պատմէ
Թէ Չենոբայ ժամանակէն՝ ի վեր հաճոյական բան մը
սեպուած էր Տարօնոյ մէջ, որ իւրաքանչիւր առաջ-
նորդ՝ իր ժամանակին իշխող գլխաւորին քաջու-
թիւնները և պատերազմունքը և բարեկարգութիւն-
ները գրէ, և Գլխայ վանաց և եկեղեցւոյն յիշա-
տակ Թողու. սասնկով օր օրուան վրայ պատմու-
թիւնը կը շանար, և կը կոչուէր Ասորւոց պատ-
մութիւն. որովհետև ինչուան Թողիկ վանահօր ժա-
մանակ՝ վանքին առաջնորդքն ասորի էին աղգաւ, և
ինքն եղաւ որ Թէ զիրենք և Թէ իրենց կարգերն և
լեզուն հաշածական ըրաւ: Բայց ես, կը յաւելու
Մամիկոնեան, տեսայ որ Խոսրովու ժամանակէն
վեր ինչուան Տրդատայ Թագաւորութեան ամենը
Մամիկոնէից տան մէջ հանդիսարածները՝ գրի վրայ
առնուած չէին. ետքէն տեղեկացայ Թէ Ուռհայի
կողմերը Մարմառա կոչուած կրօնաւոր մը կայ՝ որ

այդպիսի գիրք մը ունի քովը, գնացի քննելու, և տեսայ որ նոյն Իննականեան վանքին մէջ գրուած էր, և հաւանականաբար Թշնամեաց յարձակման կամ աւարառութեանը պատճառաւ անոր ձեռքն ինկած: Եւ որովհետև քովս արդէն տասը գլուխ բան կար գրուած, քսանըութ գլուխ ալ անկէ Թարգմանեցի, և բոլորը մէկէն երեսուն գլուխ՝ մէկ գրքի մէջ հաւաքելով, ինծմէ ետքը եկողներուն յիշատակ ձգեցի:

Բայց մասենադրին յիշատակած երեսունըութ պատճեններէն միայն ութը ձեռուրնիս հասած են. և ասոնցմէ հինգը Չենոբայ անուամբն են, միւս իրեքն ալ Յովհաննու Մամիկոնեանի:

*
* *

Մամիկոնեանի պատմութեան նիւրը. — Գլակայ վանից առաջնորդներուն շարակարգութեամբը կը սկսի Մամիկոնեանն իր պատմագրութեան գիրքը, Չենոբասորւոյն օրուրնէն ինչուան Թողիկ վանահայր, որուն ժամանակ Գլակայ վանքը Թէ շէնքերով և Թէ բարեկարգութեամբ պայծառացաւ:

Անկէ ետքը կը սլաամէ Թէ ինչպէս Փոկաս զՄօրիկ հայկազն կայսրը սպաննեց, և անոր անսարա մահուանը վրէժխնդիր եղաւ Խոսրով Պարսից Թագաւորն. և ուզելով որ Տարօնոյ Մուշեղ իշխանն ալ հետը միաբանի, մարդ զրկեց իրեն այս փափաքը իմացընելու. ապա Թէ ոչ՝ կը սպառնար որ Յունաց երկրէն դառնալու ժամանակ՝ Հայաստանէն և Տարօնոյ երկրէն անցնի աւերելով և քանդելով: Մուշեղ և ոչ պատասխան տուաւ. ու մէկալ կողմանէ սկսաւ երկիրը ամրացընել:

Խոսրով շատ զօրքով Յունաց երկիրը արշաւեւէն ետքը, իր Միհրան քեռորդւոյն ձեռքը երեսուն հա-

զար զօրք տալով՝ ՚ի Տարօն զրկեց, որոնք մէկէն Մեղաի և Աստեղուէք կոչուած բերդերը սփռեցան. ումանք ալ Արձան ըսուած տեղւոյն վրայ գիմեցին: Հոն տեղուանքը բնակող եօթն խոտաճարակ ճգնաւորները՝ մէկէն Տարօնոյ սուրբ Կարասլետ վանքը վաղեցին, և տեղւոյն միաբանիցը իմացընելով, ստիպեցին զիրենք որ փախչին Երթան, և իրենք մնացին նոյն տեղը. վրայ հասան Պարսիկք և սպաննեցին սուրբ ճգնաւորները: Ասոնց արեանը՝ և թշնամեաց ձեռքով Տարօնոյ երկրին մէջ եղած արիւնհեղու-թեանց վրէժն առնելու համար՝ Մուշեղ իր Վահան որդին կանչեց, և յիշեցընելով իրեն թէ ինչպէս շատ տարիներէ ՚ի վեր պատերազմի մէջ մտած և միշտ յաղթական ելած, հիմայ ծերութեան հասակին պատճառաւ ալ չիկրնար զէնք բռնել, իրեն յանձնեց որ Պարսիցմէ վրէժն առնու:

Մամիկոնեանն կը սկսի անկէ ետքը Գայլ Վահանայ հնարագիտութիւնքն և յաղթութիւնները պատմել, աշխոյժ և զուարճաբան ուճով մը. բայց շատ անգամ այնպիսի պարագաներով՝ որ կարծես թէ ստուգութենէ հեռանալով առասպելաց կերպարանք կ'առնուն: Վասն զի երբեմն՝ հարիւր տարուան մէջ հանդիպած գէպքերը՝ իբրև մէկ կամ երկու տարուան դիպուած կը յիշատակէ. երբեմն ալ անոր հակառակ՝ քանի մը տարուան դիպուածոց՝ երկայն ժամանակ կուտայ: Անձինքը շատ անգամ իրարու հետ կը շփոթէ. անոր համար մէկուն ձեռքով եղած դործ մը՝ իբրև ուրիշի ձեռքով եղած կ'աւանդէ: Առանց յերկուանալու՝ առասպելախառն գէպքեր՝ իբրև ճշմարիտ պատմութիւն կը զրուցէ. և ընդհակառակն առասպելաց կերպարանք կուտայ այնպիսի գէպքերու՝ որոնց ճշմարտութիւնն ուրիշ պատմագրաց գրութեաներէն յայտնի է: Երբեմն ալ իր գրոցը մէջ այնպիսի դիպուածոց յիշատակութիւնք կը գտնուին՝ որ իր մահուընէն ետքը պատահած են:

Գլխաւոր մէկ պահասութիւնն ալ՝ շատ տեղերու
 և քաղաքաց ստուգաբանութիւններ են, որոնք ընդ-
 հանրապէս իմաստակական են, և ինքն իբրև իրական
 կ'աւանդէ: Օրինակ իմն, երբոր Վահան քսանեւութ-
 հազար հոգւով՝ Ռեհանայ գէմ պատերազմի կ'եր-
 թար, Հաշատից իշխանը կաշառուելով՝ Ռեհանայ
 գլխոյն տեղ երեսուն հազար դահէկան թշնամիներէն
 աւած՝ ետ կը դառնար, Վահան աստուածային
 նախանձով վառուած՝ թշնամեաց վրայ վաղէց. անոնք
 ալ Վահանայ դառնալով՝ ըսին. « Առ ինչ դարձայք,
 ո՛վ աւելախօսք » . և անոր համար, կ'ըսէ, տեղւոյն
 անունը Առինչք կոչուեցաւ: Նմանապէս երբոր Վար-
 ազայ և անոր համախոհ Պարսից գէմ գնաց պա-
 տերազմաւ, թշնամիքն ահաբեկելով սկսան զրուցել
 թէ կորսուեցանք՝ « Կորեաք » . և թէ այն պատճա-
 րաւ տեղւոյն անունը փնացած ըլլայ « Կորի » :

Այսպիսի անտեղութեանց պատճառ կրնայ սե-
 պուել նաև օտար անձանց ձեռք խառնելը Մամիկո-
 նենի պատմութեան մէջ. մտնաւանդ որ ինքը Յիշա-
 տակարանին մէջ ազասութիւն տուած, կամ աւելի
 լաւ ըսենք՝ ստիպած է՝ որ իրենց ժամանակին գէտ-
 քերը աւելցընեն. և զարմանք չէ որ երբեմն ագէտ
 և անգրագէտ անձինք ալ զեղծած ըլլան իր այս
 թոյլառութեամբը: Խօսքերնուս ստուգութեանը
 գլխաւոր ապացոյց է ձեռագրաց մէջ եղած զանա-
 զան տարբերութիւնները:

Պարզ ու գրեթէ ռամկական ոճ մը ունի Մամիկո-
 նեանն. և իր գիրքը աւելի յարգի կրնայ սեպուել
 իբրև պատմութիւն՝ քան թէ իբրև մատենագրու-
 թիւն:

Յովհաննու Մամիկոնենի պատմութեան գիրքը տպագրուած
 է նախ ՚ի Կոստանդնուպոլիս 1719ին, ու ետքը ձեռագրաց բաղ-
 դասութեամբ ՚ի Վենետիկ 1852ին, Զենոբայ ասորւոյն Տարօ-
 նոյ պատմութեանը հետ: Գաղղիական թարգմանութիւն մ'ալ

'ի Հասարակական Լանկուայի 'ի 1869: Jean Mamigonien, continuation de l'histoire de Daron, traduite pour la première fois de l'arménien par Jean-Raphaël Emine.

ՍԵՖԻՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Սերիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց: — Իր անձին վրայ տեղեկոչիչն: — Պատմութեան նիւրը: — Այդ երկրասիրութեան շարադրութեան մէջ իր ունեցած մասը: — Սերիոսի ոճն: — Պատմական սրժեքը: — Իր գրուածքին տպագրութիւնք և քարգնանոցիւնք և մատենագիտական քննադատութիւնք:

Մեր պատմեաց կարգին մէջ յետ ոսկեղէն դարու մատենագրաց՝ յետագայ պատմիչք կը դասեն զՍերիոս եպիսկոպոս, յիշելով իր Պատմութիւնն 'ի Հերակի, կամ Պատմութիւն Հերակիի կայսեր պատերազմաց ընդ Պարսից. որ և շատոնց անծանօթ մնացած՝ հազիւ ասկէ քառասուն տարի մ'առաջ յերևան էլաւ և հրատարակեցաւ: Իր անձին և ուրիշ գործոց վրայ տեղեկութիւն չունինք, բայց միայն որ Բագրատունեաց ցեղի եպիսկոպոս էր, ինչպէս որ ստորագրած է անունն 'ի գործս ժողովոյն Դունայ՝ Գ Ներսէս կաթողիկոսին ատեն, 'ի կէս է դարու:

Սերիոսի Պատմութեան նիւրն. — Յետ յաւերժա-
յիշատակ գիպուածոց Վարդանայ և Վահանայ, զոր
անմահացուցին ճարտար գրիչք Եղիշէի և Ղազարու,
գրեթէ ամբողջ դար ու կէս՝ ոչ ոք ոճով Հայոց

պատմութիւն մը գրած էր, և թէ գրած ալ էր՝ ոչ միայն մեզի հասած չէ, այլ և ոչ Սեբիոսի, որ է գարուն սկիզբներն ծնած ըլլալու է. ինչպէս կը վկայէ և ինքն. թերևս Հայոց անիշխան ըլլալուն և թշուառութենէ զատ նշանաւոր գործ մը, մանաւանդ աղգային քաջագործութիւն մը չըլլալուն համար՝ յօգուտ հայրենի աշխարհին. բայց Ձ գարուն վերջերը և Կին կիսուն՝ ոչ միայն Պարսից և Յունաց մէջ նշանաւոր գործեր եղան՝ դաշանց և պատերազմաց, այլ և Հայք անոնցմէ նեղեալք կամ ձանձրացեալք կամ անհամբերք՝ թէ՛ ապստամբութեան և թէ՛ քաջութեան գործեր ըրին, որ երկու ինքնակալ պետութեանց մէջ ալ հռչակուեցան և անոնց մտադրութիւնն արթնցուցին: Սեբիոս ետքի և գլխաւոր գործերուն ահանատե՛ս՝ ուղեց զանոնք գրով աւանդել, մանաւանդ ամենէն հռչակաւոր դիպուածն, որ էր Հերակլ կայսեր արշաւանքն՝ ի վերայ Պարսից, անցնելով կրկին անգամ ընդ Հայաստան: Ասոր պատերազմներն ընդ Պարսից, և այս ետքիններուս տէրութեան շփոթութիւնն Ապրուէզ Խոսրով թագաւորին ատեն, և քիչ մ'առաջ ու ետև, ու անոնց տէրութեան նախ տարանալն հարուածովք Հերակլի, ու յետոյ վերցուիլն՝ ի ձեռն նորահաստատ տէրութեան Մահմէտի, գլխաւոր նպատակն են մեր պատմչին. անոր համար ալ իր գրուածն կ'անուանի յոմանց Հերակլ՝ ի Սեբիոսէ ևպիսկոպոսէ ստացեալ:

* * *

Իրմէ առաջ երկայն ատեն ազգային պատմիչ չըլլալն՝ բնական պատճառ մը պիտի սեպուէր Սեբիոսի՝ համառօտաբար յիշելու այն միջոցին կամ առաջին դիպուածներն. և յերաւի իր նպատակած պատմութենէն առաջ՝ Վահանայ մեծին գործքն համա-

առաւ կը յիշուին, և իրմէ վերջն եղածներն. բայց անկէ առաջ ալ Հայոց Արշակունի Թագաւորաց և իրենց ատենի Պարթևաց և Յունաց կայսերաց՝ համառօտ ժամանակագրական ցանկ մը կայ, 'ի Մովսիսէ Խորենացւոյ և 'ի Ստեփաննոսէ Տարօնացւոյ առնուած, ըստ խորագրին, ինչպէս որ գրուած է ապագրելոյն մէջ ալ¹. և ալ աւելի առաջ՝ Հայոց ազգին 'ի Հայկայ սկզբնաւորութեան, և անոր պատերազմին ու իր պայազատաց յիշատակութիւնք կ'ըլլան, հին ու վսեմ ոճով. որ ոչ միայն Սեբիոսի գրածն չէ, այլ Թերևս և ոչ իրեն գրածն 'ի սկիզբն պատմութեան իւրոյ. այլ այն հին և պատուական հատուածքն՝ Ագաթանգեղոսի և Ղազարայ Փարպեցւոյ ծանօթ պատմական գրքերէն գուրս գրուած գործքերէն են. նոյնպէս ժամանակագրականքն ալ՝ անյարմար թուականներով՝ յետին և ոչ շատ հմախ գործ են: Երկուքն ալ անհարազատ սեպելով Սեբիոսի՝ աւելորդ կը սեպենք հոս քննել զանոնք: Իր հարազատ գործն կը սկսի ապագրին Ք գալրութիւն ըսած տեղէն, որոյ երկու առաջին գլուխքն համառօտ յիշատակք են իրաց, և Հայոց իշխանաց կամ մարզպանաց, 'ի մեծէն Վահանայ մինչև ց'Բ Խոսրով Թագաւորն Պարսից. և այս միջոցն գլխաւոր դիպուածն է Վարդան Մամիկոնին (որ կարծի թուն եղբօր Վահանայ) Պարսիկ Սուրէն մարզպանը սպաննելն, և փախչիլն 'ի կողմն Յունաց, որոց օգնութեամբ դէմ կեցաւ և յաղթեց Ա. Խոսրովու Անուշուրուանայ: Այս Թագաւորիս համար կ'ըսէ պատմիչս՝ նման քանի մը ուրիշներու՝ թէ մահուան ատեն հաւատաց 'ի Քրիստոս ու մկրտեցաւ:

1 « Արդ թէ պիտոյ է քեզ ո՛վ ընթերցասէր, երկրորդեցից 'ի պատմագրացն Մովսիսի Խորենացւոյ և Ստեփաննոսի Տարօնացւոյ հաւաստի և ճշմարիտ մատենագրաց՝ զորդի 'ի հարէ ճանաչել »: (Ի սկիզբն Բ. գալրութեան):

* * *

Ասկէ ետեւ ոճով կը պատմէ Սերիոս անոր որդւոյն Որմզդի անխոհեմ նախանձն 'ի վերայ քաջ զօրավարին Վահրամայ՝ որ յաղթեր էր Մաղթաց, և ասոր ապստամբին, և առ Հայոց Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետն ալ դրել ու յորդորելն որ իր հետ միանայ • բայց Հայք, Յոյնք և Պարսիկք միաբանին ընդ Խոսրովայ Սպրուէզի՝ որ կը թագաւորէ փոխանակ հօրը՝ Որմզդի սպանելոյ, և միաբանութեամբ կը յաղթեն ապստամբին Վահրամայ: Խոսրով շնորհակալութեամբ ինքզինքն որդեգիր սեպէ կայսեր Յունաց (Մօրկայ), բայց կասկածանօք պատիւ չիտար Մուշեղի, որուն երախտապարտ էր՝ իր թշնամւոյն հետ չմիաբանելուն համար. Մուշեղ ալ դժարած կ'իմանայ Խոսրովայ թեթեամտութիւնը և կը դուշակէ որ ժամանակաւ Յունաց ալ ամերախտ ու վընասակար պիտի ըլլայ, և խորհուրդ կու տայ որ վերցընեն զան ալ, բայց Յոյնք չեն հաւանիր ու զգուշութեան համար Մուշեղ կը կանչուի կայսեր քով: Յունաց և Պարսից մէջ խաղաղութիւն կ'ըլլայ, զոր և անխուով պահելու համար՝ Հայոց կտրիճ իշխանաց միջէն կասկածաւորները և երբեմն անկասկածելիներն ալ կը ջանան տեղերնէն հեռացընել: Յոյնք կը խաւրեն զանոնք ընդդէմ Բուլղարաց 'ի պատերազմն: Սմբատ Բագրատունի Բաղմայաղթն՝ Հայոց դիւցազանց և հսկայից մէկն, այս վտանգին մէջ չընկնալ ուղեւով՝ աւելի մեծ վտանգներու կ'ինկնայ Յունաց ձեռքը, և երկրորդ անգամ մ'ալ բաղդով ազատելով՝ կ'ապաւինի առ Խոսրով, և մեծամեծ քաջութիւններով անուանի եղած՝ Վրկան աշխարհին մարդպան կ'ըլլայ, Հայոց շինութեան և խաղաղութեան պատճառ, և Պարսից մէջ թագաւորէն ետեւ

Երկրորդ մեծ իշխան, և լին փառօք կը մեռնի հոն-
 փառաց արժանի կը սեպուելի իր Վարադախրոց սր-
 դին, որ յեայ կ'անցնի 'ի Յոււնաց կողմն, և ուրիշ
 Հայ նախարարաց հետ կասկածելի կ'ըլլայ. որոց ո-
 մանք անխոհեմութեամբ ալ գործելով յիրաւի կը
 պատժուին:

Խոսքով լսելով Սօրկայ սպաննուելն 'ի Փոկասայ,
 իր հայրացրին վրէժն աւնուլ կ'ուզէ. պատերազմ
 կը բանայ ընդդէմ Յոււնաց, 'ի ձեռն քաջ զօրավա-
 րին Ռազման Խոսեմայ, որ երկայն տարիներ տազ-
 նապեցրնէ զՅոյնս, շատ երկիրներու ախրելով և ին-
 չուան զԵրուսաղէմ ալ առնելով, ու Քրիստոսի սուրբ
 Խաչը գերելով և տանելով 'ի Պարսկաստան: Այս
 սրբազան գերութիւնը, գարձընելու և Յոււնաց կո-
 րանքը կանգնելու համար՝ Հերակլ սպաննելով զՓո-
 կաս և յաջորդելով, Պարսից, գէմ կ'ելլայ՝ ինչուան
 իրենց մայրաքաղաքը գիւմելու. ուր և կը հասնի յետ
 երկարու երազ յարձակմանց. Խոսքով կը սպաննուի
 'ի Պարսից, տեղը կը դրուի Վաւաթ և յեայ այլք
 որոց հետ հաշտութիւն կ'ընեն Յոյնք: Հերակլ ետ
 կը դառնայ, սուրբ Խաչն ալ կը դարձընէ իր տեղը:

Այս գլխաւոր գործքէն զատ Սեբիոս կը պատմէ
 Պարսից վերջի տկար ժամանակը ու Սասանեանց
 400 տարուան ահարկու տէրութեան վերջանալն՝ ա-
 լելի զօրաւոր տէրութեան ձեռքով, որ է Մահմէտի
 հաստատան. կը պատմէ ասոր ծագումն և առաջին
 զօրավարաց ու յաջորդաց պատերազմներն և աչ-
 խարհակալութիւնքն 'ի Յոյնս, 'ի Պարսս և 'ի Հայս,
 մինչև ցամ Տեառն 660. յիշելով այն ասեմներուն
 Հայ իշխանաց գործերն ալ, որոց գլխաւորքն են նա-
 խայիշեալ Վարադախրոցն, իւր որդին Սմբատ, և
 Թէոդորոս Ռչառունի:

Քաղաքական դէպքերէ զատ կը պատմէ Սեբիոս
 եկեղեցական խնդիրն ալ՝ Հայոց և Յոււնաց հետ միա-

բանութեան համար, ստիպմամբ Աստանդ կայսեր, Հայոց ժողովն 'ի Գուլին և առ կայսրն պատասխանն: Իսկ Եզրի ատեն հանդիպածը հազիւ թէ կը յիշէ: Երուսաղէմի առմանէն ետեւ ալ հոն պատրիարքի տեղ դրուած Մոգեստոսի թուղթ մը մէջ բերէ առ Առնիտաս կաթողիկոս մեր և ասոր պատասխանը¹. Թէ ասոր և թէ ուրիշ կաթողիկոսաց գործերն ալ համառօտիւ յիշէ պատմիչս:

*
* *

Սերիոսի ոճն և պատմական արժեքն. — Սերիոսի լեզուն մերձաւոր է մեր մատենագրութեան ոսկի դարուն հեղինակաց. դեռ կը պահէ այն նուիրական հնութեան ոճն և սարգութիւնը, որ յաջորդ դարուն մէջ կը խառնուի արաբական բազմաբանութեան: Պատմելու եղանակին մէջ ալ ընդհանրապէս համառօտ և ուժով երագութիւն մ'ունի, որ կարծես թէ իր դիւցազին՝ Հերակլ կայսեր՝ արագարաւ արշաւանացը կ'ուզէ նմանցընել: Առանց երկար խորհրդածելու կամ նկարագրելու՝ իրաց և անձանց որոշ և ճշգրիտ կերպարանքը կը յայտնէ, անկողմնասէր կամ անաչառ տեսութեամբ, որ ինչպէս ամէն պատմիչ կը վայլէ՝ մեր հին պատմչաց այլ ձիրքն է, բայց դժբաղդաբար ոչ յեսնոց ալ: Ի ժամանակագրութեան թէ և տեղ տեղ կը յիշէ Յունաց կամ Պարսից թագաւորին թագաւորութեան տարին, բայց ոչ ամէն տեղ, և ոչ ալ Հայոց թուականը կը բանեցընէ. որով ամէն պատմածին տարին որոշ չը դուշակուիր, և մութ կը մնայ. մանաւանդ երբ այն դիպուածներն ուրիշ պատմիչներէ յիշուած չըլլան:

¹ Այս թուղթն ալ աւելցընելու է Առնիտասայ կաթողիկոսի ուրիշ հարազատ գրուածոց հետ՝ զոր յիշեցինք գրուածքիս մէջ յ'էջ 405:

Կան ալ այսպիսի դիպուածներ. և ասոնք են ըստ պատմականին աւելի արժէք տուողն Սեբիոսի պատմութեան, ուսկից ասած են շատ բան թ դարու պատմիչքն, Յովհաննէս կաթողիկոս, Թոմա Արծըրունի և այլք. և կան քանի մը կարևոր ազգային դիպուածք՝ որ ուրիշներէ յիշուած չեն, և ոչ ալ դեռ մեր ընդհանուր պատմութեան մէջ անցած: Հերակլ կայսեր արշաւանաց մէջ ալ՝ թէ և շատ բան յիշուած է ՚ի Բիւզանդացւոց, բայց կան նոր և կարևոր գիտելիք՝ տեղեաց և գործոց, որ արևելեան կայսերութեան և արևելից պատմութեան այն ժամանակին պիտանի լոյս կ'ընծայեն, և պէտք է պատմասէրք յարդեն զանոնք:

Սեբիոսի պատմութիւնը տպագրած է ՚ի Կոստանդնուպոլիս յամին 1851 բանասէրն Թադէոս Միհրդատ Միհրդատեանց, բաղդատութեամբ երկուց օրինակաց, մէկն գրուած յամի 1568, միւսն 1672: Բուսերէն ալ թարգմանած և տպագրած է ծանօթութեամբք ՚ի Փեթրպուրկ, յամի 1862, աշխատասիրութեամբ գիտնական ազգայնոյ Ք. Պատկանեան, որ ՚ի 1879 հայ բնագրին երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ հրատարակեց նոյն քաղաքին մէջ: Այս երկրորդ տպագրին մէջ՝ որ ըստ ընթերցուածոցն էական տարբերութիւն մը չունի յառաջնոյն, նշանակուած են այն ամէն հատուածներն՝ որ ՚ի Սեբիոսէ ետք եկող պատմագրաց փոխ առնուած են ՚ի գրոց նորա, առ Թովմայի Արծրունւոյ, Յովհաննու կաթողիկոսի, Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ և Վարդանայ:

Պատկանեանի ուսերէն թարգմանութենէն զատ, Հիւպըլման գերմանացի հայագէտը մասնական թարգմանութիւն և տեսութիւն մը հրատարակած է: Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kreige der Araber. Aus dem Armenischen der Sebeos, von D.^r H. Hübschmann. Տիւրքիէ գաղղիացին ալ ալ և ալ թարգմանութիւններ ըրած է Սեբիոսի գրքէն իր Recherches sur la Chronologie arménienne գրոցը մէջ:

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒՅԻ

Կաղանկատուացի և իր ժամանակը: — Պատ-
վոչքեան նիշքը: — Աղուանք և իրենց ծագուելը և յա-
ռաջադիմութիւնը: — Իրենց նոր հարստութիւնը: —
Կաղանկատուացոյն պատմական արժեքն և ոճը: —
Մատենագրական շեղում: — Շարունակութիւնն պատ-
վոչքեանն Աղուանից: — Կաղանկատուացոյն գրոցը
տպագրութիւնք 'ի հայ և յօտար շեղումս, և քննադա-
տական տեսութիւնք:

Գարուս մատենագրաց նշանաւորներէն մէկն և
պատմաց ամենէն նշանաւորն է Մովսէս Կաղանկա-
տուացի, որ Սեբիոսի նման՝ ինչուան ասկէ երեսուն
կամ քառասուն տարի առաջ՝ շատոնց անձանց
մնացած և կորսուած կը սեպուէր, և միայն 'ի նախ-
նեաց կը յիշուէր 'ի շարս պատմաց, թէպէտև ա-
նոնց իսկ շատերուն ալ շատ ծանօթ եղած պիտի
չըլլայ, որովհետև ոչ անկէ վկայութիւն մը կը բե-
րեն, և ոչ ալ ստոյգ ժամանակը գիտեն. այլ ոմանք
ճշմարտապէս այս է գարուս կը ցուցնեն, և ոմանք
տամերորդ գարուն. ինչու որ իր անուամբ ընծա-
յուած գրոց պատմութիւնն՝ ինչուան ժ. գարուն
վերջերը կը հասնի. յորմէ նաև հիմակուան բանա-
սիրաց ոմանք ալ ժ. գարու հեղինակ կը սեպեն զսա,
մատնաւորապէս Մխիթարայ Այրիվանեցոյ ժամա-
նակագրութեան խօսքին նայելով, որ ՆԼ և ՆԾ (980-
1000) թուականաց մէջ կը գնէ, ըսելով. « Աստ Ա.

ղուանից պատմագիր Մովսէս Կաղանկատուացի, և Գրիգոր Նարեկացի» , և այլն: Թէ և նոյն ինքն Մըխիթար ուրիշ տեղ՝ ՚ի շարի պատմագրաց Հայոց, աւելի վեր կը գնէ զսա, յառաջ քան զՂեւոնդ՝ և զՅովհաննէս կաթողիկոս: Արդ մենք աներկբայ ենք որ բուն Աղուանից պատմիչն Մովսէս էր ՚ի Կաղանկատուք գեղէ բնիկ Ռւտի գաւառին, և Պարտաւայրաքաղաքի ու Տրտու գեաոյն մօտ (որ հիմա Թարթաւ կ'ըսուի), իսկ գեղն ալ ըստ ծանօթից այն կողմերուն՝ հիմայ Պարունկաթաղ կամ Վարունկաթաղ կ'ըսուի եղեր. և եօթներորդ դարու մէջ մեռած է, հաւանօրէն և ծնած: Աղուանից Վերոյ կաթողիկոսին քով՝ փոքրաւորի պէս կ'երևի՝ անոր հետ Խաչրաց բանակը դացած ատեն յամի 629. վասն զի իբրև ականասես կը ստորագրէ և կ'ըսէ ալ. « Անդ տեսաք զբաղմոցս նոցա » , և այլն: Իսկ իր պատմութիւնը դադրեցուցած է 683-Յ Թուականին միջոց, ինչպէս կը յայտնուի պատմածէն և ոճէն և գրոց բաժանմունքէն, որ երեք գիրք են. երկուքն մեծաւ մասամբ իրենն է հարազատ. երրորդն որ ետևի երկու կամ երեք հարիւր տարուան դէպքեր կը պատմէ կամ կը յիշէ համառօտաբար, ուրիշի գրած է, որ և իրեն համանուն ըլլալով՝ նոյն մէկ անձն կարծուած է:

*
* *

Կաղանկատուացոյն Պատմութեան նիշքն. — Հին ատեն արևելեան իշխանութիւնքն ալ իրենց ցեղին և իշխանութեան գործոց առանձին յիշատակագիր և պատմիչ ունէին. մեր ազգին մէջ ալ ոչ միայն Թագաւորն՝ այլ և գլխաւոր նախարարք իրենց ազգաբանութիւնը և ժամանակագրութիւնը խնամով գրել կու տային, և այսպէս ընդհանուր ազգային

պատմութենէ զատ՝ կային այլ և այլ մեծամեծ ցեղերու մասնաւոր պատմութիւնք ալ, ինչպէս Սիւնեաց, Արծրունեաց, Մամիկոնեից, Բաղրատունեաց, և այլն. յորոց ոմանք ինչուան մեզի հասած են. ասոնց մէջ ամենէն հինն է (բաց յանկատար պատմութենէն Մամիկոնեից կամ մանաւանդ Տարօնոյ) մեր հեղինակին Պատմութիւնն Աղոռանից: Այս ազգս որ հին կովկասեան ազգաց մէջ զօրաւորագոյնն էր, մինչև մեծին Պոմպէոսի զէնքերն իր վրայ դարձընել տուաւ, և ծանօթ Յունաց և Հռովմայեցաց, կ'արժէր իր առանձին պատմիչն ունենալ. բայց թէ ինչուան մեր հեղինակին ժամանակ ունեցէր էր ոճով ժամանակագիր մը, շատ հաւանական չէ. վասն զի կէս լեռնցի և բարբարոս խտալեղու ազգ մ'էր. ծագումն ալ ոչ շատ ծանօթ. սակայն մերձաւորութեամբ մեր ազգին և ազգախառնութեամբ՝ ընտելացած քաղաքական օրինաց, ևս առաւել քրիստոնէական կրօնից ընդունելութեամբ. զոր թէպէտ և անմիջապէս առաքելոց աշակերտաց քարոզութեամբ ընդունած էր, ըստ աւանդութեան Պատմիչիս և այլոց, այլ շուտով խափանուած էր սուրբ կրօնքն, մինչև մեր Ղուսաւորիչն Գրիգորիոս անոնց ալ կըրկին լուսատու եղաւ, և իր համանուն թուր անոնց առաջին կաթողիկոս դրաւ. յետոյ մեր ուսմանց լուսատու կամ դպրութեանց հայր Ս. Մեսրոպայն՝ նոյնպէս եղաւ անոնց ալ, դրեր ստեղծելով, թարգմանութիւն ընելով Ս. Գրոց, և ալխազուր լեզուին կանոնաւորելով ըստ կարելոյն, Այն ատեններն մեր ազգային տէրութիւնն տկարացած և վերջի շունչն հասած էր. իսկ Աղուանք՝ իրենցմէ աւելի հիւսիսային և հեթանոս կովկասաբնակներէն նեղուած՝ իրենց լեռներէն իջնելով անցեր էին զՎուրգետ, և Հայոց Ուտի, Փայտակարան և Արցախ նահանգաց՝ քիչ շատ տիրած, որոց վրայ իշխեցին նաև

յետագայ դարուց մէջ՝ իրենց այլ և այլ իշխանական
 հարստութեամբք, մինչև գրեթէ յ'ժԲ և ժԳ դար-
 և բոլոր այս իշխանութեան այն հին հայկական նա-
 հանգներն՝ կոչուեցան Աղուանք կամ Աշխարհ Ա-
 ղուանից, փոխանակ լեռնային և կովկասեան աշ-
 խարհին, ուր Քրիստոսի դալստենէն դարերով ա-
 ոաջ ալ հին Աղուանք թագաւորութիւն ունէին:
 Ե, Չ, Է դարերն են նոր Աղուանից ծաղկած և վայե-
 լուց ժամանակն. որոց վերջերը մեր հեղինակն՝ ահա-
 նատես մեծամեծ քաղաքական դիպուածոց և իր
 դիւցազնացուցեալ Ջուանչէր իշխանապետին, շար-
 ժեցաւ գրելու իր ազգին պատմութիւնը. թէ և ճշշ-
 դակի ըսելով՝ այն ատեն Աղուանք կոչեցեւոց մեծ
 մասն Հայք էին, և հայերէն կատարուէին կրօնական
 և քաղաքական մեծ պաշտամունք. իսկ Աղուան լե-
 ղուն երթալով կը նուազէր, թէ և ինչուան հիմայ
 կը լսուի քանի մը տեղ՝ Կուր գետոյն երկու կողմն
 ալ, և Ուտիք կամ Ուտէացւոց լեզու կ'ըսուի: Ս-
 Մեսրովալայ քարոզութիւնը յիշող հեղինակաց ա-
 նուանեալ Գարգարացւոց, Գարգմանաց, Ուտէա-
 ցւոց և Աղուանից լեզուքն՝ ամենն ալ նոյն կը սե-
 պուին, և հիմկու մնացորդէն անտարակոյս կ'ըլլայ՝
 որ անոնց վկայածին համեմատ՝ խեցքեկ, կոկորդա-
 խօս, աշխաղուր լեզու մ'էր, և անարժան կ'իրթ մը-
 տաց գործածութեան: Այս պատճառներով գրեթէ
 հարկ էր որ Կաղանկատուացին ալ իր պատմութիւ-
 նը հայերէն գրէր. ինքն իսկ ազգաւ Հայ էր՝ Ուտե-
 ցի ըլլալովն. իսկ Ուտիք և մերձակայ դաւառաց բը-
 նակիչք՝ ըստ մեր պատմչաց աւանդութեան, և նոյն
 իսկ հեղինակիս, սերեալ են յԱռանայ, զոր Վաղար-
 շակ առաջին Արշակունի թագաւոր մեր՝ կարգեց վե-
 րակացու կամ իշխանապետ Աղուանից. և ասկէ կը
 սկսի մեր հեղինակն ալ իր աշխարհին իշխանաց կամ
 թագաւորաց ազգաբանութիւնը կամ շարակարգու-

Թիւնը • վկայելով ընդ Խորենացւոյն՝ որ յիշեալ Առանն այլ էր 'ի ցեղէ Սիսակայ Հայկազնոյ՝ յորմէ և Սիւնիք • իսկ անկէ (Առանէն) առջի Աղուանից պատմութեան համար, կը խոստովանի որ « չունիմ ինչ ասել զստոյգն 'ի պէտս լսողաց, մինչև ցՎաղարշակ արքայն Հայոց » :

Թէպէտ անկեղծ և խոհեմահիան խոստովանութիւն, այլ և կը ցուցընէ թէ որչափ նուազ էր Աղուանից Մովսէս պատմչին հմտութիւնն քան զՀայոց պատմչին Մովսիսի Խորենացւոյ, որ Վաղարշակէ առաջ ալ իր ազգին պատմութիւնը դտեր էր մինչև 'ի նահապետաց դարն և 'ի ջրհեղեղն հանելով, և Հայկազանց ատենն ալ կը յիշէ զԱղուանս: Վաղանկատուացին յուսահատելով այս հին ժամանակներէն լոյս հանել՝ իր Պատմութեան (որ երկու գիրք բաժնած է) սկիզբը՝ երեք գլուխ համառօտիւ կը կարգէ նահապետաց անուանքն և թուականը, սկըսեալ յԱդամայ • յետոյ Նոյի երկից որդւոց ցեղերը • և թէ որ ազգեր գիր ու դպրութիւն ունին • այս կարճ և անկատար յիշատակներն ալ առած է իրմէ առաջ թարգմանուածներէ, և Յունաց զպակասան ըսուած ժամանակագրութենէն: Զորրորդ գլխոյն մէջ կ'իմացընէ վերը ըսածնիս վան Առանայ, և թէ 'ի Սիսակայ էր, և սա ալ 'ի Յաբեթայ: Հինգերորդ քանի մը տող կարճ գլխով կ'իմացընէ Աղուանից աշխարհին բնական գիրքը և բերքը • զոր արժան էր երկարորէն նկարագրել, և դժար ալ չէր իրեն: Յաջորդ գլխով կը խոստովանի դարձեալ թէ նաև յԱռանայ մինչև 'ի Վաչագան թագաւոր ալ՝ « պատմութիւն ճշմարիտ ... այլ ինչ ոչ դասք » • և չգտնելուն պատճառն ալ կու տայ (ետևի գլխուն մէջ), թէպէտ « յոյժ ցանկալի էր ըստ կարգաց գիտել զպատմածս որ ինչ յԱռանայ նախագահութենէն ցայսոր գործք • բայց արևելեայցս բազմազգութիւն

ամբոխեալ ցուցանէ զորսէսն , և կտակարանացն հրկիզութիւնք : Սակայն յայսմ վայրի նորաստաւորէ մեզ քերթողահայրն Մովսէս՝ զպատերազմէն Արտաւազգայ (Ա) ընդ Հռովմայեցիսն » , և այլն : Եւ կարճ խօսքով կը յիշէ որ Աղուանք ալ օգնական էին Հայոց այն պատերազմին մէջ : Յետոյ ջանալով կը դանէ ուրիշ սրատմական մանաւանդ կրօնական դիպուածներ ալ , Քրիստոսի առաջին հինգ դարուց մէջ , և նախ քան զՎաչագան եղած , և կարգաւ կամ ետև առաջ կը յիշէ զանոնք . շատ աեղ իբմէ առաջ գտած յիշատակագրութիւնքն օրինակելով : Այսպէս են Թագէոս առաքելոյ աշակերտ Եղիշէի դալն և զԱղուանս լուսաւորելն քրիստոնէութեամբ , իր նահատակիլն , և յետ ժամանակաց նշխարացը յայտնուիլն . Ուսնայր Թագաւորի հաւատալն ՚ի Քրիստոս , և մկրտիլն ՚ի Ս . Լուսաւորչէն մերմէ . Տրդատայ և իր յաջորդացը գործերն յԱղուանս . Գրիգորիսի հայրապետ կարգիլն Աղուանից , և նահատակիլն ՚ի Մազբէթաց . և իր և իրեն բերած շրթոց նըշխարաց ծածկուիլն ու Վաչագանայ ատեն յայտնուիլն . ասոր հօր Վաչէ Թագաւորին տկարանալն ՚ի հաւատս և դարձեալ զօրանալն , և մեր Գիւտ կաթողիկոսին ապ նա գրած Թուղթն , որոյ համար սրարաական եմք հեղինակիս : Որ և հոս հաննելով՝ նորէն (գլ . ժԵ .) Յաբէթէն սկսեալ Հայոց նահապետներ և Հայկազուն Թագաւորները կ'անուանէ . կը յիշէ զԱռան ՚ի նոյն Հայկազանց . և ապա Արշակունեաց ցեղէն Թագաւոր մը Աղուանից՝ Վաչագան քաջ , որ իբրև Ք դարուն կիսուն Թագաւորած է՛ երևի , և անոր սրայազատները կը համրէ՝ մինչև յ'Գ և մեծն Վաչագանն , որ կ'ըլլայ տասներորդ ՚ի Թագաւորս , և Ս դարուն վերջերն իշխանութեան հասած : Ասոր գործերը մանրամասն կը պատմէ (ժԶ-ԻԶ ԳԸԼ խոց մէջ) , թէ քաղաքաշինութեան , թէ ուսմանց

զարդացման և թէ մանաւանդ կրօնական բարեկարգութեանց, հեթանոսութեան հետքը ջնջելով, եկեղեցիներ շինելով, ժողովք մ'ընելով 'ի Պարտաւ, Կրիգորիսի և ուրիշ սրբոց անյայտ եղած նշխարքները փնտռել տալով: Շատ հետաքննական է Աղուանից քրմաց մասնահատութեան հեթանոսական և անգութ սովորութիւնն՝ զոր ջնջեց Վաչագան: Այս թագաւորիս գործերը յիշելէն ետև՝ կ'անցնի պատմիչն Ս. Մեսրոպայ քարոզութեանը յԱղուանս, և անոր աշակերտաց բնակութեանն 'ի Չղախ (Խաչեհուս կողմերը), և նահատակուիլն 'ի Հոնաց՝ որ հոն արշաւեր էին, զորս և Եզեկիէլ մարգարէին սուած անուամբ Իոսմուսոբեան և Թորելական զօրք կ'անուանէ. և ասոնց զօրավարին հաւատալն 'ի Քրիստոս և նահատակիլն: Հոս կը լմըննայ Ա գիրք պատմութեանն. թէպէտ և Երկրորդին առջի գլխոց մէջ ալ դարձեալ Մեսրոպայ յիշատակ կ'ըլլայ, և անկէ առաջ Վարդանանց, զորս հարկ էր յիշել նախ քան զգործս Վաչագանայ. յայտնապէս շփոթութիւն կայ գլխակարգութեանց մէջ, նաև պակասութիւն գրոցն. վասն զի ոչ Վաչագանայ մահն և ոչ յաջորդքն կը յիշուին, այլ պատմութիւնն կ'անցնի 'ի կէս Չ դարու, 'ի սկիզբն Հայոց թուականին, երբոր Աբաս կաթողիկոս նստաւ Աղուանից և աթուռն 'ի Չօլայ փոխեց 'ի Պարտաւ, ուր և ժողովով մերժեց աղանդաւորները, որոց համար գրեր էր առ նա կաթողիկոսն Հայոց: Ասկից ալ դարձեալ 73 տարուան միջոց մ'անցնելով՝ կու գայ իր ժամանակ զինքն ամբիջեցնող գիպուածները պատմելու, ինչպէս ինքնին կը վկայէ (գլ. Թ.) խոստովանելով թէ « Մուսայայ զկարգ բանին » . և կը սկսի Քրիստոսի 625 թուականէն պատմել Պարսից Բ Խոսրովու և Հերակլ կայսեր պատերազմները, Յունաց տկարանալը և օգնութիւն խնդրելը 'ի Խաղբաց, որք կ'արշաւեն

'ի Վիրս և յԱղուանս, երկու կողմէն նեղեալ Խոս-
րով՝ իր բնիկ աղգէն, ընտանիքէն և յորդուոցն ալ կը
մերժուի ու կը սպաննուի. այս ողբերգական դէպ-
քը ճարտար կը պատմէ հեղինակս (գլ. ԺԳ.) : Խոս-
րովայ սպանութեամբ իր բռնութենէն գերեալ և
կասկեալքն կ'արձակին. ասոնցմէ է Աղուանից կա-
թուղիկոսն ալ Վիրոյ, որ երկար տարիներու տա-
ռապանքէ ետև կը դառնայ իր եկեղեցին բարեկար-
գելու. բայց Խաղիրք իր հայրենիքը պաշարած են,
կը ստիպուի իբրև գերի երթալու անոնց ահաւոր
խաքանին որդուոյն բանակը, և պատիւ գանելով կը
դառնայ տեղը : Այս ուղեգնացութեան ընկեր էր
մեր պատմիչն այլ, որ շատ հետաքննական և պիտանի
տեղեկութիւններ կու տայ այն ատենուան ամենէն
զօրաւոր աղգին՝ Խաղրաց վրայօք :

*
* *

Ասոնք յիշեւէն ետև կը սկսի Աղուանից նոր հա-
րըստութեան սրամուտիւնը, որ նոյն վերոյիշեալ
Խոսրովու Միհրան անուն աղգականաց մէկէն առաջ
եկած է, անոր համար Միհրական ցեղ կ'ըսուի. որ
և նախ փախչելով 'ի Խոսրովայ, վերջը անոր հաւա-
նութեամբ կը բնակի մեր Գարգման գաւառը՝ 30000
տուն հետը բերած, որովք կը զօրանայ. մինչև իր
թուևորդին Վարգան՝ խարդախութեամբ կը ջնջէ
Աղուանից թագաւորաց ցեղը՝ որ Առանշահիկ կ'ը-
սուէր, և ինքն կը տիրանայ. ասոր թուև Վարաղ՝
կ'ընդունի զբրիստոնէութիւն մկրտուելով 'ի Վի-
րոյէ, և կը կոչուի Վարաղ-Գրիգոր. ասոր որդին է
Չուանշէր քաջն և մեր պատմչին դիւցազնն, որոյ
գործերը երկար կը պատմէ : Արժանի իսկ մտադրու-
թեան, դժուար դրից և ժամանակի մէջ ըլլալով՝ յո-
րում չորս մեծամեծ տէրութեանց հետ վարուելու

էր, որ են Պարսիկք, Յոյնք, Խաղիւք և նոր անբա-
 ւեառող Արաբացիք. որոց ամենուն հետ ալ ճարտա-
 րութեամբ կը յարմարի Չուանչէր, ամենուն իշխո-
 ղաց քով ալ կ'երթայ զանազան անգամ, ամենուէն
 փրտը կը շահի, ամենէն ալ մեծ պատիւ և ընծաներ
 առնելով կը դառնայ իր աշխարհը շինելու շէնցընելու.
 եկեղեցեաց շինութեան և բարեկարգութեան ալ
 պարասելով՝ օգնական կ'ունենայ պաշտօնասէր ե-
 պիսկոսպոսներ և քահանաներ. որոց աղօթիւք և ջա-
 նիւք կը յայտնուին. Ս. Մեսրոպայ աշակերտաց
 ծածկած նշխարները և խաչը, որոց համար եկեղե-
 ցիք կը շինուին: Իսոյց յամենայնի բարեբաղդն Չու-
 անչէր՝ դժբաղդ վախճան մը կ'ունենայ՝ դաւաճա-
 նութեամբ սպաննուելով, զոր ոչ միայն կենդանի
 կերպով նկարագրէ պատմիչն, այլ և մեջ կը բերէ
 քերթողական ողբ մը՝ զոր երգեց « ճարտասան ոմն
 'ի մեջ անցեալ՝ որ անդեակ էր արհեստական իմաս-
 տից, Գաւրակ անուն կոչեցեալ, հնարագիւտական
 վարժիւք յաջողակ, և վերժանական քերթութեամբ
 յառաջագէմ. . . սկսաւ նա երգել ըստ ալփափե-
 տաց գլխակարգութեանց զողբս զայս », և այլն.
 զոր յետոյ առանձինն կը յիշենք: Չուանչէրի կը
 յաջորդէ եղբօրորդին՝ Աարաղ-Տըդատ, զոր կը նե-
 ղեն Հոնք արշաւանօք, իբր թէ 'ի վրէժ մահօւան
 հօրեղբօրն. իսկ նա խորհրդակցութեամբ իշխանաց
 և կաթողիկոսին՝ պատգամաւոր կը խաւրէ մինչև 'ի
 Վառաչան մայրաքաղաք Հոնաց (Թարքուի մօտ)
 Մեծկունեաց դաւառին. եպիսկոպոսը՝ Իսրայէլ, որ
 սրբութեամբ վարուց և ճգնութեամբ անուանի է-
 ղած էր շատոնց: Իսրայէլ ոչ միայն հաշտութեան
 դաշինք հաստատել կու տայ, այլ և զբաղումս 'ի
 Հոնաց դարձրիէ 'ի քրիստոնէութիւն իրենց ծառա-
 պաշտութենէն և Թանգրի-խան հսկայ չաստուծոյ
 պաշտամանէն. մինչև թագաւորն Հոնաց ինքնին եկե-

ղեցիներ կանգնել կու տայ, և կը խնդրէ Սղուա-
նից և 'ի Հայոց կաթուղիկոսէն՝ որ զԻսրայէլ իրենց
հովիւ տան: Սղուանք շատ դժարութեամբ և վա-
խով կը հաւանին, բայց խնդրելով որ երբեմն եր-
բեմն իրենց ալ այցելութիւն ընէ սիրելի եպիսկո-
պոսն:

Հոս (գլ. ԽԵ.) կը լմընայ ըստ մեզ Կաղանկա-
տուացւոյն պատմութիւնն. իսկ Բ գրոց ետքի գլուխ-
ներն (ԽԶ-Ծ.) որ կրօնական խնդրոց վրայ գրուած
ներ են, կամ կարգէ գուրս գրուած են, և կամ ա-
ւելի հաւանօրէն՝ ուրիշէ աւելցուցած են. մանա-
ւանդ որ մէկուն մէջ (ԽԷ.) ինչուան Ը դարու վերջե-
րուն յիշատակ կայ: Վերջին երկու գլուխներն (ԾԱ,
ԾԲ.) Երուսաղէմի եկեղեցեաց և Սղուանից անուամբ
հոն եղած վանաց յիշատակն են, որք անդէպ չեն
մեր պատմէն կարգած ըլլալ 'ի լրումն պատմու-
թեան Սղուանից:

*
*
*

Կրտսանկատորչացոյն պատմական սրժեքն, և ոմն.
— Նախագրեալ համառօտութենէս կ'իմացուի որ
պատմիչս մասնաւոր ազգի կամ ցեղի մը դիտուած-
ներ պատմելով, և անոր հետ հիւսիսային Կովկա-
սեան ազգաց և մանաւանդ Հոնաց վրայ տեղեկու-
թիւններ տալով, աներկբայապէս շատ հետաքննելի
և պիտանի գրուած մը թողած է. և հարկ է ընդհա-
նուր պատմչի մը՝ առ նա դիմել այս տեղեաց և ժա-
մանակաց վրայ գրելու համար. զոր և ոչ ուրիշ մէկն
գրած է, կամ մեղի հասուցած: Այս ծանօթու-
թիւններս ալ աւելի յարգ մ'առին հիմայ Բուսաց
տիրելոյն Սղուանից և Հոնաց աշխարհաց վրայ, և
Փեթրապօլիի ճեմարանին քննասէր ուսումնականք
շատ լոյս պիտի առնուն 'ի Կաղանկուատացւոյն, շնոր-

հասարակ ըլլալով թէ հեղինակին և թէ անոր ռուսերէն թարգմանչին, մերազգի բանասիրի Ք. Պատկանեան: Սեբիոսի այն ժամանակակից ըլլալով է գարուն կիսուն հանդիպած մեծ յեղափոխութեանը, Սասանեանց տէրութեան կործանելուն և Արաբացոց կանգնելուն, կարևոր են Մովսիսի պատմածներն ալ գոնէ իբրև վստահանալի հաստատութիւն մը ուրիշներուն պատմածին: Մեր ազգային պատմութեան գալով, աւելի եկեղեցական դիպուածոց տեղեկութիւն կ'առնուիք հեղինակէս քան քաղաքական. և թերևս երկուքէն աւելի՝ մատենագրական. վասն զի ոչ միայն Ս. Մեսրոպայ և աշակերտացն վրայ նոր ծանօթութիւններ կու տայ, այլ և ոչ սակաւ Ե, Ջ, է գարուց Հայոց հեղինակաց թըղթեր և գրուածներ կ'աւանդէ մեզի, զոր ուրիշ տեղէ չունէինք. այսպիսիք են թուղթքն Գիւտայ, Աբրահամու Մամիկոնէից Էպիսկոպոսի, Մասթէի երիցու առ Վաչագան, Յովհաննու կաթուղիկոսի Հայոց առ Աբաս կաթուղիկոս Աղուանից, Աբրահամու կաթուղիկոսի թուղթն, Յոհ. Մայրադամեցոյ գրուածն վասն Պատկերաց պաշտաման, և այլն: Ասոնց կարգը, և թերևս աւելի վեր գնելու է վասն նորութեանն և աշխուժին՝ վերոյիշեալ Բաւթակայ ողբն՝ ի Ջուանչէր, այբուբենից գլխահարգութեամբ անատեալ, ըստ ոճոյ Կոմիտաս կաթուղիկոսին երգած Հալիփսիմեանց Անյիւ, շարականին. քան զոր աւելի ազատ և արձակ կ'երևի Բաւթակայ ողբերգըս, բայց ոչ ինչ ընդհատ ներգաշնակաւոր և արուեստաւոր: Արժան է յիշել՝ որ ձեռագրաց ոմանց մէջ մինչև ՚ի Ճ առն կը հասնի ողբս, իսկ ոմանց մէջ մինչև ՚ի Ք հասուցած է. սակայն այս երկրորդ մասն առջինին չինմանիր, և յայանապէս օտար և նոր գրչի հիւսուած է: Հեղինակին հմտութեանը գալով՝ շատ ընդարձակ ասպարիզի տէր չէ, և ոչ յու-

նական լեզուի և դարութեանց հետամուտ. սխալ կարծեացն մէջ նշանելի է Ալանաց և Աղուանից շփութութիւն (Ս. գիրք, Ը գլ.) մեր Բ Արտաշիսի պատերազմը և Սաթինկան խնամութիւնը պատմելու ատեն: Ուրիշ կողմանէ՝ բաւական անաչառ և ուղղական ոգի և լեզու կը բանեցընէ, առանց երկար և բարակ խեղամտութեանց:

* * *

Ըստ ոճոյ մասենադրութեան՝ Կաղանկատուացւոյն լեզուն յստակ և հարուստ է, և դեռ առաջին ընտիր դարուց հայկաբանութիւնն կը փայլէ՝ ի նմա, բայց ոչ բոլորովին. վասն զի տեղ տեղ, թէ և քիչ, մթաբանութիւն ունի, և աւելի շատ տեղ ճոխաբանութիւն մը, որ թէպէտ իրմէ վերջններուն պէս չափազանց չէ, բայց և ոչ առաջնոց չափ ճշգրտ և սքանչելի պարզութեամբ: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ կենդանի և վառվռուն զրուցուածք մ'ունի, և աշխոյժ ու դրեթէ բանաստեղծական նկարագրութիւններ՝ ուր որ նորանչան բան մը տեսնէ կամ երևակոյութիւնն դրդի. ինչպէս Պարսից յեախն և Հադարացւոց առաջին դիպուածները պատմել սկըսելու ատեն (Բ. Թ.) կամ Չուանչէրի՝ Խալիֆայէն առած ու բերած ընծաները տեսնելով, որ են պապկայն (թութակ,) փիղն ու տաճիկ երիվարներ, զորս զմայլմամբ և ճշգրիտ երևոյթներով կը նկարէ: Խոսրովու և Չուանչէրի սպանութիւններն ալ աղէկ և սրտառուչ պատմուած են, բայց ետքինին մէջ մթաբանութիւններ կան. Հոնաց և Խազրաց սովորութիւններն ալ թէ՛ ըստ նորութեանն և թէ՛ ըստ դրութեանն հաճոյ են կարգալու:

* * *

Շարունակորէրէն պատմութեանն Աղուանից . —
 Ինչպէս 'ի սկզբան ըսինք՝ Կաղանկատուացւոյն պատմութեանն ետև Գ դիրք մ'ալ աւելցուցած է 23 դէսով, որ համառօտ և աւելի ստորին ոճով՝ Աղուանից յետագայ դիպուածները կը պատմեն, ինչուան 'ի կէս ժ դարու կամ աւելի անդին: Բայց առջի դէսոց մէջ հեղինակն Մահմէտի ծագման և անոր յաջորդաց պատմութիւնը կ'ընէ. յետոյ կրօնական գէպքերու կ'անցնի որ 'ի սկիզբն Ը դարու հանդիպեցան, պատճառաւ Աղուանից կաթողիկոսին ընդունելուն զժողովն Քաղկեդոնի և Հայոց Եղիա կաթողիկոսին դաշուն յԱղուանս ու ուրիշ կաթողիկոս գնելը, և ասոնց ըրած ժողովները: Յետոյ կը պատմէ (ուսկից որ Կաղանկատուացին լուր էր) Վարազ-Տրդատ իշխանապետին երթալն և արգելուիլն 'ի Կոստանդնուպոլիս ու դառնալն հնարագիտութեամբ. նոյնպէս իրեն որդւոց դիպուածն ալ ապա կը յիշէ Արաբացւոց արշաւանքն 'ի Հայս և յԱղուանս յէ և Ը դարս, և դարձեալ 751 թուականէն ինչուան ժ դարուն սկիզբները հանդիպածներն յԱղուանս: Վերջընթեր դէսով մը կը համառօտէ Միհրական Աղուան ցեղին յաջորդութիւնն և անոր ինամենալն ընդ Սիւնեաց, և առ սոսա անցնիլն Աղուանից իշխանութեան, որ և 'ի թագաւորութիւն փոխեցաւ իշխանութեան Յովհաննու Սենեքերիմայ, յետ կիսոյ ժ դարու: Վերջին գլուխըն է Աղուանից կաթողիկոսաց կարգը, որ և կը հասնի մինչև 'ի վերջ ժ դարու, յորում գեռ կը թագաւորէր Յովհ. Սենեքերիմն: Արդ թէ ասկից ալ, թէ Միս. Այրիւլանեցւոյն ըսածէն յայտնի է՝ որ այս ժամանակս, այսինքն 'ի վերջ ժ դարուն, գրած է

զասոնք՝ Աղուանից պատմութեան շարունակողն, որ է անշուշտ Մոսխես Դասխոնշրասնեցի, յիշեալ յ'ԺԲ գարու հեղինակէ մը :

Աղուանից Պատմութիւնն այլ և այլ օրինակաց բաղդատութեամբ, ծանօթութեամբք և երկար յառաջաբանիւ, Աղուանից վրայ, հրատարակեց տպագրութեամբ 'ի Փարիզ՝ յամին 1860, Շահնազարեան կարապետ վարդապետն, որ և իր գըրչագրաց հետեւելով կաղանկայրոսացի կ'անուանէ : Նոյն տարին հայկական բնագրին ուրիշ տպագրութիւն մ'ալ ըրաւ՝ հըմուտ բանասէրն Մ. Էմին 'ի Մոսկուա : Ռուսերէն թարգմանութիւնն յիշեցինք, տպագրեալ 'ի Փետրպուրկ : Գաղղիական թարգմանութեան համառօտութիւն մ'ալ 'ի Փարիզ՝ *Katkantouni Moïse ; Histoire des Aghovans, extrait et traduction du manuscrit arménien, par E. Boré, avec des annotations par M. Vivien de St.-Martin. — Extraits de l'Histoire des Aghovans en arménien, par Mosé Caghancatovatsi ; par M. Brosset. St.-Petersbourg, 1851.*

ԴԱԻԻԹ ԲԱԳՐԵԻԱՆԴԱՅԻ

Դաշիր Բագրեշասնդացի : — Իր ակնշնով գրուած ձառ մը : — Իրեն ընծայուած երկասիրոչքիչն մը : — Ս. Բարսեղի ձառից քարգրակնոչքիչն :

Ներսիսի Շինող հայրապետին կաթուղիկոսութեան օրովը ծաղկած է նաև Բաւիթ անունով մէկը՝ Բագրեւանդ գաւառին Բագաւան գեղջէն, զոր մեծապէս կը դրուատէ Ասողիկ՝ ինստուսաւոր և մեծ փիլիսոփայ կոչելով : Ասիկայ 648ին ժամանակները՝ կոստանդ կայսեր հրամանաւ գեսարնութեամբ գնաց 'ի Հայս, և անոր կողմանէ բերաւ հրովարտակ մը առ Ներսէս կաթուղիկոս, և առ եպիսկոպոսունս և

առ կիւրասպաղատն Սմբատ Վարազաիրացեան, և ուրիշ իշխաններուն: Անոնցմէ մէկն՝ Աշոտ պատրիկ, յորդորեց ՂԻաւթ՝ որ իւր գիտութեանը արժանաւոր գրուածով մը ցուցընէ թէ ինչ կերպով կամ իմաստով ուղղափառապէս կրնայ զըրուցուիլ երկու բնութիւն 'ի Քրիստոս. Բագրեւանդացին ալ ճառ մը շարագրեց, որ մեր ձեռքն ալ հասած է:

Գրչագրաց մէջ ուրիշ գրուած մըն ալ կայ, Քրիստոսի ներգործութեանց վրայ, այսպիսի խորագրով. « Հարցումն Դաւթի իմաստասիրի », որ թերևս այս Դաւթի երկասիրութիւնն է և ոչ Անյաղթին. որուն թէ համբաւոյն և թէ գիտութեանը արժանաւոր գրուած մը չի կրնար սեպուիլ:

Սրբոյն Բարսղի ճառերուն թարգմանութեանցը երկաթագիր օրինակի մը մէջ, Քրիստոսի ծննդեանը վրայ գրուած ճառին թարգմանութենէն ետքը՝ հետևեալ ծանօթութիւնն գրուած է. « Դաւթի թարգման Տարօնացի՝ զճառս զայս յետոյ դարձոյց 'ի յունէն 'ի հայ բարբառ, 'ի Դամասկացոց քաղաքին, հրամանաւ Համազասպայ կուրասպաղատի Մամիկոնէից տեառն »: Ըստ ոմանց այս Դաւթս ալ Բագրեւանդացին է: Իսկ Համազասպ կիւրասպաղատին համար մեր ազգային պատմիչք կ'աւանդեն թէ ընթերցասէր և հմուտ անձ մը եղած ըլլայ:

Ոմանք կը համարին թէ սրբոյն Բարսղի ուրիշ ճառերուն թարգմանութիւնքն ալ՝ սոյն Բագրեւանդացոյս ձեռքով եղած ըլլան, և ոչ առաջին թարգմանչաց երկասիրութիւն: Բայց վերը յիշուած յիշատակարանին խօսքը՝ « յետոյ դարձոյց 'ի յունէն 'ի հայ բարբառ », ըսել կ'ուղէ թէ մէկաշնորն կամ շատերն առաջուց թարգմանուած էին:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՅԻ

Անանիա Շիրակացի: — Իր վարքը: — Անանիայի գրոշածները: — Աստեղաբաշխոչքիւն: — Շիրակոչնչոյն աստեղաբաշխական կարծիք և դրոշքիւն: — Ազգին ընդ ոչնեցած յարգը իր գրոշածոց: — Ժամանակագրոչքիւն: — Յաղագս կշռոց և չարիոչք: — Անհարստ և անժանօր գրոշածք Անանիայի անոշանք: — Ազգային պատուիւց քոչոյն ընդ յիշոչիլը: — Իր ոճը:

Ազգային հին մատենագրութեան պատմութեանը մէջ՝ համարողական և թուաբանական գիտութեանց ետեւէ եղող գլխաւոր՝ և թերևս իրեն նմանն չունեցող անձը՝ Անանիա Շիրակացի կամ Անեցի՝ այս եօթներորդ դարու մէջ ծաղկեցաւ: Տղայութեան հասակէն ուսմանց և գիտութեանց չափէ դուրս սէր և եռանդ ունենալով՝ քիչ ատենուան մէջ զարմանալի երեցաւ բարոյական և աստուածաշունչ գրոց գիտութեամբը: « Բայց ետքը, կ'ըսէ ինքն Շիրակացին՝ իր վարուցը պատմութեան մէջ, հասկրնալով թէ թուաբանական գիտութիւնքն են մայր ամենայն իմաստից » անոնց ետեւէն սկսաւ ըլլալ¹: Տեսնելով որ Հայաստանի մէջ ոչ վարդապետ և ոչ դրուածք կայ այս ուսման՝ ելաւ Յունաստան երթալու. նախ

¹ Շիրակացւոյն այս հետաքննական երկասիրութեան խորագիրն է ըստ ձեռագրաց. « Անանիայի Շիրակվանցւոյ երկցս երանեալ վարդապետին վասն որպիսութեան կենացն »:

Թէոդոսուպոլիս կամ Կարին քաղաքը գնաց. հոն Եղիազարոս անուանով իմաստուն մարդ մը սլատմեց իրեն, թէ Չորրորդ Հայոց մէջ Քրիստոսատուր անուանով գիանահան մը կայ. մէկէն քովը երթալով՝ վեց ամիս աշակերտեցաւ անոր. և հասկընալով թէ համբաւոյն համեմաա չէր անոր գիտութիւնն, այլ ասդիէն անդիէն կցկտուր բան մը, ելաւ անկէ Կոստանդնուպոլիս գնաց: Ուր իրեն ծանօթ մարդիկ խրատեցին զինքը թէ « Որովհետեւ այդչափ դժուարութիւն և ճամբորդութիւններ յանձն աւեր ես, գնա՛ Տրապիզոն քաղաքը. հոն Տիւքիկոս անուանով մէկը կայ, որուն հզօր գիտութեանն համբաւը ինչուն թագաւորաց քով հասած է. և աչքովնիս ալ տեսանք որ Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետին Փիլադրոս սարկաւազը՝ բազմաթիւ աղաք կը տանէր առ նա յաշակերտութիւն »: Աս որ լսեց Անանիա, մեծ ուրախութեամբ ելաւ անոր քովը գնաց: Սիրով և ուրախութեամբ ընդունեցաւ զինքը Տիւքիկոս, և ունեցած ուրիշ ամէն աշակերտներէն աւելի ուրախ եղաւ Շիրակացւոյն վրայ. վասն զի կ'ըսէր թէ « Ատենօք ես ալ շատ կեցեր եմ Հայոց մէջ, և աղէկ գիտեմ թէ որչափ մեծ կարօտութիւն ունին այսպիսի գիտութեան մը »:

Անանիա՛ իր վարդապետին սիրոյն և համարմանն արժանաւոր երեցաւ, կարգէ դուրս յառաջագիւմութեամբը. անանկ որ աշակերտակիցքն սկսան նախանձիլ վրան: Ութ տարի կեցաւ 'ի Տրապիզոն, և Տիւքիկոսի քով գտնուած ամէն տեսակ գրքերը, որոնց թարգմանութիւնը չկար մեր ազգին մէջ, կարգաց և հմտացաւ անոնց:

Մեծապէս կը գովէ Անանիա զՏիւքիկոս իր վարպետը. ոչ միայն համարողականին մէջ ունեցած հրմտութեանը նկատմամբ, այլ նաև հայկականին. անանկ որ, կ'ըսէ, ո՛ր և իցէ օտար լեզուով գրուած

գիրք ձեռքը առնուր՝ իբրև թէ հայերէն լեզուով գրուած ըլլար՝ անանկ կը կարգար:

Իրմէ համարողական ուսմանց ամէն մասունքը սորվեցաւ Շիրակացին, առանց ուրիշի մը ձեռնատուութեան, այլ միայն իր անխոնջ ջանքովը և անգաղար յարատուութեամբ: Ետքը նոյն ուսումը բերաւ ՚ի Հայաստան. « Թէպէտ և ոչ ոք եղև շնորհակալ իմոյ աշխատութեանս, կ'ըսէ. զի ոչ սիրեն Հայքս իմաստ կամ գիտութիւն, այլ ծոյլք են և ձանձրացողք »: Ասան զի շատերն եկան իր քովը սովորելու համար. և հազիւ թէ քիչ մը բան վերիվերանց սովորելով, բաւական սեպեցին այնչափ գիտութիւնը, և սկսան մէկուն մէկալին վարդապետել. և որ դժընգահն էր վար զարնելով թէ զԱնանիա և թէ իր գիտութիւնը: Այս բանիս վրայ դառնապէս կը գանգաւի Շիրակացին: Սակայն ունեցաւ քանի մը աշակերտք ալ՝ որ մեծապէս օգտուեցան իր գիտութեամբը. և ասոնց մէջ յանուանէ նշանաւոր եղած են Հերման, Տրդատ, Աղարիա, Եղեկիէլ և Աիրակոս:

*
* *
*

Անանիայի գրառածները. — Շիրակացւոյն երկասիրութեանցը մէջ նշանաւորներն են

Աստեղարաշխոռքիշն կամ Աստեղագիտոռքիշն, որ մեծ պատիւ կ'ընէ հեղինակին: Գրչագիրք ընդհանրապէս պարզ Յաղագս երկնի կը կոչեն այս գիրքը, ոչ միայն անոր համար որ աստեղաբաշխական ուսմանց գլխաւոր ասպարէզն երկինքն է, այլ նաև անով որ հեղինակը գրքին սկիզբը կը սկսի երկնքի վրայ խօսիլ, և թէ ինչ այլ և այլ կարծիք ունեցեր են հին իմաստասէրք՝ երկնից և անոր ձևակերպելուն վրայ: Անկէ ետքը երկրիս վրայ կը խօսի, և ասլա կարգաւ՝ ծովու, երկնային զարգուց, երկնի և եր-

կրի մէջ եղած շարժմանց, ծիր կաթին, լուսնի, արեգական, կենդանատեսակաց, աստեղաբաշխութեան, կենդանատեսակ բոլորատեսութեան կամ կենդանակերպից, և խառնարան աստեղաց վրայ: Բայց մեր ձեռքը հասած գրչագրաց մէջ՝ պակասաւոր կը մնայ այս ընտիր և օգտակար երկասիրութեան շարայարութիւնը¹:

* * *

Շիրակոչնչոյն աստեղաբաշխական կարծիքը. — Անանիա Եօթը պարունակ կը բաժնէ զերկինս, և առնկեղեւոյ գօտիք կը կոչէ այն պարունակները: Այս Եօթն գօտիները կամ պարունակքն են այրեցանող գօտի կամ շարահիշատակ, մեծասիր գօտի, խառնարան գօտի կամ երկր, յորում կը գնէ զարեգակն, գեղեցիկական գօտի, յորում առկայոչնչն մոլորակաց, և խոնարհ գօտի՝ որ միւս գօտւոյն մօտ է, ուր Եթերն է, և անկէց կ'ըլլան հրացանութիւնք և փայլատակմունք, ամպոց խլրամունք, անձրևք և բուսոց սնունդը: Այս Եօթն գօտիները իրարու հակառակ կը համարի Շիրակացին: Երկնից ու երկրի վրայ ընդհանրապէս ուղիղ և ուսումնական կարծիքներ ունի. Թէպէտ և երբեմն հին յոյն իմաստասիրաց գրութիւնները պախարակելով, կը ստիպուի գէժ խօսիլ այն կարծիքներուն՝ որ ըստ ինքեան ուղիղ են, և

¹ Նոյն օրինակն է տպագրութեամբ հրատարակեալն 'ի Փեթրրպուրկ Ռուսաց 'ի ֆ. Պատկանեան բաղմահմուտ բանասիրէ: Էջմիածնի Մատենադարանին մէջ եղած օրինակը (Թիւ 492. 2152) ամբողջ կ'երեւնայ. « Աստղաբաշխութիւն Անանիայի Շիրակացոյ. — նորին՝ Մեկնութիւն տոմարի և յազագս կշռոյ և կշռորդացն և համարողականն »: Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանաց Մատենադարանին գրչագիրն ալ (Թիւ 229) կը յիշատակէ իր անունովը « Անանիայի Շիրակոչնչոյ համարողի Թիւք կշիռք »:

սուրբ գրոց՝ միայն առ արտաքս գէմ երևնալնուն պատճառաւ՝ հին հարց առջև արհամարհելի սեպուած են: Բայց ինքը Շիրակացին ընդհանրապէս սրբոյն Բարսղի հեռեող է, որ ինչպէս յայտնի է իր գրուածներէն՝ սուրբ հարց մէջ ամենէն աւելի ուսումնական հանճարն է:

Ծովու վրայ խօսելով՝ վար կը դարնէ Անանիա հին իմաստասիրաց այն կարծիքը որ կ'ըսէին թէ երկրիս չորս կողմը պատած է ծովը, և ծովուն մէջ՝ իբրև կղզի մըն է երկիրս. անանկ որ չորս կողմերնիս՝ մըթնոլորտէն դուրս բոլոր ջուր է, և այն ջրոց անհուն և անսահման ընդարձակութեան մէջ՝ հաստատուած է երկիրս: « Իսկ ես, կ'ըսէ, բարի և ուղղախոհ իմաստասիրաց կարծեացը հեռեող եմ որ կ'ըսէին թէ երկրէս դուրս ծով չկայ, այլ երկրիս մէջ եղած ծովերն են միայն, և իրարու հետ վերաբերութիւն կամ կցորդութիւն ունին, և այլ և այլ տեղեաց ու դրից նկատմամբ՝ զանազան անուանք ունին »: Ար զանազանէ ծովակը ծովէն, և առջիններուն կարգը կը սեպէ Հրէաստանի մօտ ելող Ասփալդէս ծովակը (Մեռեալ ծով), զՍերբիոնիցիս՝ որ Ագիապոսի և Պաղեստինի մէջ է, և Բլնունեաց ծովակը՝ որ Հայաստանի մէջ է:

Խնդիր կը հանէ թէ ինչպէս կ'ըլլայ որ ծովը միակերպ միակշիւ կը մնայ, որովհետև ամենայն գեաք և ուղիք 'ի ծով կը թափուին և չլեցուիր: Եւ կը պատասխանէ՝ թէ ասոր պատճառ՝ արեգական ջերմութիւնը սեպուեցաւ յիմաստասիրաց, որ իր գոլորշեօք կը ծծէ անոյշ, նուրբ և թեթև նիւթերը ու վեր կը հանէ զանոնք, իսկ թանձր և ծանր նիւթերը մէջը կը մնան, և անոր համար է որ ծովը միշտ դառն է: Համողիչ և դիւրըմբռնելի օրինակ մը մէջ կը բերէ՝ կրակի վրայ գրուած ջրով լեցուն կաթսայն, և թէ ինչպէս ջուրը կը պակսի՝ գոլորշւոյն վեր ելլելովը:

անսանկ որ եթէ երկար ատեն կրակի վրայ թողուա, և մէջը նորէն ջուր չգնես, բոլորովին կը սպառի և կը լմրնայ: Ծովու վրայ ճամբորդութիւն ընողները կ'ըսէ՝ երբոր ջրի նեղութիւն քաշեն, աղի և դառն ջուրը կ'առնուն, և կաթասայի մէջ դնելով՝ կրակի վրայ կը դնեն. կաթասներուն վրայ ալ խուփի տեղ՝ սպունգներ կը դնեն. երբոր սպունգները՝ ջրոյն գոլորշեաւը ծանրանան, կը քամեն և անոյշ ջրի տեղ կը խմեն:

Եւր կաթին վրայ խօսելու ատեն՝ կը մերժէ հին իմաստասիրաց այլ և այլ առասպելախառն կարծիքները, թէ ինչպէս ոմանք Պերսեփոնէի առագաստ կոչեցին, ոմանք հին արեգական ճամբուն հետքը համարեցան, ոմանք ալ ըսին թէ Հերակլէս նոյն ճամբէն վաընտեց զԱնակագերիոն¹: Կ'աւանդէ նաև հին Հայոց գիցաբանութեան ժամանակի առասպելը ծիր կաթին համար, թէ խիստ ձմրան ժամանակ՝ Վահագն՝ Բարշամայ Ասորւոց նախնոյն յարդը գողցաւ, և ճամբան տանելու ատեն՝ գետին թափթըփած յարդերէն ձևացաւ այն լուսեղէն ճանապարհը. և թէ այս պատճառաւ Յորդգողի հետք կոչուեցաւ Հայոց մէջ այս ճամբան: Երակացին իր կողմանէ հիմակուան աստեղաբաշխից ուղիղ կարծիքը մէջ բերելէն՝ ետքը՝ թէ յարդգողը բաղմութիւն է աստեղաց, որոնք մեզմէ հեռու ըլլալուն համար՝ իբրև մէ' լոյս մը կ'երևնան մեզի, մենք, կ'ըսէ, Եկեղեցւոյ վարդապետաց կը հեռւինք՝ որ կ'ըսեն թէ ամենայն « զգայութիւնքս վերինք և ներքինք՝ ունին

¹ Ի սպ. Փեթրպուրկի զանգէս Գերբոնի: Բարշամայ անուան տեղ ալ՝ ինչպէս կը դնեն մեր Մատենագարանին ընտրելագոյն գրչագիրք, տպագիրն կ'ըսէ (յ'էջ 48). « Ոմանք յառաջնոցն Հայոց ասացին՝ թէ խիստ ձմերանի Վահագն նախնին Հայոց գողացաւ զյարդն Բաաղամայ Ասորւոց նախնւոյն, զոր և մէք սովորեցաք բնախօսութեամբ Յարդգողի հետ անուանել »:

խառնուած միաբանութեան առ իրեարս, և է դա
անգայտութիւն գօտեացն վերնոց, զթաղկեալ հրոյն
նշոյլս հեղուվ 'ի վայր, երևումն գործ է անսողացն » :
Այլ և այլ տեղեկութիւններ կու տայ նաև լուսնի,
արեգական և կենդանաանասակաց վրայ խօսելուն ա-
տեն, որոնց մէջ թէպէտ և վրիպական կարծիքներ
ալ ունի, բայց կան նաև ուղիղ և ուսումնական տե-
սութիւնք ¹ :

* * *

Շիրակացւոյն Աստեղագիտութիւնք մեծ յարգ
ուներ մեր նախնեաց առջև՝ թէ իրեն պարզ և դիւր-
ըմբռնելի ոճովը՝ և թէ մեր մէջ ուրիշ նմանօրինակ
երկասիրութիւն չգտնուելուն համար : Մագիսարոս՝
առ Պետրոս Գետադարձ կաթուղիկոս գրած թղթին
մէջ՝ սյնարիսի թախանձանօք կը խնդրէ այս գիրքը՝
որ յայտնի նշանակ է ունեցած մեծ արանքին առա-
ւելութեանը . « Համարձակիմք, կ'ըսէ, միշտ սովօ-
րեալ յառատաձիր պարգևս՝ զկարևորան և զսխա-
նացուս յարատեական բաշխելով քեզ, որ ոչք եր-
բէք գանդաղիս, հայցել 'ի քէն զգիրս Անանիայի
Շիրակայնւոյ, որ բազում աշխատութեամբ և յա-
ծաչու խոնջմամբ հաւաքեալ 'ի բազմազան և յոք-
նաբեղուն մատենից . . . յորում և ենթայակայա-
ցեալ են ոչ միայն քառիցն արուեստք, այլ բոլոր
էակացն խոկմունս . . . կայացեալ ամենայն արուեստք
մտկացութեան : Եւ նախագասեալ է թուականու-

¹ Այս երկասիրութեան թ կամ վերջին գլուխը, զոր Շիրա-
կացի կը կոչէ Պատուոի Աղէտանդրացոյ նախերգան 'ի ներտա-
ծութիւնէ յոյժ, թարգմանութիւն է 'ի յունէ . և սրուն բնագիրն
լատին թարգմանութեամբ հրատարակեալ է 'ի 1586 'ի վիթ-
թէմպերկ . լատինականին խորագիրն է ; Paulus Alexandrinus :
Introductio ad Astrologiam.

Թեանն և երաժշտականութեան, որք են 'ի տար-
որոշ քանակէ տարակացեալք. նաև երկրաչափու-
թեանն և աստեղաբաշխութեանն, որք են 'ի պա-
րունակ քանակէ: Եւ զկնի այսորիկ յարամանեալք
արուեստք և մակացութիւնք և մատենագրութիւնք.
և գրեթէ ամենայն բոլոր վարժումն հռետորական...
Եւ արդ քանզի սակս մատենին Անանիայի եղև յի-
շատակ իմաստասիրելոյս մեզ, բեր' ոչ ինչ խրթին և
անյայաաբար կամիմք զհարցուած մեր ծանուցանել
մերոյ լուսաւորչիդ. 'ի բազմաց անփոյթ եղելոյ այս-
պիսի գործաւնութիւնք և հանդէսք. որ ոչ երբեք
'ի սասաին վարժելոց գրամարակոսաց և քերթողաց
հնացեալ' 'ի մուացումն այսպիսւոյ մատենի եղև
անկանել » :

*
* *
*

Երանանահագրոշիւն. — Ոչ այնչափ ստուգու-
թեամբ' որչափ կարծեօք կրնանք ընծայել Անանիա-
յի' ժամանակագրական երկասիրութիւն մը, Խորե-
նացւոյն և Անդրէասայ խօսքերով և շարայարու-
թեամբ' մինչև 'ի ժամանակս Շիրակացւոյն: Ընտիր
և օգտակար երկասիրութիւն մըն է ասիկայ, և մեր
մէջ գտնուած համանուն երկասիրութեանց մէջ գրե-
խաւոր, կամ գլխաւորներէն մէկը, թէ կարգաբա-
նութեամբը, թէ ոճով և թէ հմտութեամբ: Անա-
նիայի ընծայելնուս գլխաւոր պատճառն ալ մէյմը
այն է' որ ինչուան իր ժամանակը կը հասնի ('ի ճշդ
թուականն Հայոց) և հոն կը գադրի, մէյմ'ալ որ
գրչագիրք անմիջապէս Անանիայի ուրիշ երկասիրու-
թեանց ետևէն ասիկայ ալ կը շարայարեն' առանց
անուան մատենագրի:

*
* *

Յաղագս կշռոց և չափոց. — Այս անուամբ համառօտ երկասիրութիւն մըն ալ հասած է ձեռուընիս Անանիայի Շիրակունւոյ անուամբը, և որուն գլխաւոր նիւթն է՝ սուրբ գրոց մէջ յիշատակուած և դորժածուած չափուց և կշռոց համառօտ մեկնարանութիւն, ընդհանրապէս սրբոյն Եպիփանու Արարացւոյն հետևողութեամբ: Որչափ ալ իմաստուն երկասիրութիւն մը սեպենք այս գրուածքը, և հեղինակին քննութեանց և տեսութեանց արժանաւոր, աւելորդ կ'երևնայ մեզի խօսքերնիս երկընցընել այնպիսի գրուածոց վրայ՝ որ ընդհանրապէս մատենագրութեան չեն վերաբերիր: Յիշեցընենք միայն թէ Եպիփանու և Շիրակացւոյն այս գրուածները՝ հանդերձ կարևոր տեղեկութեամբք և գիտողութեամբք՝ ապագրուած են 'ի Վենետիկ' 'ի 1821, աշխատասիրութեամբ Հ. Յարութիւն Վ. Աւգերեան:

Վեցհազարեակ կամ Եօրնագրեանք. — Գրուածք մը՝ որուն յօրինողը ուղեր է Շիրակացւոյն անունով իր երկասիրութեան յարգ մը աւլ. գիտնալով ազգին մէջ անոր վայելած համարումն և մեծարանքը: Բայց այս գիրքը այնչափ հեռու է Շիրակացւոյն ընծայուելու հաւանականութենէն, որչափ որ լուսաւորեալ էր անոր միտքը, և անկարելի որ այսպիսի անոճ երկասիրութիւն արտագրէ:

Անծանօր գրոշածներ. — Անանիայի անուամբը ուրիշ քանի մը գրուածք կամ ճառեր ալ գտնուած են, որոնցմէ ոմանք իրենց ոճովը և ոմանք ալ իրենց հոգւով՝ Շիրակունւոյն հոգիէն և ոճէն կը հեռանան, և անշուշտ ուրիշ համանուն վարդապետաց երկասիրութիւնք են: Ասոնց կարգէն են Յաղագս գղջնակ և

արտառուցաց ճառ մը՝ ՚ի խնդրոյ Գրիգորի միայնա-
կեցի • ուրիշ ճառ մըն ալ Յաղագս Խոնարհոտքեան :
Քրիստոսի ծննդեան և Չատկի տօնին վրայ հակաճա-
ռական գրուածներ՝ Յուենաց և անոնց հաւատոց և
վարդապետութեանցը գէմ : Այս ճառից խորագիրը
քըն են . « Անանիայի Շիրակայնոյ Համարողի ա-
սացեալ ՚ի Յայանութիւն Տեառն և Փրկչին մերոյ : –
Անանիայի Շիրակայնոյ Համարողի ասացեալ ՚ի Չա-
տկին Տեառն » :

Գրչագրաց ցուցակաց մէջ ուրիշ երկասիրութիւն
մ՝ ալ կը տեսնենք՝ Անանիայի անուամբը . « Անանի-
այի գիր խոստովանութեան յաղագս սուա կար-
ծեաց ՚ի վերայ նորա , և բացայայտութիւն թուոց » :
Այս վերջին խօսքը՝ հաւանական կ'երևցընէ մեզ Շի-
րակունւոյն ընծայել զայն , և ոչ ուրիշ նոյն անունը
կրող վարդապետի մը :

Յովհան կաթողիկոս կ'աւանդէ թէ Անաստաս
հայրապետը ուղեւով որ Հայոց ազգին տուամարն
ալ՝ ուրիշ ազգաց տուամարին պէս անշարժ ըլլայ .
գլխաւորաբար սրբոց տօներուն դիւրութեանը հա-
մար , իրեն կանչեց զԱնանիա , և յորդորեց որ այս
բանիս մէկ ճարը տեսնէ : Ետքը երբ եպիսկոպոսաց
մասնաւոր ժողովք ալ գումարելով՝ կը վաժառէր
այս բանս յառաջ տանիլ , մահը վրայ հասաւ . ու թէ
բաղձանքը և թէ անոր գործագրութիւնը անկատար
մնաց :

Իմաստասիրական և ուսումնական գրութեանց
յատուկ ոճ մը կը բանեցընէ Շիրակացին . և ինչպէս
ուսմանը՝ ասանկ ալ լեզուին գլխաւոր հեղինակը
սեպուած է արժանապէս : Փափաքելի էր տեսնել ՚ի
նմա՝ աւելի ճշգրութիւն ՚ի կարծիս և պարզութիւն ՚ի
բացատրութեան , որով յաճախ մտլթ և անիմանալի
կը մնան յետագայիցս :

Ազգային պատմչաց թուոյն մէջ տեղ մը յիշատա-

կուած կը գտնենք նաև զՇիրակացին, հեռեեալ խօսքերով նշանակելով նաև գրուածքին նիւթը. « Սկիզբն արարեալ յԱդամայ համառօտ գաւազա- նաւ՝ իջանէ մինչև ՚ի Ժամանակս Անաստասայ կա- թուղիկոսի » : Թերեւս կամ վերը յիշուած Ժամանա- գրական երկասիրութիւնն, և կամ Կայսերաց սրտ- մոռքիւն կօչուած ընտիր գրուածք մը ուղեւան ակն- արկել, որուն հատուածք հասած են մինչև առ մեզ՝ հեռագայ խորագրով. Կայսերք Հռոմիւնոց թե սրչափ անք կայրան հարևարտք, և զինչ գործ գործե- ցին, զոր ոմանք Շիրակացւոյ կ'ընծայեն և այլք Ուխտանիսի :

ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂ

Վրբանիս Քերթոյ : — Ընդդէմ Պատկերարար- տաց անք : — Զանազան նարևակներ Վրբանայ ա- նուանք : — Գրիգոր Քերթոյ :

Վեցերորդ գարուն, վերջերը կամ ՚ի սկիզբն եօթ- ներորդիս կը յիշատակուի Վրթանէս Քերթոյ, ո- րուն անուամբն հասած է առ մեզ համառօտ՝ բայց ոճովն ընտիր և նիւթովն հետաքննական գրուած մը Յաղագս Պատկերարարտաց կօչուած : Այս աղան- գոյն հեռուողք՝ ՚ի Բիւզանդիոնէ՝ ուր սկսաւ, և ՚ի հոռոմոց աշխարհէ՝ ուր ճարակեցաւ, մինչև ՚ի Հայաս- տան մուտ և յամանց նաև ընդունելութիւն գրա- նելով, իրենց դէմ սրեցին Քաթենաւորն Թէոդորի ու իր պանծալի հաչականուն աշակերտին Իմաստա- սիրին լեզուն ու գրիչը անոնց դէմ, « որք չարեաց

'ի չարիս վերացեալ ելին, կ'ըսէ Օձնեցին, 'ի պատկերամարտութենէ 'ի խաչամարտութիւն և 'ի քրիստոսաանցութիւն » . և Վրթանէս Քերթող ալ այս գրուածքին մէջ կը վկայէ թէ « մթաւորական ուսմանց խոհալք, որք շրջին յաղջամուղջ խաւար ընդ վայրայածք շաղեալք ուսանին՝ զանհեթեթս, պատրեն զսիրաս անմեղացն, և մուծանեն հերձուածս յեկեղեցի » . ու հին և նոր կտակարանաց խօսքերով ու պատմական վկայութեամբ անոնց մուրրութիւնները ըմբերանեւէն ետքը, յոյն եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ալ մէջ կը բերէ յԱսկեբերանէ, 'ի Սեւերիանոսէ, յԵկեղեցական պատմութենէ Եւսեբեայ . ապա նաև Գրիգորի Լուսաւորչի խօսքերը և Հայոց եկեղեցւոյն սովորութիւնն՝ անդասին յընդունելութենէ հաւատոց սրբութեան, թէ ինչպէս « յեկեղեցիս քրիստոնէից և յարկս վկայից Աստուծոյ տեսանեմք նկարեալ զսուրբ Գրիգոր, և աստուածահաճոյ չարչարանք իւր և սուրբ առաքինութիւնք, և զՍտեփանոս նախավկայ 'ի մէջ քարկոծչացն, զերանելի և զփառաւոր կոյսն սուրբ զՔայիանէ և զՀռովմսիմէ հանգերձ ամենայն ընկերօքն և յաղթող նահապետք » : Եւ որովհետև հակառակողք կ'ըսէին թէ չկար առ հինսն մեր այդ սովորութիւն, և թէ Պապ Թադաւոր 'ի Յունաց աշխարհէ եմոյժ զայն 'ի Հայաստան, կը պատասխանէ . « Այդ ամենեցուն յայանի է թէ սուտ խօսիք : Քանզի 'ի Հայք պատկեր ոք չգիտէր առնել մինչև ցայժմ, բայց 'ի Հուովմոց բերէին . և մեր ուսմունքն անախ էին, և եթէ նոքա չէին կորուսեալ, և քան զՊապ յառաջ այլ Թադաւորք էին, և պատկերս և նկարս առնէին յեկեղեցիս յանուն Գրիստոսի . և դարձեալ զկնի Պապայ և այլ Թադաւորք եղեն 'ի Հայս, և հայրապետք՝ որպէս երանելին սուրբն Սահակ և Մեսրոպ և Եզնիկ և Արձան և Կորիւն և ընկերք նոցա . որ և

'ի ձեռն իսկ նոցա Հայոց դպրութիւն շնորհեցաւ 'ի տեառնէ Աստուծոյ . և ոչ ոք 'ի նոցանէ վասն պատկերաց և նկարուց եկեղեցւոյ բանս ինչ ոք արար . բայց միայն պիղծն մուլին թագէսս և Եսայի և ընկերք նոցուն » :

*
* *

Վրթանայ Քերթողի անուամբ, որ սրբոյն Գրիգորի տեղապահ ալ կոչուած է, այլ և այլ նամակներ կան թէ առ Ռւխտանէս պատմըչի, և թէ թոյրոց հաւաքմանց մէջ՝ առ զանազանս, հաւատոց վերաբերեալ նիւթերու վրայ . և մանաւանդ իր դարուն երևցած իսկական կամ ենթադրեալ հերձուածոց կամ մուրրութեանց դէմ: Ասոնց մէջ է Շրջագայակրան կոչուած թուղթ մը ուղղեալ « Սրբասիրաց ուղղափառաց և ճշմարտից և վանաց երիցանց և գեղջքահանայից, աղատաց և շինականաց, ծերոց և արդայոց համօրէն ամենայն ժողովրդականաց հայալեզու աշխարհացդ որ էք ընդ իշխանութեամբ եկեղեցւոյն Յուրաաւայ, 'ի Վրթանիսայ և յայլ պաշտօնէից սրբոյ եկեղեցւոյս » : Այս թղթին պատասխանը կ'ընդունի Վրթանէս, յորում գոհութեամբ կը վկայեն թէ « Տեսաք զթուղթ ուղղափառ հաւատոյ ձերոյ և լուաք զողջոյն ձեր . . . և որպէս երկիր ծարաւի 'ի բազում երաշտութենէ պասքեալ, ընդունելով անձրև շայեկան . . . յիշեցուցանելով սուրբ և զուղիղ հաւատն զոր մեծին սրբոյն Գրիգորի սերմանեալ էր յայս 'ի կաւկասային կողմանս » : Յուրաաւայ եպիսկոպոսն Մովսէս կը գրէ թուղթ մը առ Վրթանէս, և կ'ընդունի իրմէն պատասխան. « Չգիր ողջունի սրբութեան քո ընկալեալ, կ'ըսէ, զԱստուծոյ գոհացաք . և ուրախ եղեաք որ աէրդ պահպանութեամբ ամենասուրբ Երրորդութեանն ողջ է » :

Թուղթ մ'ալ կը գրէ առ Պետրոս եպիսկոպոս, զոր 'ի սկիզբն նամակին կը կոչէ « Փառաւորելոյ տեառն Պետրոսի, աստուածաշնորհ պարգեւօք պայծառացելոյ, 'ի Վրթանիսայ և 'ի միաբանական սրբոյ եկեղեցւոյ պաշտօնէից՝ տերամբ ողջոյն » : Նամակ մ'ալ առ Վիւրիոն Վրաց կաթուղիկոս, միւս մ'ալ 'ի պատասխանի երրորդ թղթոյն զոր ուղղէր էր առ Մովսէս եպիսկոպոս : Այսչափ փոփոխակի գրուած և ընդունուած գրութեանց և Մովսէս կաթուղիկոսի մահուանն առթիւ գումարի ժողովն Իրենայ, ուր հաւատոց ուղղութեան համար կանոններ կ'առաջարկուին և կը սահմանուին, և զորս իրենց ձեռնագրով կը վաւերացընեն Թէոֆորոս Մարգպետական, Յովհաննէս Արծրունեաց, Քրիստափոր Սիւնեաց, Մանասէ Բասենոյ, Աբրահամ Ռչաունեաց, Յովհաննէս Ամատունեաց, Գրիգոր Անձեւացեաց, Սիոն Գողթան, Ահարոն Մեհնունեաց, Ներսէս Բաժունեաց, Յոհանիկ, Թադէոս եպիսկոպոսունք. « եպիսկոպոսք յիսուն, ինչպէս կ'ըսէ, և հարք և քահանայք երեքհարիւր և վեց, կամօք և այլոց. հաստատել սահմանս կանոնականս » :

Վրթանայ Քերթովի անունը կրող թուղթ մ'ալ կայ 'ի գրչագիրս առ Աղուանս, իրենցմէ առ Հայս գրեալ նամակին պատասխան, 'ի գիմաց Աբրահամու կաթուղիկոսի, և եպիսկոպոսացն Թէոֆորոսի Մարգպետական, Իաւթի Սիւնեաց, Ստեփանոսի Բագրեւանդայ, Մովսիսի Խորխոռունեաց, Քրիստափորի Ապահունեաց, Մատթէոսի Ամատունեաց, և « յայլ եպիսկոպոսաց և յուխտէ սրբոյ եկեղեցւոյ, և յազատ մարդկանէ և 'ի ժողովրդականաց » :

* * *

Այս ասեմներս կը յիշատակուի նաև Գրիգոր Քերթով, որուն մէկ նամակն հասած է առ մեզ ուղղեալ առ Աբրահամ կաթողիկոս՝ և նոյն նպատակ ունենալով՝ հաւատոց համար յուղուած խնդիրներ: Այն վախճանաւ գրուած են նաև այլ և այլ նամակներ «'ի Սմբատայ Գուրկան (կամ Վրկան) մարզպանէ և տերանց ղինուորէ, և 'ի Գիգայ Գաշտկարանէ, և 'ի Վարդապետէ Հայոց Շաղսաղարէ և յայլ ազատորերոյ » առ Աիւրիոն Վրաց կաթողիկոս և Աարըններսէ հիշան և առ Մովսէս Եպիսկոպոս, և անոնց պատասխաններն: Եղած խնդրոց, վիճմանց և հակառակութեանց լուծումը տալու համար՝ Աբրահամ կաթողիկոս գրած է Երջագայսիսն թուղթ մը, և որ նախընթացից հետ հասած է մինչև առ մեզ:

ԹԵՈՒՈՐՈՍ ՔՌԹԵՆՍԻՈՐ

Քաթեկուսոյի վարքը: — Ճառ ընդդէմ Մայրապոսեցոյն: — Ուրիշ ձառեր: — Գրոքեան ոճը:

Իսրայէլ կաթողիկոսին ժամանակ ծաղկիլ սկսաւ Թէոգորոս անուամբ խարաղնաղդեաց և սրբակրօն ճգնաւոր մը՝ Քաթեկուսոյ կոչուած, թէ՛ հայկական և հելլենական դիտութեամբքը և թէ՛ աստուածային ուսմամբը նշանաւոր, իմաստութեամբն և աւաքինութեամբ անուանիլ:

Արագած լեռան ստորոտը կառուցուած Սուրբ Աստուածածին վանքին վանահայր եղաւ, և հոն շատերը աշակերտեցան իրեն, որոնք ետքը թէ իրենց վարդապետին և թէ աղգային գրականութեան սարժանք եղան:

Իր աշակերտաց մէջ յանուանէ նշանաւոր եղան՝ Սահակ և Յովհաննէս Իմաստասէր՝ որք յետոյ կաթուղիկոս եղան. այս ետքինս մեծապէս կը դրուատէ իւր վարդապետը, և իբրև յԱստուծոյ իրեն եղած մասնաւոր շնորհք կը համարի՝ այնպիսի մարդու մը աշակերտիլը: Ամանք կ'աւանդեն թէ այս թէոգորոսս ըլլայ՝ Կամիտաս կաթուղիկոսին եղբորորդին և Եզրի քեռորդին, որ Սիւնեաց հռչակաւոր վարդապետանոցը դնաց սովբեւու, և Մաթուսաղայի աշակերտեցաւ՝ ինչպէս վերն յիշեցինք:

*
* *

Թէոգորոսի ժամանակներն սկսան զօրանալ Մայրադոմեցւոյն աշակերտեալքը, և իրենց մոլորական ու մնասակար վարդապետութիւնքը սերմանել. և ստիպեցին զՔաթենաւոր՝ որ իր հանձարովն և աստուածապաշտեանդով անոնց գէմ գնէ: Այս վախճանաւ յօրինած է ընդգէմ Մայրադոմեցւոյն ճաւուր, որով անոր հեռուողացը՝ սուրբ հաւատոց ո՛րչափ մնասակար ըլլալնին կը ցուցընէ, և թէ վարքերնին՝ իրենց արտաքին խոշոր ձևոյն և ճգնութեանը գէմ է բոլորովին: Հակառակորդաց այլ և այլ առարկութիւնները մէջ բերելով՝ կը հերքէ զանոնք, և Բանին Աստուծոյ մարդեղութեան հրաշալի խորհուրդը զօրաւոր փաստերով կ'ապացուցանէ. և զնոյն կը հաստատէ նաև Յունաց բաղմաթիւ աստուածաբան հայրապետաց վկայութեամբը, ինչպէս Բարսղի, Գրիգորի աստուածաբանի, Ասկեբերանի, Եպիփանու

Ախարացւոյ, և այլն: Վերջը առ մուտրեալան կը դարձընէ խօսքը, յորդորելով զիրենք որ դառնան 'ի ճանապարհս ուղղութեան:

Այս ճառով՝ Քաթենաւորը հանձարի տէր, և ճարտարխօսութեան ձիրքն ունեցող կ'երևնայ. հըմուտ սուրբ գրոց և հարց, և արտաքին իմաստասիրութեանց ալ լիուլի տեղեակ. հայկական լեզուի հմտութեամբն ալ ոչ աննշան, իրեն յատուկ ոճովն և բացարուութեամբ, մանաւանդ եթէ յունաբանութիւնք յաճախ չըլլային, և իմաստից և բառից խրթնութիւնք և բարդութիւնք, որոնցմով ոճոյ պարզութիւն և զրուցուածքի յատկութիւն փնտրուողաց համար կը պակսեցընէ իր գրուածոց յարգը: Այս թերութիւնքն առաւելապէս կ'երևնան հետագայ երկասիրութեանց մէջ:

* * *

Ներքոյեան 'ի սուրբ Խաչն սատոռածընկալ. — Ընտիր և գեղեցիկ իմաստներով, և հետևողութեամբ Իսաիթ Անյաղթի համանուն գրուածքին:

Գովևատ 'ի սուրբ Սատոռածածիկն և 'ի կոյսն Մարիամ. — Խաչն ճառին զուրցուածքէն շատ աւելի խրթին լեզու մը կը բանեցընէ Թէոփորոս այս գովասանութեան մէջ, անոր համար բանասէրներէն սմանք կը տարակուսին հարազատութեանը վրայ. այլ կամ նոյն անունն ունեցող ուրիշ վարդապետի մը կու տան, և կամ Թագէոս անունով մէկու մը, որուն ուրիշ քանի մը ներբողական գրուածները ձեռուրնիս հասած են, նոյն գծուարիմանալի լեզուով և խրթին կամ աւելորդ բառերով:

Հարկ է կրկին յիշեցընել թէ Քաթենաւոր՝ որչափ ալ պարծանք սեպուի մեր հայկական գաղութեանց իբրև սկզբնագիր հեղինակ մը, հետևողու-

Թիւնը զգուշալի է համբակաց, որովհետև այսպիսի երկասիրութիւնք կրնան ախորժակը կրթելու անդ՝ փնասակար ըլլալ, և միանգամայն լեզուններնուս վայելչութիւնը խանգարել, որուն գեղեցկութիւնը և հոգին՝ իր պարզութեանը մէջ է:

Քութենաւորի ճառերը տպագրուած են 'ի Վենետիկ 1855ին, Նախնեաց մատենագրութեան դասակարգութեանը մէջ:

ՄՈՎՍԷՍ ՍԻՒՆԵՑԻ

Մովսէս Քերրոյ: — Իր անձին և գրուածոց վրայ կարծիք: — Քերականական երկասիրութիւնք:

Այս դարուս մէջ ծաղկեցաւ Սիւնեաց եպիսկոպոս մը՝ Մովսէս անուեով, որ յունական դպրութեանց, և մանաւանդ հայկական հռետորութեան անգեակ ըլլալուն համար՝ Քերրոյ և Քերրոյահայր կոչուեցաւ: Չեռագրաց մէջ շատ քերականական և ճարտասանական գրուածներ կան՝ որ ասոր կ'ընծայուին: Ոմանք Խորենացւոյն անուամբը ծանօթ՝ Պիտոյից գիրքը՝ ասոր ուղեցին սեպել. բայց այս կարծիքս ընդհանրապէս անհաւանական կ'երևնայ. մանաւանդ թէ այլք՝ ինչուան Քերականի մեկնութեանց մէջ գտնուած երկասիրութիւնները Խորենացւոյն կ'ուղեն ընծայել, որովհետև ազգերնուս մէջ աիրապէս Մովսէս Քերթոյ միայն Խորենացին կոչուած է. անշուշտ այս պատճառաւ է որ կիրակոս՝ Խորենացւոյն կ'ընծայէ զանոնք: Ուստիլեան՝ որ Սիւնեաց ամէն փառացը հանգիսացընող է և պատէհ

չփախցընէր զանոնք գովելու, այս Մովսէսը՝ որ Սիւնեաց իննևտասներորդ եպիսկոպոսն է և Ստեփանոսի Սիւնեցւոյն ուսուցիչ՝ Քերթող անուամբ յիշած չէ:

Այս խնդրոյս վրայ՝ պէտք էզածը զըսուցեր ենք Խորենացւոյն վրայ խօսած ատեննիս:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

Գրիգոր Արշարուշի: — Ընթերցուածոց մեկնութիւն: — Որսն իսկրասնօք այս երկասիրոչքեան ճեռք զարնէր: — Հայերէն շեղուցն և ոճը:

Վահան Կամսարականին ժամանակ անուանի էլ զաւ Գրիգոր կամ Գրիգորիս անունով մէկը, որ 684ին Սահակ կաթողիկոսէն Արշարուշեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: Ետքը նոյն Վահանայ Կամսարականի խնդրանօքը՝ ընթերցուածոց գեղեցիկ մեկնութիւն մը շարագրեց, երեսունևչորս կամ երեսունևհինգ գլխոց մէջ ամփոփուած, ընտիր լեզուով և իմաստներով: Հմտաբար և վայելուց ծանրութեամբ կը խօսի թէ աղգային և թէ Յունաց տոներուն վրայ, և հարկ սեպելով ազգայիններն արգարացընէլ այնպիսի փոփոխութեանց համար՝ որ չեն մասն հաւատոյ, կը պաշտպանէ իրենները, առանց վար զարնելու կամ նախատելու զուրիշները:

Շարագրութիւնը հայկաբան և ընտիր, և հեռու զութեան յարմար, մանաւանդ վարդապետական ոճոյ մէջ. յորում մերթ Մամբրէի և Եղիշէի կերպը փոխ կ'առնու, և մերթ Շնորհալուոյն համբոյր և

քաղցր լեզուին նախագաղափարը կու տայ : Սա մուէլ Կամրջաձորեցի կ'աւանդէ թէ Յովհան Իմաստասիրին խնդրանօքը շարագրած ըլլայ այս գիրքը : Ասողիկ ալ՝ Ներսէ՛հ Կամսարականին հրամանաւը : Յաւաջաբանին մէջ՝ որ գեղեցիկ օրինակ է ընծայականի՝ մեծապէս կը գրուատէ Արշարունին զՎահան պատրիկ Կամսարական, թէ հասակաւ և թէ Իմաստութեամբ ծերունի կոչելով զինքը, և իբրև թագաւոր մը՝ պարգևեալ յԱստուծոյ ազգերնուս. անոր համար չկրցայ, կ'ըսէ, քու հրամանիդ գէ՛մ կենալ. և որչափ որ մտացս աղքատութիւնը ներեց՝ քու փութով յինէն պահանջած խնդիրքդ՝ յամբ քեզի ընծայեցի :

Ասողիկ՝ Ներսէ՛հ Կամսարականին վրայ խօսած աւեն, « Ի սորա աւուրս, կ'ըսէ, պայծառանայր Գրիգորիս Արշարունեաց քորեպիսկոպոս՝ փիլիսոփայական արուեստիւ », և կ'աւանդէ թէ Յովհաննու Օձնեցւոյն 'ի Մանազկերտ դումարած ժողովքին վարդապետաց մէջ գանուեցաւ նաև « Գրիգորիս փիլիսոփայ՝ քորեպիսկոպոս Արշարունեաց » :

ՓԻԼՈՆ ՏԻՐԱԿԱՅԻ

Տիրակացոյն ժամանակը : — Յօրինած Եկեղեցական պատմութիւնը : — Սոկրատ Սկոլաստիկոս : — Փիլոնի գրոշրեան ոճը և իր պատմութեան շարունակութիւնը :

Անաստաս կաթողիկոսին ժամանակ ծաղկեցաւ Փիլոն Տիրակացի կամ Շիրակացի ¹, որ Ներսէհ Կամսարականին խնդրանօքը՝ Սոկրատ Սկոլաստիկոս

¹ Յոմանց նաև Թրակացի կոչուած :

յոյն եկեղեցական պատմաբանին գրուածքը Թարգմանեց 'ի հայ: Եօթն գիրք բաժնուած է այս երկուսիրուծիւնը. և Եւսեբիոսի համանուն գրոց շարայարուծիւնը կրնայ սեպուիլ, Կոստանդիանոսի մահուընէն ինչուան փոքուն Թէոդոսի կայսերուծիւնը հասցընելով, որուն ժամանակակից էր Սոկրատ:

Փիլոն այս աշխատասիրուծեան մէջ որչափ ալ ջանացած է ընտիր լեզու և մատենագրական ոճ գործածել, հաւատարմութեան կողմանէ չէ կրցած անպարսաւ մնալ. այլ հեղինակէն դուրս, և իրեն բերնովը՝ այլ և այլ պատմութիւններ մէջ բերած է թէ 'ի հայ գրոց, և թէ մանաւանդ յասորի պատմութեանց. Փլաբիանոսի, Եւսիքէսի ու Եփեսոսի երկրորդ ժողովոյն վրայ խօսք ընելով՝ յորում ժամանակի արդէն մեռած էր Սոկրատ: Կրնայ ըլլալ որ այս բանս գրչագրաց ազաւաղութենէն ալ առաջ եկած ըլլայ, և այն ատեն Թարգմանիչը կ'արգարանայ: — Իբրև ինքնագիր երկասիրութիւն, և ոչ 'ի կարգս Թարգմանութեանց, սեպելնուա և յիշատակն ընելնուա պատճառն այս է:

ՍԱՀՍԿ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ



Չորասիրեցի Սահակ կարոշիկոս: -- Առ Մոն. մատ Հագարացի իշխան գրած քաշորը: — Իրեն ղնծայռած երկասիրոչբիւնք:

Քութենաւորին աշակերտ էր Սահակ Չորասիրեցի, որ 677ին կաթողիկոսութեան աթուղ նստաւ. և իր խոհականութեամբն և իմաստութեամբը ամենուն յարգի և պատկառելի եղաւ:

Յովհանն կաթողիկոս կ'աւանդէ թէ երբ 'ի Դաւասկոս գերի էր այս սուրբ հայրապետը, Սմբատ իշխանն մասնաւոր աղաչանաց թուղթ գրեց անոր, խնդրելով որ երթայ Հադարացւոց Մոհմատ ոստիկանին սիրտն իջեցնէ, որ բազմաթիւ զօրքով Հայոց վրայ պատերազմի կ'երթար: Յանձն առաւ Սահակ քայց երբոր Խառան հասաւ, հիւանդանալով՝ իմացաւ թէ ալ իրեն համար բժշկութեան յոյս չկայ, ու Արաքացւոց լեզուով աղաչանաց գիր մը գրեց անոյն ինքն Մոհմատ, և իրեն մարդկանցն ալ պատուիրեց՝ որ երբ մեռնի՝ նոյն թուղթը իր ձեռքին մէջ դնեն, և երբոր ոստիկանը գայ՝ տան որ կարգայ: Յոյս ունէր թէ մեռելի մը ձեռքէն աղաչանաց գիր ընդունելովը՝ սիրար շարժի, ու միաքը դրածէն ետ կենայ: Մոհմատ երբոր լսեց թէ կաթողիկոսն իրեն դալու ատենը մեռեր է, արդիւնէց որ չթաղեն. ու ինքն 'ի Խառան երթալով՝ երբ մտաւ այն սենեակը՝ յորում երանելոյն մարմինը դրուած էր, իբրև կենդանւոյ ողջոյն սուաւ իրեն. անիկայ ալ՝ ինչպէս կ'աւանդեն պատմիչք, բարեն ընդունելով՝ ձեռքն երկրնցուց որ թուղթը մատուցանէ: Զարմացաւ ոստիկանը, ու կարգալով անոր աղաչանքը, կատարեց խնդիրքը: Այս թղթին հարազատ թարգմանութիւնը պահած է Ղեւոնդ երէց՝ իր Պատմութեան գրոցը մէջ:

Շարականաց հին գրչագիրք՝ ընդհանրապէս իրեն կ'ընծայեն Նաւակատեաց և սուրբ Խաչի շարականներն, որոնք գերազանց բանաստեղծութիւններ են: Նոյնպէս իրեն կ'ընծայուի Արմաւենեաց կամ Ողոգոմեան (Մաղկազարդի) ասնախմբութեան վրայ ճառ մը, ընտիր սճով և շարագրութեամբ, տպագրած 'ի Վենեաիկ 1834ին¹:

¹ Գրչագրաց մէջ՝ մերթ պարզապէս կը յիշատակուի. « Ասացուած Իսահակայ յաւուր արմաւենեաց, որ է ողոգոմեան »:

Դ Ա Ր Ը

ՅՈՎՀԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ

Խնամառասիրին ճանկոչքիչևը: — Քրեկնաշորի
աշակերտիդ: — Կարոչդիկուսական արուշը քարճրա-
նայր: — Ատենարանոչքիչևը: — Ճառ ընդդեմ Երե-
շոչքականաց: — Ընդդեմ Պաշտիկանց ձառը: —
Գործածած ընդդեմ ընտրոչքիչևը և ոճ: — Ոչիչ կը-
կասիրոչքիչևը: — Եկեղեցական կանոնադրոչքիչևը:
— Երկրայական գրոչածևեր: — Իր ձառից ընագրիկն
ուպագրոչքիչևը և քարգնանոչքիչևը:

Տաշրաց գաւառին Օձին կամ Օձուէն գեղջէն էր
Յովհան, և մանկուծեան հասակէն աշակերտած
Թէոգորոսի Քաթենաւորի, որ անոր մասաղ և
Թարմ մասղը վրայ՝ ապագայ հանձարոյն կնիքը և մե-
ծուծեան նշանակը դրոչմուած սեանելով, ամէն ջան-
քըն ըրաւ որ ընտիր գաստիրակուծեամբ արգասա-
ւոր ընէ այն միտքը՝ որ տարիքը առնելէն ետքը կրցաւ
իբրև զնոր ոմն Սողոմոն պարծենալով զսուցել-
« Մանուկ էի մտավարժ՝ և ոպւոյ բարւոյ դիպե-
ցայ »¹: Այնչափ մեծ էր Քաթենաւորին խնամքը

¹ Սուրբ հայրապետն Յովհաննէս էր ՚ի գաւառէն Տաշրայ՝ որ
արդ կոչի Լաւռի, ՚ի դիւղաքաղաքէն Աւձնոյ, յազատ տանէ,
քաջաբոյս, վայելչագեղ, և գեղեցկասես. ուշիմ և հանձարեղ

իր աշակերտին վրայ, որ ինքն իմաստասէրն կը զը-
րուցէ. « Ոչ զառ յինքենէն ևեթ բաւականանայր
չատմարանել յիմուժնս ոգւոջ զբարին, այլ և 'ի յու-
լովնց զպայծառագոյնան ծաղկաքաղ առնելով զշնոր-
հաց, լիպուցանել զագահութեանն իւրոյ ինև ջա-
նայր զուսումնասիրութիւն » : Ժամանակը՝ Յովհան-
նու մասցը վրայ իր զօրաւոր ազդեցութիւնն ընե-
լով, անոր հանձարոյն և իմաստութեանը վրայ ըս-
քանչացող ազգայինքն՝ սրբոյն Գրիգորի աթուոյն
ժառանգ ըրին զինքը, կաթուղիկոսական պատուով
մեծարելով :

*
* *
*

Այն նուիրական պաշտօնն 'ի գործ դնել սկսաւ
Յովհաննէս՝ ժողովրդեան մէջ մտած անկարգու-
թեանց գարմանը մատուցանելով : Այս վախճանաւ
ժողով մը գումարեց 'ի Գուին, իր հայրապետու-
թեանը երկրորդ տարին. ու ժողովոյն առջի գումար-
ումը՝ սուրբ հայրապետաց գովելի սովորութեան
համեմատ՝ ատենախօսութեամբ մը սկսաւ, իմացը-
նելով թէ ինչո՞ւ գումարեց զիրենք 'ի ժողով, և թէ
անհրաժեշտ էր այն գումարումը :

Գեղեցիկ և ընաիր ոճոյ ամէն յատկութիւններն ու-
նի այս Արեւնախօսուռքիչնը . խօսքի վսեմ ծանրութիւն

'ի վարս ճգնողական և յիմաստ կրթութեան, հետտորական
ուաման և փիլիսոփայական արուեստից : Զտիս տղայական ման-
գութեանն առ հանձարեղս անցուցանէր : Վասն որոյ առեալ
ղիմաստասիրականն անուն . . . Երթայր այնուհետև եռանդնա-
չարժ սիրով, ազդմամբ հոգւոյն սրբոյ առ մեծ ճգնաւորն և ա-
նուանի վարդապետն Թեոգորոս՝ Քաթենաւոր կոչեցեալ, և
յանձն առնոյր զխոշոր և զնուրբ վարս նորա յաւելուածովք՝
որով և զխորզն դարկճաճև զգենոյր ծածկաբար մինչև ցկատա-
բումն կենաց իւրոց . Ի Յայսմատաւրս :

մը, իմաստից առատութիւն և ընտրութիւն, առատածաշուհ գրոց, սրբոց հարց և հին առատելաց հմտութիւն, և ամէն բանէ աւելի բարւոյ նախանձ մը: Կը յիշեցընէ հին եկեղեցւոյ բարեզարգութիւնքը, և թէ ինչպէս ժամանակը՝ իր ապականիչ և խանգարող ձեռքը՝ նաև այն սրբազան և առատածային շէնքին վրայ ձգած է՝ ապականել զայն մերթ հերձուածոց երևամբ, մերթ ագիտութեամբ, մերթ անհոգութեամբ: Մարգկային հասակին կը նմանցընէ՝ եկեղեցւոյ վիճակը. թէ ինչպէս անեղ է մանկութիւնը, անգէտ չարի, անհմուտ մեղաց, և թէ տանն անցնելով՝ նայն անմեղութիւնը չարութեան կերպարանք կ'առնու: Իր անձին օրինակովը՝ այս բանս հաւատարմացընել կ'ուզէ Օձնեցին. առանց պարծենալ ուղեւոր՝ կը յիշեցընէ իր այն մատաղ հասակին մէջ տուած յոյսերը՝ թէ զինքը տեսնողաց և թէ իր վարդապետին Թէոգորի. և խորունկ սրտէ առաջ եկած հառաչանքով մը՝ Յովբայ խօսքերը կը կրկնէ. « Ա՛վ առնէր զիս ըստ աւուրցն առաջնոց »: Ասկէց առիթ կ'առնու Հայաստանեայց եկեղեցւոյն մէջ սպրդած անկարգութիւններն յիշեցընել, և թէ ինչ կերպով և կանոններով դէմ դնելու է անոնց, որպէս զի չըլլայ թէ հաւատացեալ ժողովըրդոց մէջ ճարակելով՝ թէ հաւատոց, և թէ նայն հաւատքը գաւանդողաց բարօրութեանը մաստակարար ըլլայ:

Աճոյ կողմանէ ընտիր հայկաբանութիւն՝ միանգամայն և քիչ մը հեղեհաբանութիւն կ'երևնայ այս ճառիս մէջ: Անանկ լեզու մը դործածել ուղած է Իմաստասէր՝ որ նիւթոյն ծանրութեանը և մեծվայելչութեան արժանաւոր ըլլայ:

*
* *

Ճառ ընդդէմ Երևոյրաւիանաց . — Հեղինակին գըւ-
խաւոր գիտութիւն եղած է այս ճառովս ցուցընել՝
Քրիստոսի երկու բնութեանց վարդապետութիւնը ,
Եւալիքական աղանդաւորաց դէմ, թէ ինչպէս 'ի մի
անձն Քրիստոսի անշփոթ միացեալ են մարդկային և
աստուածային բնութիւնք , և թէ սխալ է զրուցելն
մի բնութիւն 'ի Քրիստոս՝ շփոթելով զերկուս բնու-
թիւնս 'ի մի անձն նորա : Այս աստուածաբանական
խորունկ և դժուարին խնդիրը՝ իր մտքին և հանձա-
րոյն արժանաւոր պարզութեամբ կ'ապացուցանէ
երանելի վարդապետս , հին յոյն հարց լեզու և հըմ-
տութիւն գործածելով¹ :

Երևութական կ'ըսուէին այն հերետիկոսները՝ որ
Քրիստոսի անօրէնութիւնը ոչ իրական ճշմարտու-
թիւն՝ այլ աւաջօք կը համարէին . և ասոնց մուրա-
միտ վարդապետութիւնքն ինչուան 'ի Հայաստան ալ
տարածուելով, Յովհաննու Մայրագոմեցւոյն աշա-
կերաներէն ոմանք հետևող երեցեր էին անոնց , և
իրենց դէմ գրգռած՝ Քաթենաւորին ղօրաւոր և յաղ-
թահարող դրիչը : Բայց երբ իր մահուընէն ետքը՝

¹ Որովհետև մեր հին պատմագիրներէն ոմանք կը շփոթեն
իրարու հետ զՅովհան Մանազկերտցի և զՅովհան Օձնեցի կամ
գիմաստասէր , առջինին մուրութիւնքը երկրորդիս ընծայելով ,
և երկրորդիս հմտութիւնն ու գրուածները առջինին սեպելով ,
Չամչեան Հ . Միքայէլ վարդապետը՝ Հայոց պատմութեան մէջ
երկար և անժխտելի փաստերով ցուցընելով թէ որչափ կը սխա-
լին թէ նկատմամբ պատմութեան և ժամանակագրութեան և
թէ նկատմամբ ոճոյ և գրութեան , որոնք իրարու հետ այս երկու
անձինքը կը շփոթեն , գուշակօրէն զրուցեց որ եթէ Յովհան Լ .
մաստասիրին Երևութականաց դէմ ճառը գտնուի , ուղղափա-
ռական և ողջամիտ պիտի ըլլայ այն երկասիրութիւնը . իր խօս-
քին հաւատարիմ ապացուցութիւն սեպելով՝ Գրիգորի Ար-

Մայրագումեցւոյն աշակերտը Սարգիս, զոր Իմաստասէրն՝ խանգարիչ տանս Հայոց կը կոչէ, սկսաւ նորէն գլուխ վերցընել, և կրկին կենդանութիւն տալայն մահառիթ վարդապետութեանց, Քրիստոսի ուղղափառ հաւատոց զէնքը ձեռքն առած՝ երեցաւ Յովհաննէս յասպարիղի. « Վասն նորա (Քրիստոսի) - իր գերազանց խօսքերը մէջ բերելով, կ'ըսէ, - դիր հանեմք, և յանուն նորա խրախոյս բառնամք. յազադս նորին ահաւասիկ և ատեամք զատելիս նորա. զկատարելագոյնն զնոսին ատեսցուք զատելութիւն » :

Այսպիսի իրաւացի ատելութեան մը՝ ամէն էական յատկութիւններն ունի Իմաստասիրին այս ճառը : Նուրբ և խորունկ գիտութիւն աստուածաբանական ճշմարտութեանց, զօրաւոր և աննկուն ճարտարխօսութիւն՝ հակառակողաց բերանը սանձելու, և ընտիր լեզու մը՝ որուն նման մեր մէջ քիչ կը գտնենք, և որ ազգակից է յոյն եկեղեցական մատենագրաց գործածած լեզուին. հայախօս Աստուածաբան մը, Բարսեղ կամ Աիւրեղ : Ուստի և իրաւամբք զմայլած էին այս գրուածքիս վրայ մեր հին հայրապետքն. և Գրիգորիս Ակայասէր՝ իրեն համար մաս-

կայասիրի, Ներսիսի Ալայեցւոյն, Գրիգորի Տղայոյ և Ներսիսի Լամբրոնացւոյ գովութեան խօսքերը, որոնք անկարելի էր որ այսպիսի հայրապետ մը՝ անանկ լեզուով մը գովէին, եթէ անոր կրօնական համոզումը՝ իրենց համոզմանէն տարբեր ըլլար՝ հաւատոց այսպիսի էական նիւթի մը մէջ :

Այս ճառը գտնուելուն պէս՝ ի գրատան Փարիզու, Ազգերեան Հ. Մկրտիչ վարդապետը մէկէն ծանօթութեամբք հրատարակեց (1807) բնագիրն ու լատինական թարգմանութիւնը, թէ Հեղինակին և թէ անոր պաշտպանին ողջմտութիւնն և արդիւնքը հանդիսացընելով. զոր և լատին աստուածաբանք՝ թէ իրենց գիտութեամբը և թէ հին Հարց գործածած լեզուին հմտութեամբը նշանաւորք, լիուլի վկայութեամբ հաստատեցին :

նաւար օրինակ մը դաղափարել աաշով, ճառին վերջը իր ձեռքով ասանկ գրած էր. « Այս է գիրք կտակի ուղղափառութեան հօր մերոյ սրբոյն Յովհաննու կաթողիկոսի Հայոց և Իմաստասիրի Օձնեցւոյ: Եւ ես Գրիգորիս նուաստս՝ նորին հաւատոց որդի և աշակերտ՝ ձայնակից եմ այսմ խոստովանութեան և աւանդման. և որք այլապէս դաւանեն քան զայսոսիկ և նորաձեւ առնեն՝ (նզովեալ լիցին) » :

Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսն ալ կը զրուցէ. « Խընդրելի է՝ թէ յեա այսորիկ ո՞վ ոք՝ ի հարցն սրբոց յայսոսիկ գրգուեցաւ. եթէ զՅովհաննէս ասեմք զԻմաստասէրն՝ որ և աթոռակալ սրբոյ աթոռոյս, և նա այսոցիկ հեռեկցաւ շաւղաց ուղղափառութեան. և մերն այլ սուրբ նախնիք զնորայն ընկալան խոստովանութիւն, և ձեռնագրեցին անխախտելի մնալ գիրս, Գրիգոր Վկայասէր և Բարսեղ հեռեոյ նորին, և միւս Գրիգորիս և Ներսէս՝ մերս հարք. և է յարկեղս գրոց մերոց՝ ընկալեալ ՚ի նոցանէ » : Ուրիշ տեղ ալ « Երջանիկ և սուրբ հայրապետ կը կոչէ զինքը » , և անոր խօսքերը՝ « հոգեշունչ բանք » :

Ենորհալի ալ Թէորիանէ յոյն աստուածաբանին հեա խօսած ատենը՝ այսպէս կը դրուատէ զԻմաստասէրն. « Հայոց կաթողիկոս մը կար, կ'ըսէ, Յովհաննէս անուհով, որ իր վարքովը և խօսքով սուրբ հարց զուգահաւասար էր. ու արտաքին գիտութեանց և փիլիսոփայութեան ալ ոչ անտեղեակ. իսկ աստուածային վարքովը՝ թէ ոչ քան զամենեւին, այլ քան զբազումս գերազանց » : Ար միաբանի և Յովհաննէս կաթողիկոս. « Հմուտ և տեղեակ գոլով նա, կ'ըսէ, բոլոր քերթողական շարագծաց՝ մասանց բանի և մասնականաց, այլ և վարժից սեռից՝ և որք ընդ գոյացութեամբ են սեռական տեսակարարութիւնք՝ մինչ ցանհատ վայր. և տարբերութեանցն և սահանգամանաց, և պատահմանց անշատից և անանշա-

տից՝ ոչ անտեղեակ: Դարձեալ և կրթական վարժից
 թէոնականաց՝ որ զարուեստին ծառայ սլտուղս՝ ա-
 ռողանապէս ներադրէ յարուեստասէրն ... Սա ա-
 մենայն առաքինի քաջողջութեամբ զինքն տուեալ՝
 աշխատասիրաբար կրթական ջանիւ զինքն զինէր
 յերգս հողևորս, պահօք և աղօթիւք և ամենագիշեր
 տքնութեամբ »: Գրիգոր Մագիսարոս առ կաթու-
 ղիկոսն Ասորուց գրած թղթին մէջ Քոնդրակեցի ա-
 ղանդաւորաց վրայ խօսելու ատեն կը յաւելու, -
 անշուշտ զՍձնեցի ակնարկելով, - « Երանելի քա-
 հանայապետն մեր սուրբն Յովհաննէս, և վարդապե-
 տրն Անանիա գրեալ զչարափառութեան նոցա զսար-
 սափելի հերձուածս »:

*
* *
*

Ճառ ընդդէմ Պաշտօնականաց. — Առջի երկու ճառե-
 րուն արժանի երկասիրութիւն մըն է նաև ասիկայ:
 Պաւղիկեանք՝ հերետիկոսներ էին, հետևողք Պօղո-
 սի Սամոսատացւոյ, և որոց արբանեակ երևեցաւ Մայ-
 րագոմեցւոյն վերոյիշեալ Սարգիս աշակերտը, ու
 Յուլիանիտաց, Ապողինարեանց, Մարկիոնեանց և
 Սաբելեանց աղանդները մէկի վերածելով՝ սկսաւ
 իր մտորամիտ վարդապետութեանցը զՀայաստան
 աշակերտելու ետևէ ըլլալ: Ասոնց խաբէութեանցը
 դէմ սրեց իւր գրիչը իմաստասէր հայրապետն Յով-
 հան: Կարծես թէ մեզի մերձաւոր ժամանակաւ՝ նոր-
 աղանդ հերձելոց մտորութիւնքն դուշակօրէն նկա-
 տեր էր, որոնք եկեղեցի բարեկարգելու պատրուա-
 կաւ՝ իրենց ախտերուն ու կրից համարձակութիւն
 և աղատութիւն փնտուեցին:

« Ահա դուստ, - կ'ըսէ Յովհանն, Պաւղիկեանց վրայ
 խօսելով, - որոգայթ իբրև զվարձ հաւորսաց ձգեալ՝ ի
 մէջ ժողովրդեան ազգի իւրոյ, ըմբռնել զախմարս և

զպարզամիտս 'ի մարդկանէ, որք չարեաց 'ի չարիս
 ելին. 'ի սլաակերամարտութենէ 'ի խաչամարտու-
 թիւնն 'ի քրիստոսաանցութիւնն. և անտուտ յան-
 աստուածութիւնն և 'ի դիւապաշտութիւնն) : Ամ-
 բարչտութեան այս ծայրը հասած՝ սկսան արհամար-
 հել և անգոսնել Քրիստոսի եկեղեցւոյն հաւատքը,
 և իրենց թիւր վարդապետութիւնքը՝ սուրբ գրոց
 նուիրական խօսքերովը կ'ուզէին ապացուցանել:
 Խաչին ընծայուած պաշտօնը կուսապաշտութիւնն կը
 սեպէին, պատկերաց յարգանքը՝ աւելորդապաշտու-
 թիւնն, և այլն: Ասոնց դէմ կը խօսի Իմաստասէրն,
 ու սուրբ գրոց խօսքերովը զանոնք կ'ըմբերանէ. կը
 ցուցընէ՝ սքանչելի գիտութեամբ նաև հին կրօնական
 պատմութեանց, թէ որչափ կը զանազանին 'ի մի-
 մեանց՝ կուսապաշտութիւնն՝ զոր կը մերժեն քրիստո-
 նեայք, և անոնց ընդունած խաչի և պատկերաց
 պաշտօնն:

*
* *
*

Յաղագս կարգաց Եկեղեցւոյ. — Երկու մասն կը
 բաժնուի այս ճառը. առջինին մէջ համառօտ մեկնա-
 բանութիւն մը կ'ընէ ժամակարգութեան, գիշերա-
 յին պաշտամանէն մինչև 'ի ճաշաժամն. իսկ երկրոր-
 դին մէջ կը բացատրէ՝ ճաշաժամէն մինչև ջիններորդ
 ժամ, կամ ցերեկոյեան ժամակարգութիւնը: Հա-
 մառօտութեանը մէջ գեղեցիկ, յատուկ և կատա-
 րեալ երկասիրութիւն մըն է: Անշուշտ այս ճառե-
 րուն համար կ'ըսէ Յովհաննէս կաթօւղիկոս. « Յա-
 ւէտ իմն հմաագոյնս գրով գրոշմեալ տայ եկեղեցւոյ
 Քրիստոսի զբովանդակ կարգաւորութիւնս պաշտա-
 ման ժամուց, գեղեցիկ իմն յօրինուածով ճոխացու-
 ցեալ, և բացայայտեալ ևս զմիոյ միոյ կարգացն զմե-
 կնութիւնս, 'ի մխիթարութիւն գղերց եկեղեցւոյ »:

Այլ և ճառս ևս ինքնասուս՝ բանաստեղծս յարդարեալ զզնացուցիչս չար դործոց, և յորդորականս 'ի պէտս ապաշխարութեան սակի » : Սամուէլ ալ կը զրուցէ. « Սուրբ իմաստասէրն Յովհան կանոնական կարգօք պայծառացոյց զեկեղեցիս » : Ասոնց կարգէն և ասոնց նման գրուածներ են Յաղագս մեծի առոչր միաշարարոչ ճառը, և Հատուածք բանից :

*
* *
*

Շարականք. — Շարականներն յորինողաց ցուցակին մէջ կը տեսնենք որ Իմաստասէր հայրապետիս կ'ընծայուին Սշազ տօնից շարականներն. այսինքն 'Իսաթի մարգարէին և Յակովբայ առաքելոյն, Ստեփանոսի նախավկային, գլխաւոր առաքելոցն Պետրոսի և Պողոսի և Որդւոց Որոտման շարականները : Ետքի իրեքն ալ՝ եթէ հաւանինք Իմաստասիրին ընծայել, իրեն թէ ոճոյն, թէ հմտութեանը և թէ բանաստեղծութեան անպատիւ բան մը ըրած չենք սեպուիր. բայց 'Իսաթի մարգարէին և Յակովբայ առաքելոյն վրայ երգուածը՝ այն աստիճանի օտար է, որ իրաւամբ զրուցած է հմուտ բանասիրին մէկը՝ թէ և ոչ Իմաստասիրին աշակերտի մը կրնայ ընծայուել այնպիսի խակ և անոճ շարագրութիւն : Այս սխալման գլխաւոր պատճառ՝ Կիրակոս պատմչին մէկ խօսքն եղած կ'երևնայ որ կ'ըսէ. « Երգեաց շարական և զհարց՝ Մեղաք յաւնկայնի, որ մինչև ցայսօր պաշտի յեկեղեցին Հայոց » : Ստագրութեան արժանի է որ պատմիչն երգեսց կ'ըսէ և ոչ թէ յօրինեսց. որով անշուշտ կ'ուզէ հասկըցընել թէ խափանուած էր այն շարականին երգեցումը, և թէ Իմաստասէրը սահմանեց որ նորէն երգեցուի : Նոյնը կը հաստատեն նաև Յայտմաւուրաց խօսքերը : — Հաիփսիմեանց տօնին օրը երգուած Սնակիգրն Սա-

տուշած համբարձի շարականին յօրինումն ալ՝ ոմանք
 ուղած են Իմաստասիրիս ընծայել. բայց այլք աւելի
 հաւանականաբար այն երգին հեղինակ կը համարին
 զՄանգակունի :

*
 * *

Իմաստասիրին մէկ նշանաւոր աշխատանքն ալ է-
 ղած է՝ հին Հարց և Ժողովոց սահմանած կանոններն
 կարգի և դասաւորութեան վրայ առնուլ, և իր հայ-
 րապետական իշխանութեամբ՝ անոնց կարեւոր հաս-
 տատութիւնը տալ. որպէս զի իւրաքանչիւր ոք ըստ
 հաճոյս կանոններ չաւելցընէ, կամ արդէն սահմա-
 նուածները չվերցընէ : Այս վախճանաւ՝ նոյն հա-
 ւաքմանէն ետքը մասնաւոր Յիշատակարան մըն ալ
 աւելցուց, իմացընելով թէ ինչ վախճանաւ և դիտ-
 մամբ եղած է այս աշխատութիւնս : Բայց Իմաստա-
 սէր հայրապետը իր դիտմանը չհասաւ. Ժամանակ
 անցնելէն ետքը՝ տգէտ և ձեռներէց ընդօրինակողք՝
 եկամուտ և անհարազատ կանոններ մտուցին սուրբ
 առաքելոց և հայրապետաց անուամբ աւանդուած
 սահմանադրութեանց մէջ. և Օձնեցւոյ այս Յիշա-
 տակարանն ալ իրենց օրինակացը մէջէն վերուցին :

Իմաստասիրին բուն խօսքերն են. « Ամեցայ դբո-
 վանդակ զառ 'ի նոցանէն կանոնական սահմանեալ
 բան՝ 'ի միում տեղուջ գեղեցկադործ մատենիւ 'ի
 հայրապետանոցի աստ արձանացուցանել. ուրանօր
 և զիս աստուածային Հոգին վերակարգեաց յաթու
 սրբոյն Գրիգորի, 'ի կաթուղիկոսութիւն աշխարհիս
 Հայոց. Յովհաննէս՝ նուաստագոյն յիմաստասիրա-
 կանաց խմբից, և 'ի բողոքից մեկին մնացեալ ըստ
 մարմնոյ յազգականաց : Եւ ընկալեալ զայս ջան՝
 նախկին, վասն կանոնականաց իմոց զարմին, զի ըստ
 հրամայողական անուանն՝ առընթեր կայցեն և հրա-

մանացն գուժարութիւնք . և թէ սբարտ է սպասա-
ւորաց բանին՝ աստուածախօսունակ հարցն բանիւք
կնքել բանիս : Երկրորդ , զի զուսումնասիրաց ան-
ձանց՝ իմով աշխատութեամբ սիրով կամեցայ հան-
գուցանել զբաղմասոյզ խնդիրս : Քանզի գրեցաք ՚ի
ամա ոչ միայն զկանոնական սահմանեալն նոցա շա-
րակարգութիւնս , այլ և զժամանակն և զպատճառն
՚ի սոյն յայս ՚ի ներքս ածեալ յաւելաք , ընդ նմին և
զգլուխս անցնիւրոց համառօտեալ բանիւք ՚ի սկըզ-
բան անդ նախակարգեցաք . զի անաշխատաբար ան-
գուստ զբանն յիւրում տեղւոջն գացէ խնդրողն » :

* * *

Ուրիշ այլ և այլ երկասիրութիւնք ալ կը յիշա-
տակուին Իմաստասիրիս անուամբը , յորոց ոմանք
կորսուած են , և այլք երկբայականք : Առջիններուն
կարգէն կը համարուին՝ Ապաշխարութեան և վա-
րուց զգաստութեան վրայ ընտիր ճառեր , զորս Յով-
հան կաթուղիկոս կ'աւանդէ թէ շարադրած ըլլայ ,
և մեր ձեռքը հասած չեն :

Երկբայականաց կարգէն են՝ Եկեղեցւոյ Հիմնար-
կէից վրայ երկու ճառ , Հիմնարկէք Եկեղեցւոյ կո-
չուածները : Այս ճառերէն առջինին մէջ կը խօսի
հեղինակն՝ տաճարաց հիմնարկութեան վրայ . երկ-
րորդում ալ՝ թէ նորաչէն եկեղեցեաց մէջ ինչպէս
տաճար կանգնելու է . և վայելուչ ոճով մը կը խօսի
այն արարողութիւնքը կազմող խորհրդաւոր աղօթից
և սաղմոսաց վրայ : Երկբայականներէն կը սեպուի
նաև սուրբ Եկեղեցւոյ վրայ ընդարձակ ճառ մը , յո-
րում հին և նոր , ստորին և վերին եկեղեցեաց բաղ-
դատութիւնը կ'ընէ :

Կամ Օձնեցւոյս և կամ Մանգակունւոյ , և կամ
ուրիշ համանուն հայրապետի մ'է ԶԽԸ թուին ՚ի

Հռոմիլա դրուած մատենի մը մէջ աստուածաբանական տեսութիւն մը՝ այս խորագրով. « Երանելոյն Յովհաննու Հայոց եպիսկոպոսապետի ասպոյց յերկուց բնութեանց ասել զՓրկիչն, կամ մի բնութիւն » : Սկզբնաւորութիւնն է. « Եւ քանզի՛ առաքելականն և մարգարէիցն կաակքն ոչ ուրեք յիշատակեն զերկուց բնութեանց այլութիւն, ապա պարտ է անդրբոլեչի խոստովանութեամբ գաւանել ՚ի սուրբ Երրորդութեանն զԲանն աստուած մարմնացեալ » :

Այս ամէն ճառերն՝ բաց ՚ի վերջնոյս, Իմաստասիրին հարազատ երկասիրութեանցը հետ տպագրեցան ՚ի Վենետիկ, 1855. ու լատինական թարգմանութեամբ ալ ծանօթացան արեւմտեայց :

ՍՏԵՓՍՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻ

—

Սիւնեցոյն վարքը և ուսուցիչն : — Ճանապարհորդութիւններն ՚ի Բիզանդիոն և Հռոմ : — Երկասիրութիւններն : — Խրեւն ընծայուած շարակաւք և անոնց հարազատութիւնը : — Ուրիշ գրուածք : — Թարգմանութիւններ :

Դուին քաղքին աւագերիցուն որդին էր Ստեփանոս Սիւնեցի, որ Հայոց կաթողիկոսարանին մէջ՝ ինչպէս կ'աւանդէ Ուապելեան, իր նախնական ուսմունքն ընելէն ետքը, երբ հասակը քիչ մ'առաւ՝ Մաքենեաց կոչուած հռչակաւոր կրօնաստանը գնաց, ունի վանքին առաջնորդ՝ ու պիտութեամբն և աստուածալաշտութեամբ նշանաւոր Սողոմոն վարդապետին քով : Հոն երկար ժամանակ կրթուելէն ետքը՝ Սիւնեաց վարդապետարանը գնաց, առ Մովսէս

Եպիսկոպոս Սիւնեաց. որուն ջանքովը նոյն վարդապետարանը շատ ծաղկած էր գիտութեամբ¹ : Այն պիսի հմուտ անձի մը առաջնորդութեամբ՝ քիչ ատենուան մէջ կատարեալ տեղեկութիւն ստանալով աստուածային գիտութեանց, եպիսկոպոսին հրամանաւ ըստուան կան ամպիոնը նստաւ, և սուրբ գիրքը կը մեկնէր նոյն վարժարանին աշակերտացը : Երբոր Մովսիսի մեռնելու օրերը մօտեցան, նոյն արժուոյն հոգաբարձութիւնը իրեն յանձնեց : Ստեփանոս ալ Անանիա անուանով մէկը՝ որ թէ վարքովը և թէ գիտութեամբ մտադրութեան արժանաւոր անձ մըն էր՝ հետը առնելով, Բուին գնաց առ կաթողիկոսն և Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրել տուաւ ու զրկեց : Իսկ ինքն չուղեց ետ դառնալ, հապա հօն կաթողիկոսարանին մէջ նստած՝ հին և նոր կտակարանաց մեկնութիւն կ'ընէր :

* * *

Նոյն ատենները՝ Սմբատ Բագրատունի անուանով իշխան մը՝ հաւատոյ ինդրոց վրայ հակաճառելով Սիւնեցւոյն հետ, չհաւանեցաւ անոր խօսքին. բայց միանգամայն չկարենալով դէմ դնել՝ անարգեց զՍտեփանոս, ու ետէ եղաւ զինքը հալածելու. Ստեփանոս ալ Բուին՝ քաղաքէն ելլելով՝ փախստական գրնաց 'ի Կոստանդնուպոլիս, ուր միայնակեցի մը քով բնակեցաւ, որ արտաքին հմտութեանց ալ տեղեկ անձ մըն էր. և հօն յոյն և լատին լեզուները սորվե-

¹ « Փութայ ճեպի, կ'ըսէ Ուռայելեան, յաղբիւրն իմաստից 'ի վարդապետարանն Սիւնեաց, որ էր գլուխ ամենայն գիտնոց Հայոց, և պայծառացեալ դպրոցքն որ 'ի նմա. քանզի որպէս Աթենացիքն 'ի մէջ Հռոմոսց և Յունաց ճոխացեալ էին և մայր իմաստից կոչեցեալ. . . լատին և հելլեն դպրութեամբ, այսպէս և սոքա 'ի տանս Թորգոմայ յաշխարհիս Հայոց » :

ցաւ, և գիշեր ցորեկ գիտութեանց հմտանալու կը ջանար: Ետքէն Կոստանդնուպոլիս դառնալով, կ'երթար 'ի սուրբն Սոփի, և հոն եկեղեցւոյն մատենադարանին մէջ գտնուած գրքերը կը կարդար: Լսեց զայս Սմբատ և Լեւոն կայսեր իմացուց թէ թագաւորութեանդ անարգիչ և սուրբ հաւատոցդ հայհայիչ մը՝ մեղմէ հալածուած՝ միայնաւորի սուտ անուամբ ու ձեռով, ձերքովը եկած է: Լեւոն բարկուածեամբ հրամայեց փնտուել զինքն, ու ածել 'ի դուռն արքունի: Սիւնեցւոյն ընկեր միայնակեացը՝ խրատուաւ իրեն՝ անազդի և օտարական անձ մը ձեացընել ինքզինքը, և թէ մուրալու պատճառաւ եկած էր 'ի թագաւորեալ քաղաքն: Չոր երբ լսեց Լեւոն՝ բարկութենէն իջնելով, թոյլ տուաւ և յազատութեան: Ստեփանոս յետոյ Աթէնք ալ գնաց, և հոն ըրաւ իրեն թարգմանութիւններն, որոնց վրայ էաքը պիտի խօսինք:

Երբոր Սիւնեցւոյն իմաստութեան համբաւը կայսեր ահանջը հասաւ, կանչեց զինքը, ու հաւատոյ խնդրոց համար կը հարցընէր: Պատասխան տուաւ Ստեփանոս. Հրաման տուր որ կայսերական մատենադարաններն բացուին իմ առջև, և ես խօսք կուտամ այնպիսի գրքեր գտնել անոնց մէջ՝ յորս ուղղափառական դաւանութեանց էութիւնը ամփոփուած ըլլայ»: Երբ թագաւորը հրամանը տուաւ, ոսկի տուփի մը մէջ պահուած գիրք մը դատաւ Սիւնեցին, ուղղափառ հաւատոյ վրայ գրուած, ու թագաւորին առջևը բերաւ: Կայսրը ուրախանալով, « Դուք Հայք ալ, ըսաւ, այս հաւատքը կը դաւանիք »: Եւ երբ Սիւնեցին հաստատուն վկայութեամբք հաւատարմացուց թէ նոյն հաւատքը ունին Հայք, կայսրը պատուիրեց իրեն որ Հռովմ երթայ, և մեծ եկեղեցւոյն մատենադարանին մէջ ալ եթէ իրեք գիրք գտնելու ըլլայ նոյն ճշմարիտ հաւատոց

ուղղութեանը վրայ ճառող, խոստացաւ բոլոր աշխարհքը՝ նոյն կրօնից աշակերտիլ ստիպել: Սիւնեցին Հռովմ գնաց, ու առջի գտածին միաբան և համախորհուրդ ուրիշ երեք գիրք ալ գտաւ. այսինքն՝ սրբոյն Կիւրղի Պարասյմանց և Գաւնձաւց գիրքը, Աթանասի արեքսանդրացոյ և Եպիփանու Կիպրացոյ երկասիրութիւնքը: Այն գրքերը հետն առնելով՝ կասկածեցաւ որ եթէ դառնայ 'ի Կոստանդնուպոլիս՝ կայսրը իրեն տուած խոստումը պիտի չպահէ, ուստի Հռովմէն անցաւ 'ի Հայաստան, և աշխարհը աւերեալ ու ապահանած դտաւ յԱրարացոց: Կաթողիկոսն ալ վախճանած ըլլալով, անոր յաջորդն եղեր էր Դաւիթ, որ հայրապետական աթոռը փոխադրեր էր յԱրամօնս: Սիւնեցին՝ թէ սրբոյն Գերմանոսի թողթը՝ որուն հայ թարգմանութիւնն ըրեր էր, և թէ մէկալ գրքերը կաթողիկոսին ընծայեց, անիկայ ալ մեծապէս ուրախանալով՝ հրամայեց որ բերած թղթոյն պատասխանը ինքը ապ. Սաեփանոս ալ յանձն առաւ, ու բան առ բան ամէն խնդիրները լուծեց:

Նոյն միջոցին Սիւնեաց աշխարհին կը տիրապետէր Բաբկեն, որ Դաւիթ կաթողիկոսին մարդիկ ղրկեց, որպէս զի հայրապետը՝ եպիսկոպոսական աթոռը և Սիւնեաց մետրապոլտութիւնը յանձնէ Սաեփանոսի: Դաւիթ ուրախութեամբ յանձն առաւ այն առաջարկութիւնը. ու մէկէն Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրելով զինքը՝ միանգամայն անոր յանձնեց եպիսկոպոսաց գլուխ կամ դահերէց կոչուելու պատիւը: Այն պաշտամամբ իր վիճակը դարձաւ Սաեփանոս, ու մէկ տարի մը միայն, կամ ըստ ոմանց՝ ութ տարի նոյն իշխանութիւնը վարելով՝ անգութ մահուամբ մը մեռաւ. վասն զի անդգամ կին մը՝ անկարգ վարուցը համար յանդիմանուելով սուրբ հայրապետէն՝ անոր առանձնութեանը և քնոյ մէջ սրով

սպաննեց զինքը: Թանահատի կոչուած միաբանակե-
ցաց վանքին մէջ թաղուեցաւ Սիւնեցին:

* * *

Սիւնեցոյն երկասիրոշրիւնքը. — Այլ և այլ գը-
րուածներ կը յիշատակուին Սիւնեցոյն անուամբ,
որոնց մեծ մասը թարգմանութիւնք են: Ասոնց մէջ
գլխաւոր կրնանք սեպել՝ մեր արդէն յիշատակած
Ս. Գերմանոսի Աստանդնուպոլսոյ հայրապետին
թուղթը, որուն պատճառն այս է: Ստեփանոս ա-
տեն մը Յունաց եկեղեցիքը երթալէն կը խորշէր. Ս.
Գերմանոս հայրապետն կանչեց զինքը և պատճառը
հարցուց. ու կասկածելով որ չըլլայ թէ այն խարու-
թիւնը մտաց մոլորութենէ առաջ եկած ըլլայ, հա-
ւատոյ դաւանութիւն մը ուղեց իրմէն: Յանձն ա-
ռաւ Ստեփանոս, և գրով ուղեց տալ նոյն դաւա-
նութիւնը. յորում կը խոստովանէր իւր ուղիղ հա-
ւատքը ըստ երկց ժողովոցն՝ Նիկիոյ, Եփեսոսի և
Աստանդնուպոլսի. բայց Քաղկեդոնի ժողովոյն և
անոր դաւանութեան խօսքը չէր ընէր: Ան ատեն
Գերմանոս ուղեց համոզել զինքը՝ այն ժողովքին
ողջմտութեանը վրայ. և թէպէտ հաւանեցաւ Սիւ-
նեցին, բայց յանձն չէր առնուր Յունաց հետ հա-
ղորդիլ, պատճառ բերելով թէ քանի որ ազգը նոյն
ուղղութեանը իտեւամուտ եղած չէ, իրեն հալածանք
և այլոց դայթակղութիւն կ'ըլլայ: Այն ատեն Գեր-
մանոս գրեց թուղթ մը առ Հայս՝ որուն սկզբնաւո-
րութիւնն է. « Քրիստոս է խաղաղութիւն մեր » . և
յորում իմաստալից ու յայտնի խօսքերով կը ցու-
ցընէ Քաղկեդոնի ժողովոյն ուղղափառութիւնը. և
թէ Յոյնք՝ երկու բնութիւն՝ ի Քրիստոս ըսելով ու-
րիշ բան չեն հասկընար, բայց եթէ զմի անձն Քրիս-
տոսի՝ որ ունի զճշմարիտ աստուածութիւն և զձրշ-

մարիտ մարդկուծիւն, և թէ Քրիստոսի աստուածուծուծիւնը և մարդկուծիւնը 'ի միաւորման իւրեանց, իրարու հետ չչփոթեցան. այլ երկու բնուծիւնքն ալ կատարեալ մնացին 'ի մի անձն Քրիստոսի. որով մի և նոյն Քրիստոս' կ'ըլլայ և է ճշմարիտ Աստուած ըստ աստուածուծեան, և ճշմարիտ մարդ' ըստ մարդկուծեան: Նոյն թուղթը թարգմանեց 'ի հայ Սիւնեցին, և բերաւ առ կաթուղիկոսն. և իրեն հրամանաւը գրեց նոյն թղթին պատասխանը, ինչպէս վերն ալ յիշեցինք: Այս թղթին հայերէն օրինակը՝ ժամանակ անցնելէն ետքը՝ հակառակասէր անձանց ձեռքն լինալով խանգարեցաւ, և անոր համար իրաւամբ կ'արհամարհէ զայն Լամբրոնացի: Բայց նոյն իսկ Լամբրոնացւոյն օրերը խնդիր ելաւ ազգին մէջ՝ թէ արդեօք Սիւնեցւոյն պէս իմաստուն և կիրթ միտք մը՝ կրնա՞ր այնպիսի գրուծիւն հրատարակել ընդդէմ Գերմանոսի և եկեղեցւոյն Յունաց, որոց թէ բարեկամուծիւնը և թէ ձեռնառուծիւնը վայելէր էր. ու գրչագրաց մէջ փնտռելով՝ այն թըղթին վաւերական օրինակը գտան, որ բոլորովին կրտարբերէր ազգին մէջ գանուածէն. ինչպէս կը վկայէ Վանական վարդապետն ալ, թէ « Ի գալ Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ՝ ետուն թուղթ յազգս Հայոց. այլ ոչ ոք պատասխանուոյ փոյթ չարար. ինքն գրեաց, բայց մինչև յայն տեղին թէ « Սերմանոզք այսոցիկ 'ի հանդերձեալն ունին զպատուն »: Իսկ զայն որ նախատինք է՝ այլք են գրեալ »:

Մտերս ուրիշ երկու թուղթեր ալ գտնուեցան յանուն Սիւնեցւոյն. մէկը գրուած առ պատրիարքըն Անտիոքայ, և մէկալը առ վարդապետս Աղուանից, որ համառօտ գրուած մըն է. իսկ առջինը ընդարձակ, յորում Հայոց եկեղեցւոյն դաւանուծեան խօսքը ընելէն ետքը, պաշտօտան կ'ելլէ նաև անոր ծիսական աւանդուծեանցը և տօնախմբուծեանց.

ընդգէմ Յունաց. և 'ի հաւատարմութիւն իւր բանիցը այլ և այլ պատմութիւն մէջ կը բերէ, որոնք առաւել առասպելաց կերպարանք ունին քան թէ ճշմարտութեան¹ : Նման ոճով ուրիշ երկու ճառեր ալ գտնուեցան, որոնց ամենուն հաւատարմութիւնը կրնանք տարակուսի ապկ ձգել իրաւամբք :

* * *

Շարականք. — Ոմանք մեր ազգային մատենագրութեան մէջ երկու Ստեփանոս Սիւնեցի գնելով, առաջնոյն ընծայած են Աշագ օրհնոչքիչնքը՝ բաց 'ի վառ ձայնէն, որ Շնորհալոյն երգածն է, և երկրորդիս կու տան Խաչի շարականաց կարգին մէջ գտնուած Սրբոչքիչն սրբոց վսեմ և իմաստալից երգը : Բայց սրովհետև ըստ պատմութեանց մի է Ստեփանոս Սիւնեցին՝ քերթող և թարգմանիչ և գրական կոչեցեալ, բնականաբար այս շարականներն ալ՝ մեր Սիւնեցւոյն քերթողական հանձարոյն արգասիքն են : Խօսքերնուս ստուգութիւնը կը հաւատարմացընէ և Ուստելեան. « Բաժանեաց, կ'ըսէ, և զուժ ձայնսն. և կարգեաց շարեաց շարականս՝ զյարութեան օրհնութիւնսն. երգեաց և կցորդս քաղցրահամս. յարմարեաց և զստուղոգին յինանցն, եօթն եղանակօք յոյժ խորհրդաւոր » : Աը միաբանի և Աիրակոս. « Արար և երգս հոգևորս քաղցր եղանակաւ, շարականս, կցորդս և երգս » :

Ազգային պատմագիրք ուրիշ այլ և այլ երկասիրութիւնք ալ կ'ընծայեն Սիւնեցւոյս, որոնք մեր ձեռքը հասած չեն. ինչպէս Արարածոց, Յովբայ, Դանկիելի և Եղեկիելի մարգարէութեանց մեկնու-

¹ Խորագիրն է. « Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի մեծի իմաստասիրի պատասխանի թղթոյն Անտիօքու եպիսկոպոսի զոր վասն հաւատոյ գրեալ էր » :

Թիւնները : Միայն այս վերջինիս հատուածներէն քանի մը կտոր բան մնացած է : Դանիելի մեկնուածեան հատուած մ'ալ ընտիր ոճով, որ Թերեւս Սիւնեցւոյն ըլլայ ¹ :

Խոսքով Անձեացեաց եպիսկոպոսն ալ կ'աւանդէ թէ եկեղեցական կարգաւորութեանց մեկնութիւն մըն ալ շարագրած ըլլայ, և անշուշտ անոր հատուածըն է՝ որ ճառընտրի մը մէջ կ'երևնայ այսպիսի խորագրով. « Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ասացեալ, վասն նախերգանի աղօթից որ 'ի մէջ դիշերի կատարի » : Կիրակոս ալ կը զըսուցէ թէ սուրբ աւետարանաց մեկնութիւն մը յօրինած ըլլայ, որ դարձեալ՝ մեզի անծանօթ երկասիրութիւն է : Միայն զանազան քերականական գրութիւնք հասած են ձեռուընիս Սիւնեցւոյն անուամբ, և անոնց համար է Քերրող կոչուելը : Հետևեալ մակագրով գըրուածքի մ'ալ կը հանդիպինք գրչագրաց մէջ և զոր ենթագրութեամբ կրնանք ընծայել Սիւնեցւոյս՝ եթէ ուրիշ համանուն անձի մը երկասիրութիւն չէ. « Վասն անապահանութեան մարմնոյն որք ասէն թէ որ աճէ՝ և նուազէ. Ստեփանոսի իմաստասիրի ասացեալ » : Ուրիշ գրչագրի մը մէջ ալ յիշուած կը գտնենք նոյնպէս մեզի անծանօթ երկասիրութիւն մը որ Ստեփանոսի իմաստասիրի անունը կը կրէ. « Աշխարհացոյց Ստեփանոսի Հայոց իմաստասիրի 'ի գրոց մեկնութենէ » :

Բանք ընդդիմութեան 'ի նիւրս հաշտոյ քսանեւերկու գլխովք 'ի Ստեփանոսէ Սիւնեաց : Կը գտնուի 'ի Մատենագարանին էջմիածնի : Արղընոյ Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանաց Մատենագարա-

¹ « Մեկնեաց, կ'ըսէ Ուուպելեան, և դրեանս բազումս, զԱրարածքն, զՅօբն, զԵզեկիէն, և այլ բազումս. որոյ բանքն նշանաւոր 'ի մէջ այլոց մեկնչաց՝ փայլին որպէս ջահ պայծառ. Արար և ճառս բազումս » :

նին մէջ գրչագիր մ'ալ որ նոյն է անշուշտ այս գրու-
թեան հետ. « Ստեփաննոսի Սիւնեաց տեառն սր-
տասխանիք ընդդէմ ազգին Ծռանգաց » :

Ստեփաննոսի թարգմանած գրոց մէջ մեզի ծանօթք
և մնացեալքն են Ս. Դիոնէսիոսի Արիստարգացւոյ
գրուածքն, Ս. Կիւրղի Պարապլևակց գիրքն, Գր.
Նիւսացւոյ Յաղապս Բնութեան մարդոյ գիրքն, Ղէւ-
տական գրոց մեկնութիւն մը, զորոնք ամենն ալ
թարգմաներ է 'ի Կոստանդնուպօլիս՝ Իսւրիթ հիւ-
պատ անուամբ ազգակցի մը օգնութեամբ :

ՂԵՒՈՆԻ ԵՐԷՑ

Ղեւոնդ Երեց և իր պատմական գրուածքի: —
Սնոր նիւրբ: — Ոճր: — Պատմական արժեք իր
գրուածի: — Բնագրին տպագրութիւնն և քարգնա-
նութիւնն: — Մոնղ գաղղիացի արևելագիտիկն կարծիք:

Ղեւոնդ պատմագրին թէպէտ ծննդեան և մա-
հուան տարին որոշ չեն նշանակեր ժամանակագիրք,
բայց յայանի կ'երևնայ թէ ինչուան ութերորդ դա-
րուն վերջերը տպրած ըլլայ, որով հետևաբար ահա-
նատեա վկայ՝ պատմած վերջին դէպքերուն:

Չեռուրնիս հասած Ղեւոնդեայ գրոց գրչագիրնե-
րուն խորագիրն է. « Պատմութիւն յաղագս Երևե-
լոյն Մահմէտի և յաջորդաց նորա » : Բայց գրոցը
մէջ Մահմէտի ծննդեան և ոչ խօսքը կ'ըլլայ. և առջի
բանն որ աչքիդ կը հանդիպի՝ անոր մահն է. որով
Ղեւոնդեայ պատմութիւնը Մահմէտի մահուրնէն

Էտքը կը սկսի, և սրբադան սեպուած պատերազմէն՝ զոր Սպուռաէքիր, Ոմար և Սաման խալիֆաները հրաաարակեցին՝ իրենց դէնին չհեռուողաց դէմ:

Բայ ասկէ, Ղեւոնդ համառօտ յիշատակութեամբ մը կ'անցնի՝ Մահմէտի անմիջական յաջորդ երեք խալիֆայից ժամանակ՝ Հայաստանի մէջ պատահած դէպքերուն վրայ: Իր բուն պատմութիւնը կը սկսի Քրիստոսի 661 թուականէն, Ումմիտեանց առաջին խալիֆային՝ Մուավլէի իշխանութեան տակէն, որ իր թագաւորութեան ակառժ՝ Սրաբիայէն յԱսորիս փոխադրեց, և իր ժամանակը Հայք բոլորովին Սրաբացւոց լուծին տակ ընկան, և երգումն հպատակութեան տուին. և 662ին Քրիգոր Մամիկոնեանը առաջին իշխան եղաւ Հայոց, զոր Սրաբացւոց խալիֆայն անուանեց: Ղեւոնդ ինչուան Քրիստոսի 788 թուականը կը հասցընէ իր պատմութիւնը, յորում Ստեփանոս Հայաստանի կաթողիկոս ընտրուեցաւ. որով 156 (կամ 128) տարուան պատմութիւն կ'աւանդուի իր դրոցը մէջ: Հոն կը լմընցընէ Ղեւոնդ իր Պատմութիւնը, և դրչագիրք կը յաւելուն. « Կատարեցաւ վարդապետութիւն Ղեւոնդի վասն ժամանակագրաց տանա Թորգոմայ, 'ի հրամանէ տեառն Շապհոյ Բագրատունւոց »:

Ոճոյն նկատմամբ՝ շատ պարզ և հեռակ է, և գրեթէ հասարակաց խօսից ոճէն չտարբերիր: Տարակոյս չկայ թէ հինգերորդ դարուն պատմչաց ոճը՝ Ղեւոնդեայ երիցուն գրքին մէջ չտեսնուիր. բայց եթէ ուզենանք նկատել զինքն իբրև ութերորդ դարու մատենագիր մը, մեզի համար թէ ոճովը և թէ պատմագրելով՝ մտադրութեան արժանի անձ մը կ'երևնայ Ղեւոնդ. իր ժամանակին աղետիցը մէջ կրթուած հանճար և սիրտ մը կը ցուցընէ: Պատմութիւնը ճիշդ, ժամանակագրութիւնը ուղիղ՝ կարելի եղածին չափ, համառօտախօս և ստուգաբան:

Եւրոպական դիտութեանց օգտակար ծառայութիւն մը ընելու դիտմամբ՝ Էջմիածնի միաբան Շահնազարեան Արապետ վարդապետան գաղղիական թարգմանութեամբ հրատարակեց Ալեոնդեայ պատմագրութիւնն՝ ի Փարիզ: Այս հրատարակութիւնը Ասիական ընկերութեան կաճառոյն հաղորդելուն առթիւր՝ անուանի արևելագէտն Մոհլ՝ հետեւեալ քննադատութիւնն կ'ընէ հեղինակին անձին և ոճոյն վրայ. « Ալեոնդ, կ'ըսէ, իւր գրքի վերջի մասին անցքերուն ժամանակակից և ականատես եղած է. ասով մեծ յարգ ունի. բայց ուրիշ կողմանէ մեծ իմաստուն և հանճարեղ մարդ մը չէ. երկրին վիճակը խեղճ կերպով կը բացատրէ, լաւ ալ չի հասկըցուիր թէ ինչ էին այն քաղաքական երկպառակութեանց պատճառները որ առիթ կու տային Արաբացւոց ի Հայաստան արշաւելու. և գրքին երրորդ մասը բռնած է Ալեոն իսաւրացիին առ Ռմար Բ գրած աստուածաբանական մէկ նամակը, որ թերեւս վաւերական չէ. վաւերական ալ սեպուի, Հայաստանի պատմութեան հետ ամենևին վերաբերութիւն չունի: Այսու ամենայնիւ, Ալեոնդ պատմիչը այնպիսի մատենագիր մըն է, որ իւր յայտնի ճշմարտախօսութեանն համար շատ յարգի է, և իւր սաստիկ հայրենասիրութիւնը իրեն բաւական պերճախօսութիւն մը կու տայ հայրենեաց թշուառութիւնը գրելու ատեն՝ որոնց ականատես եղած է: — Նոյն Շահնազարեան վարդապետ Ալեոնդեայ պատմութեան բնագրին տպագրութիւնն ալ հրատարակած է ի Փարիզ ի 1859: Պատկանեանն ալ ուռս թարգմանութիւն մը ի Փեթրպուրկ յամի 1862:

Դ Ա Ր Թ

ԶԱՔԱՐԻԱ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

Չաքարիա կարողիկոս և Փոտ պատրիարք Կոստանդնուպոլսի: — Շիրակաշանի ժողովր: — Թրղրակցոչրիչնք ընդ Փոտ պատրիարքի: — Չաքարիայ անուշանք գտնուած ձառերր:

Քրիստոսի 854 թուահանին էրք Յովհաննէս կաթուղիկոս վախճանեցաւ, Սմբատ իշխանաց իշխանն հրամայեց որ Շիրակայ Երազգաւորս աւանաքաղաքը եպիսկոպոսաց ժողովք մը ըլլուի՝ նոր հայրապետի ընտրութեան համար, և վիճակը ելաւ Չաքարիա անուշով սոսկական անձի մը, զոր՝ մի և նոյն օրուան մէջ՝ ժամանակին կարճութենէն ստիպուած՝ սարկաւադ, քահանայ, եպիսկոպոս և կաթուղիկոս ձեռնադրեցին:

Այն ատենները Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռը կը նստէր Փոտ, և սկսեր էր Յունաց իշխանութեան մէջ բնակող Հայերը հալածել, և նախատանօք վարուիչ անոնց հետ, Քաղկեդոնի ժողովքը մերժելնուն համար: Չաքարիա կաթուղիկոս որ չէր գիտեր թէ ինչ հնարագիտութեամբք այն մեծ

իշխանութեան հասեր է Փոտ, սիրոյ թուղթ գրեց առ նա, միանգամայն իմացընելով թէ Հայք ինչ պատճառաւ կը խորշին 'ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, և աղաչեց որ ճշմարտութիւնը ծանուցանէ իրենց: Տեղնիտեղը պատասխանեց իրեն Փոտ, իմացընելով թէ ինչպէս սուտ համբաւներ հասեր են Հայոց ահանջը. և որովհետև Զաքարիա կաթուղիկոս գրած էր թէ Հայք հերձուածապետաց հետևողք չեն ամենեւին, այլ սրբոյն Քրիստոսի Լուսաւորչի, Փոտ' անկեց առ ի թ առնելով՝ կը ցուցընէ իր ու բոլոր եկեղեցւոյն Յունաց նոյն սուրբ հօր վրայ ունեցած մեծարանքը, և միանգամայն խրատելով կ'ըսէ. « Եւ վասն զի այդպիսի հրաշափառ վարդապետի աշակերտք էք, ոչ է սարտ հետևող լինել մտաց ձերոց, այլ սուրբ և աստուածապաշտ դրոց հետևել »:

Զաքարիա կաթուղիկոս երբոր Փոտայ թուղթը կարդաց, հեան առնելով Նանա ասորի և Յովհան կամ Վահան եպիսկոպոսը՝ Երազդաւորս աւանը գնաց առ Աշոտ իշխան, և Փոտայ թուղթը տուաւ անոր:

*
* *

Այն ատեն Աշոտոյ հաճութեամբ և կաթուղիկոսին հրամանատարութեամբ Շիրակաւանի ժողովքը դուժարեցաւ. յորում Վահան երկար և լուսաւոր վարդապետութեամբ ճառ մը խօսեցաւ՝ սուրբ Երրորդութեան և Մարգեղութեան խորհրդոց վրայ: Ետքը երբոր նոյն ժողովոյն մէջ հնգետասան դուռիք բանից կամ վարդապետութիւնք սահմանեցան, Վահան եպիսկոպոս միւսանգամ սկսաւ խօսիլ ժողովոյն կողմանէ, ցուցընելով երկուց բնութեանց անձառ և անշփոթ միութիւնը՝ ի մի անձն Քրիստոսի:

Շիրակաւանի ժողովքէն քիչ ետքը՝ Սահակ Մը-

ուուա կամ Ասիիկուրէշ վարդապետը, զոր Վարդան,
 Տայոց Աշունք տեղւոյն եպիսկոպոս կ'աւանդէ, Չա-
 քարիա կաթուղիկոսին քով գալով, և իմանալով
 իրմէ թէ Յունաց և Հայոց մէջ միաբանութիւն եղեր
 է, շատ վշտացաւ. ու յանդիմանութեան թուղթ մը
 գրեց առ Փոս, Յունաց եկեղեցին մոլորեալ ցուցը-
 նելով: Բայց այն թուղթը Կոստանդնուպոլիս չհա-
 սաւ: Այս գէպքը՝ բոլորովին հակառակ կերպով
 կ'աւանդէ Կիրակոս, և որ աւելի համաձայն է՝ ի
 հնոց առ մեզ հասած յիշատակարանաց: Փոս մաս-
 նաւոր թուղթ մը գրեց, կ'ըսէ, առ Աշոտ իշխան, ու
 թղթոյն հետ Քրիստոսի անօրինական խաչէն մաս մը
 դրկեց անոր. Աշոտ իշխանին հրամանաւ Սահակ վար-
 դապետ այն թղթին պատասխանը տուաւ, գեղեցիկ և
 իմաստասիրական: Ասողիկ ալ կը վկայէ թէ « գրեաց
 պատասխանի թղթոյն Փոսայ Յունաց պատրիարքի,
 լի իմաստութեամբ և դիտութեամբ »: Այս երկու
 թղթոց օրինակներն ալ հասած են առ մեզ: Փոսայ
 առ Աշոտ գրածին խորագիրն է. « Պատճէն թղթոյն
 հայրապետին Կոստանդինուպաւլսի Փոսայ առ Աշոտ
 իշխանաց իշխան: Քաջայայտք բարեպաշտութեամբ,
 հղաւրագոյնդ ճոխութեամբ, բարձրագոյնդ՝ ի հա-
 մասեռս՝ Աշոտք իշխանու Հայոց. Փոսս՝ շնորհիւն Աս-
 տուծոյ գլուխ եպիսկոպոսաց նոր Հռովմայ, և պատ-
 րիարք հանուրց »: Աշոտոյ կամ իր կողմանէ գրուա-
 ծին ալ. « Պատասխանի թղթոյն Փոսայ գրեալ Սա-
 հակայ Հայոց վարդապետի՝ հրամանաւ Աշոտեայ
 Հայոց իշխանաց իշխանի: Քահանայապետ զգաւնա-
 ցեալ պարկէշտ և առաքինասէր որ ՚ի Քրիստոս վա-
 րիւք Փոս, վերագիտող թագաւորական մեծ քաղա-
 քիդ նոր Հռովմայ պատրիարք, Աշոտ իշխանաց իշխան
 Հայոց մեծաց: Զգիր հանձարեղ խոհականութեան
 ձերոյ, ով աստուածարեալդ, ընթերցայ, և յոյժ
 բարեբանեցի ուրախութեամբ ղերկնաւորն զՔրիս-
 տոս զՓրկիչ մեր »:

Վերը յիշուած թղթէն զատ՝ այլ և այլ ճառեր (մեզի ծանօթք՝ հնգետասան թուով) շարադրած է Չաքարիա կաթուղիկոս Քրիստոսի տնօրինականացը վրայ, ընդհանրապէս վայելուչ ոճով և շարագրութեամբ, և յոյն եկեղեցւոյ վարդապետաց քիչ շատ հետևողութեամբ: Ասանկ են իր ճառերը Քրիստոսի Ծննդեան, Մկրտութեան, Գալստեանն յԵրուսաղէմ, մեծի Երկուշաբաթին, մեծի Երեքշաբաթին, մեծի Չորեքշաբաթին, վասն կատարածի աշխարհիս, մասն մասնութեանն Յիսուսի, 'ի խորհուրդ մեծի Հինգշաբաթուն, Տէրունական ընթրեաց, 'ի Չարչարանս տեառն յօր մեծի Ուրբաթուն, Թաղման, 'ի Ճրագալուցի զատկին, 'ի Յարութիւնն, 'ի Համբարձումն տեառն, 'ի սուրբ Խաչն աստուածընկալ 'ի տօնի սուրբ Նշանին, 'ի սուրբ Եկեղեցին և 'ի Նշումն ամենասուրբ կոյս Աստուածածնին:

ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ



Դասկոյ պատմական երկասիրոչքիւնը: — Իր ակոշակն և երկասիրոչքեանց յիշատակոչքիւնը առ նախնիս: — Գրոչքեան ոճը: — Իրեն ընծայուած ակնարագատ գրոչքիւն վր:

Շասուհ Բագրատունի՝ Աշոտոյ անթիպատրկի որդին էր: Հայոց, կամ աւելի ճիշդ խօսելով, իր ժամանակին պատմութիւնը շարագրեց Շասուհ, ինչպէս որ կը վկայէ Յովհանն կաթուղիկոս, բայց իր պատմութեան գիրքը՝ ինչուն մեր օրերը գեւ սեսնուած չէ: Յովհաննու կաթուղիկոսի խօսքերէն կ'ե-

րենայ՝ թէ աւելի Բաղրատունեաց և անոնց ծաղկելուն պատմութիւնն է գրած, վասն զի հին ժամանակաց անցքերը աւանդելէն ետքը՝ համառօտ կերպով մը պիտի անցնիմ, կ'ըսէ, այն դէպքերուն նկատմամբ՝ զորս Շապուհ Բաղրատունին աւանդեր է, տեղնիտեղը պատմելով Սմբատայ սպարապետին որդւոյն՝ Աշոտոյ՝ պոյազատելը, և թագաւորական հանգամանաց կարգը, Բուղա ոստիկանին գերի տարածներուն դարձը, և իւրաքանչիւր նախարարաց իրենց սեպհական իշխանութեան մէջ հաստատուիլը, և անոնց՝ թշնամեաց դէմ ըրած զանազան յաղթութիւնքը: Քիչ մը ետքը՝ Գրիգոր Արծրունեաց իշխանին սպանումը պատմելէն ետքը՝ կը յաւելու Յովհան կաթողիկոս. « Բայց զմնացորդս բանիցս այսոցիկ՝ զօրութեանց և քաջութեանց և մրցարանաց և պատերազմաց և բազում բարի օճանից, ահաւասիկ գրեալ է 'ի գիրս պատմութեանց Շապհոյ Բաղրատունւոյ, բաւական քեզ կացուցանել տեղեկագոյն առնն բարեբաստութեան » . այսինքն է Աշոտ Արծրունեաց իշխանին վարուցը, որ մօր կողմանէ Աշոտոյ Բաղրատունեաց առաջին թագաւորին՝ թոռն էր: Յովհաննու կաթողիկոսին խօսքերէն յայտնի է որ Շապուհ երիցադոյն ըլլալով ժամանակաւ քան զինքն և ժամանակակից պատմած դէպքերուն՝ արժանահաւատ անձ մըն է ¹: Գէորգ Ա կաթողիկոսին օրով՝ առ նուազութեան մեծամեծաց 'ի մերում աշխարհի, պակասեաց՝ կ'ըսէ, 'ի պատմութենէ մեր իշխանաց վրայ զրոյցք. և վրայ կը բերէ. « Բայց եթէ դուցէ գտցի ինչ՝ բաւական քեզ բերցի նախ քան զմեզ պատմեալն 'ի Շապհոյ պատմագրէ » : Աւ-

¹ Յետին դարուց նորագոյն յիշատակագիր մը պատմչաց դասակարգութեանն մէջ կը թուէ նաև « Շապուհ պատմութիւն. որ է գիրք սրբոյն Սմբատայ սարատելատին և այլ սուրբ նահատակացն. թուին Հայոց ՅԲ »:

րիչ տեղ մ'ալ. « Ի մանկութենէ մինչև ցերեւոյթս
երիտասարդութեան զԱշոտոյ որդւոյ Սմբատայ ըս-
պարապետի զղօրութիւնս և զքաջութիւնս և զպա-
տերազմունս և զհրօսմունս 'ի յայլս, և զայլոց եւս
'ի նա՝ բաւական բերցի քեզ առ 'ի Շապհոյ պատ-
մեալքն » : Ստողիկ ալ կը գրէ. (Կոստանդիանոս
Տեճն) « Խնդրեաց և առ զնախկի թագն Իսաթի
մարգարէին 'ի Շապհոյ Պարսից արքայէ, զոր բար-
ձեալ էր 'ի գլխոյն Յեքոնիայ որդւոյ Յովսիայ, Նա-
բուգոգոնոսոր արքայ : Որպէս ուսուցանէ քեզ
պատմութիւնն Շապհոյ Բագրատունւոյ » : Կիրա-
կոս 'ի շարս ուրիշ աղգային պատմչաց կը յիշատա-
կէ և զնա. « Եւ Շապուհ Բագրատունի » : Նոյնպէս
ալ Սամուէլ երէց :

Ոճոյն նկատմամբ կ'երևնայ թէ այնչափ ընտիր ե-
ղած պիտի չըլլայ. գէթ ըստ Յովհաննու կաթողիկ-
կոսի, որ թէպէտ պատմութեան ստուգութիւնն
անհակառակելի կը համարի, բայց « զբոլորովին բա-
ժանու մնաւ ապացուցից՝ ոչ կարացեալ ըստ քերթո-
ղական հրահանդացն համառօտաբար ընձեռել, սա-
կայն ըստ իւրու մնա ժամանակի ընտանի գոլով նորա
զրուցացն ամենայնի, գեղջոշի բանիչ բաւական քեզ
տայ պատճառս տեղեկութեան » :

Յանուն Շապհոյ Բագրատունւոյ՝ պահոց վրայ
գրուած ճառ մը կայ, որ անշուշտ ուրիշ համանուն
անձի մը երկասիրութիւն է :

ՄԱՇՏՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

Մաշտոց և իր վարքը ըստ ժամանակակից յիշատակագրաց: — Արամ քաղաշոր: — Դրանայ շարժի: — Մաշտոցի գրած բոշորը: — Իրեն ընծայուած ուրիշ երկասիրոշքիշնք:

Աշոտ և Սմբատ թագաւորաց օրերը ծաղկեցաւ Մաշտոց վարդապետն, որ Կոտէից կամ Արագածոտըն գաւառին Եղիվարդ գեղէն էր, քահանայի որդի « Ի ժառանգաց մենաստանաց, — ինչպէս իրեն ժամանակակից յիշատակագիր մը կ'աւանդէ, — որ անուամբն սրբոյն Թէոդորոսի էր »: Երբ այլազգիք զօրացան բռնութեամբ այն գաւառին վրայ, հայրը՝ մանկութեան հասակին բռնադատեցաւ երթալ պանդխտութեամբ՝ Ի Սոգից գաւառ. ուր մանեւով՝ Ի կարդ աշխարհի, ծնաւ Մաշթոց: Հօրը դասախարակութեան տակ՝ ուսմանց, մանաւանդ աստուածայնոց պարապեցաւ. անոր մահուրնէն ետքն ալ աշակերտեցաւ Գեղարքունեաց գաւառին Մաքենոցք կրօնաստանին մէջ գանուող Թէոդորոս անուեով միանձի մը, կամ նոյն վանաց առաջնորդ՝ Ստեփանոս վարդապետին, ինչպէս կ'աւանդէ Ուռպեղեանն:

Քահանայութեան աստիճանն ընդունելով՝ իր բարեկրօն, ճգնասուն և աստուածահաճոյ վարուք ամենուն սիրելի եղաւ: Բայց առաւելագոյն կատարելութեան փափաքանօք, « Եկն, — կ'ըսէ իր վարուց պատմագիրն, — բնակեցաւ ի կղզոջս (Սեւան) սովին.

վարուք. և թողլով զառ 'ի բնակութենէ մարդկան, սիրողն 'ի պատուի և յանարդանս՝ բազմայ նշողացուցանէր զինքեան և զտեսակ առաքինութեան. զոր թէ ունիցին հոսել՝ փորոտան հողմով 'ի ձորս և 'ի փայարս կորստեան: Այլ սա ոչ այսպէս. այլ դնացեալ բնակեցաւ յապա լէրին, յայս կղզւոջ. ուստի հարկաւորեալ բազում թախանձանօք՝ իմաստուն և հանձարեղն և լռութեան սիրողն, 'ի Մարիամայ Սիւնեաց ատկնոջէ կանգնեալ զսա ուխտ: Եւ ժողովեալ եղբարս միանձնականաց գասս՝ վասն հոգեաց տեառն իւրոյ, յարեապէս վախճանելոյ Վասակայ Սիւնեաց իշխանին. յորում ունինդիր եղեալ, յետոյ հաստատեցաւ. ասէ՝ Եթէ յԱստուծոյ է հրամանս, ես ոչ ընդդիմացայց. և շինեաց վանս, և ժողովեալ եղբարս՝ կալով կրօնաւորական կարգաւ: Եւ զարդարեալ բազմախուռն պատուիրանօք վայելչական սպասուք. և անձին իւրում յաւելոյր որ ըստ օրէ զգործ մշակութեան առաքինութեան շնորհօքն Քրիստոսի: Եւ այսչափ առաւելեալ 'ի մարմնի իւրոյ տանջանս, մինչ զի մեկնէր եւս 'ի մրգոյ և 'ի ջրոյ անգամ: Եւ զարմանալի այս էր թէ զիարդ ոչ ինչ ուրուք իրաց նուազ գտանէր. քանզի զաղօթան հանապազորդ կարգալ՝ անխափան ունէր զցայդ և զցերեկ. և զընթերցասիրութիւն գրոց սրբոց ոչ կասեցուցանէր. այլ և առնէր իսկ, և խրատէր զամենեւեան 'ի նոյն կարգ . . .

» Եւ ելեալ ընդ աւուրան ընդ այնոսիկ իշխանն Հայոց Աշոտ 'ի կողմանս Վրաց վասն ապստամբելոյ ոմանց յելուզակաց. . . առ յեղերբ գեայն հզաւրի որ կոչի Վուր. գարձեալ ճանապարհորդէր առ եղերբ ծովակին: Եկեալ գումարեցաւ 'ի տեղւոջ միջ, հանդէպ կղզւոյն որ կոչի Բանակեաղ. հայցեր տեսանել զերանելին Մաշթոց. որ իբրև տեսին զիւրեարս, բազում ուրախութիւն եղև երկուցունցն.

ապա յոյժ սիրեալ և մեծապէս ընկալեալ զնա բարեպաշտ իշխանն Աշոտ. որ և թագաւոր իսկ եղև յետոյ: Ապա շնորհէր երանելի հօրն Մաշթոցի ըզլոյսն մշտնջենաւոր. զոր արձակեալ էր նմա արքային Յունաց Վասլի: Յոտն կացեալ և արտասուօք հանգերձ առեալ յինքն զսուրբ խաչն, զոր պնդեալ էր ոսկւով և զարդարեալ գեղեցկազան գործով, ընդելուզեալ մարգարտով. և առեալ եղ 'ի վերայ աչաց իւրոց և համբուրեաց զնա: Եւ երկիր պագեալ իշխանն՝ զաջ նորա համբուրէր ... ապա հրաժարեցին 'ի միմեանց. իշխանն դնաց զճանապարհ իւր, և նա դարձաւ 'ի մենաստան իւր ... Յայսմ ամի յորում կարգեցի զսակաւաւոր գրմուհս՝ էր ամբ կենաց նորա սակաւ ինչ քան զվաթսուն ամ. իսկ որ մեկնեալ էր 'ի կերակրոց և 'ի բալոր իսկ հեշտութեանց մարմնոյ՝ երեսուն և երեք ամբ. և 'ի շինութեան տեղւոջս քսան և երկու ամբ » ...

Աբաս սպարապետն տեսնելով որ իր եղբորորդին Սմբատ Բագրատունեաց վրայ թագաւորեց, Գէորգ կաթողիկոսէն օծուելով, ասկէ վրէժն առնելու համար՝ ուզեց զԳէորգ ձգել յիշխանութենէ, ու անոր տեղ նստեցընել զՄաշտոց. ուստի և մասնաւոր թուղթ գրեց առ նա: Մաշտոց՝ այնպիսի առաջարկութիւն մը թէ՛ իր սրտին և թէ՛ մտածմանցը հակառակ տեսնելով, բացէ 'ի բաց հրաժարեցաւ. ու չէ թէ միայն չուզեց համախոհ ըլլալ Աբասայ հետ, այլ նաև մասնաւոր խրատական թուղթ մը գրեց առ Աբաս, յորգորելով որ այնպիսի վնասակար խորհուրդներէ ետ կենայ. կը ջատագովէր Գէորգ կաթողիկոսը, իրեն դէմ եղած ամբաստանութեանց ստուծիւնը և անիրաւութիւնը ցուցընելով: Արբայն թուղթն առաւ Աբաս, սաստիկ ամօթէն և ոչ իր մտերիմ համախոհիցը ցըցուց. և երբ իր կուսակիցներէն շատն աստուածառաք պատիժներով պառաւ-

հասեցան, Աբաս անձամբ գնաց թողութիւն խնդրեց Գէորգ կաթողիկոսէն, ու ետքը իր եղբորորդւոյն՝ Սմբատ թագաւորին հետ ալ հաշտուեցաւ: Մաշտոցի՝ առ Աբաս գրած թղթին ամբողջ օրինակը մէջ կը բերէ Յովհան կաթողիկոս իր Պատմագրութեանը մէջ: Հոն կը կարգանք նաև առ Գրեւեցիս ուղղած թուղթ մը, զոր հետևեալ պատճառաւ շարագրած է Մաշտոց:

Քրիստոսի 894 թուականին՝ հոկտեմբեր ամսոյն 13ին գիշերը՝ յանկարծական սասանութեամբ մը Գուին քաղքին մեծ մասը կործանեցաւ, և բնակչաց շատը մեռան: Այն խեղճ գոյժը՝ մեծ տպաւորութիւն ըրաւ ուրիշ քաղաքաց մէջ բնակող Հայոց վերայ. և Մաշտոց վարդապետն ալ՝ որ նոյն ժամանակները Սեան կղզւոյն մէջ կը բնակէր, սրտաշարժ ու գեղեցիկ ոճով մխիթարութեան թուղթ մը գրեց այն սասանիկ հարուածէն աղտառող խեղճերուն:

Յետ վախճանի Գէորգ կաթողիկոսի՝ ամենուն հաւանութեամբը անոր յաջորդ ընտրուեցաւ Մաշտոց, որ միայն եօթն ամիս կրցաւ հայրապետական աթոռը նստիլ:

* * *

Ուսպելեանը կ'աւանդէ թէ նոյն միջոցները այլ և այլ երկարառակութիւնք կային Հայոց, Վրաց, Աղուանից և Յունաց մէջ, հաւասար խնդրոց և եկեղեցւոյ ինն դասակարգութեանց վրայ. որոնց ամենուն լուծումը տուաւ, կ'ըսէ, Մաշտոց վարդապետ, այն թղթովը՝ զոր 'ի հրամանէ և 'ի խնդրոյ Գէորգեայ կաթողիկոսի գրեց. բայց այս թուղթը մեր ձեռքը հասած չէ, ինչպէս նաև ոչ այն նամակը զոր Յովհ. կաթողիկոս կ'աւանդէ թէ գրած ըլլայ՝ երբ գեռ Սեան կղզւոյն մէջ էր, Աշոտոյ առաջնոյ

Թագաւորութեանը ժամանակ, անոնց դէմ՝ որ 'ի Քաղկեդոն և 'ի Նիրակաւան գումարուած ժողովոց հակառակ կը խօսէին: Ուստի իւր սրտմագրական երկասիրութիւն մըն ալ կ'աւանդէ Մաշտոցի անուամբ. վասն զի Թանահատի կոչուած վանքին մէջ գտնուող միանձանց ճգնութիւնները ստորագրելէն ետքը կը յաւելու, թէ « Չայս ծանոյց մեզ սրտմութիւն երանելոյն Մաշտոցի որ 'ի Սևան »: Ուրիշ տեղ մ'ալ. « Թէ զլիովն և զերկայնն կամիս լսել՝ ընթերցիր զՈւխտանէան և զԱզվանից պատմութիւնն և 'ի Գիր թղթոցն տեղեկացիր. եւս և զՏեառն Մաշտոցին որ 'ի խնդրոյ Գէորգեայ Հայոց կաթողիկոսի գրեալ է »: Այս պատուական ու փափաքելի երկասիրութիւնն ալ գեաւ մեզի անծանօթ է:

Արծրունին՝ Մաշտոցի ճգնողական վարքին հետ մեծապէս կը դրուատէ զինքը նաև յուսումնասիրութեան. վասն զի կ'ըսէ. « Այլ և ուսումնական բանգիտութեամբն յոյժ հմտագոյն »: Սամուէլ ալ իր ժամանակագրութեանցը մէջ. « Մաշտոց ճգնաւորական հանդիսիւ և իմաստասիրական արհեստիւ պայծառանայր »:

Ոմանք ուղեցին կարծել թէ սոյն Մաշտոց հայրապետին երկասիրութիւնն ըլլայ՝ նաև աղգային եկեղեցական արարողութեանց հաւաքման գիրքը կամ ծիսարանը, որ սովորական անուամբ Մաշտոց կը կոչուի: Այս յայտնի սխալման գլխաւոր պատճառ եղած է նախ անուան նմանութիւնը. որովհետև այն ծիսարանին հեղինակ՝ արքայն Մեսրոպայ անունն ալ շատ անգամ Մաշտոց կը կոչուի. և երկրորդ՝ Յայսմուսուրաց և Կիրակոս սրտմէն խօսքերը, որոնք թերևս փոխանակ ըսելու թէ ծիսարանին մէջ քանի մը բան կարգաւորեց, կամ քանի մը սաղմոս և աղօթք աւելցուց, որ հաւանական կրնայ սեպուիլ, կ'աւանդեն թէ ինքը եղած ըլլայ սոյն աղօթքները

ժողովող և կարգի դնող: Ահաւասիկ Կիրակոսի խօսքերը. « Սա կարգեաց զգիրս՝ որ ըստ անուան իւր Մաշտոց կոչի. ժողովեալ զամենայն կարգեալ աղօթս, և ընթերցուածս՝ ի միասին յարմարեալ յաւելուածով յիւրմէ. որ ունի յինքեան զամենայն կարգս քրիստոնէութեան »: Բայց իր խօսքին գէմ կ'ելլէ ընդհանուր ազգին աւանդութիւնը, և սուրբն Ներսէս Շնորհալի, որ առ Միջագետացիս գրած թղթոյն մէջ յայանապէս կը զըուցէ, թէ որչափ անտեղի է այս կարծիքը:

ՅՈՎՀԱՆ ԿՍԹՈՒՂԻԿՈՍ

Յովհան կարոշիկոս յաշակերտաց Մաշտոցի:
 — Հայրապետական արոար եղիլը: — Պատմութիւնն և ակնոր նիւրը: — Արժեքը իր այս երկասիրոչեան:
 — Գրաւորական ոճը: — Բնագրին հրատարակութիւնն և քարգնանութիւնն:

Այս անուամբ՝ Հայաստանի հայրապետական աթոռը նստողաց վեցերորդն է Յովհաննէս, և ընդհանրապէս կը կոչուի՝ Յովհան կարոշիկոս կամ Պատմարան: Իրասհանակերտ աւանին մէջ ծնած էր Յովհան, Իուլին քաղաքին մօտերը. բայց ոչ ծնողքն և ոչ ալ ծննդեանը ճիշդ տարին յայանի է: Ի խորին ծերութեան վախճանեցաւ Քրիստոսի 925 թուականին: Իր ուսմունքը՝ Մաշտոց վարդապետին ձեռքին տակ ըրաւ, որոյ և ազգական էր, ետքը մասնաւոր բարեկամութեամբ մտերմացաւ Գէորգ

կաթուղիկոսին ալ, ու անկէ և Մաշտոցէ ետև նըստաւ 'ի հայրապետական աթոռն, Ա. Սմբատայ թագաւորութեան ժամանակ:

Իր Պատմագրութեանը երեսներորդ երկրորդ գլխոյն մէջ՝ այն պատուոյն հասնելուն պատմութիւնը կ'ընէ՝ կարգէ դուրս խոնարհութեամբ մը՝ մեծարանօք և գովութեամբ կը խօսի իրեն նախորդ Մաշտոց հայրապետին վրայ, ողբալով անոր վաղահաս մահը, զոր թէ Հայոց աշխարհին և թէ իր անձին համար աղետալի դէպք մը կը համարի. որովհետև կ'ըսէ թէ 'ի մանկութենէ անոր հայրական խնամոցը յանձնուած ու աշակերտած էր:

Զգիացուիր թէ էրբ կամ որ իշխանին խնդրովը և առաջարկութեամբ ձեռք զարկաւ իր Պատմագրութիւնը շարագրելու: Ոմանք կարծած են թէ տասներորդ դարուն սկիզբները սկսած ըլլայ յօրինել իր երկասիրութիւնը, հայրապետական աթոռը նստելն էտքը. բայց աւելի հաւանական կ'երևնայ այլոց զրուցածը՝ որ կը համարին թէ մի և նոյն միջոցի երկասիրութիւն չէ ասիկայ. այլ մէկ մասը՝ 897 թուականէն առաջ շարագրուած է, մնացածները անկէ ետքը: Այս կարծեաց ստույգութեանը գլխաւոր պատճառ այն կը սեպեն, որ Քաղկեդոնի ժողովոյն վրայ խօսելու ատենները՝ դրքին առջի մասին մէջ, խիստ և ուժով լեզու մը կը բանեցընէ նոյն ժողովոյն դէմ, բայց անկէ ետքը լեզուն կը փոխէ. և թէ կրօնական համոզմամբ՝ թէ քաղաքական պատճառաւ, գիտնալով որ ինչուան յունական կայսերու-

1 «Զկնի ապա՝ հէզս եւս և թշուառականս և սլասքեալս ըստ հոգևոր արբուցմանս խրատուն Յովհաննէս, որ զսոյն զայս գրեցի գիրքս, ոչ ըստ արժանեաց անոյ յաթոռ սրբութեան... զի թէպէտ և յաշակերտութենէ առն սրբոյն Մաշտոցի, և 'ի մանկութենէ իմմէ, այլ և ազգակից հարազատութեան նորա ըստ մարմնոյ »:

Թիւերը վրանին ձեռք չդնէ՝ անկարելի է որ Հայաստանի խեղճութեանց դարման մը ըլլայ, կը սկսի չափաւորել խօսքը, թէ նոյն ժողովոյն, և թէ անոր սահմանադրութեանցը հպատակող Յունաց նկատմամբ: Ինչ աստիճանի ստուգութիւն ուզենանք ապա այս ենթադրութեանս, այս յայտնի է որ Յովհաննէս Կաթողիկոս գրեթէ ինչուան մահը աշխատեցաւ իր Պատմադրութեանը վրայ. որովհետեւ Քրիստոսի 925 թուականին մեռաւ, և իր պատմած գէպերն ալ ինչուան 923 կամ 924 թուականը կը հասնին:

*
* * *

Պատմութիւն և ակնարկ նիւրբ. — Հարիւր ութսուն և եօթը գլուխ կը բաժնուի Յովհաննէս պատմութիւնը: Առջի երկուքին մէջ հեղինակը իր երկասիրութեան յատակագիծը կը դնէ, ու միանգամայն կ'իմացընէ թէ իր վախճանն է աւելի համառօտութիւն մը՝ քան թէ բուն ընդարձակ պատմադրութիւն մը շարագրել: Իր այս խոստմունքը կը պահէ՝ ինչուան այն ժամանակաց պատմութեանը մէջ՝ որոնց ակննատես վկայ է: Ժամանակին ու աղբային պատմչաց սովորութեանը համեմատ՝ ջրհեղեղէն կը սկսի իր Պատմութիւնը, և կ'իմացընէ թէ պատմածներուն գլխաւոր աղբերքը երկու են. աշխարհածնութեան համար՝ սուրբ գիրք, և պատմութեանց համար օտար և աղբային պատմիչք: Բայց ընդհանրապէս աղբային պատմչաց կը հետևի, և գլխաւորաբար՝ Մովսիսի Խորենացոյ, իրեն ժամանակաւ մերձաւոր գէպերուն նկատմամբ՝ Շասհոյ Բագրատունւոյ և ուրիշ աղբային պատմչաց: Բայց որովհետեւ միաքը դրած է այնպիսի վայելուչ ոճ և լեզու մը գործածել՝ ի պատմադրութեան՝ զոր Խորենացիէն ետքը ուրիշները գործածած չեն, իր այս ջանքը

քը չափազանցութեան մէջ կը ձգէ զինքը. վասն զի ուզելով զարդարուն ոճ մը դործածել, վայելչականէն անդին կ'անցնի, այնպիսի լեզու մը բանեցընելով որ ըստ ինքեան այնչափ գովելի և հեռակէ չէ, ոչ ըստ ոճոյն և ոչ ըստ լեզուին: Բայց ասիկայ արեւելեան՝ և մանաւանդ Յովհաննու ժամանակացը ընդհանուր թերութիւնն է: Մեր ազգին սովորական գրչաց՝ մէկ չափաւորելի սովորութեանն ալ հետեւած է Յովհան, սուրբ գրոց խօսքերը յաճախ իր պատմութեան գրոցը մէջ բերելով, յարմար կամ անյարմար վկայութիւնները շատցընել:

Պատմութեանը Գ-է գլուխներուն մէջ՝ Յովհան կաթողիկոս Հայոց ազգին սկզբնաւորելուն վրայ կը խօսի. Մարիբաս Կասինայի ու Խորենացւոյն հետեւելով՝ Հայոց ազգը Յաբեթի ցեղէն առաջ եկած կը սեպէ: Ութերորդ գլխոյն մէջ կը սկսի Հայկայ պատմութիւնն ընել, և անոր օրինաւոր յաջորդացը, մինչև 'ի մեծն Աղեքսանդր, որ՝ ինչպէս պատմութիւնն կ'աւանդէ, եկաւ Հայաստանի ալ տիրեց: Անկէ ետքը Արշակունեաց պատմութիւնը կը սկսի աւանդել, համառօտագոյն ոճով, և անոնց ինկնալը և մարզպանաց յաջորդելը, և անոնցմէ ետքը Հայաստանի վրայ իշխելը մերթ կիւրապաղատից և ոստիկանաց, զորս երբեմն Յունաց կայսերք կը զրկէին, և երբեմն Բամասկոսի և Պաղտատի խալիֆաները: Այս առթով կը ցուցընէ Բագրատունեաց ցեղին իշխաններէն ոմանց զօրանալը, ինչուան այն ժամանակ՝ յորում Աշոտ Ա կամ Մեծն՝ անկախ իշխան և Հայոց թագաւոր ճանչցուեցաւ խալիֆայէն:

Գրքին ԺԸ-ԽԸ գլուխներուն մէջ կ'աւանդէ Աշոտոյ առաջնոյ թագաւորութեան, անոր սրբւոյն Սմբատայ, և այլն, պատմութիւնը: Յովհաննու կաթողիկոսին երկասիրութեան այս մասը՝ աւելի մանրամասն և հետաքննական տեղեկութիւն կը պարու-

նակէ Բաղրատունեաց և Արծրունեաց թագաւորաց
 վրայ: — Խթ գլխոյն մէջ կը սկսի խօսիլ՝ Սմբատայ
 և Յուսիայ մէջ ծագած դժտուժիւններուն և տա-
 րաձայնութեանց վրայ, որոնք այնչափ արիւնհեղու-
 թեանց սրտաճառ եղան: Արտաքին թշնամութիւնք
 կը լռեն, և ահաւորագոյն աղէտք և պատերազմունք
 Հայաստանի մէջ կը սկսին երևնալ՝ ներքին անմիա-
 բանութեանց սրտաճառաւ. իշխան իշխանի դէմ, նա-
 խարար նախարարի դէմ կ'ելլեն. ժողովուրդք ալ
 մերթ մէկին մերթ մէկալին կողմը բռնելով՝ իբրև ընդ-
 թշնամեաց կը պատերազմին: Առիթ կ'առնու Նու-
 սուֆ Հագարացի ոստիկանը՝ Հայոց ներքին անմիա-
 բանութիւնը. ու Նոր անուանով մէկը Ատրպատա-
 կանի վրայ կը զրկէ շատ զօրքով. ան ալ կու գայ ու
 Շահնշահ Աշոտին հետ երկար ու խիստ կերպով կը
 պատերազմի, զինքը ստիպելու համար որ խալիֆա-
 յին հնազանդութեան տակ մտնէ: Աշոտ Սևան կըղ-
 զին կը քաշուի, Գեղայ կոչուած բերդին մէջ, ին-
 չուան որ Աշոտոյ կուսակիցներէն մէկը Գորգ՝ կը
 պատերազմի անոր դէմ, Նորայ՝ Գուլին քաղքին մէջ
 դրած Բշր (Պէշիւր) ոստիկանը կը սպաննէ, և Արա-
 բացւոց թշնամի դունդերը կը ցրուէ: Այն ժամա-
 նակն է՝ յորում Յովհան կաթուղիկոս Աշոտ Շահն-
 շահին քով կ'երթայ, երկար ատեն նոյն իշխանին
 արքունեաց մէջ կը բնակի, և սիրոյ ու մեծարանաց
 նշաններ կ'ընդունի իրմէն: Անկէց Գագիկ թագաւո-
 րին արքունիքը կ'անցնի, ու թէ իրմէն ու թէ անոր
 եղբորմէն մեծ սիրով կ'ընդունուի: Նոյն ժամանակ-
 ները՝ այս երեք իշխանաց վրայ ալ սպառնալիք կը
 հասնին, և Գեղայի մէջ եղած զօրքերը՝ թշնամեաց
 ուժէն վախնալով անձնատուր կ'ըլլան: Արաբացւոց
 սպարապետը կը տիրէ բերդին, ու անանկով իր իշ-
 խանութեան տակը կ'իյնան մերձակայ քաղաքներն,
 աւաններն ու երկիրներն:

*
* *

Հոս կը դադրեցընէ իր պատմութիւնը Յովհաննէս
 Կաթողիկոս: Արգէն հասակն առած՝ ու իր մահը
 մերձակայ տեսնելով, Խորենացւոյն պէս իր գրքին
 վերջաբան գլուխ մը կը դնէ, ողբալով այն ասէպէր
 որ Հայաստանի վրայ ծանրացեր էին. բայց միանգա-
 մայն կը քաջալերէ՝ գուշակօրէն զրուցելով, թէ ա-
 տեն պիտի գայ՝ յորում մեր հայրենեաց աստիցը
 վախճանը պիտի հասնի, քրիստոսական կրօնք յազ-
 թանակեն, և հաւատացեալք իրենց թշնամեացը վը-
 րայ դօրանան: Անկէ խօսքը առ թագաւորս, իշխանս,
 պետս և հրամանաւորս Հայաստանեայց կը դարձը-
 նէ, իմացընելով իրենց թէ ինչ պատճառի համար և
 ինչ նպատակաւ այս Պատմագրութիւնը գրելու
 ձեռք զարկաւ. կը ցաւի այն ուրացութեանց վրայ՝
 որոց տկանատես կամ պատմիչ եղաւ, և Հայաստա-
 նի իշխանացը՝ և անոնց հպատակաց՝ իմաստուն խոր-
 հուրդներ և խրատներ կու տայ: Այս սրտաշարժ և
 ազգու վերջաբանով կ'աւարտէ իր Պատմութեան
 գիրքը:

Կենացը վերջին տարիները Չորոյ վանքը քաջուե-
 ցաւ Յովհան, և հոն մեռաւ, 925 թուականին, քսան-
 եւութ տարի Հայոց կաթողիկոսական աթոռը նըս-
 տելէն ետքը: Իր յաջորդն եղաւ Ստեփանոս Բ, որ
 հայրապետական աթոռը Աղթամարայ կղզին փո-
 խադրեց: — Չենք գիտեր թէ արդեօք ուրիշ դը-
 րուածք ալ շարագրած է Յովհան. ազգային հեղե-
 նակք՝ իր Պատմագրութենէն զատ ուրիշ երկասի-
 րութիւն չեն յիշատակեր իր անուամբը:

*
*
*

Մեծ յարգանքք կը խօսին նոյն ազգային պատմիչք Յովհաննու կաթողիկոսի թէ կենացը և ուսմանց, և թէ այս Պատմագրութեան վրայ • Թովմա Արծրունի՝ « Սնեալ և ուսեալ էր, կ'ըսէ, առ թա սրբոյն Մաշտոցի, նորին հրահանգեալ կրթարանի ուսումնասիրութեան վարժիւք առագացեալ • այր քաղցրաբարոյ և հեղահայեաց » : Եւ Յուսուփ ոստիկանին զօրացը ձեռքով՝ Հայաստանի մէջ եղած անթիւ արիւնհեղութեանց վրայ խօսելով, կը յաւելու • « Զոր այլ զօրաւոր և մտահարուստ ոմն հռետոր մեծ՝ նախ քան զմեզ վերագրեաց և աւանդեաց 'ի դանձա արքունի » : Սամուէլ՝ գեղեցիկաբան շարագրոչիչն կը կոչէ անոր պատմութիւնը • Ասողիկ՝ ձարոսասան և պատմագիր կ'անուանէ զինքը • Կիրակոս՝ գեղեցիկաբանար պատմոչիչն կը կոչէ : Տարակոյս չկայ որ ճարտասան պատմիչ մըն է Յովհան, և աւանդած գէսլքերուն շատին ալ ականատես ըլլալով՝ այն աղէտքն տպաւորադոյն ազդեցութիւն ըրած են սրտին վրայ, և արժանի լեզու մը բանեցընելով՝ 'ի դուժ կը շարժէ թէ լսողքը և թէ ընթերցողները : Բայց ճարտասանական արուեստը Յովհաննու գրչին տակ՝ երբեմն սովորական սահմանէն դուրս ելած է • լեզուն ալ, ինչպէս քիչ յառաջ յիշատակեցինք, արուեստակութեան կերպարանք աւած • անով է որ՝ որչափ ալ դեղեցիկ երևնայ ոմանց իր կերպն և շարագրութեան սճը, անընտիր հեռու դուժիւնը զգուշանալի է :

Իբրև պատմիչ՝ ընտիր բարեմասնութիւն մըն ալ ունի Յովհաննէս, որ մեր՝ մանաւանդ յետին պատմըչաց մէջ՝ սակաւագիւտ յատկութիւն է, հաւատարմութիւնը • անով է որ ամէն լսած գէսլքերը

չպատմեր. և եթէ պատմելու ալ ստիպուի՝ երաշխաւորութիւնը վրան չառնուր: Օրինակ իմն՝ երբոր Սմբատայ առաջնոյն մարմնոյն վրայ լոյս իջնելուն պատմութիւնը կ'ընէ, և թէ ինչպէս թէ հաւատացեալք և թէ անհաւատք տեսած ըլլան այն ճառագայթաւէս պայծառութիւնը, կը յաւելու. « Եւ որք ասէինն զայս՝ ստուգութեամբ իմն հաւաստի զբանն առնէին. բայց մէք զայսոսիկ 'ի տեսողս անդր թողացուցեալ, և զորս աչօք իսկ տեսեալ է մեր, ոչ դանդաղեացուք պատմել »: « Ետես աչօք, — կ'ըսէ Վարդան պատմիչ — զխաւարաբեր ժամանակն, և գրեաց 'ի յիշատակ աստագայիցն »:

Յովհաննու կաթուղիկոսի պատմութիւնը՝ տպագրեցաւ յԵրուսաղէմ (1843): Այդ թուականէն երկու տարի յառաջ Գաղղիոյ Հասարակաց կրթութեան Պաշտօնէին հաճութեամբ հրատարակուեցաւ անոր գաղղիական թարգմանութիւնն 'ի Փարիզ, զոր անուանի արևելագէտն Սէն-Մարդէն երկասիրեր էր, ու իր մահունէն շատ տարի ետքը Ֆելիքս Լաժառ տպագրեց: — Խորագիրն է. Histoire d'Arménie, par le Patriarche Jean VI, dit Jean Catholicos, traduit de l'arménien en français par M. Saint-Martin. Ouvrage posthume, publié sous les auspices du ministère de l'Instruction publique, par Félix Lajard, 1841. Մատենախօսական հատուած մ'ալ հրատարակած է Նէվհայագէտն պելճիացի. Examen de l'histoire Jean VI le Patriarche, traduite de l'arménien par Saint-Martin, par Félix Nève; Louvaine, 1843: Հայկական բնագիրն երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ ունեցած է 'ի Մոսկուա (1853), ջանիւք Մկրտչի Էմին, Տեսչի Ճեմարանի Արևելեան լեզուաց:

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Թովմայի Արծրունչոյ Ֆանանակը: — Գազկաց
խշխանի յանձնարարութեամբ Արծրունեաց պատմու-
րիչն գրեղը: — Այդ երկասիրութեան աղբերք: —
Արծրունչոյն պատմութեան նիւրը: — Գրութեան
նախ: — Բանասիրական արժեք: — Բնագրին տպա-
գրութիւնն ու թարգմանութիւնը:

Յովհաննու կաթողիկոսի գրեթէ Ժամանակակից՝
կամ անկէ քիչ կրասերագոյն է Թովմա Արծրունի:
Ժամանակաւ որչափ ալ մերձաւոր՝ բայց ՚ի հմտու-
թեան մեծ տարբերութիւն կը տեսնուի այս երկու
անձանց մէջ. որով և արժանապէս առաջին կարգի
պատմագիր կրնանք սեպել զԱրծրունին, թէ որ քա-
նի մը թերութիւններէն զգուշանար, մանաւանդ
լեղուի խրթնութենէն: Եղիշէ վարդապետին աշա-
կերտ կը համարուէր Արծրունին, որովհետեւ իր
պատմութեան խորագրոցը մէջ՝ նոյն վարդապետին
աշակերտ կ'անուանի¹. անոր համար քանի որ իր
պատմութեան գիրքը գտնուած չէր, վեցերորդ դա-
րու պատմիչ կը կարծուէր Թովմա. բայց ետքը եր-
կասիրութիւնն երևան ելնելով՝ յայտնապէս տես-
նուեցաւ այն երթագրութեան սխալ ըլլալը, թէ որ
ուրիշ հոմանուն վարդապետի մը աշակերտ չուղե-
նանք սեպել զինքը:

1 « Պատմագիր վասն Արծրունեաց ազգին, զոր արարեալ է
Թովմա վարդապետի՝ աշակերտի Եղիշայի »:

Տասներորդ գարուն սկիզբը Գագիկ Արծրունեաց
 աէր և Վասպուրականի իշխանն՝ իւր հայրենասէր
 քաջագործութեամբքն ամենուն աչքը իւր վրայ
 գարձուցեր էր. անոր յաղթական զինուց վրայ՝ ՚ի
 թշնամեաց հարստահարեալ ազգին վերանորոգու-
 թիւնը կը փափաքէին աեանել. այն յոյսն և անկա-
 լութիւնն արգիւնաւորելու գեղեցիկ պարծանքն,
 իրեն վրայ առած էր Գագիկ: Եւ որովհետեւ իւր
 զէնքերուն փառքը մինչև հեռաւոր ժամանակաց վը-
 րայ կ'ուզէր տարածել, և սլատմութեանց մէջ՝ իրեն
 փառաց արձագանդը թողուլ Բագրատունեաց Սա-
 հակ իշխանին աէս՝ ուղեց որ իրեն ու իր փառաւոր
 Արծրունեաց ցեղին սլատմութիւնը թողու ազգին.
 ու իր այս կամացը և փափաքին գործագրութիւնը
 յանձնեց Թովմայի. որուն արգէն իր հայրն ալ նոյ-
 նը յանձնած կ'երևի. վասն զի Թովմա իր յառաջա-
 բանին ետքը կ'ըսէ առ Գրիգոր Արծրունեաց Տէր և
 Վասպուրական իշխան, որ անշուշտ Իերենիկն է.
 « Ընկալեալ զհրաման պատուիրանի քո . . . ձեռն ՚ի
 գործ արկի » և այլն: Իսկ Ա գպրութեան վերջը՝
 խօսքն առ Գագիկ կ'ուզուէ:

Չսխալեցաւ Գագիկ իւր ընտրութեանը մէջ. վասն
 զի Թովմաս ոչ միայն ժամանակին հմտագոյն հան-
 ճարներէն մէկն կրնար սեպուել, այլ ինքն իսկ Ար-
 ծրունեաց ազգէն ըլլալով, հին ու անցած փառքե-
 րը՝ հնութեան աւանդիցը և գրքերուն մէջ փնտու-
 լու յարմարութիւն և անխոնջ յարատեութիւն ու-
 նէր. ու ամէն բանէ աւելի հայրենասէր, կամ լաւ
 ևս ըսելով, ցեղասէր ոգի մը:

Բայց այն առաջարկութեան գործագրութեանը
 ամէն գժուարութիւնները իւր աչքին առջևն էին:
 Հայոց սլատմութիւններ, զանազան անձանց ու այլ
 և այլ ժամանակաց երկասիրութիւնք հասեր էին իր
 ձեռքը. բայց Արծրունեաց ցեղին վրայ լիակատար

ու յադեցուցիչ գրուածք մը սրակաս էր • իրեն հընուածեամբը սրատկառելի ցեղ մը • սակայն այն հնուածիւնը ընդարձակ աստարէզ մը պիտի բանար իւր առջևը հետազոտութեանց , և հարկ էր պատմութեան մտապոլութիւնը դարմանել , փառաց պարծանքը նորոգել , կամ ուրիշներէն յափշտակել :

* * *

Արծրունին առաջնորդ առած է իրեն այս երկասիրութեանը մէջ բաց յաստուածային գրոց , մարդկութեան նախնական ստեղծմանը և ընդ ամենայն աշխարհ ցրուելուն՝ նաև արտաքին պատմիչներ • և մասնաւորաբար մէջ կը բերէ Եւսեբիոսի , Ափրիկանոսի , Բերոսոսի , Մանեթոնի , Արիստոնի Կեսարացւոյ , Յուլիանոսի Աղիկառնացւոյ , Փիլոնի Աղէքսանդրացւոյ , և այլոց կարծիքները¹ : Ծանօթ կը ցուցնէ ինքզինքը նաև Հերոդոտեայ պատմութեանը , և անոր հետևողութեամբ կ'աւանդէ Պարսից պատմութեան այն մասը՝ որ Հայոց ազգին պատմութեան հետ վերաբերութիւն ունի : Ազգային պատմըչաց հետ ալ կը խորհրդակցի Արծրունին , և գլխաւորաբար Մովսիսի Խորենացւոյ • և Արծրունեաց ցեղին պատմութիւնն ընելու ժամանակ կ'աւանդէ , թէ նոյն ցեղին սկզբնաւորութեան վրայ խօսած ըլլան Մամբրէ Վերծանող և անոր եղբայրը Մովսէս և Թէոդորոս Բերթող : Այս երկու պատ-

¹ « Օժանդակեալ ՚ի գրոց հնագէտ պատմութեանց մարդարէականաց , և նորոց վարդապետաց եկեղեցւոյ Գրիստոսի , և արտաքին վիպապատմացն՝ աշխատասէր և մտահարուստ արանց • որք դայեկարար յանձնեցին մեզ յետոյ հետեւելոցս՝ զառողջ և զառանց խարդախութեան ճաշակս համեղագոյն և կարևորագոյն կերակրոց , յարբունս կատարեալ գիտութեանն տանել հասուցանել զուսումնասէրն » :

միջները միայն անուամբ ծանօթ են մեզի, և իրենց երկասիրութիւնները կորսուած են :

Սակայն անոնց գրուածոցը մէջ եղած տեղեկութիւնքը անբաւական կը սեպէ իւր առաջարկութեանը. ուստի « փոքր ինչ և դուզնաքեայ, կը կոչէ, զմնացորդս յիշատակարանացն 'ի յառաջադոյն և հին պատմագրացն, զմեր բնիկ տերանց տոհմին Արծրունեաց » : Այն պատճառաւ հարկ սեպած է ուրիշ քննութեանց տալ ինքզինքը, և մանաւանդ ճարտար և ստուգախօս պատմաբանից համեմատ' այն գիտուածոց և քաջութեանց հանգիստարան դաւաններն ու քաղաքները քաշել անձամբ. ու պատմութեանց մէջ մուցուած անցքերը՝ հոն անոնց հնաւանդ յիշատակարանաց մէջ փնտաւել : Ինքը Արծրունին ալ կը վկայէ. « Ար ինչ 'ի սկզբանց անտի շինութեանց աշխարհիս Հայոց, 'ի Հայկայ աղեղնաւորէ և 'ի նորուն զարմից, և ցկաթոս և վաւաշոտ Շամիրամն տիկին Ասորեստանեայց, և 'ի նմանէ յայլս. և յայլոց ևս յաւէտ ձեռակերտք և շինուածք յիւրաքանչիւրոցն յերկրիս մերում եղեն, մեր առ ամենայն անձամբ հասեալ և աչօք տեսեալ : Չկատալ և 'ի հեռաւոր աշխարհս, մինչև ցԱղարջս և Շուշեթացիս, և առ լերամբն Կաւկասայ, և յԱհիզ, մինչև 'ի մուսան 'ի Բաղա, և ընդ Տայաստան, և ընդ ամենայն հիւսիսականս և ընդ արևելս. 'ի հեախոտս գրնալով տեսաք զգործ քաջաց և նախնեաց » : Ուրիշ տեղ մըն ալ. « Իսկ Գուրգէն (Արծրունի) օր ըստ օրէ աճէր զօրութեամբ 'ի բազում քան թէ 'ի սակաւ տեղիս. զոր 'ի Տարօն և զոր յԱնձաւացիս և զոր յԱրզն, և զոր առաւել ամենայն ուրեք, որպէս ցուցանեն յիշատակարանքն՝ որք յառաջ քան զմեզ հոգացան » :

Այսպէս կը վարուի ժամանակաւ իրմէ հեռու եղած գէպքերու նկատմամբ : Իսկ ուր հարկ էր որ

մերձաւոր պատմութեանց յիշատակութիւնն ընէ, հոն բաւական չիտեսեր վեր 'ի վերոյ քննութիւն մը, այլ անձամբ քննած է անոնց ստուգութիւնը և այնպէս աւանդած: Իր պատմութեանը շատ դէպքերը կը հաւատարմացընեն այն խօսքը զոր կ'ըսէ իւր անձին համար. « Ոչ իբրև յայլոց համբաւուց տեղեկացեալ՝ ընծայեալ արձանացուցանեմ քեզ ստայօդ բանից պաճուճեալ առասպելո, այլ ականատես և ականջալուր և իմով իսկ ձեռօք շօշափեալ, պատմեմ քեզ հաւաստապէս ղեղելոցն զարմանա »: Այս խօսքիս ստուգութիւնը յայտնի կը ցուցընէ, երբոր Խութայ լեւնականներէն Յովսէփայ Հագարացոյն մահը պատմէլէն ետքը, « Ես ինքնին, կ'ըսէ, աչօք իմովք տեսի զայրն զայն՝ որ հարեալն էր զնա, (զՅովսէփ Հագարացի), և 'ի նմանէ ստուգեցի վասն նորա »: Ասանկ՝ Ռչտուենեաց աշխարհին մէջ բաղմաթիւ անձինք դեռ կենդանի են, կ'ըսէ, տեսողք վկայական մահուան Ապուսասահէ երանելոյն, յորոց լսեր էր պատմիչը մանրամասն հանգամանքը և իր պատմութեան գրքովը աւանդեր յետնաց:

*
* *

Արծրոշնչոյն Պատմութեան և իւրոյ. — Բիւզանդայ նման չորս դարութիւն բաժնած է Թովմաս իրեն այս պատմական գրուածը. և գլխաւոր դիտմունքն եղած է, ինչպէս ըսինք, Արծրուենեաց պատմութիւնը շարագրել. ասիկայ էր նաև Գագիա Վասպուրականի իշխանին խնդիրքը: Բայց Արծրուենին՝ մեր աղգին շատ պատմագրաց սովորութեանը համեմատ՝ իւր պատմութիւնը կը սկսի Ադամէն և Նոյէն, ու մարգկութեան բաժանմանէն. և որովհետև Հայկայ քաջութիւնները, և անոր Բելայ վերայ ըրած յաղթութիւնն ալ կը պատմէ, այն առ-

Թով նաև Բաբելացւոց և անոնց առասպելացը վրայ
կը սկսի խօսիլ, հմտաբար քննելով և աւանդելով
քաղդէական զրոյցքը, և թէ ինչէն կամ երբ սկը-
սան անոնց պաշտամունքը: Անկէց Ասորեստանի թա-
գաւորութեան վրայ խօսելու կ'անցնի, ու Չրագեշ-
աի և Մանիթոսայ կամ Մանեթովայ ուսմանց վը-
րայ, և Չրագաշտէն՝ Չրուանայ որդւոցը՝ Արմզդի և
Արհմէնի թագաւորելուն, համեմատ այն առասպել-
աց զորս Եզնիկ և Եղիշէ կ'աւանդեն: Պարսից կրօ-
նիցը վրայ խօսելու ատեն՝ այն առասպելքն ալ կը
յիշատակէ՝ զոր աւանդութեամբ կը սրատմէին Շախ-
րիք կոչուած գիւղականքն, որոնք Ասլաստան աշ-
խարհը կը բնակին, կ'ըսէ, և յորոց լսած է պատ-
մութեան մէջ յիշատակուած գէպքերը: Այն աւան-
դութեանց յիշատակութենէն ետքը՝ Կիւրոսի պատ-
մութեանը կ'անցնի, և Ասորեստանեայց ու Մարաց
թագաւորութեան բարձունքը սրատմելով, այն պատ-
ճառաւ Հայոց իշխանութեան մեծնալուն և ընդար-
ձակուելով փառաւորուելուն խօսքը կ'ընէ: Յետոյ
Պարսից տկարանալը և Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ
աշխարհակալութիւնը սրատմած ատեն, կը յիշէ
Արծրունեաց ցեղին Ասուգ նահապետը՝ Գարեհի
նիզակակից, որ գերի բռնուած 'ի Յունաց' քաջու-
թեան համար Աղէքսանդրէն արուեցաւ առ Պաղո-
մէոս, որ և տարաւ զնա յԵգիպտոս և իրեն զօրավար
ըրաւ: Աղէքսանդրէն ետև Արշակունեաց թագաւո-
րութեան կանգնիլը կը սրատմէ, Հայոց ալ նոր թա-
գաւորութեան, զոր և ինչուան վերջանալը՝ 'ի Եգա-
րու' կը յիշէ, և իւրաքանչիւր թագաւորաց ատեն
Արծրունեաց իշխանաց կամ անոնց երկրին մէջ հան-
դիպածները՝ որչափ որ դատած է՝ կը յիշէ, բաւական
ու նոր տեղեկութիւններ տալով Արշամայ, Երուան-
դայ, Արտաշիսի՝ թագաւորաց ատենին, նոյնպէս ալ
Տրդատէն ետև հանդիպած բաներուն, անաչառա:

սէս յիշելով և դատելով Մեհրուժանայ և Շաւա-
սայ սէս ուրացող Արծրունեաց ըրածները: Արշա-
կունեաց թագաւորութեան հետ կ'աւարտէ Թով-
մաս իր Ա. դպրութիւնը:

Բ. դպրութիւնը չորս հարիւր տարուան դիպուա-
ծոց պատմութիւն է, Վարդանանց պատերազմէն
մինչև 'ի դաւ Բուղայի՝ Հայոց նախարարները ջնջե-
լու կամ գերի յանելու. նախ կ'իմացընէ թէ Վար-
դանայ նիզակակից Արծրունեաց Վահան նահապե-
տին պատմութիւնն՝ Եղիշէի գրոց մէջ չգանուելուն
պատճառն է՝ Բարսուժա Ասորւոյն չարութիւնն, որ
այն պատմութեան բնագիրը ձեռք բերելով՝ մէջէն
հաներ ջնջեր էր իշխանին յիշատակը, որովհետև ա-
նոր յաջորդն Մերշապուհ իշխան՝ վռնտեր էր զա-
ղանդաւոր ասորին իր երկրէն: Յետոյ կարգաւ կը
յիշէ Վահանայ Մամիկոնեանոյ քաջագործութիւնքն
ընդդէմ Պարսից, ասոնց պատերազմները Զ և Է դա-
րուց մէջ ընդ կայսերաց Յունաց, Հերակլ կայսեր
քաջութիւնները, Պարսից ակարանալը և յետոյ
նուաճուելն յԱրաբացւոց, ասոնց զօրանալն, Մահ-
մեաի նոր օրինագրութիւնը, և իր յաջորդաց աշ-
խարհակալութիւնը. զորոնք համառօտիւ կը յիշէ,
մինչև Զափր (Ճեաֆար) ամիրապետին տէրութիւնը,
որ խիստ ոստիկաններ խաւրեց 'ի Հայս. ասոնք ալ
չգիմանալով՝ դէմ կեցան. և յետոյ Սասնեցիք սպան-
նեցին Եուսուֆ ոստիկանը. այս գործոց մէջ Արծը-
րունիք ալ մասնակից էին: Հոս կ'աւարտէ Թովմաս
Բ. դպրութիւնը, հեաքրքրական տեղեկութեամբ
մը Սասնոյ լեռնոց վրայօք: Ինտելու արժանի է որ
այս 400 տարուան կարևոր միջոցիս գրեթէ բնա-
ջէն յիշուիր Արծրունեաց նահապետքն, և ոչ Ս.
Սահակայ և Համաղասայ Արծրունի իշխանաց նա-
հատակութիւնն, զոր կը վայլէր ոճով պատմել. թե-
րևս գրած ալ ըլլայ Թովմաս և հիմայ գրքէն պակ-

սած, ինչպէս որ պատմութեան սկիզբն և ուրիշ տեղ տեղ ալ Ա դպրութեան մէջ յայտնապէս պակաս և կիսատ մնացած է, ինչուան հիմայ մեր ձեռքը հասած օրինակաց մէջ:

Գ դպրութիւնն գրեթէ 30 տարուան պատմութիւն է, սկսեալ 'ի կիսոյ Թ դարու, որ և պատմչին տղայութեան ատենն կ'ըլլայ. գլխաւոր և երկարագոյն մասն պատմածին առջի չորս հինգ տարուան գիտութեանն են. և են Բուղայի պատերազմներն և կերպ կերպ հնարքներով Հայոց իշխանները բռնել և 'ի Բաբելոն խաւրէլն: Այս բաներս պատմած պիտի ըլլայ Բագրատունեաց պատմիչն Շապուհ ալ, բայց անոր գրոց կորուսան աւելի ցանկալի կ'ընէ Արծրունւոյն այս պատմածը որ կրնայ իր լաւագոյն և կենդանագոյն ոճով գրուած մասը սեպուիլ. յորում կը սկսի ստորագրել ամիրապետին բարկութիւնը 'ի լսելն Սամեցւոց և Վասպուրահանի Աշոտ իշխանին ըրածը, զորք ժողովելն և յանձնելն Բուղայի, որ կու գայ նախ 'ի Խլաթ քաղաք, հոն Սմբատ Մոկաց իշխանն' իրեն անձնատուր կ'ըլլայ. բայց ուրիշներն քաջութեամբ գէմ կը կենան իր զօրաց. ոմանք ալ բռնուելով կը նահատակուին, և նախ Ապուսահակ՝ Նախջաւանայ եպիսկոպոսին եղբայրն: Աշոտ Վասպուրահանի իշխանն առջի բերան գէմ կը կենայ Բուղայի, յետոյ անոր խոսաման վստահացեալ՝ անձնատուր կ'ըլլայ իր Գրիգոր որդւովն: Նոյնպէս անձնատուր կ'ըլլայ Գուրգէն իշխանն ալ, բայց յետ կը արիճ գիմակալութեան Կորձայից լերանց մէջ Չասդ գետոյն եղերքը. շատ բնական և վառվառն նկարագրած է այս գիտութեան. նոյնպէս ալ յետոյ Աղուանից կամ Արցախոյ մէջ՝ անոնց իշխանին Ապուսահակի երկար պատերազմները և գիմակալութիւնը. որուն գէմ Բուղայի ճայն հատնելով գրեց ամիրապետին և հրաման առաւ՝ որ բռնութիւն չընէ. այլ

պատուով հրաւիրէ զքաջն երթալու առ ամիրապետըն, ինչպէս որ ըրաւ Ապուսմուսէ ալ: Ուրիշ պատերազմներէ և կարիճ վկայներ ալ նահատակելէն ետև, Բուղայ իրեք տարուան մէջ բռնած իշխանները կը տանի առ ամիրապետն, իր տեղ կուսակալներ թողլով. որոց գէժ կը կենայ ուրիշ Գուրգէն (որդի Ապուսէլճի) Արծրունի իշխան մը. ինչուան որ յետ վեց եօթն տարուան գերութեան իշխանաց Հայոց՝ ամիրապետն անոնցմէ տկարները հաւաարքէ կը հանէ և կը դարձնէ իրենց երկիրը, հաստատ կեցողներէն ոմանք կը նահատակէ, զոմանս ալ կը թողու բանախ մէջ մեռնելու. ասոնցմէ եղաւ Սմբատ Բագրատունի Հայոց իշխանապետն, որ և անոր համար Խոստովանող կը կոչուի. որուն տեղ Բուղա Հայոց գլխաւոր թողեր էր անոր որդին Աշոտը, այն որ յետոյ ամիրապետին հաւանութեամբը ոչ միայն Հայոց իշխանապետ՝ այլ և թագաւոր եղաւ:

Գերութենէն դարձող իշխանաց մէջ առջիններէն եղաւ Գրիգոր Գերեհիկ որդին Աշոտոյ, և յետոյ հայրն ալ. աս երկուքն ալ հակառակելով կը կուսին Գուրգէնի հետ նախիշխանութեան վրայ, ինչուան որ Գուրգէն Սնձեացեաց երկիրն առնելով՝ մէկալ կողմերը կը թողու անոնց: Աշոտ՝ ուրիշ տեղուանք ալ այլազգեաց ձեռքէն ազատելով, և իր տկամայ ուրացաւթիւնը ապաշխարելով՝ կը մեռնի տարիքը չառած: Հոս կ'աւարտի Գ գալրութիւնն ալ:

Դին մէջ կը պատմէ Թոմաս իր ժամանակին տկանատես պատմութիւնը, որոյ գլխաւորն է՝ յետ Գրիգորի Գերեհիկայ և անոր անդրանկին Աշոտոյ գործոց, ասոր միջին եղբոր՝ Գագկայ՝ գործքերն: Գագիկ որ և Պաշիկ՝ ծնած էր յամին 879, և քան զԱշոտ ու իրենց կրտսեր եղբայր Գուրգէնը՝ ամենայն քարեմասնութեամբ առաւելեալ էր, թէ մարմնաւոր ձրիւք և քաջութեամբ, թէ իմաստութեամբ և

հնարագիտութեամբ և թէ քաղաքական կարգաւորութեամբք և շինութեամբք. և ըստ նկարագրի պատմչին՝ միանգամայն դիւցազն է և աշխարհաշէն իշխան. և այսպիսի բարեմասնութեանց արժանաւոր վարձք կը սեպէ Սրժրունեաց թագաւոր և թագաւորութեան հեղինակ ըլլալն. որ ուրիշ աչքով նայելով՝ փառասիրութեան և ասերախտութեան արգասիք կը սեպուի: Վասն զի Գագիկ երկար ատեն անդուծ և չարահնար Յուսուփ սասիկանին վարպետութեամբ հակառակելէն ետև, անոր աչքը մտաւ, և իր Սրժրունեաց երկրին վրայ թագաւոր եղաւ, որով զատեց այն երկիրը Հայոց թագաւորութենէն, զոր իմաստութեամբ և քաջութեամբ կը կառավարէր իր քեռին Սմբատ Բագրատունի, որդի Ա Սշտայ. աս երկուքն ալ շատ բարիք ըրած էին Գագիկայ հօրը և իրեն ու եղբարցը՝ հօրերնուն մեռնելէն ետև: Ասով Սմբատ իր մեծ օգնականը և յոյսը կորսընցուց, և յետոյ սախալուեցաւ անդուծ սասիկանին ձեռքն ինկնալ և նահապահուիլ: Այս խորհրդածութիւնները չիկրնար ընել մեր պատմիչն և ոչ մեզ զագրել իր դիւցազնը. թէպէտ և չիզլանար զՍմբատ ալ մեծասպէս գովել ու աննման մարդ մ'անուանել: Երկիրը խաղաղելէն ետև Գագիկայ շինութիւնները կը ստորագրէ պատմիչն՝ տեղ տեղ բանաստեղծական աշխուժիւ. Աղթամար կղզւոյ մէջ Ա. Թաջ եկեղեցին, որ ինչուան հիմայ ալ կանգուն է՝ թէ և քանդակքն և նկարքն մաշած և թափած, և նոյն կղզւոյն ու Ոստանայ մէջ արքունի ապարանից շէնքերն, որ հիմայ բոլորովին անհետ եղած են Վանայ ծովուն մէջ, ուր և ամբարտակ մը շիներ էր մեծամեծ քարերով: Պատմելով Գագիկայ վերջին քաջագործութիւններն որ 'ի Դուին' օգնական երթալով Աբասայ թագաւորի՝ որդւոյ Սմբատայ, և որ ընդդէմ Դելմիաց, մեր հեղինակն կ'ուզէ պատմու-

Թիւնը վերջացընել Գաղկայ վրայ գովեստով մը, սկսելով իր արտաքին կերպարանքը նկարագրել, և անցնելով իր բարուց, քաջութեան և խնաստութեան վրայ: Անշուշտ ընծայականով մը, կամ խօսքն առ Գաղիկ դարձընելով՝ աւարտած էր Թումաս իր երկասիրութիւնը, ուրախութեամբ և փառօք կնքելով խօսքերը. սակայն այս վերջաբանը մեզի հասած չէ. հաս կիսատ կը մնայ գիրքն. և թէպէտ դեռ ուրիշ բաներ կը կարգանք Արծրունւոյն անուամբ հրատարակեալ գրոց մէջ, և Ե դպրութիւն մ'ալ, բայց իրմէ ետքի գրողի և շարունակողի գործ է այն. մասամբ կրկնութիւն ըլլալով Գաղկայ և իր եղբօր Աշոտոյ պատմութեանն, մասամբ Գաղկայ ցեղին վերջին պայազատին՝ Սենեքերիմայ Արծրունեաց յետին թագաւորին յիշատակն, և անոր ցեղէն իջած Աբղմսէհ իշխանի ու ասոր որդւոց. սրոնց դարձեալ ուրիշ յիշատակագիրք ալ՝ պակասաւոր շարունակութեամբ՝ ինչուան 'ի ԺԴ դար կը հասցընեն Արծրունեաց յիշատակները:

*
* *
*

Արծրունւոյն ոճը. — Ըստ լեզուի մաքրութեան տարակոյս չկայ որ Թովմաս պատմիչ ալ լաւ հայկաբան է. բայց տեղ տեղ՝ ինչպէս իսկզբան ալ ըսինք՝ խրթնաբանութեամբն կամ պակաս ընտրութեամբ բառից՝ կը հեռանայ 'ի յստա՛նութենէ. և ընդհանրապէս խիստ քան փափուկ կրնայ ըսուիլ. դժխաւոր պակասութիւնն ալ յայսմ մասին է իր դարուն քաղաքական ազդեցութեամբ առած եկամուտ ոճը, այսինքն արաբական պերճաբանութիւն մը կամ բըռնութիւն բառից, որ թէ և շատ տեղ սասակութիւն կու տան բացատրութեան՝ այլ ընտիր նախնեաց պօրրգութեան շնորհքը չունին: Ի վերայ այսր ամե-

նայնի դիտելով պատմութեան կարգաբանութիւնը, միակերպ պահած ոյժը, վառվառն և երբեմն բաւնասանդճական նկարագրութիւնները, դիմացնիս գրած միաք գրաւող տեսարանները, կարիճ ոգի մը՝ որ բոլոր պատմածին և գրուածին վրայ կը փայլի իբրև անդրադարձութիւն մը հոգւոյ հեղինակին, բաւական անաչառ դատաստանները, և յաջողութիւնը կերպ կերպ իմաստներ և կրքեր կենդանագոյն ներկայացընելու. ասոնք ղԹովմաս առաջին սլաամիչ կ'ընծայեն մեզի յետ ոսկեգիր պատմչաց Ն գարուն և Աղուանից պատմչին, իրմէ վերջ եկողներէն ալ ամենէն գերազանց, յիշեալ ամենայն բարեմասնութիւնքը մէկտեղ առնելով:

Գիտնական և պատմական արժէից դառնալով, բաց 'ի պէսպէս յիշեալ դիպուածներէն երախտաւորաւ ենք իրեն մեր հին և կորուսեալ քանի մը հեղինակաց գործքերէն յիշածներուն, և քանի մ'ալ գործոց յիշատակութեանն համար. ինչպէս են Մովս. Խորենացւոյ պատմութեան Դ գիրքը, անոր եղբոր Մամբրէի և Թէոգորոսի գրած Հայոց մնացորդ պատմութիւնները, Աբրահամ խոստովանողին համառօտ պատմութիւնը Վարդանանց, և այլն: Ասոնցմէ ալ հին՝ Հայոց կամ գէթ Արծրունեաց պատմութիւն մը, թերևս Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ ասէն կամ քիչ վերջ գրուած, որոյ օրինակն կը գտնուէր 'ի հռչակաւոր գրատան Աղեքսանդրիոյ Եգիպտոսի, ուսկից բերել առաւ Ա Տիգրան Արշակունի, խնդրելով 'ի Աղէսպարայ թագուհւոյ: Թովմա երկու տեղ կը յիշէ հին պատմագիր մ'ալ և հատուածներ կը բերէ, որք մարդարէական ոճով կէս ողբական և սպառնական խօսքեր են Պարսից կամ Ալեմացւոց վրայ. և բանասիրաց հետաքննութեան արժանի գլուխ մ'է այս ¹:

¹ « Առ փոքր ինչ և դուզնաքեայ զմնացորդս յիշատակարազացն 'ի յառաջագոյն և հին պատմագրացն՝ զմեր բնիկ տերանց

Յարգի են մեզի նաև Թովմայի յիշած քանի մը պատերազմական և քաղաքական օրինաց սովորութիւններ, զորս ուրիշ տեղէ չենք գիտեր :

Աստուածաբանական խնդրոց մէջ ալ կ'երևի որ Թովմաս ոչ միայն բաւական հմտութիւն ունէր, այլ և գատող և ոչ ծառայական միտք. և երբ պատմութեան կարևոր դիպուածն կը պահանջէ՝ կ'իջնայ քննութեան և ընտրութեան. խստիւ կը յանդիմանէ զԲագարաս իշխան Տարօնայ և Հայոց իշխանապետ, որ ուրացութեանը վրայ պատրուակ աւելցընելով ըսեր էր, թէ ահամայ ուրացութիւնն մեզք չէ : Անսովոր և համարձակ կարծեօք մ'ալ կը հաւանի՝ թէ ջրհեղեղի տան Նոյի տասրանին մէջ՝ Ս. Գրոց յիշած ութ անձանցմէ զսա ուրիշ անձինք ալ եղած ըլլան, ինչպէս տապանը շինողներէն սմանք, և ճարտարապետն ու Նոյի մէկ գուսարն, ըստ ոմանց աւանդութեան. և այս բանս կ'արգարացընէ Պետրոս առաքելոյն վկայութեամբ վասն ապրելոցն՝ ի ջրհեղեղէն « ոգիք իբրև ութ » : Ընթերցողք՝ ի հարկէ կը խորհրդածեն թէ ի՞նչ պէտք էր Թովմայի՝ Արծրունեաց պատմութեան տան՝ այսպիսի խորհրոց մէջ մանել. — իրաւացի է. Թովմաս ի սկզբան պատմութեանն ալ այսպիսի աւելորդաբանութիւն կ'ընէ նաև նախաջրհեղեղեան նահապետաց վրայ, մանաւանդ Աայէնի վրայ իմաստասիրելով :

Թովմա Արծրունի իր պատմութեան պատրաստութիւնը սկսելէն ինչուան գլխաւորելը՝ իբրև 40 տարի անցուցեր է. որովհետև Կրիզոր 'Իերենիկ' որոյ առաջարկութեամբ ձեռք զարկաւ պատմագրու-

տոհմին Արծրունեաց զիրն և զտեղին բացայայտեցուք ի պատմութեան աստ, զի յայտ յանդիման երևեսցին արիութիւնք առաքինութեանց, ըստ անուանց և տեղեաց և ժամանակաց » : (Ա. Իպրոսեիան) :

Թեանը, մեռած է յամին 886, իսկ ինքն գրեթէ ինչուան 930| հանդիպած բաները կը պատմէ :

Թովմայի Արծրունւոյ Պատմութիւնն առաջին անգամ տպագրեցաւ 'ի Միջագիւղ Պոլսոյ յամին 1852, Աղթամարայ մէջ գրուած օրինակէ մը, որ հիմայ 'ի Կ. Պոլիս է, և ուսկից գաղափարած կ'երևան ուրիշ տեղ մեզի ծանօթ օրինակք ալ: Ասկէ զատ բնագրին ուրիշ տպագրութիւն եղած չէ: Գաղղիական թարգմանութիւն մը Պրոսէի ձեռքով, և հրատարակեալ 'ի Փեթրպուրկ յերկհատոր Հասարակաց Գրքանոց, կրելով խորագիր Histoire des Ardzrouni, par le Vartahed Thoma Ardzrouni; traduite par M. Brosset. Saint-Petersbourg, imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, 1874. Մատենախօսական հատուած մ'ալ հրատարակած է դարձեալ նոյն հայագէտ բանասէրը Արծրունւոյն այս պատմական երկասիրութեան վրայ. Notice sur l'histoire arménien de Thoma Ardzrouni, X^e siècle. Tiré des Mélanges Asiat. IV, 686-765. — Աւրիշ հատուած մ'ալ իր թարգմանութեան վրայ. Sur l'histoire composée en arménien par Thoma Ardzrouni, traduite en français par M. Brosset. Mélanges Asiat., VI, 226-252.

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐՔ

1. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԺԻՇԿ. — Իններորդ դարուս մէջ կը յիշատակուի Յովհաննէս անուհով բժիշկ մը, որ սրբոյն Դիանեօսիոսի պատմութիւնը գանելով 'ի յունականէն փոխագրեալ 'ի Վիսիականն (?) հայերէն թարգմանեց մեր ՅԻԹ (Քրիստոսի 880) թուականին:

2. Նոյնպէս Բագրեւանդ դաւառին Ս. Ստեփանոսի վանուց ԴԱԽԻԹ վանահայրն, որուն համար այսպէս կը զրուցէ յիշատակարան մը. « Այս 'ի պատմութենէ Շապհոյ Բագրատունւոյ է, որդւոյ Աշոտոյ Ապուհիւսաս պատրկի, յանուն Դաւթի Բա-

գրատունւոյ՝ որդւոյ Աշոտոյ իշխանաց իշխանի . զուր
'ի ձեռն առեալ և ընկալեալ յօժարութեամբ հօր
Գաւթի՝ առաջնորդի վանաց սրբոյն Ստեփանոսի 'ի
Բագրեւանդ գաւառի , և յոյժ բերկրեալ՝ յաղագս
հեռի գոլոյ 'ի ստութենէ և լի ճշմարտութեամբ ,
յաւել յինքենէ զճառս բանից աստուածայնոց » :

3. ՍՏԵՓՄԵՆՈՍ աշակերտ Մաշտոց կաթուղիկոսի ,
որ Մաշտոց գիրք մը օրինակած է յամին 893 , և վեր-
ջը իր վարդապետին՝ Մաշտոցի վարքը գրած . թեր-
ևս աս ալ պատճառ եղած է այս Մաշտոց վարդա-
պետը կարծելու հեղինակնոյն գրոց , որ կ'ընծայուի
Ս . Մեսրոպայ-Մաշտոցի :

4. ԳՈՒՐԳԵՆ Արծրունի Անձեւացեաց տէրն , ին-
ներորդ դարուս մէջ Աբգղմեսի վկայաբանութիւնը
Թարգմանել տուաւ 'ի հայ . « Թարգմանեցաւ վը-
կայաբանութիւն ծառայիս Աստուծոյ յասորի գրոց
'ի հայ , հրամանաւ աստուածապահ տեառն Գուր-
գենայ Արծրունւոյ Անձեւացեաց տեառն , ՅԻԲ (873)
Թուականութեանս Հայոց . յօգնականութիւն ան-
ձին իւրոյ և ամուսնոյ իւրոյ Հեղինէի աստուածա-
սիրի , և որդւոց իւրոց Տաճասայ և Ատոմայ » :

5. ԳԵՈՐԳ Բ կաթուղիկոս Գառնեցի , որ հաւա-
սոյ խնդրոց վերաբերեալ թուղթ մը գրած է առ
Յովհաննէս պատրիարք Ասորւոց :

Դ Ա Ր Ժ

ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Անանիա Նարեկացի, և իր յիշատակոչքիւնը առ
նախնիս: — Ճառ ընդդէմ Թոնդրակեցոց: — Ոչրիշ
հարագատ կառն կեղակարծ գրուքիւնք իր անոշանքը:

Տասներորդ գարուն սկիզբները ծաղկեցաւ Անա-
նիա, որ Նարեկայ վանքին առաջնորդն ըլլալուն հա-
մար՝ անոր անուամբ կոչուեցաւ: Թէպէտ և իր գը-
րուածներէն քիչ բան ձեռուրնիս հասած, բայց աղ-
գային պատմիչք մեծապէս կը գովեն թէ երկասիրու-
թիւնքը և թէ զանոնք երկասիրող անձը. մերթ՝ մեծ
փիլիսոսիոս կոչելով զինքը, մերթ՝ երևելի վարդա-
պետ. իսկ Արապիս՝ այր անոշանի և գիտնականի, շոշ-
աւառորիչ եկեղեցոյ, մտաւոր և հանձարեղ և սատոշա-
ծայնոց գրոց մեկնող կ'անուանէ: Նոյն պատմիչը՝ նաև
տոշնարական արհեստից գիտակ կը համարի զԱնա-
նիա, թերևս շփոթելով համանուն Շիրակացոյն
հետ: Ուխտանէս պատմչին վրայ խօսելու ատեննիս
ալ՝ սխալ լսենք իր գրուատանաց խօսքերն առ Անա-
նիա՝ յընծայականի երկասիրութեանն:

Անանիայի Նարեկացոյ գլխաւոր երկասիրու-
թիւնն եղած է՝ Թոնդրակեցոց մոլորութեանը դէմ

դրուած մը, Անանիա կաթուղիկոսին հրամանաւը շարագրած, որ գովութեամբ կը յիշատակուի թէ 'ի Շնորհալուոյն և թէ 'ի Մագիսարոսէ: Կիրակոս կ'աւանդէ թէ առաքելական թղթոց մեկնութիւն մըն ալ շարագրած է Անանիա դիւրիմաց բանիւք և հետևողութեամբ Եփրեմի, Ռսկեբերանի և Կիւրղի և ուրիշ վարդապետաց: Կ'ըսէ դարձեալ նոյն պատմիչը, թէ աւետարանաց համեմատութիւն և խորհրդական և մտաւոր տեսութիւնք շարագրած ըլլայ. և ճառ մը՝ ցուցնելու համար թէ ինչպէս ուղղափառ մտքով կ'երգեցուի առջրք Սարոսած մաղթանքը խաչկցարիւ: Շողակաթի վրայ ճառ մը շարագրած է, կ'ըսէ, որ անշուշտ եկեղեցւոյ վրայ խօսած ճառն է՝ մեր ձեռքը հասած, իմաստալից դրուած մը, բայց անսովոր բառերով և ոճերով:

Ճառընտրաց մէջ կը հանդիպինք հետևեալ խորագրով յիշատակուած երկասիրութեանց. « Շնորհակց վարդապետին Անանիայի Նարեկացւոյ ասացեալ վասն աղօթից, պահոց և արտասուաց »: Ասկէ զատ ուրիշ ճառի մը՝ խորագրովը առջինին նման՝ բայց իմաստիւք տարբեր. « Անանիայի հոգեւոր վարդապետի և Նարեկայ վանից առաջնորդի ասացեալ վասն զղջման և արտասուաց և աղօթից »:

Իարձեալ. « Անանիայի հոգեւորոգ վարդապետի խրատ հոգևոր ցուցեալ, թէ որպէս կարասցէ մարդ որոշել զմիտս յերկրաւորացն և զայս կեանս արհամարհել, և Աստուծոյ միայն ցանկալ և արքայութեան նորա: — Արդ եթէ կամիս որ յաղթես աշխարհիս, և ոչ ըմբռնիս 'ի կենցաղոյս պատրանս »:

ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՑԻ

Խոսրով Անձեռացի՝ հայր Նարեկացոյն: — Ժաւնագրոց մեկնոչքիւն: — Մեկնոչքիւն խորհրդոյ արքայոց Պատարագիւն: — Իր անոշաւք յիշատակոշած ոչքիչ գրոչքիւն մը: — Տպագրոչքիւնք իր երկաւիրոչքեան:

Տաներորդ դարուն մատենագրական պատմութեանը պարծանք է իր հանձարովն և իմաստութեամբ՝ մեծն Խոսրով Անձեռացեաց եպիսկոպոսը, որ տղայ հասակէն ուսմանց և գիտութեանց ետեւէ եղաւ, և վերը յիշուած Անանիա Նարեկացոյն եղբօրը դասեր հետ ամուսնանալով՝ երէք որդի ունեցաւ, Յովհաննէս, Սահակ և Գրիգոր, որոնց վրայ ետքը սիսի խօսինք: Ժամանակ անցնելէն վերջը հըրաժարեցաւ յաշխարհէ, ու վանք մը քաշուեցաւ, և քանի մը տարիէն Անձեռացեաց դաւառին եպիսկոպոս ընտրուեցաւ: Իր եպիսկոպոսութեանը ժամանակ շարագրեց հետագայ գրուածները:

Ժաւնագրոց մեկնոչքիւն. — Հայաստանեայց եկեղեցոյ հասարակաց աղօթիցը ընտիր և սրտեռանդն մեկնութիւն մըն է, որուն յառաջաքանին մէջ այս պատճառը կու տայ. « Թէ որ իշխանաց և թագաւորաց առջև խօսելու ատեննիս ամենայն զգուշութիւն, մտադրութիւն և արթնութիւն կ'ընենք, որպէս զի չըլլայ թէ անվայել կերպ կամ խօսք մը տեսնուի վրանիս և մեր բերնին մէջ, ևս առաւել նոյն զգուշութիւնը պիտի բանեցընենք թագաւորին թա-

գաւորաց՝ Աստուծոյ հետ խօսակցելու ժամանակնիս. և այս վախճանաւ յօրինեցի նոյն սուրբ աղօթից մեկնութիւնը » : Աւելի տգիտաց համար շարագրեցի, կ'ըսէ, այս երկասիրութիւնը, ուստի և կ'ազգէ որ չըլլայ թէ գիտունք (արհամարհեն այն գրուածը՝ որ իրենց օգտակար ըլլալու գիտամբ գրուած չէ. այլ պարզապէս անոնց համար՝ որ կ'աղօթեն առանց նոյն աղօթից ոյժը և խօսքերուն զօրութիւնը հասկընալու :

Արչափ պարզ՝ այնչափ ալ ընտիր է այս մեկնութիւնը. համառօտ՝ բայց առանց կարևորը դուրս թողլու : Աստուածասէր հոգի և կիրթ միտք մը կը ցուցընէ Խօսքով այս երկասիրութեան մէջ. եկեղեցական գրոց և իմաստից ալ ընդարձակ հմտութիւն. անոր համար շատ անգամ յոյն եկեղեցւոյ վարդապետաց խօսքերն ալ մէջ կը բերէ :

*
* *

Նոյն ոճով ու սրտով գրուած է, և Մեկնոչքիւն խորհրդոյ սրբոյ պատարագին, թէպէտ և առանց ունենալու այն հմտութիւնն ու լեզուն՝ զոր Լամբրոնացին բանեցուցած է համանուն երկասիրութեանը մէջ : Ինչպէս առջի գրուածքին, ասանկ ալ ասոր շարագրութեանը մէջ ուրիշ վախճան ունեցած չէ սուրբ հայրապետս, բայց միայն իր պաշտաման պարտքը անթերի կատարել. « Աչ եթէ անձինս փառք ստանալու համար էր, կ'ըսէ, որ այս գրուածքիս ձեռք զարկի, այլ որովհետև եպիսկոպոսութեան աստիճան ունիմ, և շատերուն քով ամենամեծ տգիտութիւն տեսայ, անոր համար հարկ սեպեցի այս գրուածքս յօրինել, իմանալով թէ անկարելի էր միայն խօսքով անոր կարևոր դարմանը մատուցանել » :

Մեր քովը գտնուած գրչագրաց մէջ յիշատակաւ
րան մը կայ՝ Խոսրովու որդւոյն Սահակայ ձեռքովը
գրուած, որ իր հօրը երկասիրած Պատարագի մեկ-
նութիւնը գաղափարելով կ'աւանդէ այսպէս.

« Ենորհին Աստուծոյ եղև մեկնութիւն այսմ՝
գրոց 'ի ձեռն Խոսրովայ Անձեւացեաց եպիսկոպոսի,
յոյժ հեռուողի պատուիրանացն Աստուծոյ. զոր մեզ
և գովել անձա՛հ է, զի մի գայթակղեսջիք 'ի նոյն,
վասն գոլոյ նորին հայր իմ ըստ մարմնոյ՝ որոյ չեմ
արժանի կոչիլ որդի և ոչ վարձկան, ըստ գրեցե-
լումն. այլ 'ի գրեւոցդ՝ լիցին հասու խնդրողքդ վասն
նորա, որք սրաի մտօք ունին դնիցեն. որք և աղօ-
թիւք փոխագարձել պարաին ընդ տուեցելոյս. և
հասարակաց տուողն Աստուած՝ և ձեզ հայցողացդ
ձիրեսցէ զիւրականն պարգև: Այլ յոյժ ամաչեցեալ
և սարակայ դատնիմ, ես Գրիգոր պարտաւոր պա-
տուիրանաց սուրբ գրոց: Արդ առաջին սուրբ գրոցս
այսորիկ գծագրութիւն եղև ձեռամբ Սահակայ՝ որ
դւոյ տեառն Խոսրովու, այս սուրբ գրոցս մեկնողի
ՅՂԹԻ թուականութեանս Հայոց »: Այս խօսքերէն
կ'երևնայ թէ Խոսրովու թելագրութեամբ՝ որդին
գրի վրայ կ'աւնուր: Զայս ակնարկէ անշուշտ Այլի
վանեցին. « Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոս արար
զմեկնութիւն Աղօթամատուցին՝ զոր գրէր Սահակ
որդի իւր »:

Բանք երանելոյն Խոսրովայ խորագրով երկասի-
րութեան մը յիշատակութեան հանդիպեր ենք
(Մատենադարան Բարձրահայեաց Ս. Աստուածա-
ծին վանաց, թիւ 229), որ հաւանականաբար Ան-
ձեւացւոյն է:

Խոսրովու Ժամագրոց մեկնութեան տպագրութիւնն եղած է
'ի Պոլիս յամի 1750-56: Իսկ Պատարագի խորհրդոյն 'ի Ս. Ար-
զար 'ի 1869:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Նարեկացի և իր սրբակրօն վարքն: — Երկասիրոչքիչնները: — Ապարանից խաչին պատմոչքիչնը: — Երբող 'ի սոչքը Աստուածածինն: — Ճառ 'ի գովեստ Առաքելոց: — Գովեստ 'ի սոչքն Յակոբ Մրժրևայ: — Երգերգոցի մեկնոչքիչն: — Աղօրք կամ Նարեկ: — Նարեկացոյն մանր երկասիրոչքիչններն: — Անհարազատ գրոչածներ:

Թոսրովու Անձեացեաց եպիսկոպոսին սրգին էր սուրբն Գրիգոր, որ 951 թուականին ծնաւ, ու մանկութեան հասակէն Ռչտուենեաց դաւառին մէջ եղած Նարեկայ վանքին առաջնորդ Անանիա վարդապետին իմաստուն խնամոցը յանձնուեցաւ: Հոն իւր վարուցը սրբութեամբն ու անարատ քաղաքավարութեամբ՝ մարմնաւոր հրեշտակ մը երեցաւ. իսկ դիտութեամբն ու իմաստութեամբը՝ ժամանակին ամենէն անուանի հանճարներէն մէկն: Անանկ որ քսանեվեց տարուան առոյգ հասակին՝ թագաւորներ իրենց տարակուսանացը լուծումը կը խընդրէին իրմէ: Բայց հանճարն ու սրբութիւնը իրեն գէմ յարոյց ժամանակին տգէտ ու ինքնահաւան գլուխները, որոնք ինչուան Անի քաղաքը գնացին՝ կաթուղիկոսին առջևը զինքն ամբաստանելու, իր միաբանասէր եռանդը՝ յանցանք սեպելով: Ա՛աւանդէն թէ կաթուղիկոսն ալ՝ քանի մը վարդապետաց հետ խորհուրդ ընելով, նուիրակներ զրկեց անոր, ու զինքը դատաստանի կանչեց: Իմացաւ Գրիգոր

անոնց դաշտատեան գիտութիւնը, ու սիրով ընդունելու թիւն ընելով՝ ուրբաթ օր մը զանոնք կերակուրի հրամցուց, և խորոված աղաւնի դրաւ առջևնին: Երբ անոնք մէկ կողմանէ իրենց ծուռ կարծեացը վրայ հաստատուելով՝ մէկալ կողմանէ կը դայթակ ղէին վրան, ու օրուանը պահք ըլլալը կ'իմացընէին, Նարեկացին ներումն խնդրեց անոնցմէ գործած վրէպակին համար, ու խորոված աղաւնիներուն դառնալով՝ հրամայեց որ ելլեն երթան. որոնք մէկէնի մէկ ողջըննալով՝ թռան: Ասով չարախօսաց բերանը կարկեցաւ, ու սրբոյն արժանաւոր համբաւը ալ աւելի շացաւ:

Անկէց ետքը ինքզինքը բուրբուրովն ներանձնակա՛ն կենաց ու գրաւորական ղբաղմանց առաւ Գրիգոր. ու իր մեծ և անդուգական հանձարը երկնից ու երկրնքի արժանաւոր նիւթերու նուիրելով՝ իբր 60 տարուան փոխեցաւ առ Աստուած, ու Նարեկաց վանքին մէջ թաղուեցաւ, ուր ինչուան հիմա աւանդութեամբ կը ցուցընեն իւր սուրբ և նուիրական շիրիմը:

* * *

Նարեկացոյն երկասիրոչիւնները. — Նարեկացոյն բաղմաստաթիւ երկասիրութեանցը մէջ նշանաւորներէն կրնան սեպուիլ իր ճառերը. որոնց մէջ առաջին է,

Այսպիսից խաչին պատմոչիւնը. — Վասիլ ու Կոստանդ հարազատ եղբարց կայսերաց ժամանակ՝ Մոկաց աշխարհէն աղնուական անձ մը՝ դնաց նոյն ինքնակալաց դուռը զննուորելու. այս մարդս եղբոր որդի ըլլալով Դաւթի՝ Մոկաց հռչակաւոր և սքանչելագործ եպիսկոպոսին, անոր տապանին հողէն կաոր մը քովը պահած էր իբրև ՚ի մխիթարութիւն,

և անկէց այլ և այլ հրաշքներ կ'ըլլային: Բարեպաշտ ինքնակալքն այս բանս իմանալով, ալ աւելի պատուեցին զինքը. ու ետքէն իմանալով թէ անոր Ստեփանոս քեռորդին՝ նոյն սքանչելագործ Դաւթին՝ աթուոյն վրայ նստած է, ուզեցին անոր դերեզմանին ընծաներ զրկել: Բայց Մոկացի ազնուականը հրաման ուզեց ինքնակալներէն, որ զրկէ իմանայ թէ իր ազգայնոցը՝ աւելի ո՞ր ընծայն հաճոյան հան կ'անցնի. և լսեց թէ շատ փափաքել է անոնց՝ կենաց փայտին մէկ երևելի մասն ունենալը: Թագաւորք սքանչացան անոր բարեպաշտութեանը վրայ. ու կենաց փայտին վրայ աւելցուցին՝ Քրիստոսի տեառն մերոյ ոտնուայի ժամանակ սիածած զենջակէն մաս մը, 'նոյնպէս՝ ի փշեղէն պսակէն, ի սպրնդէն, բլեւներէն և ի խանձարրոցն: Այս ամէն սլարդենները՝ նոյն ազնուականն անձամբ Մոկաց գաւառը տանելով՝ յանձնեց իւր Ստեփանոս քեռորդւոյն. ու մեծահանդէս փառօք՝ նախ Դաւթի հանդրատարանին քով ամփոփելով, յետոյ սրբոյն Յովհաննու Վարապետի տաճարին մէջ դրին. ու վերջէն ալ՝ աւագ ուրբաթի օր մը՝ սուրբ Աստուածամօր եկեղեցին փոխադրեցին: Այն վերջին ու հանդիսական փոխադրութեանը ներկայ գանուեցան՝ երեք թագազարմ արծրունի հարազատք՝ Սենեքերիմ, Գուրգեն և Աշոտ:

Նոյն հանդիսին ստորագրութիւնն ըրաւ Նարեկացի այն գրուածքին մէջ՝ որ սովորաբար Այսարանից խաչին պատմութիւն կը կոչուի, և ըստ ձեռագրաց «Յիշատակագրութիւն պատմաբանութեան ամենազօր նշանի աստուածեան խաչին որ ... ի ստորին կողմանց կայից աշխարհի ազգացն Յունաց՝ բերեալ հանգուցաւ ի սահմանս վայրից գաւառին Մոկաց, ի շինուած բնակութեան ուխտին սրբութեան՝ որ կոչի Ապարանք»։ Այս պատմութեան

շարայարուժիւն յօրինած է նաև սուրբ Խաչին վրայ
Ներքող մը, որ լի է ընտիր իմաստիւք և գեղեցիկ
խօսքերով, ու նարեկեան հանձարոյ յատուկ և ան-
հաւասարելի արժանաւոր գեղեցկութեամբ մը:

*
* *
*

Խաչին գովեստին կամ ներբողին հետ մէկտեղ շա-
րագրած է նաև սուրբ Աստուածածնի հռչակաւոր
ներբողը՝ որ սովորաբար ճառին սկզբնաւորութեամբ
բը Գռռնարք խտրից կը կոչուի: Ինչպէս առջի եր-
կու ճառերը, այս երրորդս ալ նոյն Ստեփանոս ե-
պիսկոսոսին խնդրանօքը յօրինեցաւ: Եւ ասոնց ա-
մենուն գրութեան ժամանակը՝ յառաջ է քան ըզ-
գրութիւն Աղօթամատոյց գրքին, այսինքն ՆԼԲ և
ՆԾԱ թուականութեանց միջոց:

Այս ճառերուն գրութենէն ետքը՝ ընծայական
մ'ալ շարագրած է Նարեկացին՝ առ խնդրող բանիցն
Ստեփանոս եպիսկոսոս, յորում հետևեալ խօսքերը
կը կարդանք: « Արձանացուցի սմին անշինջ յիշա-
տակ՝ զանուն տենչալի ձերումդ կոչման, տէր Ստե-
փանոս, լերինդ Մոկաց հզօր դիտապետ, որպէս քի
մնասցեն յարակայ՝ ի սոյն համառօտագիծ մատենի՝
յաւուրս անթիւս և յամս հազարաւորս իմով սա-
կաւամասնեայ իմաստիւ: Ես Գրիգոր՝ յեօին վար-
ժապեաց և կրասեր բանասիրաց, որդի դասեր եզ-
բօր՝ հօր Անանիայի հոգեզարդ և մտավարժ փիլիսո-
փայի, և ըստ վարուց մաքրութեան կրօնից գովելոյ
և հռչակելոյ • և ընծայեցի քումդ եկեղեցեաց՝ զայս
նուէր բարեաց բանից ցանկալեաց: ... Յիշատակեա-
ցես ... զիս և զեղբայրն իմ զանդրանիկ զՅովհան-
նէս ցանկալի անունն՝ ի միում կարգի, որ դիտականն
է և հանձարեղ իմաստասէր քան զիս առաւել՝ ի
յամենայնի »:

Այս յիշատակարանին մէջ՝ Նարեկացին կերպով մը աղատութիւն կու տայ իւրաքանչիւր վանահայնաց՝ որ իր պատմութեանը և ճառերուն մէջ՝ պահաս երեցած մտներն ու խօսքերը լրացնեն. և այս քանս համարձակութիւն տուած է քանի մը ձեռներէց կամ անդգոյշ գաղափարողաց՝ անանկ բաներ ալ մէջը խառնել՝ որ կրնան անհաւատարմութեան կասկած տալ, այնպիսի գէպքեր ու խօսք յիշատակելով զորս Գրիգոր չէր կրնար գրել, իր ժամանակէն ետքը հանգիպած ըլլալնուն համար:

* * *

Ճառ 'ի գովեստ Սրաքելոց. — Թէ առաքելոց և թէ էօթանասունուերկու աշակերտաց վրայ յօրինած ներբողական ճառը՝ Աղօթամատոյց գրքին շարագրութենէն առաջ յօրինած է Նարեկացին: Այս կարծեաց ստուգութիւնը յայտնապէս կ'երևնայ նոյն աղօթից գրոց այս խօսքէն. « Զորոց զգովեստն արժանաւորութեան՝ ըստ իմում կարի յայլում բանի պաշտեցի » (ՁԲ. 2):

Գովեստ 'ի սոչրբն Յակոբ Մծբնայ հայրասկտ. — Այս ճառին իմաստներն ու զուրցուածքի կերպը կը հաւատարմացընեն թէ Նարեկացւոյն երկասիրութիւնն ըլլայ. բայց թէ ինչ պատճառաւ շարագրած է այս ճառս, ոչ ինքը և ոչ ուրիշներն յայտնի բան մը աւանդած են: Ոմանք կը համարին թէ սուրբն Գրիգոր Առաքելոց վրայ գովեստ մը յօրինելէն ետքը՝ ուղած ըլլայ նաև հայրապետաց վրայ ներբող մը շարագրել, անոնց խմբէն նիւթ առնելով զսո՛ւրբ հայրապետն Մծբնայ: Ոմանք ալ կ'ըսեն թէ որովհետև Ռչաունեաց գաւառին մէջ կը բնակէր Նարեկացին, ուստի և ուղած է գրուատել այն մեծ հայրապետը՝ որ նախ անիծեց այն երկիրներն ու ետքը օրհնեց:

Բայց այս ճառին գրուածեան բուն գլխաւոր պատճառը՝ սրբոյն Յակոբայ պատմութեանը մէջ փնտռելու է: Որովհետեւ Մարուգէ ճգնաւորին աշակերտներէն մէկը՝ Մաղաքիաս՝ կ'աւանդէ, թէ 'ի Հայոց ոմանք սրբոյն Յակովբայ նշխարաց մէկ մասը խնդրելով՝ առին Աղձնեաց գաւառին մօտ տեղ մը գրին: Ուրիշ հին պատմագիր մ'ալ կ'ըսէ, թէ Հայերը Մծբնացւոյն մասին կոճը առնելով՝ Աղձնեաց գաւառը հասան, Երկաթաստնք կոչուած բլուրը. և երբ անկէց լեռնէն վար դէպ 'ի Ռչտուռնեաց երկիրը կ'իջեցնէին այն պատուական նշխարքը, անշարժ մնացին. և անսիւքով հրաման ընդունեցան որ հոն հանգուցանեն. ուր փառաւոր եկեղեցի շինեցին՝ և տեղը յետոյ Մոգս ըսուեցաւ: Ժամանակ անցնելէն ետքը՝ այն տեղը դնեց Արծրունեաց ցեղէն Հայոց թագաւոր մը, և հոն փառաւոր եկեղեցի՝ և քահանայից և կրօնաւորաց բնակութեան տեղ և վանք շինեց: Վարդան պատմիչն ալ կ'ըսէ թէ Նարեկայ վանքին մէջ կը պահուէր սրբոյն Յակոբայ ճկոյթ մատը, և Ընձաքիսարոյ վրայ վանք մը կար նոյն սրբոյն անուամբը:

Այս պատմութիւններէն կրնանք դուռաշէտ ճառախ գրութեան պատճառը, և թէ Նարեկացին ուղած ըլլայ պատուել անոր սրբազան յիշատակը այն տեղուանքին վրայ՝ ուր միշտ կենդանի էր սրբոյն անունը և մեծարելի: Հաւանական կ'երևնայ կարծելը թէ Նարեկացւոյն ժամանակ եղած ըլլայ այն Արծրունի թագաւորը՝ որ յիշատակուած լեռը գրնեց, և փառաւոր եկեղեցի և վանք շինեց. և անոր նաւակատեաց առթիւր՝ խօսեր է սուրբն Գրիգոր այս ճառս: Թերևս այս կարծեաց ստուգութիւնը կ'ակնարկեն նոյն ճառին հետևեալ խօսքերը. « Հիմնեցուցես զայս քար գովեստի 'ի շինուած յարկի քումդ հանգստի՝ դաւանարանի այս քարի հովուի »:

*
*
*

Երգերգոցի մեկնոչքիչն. — Նարեկացւոյն երկա-
սիրութեանցը մէջ ժամանակաւ առաջին կը համա-
րուի այս մեկնութեան գիրքը՝ ըստ հաւանագոյն
կարծեաց: Վասն զի քսանեվեց տարուան հասակին՝
երբ նոր ընդունած էր քահանայական աստիճանը,
Գուրգեն Արծրունի՝ Անձևացեաց թագաւորին խըն-
դրանօքը շարագրած է յետ շատ հրաժարելու, վասն
զի, կ'ըսէր, մեծն Գրիգոր Նիւսացին իսկ չէր հա-
մարձակեր այսպիսի խորիմաստ գրոց մեկնութեան
ձեռք զարնել, որչափ աւելի էս՝ որ ոչ անոր գիտու-
թիւնն ունիմ և ոչ ալ աստուածաղբեցիկ միտքը:
Բայց ետքը նոյն սրբոյն Գրիգորի մեկնութեան շաւ-
ղացը հետևելով՝ շարագրեց սլարդ, համառօտ և ըն-
տիր մեկնաբանութիւն մը, ինչպէս որ առաջարկողը
ուզէր էր: Սակայն իր համառօտախօսութեանը մէջ
ալ անանկ ընտիր ոճ մ'ունի՝ որ նոյն իսկ եւրօպացի
բանասէրք՝ որոնք կամ աղբային բնիկ լեզուով և կամ
թարգմանութիւնը կարգացած են, սքանչացեր են
վրան. և գաղղիացի աստուածաբան մը՝ Գուլիէլմօս
Վիլֆռուա կ'ըսէ թէ Երգերգոց գրոց այսպիսի ըն-
տիր մեկնութիւն մը ուրիշ աղբի մը մէջ տեսնուած
չէ: Աճոյն սլարդութեանը գլխաւոր տատճառն այն
եղած է՝ որ Նարեկացին ուզած է գիւրիմաց ընել
նոյն սուրբ գրքին իմաստները կարգացող հասարակ
անձանց և կանանց անգամ, որոնք եկեղեցեաց մէջ
այս գիրքը լսելով ուրիշ մտքեր ու իմաստներ կու-
տային Հոգւոյն սրբոյ աղբեցութեամբ ներշնչուած
ու հոգևորական նիւթ ու նսլատակ ունեցող այն
խօսքերուն:

* * *

Աղօթք կամ Նարեկ. — Հռչակաւոր ու մեր ազգին մէջ սիրելի ու փափաքելի ու գրեթէ ամենուն ծանօթ և Նարեկացւոյն սրտին և գրչին արժանաւոր երկասիրութիւն մը: Ողբերգութիւնք ալ կը կոչուի այս հոգւոյ ու մտաց հետ խօսող գերազանց երկասիրութիւնը. և իրեն խրթին մթութեամբն հանդերձ՝ անանկ զարմանալի գեղեցկութիւն և ոճոյ քաղցրութիւն ունի՝ որ ոչ միայն ազգային, այլ նաև շատ օտար բանասէրք միաձայն վկայած են թէ այսպիսի գրուած մը ուրիշ ազգաց մէջ դեռ երևցած չէ. այնչափ գեղեցիկ ու զմայլեցուցիչ է բանաստեղծական հիւսուածին ոճը, իմաստները այնչափ վսեմ և անակնկալ, ու պերճախօսութիւնը առատ:

Իննսուներկինգ գլուխ բաժնուած են այս աղօթքները. զորս ինքն՝ ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ՝ կը կոչէ. ասոնցմէ գուրս է այն յիշատակարանը՝ որ գրքին վերջը գրուած է, և յորում իր ըստ մարմնոյ և ըստ հոգւոյ հարազատ եղբայրը զՅովհաննէս՝ մէջ կը բերէ իբրև գործակից՝ ի յօրինուած աղօթագրոցս: Բայց որովհետև թէ՛ ընդհանուր ազգին աւանդութիւնը և թէ՛ նոյն իսկ սրբոյն խօսքերը՝ յայտնապէս կը ցուցնեն զինքը միայն հեղինակ, անոր համար հաւանական կ'երևնայ կարծելը թէ այս օգնականութիւնը՝ պարզ խորհրդակցութեանը՝ կամ սուրբ գրոց քանի մը տեղուանքը քննելուն համար զուրցուած ըլլայ: « Այս պղտի մատենին մէջ, կ'ըսէ նոր բանասէրներէն մէկը, բանական արուեստն ընդ աստուածայնոյն կը միաւորէ սուրբ Նարեկացին. տեսական աստուածաբանութիւնն խորհրդականին հետ, սուրբ գրոց պատմողական առածը՝ մեկնողականին հետ, աղօթից հոգին՝ բանաստեղծականին հետ, սիրոյ հետ վախը, զղջման հետ

յոյսը, Սասունոյ բարութիւնը՝ մարդկան չարու-
թեան հետ. համառօտ ըսենք՝ զՍասունած ընդ մար-
դոյ » :

Սյսպիսի ընտիր երկասիրութիւն մը՝ զարմանք չէ
որ իր արժանաւոր յարգն ալ գտած ըլլայ մեր ազ-
գէն, գրեթէ ամենայն հոգեսիրաց ձեռքը ընտիր ա-
ղօթից գիրք մը ըլլալով, անոր համար ալ շատ ան-
գամ տպագրուած է այլ և այլ տեղուանք, և որոնց
մէջ նախընծայ է 'ի Մարտիլիա տպագրուածը 'ի
1673. իսկ 'ի Կոստանդնուպոլիս տպագրուածնե-
րուն մէջ ընտրելագոյն կրնայ սեպուիլ 1790ին ե-
ղածը, զոր Մուրատեան Գասպար ամիրայն՝ Հայաս-
տանի վանքերէն ընտիր գրչագիրներ ժողովելով՝ ա-
նոնց համեմատութեամբ տպագրել տուած է :

Նարեկացւոյն խրթին ոճը և մթին զուրցուածքի
կերպը՝ յորդորեց զՅակոբ Նալեան սլաարիարք ա-
նոր լուծումը և մեկնութիւնը շարագրել : Իր այս
աշխատասիրութեանը մէջ գաղափար ունեցաւ՝ հին
ատենները շարագրուած լուծմանց գիրք մը, վրի-
պակաւ Սարգսի Շնորհալոյ կամ Լամբրոնացւոյն
ընծայուած. որ ընդհակառակն ԺՒ գարու մէջ ե-
րեցած աննշան մարդու մը երկասիրութիւն էր :
Լամբրոնացին՝ որովհետև սուրբ պատարագի խոր-
հրդոյն մէջ գործածուած երկու նարեկեան աղօ-
թից մեկնութիւնն ըրած էր, կարծուեցաւ թէ բո-
ւոր Նարեկ գրոց մեկնութիւնն ալ շարագրած ըլլայ :

Սակէց զատ կայ սուրիշ լուծմանց գիրք մըն ալ՝ ա-
ւելի համառօտ ոճով, և վերոյիշեալ ընդարձակէն
քաղուած. յարգն ալ՝ անոր ունեցածին նման :

Սյս լուծմանց անբաւականութիւնը տեսնելով
Հ. Գաբրիէլ Վ. Աւետիքեան, ընդարձակ մեկնու-
թիւն մը շարագրեց թէ աղօթամատոյց գրոց և թէ
ճառերուն, ընտիր տեսութիւններով և հմուտ աս-
տուածաբանութեամբ, որ ազգին մէջ իր արժանա-
ւոր ընդունելութիւնը գտաւ :

* * *

Նարեկացոյն մանր երկասիրութիւնները. — Բայ 'ի վերոյիշեալ դրքերէն՝ այլ և այլ մանր երկասիրութիւններ ալ ունի Նարեկացին, դանձեր, մեղեգիք և տաղեր. որոնց մէջ յայտնի կ'երևնայ իր բանաստեղծական հոգին, հանճարն ու աշխոյժը: Գանձերը իրեք են թուով, այսինքն 'ի Գաղտնաւ Հոգոյն սրբոյ, 'ի սոչրք Խաչն և յԵկեղեցի: Իսկ տաղերն ու մեղեգիքը՝ քսանէն աւելի մեր ձեռքը հասած և տպագրուածքն իր Մատենագրութեանցը մէջ, որոց վրայ աւելցած են յետոյ և այլք: — Թոռոյ մը կճաւայ վանից առաջնորդին, զգուշացընելով յաղանդոյն Թոնգրակեցոց:

Նարեկացոյն անհարազատ գրութիւնները. — Այս գրութիւններէս դուրս կը յիշուի յանուն Նարեկացոյն՝ Յովբայ դրոցը մէջ եղած Ով է դա ընթերցուածին մեկնութիւնը: Ասոր հարազատութիւնը իրաւամբ տարակուսական է, ոչ միայն բոլորովին ոճոյ տարբերութեանը համար, այլ նաև անով որ պատմչաց մէջ մէկը չիկայ որ այս բանս յիշատակէ. ուստի և հաւանական կ'երևնայ կարծելը թէ իրմէ ետքի դարերուն մէջ երևցած Գրիգոր անունով մէկու մը գործ ըլլայ¹: Ասկէ զաս՝ գանուեցաւ նաև ուրիշ գրութիւն

¹ ՁԽԸ (1299) գրչագրած օրինակի մը յիշատակարանին մէջ կը կարդանք . « Յամի եւթնհարիւրերորդի քառասներորդի ութերորդի թուարեութեանս Հայոց աւարտեցաւ մեկնութիւնս երջանիկնահատակին Յովբայ յայլ և այլ ժամանակ և տեղի զանազան գրչաւք, 'ի գաւառիս Կիլիկեցոց՝ հուսլ յանառիկ դղեակս Բարձր կոչեցեալ՝ 'ի դառնագոյն ժամանակի յորում յոյժ զզուիմք յանաւրինաց . . . Այլ՝ զՆարեկացոյն Գրիգորի բանսն որ յՈվ է դայն է խաւսեալ, և սուղինչ Յիսիքոսի բանիցս՝ գրեալ յայլոյ ումեքէ՝ մատոյց մեզ 'ի ձիր շնորհի քահանայ ոմն Կարապետ անուն . և մեր զթերին լցեալ ընծայեցաք զկնի եկեղոցդ »:

մը այսպիսի մահագրութեամբ « Հօրն և երջանիկ քահանայապետին Գրիգորի Նարեկացւոյ խրատք վասն աղօթից և վասն արտասուաց, յուսոյ և սիրոյ » : Ասիկայ թէպէտ և բոլորովին աննշան երկասիրութիւն մը չէ, բայց այլք աւելի հմտութեամբ Նփրեմի սուրբ հօրն կ'ընծայեն. և այս անուամբ սպագրուած է նոյն ճառը 'ի Կոստանդնուպոլիս ¹ :

Նալեան պատրիարքին տպագրութեանը մէջ կայ նաև հոգևորական խրատ մը որ Հրահանգ հաշարոյ կը կոչուի, և ուսկից իրմէն առաջ ալ Շրոտէր գերմանացին վկայութիւն կը բերէ իր Արամեան Գանձարանին մէջ, և Նարեկացւոյ երկասիրութիւն կը համարի: Մեր տեսած գրչագրաց մէջ այս հրահանգին վերնագիրն է. « Սրբոյ վարդապետի յոքներանեան մենաւորի Գրիգորի՝ համառօտիւք բանք խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ և մաքուր վարուց առաքինութեան, 'ի խնդրոյ նորին հարազատի Վարդանայ գիւանադարի » : Այս վերնագրին մէջ որովհետև Նարեկացւոյն անունը չի գտնուիր, հաւանական կ'երևնայ թէ ուրիշ համանուն Գրիգորի մը երկասիրութիւն ըլլայ, որ հայերէն լեզուի կարգաւորեալ հմտութիւն, և աստուածաբանական իմաստից ալ ներհուն և քաջավարժ տեղեկութիւն ունեցեր է: Ոմանք ալ կարծեցին թէ Գրիգորի Սկևռացւոյ կամ Լամբրոնացւոյ աշխատասիրածն ըլլայ : Նարեկացւոյն չըլլալուն գլխաւոր ապացոյցն ալ այն կ'երևնայ՝ որ Վարդան անուամբ եղբայր չունէր Նարեկացին, այլ ըստ աւանդելոյ պատմութեան՝ իրեք եղբարք էին ասոնք, Սահակ, Յովհաննէս և Գրիգոր :

Նարեկացւոյ այլևայլ երկասիրութեանց բնագրին բազմաթիւ և բազմատեսակ տպագրութեանց վրայ՝ տես 'ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ յ'էջ 482-493 :

¹ Էջմիածնի Մատենադարանին ցուցակը՝ Անանիայի Նարեկացւոյ կ'ընծայէ զայս ճառ : Մեր քովն ալ գտնուած Եւագրի վա-

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐՔ

Այս դարուս մէջ Հայոց հայրապետական աթոռոյն վրայ նստաւ ԽԱՉԻԿ կաթողիկոս, որ Շիրակ գաւառին մէջ բազմաթիւ հոյակապ և գեղեցկակերտ տաճարներ շինելէն ետքը՝ փառաւոր գրատուն մըն ալ կանգնեց, ու հոն հաւաքեց այլ և այլ արտաքին և վարդապետական գրքերու բազմութիւն մը: Չեռագրաց մէջ կը կարդանք թուղթ մը. «Տեառն Խաչկայ Հայոց կաթողիկոսի բան խոստովանութեան պատասխանի Յունաց գրոյն զոր արձակեալ էր սա առ մեարտալուչին Մելեալնոյ»: Եւ 'ի լուսանցան. «Թուղթ Սամուէլի Կամրջոյձորեցւոյ Հայոց փիլիսոփայի պատասխանի թղթոյն Թէոդորոսի մեարապաւլտի Մելեալնոյ՝ գրեալ հրամանաւ Խաչկայ Հայոց կաթողիկոսի»: :

Կը յիշատակուի դարձեալ այս դարուս մէջ ԴԱԻԻԹ անուամբ վանահայր մը, որուն երկասիրութիւն կը սեսուի Պահոց վրայ գրուած մը այս վերնագրով. «Հարցմունք երկուց փիլիսոփայից ընդ միմեանս»: :

Այս ատեններս կը յիշատակուին քանի մը վարդապետք, ինչպէս Պետրոս՝ մեկնիչ գրոց կոչուած. Մովսէս Տարոնացի, Սարգիս, Ստեփանոս, որ թերևս Մոկաց եպիսկոպոսն է, և որուն կ'ընծայուի

րուց պատմութեան գրչագիր մը՝ նոյնպէս Անանիա անունով վարդապետի մը՝ առանց որոշելու թէ որուն 'ի համանուանց, յառաջաբանական յաւելուածով մը:

Մրրուքիչն արքոց շարականը • Դաւիթ Մաշկոտն, Դաւիթ եպիսկոպոս Մոկաց, և այլն: Բայց ասոնց ամենուն ալ մատենագրական երկատիրութեանցը վրայ մասնաւոր յիշատակութիւն չկայ:

Տասներորդ դարուս մէջ է նաև՝ Տիւնորեոս անուանով վարդապետ մի՝ որուն կ'ընծայուի Արարածոց մեկնութիւն մը:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ

Ասողիկ և իր վրայ կենսագրական տեղեկութիւնք: — Պատմութեան գիրքը և բովանդակութիւնք: — Մեկնութիւն Երեմիայ մարգարեութեան: — Տարագրութիւնք բնագրին և բարգևանութիւնք:

Տասներորդ դարուս ազգային պատմագրաց նշանաւորներէն սեպուած է ընդհանրապէս Ստեփանոս, որ 'ի Տարոն ծնած ըլլալուն՝ Տարոնեցի ալ կը կոչուի, և յոմանց ալ Ասողիկ կամ Ասողնիկ, թերևս երաժշտական արուեստի և երգոց ունեցած հմտութեան պատճառաւ, ինչպէս կարծեցին ոմանք 'ի բանասիրաց: Ոչ ծննդեանն և ոչ մահուան ճիշդ թուականն յայտնի է: Բայց հաւանական կ'երևնայ թէ տասներորդ դարուն վերջերը և մետասաներորդին առաջին կիսուն ապրած ըլլայ Ասողիկ. որովհետև իր պատմութիւնը՝ զոր շարագրած է Սարգիս կաթողիկոսին հրամանաւ, կը հասցընէ մինչև 'ի 1004 թուականն Քրիստոսի՝ Գագկայ առաջնոյ թագաւորութեան հնգերեսաներորդ տարին: Մագի-

սարոսի առ Գէորգ վարդապետ գրած թղթին մէկ խօսքէն, զոր յետոյ պիտի յիշատակենք, կը գուշակուի թէ մինչև 'ի խորին ծերութիւն հասած ըլլայ. ուստի և սմանք 117-122 տարուան կեանք տուած են իրեն, որ անհաւանական կ'երևնայ: Անոց հանդամանքն ալ անծանօթ են մեզ, հոգևորական կոչման նուիրուած և սուրբ գրոց դիտութեան հետամուտ և բաւական տեղեակ անձ մը կը թուի: Ար յիշեմանկական հասակի մէջ ծանօթութիւնն և տեսութիւնն ընդ այլևայլ ծերունի վարդապետս ժամանակին. ինչպէս Վամբլաձորոյ առաջնորդ Պողիկարսոսի, Ստեփանոս՝ մականուն Հոգեւոր, և Մովսէս վարդապետաց, որք միաբանեցան յԱնի 'ի քննել և 'ի դատել զՎահան կաթողիկոս, և իրեն պաշտպանն և 'ի կրօնական համամիտ զԱպուսահլ՝ թաղաւոր Վասպուրականի: Այս դիպաց յիշատակութենէն կրնայ ենթադրուիլ թէ Ասողիկ՝ մանուկ հասակէն իր ուսումն ըրած էր յԱնի, ուր զարգանալով ուսմամբ և դիտութեամբ, և բարձրանալով 'ի պաշտօն սրբութեան սեղանոյն, աշակից և օգնական եղած ըլլայ Սարգսի կաթողիկոսի:

* * *

Պատմութիւնն. — Մեր ուրիշ շատ պատմաց պէս՝ բայց անոնցմէ շատէն պակաս կարգաբանութեամբ և հմտութեամբ՝ յարարչագործութենէ կը սկսի իւր պատմութիւնը Ասողիկ, հետևելով մանաւանդ Եւսեբիոսի՝ հին աւանդները մէջ բերելուն ժամանակ, և Մովսիսի Խորենացոյ՝ ազգային պատմութեանց մէջ, զոր և շատ տեղ գրեթէ դադարաբերելով կ'երկրորդէ: Իրեք գիրք՝ կամ ինչպէս ձեռագրաց խորագիրք կ'ըսեն՝ հասուած բաժնուած է իր այս գործը. և երրորդ մասը միայն կրնայ սեպուիլ բուն

Ստեփանոսի երկասիրութիւն. որովհետև ընդհանրապէս իւր ժամանակին անցքերը կ'աւանդէ, զորս չէր կրնար ուրիշ պատմիչներէ քաղել. և այս պատճառաւ երրորդ դրոց խորագիրն է Ստեփանոսի Տարունեցոյ պատմութիւն ժամանակաց, ինքնախօսութիւն. մինչդեռ առջի երկու դրքերը Պատմութիւն յանից պատմագրական տառից կը մտկագրին: Արարչագործութենէն կը սկսի իր պատմութիւնը Ասողիկ, և առաջին գլխոյն մէջ Խորայեւացոյ ծագմանը, անոնց ցեղերէն ելած թագաւորութեանց և յաջորդութեան և ժամանակագրութեան վրայ կը խօսի: Անկէ ետքը Եգիպտոսի մէջ Պաղովեանց ցեղէն նստող թագաւորաց վրայ, ու վերջը նորէն Հրէից դառնալով, կրկին հին ժամանակաց վրայ կը սկսի խօսիլ, Ասորոց՝ Մարաց ու Պարսից թագաւորութեանցը. ետքէն Պարթևաց ծագմանը վրայ ճառելով, կը հասցընէ խօսքը մեր Արշակունի թագաւորաց ժամանակ: Այս մասին մէջ՝ ինչպէս ըսինք, գլխաւորաբար առաջնորդ բռնած է իրեն զՄովսէս Խորենացի, թէպէտ ինքը՝ ի պատմագրելն ինքզինքը հեռուող կը ցուցընէ Ադաթանգեղոսի, Բիւզանդայ, Խորենացոյ, Եղիշէի, Փարպեցոյն, Սեբէոսի, Ղեւոնդեայ երիցու, Եսայոյ Բագրատունւոյ և Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի: Վաղարշակայ թագաւորութեանը օրերէն մինչև ՚ի Տրդատայ մանկութիւնը հասցընելով պատմութիւնը, առաջին դիւքը կը լմընցընէ. իսկ երկրորդ դիւքը Տրդատէն կը սկսի, և կը հասցընէ մինչև ՚ի Յովհան Իմաստասէր, և անկէց ալ մինչև ՚ի թագաւորութիւն Աշոտայ Բագրատունւոյ: Մասնաւոր գլխով մը կը խօսի նաև Սասանեան Պարսից թագաւորաց վրայ, անոնց Արտաշիր թագաւորէն սկսելով, ու կը հասցընէ մինչև ՚ի Յազկերտ որդի Կաւասայ, թո՛ւն Խոսրովու: Եւ որովհետև Խոսրովու մահուընէն քիչ առաջ՝ եւ

րեցեր էր Մահմէտ, և իրմով Հաֆարացւոց իշխանութիւնն ու ցեղասպետութիւնը, ուստի այս երկրորդ գրոց չորրորդ գլուխը անոնց վրայ կը ճառէ, մասնաւոր խորագրով. Ալիք-ալ-մուսնիք Տաճկաց, և որ ինչ յառաջս lingua գործեցան, և Մահմէտէն սկսելով՝ կը հասցընէ մինչե՛ ՚ի Մրուան և յԱթղլա, և անով կը լմընցընէ երկրորդ գիրքը:

* * *

Աշոտոյ թագաւորութեամբը կը սկսի Ասողիկ Գ գիրքը, որ ինչպէս առաջ ալ ըսինք, իւր պատմութեանը գլխաւորադոյն և էական մասն է. վասն զի ընդհանրապէս իր ժամանակին և կամ իրեն մերձաւոր դէպքերու վրայ կը խօսի՝ բաւական հմտութեամբ և ոճով, որով ազգային պատմութեան վրայ՝ բաւական գոհացուցիչ լոյս մը կը ծագէ, նորանոր դէպքեր աւանդելով, և կամ այլոց պատմածը աւելի կերպով լուսաւորելով: Այս պատճառաւ պիտի ըլլայ անշուշտ՝ որ իրմէ ետքը եկող պատմչաց գովեստին արժանի եղած է. որոնց մէջ Լաստիվերացին՝ յիշելով Գագիկ Ա Շահնշահի աստե՛ն ծաղկած վարդապետները, գլխաւոր կը սեպէ անոնց մէջ այս « Ստեփանոս Տարոնացին՝ որ զաշխարհապատմ գիրան շարագրեաց, սքանչելի յօրինուածովք սկըսեալ ՚ի մարդն առաջին. և դայ բովանդակէ զպատմութիւն իւր ՚ի վախճան Գագկայ՝ վասն որոյ պատմութիւնս է »:

Ոմանք կ'աւանդեն թէ Ասողիկ՝ Երեմիա մարգարէին գրոցը մեկնութիւն մըն ալ շարագրած ըլլայ. և իրենց կարծեացը երաշխաւորութիւն կը սեպեն Մագիստրոսի հեռեեալ խօսքերը, զոր իր թղթերէն մեկուն մէջ գրած է առ Գէորգ վարդապետ. « Վասն որոյ բանս հայցէ ՚ի քէն զմեկնութիւն Երեմիայի

մարգարէի, զոր գրեալն է Ասողկայ՝ երջանիկ ծայրագոյն ծերոյ՝ շնորհէլ մեզ » : Այս երկասիրութիւնը ինչուան հիմայ երեցած չէ. և ուրիշ համանուն մեկնութիւն մը կայ՝ զոր գրչագիրք Մխիթարայ Գետկացւոյ կամ Գոշի կ'ընծայեն, և որ ստուգիւհեղինակ է Երեմիայ մարգարէին մեկնութեան :

Ասողկայ Պատմութեան առաջին տպագրութիւնն եղած է 'ի Փարիզ յամի 1859 այս խորագրով. « Տիեզերական պատմութիւն Ստեփանոս վարդապետի Տարօնեցւոյ . 'ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց՝ միաբան սրբոյ Էջմիածնի » : Երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ 'ի 1885 'ի Փետրպուրկ. « Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան պատմութիւն Տիեզերական » հմտական յառաջարանով և բազմապատիկ ծանօթութեամբք Ստեփանոսի Մալխասեանց, և նուիրեալ « 'ի յաւերժական յիշատակ ազգասիրի առնն Յովսէփայ Իզմիրեանց Ղզլարեցւոյ » : Գաղղիական թարգմանութիւնն ըրաւ հանրածանօթ հայագէան Եդ. Տիւլորիէ, և իր մահուընէն ետքը առաջին հատորն հրատարակուեցաւ, խոստմամբ մերձաւոր տպագրութեան երկրորդին, 'ի Գարրիէր հայագիտէ գաղղիացւոյ : Խորագիրն է, Histoire Universelle, par Étienne Açogh'ig de Daron; traduite de l'arménien et annotée par Ed. Dulaurier, Membre de l'Institut, Professeur à l'École des langues orientales vivantes. Première partie, Paris; Ernest Leroux, éditeur, 1885. Իսուս թարգմանութիւն մ'ալ ըրած է բազմահմուտն Մ. Էմին, և տպագրեալ 'ի Մոսկուա 'ի 1864 :

ՈՒԽՏԱՆԷՍ

Ոչխտանէս պատմիչ : — Պատմութեան նիւրի : — Պատմական և բանասիրական արժեք իր երկասիրութեան : — Բնագրին տպագրութիւն և բարգնանութիւնք :

Տասներորդ դարուս մէջ ապրած է նաև Ուխտանէս պատմիչ, որուն մէկ պատմական երկասիրու-

Թիւնն թէսլէտե քիչ ատենէն 'ի վեր դանուած և հրատարակուած է, բայց իր անուանը և գրուածոց նիւթին յիշատակութեանը կը հանդիպինք առ Աիւրակոս պատմչի և Ստեփանոսի Ուսպելեան: Առաջինն՝ ուրիշ աղգային պատմչաց թուոյն մէջ կը յիշատակէ և զնա. « Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուսայի, կ'ըսէ, որ գրեաց զբաժանումն Վրաց 'ի Հայոց' 'ի ձեռն Աիւրիտնի »: Ուրիշ տեղ մ'ալ. « Յայնմ հետէ բարձաւ ձեռնագրութիւն Վրաց որ 'ի Հայոց. զի սկսան զյուշօք թեակոխել. զայս ամենայն ստուգութեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս եպիսկոպոսն. զի նա զամենայն լիով գրեաց, զթուղթան և զսրատասխանին և զքաջութիւն Պետրոսի եպիսկոպոսի, որ պատգամաւոր էր տեառն Սբրահամու առ Աիւրիտն, զոր Վիրք վասն համարձակութեան նորա Գայլ կոչեցին զնա »: Իսորձեալ. « Եւ զսրատճառս բանիցն՝ որպէս վերագոյնս խոստացաք, բացայայտեցից սակաւօք, որպէս հաւասարի ուսաք 'ի սրբոյն Ուխտանիսէ Սեբաստացւոց եպիսկոպոսէ »: Կը յիշատակուի նաև առ Այրիվանեցւոյն:

Պատմութեանը խորագիրն է (ըստ միակ ծանօթ օրինակին որ պահի 'ի Մատենագարանին Էջմիածնի), « Զպատմութիւնս յերիս հատուածս, զոր սասցեալ է սրբոյն Ուխտանէսի Սե (բաստացւոց) եպիսկոպոսի, 'ի խնդրոց հաւրն Անանիայի Նարեկավանից առաջնորդի և նախաշար վարդապետի. հատուածն առաջին՝ յաղագս թագաւորաց և հայրապետաց մերոց. և երկրորդն՝ վասն բաժանման Վրաց. և երրորդըն՝ յաղագս մկրտութեան՝ աղգին այնմիկ Մազն կոչեցեալ »: Այս երեքմասնեայ գրութենէն, - ինչպէս կը ծանուցանեն հրատարակողք 'ի յառաջաբանին, - միայն առաջինն ամբողջ հասած է առ մեզ. երկրորդըն՝ թերի, իսկ երրորդն բոլորովին անհետ եղած: Բայց թէ հեղինակին յօրինուածն ամբողջ էր, կը

վկայէ և ինքն Ուխտանէս յընծայականին առ խընդ-
րող պատմութեանս. « Կարգել մի ըստ միջէ՛ ըստ
իւրաքանչիւր խորհրդոյ. նախ զթիւ թագաւորացն
և հայրապետացն մերոց, և զբաժանումն Արաց 'ի
Հայոց միաբանութենէ. և յետ այնորիկ զմկրաու-
թիւնն ազգին որ Մագն կոչի. նաև զգաւառս և զգեղս
դլխաւորս, և զքաղաքս և զբերդս իւրաքանչիւր գա-
ւառօք՝ որ են յաշխարհին յայնմիկ, որպէս և կամք
քո հրամայեցին, և զվանորայս հանդերձ վանակա-
նօք՝ անուամբ իւրաքանչիւրոց » : Գրուածքիս այս
հետաքննական մասն կորսուած է :

* * *

Պատմութեան նիւրբ. — Հաւատարիմ իր խոստ-
մանն՝ հեղինակն գրուածքին առաջին մասն կամ հա-
տուածը կը նուիրէ Հայոց թագաւորաց և հայրա-
պետաց պատմութեանը, 'ի գլուխ գրոցն կարգելով
ընծայական մը առ խնդրողն, զոր « աստուածազարդ
և վսեմական տէր, կը կոչէ, ասիւղերական վարդա-
պետ, իբրև ծառ իմն բազմաստուղ և բարձր 'ի մէջ
վայելուչ և աստուածասունկ գրախափդ Նարեկայ
կոչեցեալ ուխտի, սաղարթ առեալ և վարսաւորեալ
վարուք առաքինութեան » : Կ'անուանէ զնա և ըս-
նիքոշն պոշևտիկոս և հռչակաշոր հռետոր, գրուատե-
լով նաև անոր ուսումնական եռանդն ու փոյթը :
Յետոյ կը սկսի իր պատմական երկասիրութիւնն՝
յԱդամայ և յորդուց նորա. Նոյի ու սերնդոցը վը-
րայ խօսելու ասէն կը յիշատակէ և զՀայկ 'ի ցեղէ
Յաբեթի. « Ի սոցանէ, կ'ըսէ, եղև սկիզբն թագա-
ւորութեան 'ի Հայք, 'ի գալն Հայկայ և յանուանել
զիւր անուն. և յայնմ հետէ ասիւրէլ 'ի նմանէ և
անդր ամենայն աշխարհի, արեւմտից և հիւսիսի » :
Այսպէս կը շարունակէ Ուխտանէս աստուածա-

չունչ գրոց ծննդաբանութեամբք և համառօտ տեղեկութեամբ կամ յիշատակութեամբ անուանց լերանց, ծովուց, դետոց և բաժանման աշխարհաց մինչև 'ի գլուխն ԺԵ. որ նուիրուած է Հայկայ և իր պատերազմին ընդդէմ Բեւայ Խորենացւոյն խօսքերովը, և նոյն ոճով և հետևողութեամբ կը շարունակէ՝ համառօտելով զպատմութիւն նորա՝ և յարգական մեծարանօք խօսելով հեղինակին վրայ, զոր մերթ անուշովը կը կոչէ, և մերթ լոկ պատմագիրը սելով գոհ կ'ըլլայ: Փոփոխակի համառօտելով զպատմութիւն Հրէից, Հայոց, Պարսից և Յունաց, 'ի գլուխն ԻԵ Տիգրանայ առաջնոյ վրայ խօսած ասէն՝ կը տարբերի քիչ մը 'ի Խորենացւոյն՝ իրեն սրգին ու յաջորդը Բապաիրան կոչելով, « զորոյ քաջութեան գովութիւն, կ'ըսէ, երգիչք երգէին 'ի պարս խաղուց, զոր և աստուածացուցեալ զնա ասէն Վրաց աշխարհին. և զչափ հասակի նորա անդրի կանգնեալ պատուէին զոհիւք, ասէ մեզ ստուգիւ պատմագիրն: Եւ Տիգրան, ասէ, ընդվզեալ մեռանի յԱղեքսան գրացուց Մակեդոնացուց »:

Ի գլուխն ԻԶ կը խօսի յաղաքս Թագաւորելոյն Արշակունեաց 'ի վերայ Պարսից և Հայոց, ու կը շարայարէ (ԻԷ) 'ի վերայ Թագաւորաց Հայոց որ 'ի Պարթեւաց, Արտաշեսի, Արտաւազդայ ու Արգարու և իրենց յաջորդաց, նշանակելով համառօտիւ նաև Հաովմայեցուց կայսերքն՝ և իրենց ժամանակաց դէպքերն, եկեղեցւոյ վրայ յարուցած հալածանք և արկածք 'ի ներքին անմիաբանութեանց և 'ի հերձուածոց՝ բաւական ստուգապատում և հետաքննական ոճով: Այս կերպով յառաջ կը վարէ գրուածքն մինչև 'ի գլուխն ՀԶ որ վերջին է առաջին հատուածին կամ գրքին: Միայն վերջընթեր գլխոյն մէջ Շապհոյ Բագրատունւոյ պատմական գրուածքէն հատուած մը մէջ կը բերէ Ուխտանէս, այս խորա-

գրով. « Յաղագս թագին երանելոյն Աստանդիանոսի՝ թէ ուստի՞ կամ՝ օրպէս յաջողեալ եղև նմա՛ ՚ի Տեառնէ՛ Շափոյ որիոյ (Շապհոյ՝ որդւոյ) Աշոտոյ ապահի պատրակի ասացեալ ՚ի Պատմութեան իւրոյ » : Այս հատուածը կը յիշատակէ և Ասողիկ՝ Բագրատունւոյն անուամբ : Արդան պատմիչն ալ. « Յեա այսորիկ խաղաղութիւն խնդրեաց Շապուհ Պարսից արքայ ՚ի Աստանդեայ, նեղեալ ՚ի Տրդատոյ արքայէ. և նորա հաւանեալ խնդրեաց ՚ի նմանէ զթագն Դաւթի մարգարէի, զոր առ Յովար յորդւոյն Ամնայ՝ ՚ի տանէ Մեղքումայ. և եդ ՚ի դուռին թագաւորին Դաւթի, և անկաւ ՚ի Քաղդէացիան, և ապա ՚ի Ալւրոս, և ՚ի Դարեհէ յԱղէքսանդր, որով պսակեցան Մակեդոնացիքն մինչև ցԱնտիօքոս, զոր սարան Պարթեւն Արշակ և առ ՚ի նմանէ, և եկն մինչև ցՇապուհ. յորմէ խնդրեաց կայսրն՝ զի օրինակաւն արասցէ իւր թագ, և զայն առ նա դարձուսցէ. և յորժամ եա կազմել՝ եդ զերկոսին ՚ի վերայ սեղանոյ, և ասաց ծառայիցն Շապհոյ աւնուլ զիւրեանցն. և նոցա աչք կալեալ առին զնորն և դնացին. քանզի խնդրեաց յԱստուծոյ Աստանդիանոս զի առ ինքն մնասցէ Դաւթի մարգարէի յիշատակն » :

* * *

Ուխտանէսի դրոց երկրորդ մասն կամ հատուածը կը կոչուի՝ ինչպէս ըսինք, Պատմառքիւն յաժանանս Արաց ՚ի Հայոց : Չենք կրնար ըմբռնել թէ ինչ վերաբերութիւն ունի այս մասը առջինին հետ, ինչպէս նաև կորսուած երրորդը՝ երկու նախընթացներուն հետ. եթէ չուզենանք ենթադրել որ մի և նոյն հեղինակի այլևայլ նպատակ ունեցող շարագրութիւնք ըլլան՝ ըստ հայցման և առաջարկութեան խնդրողին, և ապա իրարու հետ միացած ՚ի գաղափարու-

ղաց և այնպէս առ մեզ հասած : Ընդհանրապէս ժամանակին եկեղեցական պատմութեան կարևոր և հետաքննական յիշատակարանք են՝ հաւաքեալք յԱւխտանիսէ յայլևայլ գիււանաց և՛ ի գրոց. և գորս մարթ է ամբողջացընել ՚ի թողբոց կոչուած մատենից, յորս հաւաքուած են այսպիսի թղթակցութիւններ : Ինչպէս խորագիրն ալ կ'ակնարկէ, Քաղկեդոնի ժողովոյն պատճառաւ Հայոց ՚ի Վրաց բաժանման պատմութիւնն է. և մինչ հայրապետք Հայոց և ժողովք կը զգուշացընեն զՎիրս յընդունելոյ զժողովն, կամ արդէն արուած համամտութենէն ետ կենալու, Վիրք ալ իրենց գործը և համոզումը կ'արդարացընեն. և այս վախճանաւ եղած են փոխադարձ թղթակցութիւնք Մովսիսի Հայոց կաթողիկոսի առ Վիւրիոն, Վրաց հայրապետին առ Մովսէս, Մովսիսի եպիսկոպոսի Յուրտաւայ թուղթք առ Վրթանէս Քերթող, և սորա պատասխաններն, և այլն, և այս թղթակցութեանց պատճառաւ այլ և այլ գիւպուածք, ժողովք և բանակցութիւնք : Գրեթէ բովանդակ այս նիւթերով կը զբաղի Աւխտանէս իր գրոց երկրորդ մասին եօթանասուն գլուխներով. յորոց վերջինը՝ Աբրահամ Հայոց կաթողիկոսին շրջաբերականն թերի կը մնայ ՚ի գրչագրին՝ որով նաև ՚ի տպագրին էջմիածնի :

Երրորդ հատուածը, հետաքննականն անշուշտ քան զառաջինն, Ծաղ ազգին մկրտութեան վրայ, բողոքովին կորսուած է ըսինք :

Աւխտանէսի լեզուն, պատմական արժէք, գրութեան ոճ՝ ունին իրենց յարգը, ուստի և իրաւամբ հաճոյ բանասիրաց : Այլևայլ աղաւաղութիւնք գրչագրին կ'երևնան, քիչ մ'ալ տպագրողաց. որով շատ տեղ ընթերցուածոց հաւատարմութիւնք կասկածելի կը մնան, ու փափաքելի կ'ընեն նոր և ընտրելագոյն գաղափարաց գիւտը և հրատարակութիւն :

Հայկական բնագիրն հրատարակուեցաւ յԼՂՄիածին, յամի 1871 : Գաղղիարէն թարգմանութիւնն Պրոսէի ջանքով. Histoire en trois parties, composée par l'évêque Ter-Oukthanès, à la prière d'Ananie, supérieur du Couvent de Narek, et Vartabed de premier rang, par M. Brosset; Saint-Petersbourg, 1870. Մատենախօսական կրկին հատուածք ալ նոյն հայագիտին. Études sur l'historien arménien Oukthanès, X^e siècle, par M. Brosset; Mélanges Asiatiques, VI^e. — Histoire de la scission religieuse entre les Georgiens et les Arméniens, depuis la fin de V^e siècle; Saint-Petersbourg, 1851.

ՄԵՍՐՈՎՊ ԵՐԷՑ

Մեսրոպայ Երեց : — Իր անուշամբ գտնուած պատմական երկասիրոչքիչն մը . — Ի հնոց գրուած Մեծիկ Երսեսի հայրապետի վարք : — Ծաղկաքաղ այդ գրուածիկն 'ի Մեսրոպայ : — Նիւրբ և արժեք : — Տպագրոչքիչնք և քարգմանոչքիչն :

Այս դարուս մէջ ապրած և մատենագրած է Մեսրոպայ ոմն երեց, վայելչահիւս դրիչ վարուց և կենաց սրբոյն մեծին Ներսիսի Պարթեւ : Ի վերջ այս երկասիրութեան դրուած ինքնագիր յիշատակարանին խօսքերն են՝ զոր մէջ կը բերենք. « Ի ՆՃԶ թուականիս Հայոց և 'ի վերագիտողութեանն Տեառն Վահանայ Հայոց կաթողիկոսի, և յամս Աշոտոյ Բագրատունւոյ Հայոց թագաւորի 'ի տանէն Շիրակայ, ես Մեսրոպայ նուաստ քահանայ 'ի Վայոյ ձորոյ 'ի գեղէ Հողոցմանց, ուստի Յովսէփ էր երանելի նահատակն յաւուրս սրբոյն Վարդանայ . . . մեծ ցանկութեամբ ծաղկաքաղ արարի զգիրքս զայս 'ի Հա-

յոց մնացորդաց յԱրեւելից դրոց. զյաղթուածիւն
և զվասթարուածիւն թագաւորացն Հայոց և Վրաց,
և զառաքինուածիւն և զսքանչելիս հայրաստաց
սոհմից սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և զտեսիլ և
զկտակ սրբոյն Ներսիսի. և զքաջուածիւն և զյաղ-
թուածիւն արիական ազգին Մամիկոնեից ... Եւ արդ
զայս հանեալ յԱրեւելից դրոց 'ի Հայոց մնացոր-
դացն պատմութեանց. և ետու սրգիացելոյն իմոյ
սուրբ աւագանին ծննդեամբն՝ Վահանայ Մամիկոնե-
նոյ, 'ի գեւղն որ կոչի Վարժի » :

Աւելորդ է անգրագարձընել թէ նոյն իսկ երկա-
սիրողին վկայութեամբ՝ լոկ ծաղկաքաղ մ'է արդէն
ազգին մէջ իր ատեն գտնուած և ծանօթ ընդարձա-
կագոյն երկասիրութեան մը՝ 'ի Հայոց մնացորդաց
յԱրեւելից գրոց : Թէ ինչ կը նշանակէ այս խորագի-
րը՝ չենք կրնար ստուգութեամբ զրուցել. բայց այդ
անունը կրող գրուածքին գոյութիւնը մեր դպրու-
թեան մէջ արդէն յիշատակեցինք, նախնեաց իսկ
վկայութեամբ ընծայելով զայն Աբրահամու Խոստո-
վանողի, միոյ 'ի կրասերագոյն Թարգմանչաց : Բայց
որովհետև մեր ձեռքն հասածը Մեսրովպայ երիցու-
աշխատասիրածն է՝ և ոչ իրմէ յիշուած նախնական
երկասիրութիւնն՝ որ կորսուած կ'երևի, ուստի և
իր անուան և ժամանակին տակ ուզեցինք զեռելել :

*
* *

Հնութեան ոչ լոկ հետք՝ այլ նաև յարգը կը կրէ
իր վրայ այս համառօտ բայց ընտիր գրուածը. « Խուն-
աւ մեծութեամբ Ներսիսի, - ինչպէս կ'ազգէն հրա-
տարակողք, - զի զինչ իսկ այնպիսում գեր եղելոյ 'ի
մարդիկ գուցէ հնար պատշաճեցուցանել. այլ առ-
մեզ մի ճանաչի 'ի գեղեցիկ չափով և համով սոփերաց
դպրութեան հայ լեզուի, մանաւանդ ըստ վիպասա-

Նութեան առանձին կենցաղականաց » : Բիւզանդ' արդէն իր առատաբան և սրածուճեալ լեզուով և ուժով հռչակած էր զսուրբ հայրապետն Ներսէս . բայց թերեւս սրբագրի մը ոչ այնչափ սրտականաւոր կերպով ու բացատրութեամբ՝ որ իսկապէս արժանի ըլլայ այն անզուգական անձին՝ որ սրբակենցաղ քաղաքավարեւոյն՝ յերկրի երկնաքաղաքացի, ու երկրաւոր հայրենեաց ճշմարիտ բարւոյն համար տոչորող սրբախիւր՝ իրաւամբ հայր հայրենեաց կոչուած է : Բիւզանդայ քով թերի սեպուած մասը՝ երկրորդիս մէջ լրացած կը գտնենք :

Ա՛յլ եղած է սկզբնագիր հեղինակ այս վարուց սրբոյն Ներսիսի : - Բանասիրութիւնը՝ դէթ ինչուան հիմայ չունի որոշ սրտասխան մը այս հարցման : Երկու տեղ 'ի սրտամութեանն կը յիշուի Մեսրովպայ - Մաշգոցի անունը, մէյմը՝ իբրու ընկերակից սուրբ հայրապետին առաքելական վաստակոց, և միւս անգամ մ'ալ՝ յերկրէ յերկինս մահաքիրան՝ բայց յաղթական ու քրիստոսանուէր անցից ժամանակ երբ « քիրան, - ինչպէս կ'ըսէ սրտամիչն, - ու ոռոգանէր զանձամբն, և ցաւն ստիպէր զնա ուժդին . և նա ճեպէր 'ի հանգիստն : Եւ յարուցեալ յաթուռոյն ել 'ի դաւիթս եկեղեցոյն, և տարածեալ զձեռս իւր, հայեցաւ յերկինս զուարթ սրախ . և յիշէր յաղօթս իւր զամենայն աշխարհ, զհեռաւորս և զմերձաւորս : Եւ ունկն դնէր նմա Մեսրովք աշակերտն իւր, որ անուանեցաւն Մաշգոց » : Այսպիսի հրաշալի նուիրման և մահուան մը տեսարանին ներկայ՝ ու հոգեհրատ խօսքերուն ահանջալուր վարդապետասէր աշակերտը՝ ոմանք հաւանականաբար նաև դրիչ ուղեցին սեպել առաքինակրօն վարուցը : Այլք Խորենացւոյն ընծայեցին, որովհետև 'ի ցուցակս Մատենադարանին որ 'ի Ս. Յակոբ Երուսաղեմի կը յիշատակուի այսպիսի դրութիւն մը յանուն Մովսիսի . ոմանք ալ Աբրահամու Խոստովանողի :

Գրուածքիս խորագիրն է . « Յաղագս զարմից սըրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի և պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Հայոց հայրապետի » : Աը սկսի սրբոյն Գրիգորի մահուընէն , տալով նաև իր որդւոց վրայ համառօտ և արդէն ծանօթ տեղեկութիւններ : Անոնցմէ բնականաբար կ'անցնի 'ի սուրբն Ներսէս . իր ուսումնն 'ի Աեսարիա , անդ 'ի կարգ աշխարհի մտնելով՝ Մամիկոնեան ցեղէն ընդ Սանդուխտ օրիորդի ամուսնութիւնն ու զաւակ մը ունենալը , ըզսուրբն Սահակ , յետ երից ամաց կնոջը մահը , ու Ներսէսի յարքունական սպաս Արշակայ թագաւորի մտնելը իբրու սենեկապետ : Տխուր գոյներով , - ինչպէս էր իրաւամբ , - կը ստորագրէ նոյն ժամանակի Հայաստան աշխարհին բարոյական վիճակը . և թէ ինչպէս անոր դարմանն գտնելու համար՝ միայնակեացք սրբակրօնք 'ի ժողով գումարէին , և հոգեկան աղբեցութեամբ կը գուշակէին թէ այն փափաքելի բարեկարգութեան հասնելու միակ միջոցն էր՝ Լուսաւորչի ցեղէն մէկը բազմեցընել յաթու նորա հայրապետական . որոց համախոհ և ձայնակից՝ Շիրակայ գաւառէն մեծ նախարար մը , Պարգեւ անուն , ուրախարար աւետիսը կու տար գումարելոցն թէ « Ես տեսի 'ի տան թագաւորին յազգէ սրբոյն Գրիգորի մանուկ մի , որում կոչի անունն Ներսէս , կատարեալ հասակաւ և լի իմաստութեամբ և շնորհօք Աստուծոյ » : Արշակ թագաւորն ալ որ յայանապէս կը տեսներ հայրենեաց անկումը , պաաճառը ուրիշ բան չէր գտներ , կ'ըսէ պատմիչը , բայց « զի պակասէր քահանայապետ 'ի ցեղէ սրբոյն Գրիգորի , և զօրավար՝ 'ի քաջ և 'ի տիրասէր ազգէն Մամիկոնէից » . և իբրև իշխան և պետ՝ 'ի կորուստ դիմող ազգին այս կարևոր պակասը լեցընելու փափաքանօք , զչորս հարազատս , զՎարդան , զՎասակ , զՎահան և զՎրուժ՝ զորդիս Արտաւազգայ Մամի-

կոնենւոյ կարգէր 'ի զօրավարութիւն Հայոց, զորս կը դրուատէ պատմիչն, « աներկիւղք 'ի պատերազմունս, — կոչելով զնոսա, — աջողակք 'ի մարտս պատերազմաց, բարեհամբաւք, բարենշանք, ասէղնագրօշք 'ի մարտս պատերազմաց իբրև հուր ընդ եղէգն ընթանային » : Այս մեծ կարգաւորութենէն ետքը՝ կը հրամայէ թագաւորն աշխարհաժողով բաղմութեամբ և հաւանութեամբ փութալ յընարութիւն Ներսիսի. և արքունական փառօք և ճոխութեամբ կը զրկէ զնա 'ի Կեսարիա՝ եպիսկոպոսական օծութիւնն ընդունելու :

Հայրապետական շքով և իշխանութեամբ 'ի հայրենիան դառնալով, ոչ եւս յերկրէ, այլ Աստուծոյ և հայրենեաց բոլորանուէր հոգի, անձն և սիրտ, իրեն վաստակոց և հայրագութ խնամոց լայն ու ընդարձակ ասպարէզ մը կը բացուի. և 'նախ՝ անշուշտ թագաւորական բարեհաճութեամբ և առաջարկութեամբ, 'ի Խոսրովայ և յայլ թագաւորաց սահմանուած ու դրուած Հայոց իշխանաց գահը կը նորոգէր. « Զնոյնն և նա, կ'ըսէ պատմիչն, կարգէր 'ի ժամ ճաշոյն 'ի սեղան արքային Արշակայ՝ բարձս չորեքարիւր » . յորոց հարիւր և վաթսուն և աւելի հետաքննական ցուցակաւ. յանուանէ կը յիշատակէ, և որ մեծ յարգ և նշանակ մ'է երկասիրողին հմտութեանն և հնութեան, և կը յաւելու. « Այս են գահոյք և այլ եւս յօլով, զոր ծանր համարեցայ արկանել ընդ գրով. զոր նորոգեաց Արշակ թագաւորն և կարգեաց 'ի ժամ ճաշոյն իւրոյ 'ի սեղան իւր. բարձս չորեքարիւր՝ հրամանաւ մեծին Ներսիսի » : Իշխանական դասու և տոհմի բարեկարգութենէն կ'անցնի հայրապետն նաև եկեղեցական նուիրապետութեան մէջ օպրդած տնտեսաշաճութիւններն և անվայելուչ ղեղձմունք բառնալ. զորս մի ըստ միով կը յիշատակէ պատմիչս, աւանդելով նաև իր ձեռ-

քով և հրամանաւ կատարուած բազմաթիւ շինու-
թիւնք 'ի սրատարան և 'ի սփոփումն աղքատաց,
հիւանդաց և ուրիաց, յորոց բազումք անխնամ և
անայցելու և հալածեալք յանբնակ տեղիս՝ « դազա-
նակուրք, դետավէժք, ձիւնախեղդք և անգիւտ
կորնչէին » :

*
* *
*

Այսպիսի փրկարար և բարեգործ արգիւնք հրա-
չակելէն ետքը, սրամիջը նոր և հրաշափայլ անձնա-
ւորութիւն մը կ'երևցընէ մեզ զՆերսէս, նկարագրե-
լով իր գրաւած մեծ և կարեւորագոյն դերը ազգային
սրամուտեան մէջ, և ուր աւելի է նենդագործ ջա-
րութիւն՝ հոն աւելի կը փայլեցընէ անոր բարու-
թիւնը. ուր յաղթողի մը խրոխտանօք կ'երևնայ ա-
նիրաւութիւն, զՆերսէս աներկիւղ 'ի խորակել և
'ի փշրել անոր զէնքերը. ուր անխուսափելի են վը-
տանգք՝ ինքն է առաջին յանձնանուիրութեան 'ի
փրկել զհայրենիս. ուր արտասուք՝ հոն կը հասնի 'ի
մխիթարել և 'ի սփոփել: Այսպէս՝ երկասիրութեանն
առաջին երեսներուն մէջ՝ երբ անմեղին Գնեւայ ան-
սարա ու դաւաճան մահուան նկարագրութիւնը
կ'ընէ. երբ կը ցուցընէ զՓառանձեմ՝ որ կը տեսնէ
թագաւորին զրկած սուսերաւոր և վահանակիր հե-
տեակաց գունդը, որք փայլական սէս վսայ կը հաս-
նին, կը ձգեն զպատանեակն Գնէլ յերիվարէն, կը
կապեն կը կասկըպեն անոր ձեռքերը, ու կը տանին
'ի տեղի սպանման: Այն անգութ և անողորմ տեսա-
րանին ակնատես անզէնն Փառանձեմ՝ ճիշ վերցը-
նելով կը դիմէ առ սուրբն Ներսէս, կը գտնէ զնա
դեռ եւս 'ի սրաշտաման առաւօտու աղօթից. կը փա-
րի անոր ռաիցը, կը թանայ ջերմիկ և յորդառատ
արտասուօք. « Զպատանեակն Գնէլ՝ զոր դուն սի-

րէիր, կ'ըսէ, զամուսին իմ, առանց իրիք յանցանաց կորուսանել կամին: Աենդանի է Տէր, ոչ թողից ըզգարչապարս քո, մինչև ցուցցես խաւարեալ աչաց իմոց զսրբութեամբ ամուսինն իմ զպատանեակն Քրնէլ: Վա՛ղ հասիր սուրբ հայրապետ, վա՛ղ հասիր, զի զմատաղիկ ուռն հատանեն 'ի յորթոյ. վա՛ղ հասիր սուրբ հայրապետ անօգնականին Քնէլոյ. ոչ քոյ զի օգնեսցէ պատանեկին. և գաղանքն ոչ ոլորմին նմա »: Սուրբ հայրապետն այս գուժին՝ մէկէնիմէկ կը խաւփանէ առաւօտեան մաղթանքն. կը փութայ 'ի խորանն արքունի: Ա'իմանայ Արշակ այդ անակնկալ գալստեան պատճառը. արքունական քօլովը գլուխը կը ծածկէ, կեղծելով զքուն: Ներսէս կը բռնէ անոր ձեռքէն՝ 'ի գահոյիցն վեր վերցընելու, մինչ Արշակ կը շարունակէ իր կեղծիքը, սպասելով որ իրմէ արուած անօրէն հրամանն ելնէ 'ի գլուխ: Այն առան Ներսէս կը հրամայէ երիվար մը պատրաստելու սուրհանգակի մը պէս կը վազէր, կ'ըսէ պատմիչը, որպէս զի ատենին հասնի անմեղին Քնէլոյ մահը խափանելու: Հաղիւ բանակէն գուրս ելած է, և ահա կը հասնին բանբերք՝ աւետելու արքայի որ հրամանը կատարուեցաւ: Զթողուր Ներսէս որ վայրկեան մ'ալ ուրախ ըլլայ թագաւորն իր խորհրդոցն յաջողութեան համար. այլ անոր պարտաւոր գըլխոյն վրայ՝ երկնազգեցիկ արիութեամբ կը տեղայ կը թօթափէ կայծականց ու անիծից շանթեր. ու չխաբուելով անոր սուտ արտասուէքէն՝ կը քաշուի իր վրանը ողբալ զթագաւորն և զհայրենիս:

Ինամամբ յերկարեցինք խօսքերնիս այս գեղեցիկ գրուագին վրայ, և որուն ոչ անարժան է Մեսրովպայ ոճը բովանդակ երկասիրութեան մէջ: Վասն զի համանման և ընտիր գրուագք են՝ Արշակայ խոնարհիլն իյնալը յոտս Ներսիսի՝ իր անձին ու հայրենեաց փրկութիւնը խնդրելով յարդարադատ ցասմանէ

Վաղեսի . սուրբ հայրապետին փուլթալն 'ի Պոլիս առ
 հայսրն , առաքելանման համարձակախօսութիւնն
 ընդ նմա , կամակար աքսորանքն , Վաղեսի երկնաւոր
 պատուհասն , սրբոյ Պարթեւին դարձն 'ի հայրենիս ,
 Արշակայ գերութիւնն յԱնյուշ բերդի , Պապայ
 բարձարկածեան թագաւորութիւնը , Ներսիսի աղօ-
 թիւք 'ի Նպատական լերին Հայոց բանակին յաղ-
 թութիւնը , Մուշեղ և իր արութիւններն , և վեր-
 ջապէս սուրբ հայրապետին մահը , և այլն . ասոնք
 ամէնքը սրտաշարժ ոճով ու լեզուով պատմուած են
 'ի Մեսրովպայ :

Մեսրովպայ Երիցու այս գրուածքը առաջին անգամ տպա-
 գրուած է 'ի Մատրաս Հնդկաց 'ի Յակոբայ Շամիրեան 'ի 1775 :
 Նորագոյն և ընտիր տպագրութիւն մ'ալ 'ի 1855 'ի Ս . Ղազար
 Վենետկոյ 'ի շարս Հայկական Սովերաց : Գաղղիական թարգ-
 մանութիւնն ալ 'ի Հասարակական պատմութեաց Հայոց Լանկլուայի
 (Հաս . Բ .) . Généalogie de la famille de Saint-Grégoire Illumina-
 teur de l'Arménie, et Vie de Saint-Nerses, patriarche des Arméniens,
 par un auteur anonyme du V^e siècle. Ouvrage traduit pour la pre-
 mière fois en français, par Jean-Raphaël Emine, Paris, 1869.

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐՔ

Այս գարուս մէջ կը յիշուին , ՄՈՒՇԵՂ ԲԱԳՐԱ-
 ՏՈՒՆԻ , որ Կարուց թագաւոր կ'երևնայ , ու Աշոտոյ
 Երկաթի եղբայրը , որով ասաներորդ գարուն առջի
 կիսուն մէջ կ'իյնայ : Անանուն վարդապետ մը 'իւր
 խնդիրքովը Արիոսեանց , Եւտիքեանց , Նեստորիա-
 նաց ու Քաղկեդոնականաց դէմ գրուած մը շարա-
 գրած է , այսպիսի սկզբնաւորութեամբ . « Ո՛վ քաջ
 բանասիրաց , տէր իմ Մուշեղ Բագրատունի , պեր-
 ճաբանդ և հանձարեղ գունակացեալդ առ ծայրա-

գոյն խորոց խոհեմագոյն, ըստ գործնականին և տեսականին գրող ստորոգութեանց) :

ՆԱ Թուականին գրուած մատենի մը մէջ ալ կը յիշատակուի ԱՏՈՄ ԱՆՁԵԻԱՑԻ, տասներորդ գարունն առջի քառորդին մէջ ապրած, որուն հրամանաւը՝ Արտաշատի Մաղազոռնեաց տէրն « բացայայտեաց զսուրբ պատուիրանս » : Ներբողեան մ'ալ կայ 'ի գրչագիրս 'ի սուրբ Կարապետն Յովհաննէս « երանելոյն տեառն Ատովմայ Անձեւացեաց եպիսկոպոսի ասացեալ » . (Մատենագարան Էջմիածնի, Թիւ գրչագրաց 915) :

Հաւաքում մ'ալ յօրինեց սրբոց վարուց և դասաւորեց հռովմէական ամսոց օրերով. այս պատճառաւ յամանց Առունադիր ըսուեցաւ իր անուենովը և յամանց Հռունադիր. ամանք ալ Տօնացոյց կամ Տօնացոռչակ կ'անուանեն զայն : Ասողիկ՝ Ատովմայ սուրբ ուխտին առաջնորդ Գագկայ կ'ընծայէ այս կարգաւորութիւնը :

Իրեն ժամանակակից ԱՄՄՈՒԷԼ ԿԱՄՐՁԱԶՈՐԵՑԻ յօրինեց զՏօնապատճառ գիրս :

Դարձեալ ՏԱՃԱՏ անուենով կրօնաւոր վարդապետ մը, որ իրեն աստիճանակից Թովմայի մը հարցմանցը պատասխան կու տայ : Այս հարցմանցը վերջը՝ հետեւեալ խօսքերը կը կարդանք. « Կիւրեղ Երուսաղեմի վկայէ և Յովհանն Բիւզանդացի և Եղիշա Կողբացի, որով և զտեղիսդ ոչ բացայայտեցաք » . Թերևս զԵզնիկ և զԵղիշէ շփոթելով :

Ճաւրնտրաց մէջ կը յիշուի սրբոց Ատովմանց վեհայարանութիւնը՝ « զոր արարեալ է Տաճատ հայրն Վարագայ » : — Կայ Թուղթ մ'ալ յանուն Թովմայի առ Ատոմ իշխան :

Մատենագարան Էջմիածնի, Թիւ գրչագրաց 915

Դ Ա Ր Ժ Ա

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈՋԵՌՆ

Յովնաննէս Կոզեան : — Խր վարքը : — Երկասիրտքիւնք : — Պատմական գրութիւն մը յիշատակութիւն :

Մեասաներորդ դարուն սկիզբները, Խաչիկ Բ կաթողիկոսին օրերը ծաղկեցաւ Յովհաննէս վարդապետ Կոզեան Տարօնացի, զոր գովութեամբ կը յիշատակէ Մ. Ուռհայեցին, և կ'ըսէ. « տկար բանիւ և մեծ գիտութեամբ բացայայտէր զգիտութիւնս գրոց սրբոց » . ուրիշ տեղ մ'ալ « այր ճգնազդեաց և բանիբուն հռետոր » կոչուած կը դանենք զինքը : Կը պատմեն Լաստիվերտցի և Ուռհայեցի թէ Հայոց ՆՁԵ թուականին՝ արեգական մեծ և սաստիկ խուարում մը պատահեցաւ . Պետրոս կաթողիկոս և Յովհաննէս թագաւոր՝ զԳրիգոր Մագիստրոս և ուրիշ ազնուական և գիտուն անձինք և քահանաներ զրկեցին առ Կոզեան վարդապետ, որպէս զի այն նշանին մեկնութիւնը տայ, և իրենց վարանեալ միտքը հանդարտեցընէ : Երբ զանոնք տեսաւ Յովհաննէս վարդապետ, հառաչեց ու սկսաւ բարձրաձայն լալ. պատգամաւորք

ալ աւելի շփոթեցան . և այն ատեն մեկնեց թէ ինչպէս Քրիստոսի խաչելութեան հազարերորդ թուականը շնորհով սատանայ պիտի արձակուի 'ի շղթայից , և բոլոր աշխարհս տակնուվրայ պիտի ընէ . թադաւորք՝ թադաւորաց , և ազգք ազգաց վրայ պիտի ելլեն , և բազմապատիկ թշուառութիւնք պիտի հասնին Հայաստանի վրայ : Ուստի այս պատմագիրը , որ այս դէպքը կ'աւանդէ , Հայաստանի վրայ հասած այլ և այլ աղէտքն աչքով տեսնելէն և զանոնք ողբալէն ետքը , կը յաւելու . « Զոր խօսեցաւ 'ի մերում ժամանակիս սուրբ վարդապետն Հայոց Յովհաննէս՝ որ ասի Կողեռն . սա խօսեցաւ բազում բանք , որպէս զմարդարէութիւն 'ի վերայ այսմ ժամանակիս , և խափանելոյ աստուածապաշտութեան յամենայն մտաց , և թուլանալոյ հաւատոց . և զայս ասաց 'ի նոյն գիրքս յառաջ ժամանակաց » :

Հաստիվերոցին կը զրուցէ Կողեռն վարդապետին համար , թէ « զՀաւատոց գիրս գրեաց » . բայց այս պիտի գրուած մը դեռ ձեռու ընիս հասած չէ : Ուրիշ գրքի մ'ալ , այսինքն տումարական արուեստի և թուականաց և շրջանաց վրայ գրած են՝ 'ի ինգրոյ Անանիայ եպիսկոպոսի Վաղարշակերտցւոյ , միայն հատուած մը հասած է մեզի : Հաւանականաբար այս գրուածն է որ կը նշանակի յԷջմիածնեան Մատենադարանին (թիւ 1975) այսպիսի խորագրով . « Մեկնութիւն տումարի 'ի Յովհաննէս Կողեռն վարդապետէ » :

Պատմական գրուած մ'ալ կը յիշատակուի իր առնուամբը՝ որ մեզ անծանօթ է . « Յովհաննէս Կողեռն , կ'ըսեն յիշատակագիրք , որ արար զոր ինչ եղևն 'ի ժամանակս իւր » :

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ

Մագիստրոսի տոհմը: — Քաղաքական դիրքը: — Կոստանդնուպոլիս երթալը և հոն 'ի Բիզզանդական արքունեաց մեծարտչիլը: — Մատենագրական կեանքը: — Այս նկատմամբ իրեն տրոշած գովորտիչներ: — Թղթերը: — Վարդապետականք: — Իմաստասիրականք: — Ընտանեկանք: — Քերթոշածք: — Հազարտողեանն առ Մանուչէ արարացի: — Քերականականք:

Պահլաւունեաց տոհմէն Վասակ նահատակին որդին էր Գրիգոր Մագիստրոս, որ իւր հօրը մահուանէն ետքը ուրիշ նախարարաց հետ միաբանեցաւ, ու Գագիկ Բ Բագրատունին թագաւորեցուց Հայոց վրայ: Բայց ետքը Վեստ Սարգսի քսութեամբը Գրիգորի հետ թշնամացաւ թագաւորը, որովհետեւ Անւոյ կողմերը Հայոց 'ի Յունաց կրած մնասուց պատճառ և թելադիր կը սեպէր զնա. որով ստիպուեցաւ Մագիստրոս Արարատեան աշխարհը թողլով՝ Տարսնոյ գաւառը աւանձնանալ. և հոն սկսաւ վանքեր շինել, և սրբոյ Վարապետին ժամատունը: Բայց նորէն հալածուելով 'ի Գագիայ, այն շինութիւններն իւր Հրահատ գործակալին յանձնեց, ու ինքը գընաց 'ի Բիւզանդիոն: Վայսերական քաղաքին մէջ իւր արժանաւոր պատիւն ու մեծարանքը դասաւ. ու բաց 'ի Յունաց դշխաւոր պաշտօնակալներէն՝ ծանօթացաւ նաև այլազգի Մանուչէ և Աբրեհիմ իշխանաւորաց հետ:

Առատանդին և Մոնոմախոս կայսերաց առջևն ալ իւր հաւատարմութեամբ նշանաւոր երևնալով, և անոնց սահմաններուն մէջ քաջութիւններ գործելով՝ Մագիստրոս և Գուքս կոչուեցաւ: Այս պատիւներն ու ընդունելութիւնները՝ ալ աւելի հաստատեցին Գագիկ թագաւորը իւր կարծեացը մէջ, և սկսաւ իբրև 'ի մատնիչնայիլ անոր վրայ, և ինչուան յանդիմանութեան թուղթ մըն ալ գրեց աւ Գրիգոր: Իսկ Մագիստրոս իւր ճարտար և իմաստուն գրիչը շարժեց ինքզինքը պաշտպանելու համար. որով թագաւորը առանց բոլորովին իւր կարծիքը անոր վրայ փոխելու՝ առջի ատելութենէն ինջաւ:

Երբոր Յոյնք մասնութեամբ Անի քաղաքը յափըշտակեցին, Մագիստրոս Առատանդնուպոլիս գնաց, ուր էր այն ատենը Գագիկ թագաւորը, որպէս զի իրեն օգնական ըլլայ՝ կործանման վերահաս վտանգի մէջ եղող Հայոց աշխարհին թագաւորութիւնը կանգնելու: Իսկ ատենելով թէ իւր փափաքանաց և ջանքին գործադրութիւնը անկարելի է, ինքն ալ Յունաց ձեռքն յանձնեց իւր հայրենի ամրոցները՝ Բջնի, Ասյեան և Ասյծոն, ու փոխարէն՝ Միջագետաց աշխարհին մէջ քաղաքներ ու գիւղեր առնելով հոն քաջուեցաւ. և Թուոնիկ Մամիկոնեանին յանձնեց Տարօնոյ մէջ ունեցած իշխանութիւնն:

Անկէց ետքը իւր կեանքը բոլորովին բարեպաշտական ու մատենագրական պարապմանց տալով, իւր արդիւնաւոր օրերը կնքեց յամի 1038:

* * *

Այսչափ ընդհանուր և համառօտ կերպով մը՝ Մագիստրոսի քաղաքական կենաց ընթացքը յիշատակելէն ետքը, անցնինք նկատել զինքը իբրև մատենագիր:

Այս մասին՝ նոյն իսկ իրեն քաղաքական ընթացքը վար զարնող մատենագիրք՝ մեծ գովուածեամբ կը խօսին իր վրայ: Շնորհալին՝ որ թէ ժամանակաւ և թէ ազգակցութեամբ մերձաւոր էր իրեն, ասանկ կը զրուցէ իր վիպասանութեանը մէջ:

« Յորմէ Գրիգոր որդի ծընեալ
 (Որ) Մագիստրոս վերապատուեալ,
 Աստուածային շնորհօք լըցեալ
 Խմաստութեամբ պայծառացեալ...
 Ի յարքայէն Յունաց պատուեալ
 Եւ նահանգաց յոգունց տիրեալ:
 Տեսականաւ ճոխացեալ,
 Եւ երկիւղիւ զարգարեալ:
 Ըստ Հովերի տաղաշափեալ՝
 Ըստ Պղատոնի պերճարանեալ:
 Յունականին ներհուն եղեալ,
 Յոքնիմաստիցն մակացեալ:
 Զաստուածաշունչ տառ վերձանեալ,
 Օր ըստ օրէ ՚ի նոյն կըրթեալ »:

Հաստիվերացին ալ կը վկայէ թէ « Այր իմաստուն էր, և խելամուտ յոյժ աստուածային գրոց՝ որպէս թէ ոչ այլ ոք »: Ինքն իսկ Մագիստրոս իւր թըղթոցը մէջ երբոր հարկ կ'ըլլայ իւր անձին վրայ խօսիլ, կը յիշատակէ իւր ուսումնասիրութիւնը և անպարապութիւնը յուսումնական վաստակոց: « Եւ զի բազում աշխատութեամբ խոնջեալ և տագնապեալ, մինչ տակաւին յիմումն անտիական ելով տիս, հաղիւ հազ մակացու այսմ եղեալ, սուղ ինչ էակացն հասեալ, ըստ որում են յԱրաբացոց և Քաղդէացոց և Յունաց, ոչ դանդաղեցայց քննութեամբ զփորձ առնուլ »: Ուրիշ անգամ մըն ալ՝ Հագարացոց Աբրեհիմ ամիրային գրեւով, կը զրուցէ պանծանօք. « Մէք զամենայն մատեանս որ միանգամ յաշխարհի՛ ընթերցեալ, ոչ անտեղեակք եմք

եթէ Քաղղէացւոցն անվաւերական պատմութեանն, և եթէ Հելլենացւոցն, եթէ Կապադովիացւոցն, եթէ Եթովպացւոց, եթէ Պարսից և այլոց բազմաց, զորս ոչ եմք բաւական զբոլորն յայտնի կացուցանել » : Առ աշակերտան իւր Բարսեղ և Եղիշէ կը գրէ խրթնաբանելով. « Քանզի տրամագրութիւնս այս վաղ ուրեմն պատահեաց մեզ, մինչ տակաւին պատանեակ եղելոյ (այսինքն՝ պարապել յուսումն ստորագրութեանց Արիստոտելի) : Իսկ եթէ որչափ ջան եղեալ ոչ խոնջանս վարկանել վասն տուփեղոյն, յաւետ այսպիսի ժողովմանց որոց տեղեակ էք դուք, 'ի պարսկականէ անտի և յիսմայելացւոցն, և այժմ Յունաց, անդանդաղ քառիցն արհեստից հետեաբար մասին ինչ տեղեակ լինել. քանզի յայտոսիկ կրթեալ զմեզ վեհագոյն վարկանէի, անկողոպտելի և անծանրագոյն ստանձնել քան զամենայն ինչ որ 'ի կենցաղումս ազնուագոյն » : Ուրիշ տեղ մ'ալ իրաւացի պարծանօք կը վկայէ վասն անձին. « Եթէ ձրկնորսացն եմ աշակերտ, կ'ըսէ, սակայն ոչ եմ անտեղեակ Աթենացւոցն ստորագրութեանց և հելլենական հանճարոյ. սակայն հաւատք մեր ծածկեցին զիմաստութիւն » :

Ներսիսի Շնորհալուոյն վարուցը կենսագիր մը, որ ժամանակաւ ալ մերձաւոր էր Մագիստրոսի, ասանկ կը խօսի իրեն վրայ. « Յոյժ իմաստուն և հանճարեղ, և ներքին և արտաքին ուսմամբ ներակրթեալ վարժմամբ 'ի մանկական տիոց՝ հայկական և յունական դպրութեամբ, մինչև հասեալ 'ի հաւատարական աստիճան փիլիսոփայութեան. որ և ուղևորեալ 'ի թագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպոլիս յանդիման լինէր թագաւորին, և պատուեալ յինքնակալէն և 'ի մեծամեծաց պալատանն՝ ըստ արժանեաց քաջատոհմութեանն և ըստ մեծիմաստ գիտութեանն և հանճարոյն. քանզի ընդ իմաստունան

Յունաց աւուրս բազումս 'ի հարց և 'ի փորձ դը-
ժուարալոյժ բանից մաքառեալ ըստ փիլիսոփայա-
կան սարասի, և ըստ եկեղեցական օրինաց և կարգի
յաղթէր բնաւիցն. տկարագոյն զամենեւեան երևե-
ցուցանէր անճշմարիտ գիտութիւնն. հզօր գուլով
նորա 'ի սլատասխանիս, և հանճարեղ և խոհական
'ի դարձուածս բանից » : Ուրիշ յիշատակագիր
մ'ալ կ'ըսէ. « Մագիստրոս հմտագին քերթող էր » :
Նոյնն դարձեալ. « Գրիգոր Եվկիտոնացին (?) վասն
յաճախ իմաստասիրութեան իւրոյ Մագիստրոս ա-
նուանեցաւ » :

Այլ և այլ աշակերտներ ունեցաւ Մագիստրոս,
որոնց մէջ անուամբ մեզի ծանօթ եղողներն են Բար-
սեղ և Եղիսէ, որ ժամանակ անցնելէն ետքը եպիս-
կոսպոսութեան աստիճանի ալ հասան, ինչպէս նաև
իւր որդին ալ Գրիգոր Պահլաւունի կամ Վկայա-
սէր, իր հօրը անմիջական խնամոցը տակ թէ՛ բարե-
պաշտութեան և թէ՛ ուսումնական հրահանգաց մէջ
կրթուելով՝ կաթողիկոսական աթոռը նստաւ :

*
* *
*

Մագիստրոսի թէ՛ արձակ և թէ՛ ոսանաւոր գը-
րուածոցը մէջ իրաւամբ գլխաւոր տեղ մը կը
գրաւեն

Թուշդերը, որոնք ութսունի չափ են, և որոնց
մէջ երևցած իմաստից գեղեցկութիւններն և գի-
ցաբանական գիտութիւնը՝ յայտնի կը ցուցնեն
մատենագրին հանճարն և հմտութիւնը. — հայ միտք
մը՝ ելլագական գիտութեամբ սնած և մեծցած : Բայց
որովհետև Բիւղանդիոն՝ ուր երկար ատեն կեցաւ
Մագիստրոս՝ հին Աթենքը չէր, անոր համար ալ իր
գրուածոցը մէջ յայտնապէս կը տեսնուի՝ դպրու-
թեանց կողմանէ ալապականեալ աշխարհի մը գաղա-

փար: Ասկէց է իր թղթերուն մէջ երևցած թէ ի-
 մասաից և թէ շարագրութեան խրթնութիւնը,
 կիրթ ախորժակաց կանոններուն հակառակ. որով
 զանազան անգամ ու մտադրութեամբ զանոնք կար-
 դալնէս ետքը՝ դեռ մութ աշխարհքի մը մէջ կը դըս-
 նենք ինքզինքնիս. և Մագիսարոսի հանձարը գոված
 ժամանակնիս ալ՝ սլակասութիւն մը ոճոյ կը տեսնենք
 վրան՝ և սրտերնիս առաջ չերթար դրուատել: Այս
 խրթնութեան մէկ պատճառն ալ՝ իր դրոց լաւ և
 ընտիր օրինակներ չունենալնէս է. երկրորդ և գլխա-
 ւոր պատճառ մ'ալ՝ այլ և այլ ու բազմապատիկ նիւ-
 թոց վրայ գրած ըլլալն է: - Ուստի Մագիսարոսի
 թղթոցը վրայ չլսուած՝ կրնանք այլ և այլ դասակար-
 գութեան բաժնել զանոնք. այսինքն՝ վարդապետա-
 կան, իմաստասիրական և ընտանեկան թղթեր: Ա-
 սոնց մէջ ամենէն աւելի դիւրիմաց են վարդապետա-
 կաններն, որոնց մէջ ժամանակաւ երկցագոյն կը սե-
 սուի այն թուղթը՝ զոր գրած է առ կաթուղիկոսն
 Ասորւոց. երբոր ինքն Միջագետաց կողմերը դժու-
 թեան իշխանութիւն կը վարէր, հոն համարձակու-
 թիւն առնող Թոնդրակեցի և Մանիքեցի ազանգա-
 ւորները իր տէրութենէն հալածեր էր. անոնք ալ
 Ամիթ կամ Տիգրանակերտ քաղաքը գնացին, ու
 տեղւոյն Ասորւոց կաթուղիկոսին ասլաւինելով,
 գանգատ ըրին իրեն այն կարծեցեալ բռնաւորական
 կերպերուն վրայ՝ զոր իրենց դէմ բանեցուցեր էր
 Մագիսարոս: Կաթուղիկոսն ալ չկարենալով որոշել
 թէ յորում էր անոնց վարդապետութեան ծառ-
 թիւնը, և իրենց խօսքերէն զիրենք անմեղ ենթա-
 դրելով՝ մեղադրանաց և գանգատի թուղթ մը գրեց
 առ Մագիսարոս: Այս թղթիս պատասխանն է Մա-
 գիսարոսի շարագրածը, յորում տեղնիտեղը պա-
 տասխան տալով անոր մեղադրանացը, կը ծանուցա-
 նէ թէ ինչ իրաւացի պատճառներ ունէր զանոնք

հաշածեւու, և կը ցուցընէ թէ ինչ բանի մէջ օտարաձայն են յուզիլ վարդապետութենէ եկեղեցւոյ, և թէ այն պատճառաւ հարկ ու պարտք է որ ինքն ալ ետեւէ ըլլայ զանոնք մերժելու, և անոնց խաբէական խօսքերուն հրապուրանացը մէջ չլինալու:

Այս թղթոյն խորագիրն է. « Պատասխանի թղթոյն կաթողիկոսին Ասորոց, 'ի Ժամանակին յոր Ժամ էր դուքս 'ի Վասպուրական և 'ի Տարօն, զինի բառնալոյն զՄանիքեցիսն յաշխարհէն Յունաց. և 'ի Թոնդրկաց մնացեալն նոցա կործանեալ ազգն, չոգան առ կաթողիկոսն Ասորոց 'ի քաղաքն Աթիթ. զի թերեւս խաբէութեամբ հաւանեցուցեն զնա: Զոր նորա գրեալ թուղթ 'ի Գրիգոր Մագիստրոսն յԱրշակունին: Եւ այս է պատասխանին »:

Հատուած մը միայն այս նամակէն, զոր մէջ կը բերենք, բաւական է 'ի ցուցանել Մագիստրոսի ճարտարախօս լեզուն, սուր և կտրուկ զուրցուածքի ոճը. « Զինչ երկարագոյն քեզ ասացից կամ գրեցից քրիստոսասէր անձինդ. այլ սակաւուք հասանել յօժարանամ. զի բոլոր աղէտ տարակուսանաց նոցա անբարի բարեձեւութեանն, և խորամանկ խաբէութեանն, և տղայաբար անուսումնութեանն, և անաստուած վարդապետութեանն, և անճոռում ճուռմաբանութեանն, և անտեղի հաւանութեանն, . . . անքահանայապետ քահանայագործութեանն, և խաւարչսին ձեռնադրութեանն, և անշնորհ մկրտութեանն, և անղամսարափայլ նսեմութեանն, և անյոյս դաւանութեանն և աներկիւղ երկիւղածութեանն, և խաւարասէր լուսաւորութեանն, հրեշտակակերպ դիւազդեցութեանն, . . . աշակերտելոցդ ստանուէրն Սմբատայ՝ սասանողին հիման առաքելոց և մարգարէից »: Երկար ու հետաքննական թուղթ մ'է. ու Թոնդրակեցւոց աղանդին և իրենց ծիսից, արարողութեանց, հաւատալեաց և ծաւալման վրայ կարևոր տեղեկութիւններ կը բովանդակէ:

Ասոնց հետևողք էին և Թուլայլեցիք կոչուածներն, որոնց դէմ իր ամէն իշխանական ոյժն ու խըստութիւնը գործածեց Մագիսարոս, աղանդն անհետ ընելու և զիրենք շահելու դիտամբ. ու երբ անոնք ալ դիմեցին առ կաթուղիկոսն Ասորոց, և կ'ուղէին խաբել զնա, Մագիսարոս երկրորդ թուղթմ'ալ գրեց. « Պատասխանի թղթոյն Թուլայլեցեացն մնացելոցն 'ի նորոց Մանիքեցւոց Թոնդրակեցեացն, որք եկեալ էին առ կաթուղիկոսն Ասորոց և կամէին խաբել զնա » : Կը յիշեցընէ իրենց թէ « Փրկիչն հրամայէ երկիցս և երիցս բողոքել եղբօրն. ապա եւ թէ ոչ լուիցէ՝ եղիցի իբրև զայլազգի և զհեթանոս. և փոխանակ երկուց և երից բողոքելոյ՝ զհարիւր և զհեթանոսուն ամ երեքտասան քահանայապետք Հայոց մեծաց, նոյնչափ Աղուանիցն, և բիւր եպիսկոպոսունք և անթիւ քահանայք և սարկաւազունք բողոքեցին ձեզ և ոչ լուայք. խօսեցան և յանդիմանեցին, և ոչ պատկառեցէք. անիծեցին և արտաքսեցին, և ոչ զղջայայք. մինչև Հողին սուրբ առաջնորդեաց ինձ. և աղօթք նախահօրն և հաւուն իմոյ սըրբոյն Գրիգորի. և եկեալ 'ի Միջագետս՝ հանդիպեցայ մահաբեր և մրրկեալ պղտորեալ վտակաց՝ որ հոսէր մահացու արտաթորեալ՝ յանիծելոյն Սմբատայ, որ 'ի Թոնդրակաց. և մաքրեալ զայնոսիկ՝ խաղացի չու արարեալ մինչև յակն յորում բունեալ էր իժն և քարբն և վիշասն չարութեան. և իլեալ զնոսա տապալեցի, զոր օրինակ հաւն իմ զԱշտիշատն ... և յուսամ 'ի տէր Աստուած՝ այն որ նըստին 'ի քրովբէական յաթոռ՝ զի 'ի ձեռն իմ ծաղեսցէ առ ձեզ զողորմութիւն մարդասիրութեան իւրոյ » :

Համառօտ՝ բայց ընտիր նամակ մ'ալ է զոր կ'ուղղէ « Առ հոգևոր տէրն Պետրոս կաթուղիկոս, 'ի ժամանակին յորում 'ի կասրանաց իւրոց վերստին

յաջորդեաց յաթուռ իւր, խնդրեալ 'ի Գրիգորէ զգիր սրբոյն Նփրեմի Հաւատոցն՝ զոր ընթեռնոյր մինչ 'ի բանալին էր » : Ուրիշ հմտական և գեղեցիկ նամակներ ալ ունի ուղղած առ նոյն հոգևոր տէրն « Ի ժամանակի խուժան յառնելոյն 'ի քաղաքին 'ի վերայ նորա, բան միսիթարական. և հայցումն Անանիայի գրոց Շիրակայնւոյն, զոր մեծ Քրիստոսն առնուանեն » : — « Պատասխանի տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի, 'ի ժամանակի քանզի խընդրեաց յաշակերտաց իւրոց զովանս՝ զԲասիլ և զԵղիսէ » : — « Պատասխանի տեառն Պետրոսի կաթողիկոսին Հայոց միսիթարական թղթին » և այլն :

Վարդապետական թղթոց մէջ գերազանցներէն կրնանք սեպիլ այն թուղթը զոր գրած է առ Պետրոս կաթողիկոս Գետադարձ, որ իմացուցած էր իրեն թէ Գագիկ ետևէ է որ զքեզ ձեռք ձգէ և սպաննել տայ : Կաթողիկոսին այս թղթին՝ ընդարձակ պատասխան մը կու տայ Մագիստրոս, և յորում նոր Իսաիթ մը կը նկատենք զինքը 'ի վիշտս, հեղուժեամբ, անոխակալութեամբ և աստուածպաշտութեամբ սքանչելի, Աստուծոյ կամացը նուիրուելով : Ասոր նման է նաև այն թուղթը՝ զոր գրած է առ առաջնորդն Սեանայ Սարգիս, մինչդեռ Գագիկ թագաւոր կը հալածէր զինքը. առ նոյն Սարգիս՝ 'ի պատասխանի իրեն թղթոյն, և յորում ողբ 'ի վերայ Արամեան նահանգի. դարձեալ՝ առ Յովհաննէս Սիւնեաց արքեպիսկոպոս, 'ի պատասխանի անոր մէկ միսիթարական թղթին զոր գրած էր իր հօրեղբօրը՝ Վահրամայ՝ մարտիրոսական վկայութեամբ նահատակուելուն պատճառաւ :

Մագիստրութեան արժանաւոր են դարձեալ և այն երկու թուղթերը զորս ուղղած է առ Աբրեհիմ ամիրայ հադարացի, որուն մայրը հայկազն էր՝ սիսական ցեղէն. և այն պատճառաւ ընտանի ըլլալով

իրեն քրիստոնէութեան օրէնքը, աւելի կերպով մը կը փափաքէր տեղեկութիւն առնուլ: Ուստի քրիստոնէական կրօնից վրայ ունեցած գլխաւոր տարակոյսները տասուերկու գլուխ բաժնելով՝ թուղթ մը գրեց առ Մագիսարոս, անոնց լուծումը իրմէն խընդրելով: Մագիսարոս ալ սքանչելի վարդապետութեամբ անոր ամէն տարակոյսներուն մեկնութիւնը տալով՝ անանկ անդիմադրելի ցըցուց քարոզութեան ստուգութիւնը, որ Հադարացին զարմանալով՝ մասնաւոր թղթով մը խնդրեց իրմէ՝ որ դարձեալ գրէ նոյն նիւթոց վրայ, և քանի մը խօսք ալ իմաստութեան վրայ աւելցընէ. զոր և մտադիւրութեամբ կատարեց իշխանը: Այս երկու թղթոց մէջ, ինչպէս նաև յառաջագոյն յիշուածներուն, խորունկ փիլիսոփայութիւն, իմաստուն աստուածաբանութիւն և կենդանի հաւատք կ'երևնայ, որոնք մեծ սարժանք են այնպիսի քաղաքական զբաղմանց մէջ իր կեանքը և սիրտը մաշէցընող իշխանի մը, ինչպէս էր Մագիսարոս: Շարագրութեան կողմանէ ալ՝ ասոնց մէջ ընդհանրապէս իրեն յատուկ և հաճոյական ոճոյ մթին խրթնութիւնը չի գործածեր: Այս երկու թղթերը խորագիր կը կրեն, աւաջինն՝ « Առ Աբրեհիմ ամիրայն վասն հաւատոց, Գրիգորի որդւոյ Վասակայ ասացեալ »: Իսկ երկրորդն. « Պատասխանի թղթոյն Աբրեհիմի ամիրայնի, զոր խնդրեաց մի՛ վասն իմաստասիրութեան, և մի՛ վասն հաւատոց »:

Իմաստասիրական թղթոց մէջ գլխաւորներէն են, այն թուղթը՝ զոր գրած է, առ Եփրեմ Բլնոյ եպիսկոպոս, իրեն ընծայ զրկած նռանցը համար, և առ Մամիկոնեանն՝ կարմրախայտ ձկանց ընծայից առթիւր. որոնց մէջ բառերու խրթնութիւնն և խաղերը՝ ինչուան իմաստակութեան կը տանին զհեղինակը: Քանի մը թղթեր ալ ունի՝ անանկ իսկուս և խրթին բառերով և իմաստիւք լցուած,

որոնց մեկնութիւնը թերևս ոչ ոք պիտի կարե-
նայ գտնել: Ասանկ են այն թղթերը՝ զոր գրած է
առ Վահրամ Վեստ որդին իւր. և միւսը՝ զոր իր ա-
շակերտաց մէջ ծուլագունից ուղղած է, և զոր հան-
ձարեղք անգամ և հմտագոյնք չէին կրնար ըստ ար-
ժանւոյն հասկընալ: Անշուշտ կամաւ այնպիսի խըր-
թին ոճ մը բանեցուցեր է, որպէս զի ծոյլերը մէկգի-
ձգեն իրենց թուլութիւնը, և ջանան հասկընալ ի-
րենց ուղղած թուղթը, յորում իրենց վարդապե-
տին հանձարը կ'երևնար: Ասոնց կարգէն կրնայ սե-
պուիլ նաև այն թուղթը որուն սկզբնաւորութիւնն
է. « Գամագտական գեղանամ », և որոյ սկզբնա-
առաքն իր անունը կը կապեն:

Ընտանեկան թղթոց մէջ յիշատակենք առ Մամի-
կոնեան գրած քանի մը նամակներ. « Սակս ծառոյն
զոր խնդրէր 'ի պէսս սեղանոյ »: — « Առ նոյն՝ Խոս-
տացար երբեմն մեզ նպաստ առաքել լուղակս, և
այն յատուկ »: — « Առ նոյն Մամիկոնեան՝ զոր կոչեալ
'ի տօնի նաւահաստեաց եկեղեցւոյն »: Առ վարդա-
պետն Անանիա այլ և այլ նամակներ, առ Գանիէլ՝
յաղազս քնոյ, առ իշխան ոմն՝ « որ խոստացեալ էր
կաթսայ, և հեղգայր առաքել »: — « Առ կարծե-
ցեալ ոմն գիանական, զոր և յոյժ տգէտ գտեալ, և
զգիրս արտաքին և զաստուածաշունչ արտուղի մեկ-
նէր »: — « Առ ոմն իմաստասէր՝ ոչ ուղղապէս » և
այլն:

Մագիստրոսի քերականական գրուածոցը մէջ՝
գլխաւոր և միակ երկասիրութիւն կրնանք սեպել
Հին քերականին մեկնութիւնը, զոր համանուն գը-
րուածքին մէջ շատ անգամ կը յիշատակէ Երզնիա-
ցին, և նախագրութեանը մէջ ասանկ կը զրուցէ՝

« Բայց ցուցից քեզ և զայս • զի մի յաւելորդս և յան-
պէտս Թուրքի աշխատութիւնս մեր: Վասն զի մե-
ծապատիւ իշխանն Մագիստրոս՝ որդի Վասակայ
մարտիրոսի, և հայր կաթողիկոսին տեառն Գրիգո-
րիսի՝ տէր Վահրամ կոչեցելոյ, աշխատեալ էր ՚ի
հաւաքումն մեկնութեան սորա, և մինչ առ մերս
ժամանակ այնու վարժէին վարդապետք մեր զաշա-
կերտեալսն »: Ետքէն անոր պակասութիւնը, և թէ
ինչ պատճառաւ այս գործը շարագրելուն ձեռք
զարկաւ՝ կը յիշատակէ • զոր իւր վրայ խօսելու ա-
տեննիս պիտի նշանակենք:

Մագիստրոսի այս երկասիրութեան խորագիրն է
ըստ ձեռագրաց որ առ մեզ. « Գրիգորի Մագիս-
տրոսի և Կինտոնի (?) որդւոյ Վասակայ մարտիրո-
սի, մեկնութիւն Քերականի՝ զոր եդեալ է զայլոցն,
և այլ եւս յաւելեալ յիւրոց իմաստիցն »: Յորում
նախ քերականութեան արուեստին կամ ուսման վը-
րայ խօսելով, մասնաւոր գլխով մը կը ճառէ Վասն
գրագիշտի, և կ'ըսէ. « Գտեալ զգիր նախ Փիւնիկե-
ցիք • Երկրորդ՝ Եգիպտացիք • Երրորդ՝ Եբրայեցիք •
չորրորդ՝ Արքիացիք • հինգերորդ՝ Քաղդէացիք • վե-
ցերորդ՝ Հելլենացիք • եօթներորդ՝ Հայք, և ապա
այլք »: Ա՛աւանդէ թէ ո՛վ եղաւ առ հինան գտիչ ա-
րուեստիս, և կը համարի նաև ըստ հնոց՝ զՀոմերոս,
զոր որդի կոչէ Մելապոգոսի՝ այսինքն Սեաւ ոտան,
և մօր Եւմիտիդեայ՝ յաղգէ Կոմնեսեայ, և կատարե-
լագործող արուեստին զծանօթն Իիոնեսիոս Թրա-
կացի: Գրագիտութեան այլևայլ բաժանմանց վրայ
ճառելէն ետքը՝ առանձին գլուխ մը կը կարգէ Յա-
ղագս Վերժանոչքեան. յետոյ կարգաւ Յաղագս Ո-
լորակի, Յաղագս Կիտի, Վասն Հագներգոչքեան,
Յաղագս Տառի, Վասն Վանգի, Յաղագս երկար
Վանգի, Յաղագս սոշ Վանգի, Յաղագս հասարակ
Եաղաչարաց, Յաղագս Բառի, Յաղագս Բանի, Յա-

դագու Անուան, Յադագու Բայի, Յադագու Լծորդոս-
 րեան, Յադագու Ընդունելոսրեան, Յադագու Յօդի,
 Յադագու Դերանունոսրեան, Յադագու Կախադրոս-
 րեան, Յադագու Մակրայի, Յադագու Շադկապի, Յա-
 դագու Սոնգանոսրեան, Յադագու Ուտից. և որ վերջին
 գլուխ է Մագիսարոսի այս գրուածքին, ուր շատ
 հմտութիւն և տեղեկութիւնք ամփոփուած են,
 բայց նաև շատ այլայլութիւնք՝ ի գաղափարողաց:

* * *

Քերթողական գրուածներ. — Զանազան նիւթոց
 վրայ այլ և այլ բանաստեղծական գրուածներ շա-
 րագրած է Մագիսարոս. և ասոնց մէջ գլխաւոր կը
 սեպուին

Թոշրերն, բաց անոնցմէ՝ զոր վերը յիշատակե-
 ցինք, և որոնց մէջ առաջին կը սեպուի առ անանուն
 ամն գրածը՝ որուն սկզբնաւորութիւնն է.

« Լուաք թէ եկրն պապըն Պաղակ
 Վարդանասարըն պիտակ ».

ասոր ինչ արուեստով յօրինուած ըլլալուն վրայ
 այսպիսի բացատրութիւն մը կ'աւելցընէ հեղինակը.
 « Աղէ՛ առ ընթերցիր զարհեստ ոտանաւորացդ. դիւ-
 ցագնական է սաղդ, քաջուղութեալ և տաղ պսաղուն,
 օղուն և զեղուն, եռակի վանկօք շարակայեալ, լի-
 հոյծ, կատարուն, շարժուն. ոչ վիժեալ գծի, ոչ
 նուազեալ յօդի, ոչ փոփոխեալ տառիւ. կարեկցա-
 բար առ իս ձգելով զձայնակիցն ստուգաբանու-
 թեամբ. և շարակայացուցեալ շորթելով կամ ճո-
 ղոսարելով »: Բացատրութիւն մը՝ որ նիւթէն աւելի
 գծուարին է յիմացումն:

Երկրորդ ոտանաւոր գրուածն է Ներքող՝ ի սոչրք

Խաչն աստուածընկալ, որ կը սկսի. « Օրհնեալ ես քայտ կենաց, բարեբանեալ, երկրպագեալ » որուն մէջ բանաստեղծական հանձար, ու այլ և այլ ընտիր զրոյցուածք կան:

Երրորդ, այն ատենները Հայաստանի կաթուղի-կոսական աթուռը նստող Պետրոս Գեառքարձ հայ-րապետին՝ խաչանշան գաւաղանի մը հետ ընծայած ոտանաւոր մը, այս սկզբնաւորութեամբ.

« Ընծայեմ քեզ տարեկան
Նորոյ հասեալ ձեզ բարութեան »:

Այս քերթուածէն ետքը՝ արձակ շարագրութեամբ ատելեկութիւն մը կը յաւելու լիպասանական քերթութեան կամ հազներգութեան վրայ:

Ասոնցմէ շատ աւելի ընդարձակ ու մտադրութեան արժանաւոր գրուած մըն է՝ հազարտողեան ոտանաւորը, աստուածաշունչ հին և նոր գրոց պատմութիւնը բանաստեղծական չափու վրայ առած, զոր շարագրած է ըստ խնդրոյ Մանուչէի հազարացւոյ. որուն հետ ծանօթացեր էր ՚ի Բիւզանդիոն, որ և հռետորական արուեստի հմուտ անձն էր, ու այլ և այլ լեզուաց՝ ինչպէս նաև հայկականին ալ ատելեակ. և իրեն քաջարուեստ տաղաչափութեանը համար՝ մեծ պատիւ գտած թէ Նգիպտոսի ամիրայէն, թէ Պաղտատու ամիրապետէն և թէ Յուսայ կայսերէն: Քրիստոնէական կրօնից ալ ատելեակ, և անոր վարդապետութեանը վրայ սքանչացած էր. միայն արհամարհելի կ'երևնար իրեն թէ հին և թէ նոր կտակարանին պարզ և անզարդ ոճը, և կը գովէր իրենց զուրանին կամ օրինաց գրքին ընտիր լեզուն և գեղեցիկ տաղաչափութիւնը: Մագիստրոս ուղիւ լով հասկըցընել անոր թէ տաղաչափութիւնը մարդկային դիւտ է, աստուածային սքանչելիքն անոր կա-

բօսութիւնն չունին, խոստացաւ որ թէ հին և թէ նոր կտակարանը իրեք օրուան մէջ ոտանաւորի վըրայ առնու, միայն թէ Հագարացին ալ խոստանայ որ եթէ յաջողի իր այս գործառնութեանը մէջ, թողու իւր հաւատքը և քրիստոնէական կրօնից աշակերտի: Թօսք առաւ իրմէ, և աստուածային շնորհաց վրայ վստահացած՝ իրեք օրուան մէջ հազար տուն ոտանաւորի մէջ բովանդակեց հին և նոր կտակարանի սրտմութիւնը և ընծայեց Մանուէի: Ան ալ զարմացաւ Մագիստրոսի հանձարոյն վրայ, և տուած խօսքին վրայ կենալով՝ քրիստոնէութիւնը ընդունեցաւ: Ասիկայ է այն քերթութիւնը՝ որուն սկզբնաւորութիւնն է, «Մեծ են գործք Աստուծոյ»:

*
* *

Այս ինքնագիր երկասիրութիւններէն զառ՝ շատ թարգմանութիւններ ալ ըրած է Մագիստրոս, և որոնք իրեն գլխաւոր պարագմունքն եղած են. թէ ահա այս աշխատասիրութեանց մեծ մասը կորսուած են. ինքը կը վկայէ թէ «Ոչ եմք դադարեալ ՚ի թարգմանութենէ, և զբաղում մատեանս՝ զորս ոչ եմք գտեալ ՚ի մեր լեզուս, զերկուս մատեանսն Պղատանի՝ զՏիմէոսի Տրամաբանութիւնն և զՓեգովնի, յորս բոլոր մասն նախագիտականին այն պարփակեալ կայ, և զայլս բազումս յիմաստասիրացն: Իւրաքանչիւր մատեանքս այս մեծագոյն է քան զտարւոր տօնականս... Բայց և զերկրաշափականն զԵւկլիդեսին սկսայ թարգմանել: Եւ եթէ ասկաւին կամեսցի Տէր յերկարանալ մեզ ՚ի կենցաղումս, բազում հոգս յանձին կալեալ զմնացեալսն բոլոր Յունաց և յԱսորւոց՝ թարգմանել ոչ դանդաղեցայց: Եւ կարօտիմք քեզ մերձ ելոյ մեզ օգնականութեան

այսպիսում իրողութեանց. ապա թէ ոչ՝ աղօթիւք
օգնեսցես մեզ ... Բայց և գտեալ մեր իսկ է 'ի հայ
լեզու գրեալ թարգմանչացն զգիր Ալումպիողորոսի՝
զոր Իսաիթ յիշատակէ, կարի յոյժ սքանչելի և
հրաշալի բանաստեղծութիւն, մակաւասար բոլոր
իմաստասիրական բանից. գտեալ եմ և զԿալիմաքոսի
և զԱնդրոնիկեայն 'ի հայ լեզու » :

Այս յիշատակուած գրքերէն՝ միայն Պղատոնի
գիրքը՝ զոր Մագիսարոս Տիմէի և Փեդոնի տրամա-
խօսութիւն կը կոչէ, հասած է մեր ձեռքը. յորում
նախ բնութեան և բնական իրաց վրայ կը խօսի. հին
հեթանոս իմաստասիրաց կարծիքները մէջ բերելով.
երկրորդ՝ օրինաց վրայ ընդհանրապէս, և երրորդ՝
յաղագս օրէնսդրութեանց. տասուերկու գիրք,
այլ և այլ անձանց մէջ տրամախօսութեան ձևով :

Ոմանք կարծեցին թէ այս գրքին թարգմանու-
թեան ժամանակը՝ երիցագոյն է քան զՄագիսարոս,
և թերևս ինչուան հինգերորդ դարու երկասիրու-
թիւն, կրասեր՝ կամ երկրորդ թարգմանչաց ձեռքը
վը եղած. և թէ հաւանականաբար մի և նոյն անձն է
անշուշտ՝ որ Փիլոնի և Պղատոնի իմաստասիրական
գրքերը թարգմանած ըլլայ : Եւկլիդեսի երկրաչա-
փութենէն քիչ քան ձեռուընիս հասած է. իսկ մէ-
կալ գրքերը՝ զորս կը յիշատակէ Մագիսարոս, այս-
ինքն Ալումպիողորոս, Կալիմաքոս և Անդրոնիկոս ի-
մաստասիրաց գրքերը՝ կորսուած, կամ գեւ մեր
ձեռքը հասած չեն :

Մագիսարոսի գրուածքներէն քանի մը թղթեր և ոտանա-
ւորներ միայն հրատարակուած են ծաղկաբաղ գրոց կամ օրա-
գրաց մէջ : Հազարտողեան քերթուածն ալ առ Մանուչէ՝
տպագրուած է 'ի Վենետիկ, 'ի 1868 : Եւկլիդեսի հատուածն 'ի
Բազմավէպ Հանդիսարանի (1884, յէջ 50) :

մաճե) յոմալմաքո քմե ԵՄՃ հոգմե քմեց գնդաօղայլ :

Մագիստրոսի ժամանակակից դրաւոր անձանց մէջ գլխաւորներէն են ,

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ կաթողիկոս , որ ստէպ կը թղթակցէր Մագիստրոսի հետ , և մեծ մասն ունեցաւ անոր քաղաքական կենաց ընթացքին մէջ . շատ ալ հռչակաւոր եղաւ թէ ազգին թէ օտարաց : Իր նախնական ուսմանց հրահանգը Տրապիզոնի վանքին մէջ առաւ Պետրոս . մատենագիրք և աւանդութիւնն կը հաւատարմացընեն թէ ոչ միայն սրբազան գիտութեանց , այլ նաև արտաքին իմաստասիրութեանց և չափաբերականին մէջ անուանի եղած ըլլայ : Բայց մեր ձեռքը հասած երկասիրութիւնքը թէպէտ և ընտիր՝ բայց չեն կրնար առիթ ըլլալ այն փառաւոր գովեստներուն՝ որոնց արժանի եղած է : Այս գրուածներս են ութ ձայնի վրայ առած մարտիրոսաց և հանգստեան շարականները , և քանի մը շարականներ՝ որ ընդհանուր անուամբ Մանկոռնիք կը կոչուին , և որոնց մէջ վայելուչ շարագրութեան և ոճոյ հետ հաւասար կը փայլին բանաստեղծական հանձար և աշխոյժ : Կ'աւանդի գարձեալ թէ այլ և այլ գեղեցիկ ճառեր ալ շարագրած ըլլայ Գետագարձ , որոնք մեր ձեռքը հասած չեն :

ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆՍՆԵՑԻ. — Մագիստրոսի ժամանակակից էր սա և Սանահնի վանաց միաբան . Գետագարձ հայրապետին խնդիրքովը՝ Պօղոս առաքելոյն չորեքտասան թղթոց մեկնութիւնը շարագրեց , հաւաքելով ՚ի բանից Ոսկեբերանի , Եփրեմի և Կիւրղի : Այս բանս իրենց պատմութեան դրոցը մէջ կ'աւանդեն Կիրակոս և Վարդան . Կիրակոս կ'ըսէ թէ « Անանիա վարդապետ , սորա ասէն ՚ի մի հաւաքեալ ՚ի մեկնութիւն զբանան Եփրեմի , և Յովհաննոս Ոսկեբերանի » :

կեբերանի և Կիւրղի և այլոցն, արարեալ Համառօտ վասն դիւրահասութեան ընթերցողաց : Արար և խորհրդական և մտաւոր տեսութիւն և համեմատութիւն աւետարանացն օրինակս : Գրեաց և լուսաւոր իմացուածս վասն խորհրդական սրբասացութեանն՝ որ յեկեղեցիս ուղղափառաց խաչեցարիւ ասի, և զներբօղեան շողակաթին » : Իսկ Վարդան . « Եւ նախ քան զսոսա Անանիա՝ որ զԱռաքեալն Համառօտեաց հրամանաւ կաթուղիկոսին Պետրոսի, Սանահնեցին » : Բայց որովհետեւ այս գրուածքին գրչագրաց մէջ՝ որ մեր ձեռքը հասած են, Անանիայի անունը չյիշատակուիր, ոմանք անոր երկասիրութիւնն ըլլալուն վրայ կը տարակուսին :

Երկրորդ գիրքը՝ զոր 'ի խնդրոյ Գեորգարձ հայրապետին շարագրեց Սանահնեցին, ու անոր յաջորդ Խաչիկ կաթուղիկոսին նուիրեց, ընդգիծագրութեան գիրք մըն է՝ ընդգէմ Յունաց, այսպիսի մակագրով, « Անանիայի վարդապետի Հայոց՝ բան հակաճառութեան ընդգէմ երկաբնակաց . զոր գրեաց հրամանաւ տեառն Պետրոսի Հայոց վերագիտողի » : Եւ կը խօսի այն զանազան խնդրոյ վրայ՝ որոնք Յունաց և Հայոց մէջ հակաճառութեան նիւթ եղած են . այսինքն անխափր ընդ միմեանս հաղորդուելուն վրայ, մեծի հինգշաբաթուն վրայ, անոնց գէմ՝ որ ապականացու կը համարին զմարմին Քրիստոսի . ներքինացեալներու գէմ, պատկերաց պաշտաման, Քաղկեդոնի ժողովոյն, Վրաց բաժանմանը վրայ, չորս ատոններուն, մեռոնին, բաղարջին, Քրիստոսի ծննդեան օծնին, և երկց սրբասացութեանց համար՝ զոր Հայոց եկեղեցին կ'երգէ 'ի գէմս Արդւոյ : Կիրակոս պատմիչ միայն այս վերջին նիւթը կը յիշատակէ՝ երբոր կը զրուցէ թէ, « Գրեաց և լուսաւոր իմացուածս վասն խորհրդական սրբասացութեանն՝ որ յեկեղեցիս ուղղափառաց խաչեցա-

րիւ ասի » : Շարագրութեան ոճը գեղեցիկ է և զարգարուն, և ճարտասանական աղուոր զուրցուածները յաճախ ափսոս որ հակառակութեան նիւթ եղող, և արդէն ազգին մէջ այլ և այլ տարածայնութեանց և երկպառակութեանց առիթ խնդրոց վրայ խօսելուն ատեն՝ պէտք եղած զգուշութիւնը և անկողմնասիրութիւնը չեցուցըներ :

Աիրակոս՝ երրորդ երկասիրութիւն մըն ալ կ'ընծայէ Սանահնեցւոյն, խորհրդական և մտաւոր սուսութիւն մը և համեմատութիւն աւետարանչաց՝ որուն գրչագիրը գեռ ձեռուրնիս հասած չէ : Նոյնպէս ալ Շողակաթի ներքողեան մը, որ թերևս մեր քովը գանուածն է, և որուն վերնագիրն է. « Երանելոյ հօր Անանիայի հոգեվարժ փիլիսոփայի՝ ներքողեան, ասացեալ 'ի սուրբ կաթուղիկէն՝ որ է 'ի Նոր քաղաք՝ որ այժմ կոչի Աղարշապատ » : Թէպէտ և այս գրուածքը՝ ուրիշ համանուն վարդապետի մը կ'ընծայուի յամանց, ինչպէս նաև ուրիշ քանի մը գրուածներ, որոնց միայն խորագիրերը կը դնենք հոս :

Ա. Անանիայի վարդապետի խրատ հոգեչափ, թէ որպէս կարացէ զմիտս որոշել յերկրաւորացս :

Բ. Խրատք քահանայից :

Գ. Ի խորհուրդ Յովնանու մարդարէի :

Դ. Ի խորհուրդ կատարման սուրբ առաքելոյն

Պետրոսի :

Ե. Անանիայի Հայոց վարդապետի դրուատ 'ի սուրբ Մկրտիչն Յովհաննէս. « Ի ձեռն առեալ զմասս հոգւոյն ձեռնտուութեամբ շնորհաց իմաստութեան ըստ չափոյ տկարութեանս իմոյ » :

Իրեն կամ համանուն վարդապետի ուրիշ գրուած մ'ալ կը տեսնենք հետեւեալ խորագրով. « Երանե-

լույն Անանիայի խօսք և խրատք աւետարանական, որ տանի զմեզ 'ի կեանս յաւիտենական. և ոչ տայ խոտորել յաջ կամ յահեակ » . և սկզբնաւորութիւնն . « Քանզի գրեալ և պատուիրեալ է մի խոտորել » :

ՍԱՐԳԻՍ ՍԵՒԱՆԵՑԻ. — Մագիսարոսի գլխաւոր թղթակիցներէն ու մտերիմներէն մէկն էր նաև Սարգիս վարդապետ՝ Սևան կղզւոյն առաջնորդը, գիտնական ու լեզուագէտ անձ մը, որուն իմաստութեանն ու գիտութեանն վկայութիւնը կու տայ Մագիսարոս հեռեւեալ խօսքերով. « Ձե՛նչ արդեօք հըզորդ հռետոր և սատուածային տելեախ. մի և աւտեցեալ 'ի գիր 'ի մէջ կամ թէ արհամարհեալ. զի միանգամ և երկիցս ոչ տաս պատասխանի, որ միշտ կարօտեալ եմ բանի քում և գրի: Քանզի հըօր ես 'ի պուեակոսական մատենագրութեան. և սիրելի ինձ ոչ այլ ինչ՝ եթէ ոչ այնպիսի ինչ լսել կամ աւել » : Ուրիշ թղթի մը մէջ ալ իր թարգմանութեանց և գրաւորական վաստակոց վրայ խօսելու աւտենը կ'ըսէ. « Արօտիմք քեզ՝ մերձ ելոյ մեզ օգնականութեան այսպիսում իրողութեանց » :

Սևանեցւոյս համար կ'աւանդի թէ այլ և այլ ճառեր և թարգմանութիւն և մեկնութիւններ երկասիրած ըլլայ. սակայն անոնցմէ բան մը ձեռուընիս հասած չէ. միայն Սարգիս վարդապետի մակագրութեամբ ճառ մը կայ ննջեցելոց վրայ՝ 'ի յունականէն թարգմանուած 'ի հայ՝ հանդերձ մասնաւոր յիշատակարանով մը, զոր ոմանք Սևանեցւոյս կ'ընծայեն:

Ասոնց նման անուանի եղած են նաև ուրիշ քանի մը վարդապետներ, ինչպէս խնատի վանաց առաջնորդ Սահակ վարդապետ, Գեորգ անուկով վարդապետ մը, Տէֆրան Պահլաւանի պատմիչ, որոց գրաւոր երկասիրութիւնը ձեռուընիս անցած չէ:

Սևանեցի Սարգիս վարդապետի յիշատակը պատմական չի լինի:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՑԻ

Լատիվերոցի և իր վարքը: — Պատմական երկասիրոչքիչնր: — Նիշքն ոչ բովանդակոչքիչնր: — Բանասիրական և մատենագրական արժեք: — Իրեն ընծայոչաժ Ընկերոցոչաժոց մեկնոչքիչն մը: — Պատմոչքեանր բնագրին տպագրոչքիչն և գաղղիական բարգմանոչքիչն:

Այս գարուս մատենագրաց մէջ նշանաւոր կրնայ սեպուիլ Արիստակէս Լատիվերոցի՝ իւր պատմական երկասիրութեամբը: Իր վրայ կենսագրական տեղեկութիւն մը չունիլնք ամենեւին. միայն գրուածքէն և պատմագրելու ոճէն կ'երևնայ թէ եկեղեցական էր, և թէ բաւական ընդարձակ հմտութիւն ունէր աստուածաշունչ գրոց: Աս գիտութիւնը ուղած է ցուցնել նաև պատմագրութեանը մէջ, և անով գրուածոցն յարգը մասամբ կորսընցուցած. վասն զի թէպէտ յաշխարհի ամենայն ինչ յԱստուծոյ կը սահմանուի, բայց զայդ իսկ 'ի պատմութեան յայտնապէս ցուցնելու համար՝ մասնաւոր իմաստասիրական տեսութիւններ սկսեք են, ու մտածութեանց ընդարձակութիւն և խորութիւն, և բաւական չէ յաճախ մարդարէից խօսքերը կրկնելը:

*
* *

Լատիվերոցոչն պատմոչքեան նիշքը. — Հայաստանի թշուառ ժամանակացը ականատես, ականջալուր և ստուգապատու մ'իւրադիր մ'է Արիստակէս:

Անդուծ և անուղորմ թշնամիք՝ մեր աշխարհին նիւծական և բարոյական խեղճուծիւնը իրենց նպատակաւոր գտնելով, զանիկայ յափշտակելու և կամ աւերմամբ ոտնակոխ ընելու համար՝ ամէն շարուծեան ձեռք զարնելու պատրաստուեր էին: Ուստի իրաւամբ Լաստիվերացին իւր պատմութեանը նախերգանացը մէջէն կը սկսի ողբալ աղգը, և անոր գլխուն գալիք ապագայ թշուառութեանց աղէտքը կը նկատէ. « Փառք մեր, կ'ըսէ, դարձան յասրականութիւն. շունչ 'ի մեզ ոչ մնաց, զօրացաւ մահ և եկուլ. ամենեցուն յարձակեցան 'ի մեզ ձեռք. 'ի սիրելեաց քակտեալք՝ զորս ոչ սուր սատակեաց, ցրուեցաք զօրէն աստեղաց մուրական կոչեցելոց »:

Այս տխուր նախերգանքէն ետքը կը սկսի Լաստիվերացին իւր Պատմութիւնը: Կը յիշատակէ Դաւթի կիւրապաղատին թագաւորութիւնը, այն աշխարհաշէն, մեծապարգև և աղքատասէր իշխանին, որուն ատենը հանդստութիւն և խաղաղութիւն կը գանէր Հայոց աշխարհքը: Կը յիշատակէ դարձեալ Սմբատայ ու Գուրգենայ եղբօր՝ Աշոտոյ Բագրատունւոյ՝ թագաւորութեանը ժամանակը, որ 'ի պատերազմունս հզօր և յաղթող ըլլալով՝ 'ի խաղաղութեան պահեց Հայոց աշխարհքը: Բայց մահուընէն ետքը անոր որդիքը Սմբատ Յովհաննէս և Աշոտ հակառակելով իրարու սահմանաց և իշխանութեան վրայ, Ափխազաց Գորգի թագաւորին դիմեցին. Գորգի անոնց մէջ ուղեւով խաղաղութիւն ընել՝ ձեռքն ու ղէնքը երկընցուց Հայաստանի վրայ. Յունաց կայսրն ալ իրեն դէմ ելաւ, և այն պատճառաւ իրարու հետ պատերազմներ ունեցան, որոնց վնասն ու աւերմունքը Հայաստան կրեց:

Անկէ ետքը Արիստակէս՝ Բիւզանդիոնի այլ և այլ թագաւորաց յաջորդութեան շարը կը դնէ իւր պատմութեանը մէջ, և այն վերաբերութիւններն՝

զորս անոնց հետ ունեցաւ Հայաստան: Այն ատեւ
 նուան աղգային պատմութեան անցիցը մէջ նշանա-
 ւոր է Անի քաղաքին վաճառումը առ Յոյնս, որով
 Քաղիկ Բ Թագաւորը զրկուեցաւ արքունական
 գահէն, ու արասուելով աղգին աղէտիցը վրայ՝ Թէ
 կեանքը և Թէ բովանդակ Թագաւորութիւնը կոր-
 սրնցուց: Այս վաճառման գլխաւոր պատճառը՝ մեր
 քանի մը իշխանաց անմիաբանութիւնն էր, ու երի-
 ցու մը արժաթասէր շահախնդրութիւնը: Այն ցա-
 ւալի դէպքը սրտաշարժ դրչով մը և հայրենասէր
 արցունքով կ'աւանդէ Լաստիվերացին. կը յիշա-
 տակէ Անի Թագաւորանիստ քաղաքը իւր ամէն շի-
 նուածոցն ու կազմութեանց վայելչութեամբ. իսկ
 ետքը « Թագաւորն անկեալ 'ի սրատուոյ, իբրև ըզ-
 գերի կալանաւոր նստի 'ի հեռաբնակ տեղիս ... հայ-
 րասէտական աթոռն ամայացեալ՝ ցուցանի ախուր
 դիմօք, իբրև զկին նորահարսն մնացեալ յայրիու-
 Թեան ... յողբս փոխեցաւ մեզ ամենայն » :

Այսպէս Հայաստան անտերունչ վիճակի մը մէջ
 համարձակութիւն կու տար իւր չորս կողմը բնակող
 և իրեն կորստեանը սպասող Թշնամիներուն: Անոնց
 ձեռքովը Բասենոյ դաւառին ու Սմբատայ լերան ու
 Արծնի մէջ սոսկալի ու դժնդակ կոտորածներ կ'ըլ-
 լան, կը զարնուի Վարս քաղաքը. վրայ կը հասնի Աւ-
 փառան՝ արիւնարբու և մահաշունչ սուղգանը, կը
 խորտակէ՝ կը տապալէ Մանազկերտ քաղաքը. ու
 անլուր կոտորածք և աւարառութիւնք կ'ըլլան Խոր-
 ձեանի ու Հանձէթի, Դերջանայ ու Եկեղեաց մէջ,
 որոնց ախուր պատմութիւնները՝ մատենագրին սիր-
 տը առաջ չերթար նշանակելու. վասն զի՝ կ'ըսէ
 « հատկիւմ արտասուօք, փղձկի սիրա իմ, և յիմա-
 ըին միաք և զգողանի հարկանին ձեռքս » :

Սակայն և այնպէս հայրենեացը խեղճութեանը
 ուրիշ ցաւալի դէպքերն ալ յիշատակելու չդանդա-

դիր: Անի քաղաքը՝ որ նոյն ժամանակաց գլխաւոր շահաստանն էր, իւր փառքովն ու մեծութեամբքը՝ յաղթողաց ձեռքը անգթութեան և չարութեան խաղալիկ մը կ'ըլլայ. և անոր գլուխը եկած ցաւալի գէպքերը կ'աւանդէ Լաստիվերոցին: Ասիկայ է իւր պատմագրութեան գլխաւոր մասը, զոր գեղեցիկ և սրտաշարժ ոճով և բանաստեղծական հանճարով կը ստորագրէ. և անով կը լմընցընէ իւր երկասիրութիւնը:

Ոմանք Լաստիվերոցւոյն գրուածքը՝ խիստ ողբական ոճով շարագրուած կը գտնեն: Տարակոյս չկայ որ այս մասին մէջ չափաւորութիւն պահած չէ հեղինակը, որով թերևս ընթերցողաց սիրտը շարժելու տեղ՝ մերթ տաղակութեան պատճառ ալ ըլլայ կ'երևնայ թէ մատենագիրը այն հանճարներէն է՝ որոնք ախրութեան հակամէտ բնաւորութիւն կ'ունենան. բայց և այլոց վրայ ոչ նուազ ազդեցութիւն պիտի ընէին անշուշտ իւր ժամանակացը տխուր և եղերական գէպքերը:

Արիստակէս վարդապետի անուամբ, որ մեր հեղինակն կը կարծուի, կան ընթերցողաւորաց մեկնութեան ճառք կամ հատուածք բանից, վայելուչ շարագրութեամբ:

Լաստիվերոցւոյն Պատմութիւնն տպագրուած է՝ Ս. Ղազար Վենետկոյ, յամին 1844: Գաղղիարէն թարգմանութիւն մ'ալ 'ի Բարիզ 1864, Բրիւտտ հայագիտին ձեռամբ. այսպիսի խորագրով. Histoire d'Arménie, comprenant la fin du royaume d'Ani, et le commencement des invasions des Seldjoukides, par Arisdaguès de Lasdiverd; traduite pour la première fois de l'arménien et accompagnée de notes par M. Ev. Prud'homme. Paris, 1864.

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿՍՅԱՍԵՐ

Վկայաւեր և իր վարուց հարևանութիւն: — Ըրած բարեկարգութիւնք: — Ճանապարհորդութիւններն յերոշաղէմ և յԵգիպտոս: — Երկասիրութիւնք: — Մեկնութիւն Գործոց: — Գեորգ Լամբրուսնեցոյ ընծայուած հարևանն գրուած մը: — Գրիգորի բարգնանութիւնք: — Կիրակոս աշակերտ և վաստակակից Վկայասիրին: — Մատրեոս: — Գեորգ Մեղրիկ: — Թեոդորոս Աշխուսիկ: — Միսիակոս Սերաստացի: — Պողոս Տարօնեցի:

Մեծաաներորդ դարուն մատենագրաց մէջ թէ բարեպաշտութեամբ և թէ ուսումնասիրութեամբ անուանի հանգիսացաւ Մագիսարոսին որդին Գրիգոր Վկայասէր, որուն առջև անունը Վահրամ էր: Հօրը աչքին և խնամոց տակ կրթուելով՝ թէ հօրը և թէ հայրենեաց և եկեղեցւոյ արժանաւոր երեցաւ: Ուսմանցը հրահանգը կատարելէն ետքը՝ աշխարհք մտաւ, և ըստ աշխարհի սուտքինութեամբքն ալ մեծ համբաւ ստանալով, Բիւզանդիոնի կայսրէն զանազան պատիւներ առաւ, ու դուքս պատուանունով՝ իւր հօրը իշխանական աթուր նստաւ: Բայց քանի մը տարի անցնելէն ետքը՝ ամէն երկրաւոր մեծութիւններէ հրաժարելով, ինքզինքը միայնակեցական կենաց առանձնութեան սուաւ, օրաին ու հոգւոյն խաղաղութիւնը փնտռելով: Սակայն իր ամէն ջանքովն ալ ինքզինքը չկրցաւ ծածկել անոնցմէ՝ որոնց արգէն հասեր էր իր սուտքինութեան և սրբակրօն

վարուց համբաւը. ուստի Խաչիկ կաթուղիկոսին մահուընէն ետքը՝ անոր արժանաւոր յաջորդ մը փնտռելու ատեն՝ ամենուէն աչքը ասոր վրայ դարձաւ, ու մեծ աղաչանքով նստուցին զինքը հայրապետական աթոռոյն վրայ, ու կոչեցին Գրիգոր Երկրորդ:

Այլ և այլ եկեղեցական բարեկարգութիւններ ընելէն ետքը՝ ինքզինքը գրաւոր զբաղմանց տուաւ Գրիգոր, թէ անձամբ և թէ այլոց ձեռքով թարգմանութիւններ ընելով, և կամ սկզբնագիր երկասիրութիւնք շնորհելով ազգին. անոր համար է որ Նընորհալին՝ անոր հոգևոր և եկեղեցական արդիւնքը նշանակելէն ետքը՝ կը զրուցէ,

« Երկրորդ Մեսրոպ մեզ երևեալ
 Զգիրըս բազումըս թարգմանեալ.
 Առ 'ի Յունաց և յԱսորոց
 Ճառըս սրբոց վերաբերեալ »:

Իր գրաւոր երկասիրութեանցը մէջ գլխաւոր եղան սրբոց վկայաբանութիւններն, զորս թարգմանեց և կարգի դրաւ, և անոնց շատերուն տօները հաստատեց, և այն պատճառաւ Վիսյապէր կոչուեցաւ:

Վարդան պատմիչ կ'աւանդէ թէ Վկայասէր հայրապետը տարիի մը չափ կաթուղիկոսական աթոռոյն վրայ նստելէն ետքը՝ ի Մամնդաւ, նոյն աթոռոյն տեսչութեան հոգը թողուց Լօսեցի Գեորգ վարդապետին, և ինքը թարգմանութեանց համար անցաւ ի Կոստանդնուպօլիս: « Գայր հասանէր, — կ'ըսէ ժամանակաւ իրեն մերձաւոր պատմիչ մը, — ի թագաւորեալ քաղաքն Կոստանդինուպօլիս և յանդիման լինէր թագաւորին և պատրիարգին. որոց տեսեալ զայնպիսի աստուածազդեաց հայրապետ ... մեծաւ պատուով ընկալան զնա ... քանզի քաջ տեղեակ էր յունական լեզուին և դպրութեանն,

և յիրս և 'ի բանս ըստ ամենայնի վարժ և կիրթ . 'ի
 չարցուածան խոհեմ, և 'ի պատասխանիսն զգօն և
 հանգարա . գեղ երեւացն բարէտեսիլ և հեղահա-
 յեաց, և բանք աստուածաներկ լեզուին համեստ և
 քաղցրագոյն . յորս կապեցան սիրով թաղաւորն և բո-
 վանգակ խմաստնոցն ժողով) : Անկէց այլ և այլ գըր-
 քեր հեան առնելով՝ երբոր կ'ուզէր Երուսաղէմ
 երթալ, հովը հակառակ ըլլալով՝ ստիպուեցաւ ել-
 լել յԵգիպտոս . և հին անապատաւորաց բնակու-
 թեան տեղուանքը պարտելով, իր սրտին փափաքը և
 ուխտը կատարեց : Այդ հոգեւոր այցելութիւնը
 այնչափ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ իր եռանդուն և
 աստուածասէր սրտին վրայ, որ փափաքելով նորո-
 գել զվանական և զմիանձնական կեանս 'ի Հայաստան՝
 ետէէ եղաւ հան տեսած կրօնաւորական կարգերն
 ու լսած ու գտած վարքերն գրել, թարգմանել և
 ընտանեցընել իր հայրենակցաց . ու այս վախճանաւ
 կաթուղիկոսական սրաշտամանէն հրաժարելէն ետքն
 ալ գնաց նաև 'ի Պաղեստին . տեսաւ հին ճգնաւո-
 րաց մենաւորութեան տեղուանքը . հաւաքեց անոնց
 վարքը, որ թէ և իրմէ առաջ մասամբ ծանօթ էին
 Հայոց հին նախնեաց թարգմանութեամբ, այլ ինքն
 եղած է երկրորդ հաւաքող և թարգմանիչ, օժան-
 դակ և ձեռնառ ունենալով զԳրիգոր քեռորդի իւր :
 Զայս կ'ակնարկեն անշուշտ Ուսայեցւոյն ըսելը
 վասն Վկայասիրին թէ « Պայծառացոյց զկարգս
 կրօնաւորութեան » :

Մեծ սրտիւ գտաւ Եգիպտոսի սուլդանէն . և հոն
 բնակող Հայերը՝ երեսուն հազար հոգիէն աւելի՝ իր
 քովը ժողվուեցան . և ինքն Գրիգոր անոնց համար
 վանք շինեց, և վրանին գլխաւոր դրաւ իր մերձաւոր
 ազգականը՝ զԳրիգորիս, զոր Վարդան՝ Վկայասիրին
 եղբորորդին կը կոչէ, և Ուսայեցին՝ քեռորդի :
 Ահրակոս կ'աւանդէ թէ Եգիպտոսի մէջ վախճանած

ըլլայ Վկայասէր. իսկ ուրիշ պատմիչք կը զրուցեն թէ դարձաւ 'ի Հայաստան, և Տորոս լերան սահմաններն կամ Եփրատ գետին քով եղած Կարմիր վանքը բնակելով՝ հոն կնքեց իր բազմարգիւն կեանքը :

Վկայասիրին երկասիրոչքիչնկերն. — Վկայասիրին երկասիրութեանցը՝ կամ իր ջանիւք և հրամանաւ եղած դրաւոր արդեանց մէջ, գլխաւոր կը սեպուի Գործոց Առաքելոց մեկնութիւն մը, որուն ինքնագիր յիշատակարանին մէջ ասանկ կը պատմէ Գրիգոր. « Տուէի՛ծ կայսեր որդւոյն Միքայէլի թագաւորութեան ու Կողմայի պարսիարքութեանը ժամանակ՝ Կոստանդնուպոլիս քաղաքը գնացի. և հոն շատ ետեւ իյնալով՝ Յովհաննու Ռսկեբերան հայրապետին շարագրած Գործոց Առաքելոց գերահրաշ մեկնութիւր ձեռքս անցաւ: Հոն Կիրակոս առնուամբ հմուտ հռետորի մը հանգիստելով, որ թէ՛ հայկական և թէ՛ յունական ուսմամբ անուանի էր, և առատ վարձք տալով իրեն՝ այս ցանկալի դիրքը թարգմանել տուի: Եւ ինչպէս նախամարդարէն Մովսէս օրինաց տախտակները՝ անանկ ուրախութեամբ այս նուիրական դիրքը հետս առած՝ շատ աշխատութեամբ Վիբլոյ և ասիական ծոցոյն համատարածը անցայ, և Հոգւոյն սրբոյ խնամքովը՝ Սեմայ բաժնին մէջ Տորոսի ստորտը եղող սրբոց հրեշտակաբնակ կայարանը հասայ, և դասայ հոն՝ Կիրակոս հոգեշնորհ գիանականը՝ որ իմ ըստ հոգւոյ որդիս է, և մեր փոխանորդին Գէորգեայ աշակերտը: Ասիկայ իրեն հմտութեամբը՝ առջի թարգմանչին ունեցած անհարազատ ոճերն ու խորթութիւնները՝ մեր ազգին գիւրալուր և յարմարական ոճի մը վերածեց շատ աշխատութեամբ » :

Այս յիշատակարանը կը դանուծի այն դործոց մեկնութեան մէջ՝ որ ընդհանուր անուամբ Խմբագիր կը կոչուի, յԱսկերերանէ և Նփրեմէ քաղուած ըլլալուն համար. և այս անուամբ ալ տարագրուած է՝ ի Վենետիկ յամի 1839:

* * *

Սակայն ոմանք կը կարծեն թէ այս խմբագիր մեկնութիւնը կրտսեր է ժամանակաւ քան զՎկայասէրն, որովհետեւ Շնորհալուոյն ու Լամբրոնացւոյն խօսքերէն ալ զանազան հատուածներ մէջ բերուած կը տեսնուին, և յընծայականին կը յիշատակուի Տէր Յովհաննէս արքայեղբայրն՝ Հեթմոյ Ա, և թէ անոր հրամանաւ ձեռք զարնուած ըլլայ այս երկասիրութեան: Ուստի հաւանական կ'երևնայ թէ ասոր ընդարձակ մեկնութիւնն էր զոր թարգմանել տուաւ Վկայասէր, և վրան ժամանակ անցնելէն ետքը՝ ուրիշ մընոյնը համառօտեց՝ սրբոյն Նփրեմի և ուրիշ վարդապետաց խօսքերէն ալ այլ և այլ հատուածներ աւելցրնելով:

Այս կարծիքը կ'արդարացընեն նորագիւտ յիշատակարանի մը խօսքերն՝ որ մեր յիշած երկասիրութիւնը Գեորգայ Լամբրունեցւոյ կու տայ, որուն վրայ ետքն ալ առիթ պիտի ունենանք խօսելու. « Արդ՝ ի թուականին արեթական տումարին՝ կ'ըսէ, յեւթն հարիւր և ՚ի յիսուներեղև վախճան երջանիկ և հռչակաւոր մեծ բարունապետին և հռետոր գիտնականին Գեորգայ Լամբրունեցւոյ, յունվարի ԺԱ. յուսուր չորեքշաբաթի ...

» Եւ արդ սա ծնեալ ՚ի նահանգին Վիւլիկեցւոց, ՚ի դաւառի մայրաքաղաքին Տարսոնի, յանառիկ դըղեկին Լամբրուն կոչեցելոյ, որ ՚ի յունական բարբառոյն ՚ի հայ լեզու՝ կրակարան հրոյ. և այս յա.

ւէտ յիրաւի քանզի զհուր աստուածային սիրոյն յինքեան ջերմապէս բորբոքեալ. որով և սնեալ և վարժեալ 'ի հռչակաւոր սուրբ ուխտն Սկեւռայ կու չեցեալ, առ քեռոյն իւրում տեսան Գրեգորի գիտասպետի նմին ուխտի. որոյ և վարժապետ կարգեալ զի կրթեացէ զնա գրովք սրբովք 'ի մանկական հասակին. յորում և քան զյօգունս առաւելեալ գըտանէր. և յորժամ յարբունս հասանէր հասակի, ընթանայր նա և յելս արևու. որ և դարձեալ լինէր անախի բազում բարգաւաճեալ փառօք. և եկեալ դագարէր 'ի տեղի իւր. և բնաւ ոչ այլ իմիք փափաքէր՝ բայց վերժանութեան աստուածային տառից...

» Առնէր և դանձա յուլիս ասնից տէրունականաց և սրբոց Աստուծոյ. գրէր և կանոնս կարգաւորս և բանս իրատականս վասն խոստովանութեան առ 'ի յօգունս ազիտաց քահանայից: Առնէր համարս գըլխոց և ցանկք, և նախագրութիւնս աստուածաշնչից տառից: Գրէր և ճառս ներբողականս 'ի պատիւ սրբոց: Առնէր և հանաւորս մեկնորքիչն Գործոց առաքելոցն 'ի խնդրոյ արքայեղբորն տեսնի Յովնաննոռ: Գրէր և մարգարէին Եսայեայ լայն և ընդարձակ մեկնութիւն հրամանաւ արքային Հայոց Հեթմոյքազում բանս պիտանիս հաւաքէր 'ի դանձուց աստուածայնոց առ 'ի վարժումն մանկանց նորագունից » :

*
* *
*

Վկայասիրին կ'ընծայուին յիշատակարանաց ըստոյգ վկայութեամբը՝ Պրոկղի՝ սրբոյն Յովհաննու Ռսկեբերանին վրայ շարագրած ներբողին թարգմանութիւնը, Ռանչուայի կարգը, սրբոյն Նփրեմի՝ Յովհաննու Մկրտչին վկայութեանը և Հերովդիազայ կաքաւմանը վրայ գրած ճառը, ինչպէս իրենց խո-

րադիրներէն և յիշատակարաններէն կը հասկըցուի : Իրեն աշխատասիրութեամբը եղած են դարձեալ սրբոց այլ և այլ վկայաբանութիւններ, շատը թարգմանութեամբ 'ի յունէ և կամ յասորւոյն . մեր ձեռքն հասած կամ մեզի ծանօթ վկայաբանութեանց մէջ կը գտնենք 15 կամ անկէ աւելի յիշատակարանք Գրիգորի Վկայասիրի, և կ'իմանանք անոնցմէ թէ զանազան վանքերու և քաղաքաց մէջ երկասիրուած են 'ի նմանէ : Բայց իր աշակերտ ու աշխատակցին Կիրակոսի վկայութեամբ շատ աւելի եղած պիտի ըլլայ անոնց թիւը, և որ ցարդ մեզի անծանօթ մնացած են : Այս վկայաբանութիւններէն զատ թարգմաներ և հաւաքեր է Վկայասէր նաև տերունական կամ սրբոց ասնից պատշաճ ներբողներ ու ճառեր . թէպէտ և ոմանք այս վերջիններն փոքր Վկայասիրին կ'ընծայեն :

Վկայասիրին երկասիրութիւնն է նաև սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի վարուց պատմութիւնը, ինչպէս յիշատակարանին մէջ կը պատմէ ինքն Վկայասէր թէ Քրիստոսի 1104 թուականին (ՇԾԱ) Ալէքս Կոմնենոս կայսեր իշխանութեանը ժամանակ՝ այլ և այլ հալածանքներէ շատ նեղուելով՝ Սեաւ լեռը քաշուեր է, և հոն սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի վարքը թարգմաներ . « Ի ձեռն առն մի՛ որում անուներ թէոփիստէ՛ ազգաւ յոյն . և ապա ետու վերստին արծարծել զսա 'ի տարաբան և 'ի յօտարաւձայն բայից և բառից առաջին թարգմանութեանն՝ ըստ քերթողական իմաստից, միաշար տողելով 'ի ձեռն Մատթէոսի քահանայի, որ սնեալ և վարժեալ էր ընդ մերով ձեռամբ » :

* * *

Վկայասիրին վրայ խօսելու առե՛ննիս՝ տեսանք թէ՛ 'ի թարգմանութեան և թէ՛ 'ի դիր՝ մեծապէս ձեռնառու եղած է իրեն ԿԻՐԱԿՈՍ անուանով վարդապետ մը, որ՝ ինչպէս վերը յիշատակեցինք, Վկայասիրին փոխանորդ Գէորդ վարդապետին աշակերան էր, և հայերէն լեզուի հմուտ ու տեղեակ. անոր համար Վկայասէրն ալ ուրիշներուն թարգմանած երկասիրութիւնքը՝ ասոր դարձեալ աչքէ անցընել կու տար: Նոյն աշխատասիրութիւնն ըրաւ Աիրակոս նաև Ոսկեբերանի՝ Յովհաննու աւետարանչին մեկնութեանը վրայ: Վասն զի սա ինքն Աիրակոս վարդապետ՝ Ոսկեբերան հայրապետին այս սքանչելի գրուածը տեսնելով՝ Վկայասիրէն ինդրեց որ թարգմանել տայ 'ի հայ: Վկայասէրն ալ հարազատ յու նախան սկզբնագիրը քովը չունենալով՝ ասորի լեզուով եղած թարգմանութիւնը դատաւ, և նոյն լեզուին տեղեակ Անդրէաս անուանով քահանայի մը որ հայկական լեզուի ալ բաւական հմտութիւն ունէր՝ յանձնեց որ նոյն գիրքը թարգմանէ: Բայց Աիրակոս տեսնելով թէ յասորի բարբառոյ մեր լեզուին դարձընելը դժուարին, ու « շաղփաղփ և այլատարազ » կ'ըլլայ, ինչպէս ինքը կ'ըսէ յառաջաբանին մէջ, Վկայասիրին ազաչեց որ նորէն թարգմանել տայ զայն 'ի յունէ: Անիկայ ալ Աիրակոսի թախանձանաց իրաւացի ըլլալը տեսնելով՝ ընդհատել աուաւ Անդրէի ձեռքով սկսուած թարգմանութիւնը, և նոյն Աիրակոսը զսկեց 'ի Միջագետս թէոփիստէ յոյն հռետարին, որ նոյնպէս տեղեակ էր հայ լեզուի, և աւաւ վարձք շնորհելով իրեն՝ թարգմանել կու տար նոյն գիրքը: Բայց որովհետև նոյն միջոցներուն պատահեցաւ Վկայասիրին երջանիկ փոխումը, Աիրակոս

կոս այն օգտակար աշխատասիրութիւնը խափանել չտուաւ. այլ նոյնպէս շատ ծախքով շարունակել տուաւ ու աւարտել նոյն ճառերը, որոնց ամբողջ թիւը յիսուն և հինգ է. որովհետև անոնց մէջ երեսուն և իրեք ճառը շատ աշխատութեամբ գտած էր՝ թարգմանեալ 'ի նախնեաց, ուստի մնացածները նորէն թարգմանել տուաւ, և անոնց մէջ առջի տասուիրեք ճառերը թարգմանուած են յասորի լեզուէ, իսկ մնացած քսանը 'ի յունէ: Յիշատակարանին մէջ կը զբուցէ Աիրակոս թէ « բովանդակ գիրքն էր լեալ թարգմանած 'ի հայո. և 'ի ծուլութենէ և յանփոյթ առնելոյ այլքն կորուսեալ եղծեալ էին յօրինակս հինս ուր և կայր. և այս զոր գտաք՝ յախմար և 'ի տգէտ խաւարած գրագրերոյ այլայլած և թիւրած էր բանքն և տառքն, և աւելի և պակաս՝ անօգուտ 'ի կարգալոյ և յիմանալոյ »:

Աիրակոսի նման վաստակակից և օգնական եղաւ Վկայասիրին նաև ՄԱՏԹԷՈՍ, որուն գլխաւոր երկասիրութիւնն եղաւ Յովհաննու Ոսկեբերանին վարուցը թարգմանութիւնը, ինչպէս յիշեցինք:

Նոյն ժամանակներն ծաղկած է նաև ԳԷՈՐԳ վարդապետ, որ քաղցրուսոյց վարդապետութիւն ունենալուն համար, ինչպէս կ'ըսէ Վարդան, Մեղրիկ կոչուեցաւ¹: Վաստուրական գաւառին Անալիւր կոչուած գեղը ծնած էր Գէորգ, և ետքը կրօնաւորելով՝ Դրազարկի սուրբ ուխտը նորոգեց: Յիսուն տարի կրօնաւորական կեանք վարելէն ետքը՝ եօթանասնամեայ վախճանեցաւ բարի համբաւով և սրբութեամբ, « և թաղեցաւ 'ի գաւառն Անաւարդոյ, 'ի մեծ յանապատն որ Դրազարկ կոչի », կ'ըսէ Մ.

¹ « Մեղրիկն ասացեալ էր՝ քաղցրախօս և ճարտարաբան » կ'աւանդէ յիշատակագիր մը:

Ուռհայեցի : Ուրիշ մ'ալ կ'աւանդէ թէ ոչ միայն 'ի Դրազարկ, այլ և « 'ի Խորին անապատն որ յաշխարհին Ալլիկեցւոց 'ի Սիս զոր նորոգեաց Թորոս իշխանն որդին Աստանդեայ », եկեղեցական բարեկարգութիւնք և նորոգութիւններ մուծած ըլլայ : Միւս կարևոր գործ մ'ալ ճաշոց գրոց կարգաւորութիւնն է : Վկայասիրին հաճութեամբ և հրամանաւ :

Անուանի եղաւ դարձեալ և ԹԻՈՒՈՐՈՍ վարդապետ՝ Չահան գաւառին Հոնի քաղաքին եկեղեցւոյն փակակալը, որ ալէլուքը՝ քաղցրաձայն եղանակաւ նուագելուն համար Աշխուսիկ կոչուեցաւ. և եաքը ինչուան կաթուղիկոսութեան աթոռն ալ գրաւեց : Վասն զի անշուշտ իրեն կը վերաբերին Ուռհայեցւոյն այս խօսքերը. « Նստուցանեն յաթու կաթուղիկոսութեան Հայոց զտէր Թէոգորոս, զգրան եպիսկոպոսն տեան Սարգսի Հայոց կաթուղիկոսի՝ զմեծ երաժիշտն ձայնաւորաց՝ որ մականունն ասի Աշխուսիկ » : Դարձեալ. « Յայսմ ամի (ՇԽԴ) մեռաւ մեծ երաժիշտն և սիւնն սրբոյ եկեղեցւոյ տէր Թորոս կաթուղիկոսն Հայոց, և թաղեցաւ 'ի Հոնին՝ մօտ 'ի տէր Սարգիս » : Ա'աւանդեն ոմանք թէ չորս աւետարանչաց մեկնութիւն մը շարադրած ըլլայ Աշխուսիկ :

Ժամանակակից է ասոնց նաև՝ ՍԻՍԻԱՆՈՍ կամ ՍԻՍԻԱՆՈՍ վարդապետ Սեբաստացի, որ իր հայրենեացը՝ իրենց վկայական մահուամբը և սքանչելեօք սարժանք եղող Քաւաստուն մանկանց վրայ ընաիր և դեղեցիկ ներբողեան մը շարադրած է : Յոմանց ՍԻՍԻԱՆՈՍ կոչուած է և ազգաւը « Ասորւոց վարդապետ և կրօնաւոր » : Չեւագրաց խորագիրն է. « Երանելոյն Սիսիանոսի վարդապետի խօսք ասացեալ յամենա-

ժողով տօնի սրբոց Քառասնիցն և 'ի խորհուրդ սրբոց քառասնորդացն աղուհացից » :

Աւելորդ չենք սեպեր յիշել նաև ՂՊՕՂՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ, որ Տարօնոյ Ղաղարու վանքը կը նստէր, և վերը յիշատակուած Թէոփիստէ յոյն կրօնաւորին գէմ գրուածք մը հրատարակեց լի հոգւով հակառակութեան : Եւ այն հոգին իրեն պարծանք սեպելով, Հոգւոյն սրբոյ տուրք կը սեպէր ըսելով համարձակութեամբ, թէ « Արպէս տուեալ է 'ի Հոգւոյն ումեմն այսպիսի և ումեմն այնպիսի շնորհք, և ինձ տուեալ է այսպիսի բանահուսուածիւն » : Եւ թէպէտ Մխիթար կաթողիկոսի ասէն գումարուած ժողովքի մը մէջ՝ ազգը միաբանութեամբ մերժեց Տարօնեցւոյն այս գրուածքը, բայց շատ ժամանակէ ետք ալ իրեն համախոհ տպագրիչ մը գտաւ 'ի Առասանդնու պուլիս յամի 1752 : — Ասկէ զատ և լաւագոյն գործ մ'ալ ունի Պօղոս, վերդոշժոռքիւն կարգաց եկեղեցոյ, այսինքն պատճառք Տօնից, Ժամակարգութեանց, Ընթերցուածոց, Ծիսից, և այլն. ուսկից կ'աւնուեն նոյն նիւթոց վրայ գրող յետագայ մեկնիչք :

Դ Ա Ր Ժ Բ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱԻԱԳ

Սարկաւազայ տոննն և դաստիարակոչքիւնը: —
Ուսուցնն 'ի Սանահիկն և 'ի Հաղբաւո: — Տունարի և ու-
րոգոչքիւնը կաւ Սարկաւազայի շրջան: — Գրաւոր-
եղիաւիրոչքիւննէրն: — Պատմոչքիւնն: — Քանի մը
հատուածք ինչոչան աս մեզ հասած: — Յաղագս Քա-
նանայոչքեան ձաւ: — Երրորդեան: — Աղօրագիրք:
— Ի Սարեակն: — Սուրբ գրոց վրայ աշխատոչքիւնը:
— Ճաւեր: — Մանր գրուածնէր: Իր աշակերտնէրն:
— Երեւիս Անճրեւիկ: — Կոչնդ Սարգիս, և այլք:

Երկուստաներորդ դարը՝ որ մեր հայկական
դարութեանց համար իրաւամբք գեղեցիկ Արծա-
րի դար կոչուած է, կ'ընծայէ մեզի նախ զՅովհան-
նէս Սարկաւազ վարդապետ, հայրենեօք Արցախու
Փառխոս գաւառէն, իր ուսումնական և բարոյա-
կան կրթութեանը խնամատար ծնողաց զաւակ-
ծնած իբրև 'ի կէս ԺԱ դարու և վախճանած յամի
1129:

Սարկաւազայ հայրը՝ որ քահանայական դասուն
կը վերաբերէր, և որդւոյն ասղագայ յաւաջագիմու-
թեանը վրայ մեծ փոյթ և յոյս ունէր, իրենց գի-

տուժեամբը և սրբասէր կարգերով համբաւուած Սանահնի և Հաղբատայ վանորէից մէջ աշակերտութեան կը դնէր. հոն կ'անցընէր Սարկաւագ իւր մանկուժեան առջի աարիները. ու կը տքնէր՝ ինչպէս ինքն ալ կը վկայէ, « զօր ամենայն և զգիշերն բովանդակ՝ առ իմաստս ցանգութեամբ, նաև սիրովն որ առ հանձար » : Աւրիշ տեղ մ'ալ. « Ի նախնեաց բարեպաշտից և յիմաստուն ծնողաց բուսեալ, որք սընուցին զիս օրինօք հոգւոյն կենաց՝ առնել քան ըստ բնութեան տաժիւք խնամս յառ մանկունս. որովք յառաջնունն հասակին դաստիարակեալ՝ յոյս տայի քաջութեան » :

Այդ փափաքին արժանաւոր հանձար ալ ունենալով, իւր ժամանակին ու հայերէն դպրութեանց գլխաւոր պարծանքներէն մէկն եղաւ Սարկաւագ. որով իրաւամբք իւր վրայ սքանչացողներէն մէկն կը կոչէ զինքը « Մեծիմաստ գիտութեամբ քան զյուր վըս և հանձարեղ յամենայնի և մտահարուստ ... յոյժ իմաստուն և աստուածային շնորհօք զարդարեալ » :

Իւր գլխաւոր արդիւնքներէն մէկն եղաւ՝ հայկական տոմարը նորոգելու համար ունեցած աշխատանքը. իրմէն առաջ Մովսէս Աղիվարդեցի և ուրիշներն ջանացեր էին այս բանիս. բայց իրենց ջանքն անկատար կամ անգործ մնացած էր : Սարկաւագ կրկին աշխատեցաւ. որովհետև ուրիշներուն ջրակած տոմարը շարժական ըլլալով՝ այլ և այլ շփութութեանց պատճառ կ'ըլլար. և ուզեց հաստատուն տոմարի մը կարգաւորութիւն ընել, և այս է Սարկաւագապիտ կոչուածը, որ չկրցաւ ազգին մէջ հաստատութիւն դանել :

Աւամանց սիրովը վառուած՝ ուզեց իւր օրինակաւն ու ջանքով կիրթ ախորժակ, ուղիղ և ճշմարիտ գիտութիւն իստել Հայաստանի մէջ. և այս բանիս

Համար մասնաւոր խնամք ունէր մանկանց դաստիարակութեանը վրայ, խրատներով անոնց եռանդը վառելով, և իր զօրաւոր խօսքերովը հասկըցընելով թէ իմաստութեան գանձուն հաւասարապատիւ բան չկայ:

Հաղթասայ առաջնորդ ալ եղաւ Սարկաւազ, և այն մեծ վանքին ուսմանց յառաջագիմութեանը գլխաւոր արդիւնքն իրեն կրնայ սեպուիլ: Ներքին բարեկարգութեանն համար ալ շատ աշխատեցաւ անոյշ սրտովն ու լեզուովը և հայրագութ խանդազատանօքը:

Այս իւր բարեմասնութեանցն համար՝ պատուական էր ամենուն առջևը. ինչուան իշխանք և թագաւորք մեծարեցին անոր հանձարը, և սքանչացան սրբութեանը վրայ. և Նաւիթ Վրաց թագաւորին համար կ'աւանդէն թէ ամէն անգամ որ կը աեանէր զՍարկաւազ՝ նախատինք չէր համարեր արքունի թագով զարդարուած գլուխը խոնարհեցընել անոր առջին և օրհնութիւնը խնդրել: « Ի ՇՀԸ թուին, — կ'ըսէ Սամուէլ ժամանակագիր, — փոխեցաւ 'ի Քրիստոս մահուամբ սուրբ վարդապետն Սարկաւազ 'ի Հաղթաս »: Նոյն վանքին Ս. Ստուածածին եկեղեցւոյ զանգակատան ասկ թաղուած է Սարկաւազ, և մարմինը ամփոփող քարին վրայ դրուած հետեւեալ արձանագիրը. Սրճանս այս սեւեական Ե Սոփեառոսի Սարկաւազին:

*
* *

Սարկաւազայ երկասիրոչքիւնքը. — Սարկաւազ վարդապետին անունը կրող երկասիրութիւնքն որչափ ալ ըստ ինքեան գեղեցիկ են, բայց իւր իմաստութեանը և անխոնջ փութոյն քանի մը երախայրիքն պիտի ըլլան անշուշտ. վասն զի հաւանական

կ'երևնայ թէ իւր գրուածներէն շատը կորսուած էն, և որոնց մէջ գլխաւոր է

Պատմութիւնը՝ զոր կը յիշատակեն Կիրակոս, Վարդան, Մխիթար Այրիվանեցի, և քանի մը ընտիր հատուածներն իւր ժամանակագրութեանը մէջ կը բերէ Սամուէլ Անեցի իր աշակերտը: Կ'երևնայ թէ այս պատմութեան գիրքը երկու մասն բաժնուած էր. մէյմը ընդհանուր Սկիւթական ազգաց ծագման և արշաւանաց վրայ, որ ժԱ դարէն սկսան գալ ՚ի Հայաստան. Սէլճուգեանց ու Տուղրիլեանց, և Ալփասլանայ ու իր նախորդացը վրայ. մէյմըն ալ Ալփասլանայ որդւոյն Մէլիքշահի գործքերը, որուն մահուամբը դադրեցուցած կ'երևնայ Սարկաւագ իւր պատմութիւնը:

Այս կարծեաց ստուգութեանը կ'երաշխաւորեն՝ իրմէ ժամանակաւ քիչ կրտսեր՝ ու իրեն պատմութեան գիրքը կարգացող հետեւեալ պատմագիրներն: Կիրակոս կ'ըսէ. « Մինչև ցՄէլիք շահ սուլթանն՝ գըրեալ էր զպատճառ անբեւոյ նոցա մեծիմաստ վարդապետն որ Սարկաւագ կոչուր »: Սամուէլ. « Իսկ յետ նոցա (Ամիրմուսնեացն) Սկիւթացւոցն առնուլ զբռնակալութիւնն, այսպիսի պատճառաւ ընթերցաք, գրեալ վարդապետին մեծի՝ որ Սարկաւագ վերակոչի անուանեալ. զի ասէ թէ Պարսից և Մարաց զմիմեամբք ելանելով՝ տուրեւառիկ փոփոխութեամբ մինչև ցաւուրս մեր: Զայսոսիկ նշանակաւ գրոյ եցոյց մեզ իմաստասերն մինչև ցՄէլիք շահն, զոր յիւրում տեղւոջն գրեցից սորին ձեռնատուութեամբ: Իսկ զհօրն նորա ժամանակ՝ զարիւնախան ձին Ալփասլանայ, և զնորին հօրն և զհաւուց, զոր Տուղլու (Տուղրիլ) Բէկ և Մահմուտ, և Սարչուկ (Սէլճուգ) անուանք են նոցա: Տեսաք երբեմն գրեալ սորին ձեռօք ստոյգ գտակաւ. եթէ հանդիպիմք մատենին՝ և մեք շարագրեսցուք, և թէ ոչ՝ Լքցուք » և

այլն: Սամուէլ՝ Մէլիք շահի թագաւորութեանը վրայ խօսելու ժամանակ՝ ասկէ վկայութիւն կը բերէ՝ ըսելով. « Ձի ասէ Իմաստասէրն աստուածային, թէ իբրև առնոյր զփառս իշխանութեանն » , և այլն: Իարձեալ յիշատակելով խաչակիր արեւմտեայց գալուստը, և Ալէքս կայսեր անոնց ըրած նենգութիւնը, կ'ըսէ. « Եւ այս բանք գրեալ էր վարգապետին Սարկաւագի » :

Այս ընտիր ու փափաքելի երկասիրութենէն մինչև առ մեզ հասած երկու հասուած մէջ բերե՛նք, սրահեալ առ Անեցւոյն. որով՝ ինչպէս իրուամբ կ'անգրագարձընէ զանոնք առաջին անգամ հրատարակող բանասէրն, ամբողջ գրքին վսեմութիւնն ու ազնուութիւննը կրնանք ճանչնալ. և թէ ինչպէս այն պատմութիւնն մեր գրականութեան ընտիր գըրուածքներէն մին էր, և իրեն ցեղին մէջ թերեւս ամենէն ընտիրը.

« Իբրև առնոյր զփառս իշխանութեանն՝ բարեբաղդն Մէլէք շահ, զկնի հօրն մահուանն՝ Ալփաալանն կոչեցելոյն, մեծասէս կարգօք յօրինէր զթագաւորութիւնն. ըստ անուանն եղեալ արգարև արքայ արքայից: Աչ հեռուեալ հօրն բարուց և կամաց, այլ և յաւէտ մանաւանդ զընդգէմն ախորժեալ, մինչ զի և մտահաճ եղեալ՝ զնորայն բասրէր զկմացմունս, իբրև եղեալ հակառակ խաղաղութեան և կենաց մարդկան, արեամբ և զրկմամբ խանդացեալ: Իսկ ինքն իմաստաբար քաղաքավարութեան կարգօք սլասրաստէր զամենայն: Արգ խոհեմն այն և արի քան զյուլուս՝ ի թագաւորաց և քան զամենեանն որ առ մեօք, ոչ այնքան տանէր հոգ՝ որքան արգարութեամբ առ ամենեւին վարիլ. զի մի ոք լիցի որսում ի զրկելոց, և հպարտ ի գուողաց: Էր և ուղտաբարոյ և մեծախորհուրդ. այլ և տեսիլ մարմնոյն արժանի թագաւորութեանն. ընդ որում հե-

ղուծիւն 'ի քաղցրութիւն բարուցն լծակցեալ՝ առնէր սիրելի ամենեցուն. զոր միայն կոչեցից թագաւոր և փարթամ: Սա 'ի դոյղն ժամանակի փոքր ինչ նուազ զբոլորս հնազանդէր տիեզերս. զոր այլք 'ի թագաւորաց 'ի բազում ժամանակս և կամ ոչ բընաւ. բայց ոչ այնքան պատերազմաւ և բռնութեամբ՝ որքան սիրով և քաղցրութեամբ: Ձի եթէ սակաւ ինչ ժամանակաւ այնքան զօրեաց՝ կարծեմ թէ և ոչ Եւրոպէ կարէր ոչ տալ մուտս արքայութեան նորա, եթէ յոչովեալ էին՝ կենաց նորա ժամանակք: ...

» Ի ՇԽՍ, թուականին սպանաւ մեծ հաղարապետարն արքային Պարսից Մէլէք շահին, որում անուն էր Հասան. իսկ ըստ պատուոյ աստիճանին՝ Վզրուկ խօճայ: Եւ զկնի աւուրց քսանութից մեռանի և ինքն Մէլէք շահն. զորմէ համբաւէր յոմանց դեղաւոր 'ի կնօջէն լեալ. որ էր մեղ առ ամենեւեան և քաղցր բարուք յաւէտ առ ազգս քրիստոնէից: Եւ յետ մահուան նորա անպատմելի եղև խռովութիւն ամենայն ազգաց զամս չորս. զի եղբայր նորա Իրգուշն և որդի նորա Բէքիարուխն՝ զայսոսիկ զամս մարտիւ պատերազմաց զբարեյարմարութիւն զամենայն 'ի բաց կարեցին, վասն ոչ ընդ փոյթ միոյ 'ի նոցանէ տիրելոյ. հասմանց արեանց իբրև զուղխից լինէր, ոչ միայն զինակիր նահատակացն՝ այլ և առհասարակ ազանց և դաւառաց. և նեղութիւնք վշտաց սովու և դերութեան: Եւ այսպէս բարիքն 'ի բաց վճարեցան ընդ խզման կենաց թագաւորին. որոյ երկք և աշխատութիւնք թագաւորականք՝ ուրոյն, և շահն և օգուան՝ հասարակաց ամենեցուն, մեծամեծք և ընտրելիքն. մանաւանդ զխաղաղականսն առ սեմ՝ զկեանս և զանհակառակսն. զի սիրէր զազգս մեր այնքան՝ զի աղօթս հայցէր և օրհնութիւնս. յորմէ և անդ երբեմն չոգաւ հայրապետն: Ս'չ, թէ միայն էր աշակերտեալ քրիստոսական կրօնից և կարգաց »:

* * *

Յաղագս Քահանայոչքեան ձառ. — Ինքզինքնին Աստուծոյ սեղանոյն նուիրող քահանայից համար զգուշութեան և խրատական ճառ մը: Աստուածամերձ և ահաւոր սրբավայրին արժանաւոր և նիւթոյն վսեմութեան սլասկանաւոր լեզու մը կը բանեցընէ Սարկաւագ այս ճառիս մէջ. կը նկատէ զքահանայն իբրև սլաշտօնեայ Աստուծոյ և մարդկան, ու կը յիշեցընէ անոր այլ և այլ պարտքերը:

Եկրորդեան. — Աիրակոս՝ Սարկաւագայ վրայ խօսելով կ'աւանդէ թէ « գրեաց ճառս ներբողականս 'ի մեծազոր արքայն Հայոց Տրդատ, և 'ի սուրբ հայրապետն Ներսէս և 'ի սբանչելին Սահակ և Մեսրոպ »: Այս ճառերը մեր ձեռքը հասած չեն: Միայն 'ի պատիւ սրբոյ Լուսաւորչին ընտիր ներբողեան մը իր անունովը, զոր թերեւս ուզած ըլլայ ակնարկել Աիրակոս: Մեր մատենագրութեան մէջ քիչ հանդիպած ենք այսպիսի հաճոյական սճով ու կիրթ հանձարով յօրինուած ներբողենի մը: Ոմանք սրբոց Թարգմանչաց վրայ ընդհանրապէս գրուած ներբողական ճառի մը հեղինակ ուզած են համարել զՍարկաւագ, և որ ձեռագրաց մէջ սովորաբար կը կրէ « Պատմութիւն վասն սրբոյն Սահակայ հայրապետին և Մեսրոպայ վարդապետին » խորագիրը: Բայց այդ ճառը իւր հմուտ և ընտիր սճով ալ՝ Սարկաւագայ հարազատ երկն ըլլալուն իրաւացի տարակոյս կը վերցընէ առ բանասէրս:

Արորամատոյց. — Առ Աստուած գիմելու անձկանօք վառուած, ու աշխարհի ու մարմնոյ բազմագիմի յուզմանց, վարանմանց, լքման, վտանգաց տաղնապալի վայրկեաններուն երկնաւոր սփոփանաց և քաջալերութեան փափաքող մտքեր՝ ասկէ աւելի

արտաշարժ աղօթից գիրք մը գժուարաւ կրնան գտնել: Սարկաւազ որ Հաղթատայ մենաւոր առանձնութեան մէջ աշխարհքէս հեռացած, ու արդէն առ սեամս երկնից կը գեգերէր հոգւոյն ու անձկանօք, այնպիսի փափաքելի մերձաւորութեան զմայլման թելագրութեամբ գրած է այս աղօթքները: Ա. մէն հասակի, վիճակի և կենաց գիրքի մէջ գտնուողք՝ իրենց սրտին, վիճակին և զգացմանցը համեմատ աղօթքներ կը գտնեն այս սքանչելի մատենկան մէջ¹:

Ասոնցմէ զատ ուրիշ քանի մը ընտիր համառօտ գրուածներ ալ ունի Սարկաւազ, որոց ամբողջը մեր ձեռքը հասած չէ. և են Վասն վարասնց պարտոշոյ և պատկերաց ընդունելոշքեան. — Վասն շարժման երկրի. — Մեկնոշքիւն տունարի և յաղագս անկիւնաշոր քոշոյ. — Բան իբրատոշ առ ոշտունաւերս. — Տունար ժամանակաց և քոշակակաց. — Բան վասն հիկնգ հարիշքից. — Ի պատիւ սրբոց Աւոնդեանց երգուած Պայծառացիք գեղեցիկ և ընտիր շարականը: Ի արձեալ՝ Սարեակ թռչնոյն վրայ բանաստեղծական, ընտիր և գեղեցիկ քերթութիւն մը²: Մեր ազգային դպրութեան մէջ՝ այս իր տեսակին անհամեմատ աշխոյժ, եռանդուն և սիրելի արտագրութիւնը՝ այս խորագիրը կը կրէ. « Յովհաննէնոշ Սարկաւագի ինստատարի և վարդապետի ասացեալ քան ինստոշքեան առ ճագն՝ որ զաղօրակոցաշ նորս ձոշոշոյր քաղցրաճայն՝ որ կոչի Սարիկ »: Ասոնցմէ զատ կը յիշուին Սարկաւագայ անուամբ Հոգւոյն սրբոյ վերայ գրուած ճառ մը. — Առկասու Աւետարանին մեկնութիւն՝ զոր կը յիշէ իր աշակերան Կուկ Սարգիս, և Տաղ մը՝ ի Յարութիւն Քրիստոսի:

¹ Քահանայութեան ճառը, ինչպէս նաև ներբողական գովեստք ՚ի Ս. Լուսաւորիչն և ՚ի Թարգմանիչս, և Աղօթածափոյցն հրատարակեալ են ՚ի Վենետիկ, ՚ի շարս Հայկական Սոփեբոյ ՚ի 1855:

² Հրատարակուած ՚ի Բաղմավիպի, Հատ. Ե. 221:

Կիրակոս Սարկաւազայ համար՝ կ'աւանդէ թէ « գրեաց և օրինակս ստոյգ գրոց » . և կ'ուզէ անշուշտ ակնարկել նոյն վարդապետին Հաղբասայ վանուցը մէջ գտած հին սաղմոսագրոց օրինակ մը՝ Թարգմանչաց ժամանակ և անոնց մէկունն ձեռքովը գրուած : Արովհետև ատեն անցնելէն ետքը՝ անոնց թարգմանածէն զատ ուրիշ նոր կամ աւելի հնագոյն քան զընկալեալն յազգին՝ թարգմանութիւն մըն ալ երևցեր էր ազգին մէջ, անկատար և աղաւաղ, որով շփոթութիւն կար, և բուն ստոյգ և հարազատ օրինակը գտնելու համար աշխատանք կը քաշէին : Սարկաւազ գտաւ բուն և իսկական թարգմանութիւնն և ազգին մէջ հրատարակեց¹ :

Աստուածաբանական գրուածներ ալ ունի Սարկաւազ, մանաւանդ այն խնդրոց վրայ որ Յունաց և

1 « Ապա ճանապարհ արարեալ (Յովհաննէո Գառնեցին է որ կը պատմէ), գնացի 'ի մայրաքաղաք մենաստանն 'ի Հաղբաս և գտի Թարգմանչացն գրած սաղմոս. զոր առեալ սուրբ վարդապետին՝ Սարկաւազ կոչեցեալ, այն որ զտոմարն երևեցոյց զհին Նային, և նա սերմանեաց զայս ուղիղ և զուղղորդ սաղմոս, որ ոմանց այլ և այլ երևի 'ի սա » :

Սողոմո գրոց յիշատակարանի մը մէջ ալ կը կարդանք . « ... Սա է գաղափարն գերունակ սուրբ վարդապետին և մեծ սոփեստոսին սուրբ ուխտին Հաղբասայ՝ Սարկաւազին ... Եւ սա վշտացեալ էր 'ի բազում ժամանակս վասն այլայլման Սաղմոսիս . և ոչ գիտէր զելս իրացն թէ ուստ ուստեք ճշգրտեսցէ . և ապա մտեալ 'ի յարկեղս գրեանցն որ 'ի Հաղբաս՝ զամենայն որոնեաց . և ապա հուսկ քան զամենայն գրեանս 'ի ներքոյ՝ եգիտ թարգմանչագիր Սաղմոսարան ջինջ և նուազ գրով, և առեալ զայն խնդութեամբ՝ համբուրեաց և եդ 'ի վերայ աչաց իւրոց . և ապա արկեալ ձեռն 'ի գործ՝ բացայայտեաց անտի զճանճկեալ գանձն և զխցեալ աղբիւրն . և ցրուեաց ընդ ամենայն սահմանս Հայաստանեայց զայս օրինակ : Եւ այդ նշմար սեակի որ ծրիյառաջիկայդ, յայնմ օրինակէ է » : Ուրիշ յիշատակագիր մ'ալ կը մտաղթէ . « Իմաստութիւն Հօր Յիսուս և բան, սիրողին իմաստութեան վարդապետին Սարկաւազ կոչեցեալ՝ աշխատանաց յուղղութիւն տառիս, զարժանն հատո յանյաչաղ ձրիցդ » :

Հայոց մէջ վիճի նիւթ էին, իր կարուկ և զօրաւոր ոճովն, բայց կ'երևայ թէ ասոնց մէջ օտար ձեռք մը տած է:

Էջմիածնի Մատենադարանին ձեռագրաց տպագիր ցուցակին մէջ նշանակուած կը տեսնենք Սարկաւազայ անուամբ հետեւեալ մեզի դեռ անծանօթ երկասիրութիւնք. Ա. « Հարցումն վարդապետաց առ Սարկաւազ »: Բ. « Յաղագս չորից առաքինութեանց 'ի Սարկաւազ վարդապետէ »: Նոյն գրչագրին մէջ կ'երևնայ նաև Ընդդէմ երկարնակաց մահագրով՝ գրուածք մը Սարկաւազայ ընծայուած: Քառածալ երկաթագիր գրչագիր մ'է, կ'ըսէ հրատարակողն, և թերի 'ի վերջէ: Նոյն ցուցակին մէջ (թիւ 519) « Սարկաւազ վարդապետի բանք ընդդէմ այնոցիկ, որք վասն բաժակին մոլին »:

Սարկաւազայ աշակերտաց մէջ կը յիշատակուին ԵՐԵՄԻԱ՝ որ Անճրևիկ ալ կը կոչուէր, ՍՍՐՈՒԷԼ ԵՐԷԳ և ԱՆԱՆԻԱ, ԽԱԶՍՏՈՒՐ, ԳՐԻԳՈՐ և ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Ա՛նէցիք:

Ասոնցմէ զատ նաև ՍՍՐԳԻՍ վարդապետ ԿՈՒՆԴ ԿՈչուած, Արարատեան գաւառէն, զոր ժամանակակիցք « աշխատասէր և արի մշակ տեառն կը կոչեն. հմուտ և հանձարեղ իմաստիւք հոգւոյն »: Ղուկաս և Յովհաննէս աւետարանագրաց մեկնութիւնը շարագրած է Սարգիս՝ իւր ծերութեանը հասակին, կամ՝ Սարկաւազայ թուականին 63 տարւոյն մէջ: Ինքն հեղինակը մասնաւոր յիշատակարանով մը կ'աւանդէ թէ Եփրեմի, Կիւրղի Աղէքսանդրացւոյ, Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ և Իգնատիոսի և Յովհաննու Ոսկեբերանի և Գրիգորի աստուածարանի և Եպիփանու և Նարեկացւոյն և Սարկաւազայ և Անանիայի և Նանայի համանուն երկասիրութեանց՝ հեռուողութեամբը շարագրած է այս գիրքը, ընդհանրապէս ընտիր ոճով և լեզուով:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՄԱՆՈՒԿ

Ստեփանոսի գիտոչքիչնն և նաւրաւ: — Արժա-
նասպէս կր ընծարոչի 'ի Բարսղէ կարոչիկոսէ: — Ի-
րեն ընծայոչաւ գրոչաւծներն: — Աշակերտքր:

Ստեփանոս Մանուկ, որ տղայութեան հասակէն
խմատութեամբն և սրբութեամբ համբաւաւոր, աշ-
խարհէ ճրագարելով, Շուղը անասլասին Աարմիր
վանքն աւանձնացեր էր, իր գիտութեամբն ալ աւելի
մեծանուն հանգիսանալով, տեղւոյն ծերունի վար-
դապետացն հրամանաւ՝ բեմին վրայ կ'ելլէր ու սուրբ
հաւատոց ճշմարտութիւնը սքանչելի վարդապետու-
թեամբ կը քարոզէր ամենեցուն: Նոյն ատենի վար-
դապետներէն ոմանք լսելով թէ Ստեփանոս անանկ
տարագաւ հասակի մը մէջ քարոզութեան սկսեր է,
գժկամակեցան որ ութւտասնամեայ պատանի մը
այնպիսի մեծ պաշտաման ձեռք զարկեր է, թէպէտ
և յաջող հանձարով և գիտութեամբ: Երաւացի սե-
պեց անոնց դանդաղը Բարսեղ կաթողիկոս, և ու-
ղեց անձամբ լսել անոր քարոզութիւնը, որուն վրայ
այնչափ հասակաւոր հանձարներ զարմանալէն չէին
դադրեր, և երբ լսեց՝ ոչ միայն իրաւունք տուաւ այ-
լոց խօսքերուն, այլ անձամբ հանեց իր մատանին ու
ձեռքի դաւաղանը անոր տալով հրամայեց որ շա-
րունակէ այն պաշտօնը՝ զոր յօգուտ փրկութեան
հոգւոց այնչափ յաջողութեամբ սկսեր էր: Երկրորդ
օրն ալ կիրակի հանգիստելով՝ Գող Վասլին իշխանու-
թեան և հրամանացը տակ եղող դաւառներուն է.

սխիսկոսոս ձեռնադրեց զինքը, ու Կարմիր վանքին առաջնորդութիւնը անոր յանձնեց:

Երբոր Գրիգոր Վկայասէր մեռաւ, սա ինքն Ստեփանոս Մանուկ անոր արձանականը շարափրեց. և անոր սքանչելի սրբութեանը և անարատ վարուց արժանաւոր գովաբան երեցաւ: Ափսոս որ ոչ այս և ոչ իր ուրիշ երկասիրութեանց մէկը ձեռուրնիս հասած է. միայն պատմութիւնն և իր աշակերտներն իր վրայի համբաւը կ'արդարացընեն:

Այս աշակերտացը մէջ գլխաւոր են Գրիգոր Պահլաւունի և իր հարազատը Ներսէս Շնորհալի, և Սարգիս և Իգնատիոս վարդապետք:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՀԼԱԻՈՒՆԻ

Պահլաւ Գրիգոր՝ եղբայր Շնորհալոյն: — Կարոշիկոսական արոար նատէր: — Իր համբաւն և 'ի ժառանգականաց ընծայուած մեծարանք: — Հայկական գրականոչքեան ժաղկելոշն համար ոչնեցած քանք: — Երկասիրոչքիւնքն:

Բարսեղ կաթողիկոսին մահուրնէն ետքը՝ իրեն մասնաւոր հրամանաւը և կարգադրութեամբ՝ նոյն հայրապետական աթոռոյն վրայ նստուցին զԳրիգոր կամ զԳրիգորիս Պահլաւունի՝ որ Վկայասիրին քուորդի Ապերատ իշխանին որդին էր, և Ներսիսի Շնորհալոյ երէց եղբայրը: Ասիկայ իր աղայութեանը հասակէն նախ Վկայասիրին ու ետքը Ստեփանոսի աշակերտելով, թէ առաքինութեամբը և թէ իմաստութեամբ անանկ մեծ համբաւ ունեցաւ,

որ քսանամեայ հասակին հայրապետական աթոռը նստելու արժանի երեցաւ . և ինչպէս կը վկայէ Շնորհալին «Յոյժ հրաշափառագոյն՝ բանիւ և գործով քան զբաղումս յաթոռակալացն գտաւ նախնեաց, 'ի մաքրութիւն հոգւոյ ըստ հրոյ դուրով զուգամասնութեան, յիմաստս բանի և 'ի շարագրութիւնս դրոց ծայրագոյնս, և 'ի խորհուրդ հանձարոյ՝ ըստ տերունեան խրատու բարիօք խորագիտութեամբ » : Սամուէլ ժամանակագիրն ալ կը յաւելու . « Յաղագս աստուածային շնորհի ընկալէլոյ, և սրբական և մաքուր վարուցն սրատուեալ փառաւորութեամբ ոչ միայն 'ի մերոյ ազգէս, այլ և յօտարասեր թագաւորաց և իշխանաց և սրտախարգացն : Սա չոգաւ 'ի քաղաքն սուրբ յԵրուսաղէմ . . . և անդ ծանուցեալ և իմացեալ զառատահոս ծաւալումն աստուածային շնորհին 'ի վերայ հայրապետին ազգին Հռովմայեցւոց, իշխողք աշխարհացն որ Փռանդք կոչին, և ընդ վայելչազգեաց և սրաշաճագեղ տեսիլ մարմնոյն՝ ծանեան և զհոգւոյն գեղեցկութիւն, և 'ի բանս հաւատոյ զճշմարտութիւն ամենևին, զոր պայծառ և կանոնական կարգաւ և քանոնով վարդապետական ճոխութեամբ բարբառէր . ուրախացան հաճելութեամբ, և առաւել սէր հաստատեցին ընդ հայրապետին և ընդ ազգս մեր » :

*
* *
*

Մեծ ջանքով ետևէ եղաւ Գրիգոր հայկական գրականութեան ծաղկեղուն, և Վկայասիրին օրինակին հետևելով՝ իր ժամանակին անուանի վարդապետացը այլ և այլ երկասիրութիւն յանձնեց : Սամուէլ Երէց՝ իր հրամանաւը՝ Քրոնիկոնը կամ ժամանակագրութիւնը շարագրեց . Իգնատիոս վարդապետ՝ Ղուկասու աւետարանչին մեկնութիւնը, Շնորհալին՝ իր

այլ և այլ գրուածները, և հաւանական կարծեօք նաև Սարգիս վարդապետ՝ կաթողիկէայց թղթերուն մեկնութիւնը:

Ինքը Գրիգորիս ալ՝ հայրապետական զբաղմունքներէ զատ գրաւորական երկասիրութեանց ալ պարապելու ատեն կը գտնէր: Իրենն է Աւետեաց շարականը խորհուրդն անձառ, և Ծաղկազարդի երկրորդման օրը երգուածը Մեծահրաշ այս խորհուրդ. Չորսնկեաց գեղեցիկ տաղն Ո՛վ զարմանալի խորհուրդդ առա՛խ պատիւ Լուսաւորչի ալ ընտիր մեղեդի մը ի յերարևոռ արև: Ակայասիրին նման՝ սրբոց վկայաբանութիւններն ալ կարգի վրայ առնելու աշխատեցաւ. և սահմանեց որ ամէն մէկուն տօնին նախընթաց օրը՝ անոնց վարքը կարգացուին. անոր համար ալ է որ սմանք զինքը փոքր վկայարար կոչեցին, սմանք ալ այս երկուքին գրուածները իրարու հետ շփոթելով՝ մէկին երկասիրածը մէկալին ընծայեցին: Աիրակոսասոր համար կ'աւանդէ՝ ինչ որ այլք Ակայասիրին համար զուրցած են. « Սկսաւ թարգմանութիւն առնել աստուածային գրոց. և բազում գիրս ետ թարգմանել ՚ի հայ լեզու՝ զորս ինքեամբ և զորս այլոց ձեռամբ »:

Իրենն է նաև բանաստեղծական բաւական ընտիր գրութիւն մը վասն Երուսաղեմի և հարոշածոց քրիստոնէից կոչուած¹:

¹ Տիւրքիէ հրատարակեց այս քերթուածը ՚ի Recueil des Historiens des Croisades, (Documents Arméniens), բնագիրն ու գաղղիական թարգմանութիւնը:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Շնորհալի և իր նախնական դատախարակոչ-
 քիչնն: — Քահանայանալը: — Ոչունըն և կրթոչ-
 քիչնը: — Եպիսկոպոսական ատախանի կր բարձրա-
 նայ: — Իր եղբորը կր յաջորդէ յարոչ հայրապե-
 տոչքեան Հայոց: — Ընդհանրականն առ արեւնայն
 հայասեր ազիւն: — Խնդիր միոչքեան ընդ եկեղե-
 ցոյն Յոնաց. և այս առքիչ գրոչած բոչոչք: —
 Շնորհալոչն երկասիրոչքիչնը: — Թոչոչք առ զա-
 նագան: — Հրեչտակաց ներբոչոչ: — Բարձրացոչ-
 ցեաց մեկնոչքիչն: — Մեկնոչքիչն Մատրեի: —
 Մեկնոչքիչն կարոչդիկեայց: — Մանր երկասիրոչ-
 քիչննեղը: — Խրատ ժամերգոչքեան: — Շնորհալի
 քերբոչոչ: — Եղեւիոչ ոչոչ: — Յիւոչոչ ոչոչի: — Բան
 հաչաոչոչ: — Յաղագս երկնից և զարդոչց նոչոչ: —
 Մանր քերբոչոչածք: — Մատեւագիտական տեղեկոչ-
 քիչնը իր գրոչածոչ:

Այն ընտիր և սիրելի տոհմին՝ որ արդէն ընծայած
 էր Հայաստան եկեղեցւոյ և դպրութեանց զՄա-
 դիսարոս և զԱկայասէր և զԳրիգորիոս, սերունդ
 էր սուրբն Ներսէս Ալայեցի, իրաւամբ Շնորհալի կո-
 չուած իւր վարքով, խօսքով և գրչովը: Մագիստրո-
 սի դասեր Ազիրատ արդւոյն զաւակ էր Ներսէս, և
 կրտսեր եղբայր Գրիգորիս Պահլաւունի կաթուղի-
 կոսի. բայց թէ իր հարազատաց և թէ իր տոհմին
 մէջ անզուգական անձ մը կրնայ սեպուիլ Շնորհալին:

Երկոտասաներորդ դարուն սկիզբը ծնաւ Ներ-

սէս (1102), և աղայութեան հասակէն Գրիգորի Վկայասիրի արթուն և բարեպաշտ խնամոցը տակ մեծցած. ետքն ալ Սեաւ լերան վրայ եղած Վարմիր վանից առաջնորդ՝ Ստեփանոս Գիտնականին աշակերտեցաւ, իրեն ուսումնակից ունենալով իր երէց եղբայրը ու զԻգնատիոս և զՍարգիս:

Սրբութեամբն և իմաստութեամբ՝ իրեն հանձարոյն և կոչմանը արժանաւոր յառաջագիմութիւն ցուցնելով, իւր երէց եղբայրը Գրիգորիս երբ քրտանուերկու կամ քսանուերեք տարուան հասակին կաթուղիկոսական աթոռը բարձրանալու արժանացաւ, քահանայ ձեռնադրեց զՆերսէս, ութևասանամեայ սրտանեակ՝ բայց հոգւովն ու սրտիւ արդէն հասունացած և արժանաւոր այն դերագոյն և սուրբ պաշտաման՝ յոր 'ի հոգւոյն Աստուծոյ առաջնորդեալ՝ կը հրաւիրէր զինք Գրիգորիս: « Անմարմնաբար և աստուածայնապէս սպասաւորեալ մեղսաքաւիչ և կենարար սուրբ խորհրդոյն, օրինակ բարեաց տայ զանձն բազմոց, և նախանձելի լինէր ողջախոհ մոլողացն 'ի բարիս » հիանալով կը վկայէ իրեն վարուց գրիչ մը և ժամանակաւ մերձաւոր: Կամ բրոնացին ալ կ'ըսէ. « Զանձն 'ի Փրկչին խաչ հեղուսէ »:

Ուսմանց և կրթութեան տեղուանք սակաւաւորք կը թուին յայնժամ՝ ի Հայաստան, և որոց կարտաւորութիւնը և պէտքը զգացած է և Շնորհալի՝ որ տեն անցնելէն ետքն ալ հառաչանօք կը գրէր առ կայսրն Մանուէլ. « Ո՛ւր մեր վարժարանք՝ 'ի թագաւորական պատրաստեալ հրամանացն. և կամ յոյս փառաց և սարգեւաց՝ յառաջացելոցն յիմաստար մանաւանդ մանկաբարոյից՝ են առաւելագունի պատճառ փութոյ կրթութեան »: Վկայասանականին մէջ ալ կը խոստովանի թէ

« Զի հրահանգից վարժարանի
 Չեմ տակաւին ներկուռ բանի » . —
 « Յաթենականըն քաղաքի
 Զանձն իմաստիւք ոչ կըրթեցի .
 Ուր լըսարանըն Պղատովնի
 Եւ չափ ոտիւք Հոմերովնի . . .
 Ուր հոյլք ամէն հռետորի ,
 Ժողովարան ճարտասանի
 Ներհըմտութիւն քերականի » :

Որչափ ալ արտաքին յարաբերութիւնք սկսած էին յաճախել իրմէ առաջ և իր ատենը , ընդ բիւզանդական արքունեաց , և թերեւս աւելի սերտիւ քան 'ի հինգերորդ դարու , սակայն ոչ նոյնպէս և յունական գայրութիւնն և ուսում , որով կը բռնադատուէին 'ի յոյն գրոց թարգմանութեանց հարկին մէջ՝ այն ազդէն հայկական լեզուի հմտի մը օժանդակութեամբն օգտուիլ՝ մեծ ջանքով ու ծախքով , ու անոնց անարուեստ թարգմանութիւնն յղկել . որով հայ լեզուն գիրք մ'ալ աւելի կ'ունենար , բայց մատենագրական իսկական ճոխութենէ զուրկ մնալով :

Ազգին այսպիսի բռնասիրական գիրքին մէջ՝ Շնորհալուոյն ուսումն և գիտութիւնք՝ իր փափաքանաց համեմատ չբարձրացան . կամ աւելի ճիշդն ըսելով՝ անհաւասարի լի բարձրութիւն մը ունեցան հոգեխառն գիտութեանց մէջ քան արտաքնոյն , եկեղեցական քան քաղաքական . աստուածաշունչ գրոց և սուրբ Հարց վարդապետութիւն և մեկնութիւն . եկեղեցւոյ և սրբոց պատմութիւնք , երաժշտութիւն եկեղեցական , և վայելուչ շարագրութիւն արձակ կամ օտանաւոր բանիւ : « Գրէր և շարժագրութիւն գրոց , — կը վկայէ իր կենսագիրն . — հրաշատեսակ և վայելուչ 'ի դանազան կերպս , որպէն աստուածային մատամբք շարժահիւսեալ , և գիծք շնորհակիր և աստուածաներկ մատանցն , և բանք հոգեշարժք լե-

ղուին՝ արտաբերեալք՝ ի յողնահանճար մտացն, օտար և գեր ի վերոյ երևէին մարմնականաց գիտութեանց և իրաց: Քանզի ոչ ունէր ի մարդկանէ և ոչ ի ձեռն մարդոյ, այլ ի ձեռն Հօր և Արդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ. սրոյ մաքրեալ և յարդարեալ էր զհօգի և զմարմին և զմիտս » :

* * *

Այսպիսի վարք, եռանդն և գիտութիւն փութացուցին զԳրիգորիս, ու հայրասէտական աթոռը Հռոմկէլայ փոխադրելէն ետքը՝ եպիսկոպոս օժեց զՆերսէս:

Չսխալեցաւ Գրիգորիս իւր ընտրութեանը մէջ. վասն զի Ներսէս իւր վիճակին բարձրութեանը համեմատ՝ ամէն առաքինութիւն և կարևոր բարեմասնութիւն ցըցուց իւր վրայ. և ոչ միայն իւր համազգեացը, այլ նաև Յունաց և Հռովմայեցւոց, և ինչուան այլազգեաց առջև ակնածելի և համբաւաւոր եղաւ: Աւստի երբ Գրիգորիս տարիքն առնելով՝ հայրասէտական հոգոյ ծանրութենէն ուզեց հրաժարիլ, արժանաւոր յաջորդ ճանչցաւ և ներկայացուց զՇնորհալի: Ընդունայն տեղը ջանաց սա հրաժարիլ և թաքստեամբ փախչիլ այն սլատուէն՝ առոր կը կոչէին զինքը իւր սրբութիւնն և ժողովրդեան միաբան ձայնակցութիւնն. հարկ եղաւ որ հնազանդի անոնց, և երկնքէն եկած անձայն հրամանի մը: Այն ատեն Գրիգորիս հայրասէտական զգեստներն անոր հագցընելով, կաթուղիկոսական կրկին քօղը գլուխը դրաւ, ու գաւազանն ալ ձեռքը տալով՝ նըստոյց այն աթոռին վրայ, ուսկից ինքը կ'իջնէր, ու ամենէն առաջ ինքը ողջունեց զնա երկրպագութեամբ կաթուղիկոս ամենայն Հայոց: Իրեն հետևեցան հոն գանուող բազմաթիւ եպիսկոպոսուէք, վա-

նահարք, Երիցունք և ժողովուրդք: Այն բազմա-
թեան առջև՝ առաջին անգամ իբրև հայրապետ՝ բա-
ցաւ իր աստուածուսոյց բերանը սուրբն Ներսէս,
ու գեղեցիկ ասենախօսութեամբ ցըցուց հովուա-
կան պաշտաման ծանրութիւնը, ուսկից ինքն իրա-
ւամբ կը հրաժարէր, այնչափ հեռու աննեչով ինք-
զինքը այն սրբութենէն որ իրմէ կը պահանջուէր:
1165ին հանգիստեցաւ այս գէսւքը ու իրեք ամիս ետ-
քը վախճանեցաւ Կրիզորիս:

Եղբօրը մահուան գոյժը հրատարակեց Ներսէս
ամենայն Հայկազանց՝ Ընդհանրասկան թղթով մը, յի-
շատակելով Երջանիկ փոխումն առ Աստուած, և իւր
անոր աթուր և իշխանութիւնը ժառանգելը. « Ինքն
նաւու հաւատով, կ'ըսէ, ընդ ծով աշխարհիս՝ հող-
մով հոգւոյն ուղղակի նաւաստեալ ճշմարտու-
թեամբ և առաքինութեամբ՝ եհաս անմեաս յանբոյթ
և առանց ալեաց նաւահանգիսան » . և որովհետև,
կ'ըսէ, գտնուած գիրքիս մէջ հարկ՝ բայց անկարելի
է ինծի ըստ փափաքանացս ամէն մէկերնուդ հետ
խօսիլ, և իմացընել իմ բաղձանքս՝ ինչպէս որ կ'ա-
խորժիմ աննեչ զձեզ անխոտոր աստուածային ճա-
նապարհաց ուղղութեանը մէջ, ուստի եպիսկոսոս-
սաց Գովելի սովորութեանը համեմատ՝ ուղեցի խրա-
տել զամենքը: Այսպիսի աստուածահաճոյ և օգտա-
կար ձեռնարկի մը մէջ՝ գեղեցիկ օրինակ մ'ունէր
Ենորհալի՝ զսուրբն Սահակ Պարթեւ, զիմաստասէր
հայրապետն Յովհան և զայլս, որք իրմէ առաջ պայ-
ծառացուցած էին իրենց սրբութեամբն և իմաստու-
թեամբ զհայրապետական աթոռն Հայաստանի: Մա-
նաւանդ զի, — կ'ըսէ ցաւելով հայրենեաց գտնուած
վիճակին վրայ, — « Քաղաք թագաւորական և բազմա-
ժողով ոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անդանօր նըս-
տելով յաթոռ հայրապետութեան և վարդապե-
տութեան՝ ուսուցանէաք ժողովրդեան մերոյ զաս-

տուածային պատուիրանս, ըստ առաջին հայրապետացն և վարդապետացն. այլ եմք իբր զայժեամն յորսորդաց և 'ի շանց փախուցեալք՝ 'ի քարանձաւս յայս բնակելով» : Առաջ հաւատոյ դաւանութիւն մը կը գնէ, ու ետքը այլ և այլ վիճակներու պատշաճական՝ սքանչելի և հայրագութ խրատներ : Նախ խօսքը կրօնաւորաց կ'ուղղէ, զանոնք երկնից աստեղաց նմանցընելով. ետքը վանաց առաջնորդներու աչք կոչելով իրենց խնամոցը յանձնուած միաբան եղբայրութեանց մարմնոյն. ապա առ եպիսկոպոսուէնս, զորս մերթ գլուխ, մերթ տէր և անտես կոչելով՝ կը յորդորէ յանպակաս կատարումն իրենց պարտուցը. ետքը առ քահանայս, զորս Քրիստոսի ժողովրդեան ծնողքը կը համարի : Ապա կարգաւ զգուշութեան գեղեցիկ խրատներ ու պատուէրներ կ'աւանդէ առ իշխանս, առ զինուորս, առ քաղաքականս, առ երկրագործս և առ ժողովրդականս, և յետոյ առ կանայս : Վայելուչ և ընտիր հայկաբան լեզու մը գործածած է Շնորհալին այս գրուածքիս մէջ, և կարելի եղածին չափ պարզ ու գիւրիմանալի :

*
* *
*

Այն ժամանակները կարևոր խնդիր մը կը յուղուէր Բիւզանդիոնի արքունեացը և Հայոց մէջ, կրօնական միութիւն մը հաստատելու համար զանազան սարաձայնութեանց՝ ու երբեմն անհիմն կամ անտեղի պատճառներով իրարմէ հեռացած և օտարացած երկու եկեղեցեաց հետ : Այս խնդրոյն մէջ մտած է նաև Շնորհալին, ու բարենպաստակ վախճանին հասնելու համար այլ և այլ թղթեր ալ գրած, որոնք ամէնքը Պատմաք խնդրոյ միաքրակոչքեան կը կոչուին : Յունաց Ալեքս իշխանը՝ որ կիւ Մանուէլ կայսեր փեսայն էր, Շնորհալւոյն հետ տեսութիւն մը ընե-

լով 'ի Աիլիկիա, երկար խօսակցութիւնն եղաւ մէջերնին այս կարեւոր խնդրոյն վրայ. ու ետքը իշխանը աղաչեց որ բերնով խօսածները 'ի գիր անցընէ, և ասանկով սկսան թղթակցութիւնքն: Ի Շնորհալուոյն գրուած թղթերը՝ թէ 'ի դիմաց եղբօրը և թէ իր կողմէն ասոնք են.

1. Թուղթ առ մեծ իշխանն Ալեքս' փեսայ կայսեր, Հայոց ՌԺԴ (1165) թուականին գրուած, այսպիսի սկզբնաւորութեամբ. « Բանիւք դուզնալքեայ իմն խօսելով » . յորում նախ համառօտիւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հաւատոյ դաւանութիւնը կ'ընէ, ու ետքը Յունաց կողմանէ առարկուած այլ և այլ տարակոյտներուն պատասխանը կու տայ յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ և տօնից: Այս թուղթը ընդունելով Ալեքս, երբ իրեն իշխանութեան համար սահմանուած տանը լմընցաւ՝ 'ի Աստանդնուպօլիս գաւնալով՝ Մանուէլ կայսեր ներկայացոյց այն թուղթը. որ զարմացաւ, կ'ըսէ պատմիչը, աննկելով այն խօսքերուն մէջ սարունակուած իմաստից զօրութիւնը. անոր համար փութաց արձրկել սալառինն ներքինեաց մէկը, և թուղթ մը տուաւ անոր ձեռքը, ուղղեալ առ Գրիգորիս կաթողիկոս, որպէս զի հրաման և հաւանութիւն տայ իւր եղբօրը՝ երթալու 'ի Բիւզանդիոն առ ինքնակալն:

2. Թուղթ առ կայսրն Մանուէլ, պատասխանն առ Գրիգորիս կաթողիկոս գրուած թղթին, որ այն տան վախճանած էր: Շնորհալին ծանուցանելով իւր եղբօրը մահը, կ'իմացընէ թէ հայրապետական ըզբաղմանց յաճախութիւնը չեն ներեր իրեն թագաւորին փափաքը կատարել: Բայց կ'իմացընէ իւր կատարեալ հաճութիւնը առաջարկուած միաբանութեան համար, ու այս թղթին մէջ ալ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետութեանցը և աւանդութեանց վրայ խօսելով՝ կը լմընցընէ գիրը, յիշեցընելով թէ

Ընչպէս ջանացողաց հարիւրապատակ կը պաղաքերեն աւետարանական սերմանց արդասիք սէրն ու խաղաղութիւնն: Կայսրն ընդունելով այս թուղթը, և միշտ զարմանալով նամակագրին իմաստուն խօսքերուն վրայ, ինքն ալ ուրիշ գիր մը գրեց, ու Թէորիանէ ճարտար իմաստասիրին ձեռքը տուաւ, որ անձամբ երթայ առ հայրապետն և թուղթին պահասը բերնով լրացընէ:

3. Այն ատեն Ենորհալին ուրիշ երկրորդ թուղթ մը գրեց առ Մանուէլ կայսր, և որովհետեւ Յոյնք թէ կայսեր թղթովը և թէ Թէորիանեայ բերնով այլ և այլ տարակոյսներ հաներ էին Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանութեանն ու կարգաց համար, հարկ կ'ըլլար Ենորհալոյն այս նիւթերուն վրայ դարձեալ գրել, 'ի խնդրոյ նոյն Թէորիանեայ:

4. Իարձեալ առ կայսրն երրորդ համառօտ նամակ մը, յորում կը ցուցընէ Ենորհալին թէ Հայերը ինչ մտքով մի բնոչիւն կը գաւանին 'ի Քրիստոս, ըստ վարդապետութեան սրբոյն Ալեքղի:

5. Նոյն խնդրոյն վրայ դարձեալ թուղթ մը առ Միքայէլ պատրիարքն Յոււնաց, ընտիր ու գեղեցիկ շարագրութեամբ:

6. Եւ որովհետեւ այս միութեան խնդիրն ըստ արժանւոյն 'ի դործ դնելու համար՝ հարկ էր նաև ընդհանուր Հայաստանեայց հաճութիւնն ընդունիլ, այս պատճառաւ Ենորհալին թուղթ մը գրեց առ եպիսկոպոսունս և վարդապետս Հայոց, Աղուանից աշխարհէն մինչև 'ի Աեսարիա և յարեմատան կողմանս, որպէս զի եպիսկոպոսունք և վարդապետք և վանահարք միաբանելով՝ քննեն 'ի Յոււնաց առաջարկուած միութեան խնդիրը, և անանկ պատասխանեն: Բայց երանելին այն թղթոյն պատասխանը չընդունած, նոյն տարին փոխեցաւ առ Քրիստոս (1172) յամսեանն օգոստոսի: Զոր լսելով կայսրն՝ հառաչեց

ու ըսաւ. « Մեծ ու արթուն զգայարան մը վեր-
ցուեցաւ այսօր Աստուծոյ եկեղեցիէն. Հայաստա-
նեայք զրկուեցան իրենց կրկին Լուսաւորչէն »¹ :

* * *

Շնորհաշնոյն երկասիրոչքիչնքը. — Ոչ միայն իբրև
հայրապետ եկեղեցւոյ՝ մեծարգոյ և սիրելի է Շնոր-
հալւոյն անունը, այլ իբրև ընտիր մասենագիր մըն
ալ՝ դպրութեանց պատմութեանը մէջ նշանաւոր
տեղ գրաւած է: Իրեն արթուն և նախնեացը ար-
ժանաւոր է՝ երբոր պաշտամանը և հոգւոց փրկու-
թեան նախանձովը վառուած՝ թուղթեր կը շարա-
գրէ, և իւր վիճակին ամէն կողմերը կը տարածէ
փրկարար վարդապետութիւնն քաղցր և հաճոյա-
կան լեզուով. երբոր եկեղեցւոյ բեմերուն վրայէն
սուրբ աւետարանաց մեկնութիւնը կ'ընէ. և երբ
հայրապետական հոգերէն ու ՚ի մտածմանց ծանրա-
ցեալ մտքին՝ ախորժական պարասմունք մը հնարե-
լու համար՝ հոգւոր երգեր, քերթուածներ և ին-
չուն հանելուկներ կը շարագրէ:

Այս երկասիրութեանց վրայ խօսելու համար՝ եր-
կու դաս բաժնէնք զանոնք. ոմանք արձակ, և ոմանք
ալ քերթողական չափաւ:

Արձակ գրուածոց մէջ գլխաւորներէն կրնան սե-
պուիլ իւր զանազան թուղթերը. և որոնց մէջ առ
բնիհասկոչը հայաստեա ազիւն և առ Յոյնս գրուածին
վրայ խօսեցանք: Հիմայ մնացածներն համառօտիւ
յիշատակենք:

Գիր շրջաքերական ՚ի կողմանս արևելից ՚ի Կարս.

¹ Թէ Ընդհանրական և թէ Միաբանութեան թղթերն
չառ անգամ տպագրուած են, առաջինն նաև թարգմանեալ ՚ի
լատին լեզու և տպագրեալ ՚ի Վենետիկ ՚ի Ս. Ղազար յամին
1829, և ուրիշ գործքերով մէկտեղ՝ ՚ի 1833:

— Ծնորհալուոյն հայրապետութեանը ժամանակ՝ Կարս քաղաքին Արրահամ եպիսկոպոսը վախճանելով, քաղաքացւոց առաջարկութեամբ և բարի վերկայութեամբ անոր յաջորդ խնդրուեցաւ Խաչատուր անունով քահանայ մը: Ծնորհալին քննելով անոր վարքը, և իմանալով արժանաւորութիւնը, եպիսկոպոս ձեռնադրեց զինքը. ու իր վիճակը ղըրկելու ատենը՝ մասնաւոր շրջաբերական գիր մը տուաւ ձեռքը, օրհնութեան նամակ մը. որուն մէջ կ'իմացընէ նորընտիր այցելուին դալուստը, և իր հայրագութ սրտին և խոհական իմաստութեանը արժանաւոր խրատներ կու տայ քաղաքացւոց, թէ՛ անոր և թէ՛ իրարու հետ վարուելու համար:

Բան մխիթարոչքեան առ շտանգեալսն մարմնով.

— Ծնորհալուոյն հայրապետութեան օրերուն՝ գլխաւոր ժընդակ ուրկութեան ախտ մը երևցաւ բոլոր Եդեսիա քաղաքին մէջ. ու բնակչաց մէջ ճարակելով՝ առողջ մնացողները չէ թէ միայն լոկ նախապահեստ զգուշութեան համար սկսան հեռու կենալ անոնցմէ, հապա նաև այն հիւանդութիւնը աստուածային պատուհաս մը սեպելով՝ սկսան նախատել ու արհամարհել բռնուածները: Անոնք ալ ցաւագին ու վշտահար սրտով գանդատանաց նամակ մը գրեցին առ Ներսէս, իմացընելով իրենց խեղճ վիճակը: Ընդունեցաւ Ծնորհալին անոնց թուղթը, ու իրեն սրգեգորով սրտին բնական սիրովն ու գթով՝ այն խեղճութեան և թշուառութեան վրայ մինչև յարտասուս խանդաղատելով, սրտաշարժ գրչով ու լեզուով մխիթարութեան նամակ մը գրեց անոնց:

Յաղագս Արևորդեացն դարձի. — Սամոստիա քաղաքին Թորոս քորեպիսկոպոսը՝ իր քահանայակիցներովն և իշխանաց համախոհութեամբ թուղթ մը գրեց առ Ներսէս, ծանուցանելով թէ ինչպէս իրենց քաղաքին մէջ բնակող Արևորդիք՝ հեթանոսական

կրօնքէն հրաժարելով, կը փափաքին քրիստոնէական ճշմարտութեան հետևիլ. Ներսէս սրատասխանը գրեց, իմացընելով թէ այդ Արևորդիքը եկան մինչև առ ինքն ալ, և նոյն խնդիրքն ըրին: Այն առաջարկութեան վրայ՝ մեծ ուրախութիւն ունեցաւ Ներսէս. որովհետև Արևորդիք՝ ազգաւ հայ էին, ու իրենց մէջ սովորութիւն եղած էր իբրև Աստուծոյ սրաշտօն մատուցանել արևու և բարախ ծառոց. և թէպէտ սուրբ Լուսաւորիչը իւր քարոզութեանն ատեն շատ աշխատեցաւ զանոնք՝ ի հաւատս ածելու համար, բայց վախճանին չկրցաւ հասնիլ. որովհետև անոնք հաստատուն մնացին իրենց մոլորութեանը մէջ: Բայց կ'երևնայ թէ ատեն անցնելէն ետքը՝ մերձակայ քրիստոնեայ ժողովուրդներէն ալ այլ և այլ աւանդութիւններ առնելով, կուսպաշտ թիւրութեանց հետ՝ քանի մը քրիստոնէական պաշտամունք ալ խառն կը յարդէին: Ենորհալին այս թղթին մէջ ուրախութիւնը և սրաին գոհութիւնը յայտնելէն ետքը, զանոնք աշակերտելու և ընդունելու կերպը կը սորվեցընէ:

Առ Պողոս քահանայ հայկազն. — Եստ անգամ առ ռիթ ունեցանք յիշելու թէ ինչպէս Ենորհալույն և իւր նախորդին ժամանակ՝ թէ ՚ի Յունաց և թէ ՚ի Հայոց բանակցութիւնք կ'ըլլային, և հաւաստոց միաբանութեան փափաք մը ու ջանք կ'երևնար: Նոյն ատենները՝ Պողոս անուհով հայկազն քահանայ մը որ ՚ի Կոստանդնուպոլիս կը բնակէր, ու ազգութիւնը ուրանալով՝ հոռոմացած էր, կը բամբասէր մեր ազգը. և ձեռքէն եկած ամէն հնարքը կը բանեցընէր այն միաբանութեան խորհուրդը ընդունայնացընելու համար. և իր ջանից արդիւնքը կ'իմացընէր ՚ի Հայաստան եղող իւր մէկ համամիտ դործակցին՝ որ Սամուէլ կը կոչուէր: Իմացաւ Ներսէս անոր, այս ընթացքը, և յանդիմանողական գրով մը ուզեց զինքը յուղղութիւն բերել:

Այս ժպիրն ունն. — Այս վերնագրով երեք թուղթ ունի Շնորհալին առ ոմն ժպիրհ և յանդուգն, որ ինչպէս կ'երևնայ, սրբոյն միաբանասէր և աստուածահաճոյ ջանից հակառակելով, բաւական չէր սեպեր անոր դէմ 'ի ծածուկ մենքենայել, այլ իւր մըտածմունքն և թշնամանքը կը համարձակէր մինչև առ սուրբն հասցընել՝ յանդիմանողական և նախատալից գրերով: Հեզութեամբ՝ բայց այսպիսի լըբութիւն մը ջախջախելու ուժով և զօրութեամբ գրուած են Ներսիսի այս թուղթերը:

Այս Ստեփանոս ունն. — Ստեփանոս անուհով մեկը խնդրած էր 'ի Շնորհալւոյն որ Դաւիթ Անյաղթի Սահմանաց գրքին վերջին գլխոյն մեկնութիւնը իրեն շնորհէ. Ներսէս կատարեց անոր խնդիրքը, և համառօտ նամակաւ ձեռքը հասուց:

Այս Երջանիկի վարդապետն Գեորգ, երեք համառօտ թուղթեր:

Հրեշտակաց ներքող. — Եկեղեցւոյ գլխաւոր վարդապետ մը, Արիսպագացին, իր երկնասլաց և աստուածապարզ և հանճարը գործածէր էր 'ի գրուածակ այն երկնաւոր զօրութիւնքը՝ որ պաշտօնեայք են աստուածութեան, և պահապանք մարդկային ազգի: Նոյն նիւթին վրայ գրեց նաև Շնորհալին գեղեցիկ ներբողեան մը, Արիսպագացւոյն հետևելով, և շատ անգամ անոր խմաստները մէջ բերելով: Ասկէց է՝ Շնորհալւոյն միայն առ գրուածին մէջ երկցած յունարանութիւնն ու խրթնութիւնը: Ներբողէն զաս՝ ոտանաւոր գովեստ մըն ալ շարագրած է Շնորհալին, ու երկուքն ալ 'ի Հռոմկլայ երկասիրած, Հայոց ՈՒՄ թուականին, իւր եղբօրը Գրիգորիս կաթուղիկոսին խնդրանօքը:

Մեկնոչքիւշն Բարձրացոչեաց. — Դաւիթ Անյաղթին վրայ խօսելու ատեննիս յիշատակեցինք թէ սուրբ Թաչին վրայ ներբող մը շարագրած է, « Բարձ

րացուցէք զսէր Աստուած մեր » սկզբնաւորու-
թեամբ: Բայց որովհետեւ Իսթի ոճը իւր խրթնու-
թեամբը շատերուն անխմանալի եղած էր, ուստի
Հաղբասայ վանից առաջնորդ Վարդան վարդապետ
խնդրեց 'ի Շնորհալուոյն որ այն ճառին մեկնութիւնն
ընէ. և թէ ինչ առթով եղած է անոր գրութիւնը:
Շնորհալին ալ կատարեց խնդիրը:

Մեկնութիւն Մատրիի. — Մատթէոս աւետարա-
նագրին մեկնութեանն ալ ձեռք զարկած էր Շնոր-
հալին՝ իւր կենաց վերջի տարիները, և չկրցաւ գրել
խաւորել, կէս մը օրհասին վրայ հասնելովը, կէս մըն
ալ իւր հայրապետական հոգոցը պատճառաւ: Ընդ-
հանրապէս Ոսկերեցւոյնի հետեոյ եղած է սուրբն՝
իւր այս աշխատասիրութեանը մէջ. « այն ոսկի բե-
րանին բղխածն՝ իր արծաթափայլ բանիւ և գրչով
յերիւրած յարմարած է հասարակաց մտաց դիւ-
րահաս, և միջակ չափով. իբրև անարուեստ արուես-
տով մը, որ սքանչելի սարգութեան հետ՝ մտաց յա-
դուրդ կու տայ և սրտի հանգիստ: Այս գործս
Շնորհալոյ գլխաւոր գործոց մէկն է, և ալ աւելի
պիտի ըլլար, եթէ այնու ոճով շարունակուած մինչև
'ի վերջ աւետարանին՝ մեզի հասած ըլլար. սակայն
իր գրածն և մեկնածն մինչև յ'17 համար է գլխոյ
Մատթէոսի հասած և հոն դադրած է. և այսպէս
գտաւ հարիւր տարի վերջը՝ Վիրակոս պատմիչ. որ
« ոչ գիտեմ, կ'ըսէ, թէ վասն ինչ պատճառի խա-
փան եղև », շարունակութիւն մեկնութեանն. յիսուն
տարի ետքն ալ (յամին 1316) մեծ բանասէրն Յով-
հաննէս Երզնկայեցի շատ քննեց՝ բայց չկարցաւ
ստուգել թէ ինչո՞ւ անկատար մնացեր էր Շնորհա-
լոյն երկասիրութիւնն. և թէպէտ « ոմանք զմահն
ասացին խափանումն, և այլք զհոգ հայրապետա-
կան աթուոյն, և կէսք՝ թէ գրեաց և չէ 'ի միջի.
բայց սոքա ինձ ոչ եղեն հաւանելի » կ'ըսէ. և իր ա-

ուանձին կարծիքը չլիայաներ. բայց միայն կ'իմացընէ որ իրմէ առաջ ոմանք ձեռք զարկեր էին շարունակելու Շնորհալուոյ սկսածը. « սակայն ոչ էր կարգաւոր որպէս Սրբոյն »¹ : Յիշատակարանի մը մէջ ալ կը կարգանք. « ... Արդ թէպէտ ամենայն մեկնիչք՝ հարքն սուրբ և երանելիք, որպէս Ոսկիաբանն և Եփրեմ, և այլք բազումք եղեն մեկնիչք սրբոյ աւետարանիս, ոմն յերկար և ոմն կարճ. բայց ոչ լինէր սիտանի յաղագս ձանձրութեան ընթերցողաց : Զայս տեսեալ երանեալ հեղահոգի պատրիարքըն Հայոց տէր Ներսէս Ալայեցին, հարկեալ 'ի սըրբոյ վարդապետաց՝ սկիզբն արար հաւաքումն մեկնութեան սորա. և ոչ կարաց աւարտել. վասն զի հանգիսադիրն կոչեաց զնա 'ի հանգիսան անվախձան ... և էր այս մեծ աղէտ տարակուսանաց բանասիրաց անձանց » :

Մեկնոչքիւն Աստուծոյ ի կեանքս. — Նոյնպիսի ոճով և լեզուով, բայց աւելի համառօտութեամբ մեկնած է Շնորհալին նաև եօթն կաթողիկեայ թղթերը, հետևելով Ոսկերեքանի, Աիւրղի, Բարսղի, Կրիգորեանց և այլոց վարդապետաց : Գաղափարողաց մէկը ասանկ կը դրուատէ Շնորհալոյն այս գրուածքը. « Ոմն 'ի սրբազանից առաջնորդաց՝ հայրապետական արժանացեալ շնորհի, և վարդապետական վիճակեալ աշտիճանի՝ տէր Ներսէս, մականուամբ Ալայեցի, հմտասիրացն հետևելով պարուց, երկասիրաբար ընթերցմամբ աշխատեալ 'ի մատեանս հոգեկիր արանցն, աստուածազան դիտաւորաց առաքելոցն դասուց, մանրամասն խուլմամբ եղեալ առնթեր զլուծումն տեսութեան ասացելոցն, գեղեցկանկար բառիւք, համառօտ յարմարութեամբ. ըստ կարգի երջանկացն դասուց պուտակոսաց սրբոց :

¹ Շնորհալի և Պարագայեայ, 118 :

'ի հրահանգ կրթութեան եկեղեցւոյ պաշտաման »¹ :

Գրչագիր մը հեռուէալ խորագիրը կը գնէ այս գրուածքին. « Տեառն Ներսէսի Հայոց կաթուղիկոսի արարեալ Մեկնութիւն առաքելական բանին » . և 'ի վերջ գրոցն կը յաւելու. « Առաջին գլուխ ընդգէմնոցա՝ որք ասէն ոչ գոչ Աստուած : Երկրորդ ճառ՝ թէ մի է Աստուած . (Երրորդը չի կայ) : Զորրորդ գլուխ ընդգէմ կուսապաշտիցն : Գլուխ հինգերորդ ընդգէմ Մանեայ » :

* * *

Շնորհալոյն ըսելը երկասիրոչքիւնները . — Ասոնց մէջ առաջին կրնայ սեպուիլ իրաւամբ՝ իւր անսակին մէջ անհամեմատ « Հաւատով խոստովանիմ » հանրածանօթ գերազանց աղօթքը . քսանեչորս տուն՝ օրուան նոյնչափ ժամուց համար՝ ամէն հասակի ու պիտոյից յարմար աղօթք մը , և որ շատ անգամ հրատարակուած է նաև բաղմաղելու տպագրութեամբ :

Շնորհալոյն երկասիրածն է նաև սրբոյն Սարգսի վկայաբանութիւնը : Հողբասայ ու խաին առաջնորդ Գէորդ վարդապետը թուղթ մը գրեց առ Ներսէս , փափաքելով սրբոյն Սարգսի հարազատ վկայաբա-

¹ Ուրիշ յիշատակագիր մըն ալ կ'աւանդէ թէ Գրիգորիս կաթուղիկոսն , զոր « մեծ գիտնական և վսեմափայլ առաջնորդ » կը կոչէ , մասնաւոր նամակով ու թախանձանօք հրաւիրեց 'ի Հռոմկլայ՝ Տիրացու Ստեփանոս անունով ծերունի քահանայ մը , որուն իմաստութեան և փութոյն վրայ մեծ համարում կը ցուցնէր կաթուղիկոսը : Ծերունին իւր հոգևոր սիրոջը հրամանին չկարենալով դէմ կենալ , յանձն առաւ այն ճանապարհորդութիւնը , հետը տանելով նաև Յակոբ անունով ճարտար ընդօրինակողը . հոն տեսնելով Շնորհալոյն աշխատասիրութեամբ մեկնուած կաթուղիկեայ թղթերը , հրամայեց Յակովբայ որ անոնց գաղափարը առնէ : Եւ այդ օրինակը կը գտնուի Մխիթարեանց մատենագարանը 'ի Վենետիկ :

նութիւնն ունենալ, Ան ալ Միխայէլ անունով ասորի քահանայի մը յանձնեց, որպէս զի ասորական բնագրէն թարգմանէ 'ի հայ. բայց որովհետև թարգմանիչը՝ հայկական լեզուի հարկաւոր հմտութիւնը չունէր, անոր համար Շնորհալին՝ անոր անհարթ ու ճը մաքուր և ընտիր հայերէնի վերածեց, իւր եպիսկոպոսութեանը ժամանակ: Ար վկայէ և յիշատակարանն. « Թարգմանեցաւ ճառս յասորւոցն 'ի մերս 'ի ձեռն Միխայէլի ուրումն կրօնաւորի քահանայի ասորւոյ, և յարմարեցաւ ըստ կարի մերում լեզուի շարագրութեամբ 'ի Ներսիսէ եպիսկոպոսէ յեղբօրէ կաթողիկոսի Հայոց Գրիգորիսի, 'ի թուարերութեանս Հայոց Ո՛հ »:

Նոյն աշխատանքն ունեցաւ նաև Ոսկերերանի ներքողին վրայ, զոր խօսած էր 'ի պատիւ սրբոյ Լուսաւորչին. և զոր կ'ակնարկեն՝ Շնորհալւոյն ինքնագիր յիշատակարանին հետևեալ խօսքերը. « Ի թուականն իս ՇՂ թարգմանեցաւ ճառս 'ի յունականէն 'ի մերս, 'ի ձեռն Աբրահամու զլատաաիկոսի, 'ի հին և յեղծ օրինակաց. իսկ յարմարեցաւ ըստ բանից դպրութեան և բառից՝ յիմոյ նուաստութեան Ներսիսի, հրամանաւ անան իմոյ և հարազատի՝ Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսի »:

Խրատ ժամերգոյրեան. — Շնորհալւոյն ժամանակ եկեղեցական արարողութեանց մէջ այլ և այլ նորաձեւութիւններ ու թիւրութիւնք մտած էին, զորս հարկ էր ուղղել: Եւ որովհետև Մաքենոցաց ու Թեղենեաց վանքերուն մէջ աւելի հաւատարմութեամբ կը պահուէին այն արարողութիւնք, Շնորհալին հմտացաւ անոնց, ու ըստ այնմ իրենց առջի ձեւին վերածելով՝ մասնաւոր խրատ մըն ալ աւանդեց անոնց զգուշաւոր պահպանութեանն համար: Գրուածքիս խորագիրն է: « Կարգաւորութիւնք եկեղեցւոյ և արարողութիւնք ժամատեղաց, մինչև ցիններորդ

ժամն, տեառն Ներսիսի Հայոց կաթուղիկոսի, որ
 եաբերել 'ի մեծ ուխտէն Մաքենեաց. և զպակասն
 ելից և զսխալն ուղղեաց » :

* * *

Շնորհալի քերրոյ. — Աչ միայն արձակ, այլ նաև
 զանազան քերթողական երկասիրութիւններ թու-
 զուցած է մեզի Շնորհալին: Բանաստեղծութիւնը՝
 որ քիչ յարդ ու յաջողութիւն գաած է մեր հին
 դարութեանց պատմութեան մէջ, Ներսեսի գրչովը
 աւելի ծանօթացած ու հաստատուն կանոնի մը մէջ
 մանեղու բաղդն ունեցեր է. և թէպէտ աշխոյժն ու
 իանդը, որոնցմով քերթողական լեզուն սրտաշարժ
 ու ազդու կ'ըլլայ, նուազ է 'ի Շնորհալին քան թէ
 'ի Նարեկացին և 'ի Մագիսարոս, բայց լեզուի գե-
 ղեցկութիւնը, իմաստից փափկութիւնն և հաստա-
 տուն կանոն մը՝ աւելի կը տեսնուի իր գրուածոցը
 մէջ: Մեծ ու գլխաւոր թերութիւն մը՝ յանգի միա-
 կերպութիւնն է, զոր յԱրաբացուց սովբելով՝ սկը-
 սած էր գործածել նաև Մագիսարոս. բայց աւելի
 նմանաձայնութիւն և միակերպութիւն մը տուաւ
 անոր Շնորհալին, և անով թերևս քիչ մը տաղտկալի
 ըրաւ իւր ոճը: Սակայն և այնպէս պէտք է որ յար-
 գի սեպուին Ներսեսի այս գրուածները. վասն զի
 իրեն ժամանակը՝ բանաստեղծութեան դար չէր. ու
 երբ բոլոր աշխարհք զինուց և աշխարհակալու-
 թեանց զբաղած՝ արհամարհոտ մուացութեան մը
 գատապարտած էր զքնար, անոր ձայնը նուազ՝
 բայց ախորժական եղանակով Հայաստանի մէջ կը
 հնչեցընէր Շնորհալին. ու կը լսեցընէր աստուա-
 ծային պաշտամանց մէջ՝ իրեն սիրելի շարականնե-
 րովը, ու 'ի ժողովրդեան՝ շարագրած ընաիր վիպա-
 սանութիւններովն, ողբերովը, ու զանազան՝ սրտի

ու մտաց հեա խօսող՝ երգերով և տաղաչափու-
թեամբք. ինչուան Հռոմկլայի բերդին պահպանու-
թիւնն ընող ղինուորք, պատերազմի փողոց ահաւոր
ձայներէն լռելով, ու հայրենեաց ապահովութեանը
համար հսկելու ստիպուած գիշերային ժամերը՝ ա-
նոր շարագրած աստուածազգեցիկ երգերովը կ'ան-
ցընէին¹ :

Այս քերթողական երկասիրութեանց մէջ ամենէն
նշանաւորն է

Եղեսիոյ ողբը. — Եգեսիա՛ Միջագետաց շահաս-
տան քաղաքը, Աբգարու թագաւորութեանն ամո-
ռը, և Քրիստոսի անձեռագործ դաստառակին պատ-
ճառաւ նուիրական սրբավայրը, 1144 թուականին՝
Հագարացոց Չանգի ամիրային ղինուցը չկարենա-
լով դիմանալ, ստիպուեր էր իր անկախութեանն ու
հաւատոց թշնամին՝ իր պարսպացը մէջ ընդունիլ:
Ահաւոր և դժնդակ կոտորած ու աւերմունք մը՝ կա-
րապետ ու հեռեանք եղան այս յայթուութեանը.
բնակչաց շատը՝ անգութ և անյագ սուսերաց մատ-
նուեցան, եկեղեցիք կործանեցան, ու քաղաքը ա-
ւարեցաւ, ու արհաւրօք և արեամբ ծածկուեցաւ
այն՝ որ քերթողին գեղեցիկ ստորագրութեամբ ու
բարառնութեամբ՝

« Գետոց նըման վըտակ հոսեր,
Ըգբուրաստանս արբուցաներ.
Ծովն 'ի միջի իմ ծածանէր,
Քաղցրիկ օդովն ծիծաղէր...
Սաղարթարեր ծառովք ծաղկէր

1 « Արար նա երգս և ուսոյց իսկ այնոցիկ որք պահէին զբեր-
դըն (Հռոմկլայու). զի փոխանակ վայրապար ձայնից զայն ա-
սասցեն. որոյ սկիզբն է 'ի սաղմոսէն Գաւթի. Յիշեցի 'ի դի-
շերի զանուն քոյ տէր. և այսպէս խորհրդաբար ըստ կարգի,
Չարթիք փառք իմ. որ այժմ ասի յեկեղեցի՝ 'ի ժամ գիշե-
րային պաշտաման » . Կիրակոս պարթև:

Առատագոյն պըտղաւետեր .
Տերեւախիտ հեզիկ շարժեր ,
Հոտ անմահից յիւրմէ բուրեր .
Նարդոս քըրքում ինձ ընծիւղեր ,
Վարդ մանիշակ վերաբերեր .
Առաւօտուն ցօղն իջաներ ,
Ոսկէնքման ճաճանչ փայլեր » :

Այս սրտաճմլիկ լուրը հասաւ մինչև 'ի Հայաստան ,
և անոնց թշուառութեան աղէտք 'ի գութ և 'ի կա-
րեկցութիւն շարժեցին զամենքը . յորոց Ապիրատ իշ-
խանն՝ Շնորհալուոյ եղբօրորդին՝ փափաքելով այն
ցաւալից կործանման ու թշնամեաց անգթութեան
տխուր յիշատակը կենդանի պահել ապագայից
մտքին ու սրտին մէջ , խնդրեց 'ի Ներսիսէ որ իրեն
բանաստեղծական աշխոյժը բանեցընէ այս նիւթին
վրայ : Անոր խնդրանացն արգասիք է Նդեսիոյ ողբը ,
1053 տուն քերթուած :

Չորս տպաչրութիւն ունեցած է այս քերթուածս . մէկն 'ի
Մատրաս (1810), 'ի Փարիզ հանդերձ ծանօթութեամբք 'ի Սէն-
Մարթենէ 'ի 1828 . հետևեալ տարին ալ 'ի Թիֆլիզ . 'ի Կալ-
կաթա (1852) : Առաջին կէսն 1558 տող՝ Տիւլորիէ ընծայեց գաղ-
ղիական թարգմանութեամբ 'ի Recueil des Croisades երկասի-
րութեան մէջ :

* * *

Յիսուս որդի . — Հին և նոր կասկարանի համա-
ռօտ պատմութիւն մը կրնայ սեպուիլ այս ընտիր և
սրտաշարժ ոտանաւոր քերթողական երկասիրու-
թիւնը , երեք մասն բաժնուած , և ընդհանրապէս
ղղջական անգթի և մաղթանաց ձևով և լեզուով
շարագրուած : Կամաւ քերթողաբար գրած է այս
երկասիրութիւնս Շնորհալին , որպէս զի ընթերցո-
ղաց ձանձրութեան տախտ չուայ . այլ մանաւանդ

զուարճութեամբ կարգալու, և այն՝ իրենց հոգևոր պաղովը: Հայոց Ռ (1151) թուականին շարագրուած է այս գիրքս, և յիշատակարանին մէջ կը յիշատակէ հեղինակը իւր ծնողքը և Վասիլ եղբայրը, և զբոյրն իւր Մարիամ ու անոր Վահրամ որդին: Եւրոպացի հայերէնագիտաց մէկը, Յակոբ Վիլլոզ, վստեակն արդարև աստառածային կը կոչէ այս գիրքը:

Նման երկասիրութիւն մըն է նաև Բակ հաշարոյ կոչուածը: Հայոց վեցհարիւր թուականին՝ երբ Յունաց իշխանութիւնը կը տկարանար, ու անոր հակառակամարտ Հագարայւոց զօրութիւն մը բոլոր աշխարհին կը տիրասպեակէր, այն նեղութեան ժամանակ Գրիգորիս կաթուղիկոս՝ Ծովք գղեկէն ելլելով՝ Հըռոմիլայի ամրոցը կ'ապաւինէր, իրեն ընկերակից ունենալով զեղբայրը՝ Ենորհալին: Այն առանձնութեանը մէջ շարագրէր է Ներսէս այս խրատական ու ջերմեռանդ գրուածը, նուիրելով դարձեալ իւր եղբարցը և ծնողաց և համառոտմից յիշատակին:

Յաղագս երկնից և զարդուց ևնցա. — Մխիթար անուկնով բժշկապետ ու աստեղագէտ մը, որ է ինքն Հերացին, խնդրեց 'ի Ներսիսէ որ երկնաւոր զարգուց վրայ ոտանաւոր քերթութիւն մը յօրինէ: Այս վախճանաւ գրուած են երկու չափաբերական գրուածներն, յորոց երկրորդին տանց սկզբնագիրքն կը յօդեն, « Մխիթար բժիշկ, ընկալ 'ի Ներսիսէ զայս բան »:

Վիպասանոչիւն. — Հայոց համառօտ պատմութիւնը, ութստեան ոտանաւորի վրայ առնուած, հեղինակին պատանեկութեանը գրուածքն է. անոր համար ոչ ուրիշ քերթողական երկասիրութեանցն աշխոյժը և ոչ ալ որուեսան կ'երևայ ասոր մէջ. թէպէտ և իբրև պատմութիւն՝ ունի իրեն մասնաւոր արժէքն ու պատուականութիւնը:

Ենորհալին ունի նաև ուրիշ այլ և այլ մանր ոտա.

նաև որ գրուածներ, որոնց միայն անուանց յիշատակութեամբը դո՛՛հ կ'ըլլանք. և են « Իմ Եղական » և « Միշտ էիդ », զոր գարձեալ 'ի խնդրոյ Հերացւոյն երգած է. « Ներքող սրբոյ խաչին », որ Անյաղթին նոյն նիւթին վրայ գրած ճառին ոտանաւոր յարմարութիւնն է. « Մաղթանք առ սուրբ հրեշտակս », 'ի խնդրոյ Գրիգորիսի կաթուղիկոսի. « Ի Սողոմոն, Յիշատակարան գրոցն Սողոմոնի », այլ և այլ սուղեր, թուղթեր, խրատներ, ու հանելուկներ : Ասանցմէ դուրս են շարականներն :

Այս սուրբ և սիրելի հայրապետին բաւական ընդարձակ կենսագրութիւն մ'ալ հասած է մինչև առ մեզ՝ իր անմահախառն մահուանէն քիչ ետքը գրուած, հեռւեալ խորագրով. « Պատմութիւն վարուց սրբոյն Ներսէսի կաթուղիկոսի Հայոց և աիեղերալոյս իմաստասիրի՝ սկսեալ 'ի նախնեաց անախորին » : Մեզի անուամբն անծանօթ հեղինակը գրած է այս ընտիր երկասիրութիւնը « 'ի հրամանէ և 'ի յորդորմանէ սուրբ վարդապետին Յովհաննու . . . 'ի ժամանակս քրիստոսապսակեալ բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթումոյ յաշխարհիս Աիւլիկեցւոց, որ երրորդ է 'ի Ղեւոնէ բարեպաշտէ առաջնոյ արքայէ այսմ նահանգի » : Հրատարակուած է 'ի Վենետիկ (1854)՝ ի շարս Հայկական Սոփերաց (Հատոր ԺԴ) :

Շնորհալի հայրապետին գրուածոց բազմաթիւ տպագրութեանց և թարգմանութեանց վրայ տես 'ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ յ'էջ 342-344, 456-462, 518-528 : Իրեն եկեղեցական և մատենագրական վարուց և գործունեայ վաստակոց վրայ լիովի ու հետաքննական տեղեկութիւն առնուլ փափաքողք՝ կը գտնեն զայն մեծ հմտութեամբ ամփոփուած Շնորհալի և Պարգոյ իւր կոչուած Ալիշան Հ. Ղեւոնդ վարդապետի երկասիրութեան մէջ՝ հրատարակեալ 'ի Ս. Ղազար Վենետիկոյ, (1873) :

ԻԿՆԱՏԻՈՍ ՎՍՐԴԱՊԵՏ

Իզնատիոս և իր աշակերտակիցքը : — Պահյա-
 շոռնի կարոշիկոսին առաջարկոչքիւնը : — Ղուկաս
 աւետարանագրի մեկնոչքիւն : — Իզնատիոսի ունի,
 շեգոռն և հմտոչքիւն այս երկասիրոչքեան մեջ : —
 Բնագրին տպագրոչքիւնք :

Գրիգորի կաթուղիկոսի Պահլաւունայ և Ներսի-
 սի Շնորհալայ և Սարգիս վարդապետին աշակեր-
 տակիցն էր Իզնատիոս, որ փառօք իւր ուսումնա-
 կան ընթացքը կատարելով Կարմիր վանքին մէջ,
 Սեաւ լերան Շափիրին անապատը կամ վանքը ա-
 ռանձնացաւ : Ու երբ խոնարհութեամբ կը ջանար
 ինքզինքը այն լռութեան մէջ ծածկել, Պահլաւունի
 կաթուղիկոսին հետադառնալով աչուրները գտան զինքը,
 և անոր հմուտ, վարժ և աստուածաբան գրչին յան-
 ձնեց Ղուկասու աւետարանչին մեկնութիւն մը շա-
 րագրել : Իւր մտաց չափաւորութիւնը և խօսքին
 անբաւականութիւնը մէջ բերելով՝ հրաժարեցաւ
 Իզնատիոս, և երբ հայրապետը իր ամէն ջանքովն և
 յորդորանքներովը չկրցաւ զինքը համոզել, օր մը
 տեսլեանը մէջ տեսաւ Իզնատիոս լուսաւոր և գեղե-
 ցիկ տուն մը՝ յորում ժողովուած էին ամենայն վար-
 դապետք, և ուղեց որ ինքն ալ մտնէ մէջերնին. բայց
 անոնք կ'արգելուին ու չէին թողուր, որովհետեւ
 չուզէցիր, կ'ըսէին, աւետարանի մեկնութեան թարգ-
 մանութիւնը յանձն առնուլ, հոս մեզի հետ մասն և
 բաժին չունիս : Այս տեսիլքէն ինքն իրեն եկաւ Իգ.

նատիոս. ու իր տկարութիւնը Աստուծոյ առջիւր
գնեւոր՝ իրմէ զօրութիւն խնդրեց, և սկսաւ այս գը-
րուածքս շարագրել: Հաւանական կ'երևնայ թէ
1146ին արդէն աւարտած ըլլայ այս երկասիրու-
թիւնը. վասն զի Կունդ Սարգիս որ նոյն թուակա-
նին շարագրած է համանուն համառօտ երկասիրու-
թիւնը՝ բաց յայլոց կը յիշէ նաև զԻգնատիոս:

Վարպետ գրուածքի մը ամէն կարևոր հանգա-
մանքը պահած է Իգնատիոս իր երկասիրութեանը
մէջ. ընտիր ոճ, գեղեցիկ լեզու և մեծ հմտութիւն
սրբազան գրոց: Այս վերջինիս նկատմամբ՝ որ աս-
տուածաբանական և մեկնողական գրքի մը համար
ամենահարկաւոր է, ջանացած է Իգնատիոս յոյն
եկեղեցւոյ հարց գրուածոցը կատարեալ հմտու-
թեամբ ձեռք զարնել այս գրուածքին, մանաւանդ
Ոսկեբերանի: Միջին ոճ մը բռնած է հեղինակս. ոչ
խիստ երկայն՝ որ բառից շատութեան մէջ իմաստնե-
րը կորսուին, և ոչ այնչափ համառօտ՝ որ սուրբ
գրոց մեկնութեան հարկաւոր տեղուանքն անբա-
ցարելի մնան: Ասիկայ է իրեն յատուկ ճարտա-
րութիւնը. որով շատ անգամ այլոց երկայն բարակ
բացատրածները՝ ինքը համառօտիւ քիչ խօսքի մէջ
ամփոփելով կը զրուցէ. և երբեմն ալ անանկ վայե-
լուչ կերպով կ'ընդլայնէ իր խօսքերն՝ որ ամենևին
տաղահուութիւն չիբերեր ընթերցողին վրայ: Լեզուի
նկատմամբ ալ՝ ընտիր և գեղեցիկ շարագրութիւն մը
ունի, սրարդ և հաճոյական:

Այս գրուածքս կրկին անգամ տպագրուած է ՚ի Կոստանդ-
նուպօլիս ՚ի 1755 և ՚ի 1824:

ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Սարգիս Շնորհալի: — Մեկնոչքիւն Կարոչի-
կեայ քորոց: — Անոր համառօտոչքիւնը: — Ոճը և
լեզուէն: — Կարապետ վարդապետ: — Սարգսի ան-
ծաւօր երկասիրոչքիւնը:

Իգնատիոսի և անոր ընկերացը աշտկերտակից էր
Սարգիս, անոնց հետ մեկտեղ կրթուած Ստեփանո-
սի ձեռացը և խնամքին աակ 'ի Կարմիր վանս: Հա-
սակն առնելէն ետքը՝ առանձնութեան սիրող ըլա-
լով՝ Սեաւ լերանց վրայ եղող Քարաշիթու վանքը
քաշուեցաւ: Հոն բոլորովին հոգևոր և ուսումնա-
կան կենաց նուիրելով ինքզինքը, սրբոց հարց գրոց
ընթերցմանը սրարապեցաւ, և մանաւանդ Ոսկեբե-
րանի հրաշալի ճառերուն: Այն ընթերցմունքը՝ փա-
փաք մը վառեց իր սրտին մէջ՝ նոյնպիսի ոճով ու
սրտով՝ Կաթուղիկեայց կոչուած Եօթն աւարելա-
կան թղթոց մեկնութիւնն ընելու, և իր այս յօժա-
րութեանն գլխաւոր պատճառն այն եղաւ որ նման
երկասիրութիւն մը չէր գտած ազգային մատենա-
գրութեանը մէջ:

Գրութեան թուականն 1156ին կ'երևնայ, ինչպէս
ինքն ալ կ'ակնարկէ. իսկ համառօտութիւնն, զոր
պիտի յիշենք, տասն տարի աւելի կրտսերագոյն է
ժամանակաւ. « Հայ թուականն, կ'ըսէ, յայնմ ամի
յորժամ կատարեցի զհամառօտս, յիշատակ ինձ և
իմոցն, և 'ի վարժումն մանկանց նորոյ առաքաստի
մօրս մերոյ՝ վերինն Երուսաղեմի, հնգետասան էր

ընդ վեց հարիւրի » : Տեղ մ'ալ կը յիշեցընէ թէ ծերութեան ասեւնն յօրինած է . « Աղաչելով, կ'ըսէ, վասն իմ ծերոյս Սարգսի զՏէր » :

* * *

Մեկնողական գրքի մը ամէն կարևոր յատկու-
թիւններն ունի Սարգսի այս գրուածքը . ողջամիտ
վարդապետութիւն, եռանդուն լեզու և բաւական
սուր քննադատութիւն մը, որոնցմով արժանապէս
յարգ գաած է : Ընդհանրապէս հետևող է Գրիգորի
աստուածաբանի, Կիւրղի, Բարսղի և Նփրեմի, և
ասանցմէ ամենէն աւելի սրբոյն Ռսկեբերանի : Այս
նմանողութիւնը՝ որ ըստ ինքեան գովելի է, եթէ
չափուն մէջ չիմնայ՝ կրնայ ունենալ իրեն թերու-
թիւնները : Իայց Սարգիս այսպիսի հետևակ գրչաց
կարգէն չէ : Անշուշտ մեծապէս սքանչանալով Ռսկե-
բերանի աննման հանճարոյն և սքանչելի գրչին վրայ,
և չկարենալով անոր հաւասար լեզու մը գործածել,
չստ տեղ իրեն զուրցուածքներն, ճարտասանական
ձևերն և աշխոյժը, երբեմն նաև շարագրութեանն
ալ եղանակը գործածեր է : Ասկէց է այն նմանու-
թիւնը որ այս երկու գրքերուն մէջ կը տեսնուի,
մանաւանդ յորգորակաց մէջ :

Ուստի իբրև մասե՛նագիր՝ ընդհանրապէս այն գե-
ղեցիկ յատկութիւններն ունի, թէպէտ և ոչ հաւա-
սար աստիճանաւ, որ բոլոր աշխարհի սիրելի և զար-
մանալի ըրած են Ռսկեբերան հայրապետին երկասի-
րութիւնքը : Պերճախօս լեզու մը կը բանեցընէ, ու
իր օրինակագրին պէս՝ ամէն հնարք և ջանք կը գոր-
ծածէ՝ մարդկային սրտից մէջ արմատացած կրքերն
անհետ ընելու . անոր հակառակ՝ անոյչ ու փափուկ
լեզու մը կը բանեցընէ առաքինութիւնը գրուաաւե-
լու և սիրելի ընելու համար : Իր գլխաւոր թերու-

Թիւնը թերևս քիչ մը երկարաբան ըլլալն է. և անտարակոյս շատ աւելի մեծ պատիւ ըրած կ'ըլլար թէ՛ իրեն և թէ՛ հայկական մատենագրութեան, թէ՛ որ ասոր մէջ ալ ուղենար՝ կամ կարենար Ոսկեբերանի հետեւիլ: Անշուշտ այս պակասութիւնս ինքն ալ իմանալով՝ ծերութեան ատենը, յամին 1166, համառօտութիւն մ'ալ գրեց նոյն մեկնութեան գրոց:

Ասկէ զատ է ուրիշ նման երկասիրութիւն մ'ալ՝ Կարապետ անուանով վարդապետի մը ձեռքով եղած, ամենահամառօտ ոճով, որուն սկզբնատառքը իւր անունը կը յօդեն, և որ ապագրած է 'ի Կոստանդնուպոլիս (1744) բուն Սարգսի ընդարձակ երկասիրութեանը հետ մէկտեղ:

*
* * *

Սարգսի կ'ընծայուի և Եսայեայ մարգարէութեան մեկնութիւն մը՝ որ մեղի անծանօթ է: Դարձեալ գրուածք մը կայ Առաջաւորաց պահոյ վրայ՝ 'ի խնդրոյ Գրիգորի Պահլաւունայ գրուած 'ի Սարգսէ:

Լեզուն՝ դասական սեպուեւը աբժանացած է 'ի հմտից, և իր դարուն ամէն որոշիչ և ընտիր յառկութիւններն ունի: Ոչ հինգերորդ դարու ոսկեղէն լեզուն, և ոչ ալ անկման դարուց ոճոյն հետքը կամ նշմարանքը կ'երևնայ այս մատենագրութեան մէջ. մանաւանդ թէ՛ ինչպէս երկոտասաներորդ դարուս ուրիշ մատենագրաց շարը՝ աւելի առջինին մօտ է իր ոճովը, քան թէ՛ երկրորդին: Բայց որովհետև մի և նոյն ժամանակը՝ այլ և այլ տարբեր ազդեցութիւն կ'ընէ զանազան հանճարներու վրայ, ուստի և զարմանք չէ որ այս նկատմամբ աւելի ստորին մատենագիր կրնայ սեպուիլ Սարգիս՝ քան զԻգնասիոս և քան ուրիշ իր աշակերտակիցները:

ՆԵՐՍԷՍ ԼՍԹԲՐՈՆԱՑԻ

Ներսէս Լարբրունացի: — Իր տոհմն ոչ ազնուա-
կանոքիչնր: — Վարոշց հարևառօտոքիչնր: — Եպիս-
կոպոսոքեան աստիճանի բարձրանալն: — Երկասի-
րոքիչննէրն: — Ստեփանոսոքիչն: — Մեկնոքիչն
արքոյ Պատարագի: — Մեկնոդակսն ոքիչ գրոշած-
նէրր: — Ճառք: — Թոշրք: — Քերքոշածք: —
Թարգմանոքիչնք. — Տպագրոքիչնք իր գրոշածոց:
— Դանանակակից անձիք: — Գրիգոր Գանձա-
կեցի: — Դաշիր Աշաշկայ: — Գրիգոր Յեւոշանց: —
Խաչատուր աշակերտ Լարբրունացոյ: — Դաշիր քա-
հանայ:

Ընտիր ու սիրելի անուռն և հանձար մը, սրտովն
լեզուով ու գրչով անհամեմատ՝ ու մեր դարու թեանց
սրամուլթեան մէջ գրեթէ իրեն նմանը չունեցող ա-
նուանի անձ մը, թէպէտ և իւր այնքան բարեմաս-
նուլթեամբքն ալ՝ մանաւանդ թէ աւելի այն ձրիցն
համար, քիչ անդամ միւլթարուլթեան, այլ շատ հեղ-
վշտաց և նեղուլթեանց հանդիպած:

Ներսէս Լամբրունացին, 1153ին ծնած է, բարե-
պաշտ և աղնուական տոհմէ. հայրը Օշին Լամբրունի
իշխանն էր, որ դեռ զՆերսէս չտաացած՝ իւր բարե-
պաշտ ամուսնոյն Եահանգիստոյ հետ, որ էր եղբոր-
դուսար Ն. Ենորհալոյ, Աստուծոյ ուխտ ըրած էր՝
անոր սեղանոյն նուիրել իւր որդին: Բայց զաւակն
ունենալէն ետքը՝ անոր գեղեցիկ և վայելուչ կերպա-
րանքը տեսնելով, կը ստրջանային ծնողքը իրենց

ուխտին վրայ, ու այնպիսի կայտառ ու զուարթ մանկութեան մը առած յոյսերէն չէին ուզեր զըրկել զաշխարհ: Սակայն տղուն մահառիթ հիւանդութեամբը զգաստացած՝ դարձեալ Աստուծոյ նուիրեցին, և մնացին հաւատարիմ իրենց խոստմանը:

Մանուկ հասակէն Սմբատ, - ասիկայ էր Լամբրոնացւոյն միրաութեան անունը, - իւր ապագայ սրբութեան և գիտութեան հաւաստի ապացոյցները կու տար: « Սխրալի ամենեցուն, - կ'ըսէ իր դովաբանն Սկեւռացի, - մանկական տիոցն երեւէր յառաջագիմութիւն. մինչ զի 'ի մաի եգեալ բաղմաց, Ձի՞նչ կամի լինել մանուկս՝ ասէին, զի ոչ դբումամբ ընդ հասակակիցսն, այլ ընդ կատարեալսն խրատութարէր... ընդ աստուածայինս խօսելով օրէնս՝ զընդունայնաբանութիւնս 'ի բաց վարէր. խոկալով միշտ 'ի վերինս՝ զանց ստորնայնովքս առնէր. և 'ի խուն ժամանակի՝ 'ի յոլովս աստուածային վարժիցն 'ի չափ հասանէր »: Բիւզանդիոնի կայսրն, Անտիոքայ իշխողն՝ և այլք, իրենց ամէն հրասուրանքներովն և երկրաւոր փառաց և հաճոյից խոստմամբք չէին կըրնար Աստուծոյ ճամբէն զինքը դարձընել. այլ իւր ծնողաց մեծութիւնն ու իշխանութիւնն արհամարհելով՝ Սկեւայ վանքը կը քաշուէր, ու հոն առաքինութեամբը՝ հոգին, միտքն ալ ուսմամբ կը զարգարէր. ու քիչ ատենի մէջ զարմանալի յաջողամտութեամբ՝ յոյն, լատին եբրայական, և ուրիշ լեզուներ կը սովորէր:

Օչնի՛ իւր հօրը մեռնելէն ետքը՝ անոր մասնաւոր կտակաւն ու առանձին կամքով Ներսէս Սկեւայ վանքին առաջնորդ պիտի ըլլար. բայց անիկայ հրաժարեցաւ այն պատուէն, ու նոյն իսկ քահանայական աստիճանը գրեթէ բռնի իրեն ընդունել տուաւ Շնորհալին. որ աստուածաշնորհ ոգւով նկատելով անոր Աստուծոյ սեղանոյն սպասաւորութեամբը ազ-

գին ընելիք բարիքը, բռնադատեց զինքն առ այն, առանց մտիկ ընելու անոր ընդդիմադարձութեանցը. ու փախստեանն ու առանձնութեան տեղուանքէն զինքը գանելով, ութեասանամեայ հասակին Աստուծոյ ընտիր սաշտօնեայ մը ու ազգին մտիթարութեան առիթ մը ընծայեց: Իր անունն ալ օծութեան հետ առաւ անոր:

*
* *
*

Քսանուիրեք տարուան հասակին Տարսոն քաղաքին եպիսկոպոսութեան աստիճանն ալ ընդունեցաւ Ներսէս, և Սիւսայ վանից առաջնորդութիւնը. և անով արդէն ստացած համբաւն՝ ալ աւելի մեծցաւ: Ինքն իսկ Լամբրոնացի կը բռնադատուի հակառակորդաց բերանը կարկելու համար՝ իրեն յատկանիշ ու սիրելի խոնարհութիւնը առ վայր մի մոռնալով, առաքելաբար սարժիլ. « Բարեհռչակիմ, կ'ըսէ, 'ի Լամինացւոց եկեղեցիան և 'ի Հելլենացւոց և Ասորւոց, և կամ 'ի Հայաստանս »:

Վասն զի իւր գիտութիւնն ու սրբութիւնը, և մանաւանդ միաբանասէր հոգին, իրեն գէմ հանեց ժամանակին ագէտ և ինքնահաւան մարդկան դաս մը, որ սրբոյն նախանձունն ու եռանդեանը մէջ ազգային եկեղեցւոյն անկումը կամ իրաւանցը բռնաբարութիւն կը կարծէին. և ժողովրդեան առջև զինքն ամբաստանելով ալ գոհ չըլլալով՝ ինչուան թաղաւորական արքունիքն իրենց ձայնը հասուցին, և կ'ուզէին զՆերսէս թէ՛ իւր սաշտամանէն զրկել և թէ անոր աստուածային օծութեամբ լեցուած լեզուն լռեցընել: Չխռովեցաւ Ներսէս. իւր խղճին մէջ անսկզբ հակառակորդաց նախանձունն և ատելութեանը հարուածներէն չվախցաւ: Լսեց իրեն գէմ եղած ամբաստանութիւններն, և արդարակշիռ սրտասխան-

ներն տուաւ առ իշխողն Լևոն. թուղթ մը՝ յորում սրբոյն աստուածային նախանձը, անմեղու թիւնն ու հանձարը միանգամայն կը տեսնուի. գրուած մը՝ յորում ամբաստանեալը կը սիրուի, և իրեն հակառակորդացը չարութիւնն աւելի ատելի կ'ըլլայ:

Այդ աստուածազգեցիկ նախանձը՝ մէկալ կողմանէ ալ արդէլք չէր ըլլար իրեն՝ ազգային իրաւանց անարատ պահպանութեանը խնամատար ըլալու. և այդ պատճառաւ ինչուան յԱնտիոք և 'ի Բիւզանդիոն ճանապարհորդութիւններ ըրած է, և այլ և այլ օգտակար ծառայութիւններ մատուցած ազգային եկեղեցւոյ ու հայրենեաց, զորոնք հրապարակել գովութեամբ՝ եկեղեցւոյ պատմութեանը կը վերաբերի:

Քառսուենեւէց տարուան հասակին հանդիպեցաւ Լամբրոնացւոյ երջանիկ փոխումը:

Համբրոնացոյն երկասիրութիւններն. — Վէշտասանամեայ՝ երբ այլոց դեռ սորվելու և հմտանալու ասպարիզին սկզբնաւորութիւնն է, տիրաբար վարդապետական գրիչը ձեռք առաւ Լամբրոնացի, և ինչուան 'ի մահ չթողուց զայն. և այնպիսի արժանաւոր հաջակաւ և գովութեամբ, որ դեռ քսան և երեքամենի, 1175 թուականը կրող յիշատակարանի մը մէջ Տիեզերական վարդապետ կոչուած է 'ի գրչէն: Լամբրոնացւոյն գրաւոր երկասիրութեանցը մէջ նշանաւորներէն մէկն է Ստեփաննոսը: Ենորհալուոյ և Կրիստոսի Տղայոյ վարուցը մէջ կը տեսնենք որ այն ատեններն մեծ խնդիր մը սկսեց էր յուղուիլ Հայաստանի մէջ. մէկ կողմանէ յուսական եկեղեցին կը ջանար կրօնական միութիւն մը հաստատել՝ արդէն իրեն հին գարերէ 'ի վեր ծանօթ և այլ և այլ ընտանի յարաբերութիւններ ունեցող Հայաստանեայց եկեղեցւոյն հետ. մէկալ կողմանէ ալ Քաջակիրք իրենց արևելքի մէջ ըրած արշաւանքներով սկսեց

էին. Հայաստանի ծանօթանալ: Այս ծանօթութիւններն ու վերաբերութիւնքն ունէին իրենց հակառակորդքը, որոնք, ինչպէս ըսինք, կը վախնային որ չըլլայ թէ աղգային հաւատքը՝ զոր միայն ուղիղ կը կարծէին, ուրիշ կարծեցեալ մուրազան վարդապետութեանց զոհ ըլլայ: Այս խնդրոյս լուծումն՝ ու ակամայ կամ կամաւ սգիտացելոց միտքը լուսաւորելու համար՝ սահմանեցաւ Տարսոնի ժողովքը գումարել:

Հայաստանեայց եկեղեցւոյն՝ զոր այնչափ սուրբ և աստուածամերձ անձինք փառաւորած էին, առջի փառքը յիշելէն ետքը, իւր օրերուն վիճակը արտասուաց ու ցաւոց արժանի կը գտնէ Լամբրոնացին: Աստուծոյ տունը՝ սուրբ եկեղեցին՝ սողոմանեան առձարին կը նմանցընէ, որուն պայծառութիւնն, մեծութիւնն ու գեղեցկութիւնը՝ բանասարկուն՝ Նաբուգոգոնոսորի ու Քաղգէացոց պէս, վեր 'ի վայր ընելու կ'աշխատի. և որչափ ալ աստուածահիմն շէնքը ճիւղնար կործանել, սակայն սրով և հրով կ'աւերէ: Այս աւերման ու խանդարման պատճառ՝ սիրոյ պակասութիւնը կը գտնէ Լամբրոնացին. աղգին՝ յայլոց քրիստոնէից խորշելովը և անոնցմէ ուծանալով՝ Աստուծմէ հեռանալը կը ցուցընէ. և ասոր դարմանը՝ դարձեալ սիրոյ ու միաբանութեան մէջ կը գտնէ: Արչափ զարմանալի է Լամբրոնացին իւր այս խօսակցութեանը մէջ. Աստուծոյ ու աղգին սէրը՝ հաւասար իր սիրտը կը տոչորեն. Աստուծոյ փառացը առաւելութեամբը՝ իւր աղգին բարոյական ստիպագայն հաստատուն գործել կը ջանայ: Այս փափաքն առաջ տանելու համար՝ ինչուան իւր աղգէն նզովին ալ աչք կ'առնէ: Մեր ամբողջ հայերէն մատենագրութեան մէջ՝ այս ճառին նման սրտով, ուժով և գիտութեամբ գրուածք մը քիչ կը գտնուի. անոր համար Եւրոպացի իմաստուններէն մէկը « Թէ որ Իեմոսթենէս, կ'ըսէ, նոյն առիթներուն մէջ գրաւ

նուած ըլլար, ինչ որ այս սուրբս, և անոր հաւա-
սոցը ճշմարտութիւնը ճանչցած ըլլար, իրմէ ասը-
բեր լեզու պիտի չգործածէր » : Ուրիշ մըն ալ Կի-
կերոնի կը նմանցընէ զինքը, ոչ զՀռովմ՝ այլ զԵկե-
ղեցի Աստուծոյ իւր թշնամեացը ձեռքէն թափելու
համար :

* * *

Մեկնոչքիւն պատարագի . — Քսանկէսրս աա-
րուան հասակին՝ այս ընտիր, իմաստուն և բազմա-
հմուտ մատեանը երկասիրեց Լամբրոնացին, երբոր
Տաւրոս լերանց առանձնութեանը մէջ՝ աշխարհքի
զբաղմունքներէն ու փառքէն հրաժարած, հոգւոյ
անգորրութեամբը կը զմայլէր : Հայաստան՝ որ քա-
ղաքական ոյժն ու զօրութիւնը կորսնցընելով, օր
օրուան վրայ կը վատթարանար, կարգէ դուրս զեղծ-
մունքներ մտուցած էր ինչուան սուրբ սեղանոյն
նուիրական պաշտամանց և պատարագին խորհրդոց
և զոհին մէջ : Հարկ էր այս զեղծմունքը վերցընել-
բայց արդէն արմատացած և հիննալու սկսած սովո-
րութեանց հետ կռուելու համար՝ Լամբրոնացւոյն
պէս կտրիճ ախոյեանի մը կարօտ էր ազգն : Այդ ըն-
տիր ախոյեանն, որ միայն Աստուծոյ փառքն ու եր-
կիւղը իրեն շարժառիթ և նպատակ ունէր, այս դը-
րուածքովս երիտասարդ հասակին մէջ դատաւոր կը
նստի ծերոց, ու իր վրայ կ'առնէ անսնց նախապա-
շարմանցը հետ կռուիլ, մտաց խաւարը լուսաւորել,
ու աստուածային ուղիղ ճամբուն մէջ առաջնորդել :

Սակայն այս աստուածահաճոյ ջանքովն ալ՝ յայտ-
նի կը տեսնէր իրեն դէմ ելլելիք հակառակութիւն-
ներն ալ : Անանկ ատենի մը հանգիպած էր՝ յորում
ոչ միայն ազգին բարւոյն վրայ մտածելը՝ այլ նաև ա-
նոր վրայ արցունք թափելն ալ կ'արդեւուին : « Եւ ոչ

ողբալոյ տան թոյլ, կ'ըսէր հառաչելով. զափս 'ի բե-
րան եղեալ խփեն զՋատագովաց ճշմարտութեան
զլեզուս, կամ այսպանելով երգիծանեն, կամ սաս-
տիւ կռփահարեն, միայն զի մի 'ի ստութեան սուաք
երևեսցին » : Բայց Աստուծոյ քաջահաւատ սաշտո-
նեայն արհամարհեց այդ ամէն բռնութիւնները. և
ընարելի սեպեց այն երանութիւնը՝ զոր տէրն « հա-
տոյց փոխարէն նախաաանացն, և ախորժելի վասն
նորին՝ մարդկան չարախօսութիւն » : Եւ այս վախ-
ճանաւ շարագրեց Պատարագի մեկնութեան գիրքը,
յորում հզօր հանձարով, զօրաւոր լեզուով, աննա-
խանձ սրտով և ծայրալիբ հմտութեամբ կռուեցաւ
ամէն նախապաշարմանց գէժ, ցրցուց ամէն զեզծ-
մանց ապօրինաւորութիւնը, և ճշմարտին Աստուծոյ
սեզանոյն վրայ՝ յազթանակելաուաւ ճշմարտութեան :
Եւ այն գրքին՝ և անոր մէջ ամփոփուած իմաստից
կարօտ ազգին՝ նուիրեց իր աշխատութիւնը. ու մէկ
երկու անգամ ինչուան եպիսկոպոսաց ատեանը հա-
նեց որ կարգան, քննեն, ու իրեն սիրար մրկող կրա-
կովը՝ գէթ իրենք ալ ջերմանան. սակայն և ոչ ըն-
թերցման կամ ունկնդրութեան արժանի եղաւ, ինչ-
պէս գանգատելով կ'ըսէ վերջաբանին մէջ :

Այն ժամանակները, 1187ին, այլազգիք Երուսա-
ղէմի աիրեցին, և անօրինական տեղեաց սպասաւորք,
եկեղեցականք և իշխանք գերեցան : Այս համբաւը
ինչուան արեւմուտք հասնելով, ամենայն ազգք թա-
գաւորներով և իշխաններով, Հռովմայ հայրապետին
հրամանաւ խաչակրութեան մը յորդորուեցան, և
անթիւ բազմութիւն՝ նաւերով հասան ելան 'ի Պըս-
ղամայիս : Այն միջոցին Լեւոն Ռուբինեանց պայա-
զաան զրկեց զՎամբրոնացին 'ի Հռովմայ առ Գրի-
գոր կաթօւղիկոս. ճամբուն վրայ՝ Մարաշ քաղաքէն
անդին վրանին վաղեցին Թիւրքմէնք, և Ներսէսի ու-
ղեկից կրօնաւորներէն ու աշխարհականներէն գրե-

Թէ քսան հոգի սպաննեցին, ու իրենց ստացուած ոսկը հետ յափշտակեցին նաև Պատարագի մեկնութեան գիրքը. որուն վրայ անչափ տրամուծիւն ունեցաւ հեղինակը, որովհետև հաւատարը չունէր: Բայց քանի մը տարիէն ետքը Ջահան դաւառին մէջ գանուեցաւ, և գնոց աւնուելով՝ նորէն Լամբրոնացւոյն ձեռքը հասաւ: Չայս ինքը Ներսէս կ'աւանդէ իւր յիշատակարանին մէջ:

* *
* *

Մեկնողականք. — Լամբրոնացւոյ կենսագիր մը կ'ըսէ, վկայելով իր եւանդուն և անդադար ուսումնասիրութեանն. « Յամենայն երեկոյի՝ մինչև այրէին մոմեղէնք՝ գրէր, և ապա անդէն յաթուռն իւր նըստեալ՝ սակաւ մի ննջէր, և իսկոյն յարուցեալ երթայր յեկեղեցին » . իր նոր ու արժանաւոր գրութեանս ի մ'ալ կը յաւելու. « Այսպիսի բռնազբօս հնարիւք խաբեաց զմահ. և գէթ տասն ամ գողացեալ ՚ի ստուերագիր մահուանէ՝ ՚ի թմբրութենէ քնոյ ասեմ, ծախեաց զնոյն ՚ի խօկմունս և ՚ի լուծմունս աստուածաշունչ տասնց, որոց իբր երկօտասանիցն ծանօթ են մեզ նորայն Մեկնոչիւնք » . և են Այսարածոց գրքինը, Սողոմոնի գրոց՝ այս ինքն Ալուկաց, Գողովոյի, Իմաստոտրեան և Երգոց երգոյն, երկօտասան Փոքր վարդարեից¹, Դանիելի և Սաղմոսաց, նոր կատակարանէն ալ՝ Մատթէի մեկնութիւն, կաթուղիկեայ Թորոց, Տէրունական Ալա-

¹ Գրչագիր մը այսպիսի խորագրով կը նշանակէ Լամբրոնացւոյն այս երկասիրութիւնը. « Սրբոյ հօրն մերոյ Տեառն Ներսիսի արքեպիսկոպոսի Տարսոնի մեկնութիւն երկօտասան մարգարեից՝ զոր ՚ի թելագրութենէ արքայ Եփրեմի և Ալիւրդի և յիւրոց յաւելուածոց մտաց գեղեցկայարմար յեռեալ իբր ոսկի ընդ սարդիոն » :

կայ , Ննջման Յովհաննու՝ կամ Էր ընդ եղբայրսն ընթերցուածոյն որ 'ի վերջ աստուածաշունչ գրոց : Ասոնց ամենուն մէջ ալ որ ընդհանրապէս հեղինակին երիտասարդական հասակին արդիւնքն են , յայտնապէս կ'երևնայ իր հմտութիւնն և հանձարը : Բայց որովհետև ընդհանուր հաւատացելոց համար յօրինուած չեն այս մեկնութիւններն , այլ մասնաւոր կերպով մը ներանձնական կենաց փափաքով միանձանց հոգևոր օգուտը գիտելով , որոնց խընդրանօքն ալ շարագրուած են , ուստի աւելի խորհրդական քան թէ նկարագրական իմաստներով մեկնաբանուած են : Յայսմաւուրք կ'աւանդեն թէ « Մեկնեաց և զքարոզս եկեղեցւոյ և զաղօթնին » . որով հաւանական կ'երևնայ թէ կ'ուզեն ակնարկել Երևանոց մեկնութիւնը , և ուրիշ եկեղեցական աղօթից , սրբոց հարց գժուարիմաց խօսքերուն Լոշժ մոռնիք , ինչպէս 'Ինոնեսիոսի Արիսպագացւոյն , Նարեկացւոյն , և այլոց :

Հետագայ ատղերուն մէջ՝ որ իր աշակերտին սրտի ձայնն ու հառաչանք են , ամփոփուած կը գտնենք Լամբրոնացւոյ մեկնողական գլխաւոր երկասիրութիւններն .

« Առ ձեզ խօսիմ , հին կտակարանք ,
 Եկէք որ լանք , զի անպիտանացայ :
 Ե՛կ Սողոմոն , զի անպիտանացար .
 Ե՛կ Դանիէլ , որ խոպանեցար .
 Ե՛կ Արարածք , լաց , որ փակեցար .
 Ար՛եկ Դաւիթ , որ անպարտեցար :
 Առնում լալով վայիս ձայնակից .
 ԸզՅովհաննէս Որդին Որոսման .
 Եկ ժողովէ զՏեսիլն ու պահէ ,
 Զի այլ չքայ տերն որ մեկնէ . . .
 Լացողք Թըղթոց կաթողիկէից ,
 Եկէք ու լիք վայիս ձայնակից . . .
 Ե՛կ Առաքեալդ Տարսնեցի

Ու ան ամփոփէ զբանքս որ լսեցի :
 Ե՛կ Աթանաս, լալոյս ձայնակից,
 Բաներըս քո են 'ի Պատարագի.
 Բայց իմ հըսկող տէրն չերեւի,
 Ոչ մեկնըւի ու ոչ բացայայտի.
 Ոչ այլ պայծառ Բարոզն ասուի,
 Ոչ այլ նըման քեզ տէր գըտանի » :

Ճառք. — Հինգ այլ և այլ ճառեր կ'ընծայուին
 Լամբրոնացւոյն. 'ի Համբարձումն Քրիստոսի, 'ի
 Գալուստ Հոգւոյն սրբոյ, 'ի Փոխումն Կուսին, յԱն-
 առակ որդին, և 'ի Տնտեսն: Ասոնց մէջ առջի եր-
 կուքը ընտրեւագոյն կը սեպուին իրաւամբք թէ լե-
 ղուի գեղեցկութեամբը և թէ ճարտասանական
 ոճով :

Թղթերուն մէջ ալ անուանի է առ Լևոն իշխանն
 գրածը, զոր առաջ յիշատակեցինք: Թուղթ մ'ալ
 առ Ոսկան ճգնաւոր, և առ Յակոբ ոմն Ասորի :

Բազմաթիւ և հետաքննականք են Լամբրոնացւոյ
 երկասիրութեամբ եղած թարգմանութիւնք 'ի յու-
 նէ, յասորւոյ, 'ի լատին և 'ի փռանկ լեզուաց, որոց
 վրայ խօսիլը գրուածքիս երկրորդ մասին կը պատ-
 կանի: Ոչ սակաւ են իրեն համբուրելի ձեռօք գը-
 րուած և մինչև առ մեզ հասած գրչագիրք :

Ունի Լամբրոնացին քանի մը կտոր մանր քերթո-
 ղական գրուածներ ալ. բայց անոնց ոճը այնչափ հե-
 ուու է իր արձակ գրուածոց ոճէն, որ յայտնասէս
 կը տեսնուի թէ հռովմայեցի ճարտասանին սէս մի-
 այն խօսելու ուժով և գեղեցիկ ու համոզիչ լեզուով
 ծնած էր Լամբրոնացին, քան թէ քերթողաբանե-
 լու: Այս գրուածքն են՝ քանի մը շարականներ, ու
 Ներսիսի Շնորհալոյ վրայ գրուած Վիպաւանու-
 րիւն մը, և ուրիշ մանր քերդուածներ, ինչպէս 'ի
 Ս. Յովհաննէս աշտարակիչ, 'ի Հրեշտակապետու,
 'ի Ս. Գեորգ, 'ի Թաղուզն Տեառն, մեղեդի մը 'ի Ս.

կայան, որոնց ամենուն մէջ կը փայլի իր հոգեօրրու-
թեան եռանդը:

Ժամանակաւ կրտսերագոյնք կ'ընծայեն իրեն նաև
ուրիշ քանի մը երկասիրութիւնք՝ որ հիմա կ'որ-
սուած կամ դեռ յայտնուած չեն. ինչպէս Վարդ
Գրիգորի Նարեկացոյ, Մեկնոչքիւնք ոչք խորհրդոց
'ի խնդրոյ Աստուայ ճգնաւորի, Անուանք Քաղաքաց-
շինողաց 'ի խնդրոյ Աբուսայիա բժշկի. Լամբրոնա-
ցւոյն արուած կը գանենք նաև, Տօնացոյց գրոց վեր-
ջին կարգաւորութիւնը, և զկանան կարողիկոսօրհ-
նէից և Եսիսկոսոսօրհնէից, և քերթուած մ'ալ 'ի
Սոչրք Խաչն:

Յիշեալ ամենայն ծանօթ գրուածքն զանազան անգամ և տե-
ղուանք տպուած են, որոց վրայ տես 'ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱ-
ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ, յէջ 60, 249: Լամբրոնացւոյն հոգեւոր և ու-
սումնական կենաց արժանաւոր գրուած ու գրուագ մ'ալ 'ի ՍԻ-
ՍՈՒԱՆ, յէջ 86-93:

Այս հռչականունն մատենագրաց հեա՝ երկրորդա-
բար կը յիշուին դարուս մէջ.

ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ կամ Թոքակերի որդի,
որուն կարգէ դուրս ուսումնասիրութեանը վրայ
հեռեւեալ գէպքը կը պատմէ կիրակոս: Օր մը, կ'ը-
սէ, այրի մը մէջ առանձնացաւ, ուր բազմութիւնք
գրոց կային, և հեան ալ ուրիշ շատ ընկերակիցներ
ուներ: Անոնք այրէն դուրս ելան, ու մուսացմամբ
զինքը հոն ձգեցին, կարծելով թէ անիկայ իրենցմէ
առաջ ելած ըլլայ. ու դուռը փակելով՝ գնացին:
Գրիգոր՝ առանց ամենևին իմանալու՝ շարունակեց
հոն գրոց ընթերցման պարապելու: Վրան օրեր ան-
ցընէլէն ետքը՝ հարկաւոր քանի մը համար նորէն ե-
լան այրը գնացին, ու զինքը հոն տեսնելով սքանչա-

ցան, կը հարցընէին թէ ինչպէս առանց ուտելու խմելու կրցաւ ապրիլ այնչափ օր. անիկայ գրքերը ցուցընէլով կ'ըսէր. « Ասոնք եղան իմ կերակուրս և ըմպելիս » : Ա'աւանդեն թէ Ընկերացուածոց մեկնու- թիւն մը շարագրած ըլլայ :

Վարդան պատմիչ կը զրուցէ թէ Սարկաւադ վարդապետին մահուընէն տարի մը ետքը հանգիպե- ցաւ թէ Գրիգորի և թէ իրեն ընկեր ճգնասուն Սար- գիս վարդապետի մահը՝ Գանձակայ երկրաշարժին փշառակաց առկ :

ԴՍԻԻԹ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ վարդապետ Ալաւկայ օրդի : Սա Արքայու-թիւն կոչուած նորընծայ քահա- նայի մը խնդրանօք՝ կանոնական սահմանադրու-թիւն- ներ գրեց, որոնց համար Աիրակոս կ'ըսէ թէ գեղեց- կայաբանս ու պիտանացոչ երկասիրու-թիւնք ըլ- լան, ու Վարդան, թէ գիւրասաս կանոններ էին : Մեր ձեռքն հասած 97 կամ 98 կանոններն՝ ասոնց գառաստանը չեն արգարացըներ :

ԳՐԻԳՈՐ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ, որ Մարաշու Յեսուանց անապատին միաբաններէն էր, և իր ընկերակիցնե- րէն այս պատուոյ անուամբը մեծարուած : Իր ա- նուանովն ձեռուընիս գիրք մը հասած է՝ զոր հեղի- նակը Գիրք վայից և մեղայից կը կոչէ, պարզ և միջակ ոճով մը, Շ'ԼԸ (1149) թուականին յօրինուած :

Կը յիշատակուի Լամբրոնացոյ ժամանակակիցն և աշակերտ՝ ԽՍՁԱՏՈՒՐ անուանով մէկը, որ իր սա- տուածաշնորհ վարդապետին վրայ գեղեցիկ ու քեր- թողաբան ողբ մը շարագրած է սաանաւոր : Խորա- գիրն է. « Ողբք 'ի տէր Ներսէս արհիև Տարսնի, ասացեալ Խաչատուրս պաշտօնիկի ևնրոչև աշակերտի » :

Ինչ որ վերջին քանակներէն արտագրուած է 1876 թ. Երևանի Գրական Կենտրոնի կողմէն :

Ուրիշ ԴԱԻԹ քահանայ մ'ալ կը յիշատակուի երկոտասաներորդ դարուս մէջ, և իր անուով դըրուած մը. « Ի սրանչեղի վկայն Քրիստոսի Յովսէփ պատանի, որ յԱյրարատոյ նահանգէն: ներքողական գովեստի ըսն »:

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ

Ուշնայեցոյն ժամանակը: — Իր պատմական երկասիրոչքիչը: — Բանասիրական արժեք: — Ո՞վ և յեզու: — Գրիգոր Երեց' շարայարող իր պատմութեան: — Բնագրին տպագրոչքիչն և քարգմանոչքիչը:

Մատթէոսի Աւստայեցոյն վրայ դիտցածնիս՝ իւր երկասիրութեանը երկրորդ և երրորդ մասերուն յառաջաբաններուն մէջ սուած տեղեկութիւններն են: Ինքզինքը Աւստայեցի կը կոչէ, այսինքն՝ բնակիչ կամ մանաւանդ ծնունդ Աւստայ (Նդեսիոյ), և իւր այն քաղաքին մէջ ծնած ըլլալը յայտնապէս կ'աւանդէ: Ուրիշ տեղ ալ ինքզինքը վաներէց կը կոչէ: Ծննդեանն ու մահուան տարին անստոյգ է. այս միայն յայտնի է որ իւր կեանքը 1136էն աւելի անդին անցած է. որովհետեւ այն թուականին կը լմնցընէ իւր դիրքը: Չամչեան վարդապետը իւր Հայոց պատմագրութեանը մէջ կը համարի թէ 1144ին, Ասորւոց աթաբէկներուն իշխան հռչակաւոր Նուրէտաինի հօրը Չանդիին ձեռքով եղած Նդեսիոյ կոտորածին մէջ՝ մեռած ըլլայ նաև Մատթէոս՝ ի խորին ծերութեան: Բայց այս կարծեաց ստուգութեան ե-

րաշխաւորութիւնը կը պահսի: Կ'երևնայ թէ կենաց մեծ մասը անցուցած ըլլայ յԵգեսիա, որովհետև այն քաղաքին մէջ հաւաքեց և կարգի վրայ առաւ ժամանակագրութեանն նիւթը, որուն միայն երկու առաջին մասանցը վրայ տասնըհինգ տարի աշխատեցաւ: Իւր մէկ խօսքէն կ'երևնայ թէ կենացը վերջի տարիները Կոմագենի հիւսիսակողման Քեսուն քաղաքը քաշուած ըլլայ, որ Մարաշու պէս՝ Պօտուէն (Բալդովինոս) անունով լատին իշխանի մը ձեռաց տակ էր: Որովհետև կ'աւանդէ թէ երբ Ամր-Քաղի եկաւ պաշարեց զՔեսուն, 1136ին, հոն էր և ինքն Ուսայեցին. և զՊօտուէն՝ կոմսն մեր կը կոչէ, անշուշտ անոր իշխանութեան հպատակ ըլլալը ուզելով հասկըցընել:

*
* *
*

Իւր հայրենի քաղաքը՝ յորում էր այն վանքը որուն առաջնորդութեան պաշտօնը կը վարէր, պատմական հետազօտութեանց համար ընդարձակ դաշտ մը կրնար սեպուիլ: Եգեսիա՝ Միջագետաց հին և հռչակաւոր քաղաքը՝ արևմտեան Ասիոյ ծաղկած մեծամեծ տէրութեանցը մէջ, և յունական ու արևելեան աշխարհաց սահմանները կ'իյնար. արևելքէն սահմանակից ունէր Պարսից աշխարհքը, հիւսիսէն զՀայաստան, հարաւէն խալիֆայից իշխանութիւնը, արևմուտքէն զԱսորիս, զՊաղեստին, Բիւզանդիոյ կայսերաց ընդարձակ երկիրներն: Իւր չորս գին կատարուեցան այն մեծ յեղափոխութիւններն՝ որոց արևելից այս մասը վկայ եղաւ: Հին ատեններէն վառարան մը սեպուած էր այն քաղաքը ասորի, յոյն և հայ դպրութեանց: Հաւանական կ'երևնայ թէ երկուսասաներորդ դարուն սկիզբները՝ յորում Մատթէոս գրեց, դեռ բոլորովին անհետացած չէր այն նախկին ուսումնական ախորժակը:

Շատ անգամ կը յիշատակէ Մատթէոս թէ իւր պատմութիւնը գրելու համար՝ ականջալուր աւանդութեանց և իրմէ առաջ եղող պատմագրաց դիմած ըլլայ: Բայց թէ ո՞վ են այս պատմագիրները, ամենևին չըսեր մեզի. ոչ անուն մը կը յիշէ, և ոչ գրուած մը յանուանէ մէջ կը բերէ: Ժամանակակից հայ մատենագրաց մէջ ալ չկայ մէկը որ նոյն դիպուածոց վրայ գրած ըլլալով՝ կարենանք իրենց գրուածքը Մատթէոսի երկասիրութեանը հետ համեմատել: Նոյն իսկ յետագայ պատմիչք՝ կարծես թէ մեծ պիտանաւորութիւն մը չեն ուզեր տալ իր գրուածքին. բաց 'ի Սմբատ Գունդստապլէն, որ երեքսասաներորդ գարուն պատմիչ է, և իւր ժամանակագրութեանը առաջին մասին մէջ զՄատթէոս կը համառօտէ, առանց ամենևին իւր առաջնորդին անունը տալու:

Այս լռութեան հաւանական պատճառը այն կ'երևի որ Մատթէոս գլխաւորաբար արևմտեան Հայոց ու սահմանակից օտար գաւառաց պատմութիւնը գրեց. իսկ իրմէն ետքը երեցող պատմիչք՝ ինչպէս Կիրակոս և Վարդան, Սանահնի՝ Հաղբատայ և Գետկայ, արևելեան Հայոց հռչակաւոր դպրոցներու աշակերտք, գլխաւորապէս մեծ Հայոց վրայ կը գրեն՝ որով և Մատթէոսի հետ նոյն տեղւոյն վրայ չէին կրնար հանդիպիլ: Մատթէոս՝ սրբղ ժամանակագիր, բաւական կը համարի ամ ըստ ամէ արձանագրել այն անցքերը՝ զորս կամ ծերունեաց խօսքերէն և աւանդական հմտութենէն, և կամ իւր ձեռքն եղած գրքերուն մէջէն ժողովեց: Իւր հմտութիւնը, ինչպէս ինքն ալ անկեղծաբար կը խոստովանի, չափաւոր է. ոչ իւր ազգին հնախօտութիւնը կը ճանչնայ, և ոչ անոնց վրայ գրող ազգային հեղինակները: Երբ իւր գրոցը առաջին գլխոյն մէջ Նդեսիոյ հիմարկութեանը վրայ կը խօսի, չեմ գիտեր ո՞ր ա-

ւանդութենէ առած՝ Տիգրանայ կ'ընծայէ զայն, առանց ըսելու թէ Հայոց վրայ իշխող երէք Տիգրաններէն քանիերորդն է ասիկայ : Յետագայ գլխոց մէջ՝ մինչև յերկրորդ մասն, բոլորովին կը շփոթէ Բագրատունեաց ժամանակագրութիւնը, թէ և ժամանակաւ անոնց շատ մօտ է : Արով յայտնի կ'երևնայ թէ և ոչ Շապհոյ Բագրատունւոյ, Յովհաննու կաթողիկոսի և Ստեփանոսի Ասողկան գրուածները ծանօթ են իրեն : Կրօնական գիտութիւնն ալ՝ սուրբ գրոց բառական հասկացողութենէն անդին չանցնիր, ուսկից ստէպ վկայութիւններ մէջ կը բերէ : Անծանօթ են իրեն Յունաց եկեղեցւոյն սուրբ հարքը՝ որ իր հայրենակից հին վարդապետացն այնչափ ընտանի էին :

*
* *
*

Իր կեանքը այն տեղուանքը անցուցած ըլլալով՝ ուր ասորի գպրութիւնք երբեմն ծաղկած էին, կըրնար կարծուիլ թէ բաւական օգտուած ըլլայ այն լեղուին յիշատակարաններէն : Սակայն Մատթէոսէն ետքը եկող երկու ասորի, Միքայէլ ու Գրիգոր Ապուլֆարաճ պատմիչներէն գատելով՝ կը տեսնուի, թէ ասորական գպրոցը ո՛րչափ կը տարբերէր հայկականէն, թէ կրօնական գաղափարներովը, թէ ազգային նախապաշարմամբք և թէ պատմական դէպքերը կշռադատելու կողմանէ : Մատթէոս և Ապուլֆարաճ՝ երկու ամենեւին իրարու հակառակ հոգւով լցուած են. առիթ չպակսիր որ առջինը՝ Ասորւոց ծանր նախատինքներ չտայ. երկրորդն ալ՝ ամէն անգամ որ կրնայ՝ զՀայերը կը բամբասէ ու կը չարախօսէ : Այս ներհակութենէն կրնամք հետևեցընել թէ իրարու հետ հաղորդակցութիւն չունէին :

Նոյնը կրնանք ըսել եթէ Բիւզանդացի տարե-

գրաց հետ զՄատթէոս բաղդատենք: Իւր տուած տեղեկութիւնները՝ մեզի հասած տարեգիրներէն այնչափ կը տարբերին՝ որ կարծես թէ ուրիշ աղբիւրներէ քաղած ըլլայ: Օրինակի համար, եթէ Նիկեփորայ, Փոկասու և Չմշկիկի թագաւորութեան վրայ՝ Լևոն սարկաւազին պատմութեանը հետ զՄատթէոս բաղդատենք, թէպէտ և հիմնական դիպուածոց մէջ յոյն պատմչին հետ զուգընթաց է, բայց տարբեր յիշատակարաններու վրայ աշխատած կ'երևնայ: Այդ բաղդատութիւնը կեդրենոսի, Չոնարասայ, Սննա կոմսենի հետ ընելով, նոյն աննմանութիւնները կը գտնենք, որ ոչ միայն այս ժամանակագրաց ու Մատթէոսի հետ ունեցած ծանօթութեանց տարբերութենէ առաջ կու գան, հասլանակ իրենց տեսութեան տարբեր կիսէն: Թէ որ անոնք կոստանդնուպոլսոյ արքունեացն ու կայսերութեան արևմտեան գաւառներն յուզող խռովութեանց վրայ աւելի լաւ տեղեկութեամբ կը դրեն, չկայ մէջերնին մէկն որ ասիական գաւառաց վերաբերեալ բաները՝ Մատթէոսէն լաւ գիտնայ. ինքը կրնայ զանոնք սրբագրել և լրացընելու օգնել:

Այսպէս ահա հոգ տանելով աւանդել մեզի Չմշկիկի առ Աշոտ գրած թուղթը որ բիւզանդական պատմութեան ամենէն աւելի ազնիւ յիշատակարաններէն մէկն է, այսօրուան օրս այն կայսեր Ասորոց մէջ բռնած ընթացքը կը հասկընամք այն մանր տեղեկութիւններով՝ զորս փուճ տեղ պիտի փնտռէինք Լևոն սարկաւազին պատմութեանը մէջ: Այս թղթիս՝ որ Բագրատունեաց դիւանէն հանած կ'երևնայ, վաւերականութեանը վրայ տարակոյս չկայ: Վասն զի նոյն իսկ մէջը գտնուած սխալները կը ցուցընեն թէ յոյն բնագրի մը վրայէ թարգմանուած է 'ի հայ: Մատթէոս՝ ուրիշ պատուական բան մըն ալ պահած է. և այս է Գագիկ Բ. թագաւորին կոս-

տանգնուպոլսոյ Սուրբ Սոփիայ մեծ եկեղեցւոյն մէջ խօսած ճառը, Կոստանդին Բուկաս կայսեր և Յունաց կղերին առջև, հայ և բիւզանդական եկեղեցւոյ մէջ եղած հաւատոյ վէճերուն վրայ: Անտարակոյս այս ճառը նախ հայերէն գրուած է, բայց յունարէն թարգմանուած ու խօսուած, որով սկզբնագիրը կ'ըլլայ զոր Մատթէոս մեղի կը հասցընէ: — Այսպէս չկարենալով ստուգել Մատթէոսի աղբիւրները, եթէ կարծիք մը հարկ ըլլար ընել, պէտք էր ըսել թէ ինքը ոչ ասորի և ոչ բիւզանդացի պատմիչներ նայած ըլլալով, հարկաւ ուրեմն իրեն ժամանակակից հայկական յիշատակարաններ ու գրքեր պէտք է որ գործածած ըլլայ, որ այս օրուան օրս կորսուած են կամ ինչուան մեր ձեռքը չհասած:

Ժամանակագրութեան ոճն այլ յայտնի կը ցուցընէ թէ հեղինակն իւր ազգային դարութեան անհմուտ է. ոչ միայն անոր ոսկի դարուն օրինակագրացը անծանօթ, հասկա նոյն իսկ ութերորդ, իններորդ և տասներորդ դարուն մատենագիրներէն ալ անբաւ հեռաւորութիւն ունի: Աչ Արծրունեաց պատմիչ Թովմա Արծրունւոյն ճոխաբան, պաճուճեալ ու մթախօս կերպն ունի, ոչ Յովհաննու կաթուղիկոսի արուեստակեալ ու բառազարդ վայելչաբանութիւնը և հռետորական ձևերը, և ոչ Ասողկան հանճարեղ չափաւորութիւնը: Առանց ամենեին արուեստի՝ իր ժամանակին գրեթէ խօսուած լեզուովը կը գրէ: Հայոց մատենագրութեան ու ազգութեան վատթարանալուն ասե՛նք գրուած ըլլալով՝ իր ժամանակակից գաղափարներն ու նախապաշարմունքներն ունի: Միամիտ է ու դիւրահաւան, իր արուեստանոցը մէջ անհաղորդական ու սահմանաւոր, թէպէտ և կեանքը անանկ քաղաքի մը մէջ անցուցած է որ ամէն քաղաքական ու մատենագրական ազդեցութեանց բաց էր:

* * *

Իր ժամանակակցացը պէս ոսոխ Քաղկեդոնի ժողովոյն, թէ և անոր հետ երկու բնութիւն կը դաւանի 'ի Քրիստոս, Յունաց դէմ ունեցած կրօնական հակակրօութիւնը՝ ցասմամբ վրանին կը թափէ: Այ ինչ սրակաս բուռն է նաև այլազգեաց ատելութիւնն ալ: Չիխնայեր նաև Փռանկաց, որ Հայաստանի դաւառացը մէկ մասին կ'իշխէին: Թէ որ այս կիրքը բան մը կրնայ արդարացընել՝ միայն հայրենասիրութիւնն է որով վառուած է. այն զգացմունքը՝ որուն չափազանցութիւնը շնչող պատճառին վէհանձնութենէն ու անշահասիրութենէն ներուժն կը դանկ: Բայց այս սրակասութիւններն կերպով մը իրենց փոխարինութիւնն ունին: Իր պատմագրութիւնն որ վարժարուեստի մը փափկութիւն չընդունիր, յղկած ոճէ մը աւելի ճշմարիտ և ազգու գործելով՝ իւր ազգին մտաւոր և բարոյական վիճակը մեզի կը ներկայացընէ: Պատմագրելու այս անհարթ կերպին մէջ, և այն բարբարոս և աղմկայոյզ ժամանակին՝ ուր որ այս կերպս կը գործածուէր, ներգաշնակութիւն մը կայ. կարծես թէ անհմուտ ձեռքէ ելած պատմութիւններն՝ բուն իսկ նիւթին գեղեցկութիւնն աւելի դուրս կը ցատքեցընեն: Ի՛նչ ցաւալի տեսարան՝ անմեղ ժողովուրդ մը տեսնել՝ որ քրիստոնէական համակամութեամբ այլազգեաց անողորմ սրբոյն տակ կ'իյնայ կը մեռնի հազարաւորը մէկտեղ: Ի՛նչ յօժարակամ անձնանուիրութիւն է՝ զոր Տաւրոսի Հայոց վրայ կը տեսնենք, որ Խաչակրաց հասնելու ատենը՝ խոնարհեալ խաչին վրէժը խնդրողներուն դալուստը կ'ողջունեն. կ'երթան անոնց օգնելու սովուն խստութեանը մէջ, և անոնց հետ պատերազմին ամէն վտանգներուն մասնակից կ'ըլլան: Ի՛նչպէս

մեծ է Մատթէոս իւր հայրենասիրութեանը մէջ,
 երբ իր բնական զգացմունքն՝ ասելութեան ու կրօն
 ամբոխամբը չինուասացըներ: Ա՛րչափ կը սիրէ
 իր հայրենիքը, և կը փառաւորէ Հայոց քաջութիւ-
 նը՝ որ իրենց աշխարհքը պաշտպանեցին: Ի՛նչ ճար-
 տասան պարզութեամբ կը պատմէ այն հնգետասա-
 նամեայ գիւցազին մահը, որ հայրենի տունը կը թո-
 ղու, կը վազէ սուրը ձեռքը այլազգեաց անհամար
 խուճերուն մէջ կ'իյնայ՝ հալածելու, անդին այս
 ցաւալի տեսարանիս վրայ՝ պատանուոյն ծերունի
 պապուն բազուկները կը ջլատին, և սուրը գետին
 կ'իյնայ: Վսեմ է նաև գեղի խոնարհ հովուի մը՝ տէր
 Քրիստափոր երկու մահը, որ պաշարեալ յան-
 կարծ յայլազգեաց՝ կ'աճապարէ իւր հօտը եկեղե-
 ցւոյն մէջ կը ժողվէ. որուն թէպէտ չորս կողմը ա-
 ռեր են թշնամիք, սուրբ խորհուրդը կը կատարէ,
 հացն ու գինին կը բաշխէ հաւատացեւոց, որոնք մե-
 կիկ մեկիկ բարբարոսաց սրոյն սպանգ կ'երթան.
 մինչև որ տէր Քրիստափոր և իր երկու որդիքը թո-
 ռոս ու Ստեփանո՛ մինակ մնացած՝ իրարու վերջին
 համբոյրը կու տան, ու այն վսեմ ու հանդիսաւոր
 գրկախառնութենէն ետքը՝ երեքն ալ մեկտեղ կը վա-
 ղեն տաճարին սեմոցը վրայ, մարտիրոսական պսակն
 ընդունելու: Ի՛նչպէս սիրա շարժող ոճով մը կը խօ-
 սի՝ Բագրատունեաց ազնուական ու մեծ ցեղին վեր-
 ջի Գագիկ Բ թագաւորին վրայ. այն հոյակապ թա-
 գաւորին՝ որ իր գիտութեամբն ու քաջասրտու-
 թեամբ անուանի, իրեններէն կը մատնուի, իր հար-
 ցը ժառանգութենէն կը զրկուի, ու աքսորանաց և
 թշուառութեան մէջ կեանքը կ'անցընէ, և արտա-
 սուելի դաւաճանութեամբ մը կը լ՛մընցընէ:

Վերը յիշուած մատենագրական կրթութեանն
 պէտք է ընծայել հեղինակին միւս թերութիւններն,
 յորոց մտաւոր մշակութեամբ մը կրնար զգուշա-

նալ. ինչպէս չափազանցութեան սէրը, բացագան-
չութեան հակամիտութիւնը, նոյն դարձուած ոյ յոր-
նեցուցիչ կրկնութիւնը, կարևոր պարագայից մէջ
ցուցած վերջի աստիճանի խօսքի ագահութիւնը, և
անդին նուազ հարկաւորաց վրայ երկարաբանելը:

* * *

Ժամանակագրութեան շարայարողը ԳՐԻԳՈՐ
իւր աշակերտը եղած պիտի ըլլայ, թէ որ Յունաց
դէմ ցուցած ատելութեանը նայինք, զոր 'ի Մաս-
թէոսէ ժառանգած կ'երևի: Ինքզինքն Նրեց կը կոչէ,
բայց կ'երևնայ թէ իւր հայրենակցացը մէջ երևելի
աստիճան մը ունէր. վասն զի կը տեսնեմք զինքը՝ որ
Քեսնոյ մեծամեծացն ու կառավարչին կը դիմէ, երբ
1137ին քաղաքացիք այլազգիներէն պաշարուելով՝
թողուցին զՔեսուն. Գրիգոր կը յորդորէ որ իրենց
պարիսպները պաշտպանեն, և անոնց հետ հոն կը
փոխուի: Յունաց Կոմնենոս կայսեր կրկին ասպա-
տակութիւնքն յԱսորիս և 'ի Կիլիկիա, Չանդիին
Փռանկաց ձեռքէն Նդեոսիան առնուլը, Իկոնիոյ սուլ-
դաններուն՝ Ռուբինեանց հետ մերթ թշնամութեան
և մերթ բարեկամական վերաբերութիւնքն, Կապա-
դովկիոյ Էմիրներուն և Տանշմէնաի տանը հետ եղած
պատերազմները, Քուրդընէ՝ գաղղիացի իշխանական
ցեղին մարիլը, Խաչակրաց Նուրէատինի դէմ ձեռ-
նարկութիւնքն, Վրաց թագաւորաց Հայաստանի
մէջ Անի և Իուլին քաղաքաց դէմ ըրածները, Գրի-
գորի ժամանակագրութեան գլխաւոր նիւթերն են:
Կրութեան ոճն ալ Մատթէոսինէն ոչ ինչ ընդհատ
ստորին է և ռամկական:

Մատթէի Ուսհայեցւոյն Պատմութեան բնագիրը հրատա-
րակուած է յԵրուսաղէմ (1869) շատ ծանօթութեամբ: Անկէ

տասնըմէկ տարի յառաջ արդէն Տիւլորիէ գաղղիական թարգմանութեամբ ծանօթացուցեր էր արեւմտեայց՝ միջին դարուց պատմութեան համար հետաքննական այս գրուածը հետեւեալ խորագրով. Chronique de Mathieu d'Édesse (932-1156) avec la continuation de Grégoire-le-Prêtre jusqu'en 1162; par Ed. Dulaurier. Մատենախօսական այլևայլ գրուածք ալ հրատարակուած են թէ 'ի Տիւլորիէէ և թէ յայլոց հայագիտաց, և են . 1 ' Notice de deux manuscrits arméniens contenant l'histoire de Mathieu Jierets, et Extrait de cette histoire, relatif à la première Croisade, en arménien et en français, par M. Chahan de Cirbied. Paris, 1812. — 2° L'Histoire des Croisades, d'après les Chroniques arméniens, par Ed. Dulaurier. Paris, 1848. — 3° Les Chefs Belges de la première Croisade, d'après les historiens arméniens, par Félix Nève. — 4° Beitrage zu der Geschiethe der Kreuzzüge aus armenischen Quellen, von H. Petermann. — 5° Այլ և այլ հատուածք՝ բնագրաւն և գաղղիարէն թարգմանութեամբ 'ի Recueil des Historiens des Croisades, (Documents Arméniens.). Հատոր Ա:

ՍԱՄՈՒԷԼ ԵՐԷՑ



Սանուշէլ Երէց: — Ժամանակագրոչքիչնը կամ Գառազանք: — Այս երկասիրոչքեան աղբերք: — Ոճր: — Եշրուպական շեզոչով քարգնանոչքիչնը:

Ուսհայեցւոյն ժամանակակից կ'երևնայ նաև Սամուէլ, որ Անուոյ կաթողիկէին աշխարհիկ երիցանց դասակարգութենէն ըլլալով Երէց և մերթ ալ Սնէցի կը կոչուի: Ինքզինքը աշակերտած կ'աւանդէ Գէորգ անուշով վարդապետի մը, որ հաւանակահարար Մեղրիկն է. ուրիշներն ալ՝ և մասնաւորապէս Վարդան պատմիչ, Յովհաննու Սարկաւազայ աշակերտ կը համարին զինքը:

Սամուէլի գլխաւոր՝ և մեր ձեռքը հասած երկա-

սիրութիւնն է յանանակագրոշխելը կամ Գաւազանքը, զոր Պահլաւունի Գրիգոր կաթողիկոսին խնդրանօքը յօրինած է և իրեն ընծայած ¹ : Ասանկ մեծ և կարևոր երկասիրութեան մը համար՝ իմաստութեամբ իրեն օգնական և ձեռնաուլ առած է Սամուէլ՝ ուրիշ ազգաց մէջ արդէն գտնուած և մեծարգոյ համանուն երկասիրութիւններն, և մասնաւորաբար Եւսեբիոսի և Խորենացւոյն աշխատասիրածները : Ինքը հեղինակն ալ այս բանս կը խոստովանի յընծայական նամակին առ կաթողիկոսն. « Չանացի, կ'ըսէ, զամենադեղեցիկ զաստուածարեալ ըզպատմութիւնս Եւսեբեայ՝ կրկին գրելով, որպէս զցայտումն արևու՝ որ 'ի մթին անդիս ծագէ և լուսաւորէ » ² : Ուրիշ անդ մըն ալ. « Մուացեալ զարգիտութիւն և զանուսումնութիւն իմ, 'ի Թախանձելոյ քոյ, սրբազգեացդ Գրիգոր, յաղթեցայ 'ի սիրոյ կամաց ձերոց առ 'ի գրել զոր կամեցար, և այժմ օժանդակեալ 'ի Հոգւոյն սրբոյ՝ ժողովեցից 'ի սուցանէ կարճ 'ի կարճոյ զախորժակս ձեր՝ զբանից հանգէս, միայն զճշմարտութեանն գնալով զհետ, և 'ի յոլովիցն՝ առաւել զերկոքումքք Թևակոխեսցուք, ձեռնաուլ ունեւորով զնոսա, զԵւսեբի ասեմ, և զՄովսէս Խորենացի » :

Իսկ երբ հին օրինակագրաց գրուածները կը սպառին, և հարկ կ'ըլլայ որ Անեցին ինքիրմէ սկսի շա-

¹ Ժամանակագրութեան գրոցը խորագիրն է. « Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ հաւաքմունք 'ի գրոց պատմագրաց, յազալս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև 'ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ » :

² Ի վերջ ընծայականին՝ յայլմէ գրչէ յաւելեալ. « Սամուէլ քահանայ Անեցի ժողովող գրոյս, յամի մարդեղութեան Փրկչին ՌՃԾԱ, և մերոյս Թիւ Ո. 'ի քառասներորդ ամի կաթողիկոսութեան Գրիգորի Գ Պահլաւունւոյ, և 'ի Թագաւորութեան Հայոց Թորոսի Բ » :

րուհնակել, այն ատեն տարակոյսը զինքը կը պատէ. « Մինչև ցայսօսիկ ժամանեալ վայր՝ անկասկած հե-
տեմամբ, առաջնորդ ունելով զհաւաստապատում
գիրս զյառաջասացեալ վարդապետացն. իսկ յայսմ
հետէ՝ ի տեղւոջ՝ ուր պիտոյացաւ այլ ինչ յաւե-
լուլ՝ ի շարագրութիւնս մեր, աշխատութիւն և տա-
րակուսանք անկաւ յաղագս անմիաբան դրեւոյ պատ-
մագրացն. ոմն առաւել և ոմն նուազ շարագրելով,
և կամ թէ ոչ բնաւ: Սակայն մեք զբնախօսիցն զոճ
պահելով, սկսցուք ըստ կարի զհետ ճշգրտութեան
հետեւելով, և զառաջին ամն Տրդատայ զուգել եր-
րորդ ամին Դիոկղետիանոսի՝ ըստ Մովսիսի Հայոց
պատմագրի »:

Սամուէլի ժամանակագրութիւնը կը սկսի յԱդա-
մայ, ու կը հասնի ինչուան իր օրերը, կամ Քրիստո-
սի 1179 թուականը: Սակայն իրմէ ետքը ոմանք շա-
րայարած են իր երկասիրութիւնը, նոյն ոճն ու հա-
մառօտութիւնը պահելով: Զոր կը վկայէ գաղափարո-
ղաց մէկը հետեւեալ խօսքերով. « Աստանօր զտեղի
առեալ կացին շարագրութիւնք գեղեցկաբանին Սա-
մուէլի. զոր բազում երկասիրութեամբ հոգ տարեալ
ստուգագրութեան, և ճշգրտիւ հասուցեալ մինչև
յիւրն ժամանակ: Եւ վասն զի պատմագրութեանց
սահման է՝ զանցելոյն և զներկայէն ճառել, իսկ յա-
ռաջիկայն ոչ գոյ հնար անցանել. այլ թէպէտ յայսմ
հետէ մտանէ կանոն իշխանութեան Հայոց՝ ի շարա-
գրութիւնս աղիւսակիս, սակայն սխալ յուլով աե-
սանի կանոնացս. վասն զի յայսմ հետէ այլոյ ուրուք
է շարագրութիւնս, և գրեթէ Քրիստոսի ծննդեանն
ամբ և թուականն Հայոց միայն գոյ անսխալ »: Այս
խօսքերէն ետքը՝ Հայոց Շիէ թուականէն սկսելով՝
կը շարունակէ ժամանակագրական աղիւսակը ին-
չուան ԶԺԱ թուականը: Ուրիշ յեաին ընդօրինա-
կողք ալ զանազան յաւելուածներ ընելով անոր

Ժամանակագրական աղիւսակաց՝ ինչուան ՌՃԼՍ, և ՌՃԽԵ (Թուականներն հասուցած են: Ասիկայ յիշուելու ատենը ընդարձակող Սարնուելի կը կոչուի դրոց մէջ. և սուլած տեղեկութիւններն ընդհանրապէս կարևոր են, մանաւանդ Կիլիկեցի Թագաւորաց ատեն պատահած անցքերուն:

Ասկէ գրեթէ եօթանասուն տարի առաջ՝ անուանի ծիրանաւորն Մայ՝ որ այն ատեն Միլանու մատենագարանին տեսուչն էր, Եւսեբեայ Քրոնիկոնն հրատարակելու ատեն՝ լատիներէն թարգմանեց նաև Սամուելի Երիցու ժամանակագրութիւնը, և տպագրեց կրկին, մէյմը՝ ի Միլան (1848), երկրորդ անգամ՝ ի Հաովմ (1859): Samuelis presbyteris Aniensis, Temporum usque ad suam ætatem ratio e libris historicorum summatim collecta. Opus ex Haicanis quinque codicibus ab Joh. Zohrabo diligenter excerptum atque emendatum. Zohrabus et Ang. Majus nunc primum conjunctis euris latinitate donatum notisque illustratum ediderunt. — Գաղղիական թարգմանութիւն մ'ալ ի Հաստման Հայ պատմաբան Պրոսէի. Samuel d'Ani, Tables Chroniques, traduits par M. Brosset, Մատենախօսական և քաղուած. Samuel d'Ani, Revue générale de sa Chronologie, par M. Brosset, (Mélanges Asiatiques). — Extrait de la Chronique de Samuel d'Ani, Recueil des Historiens des Croisades, (Documents Arméniens), Հատ. Ա, 447-468. յորում նաև Սամուելի շարունակողին հայ բնագիրն՝ գաղղիարէն թարգմանութեամբ ի 1178 թուականէն Քրիստոսի ց'1540:

ՄԻՒԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ

Ո՞վ էր Միսիրար Հերացի: — Բժշկական գիտու-
րիչն և արուեստ 'ի Հայաստան: — Չերանսնց միսի-
րարոչքիչն: — Նիւրը: — Աղբերք Հերացոյն: — Իր
գրոց տպագրոչքիչն:

Երկոտասաներորդ դարուն մէջ կը ծաղկէր 'ի Հայս
Միսիթար անուամբ հռչակաւոր բժշկապետ մը, որ
Հէր քաղաքը ծնած ըլլալուն համար՝ ընդհանրապէս
Հերացի կը կոչուի: Տղայութենէն Արաբացոց,
Պարսից և Հելլենացոց իմաստութեամբքը վարժած,
բաւական հմտութիւն ունէր նաև փիլիսոփայական
և աստղաբաշխական գիտութեանց: Սրբոյն Ներսի-
սի Ենորհալոյն մտերիմն էր, որ և Յաղագս երկնից
և զարդոչ նորա կոչուած ընտիր քերթուածը՝ իրեն
ընծայած է. ինչպէս նաև Յաղագս Աստուծոյ և արա-
րածոց քերթութիւնը, որուն սկզբնատառքը կը
յօդեն. « Միսիթար բժիշկ, ընկալ 'ի Ներսիսէ զայս
բան »:

Բժշկական արուեստն ու գիտութիւն՝ որ այնչափ
սերտ կցորդութիւն և կարևորութիւն ունի մարդ-
կային կենաց վրայ, անկարելի է բոլորովին անծանօթ
ենթադրել առ հինան մեր. բայց հաւանականաբար
ոչ այնչափ ծաղկեալ և բարգաւաճ վիճակի մը մէջ,
որպէս առ Յոյնս և միջին կոչուած դարուց մէջ առ
Արաբացիս. որով և աղօտ, և ոչ միշտ զերծ 'ի նա-
խապաշարմանց իրենց գաղափարնոյն արուեստին և
գիտութեանը նկատմամբ: Երկար դարեր գոհ եղած
կ'երևնայ հայկական դպրութիւնն այդ հարևանցի

ատեղեկութեամբք • մինչև Ռուբինեանց հարստութեան ժամանակ՝ յորում Հայք աւելի ծանօթութիւն ունեցան իրենց մերձաւոր ազգաց և անոնց դիտնոց հետ: Յառաջ քան զՀերացի՝ ու երեքսասաներորդ դարու վերջերը գաղափարուած ու բաւական հնութիւն ունեցող բժշկարան մը հասած է ձեռուընիս, որ մակագիր կը կրէ. Բժշկարան գոր փոխած է ՚ի տաճիկ շեզոշէ ՚ի հայս՝ ՚ի ժամանակս յաղրոյ քաղաւորին Հայոց Գագիայ, որ քաղուածոյ և թարգմանաբար երկասիրութիւն մը կը թուի, ինչպէս կը կարծենք որ ըլլայ նաև Հերացւոյն գրուածը, և իրմէ ետքը յօրինուած ուրիշ բժշկարաններ, որոց հեղինակք կը ճանչցուին Ամիրատվատ, Ասար և Պուռնետթ Սեբաստացիք և այլք. որոց ամենուն գրուածոց աղբերքն արաբական կ'երևնան, ինչպէս կը վկայեն բժշկաց անուանքն և դեղոց և անոնց զուգութեան և բժշկական բառերուն անուններն: Վասն զի նոյն իսկ յոյն բժշկաց՝ արաբական թարգմանութենէ առնելով՝ արաբացի հնչումն տուած են մերքն. ինչպէս Իպպոկրատ հռչականուն բժիշկն՝ փոխուած է մեր բժշկարանաց մէջ ՚ի Պուգրատ, Բուկրատ, Բագրատ. - Գաղենոս՝ Գելիանոս, Ճալինոս. - Ռուփոս՝ Ըռուպուս, Ըռուպոս, Ըռօֆուս. - Որիբազ՝ Ռուբաս, Սրպիասուս. - Ասկղեպիոս՝ Ակիւղեպէս. - Պաւղոս Եգինացի՝ Փօլոս, Ֆլոս, Ֆուլուս, Ֆօլոս. - Իիոգենէս՝ Իելճանիս, և այլն:

Հերացւոյն ալ գիտութիւնն, ուսումը և գործածած բժշկական լեզուն ասոնցմէ տարբեր չէր կրնար ըլլալ, ինչպէս նաև հետևողութեան աղբիւրներն, ինչպէս քիչ մը ետքը պիտի տեսնենք:

*
* *

Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին, որուն մեծ մտե-
րիմն էր Մխիթար, ու անոր յորդորելովն ու խըն-
դիրքովը՝ համառօտ բժշկական գիրք մը շարագրեց,
թարգմանաբար հաւաքուած յոյն, պարսիկ և արա-
բացի բժշկաց գրուածներէն: Գրքին անունը Չեր-
մանց ըխիրարոչքիւն գրած է հեղինակը, ու այնպի-
սի անուանակոչութեան պատճառն ալ ինքը կու-
տայ. « Չի սա, կ'ըսէ, մխիթարէ զբժիշկն՝ ուսմամբ,
իսկ զհիւանդն՝ առողջութեամբ »: Երկայն ու ա-
րուեստին գիտութեանը արժանի ոճով մը կը խօսի-
տէք ազգ ջերմանց վրայ, զորոնք ասանկ իրարմէ
կը զանազանէ. Բորբոսայիս և անրորբոս, Սոչր և եր-
կարօրեայ, Նուպայով և աննուպայ: Երբ այս հիւան-
դութեանց նկատմամբ այլ և այլ բժշկաց կարծիքները
մէջ կը բերէ, անոնց անուանքն ալ շատ անգամ կը
յիշատակէ. որոնց մէջ գլխաւորներն են Գաղէնոս,
Իսպոկրատ՝ զոր ինքն ալ Բագարատ կը կոչէ, Սա-
հակ՝ հայկազն բժիշկ, Փօլոս, Մատայի, Մասր ճու-
էն, Մահամմատ Զաքարիա, Որիբազ, Իեւճանիս,
Սապիթ-Կուրան, և այլն:

Գրոցը սկզբնաւորութեանը յառաջաբանին մէջ
կը պատմէ նոյն երկասիրութիւնը շարագրելուն
պատճառը. կ'աւանդէ թէ ինչպէս 'ի մանկութենէ
իմաստութեան և բժշկական արուեստից սիրող ե-
ղած ըլլայ, ու Պարսից, Յունաց և Արաբացւոց գը-
պրութեամբը վարժուած: Անոնց բժշկական գրքերը
կարդալով « տեսի, կ'ըսէ, զի ունէին զարուեստ
բժշկութեան լի և կատարեալ ըստ աւանջին իմաստ-
նոցն. այսինքն զնախագիտութիւն՝ որ է իմաստ և
վարդապետութիւն բժշկական արուեստից. և 'ի Հայք
քնաւ ոչ գտի զվարդապետութիւն և զիմաստ նախա-

գիտութեանն, այլ զստածուսն միայն. և այս ոչ ըստ կարգի և լի, այլ համառօտ և ծաղկաքաղ աստի և անտի հաւաքեալ, յայլ և այլ գրչաց և մտաց այլայլած » :

Այսպիսի ողջպահիկ գիտութեան մը պակասութիւնը դարմանելու համար՝ ուղեց Մխիթար այս գիրքս շարագրել. և իրեն կարողութենէն վեր սեպելով բովանդակ բժշկութեան արուեստին վրայ գրելը, միայն երեք ազգ ջերմանց վրայ ուղեց համառօտիւ՝ նախագիտութեան և ստածման կամ դարմանելու եղանակին վրայ՝ պէտք եղած տեղեկութիւնները տալ. « զոր շարեցաք և հաստատեցաք, կ'ըսէ, ըստ կարգի հին և նոր վարդապետացն » : Իսկ մեր բժշկարանաց մէջ ուրիշ հիւանդութեանց վրայ ալ կարճ գրուածներ կամ հասուածներ կան Մխիթարայ անուամբ, ինչպէս նաև գրուած մը Վարսնի քարանց և յատկոչքեանց Լոցա և բժշկոչքիչն Լոցա :

Հերացւոյն երկասիրութիւնը հրատարակուած է 'ի Ս. Ղազար Վենետկոյ յամի 1852 :

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ

Գրիգոր Տղայ : — Հայրապետական արուարդքաւելը : — Բանակցոչքիչնք ընդ կայսեր Բիւզանդիոյ : — Տարսնի ժողովր : — Թոշոքք : — Առ կիռ Մալուշի : — Առ Միքայիլ պատրիարք Հոռուսց : — Առ վարդապետս հիշսիտոյ : — Առ Հաղբատուցիս : — Ողբք Երոշապետի :

Ներսիսի Շնորհաւելոյն Վասիլ եղբօրը որդին էր Գրիգոր Տղայ, որ մանկութեան հասակէն իւր հօրեղբօրը իմաստուն առաջնորդութեանը տակ՝ հրմ.

տացաւ աստուածային և արտաքին գիտութեանց, ու կաթուղիկոսարանին մէջ եղող Կոստանդին յոյն քահանայէ մ'ալ տեղեկացաւ հելլենական գայրութեանց. կ'երևնայ թէ հմուտ էր նաև եբրայական լեզուի, եթէ առ Տուտէորդին գրած թուղթերուն խօսքերը իրեն վրայ ուղենանք հասկընալ:

Շնորհալուոյն յուղարկաւորութեան հանդիսին ներկայ գտնուելու համար՝ Հռոմկայ եկած ըլլալով, հոն գումարուած ամէն եպիսկոպոսաց ընդհանուր հաւանութեամբը տնոր յաջորդ ընտրեցաւ. վասն զի տնոր ըստ մարմնոյ մերձաւորը՝ Ժառանգ և հեռուող տեսան նաև սրբոյն լուսափայլ առաքինութեանցը. և իր ընտրութեամբը՝ աղգին այնպիսի հօտասէր հայրապետէ մը զրկմանը ցաւը մեղմել ուղեցին:

Այն արժանաւոր ընտրութիւնը՝ ուրախացուց նաև զկայսրն Բիւզանդիոյ Կիւ Մանուէլ, որ մասնաւոր մխիթարութեան թուղթ մը գրելով առ կաթուղիկոսն, կը յորդորէր զինքը որ հօրեղբօրը ջանիւքն սկսած յոյն և հայ ազգաց եկեղեցական միաբանութեան խորհուրդն առաջ տանի: Անիկայ էր նաև Գրիգորի բաղձանքը. բայց կը վարանէր թէ Թնչպէս պիտի կարենայ ամբողջ ազգի մը հաւանութիւնն առնուլ այնպիսի օգտակար խորհրդոյ մը գործադրութեանը: Այս վախճանաւ Շնորհալին՝ Ստեփանոս անուենով վարդապետ մը արևելք զրկած էր միութեան հակառակող եպիսկոպոսաց հետ խօսելու, և անոր մեծ օգտակարութիւնը հասկըցնելով՝ հաւանութիւննին առնելու: Ստեփանոս՝ Կլայեցւոյն մահուընէն ետքը՝ առաջնորդաց հաւանութեան գիրը բերաւ ու անոր յաջորդին յանձնեց. որով սիրաառաւ հայրապետը, ու սկսաւ կայսեր ու Յունաց Միքայէլ հայրապետին հետ թղթակցիլ. և երկու ազգաց հաւատոյ մասանցը մէջ ունեցած զանազա-

նութեանց մեկնութիւնը աալով կամ ուղղելով, կաթուղիկոսը Հռովմկայ ժողովեց Հայոց, Աղուանից ու Վրաց եպիսկոպոսունքն ու առաջնորդները և վանահարքը: Այն գումարմանը մէջ Ներսէս Լամբրոնացին իւր ազգու և գեղեցիկ ատենախօսութիւնն ըրաւ, որով շատերուն մտաց տարակոյտը լուծեց, զայլս իրենց ուղղութեանը մէջ հաստատելով: Ժողովոյն լմրննալէն ետքը՝ ամէն գումարեալ եպիսկոպոսունքը իրենց հաւատոյ խոստովանութիւնը գրեցին, և անոր տակը գրին իրենց ստորագրութիւնը և զրկեցին առ կայսրն: Բայց նոյն միջոցին Միքայէլ կայսեր մահը և ուրիշ քաղաքական յեղափոխութիւնք վրայ հասնելով, միաբանութեան խորհրդոյն գործադրութեանը արգելք եղան:

Լատինացւոց հետ ալ սիրով և ընտանութեամբ էր Քրիզոր. և այն պատճառաւ Լուսիոս Ք Հռովմայ քահանայապետին ալ թուղթ գրեց, անոնց եկեղեցական պաշտամանց կարգաւորութեան գիրքը խնդրելով: Լուսիոս կատարեց անոր խնդիրքը, ու՛ ի պատիւ՝ հայրապետական խոյր, եմիփորոն և պալիում՝ զրկեց՝ կոնդակաւ մը, զոր Լամբրոնացին թարգմանեց:

Այն տարիները Հագարացիք նորէն Երուսաղեմի տիրեցին. Գերմանիոյ կայսրը Փրեդերիկոս Ա՛ խաչակրաց խմբով մը արևելք անցաւ, սուրբ քաղաքը նորէն քրիստոնէից գարձընելու: Ռուբինեանց պալաղաան Լեոն Բ էրբ լսեց անոր գալուստը, կաթուղիկոսին հետ մէլտեղ կայսրը գիմաւորելու փութաց, և թէպէտ մեռած գտան զինքը, բայց իրեն իշխաններէն մեծարուելով՝ գարձան իրենց աթոռը՝ ի Հռովմկայ, և հոն հանգիպեցաւ կաթուղիկոսին մահը՝ իւր վաթսուն տարուան հասակին (1193):

* * *

Գրիգորի Տղայոյ երկասիրութիւններէն՝ միայն մէկ քանի թուղթերը ձեռու ընիս հասած են: Ասոնց մէջ գլխաւորներն են:

Առ Կիւ Մաւնոշեղ կայսր 'ի Կոստանդնուպոլիս, Յունաց եկեղեցւոյն Հայոց հետ ընելիք միաբանութեան խնդրոյն համար, որուն սկզբնաւորութիւնը Շնորհալուոյն ատենէն եղած էր: Շնորհակալ կ'ըլլայ կայսեր այն միտարարական թղթոյն համար՝ զոր սրբոյն Ներսիսի մահուանը առթիւ գրած էր իրեն. կը խոստանայ առաջ տանիլ միաբանութեան խնդրոյն նկատմամբ եղած ձեռնարկութիւնը, թէպէտ և 'ի նմին ժամանակի առջևը կը դնէ նաև մեծամեծ դժուարութիւններն, և թէ անկարելի է որ Հայք ծիսականաց մէջ փոփոխութիւն ընդունին, ինչպէս կը պահանջէին Յոյնք:

Առ նոյն ինքն Կիւ Մաւնոշեղ, յորում կը յայտնէ կայսեր թէ կը փոփաքին Հայք որ 'ի գործ գրուի այն միաբանութիւնը՝ զոր թէ թագաւորը և թէ երկու ազգաց օգուտը կը պահանջէր. և թէ մտադիւր յանձն կ'առնու զայն նաև ազգային ընդհանուր եկեղեցական ժողովը՝ զոր ինքը գումարած էր, և որուն բերնէն հաւատոյ խոստովանութեան ընդարձակ թուղթ մը կը հրատարակէ:

Առ Միքայէլ պատրիարք Հռոմոնց 'ի Կոստանդնուպոլիս. դարձեալ նոյն խնդրոյն վրայ, և Հայոց ազգային ընդհանուր ժողովոյն հաւանութեամբը: Այս թղթին վերջերը խօսք կ'ըլլայ հաւատոյ դաւանութեան վրայ՝ զոր առաջ տուած էին առ կայսրն. և կը բովանդակէ համառօտ քաղուած մը նոյն յայտարարութեան:

Առ Հաղբատացիս, և առանձին առ Գրիգոր Տու-

տէորդի , որ կարծելով ազգին ու եկեղեցւոյն իրաւանցը պաշտպանութիւն ընել իր տեսութեամբն ու գաղափարներով , դէմ ելած էր կաթողիկոսին և Յունաց , ու անոնց հաւատոցը դաւանութեան վրայ այլ և այլ տգիտական ամբաստանութիւններ ըրած , ու անարգական խօսքերով նախատած Հռոմկլայի ժողովքը : Սպառնալիք ալ ըրած էր կաթողիկոսը իւր իշխանութենէն ձգելու : Հանդարտ ոգւով՝ բայց լի քրիստոսահրաման սիրով և աստուածաբանական հրմտութեամբ պատասխան տուած է իրեն Գրիգոր Տղայ , յորդորելով զինքն՝ ի զգաստութիւն : Ոչ լոկ իրեն պաշտամանը և եկեղեցական աստիճանին արժանաւոր օժութեան , այլ նաև մատենագրական ոճոյ և պերճախօսութեան ընտիր օրինակ մը կրնայ ըլլալ այս թուղթս :

Այս վարդապետս հիշախոյ , որոնք կամ տգիտութեամբ և կամ նախապաշարմամբ դէմ կը կենային միաբանութեան , ու նոյն ձեռնարկին պառճառ և համամիտ եղող կաթողիկոսը՝ իրաւունք և պարտք կը սեպէին թշնամանել : Ասոնց ուղղուած է Գրիգորի Տղայոյ այս թուղթը , որ ժամանակաւ երիցագոյն է քան զգրութիւն թղթոյն առ Տուաէորդին : Ընդարձակ ու աստուածային ոգւով վառուած կը խօսի այս թղթիս մէջ սուրբ հայրապետս , յորդորելով զվարդապետսն՝ որ ամէն բանէ աւելի նախամեծար համարին զսէր և զմիաբանութիւն :

Այս թղթերուն մէջ ընտիր , հարթ և ընդհանրապէս հայկաբան սճ մը կը բանեցընէ Տղայն , և կը ջանայ Ենորհալուոյն հետևող երևնալ թէ գրչովն և թէ սրտովը : Միայն թէ Ենորհալուոյն վսեմութիւնը և քերթողաբան ոճը կը պակսի ասոր քով : Տղայոյն թղթոցը մէջ ընտրելագոյն է առ Հաղբատացիս գրածը :

Գրիգորի կաթողիկոսի կ'ընծայուին ուրիշ երկու

Թղթեր ալ մէկը առ Լուսինոս հայրապետ Հռովմայ, զոր կը յիշատակէ Լամբրոնացին. իսկ զմիւսը կը յիշէ նոյն ինքն կաթողիկոսն՝ կայսեր գրած Թղթոյն մէջ, զոր առ նա ուղղած էր անմիջապէս Շնորհալուոյն մահուընէն ետքը: Այս երկու թուղթերն ալ դեռ մեր ձեռքը հասած չեն, բայց ՚ի Լուսինոս քահանայապետին առ կաթողիկոսն Հայոց գրածէն՝ զոր ՚ի լատինէ թարգմանեց ՚ի հայ Լամբրոնացին:

Ողբք Երոշաաղեմի. — Գրիգոր Տղայ իր օրերը հանդիպած Երուսաղեմի առումը յայլազգեաց՝ ողբերգական քերթուածով մը աւանդեց, հետևելով և յայսմ իր հարեղբօր Շնորհալուոյ ողբոցն՝ յառումն Եդեսիոյ. նոյն չափով ոտանաւորի ալ գրած է: Բայց ինչպէս յարձակ գրութեանն՝ ասոր մէջ ալ ստորև կը մնայ քան զՇնորհալին, թէ և հիներէն ոմանք աւելի բանաստեղծ սեպեր են զսա, գուցէ ուրիշ գրուածոց համար՝ որ մեզի ծանօթ չեն:

Գրիգորի Տղայոյ Թուղթերը հրատարակուած են ՚ի Ս. Ղազար (1858). իսկ Երուսաղեմի ողբը բնագրաւ և գաղղիական թարգմանութեամբ ՚ի Փարիզ. (տես յէջ 601, ուղղելով անմըտադրութեամբ եղած մեր վրիպակը):

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ

Մխիթար Գոշ: — Իր ուսուցանի: — Հարկաւոր: —
 Շինած վանքերը: — Զարարի Սպասարար: — Իր
 հրամանաւ գոչարոշած ժողովն յԱնի: — Գոշի եր-
 կասիրոշքիւնք: — Դատաստանագիրք: — Աղբերք և
 ոճ: — Հնուշքիւն: — Պատմական գրոշած մը Մը-
 խիթարայ անուանք: — Առակք: — Մեկնոշքիւն Ե-
 րեմիայ: — Աղօրագիրք: — Մանր երկասիրոշքիւնք:
 — Տարագրոշքիւնք իր գրոշածոց:

Լամբրոնացւոյն օրերը կը ծաղկէր Մեծ Հայաս-
 անի մէջ Մխիթար անուանով վարդապետ մը, որ
 Գոշ կոչուեցաւ՝ մօրուացը ուշ աճելուն պատճա-
 ռաւ¹: Գանձակ քաղաքէն էր. ընտիր ու բարեպաշտ
 ծնողաց զաւակ, որոնք սրբազան ուսմանց նուիրե-
 ցին զինքը. և երբոր տարիքն առաւ՝ կուսակրօն քա-
 ճանայ ձեռնադրել տուին: — Շատ տարի քաճանայա-
 կան պաշտամունքը կատարելէն վերջը՝ փափաքելով
 կատարեալ հմտութեան սուրբ գրոց, և անոնց մէջ
 իրեն թաքուն մնացած ճշմարտութեանց, հանդիպե-
 ցաւ Տաւուշեցի կամ Աւշեցի Յովհան վարդապետին՝
 որ նոյն ժամանա ին մէջ գիտութեամբք համբաւա-
 ւոր անձ մը սեպուած էր. յառաջագոյն աշխարհիկ,
 ու ամուսնոյն մահուրնէն ետքը կրօնաւորելով՝ քա-
 ճանայական օժութեան և վարդապետական աստի-

¹ « Այսպէս կոչեցին զնա՝ զի հեղգագոյն եկին ալիք նորա » :
 Կիրակոս :

Ճանի բարձրացած: Մխիթար աշակերտեցաւ յետոյ
 ուրիշ հոգևորականաց ալ, և վարդապետական ա-
 նուն և պատիւ ստացաւ անոնց քով: Բայց ինքը ա-
 նով գոհ չըլլալով, գէպ 'ի արևմուտք գնաց, Սեաւ
 լերան վրայ բնակող վարդապետներուն քով, և ա-
 ռանց իմացընելու թէ ինքն ալ վարդապետական իշ-
 խանութիւն ունի, շատ օգուտ քաղեց անոնցմէ. ու
 դարձաւ 'ի Վարին, ուր ծանօթացաւ Քուրդ անուն
 բարեպաշտ իշխանին, որ Վրաց թագաւորէն սար-
 տուցեալ եկեր էր հոն. և Մխիթար հետը մտեր-
 մանալով՝ սիրելի եղաւ իշխանին: Անկէ վերագարձաւ
 իւր հայրենիքը. ուր խնամութեամբը մեծ համ-
 բաւ ստանալով, շատերը կու գային իրեն աշակեր-
 տելու. և ինչպէս Վիրակոս պատմիչը կը վկայէ, ա-
 մենայն ոք կը փափաքէր տեսնել զինքը, և իր խօսքը
 մտիկ ընել: Այնչափ մեծ էր անունը՝ որ ոչ միայն
 ուսմանց փափաքով վառուած երիտասարդութիւնն,
 այլ նաև շատ վարդապետներ իրենց մեծութեան
 աստիճանը ծածկելով, աշակերտի պէս կու գային
 անոր քովը որ մտիկ ընեն. ետքը իրմէն հրաման առ-
 նըլով՝ նորէն վարդապետութեան աստիճանը կ'ըն-
 դունէին: Եւ թէպէտ բազմաթիւ էին իր անուանի
 աշակերտքը, բայց անոնց մէջ ամենէն աւելի նշանա-
 ւորներն էին Թորոս անունով մէկը, որուն հայրը
 հայկազն էր և մայրը ասորի, որ առաքինի և ուսու-
 մնական կեանք մը անցընելով, խոր ծերութեամբ
 վախճանեցաւ ու 'ի Հաղբաա թաղուեցաւ. և Վա-
 նական Յովհաննէս վարդապետ՝ որուն վրայ առան-
 ձին պիտի խօսինք: Բայց Մխիթար իր հայրենի քա-
 ղաքին մէջ նեղուելով՝ 'ի Տաճկաց՝ յորդորանօք Ստե-
 փանոսի Աղուանից կաթուղիկոսի գնաց 'ի Խաչեն՝
 Հաթերքոյ Վախթանկ իշխանին և անոր եղբարց քով
 և յորոց մեծապէս պատուեցաւ: Հոն քանի մը տա-
 րի կենալէն ետքը՝ իշխանն Քուրդ եկաւ յիւր հայ-

րենիսն յաշխարհն Աայենոյ և 'ի բերդն Մահկանոյ •
 և Վրաց Թամար Թագուհին ոչ միայն սիրով և պա-
 տուով ընդունեցաւ զնա՝ դարձընելով հայրենական
 ստացուածոց ժառանգութիւնն, այլ նաև ուրիշ
 տեղուանք ալ տալով իրեն: Գոչ՝ յիշելով անոր բա-
 րեկամութիւնն ու սէրը՝ փութաց առ նա:

Վարդապետն՝ որուն քով աշակերտած էր Գոչ՝ եր-
 բոր լսեց անոր իմաստութեան համբաւը, և թէ կրկին
 դարձեր է իւր հայրենիքը, եկաւ անոր քով, ու ի-
 րենց հին սիրովը միաբանելով, կեցան Գետիկ վան-
 քին մէջ, զոր նոյն ինքն Գոչ մեծածախ և փառաւոր
 շինել տուեր էր Հաղբատայ մօտ, Աայենոյ կամ Աա-
 յենական դաւառին մէջ: Վանքին առաջնորդն որ
 Սարկաւագ վարդապետ կը կոչուէր, և յառաջագոյն
 աշակերտած էր Մխիթարայ, ուրախութեամբ ըն-
 դունեցաւ զինքը, և կը սպասաւորէր յօժարու-
 թեամբ այդպիսի հռչականուն անձի մը: Երբոր նոյն
 վանքը կործանեցաւ սաստիկ երկրաշարժով մը, և նո-
 րօգութիւնն անհնարին կ'երևնար, բնակիչքն ուղե-
 ցին հեռանալ 'ի տեղեացն և ցրուիլ, մանաւանդ որ
 նեղուէին ալ 'ի մերձակայից. որովհետև Սարգիս
 անունով իշխան մը՝ իր գեղէն հօն փոխադրուելով,
 վանք մ'ալ ինք շիներ, և երկու ուխտերու մէջ ան-
 համաձայնութեանց և գժտութեանց առիթք չէին
 պակսեր: Գոչ յորդորեց զիրենք չցրուիլ, և ինք ա-
 նոնց բնակութեան համար ուրիշ վանք մը շինեց նոյն
 Գետիկ անուամբ՝ Տանձուտայ ձոր ըստած տեղը,
 իւանէ մեծ իշխանին հրամանաւն ու օգնութեամբ:
 Ուրիշ շատերն ալ օգնական եղան իրեն, և մասնա-
 ւորաբար Խաչենոյ իշխանը Վաղթանկ և անոր կինը,
 և Զաքարէ Սպասալար՝ եղբայրն իւանէի:

*
*
*

Այս Զաքարէ Սպասալար՝ մասնաւոր սէր և մեծարանք կը ցուցընէր Գոշ վարդապետին, և իրեն խոստովանութեան հայր ընտրած էր զինքը: Այն օրերը Հայաստանի արևելեան կողմի վանքերուն մէջ շատ տեսակ շփոթութիւններ ծագած էին, եպիսկոպոսական ու կաթողիկոսական աթոռոց օրինաւոր յաջորդութեանն նկատմամբ: Այս պատճառաւ Զաքարէ իշխանը հրամայեց որ ժողովք մը գումարուի յԱնի Շիրակայ, ու հոն ժողովեցան նոյն վարդապետներն ու եպիսկոպոսուհիքը՝ որ առաջ գումարուած էին ՚ի Լօռի: Բայց Մխիթար վարդապետը իւր ծերութիւնն ու հիւանդութիւնը պատճառ բերելով՝ հրաժարեցաւ ժողովոյն ներկայ գտնուելէն. այլ թուղթ մը գրեց առ իշխանն Զաքարէ, թէ ինչ որ վարդապետք նոյն ժողովոյն մէջ վճռեն, ես ալ կ'ընդունիմ ու կը հաւանիմ անոնց սահմանածին: Երբոր ժողովը գումարեցաւ, Զաքարէ ստիպեց ըզվարդապետս որ իր խնդրուածոցը հաւանին. և Սսայ ժողովոյն մէջ սահմանուածներուն ընդունելի ըլլալը՝ թղթով ալ իրեն ձեռքը յանձնեն: Երբ անոնք նեղը մտան, ամենքը մէկ բերան գրուցեցին. « Այդ բանը անկարելի է որ մենք կարենանք ընել առանց մեծի վարդապետին Մխիթարայ »: Այն ատենը Զաքարէ հանեց այն թուղթը զոր ընդունած էր ՚ի Գոշէ. եպիսկոպոսներէն ոմանք հաւանեցան. ուրիշներն ալ չհամոզուելով՝ Սպասալարէն ժամանակ ու զեցին որ իրենք ալ կարենան գրել առ Մխիթար, և խնդրել որ անձամբ յանձն առնու ներկայ գտնուիլ այն գումարման: Այն թղթին մէջ կ'աղաչէին որ ամենայն նեղութիւն և դժուարութիւն յանձն առնելով՝ գայ ՚ի ժողովն. ու եթէ, կ'ըսէին,

Ճամբու մէջ մահ հանդիպի քեզի՝ անուղ հին սուրբ
հայրապետաց կարգը կը դնենք . միայն թէ դու
յանձն առնուս գալ առ մեզ :

Մխիթար վարդապետ անոնց թուղթը կարդալով
իմացաւ յայտնապէս թէ առանց իրեն անկարելի
պիտի ըլլայ անոնց համոզուելը . ուստի Քեակայ վան-
քէն ելլելով՝ Անի քաղաքը եկաւ : Բայց քաղքին
դռնէն ներս չմտած՝ Չաքարէ մարդիկ զրկեց որպէս
զի ժողովքի չգացած՝ իրեն երթայ . և թէպէտ Մխի-
թար չուզէր մտիկ ընել , բայց իշխանը բռնութեամբ
ձիւռն երասանակէն բռնելով՝ Չաքարէի տարաւ
զինքը : Քուժարուած վարդապետներն երբ այս
բանս լսեցին , շատ խռովեցան . և մէկէն Ներսէս ա-
նուով վարդապետ մը զրկեցին առ Մխիթար , որ-
պէս զի Չաքարէի տունը չմտած՝ իրենց գայ : Հասաւ
Ներսէս , ու տեսաւ որ անիկայ Սպասալարին դռնէն
ներս մտնելու վրայ էր . ու չկարենալով ինքն ալ
մտնել , անոր ետեւէն ձայնեց , ու ժողովոյն աղաչան-
քը ծանոյց անոր : Բայց երբ չկրցաւ զինքը ետ դար-
ձընել , անոր ու Չաքարէի վրայ շատ բան խօսեցաւ ,
ու մեծ շփոթութիւն ձգեց ժողովքին մէջ : Իսկ Չա-
քարէ հարցուց Մխիթարայ կարծիքը . ու երբ տե-
սաւ թէ անիկայ դէմ չկեցաւ , ալ չուզէր ժողովոյն
հաւանութեանը մնալ . « Որովհետեւ եկիր դու , ը-
սաւ , – ինչպէս կ'աւանդէ Կիրակոս , – ինձ ոչինչ
փոյթ է զնոցանէ » . ու հրաման զրկեց ժողովքը
գուժարողներուն որ ամէնքը իրենց տեղը դառնան .
Մխիթար ալ մասնաւոր թղթով յորդորեց զիրենք
որ Սպասալարին խօսքը մտիկ ընեն , և իւրաքանչիւր
ոք իւր վանքը դառնայ :

Այս երկայն դէպքը սլաւամեցինք , ցուցընելու հա-
մար թէ ո՛րչափ մեծ էր և պատկառելի Մխիթարայ
անունը թէ եկեղեցականաց և թէ աշխարհական իշ-
խանաց առջև : Ժամանակակից սլաւամիչք շատ կը

գոպեն զինքը. և Կիրակոս՝ հռչակաւոր և ղեկավարող
գիտութեամբ կը կոչէ. ուրիշ տեղ մըն ալ՝ այր իմաս-
տուն և վարդապետական ուսմամբ հռչակեալ: Վար-
դան պատմիչն ալ՝ սքանչելի գիտութեամբ կը կոչէ
զՄխիթար:

Ի Գեաթիկ կամ՝ ի Հաղթատ հանդիպեցաւ Մխի-
թարայ Գոշի մահը, Հայոց ՈԿԲ (1213) թուակա-
նին « ալեւորեալ և լի աւուրբք ... ՚ի խորին ծե-
րութեան »:

* * *

Գոշի երկասիրութեանցը մէջ նշանաւոր է

Դատաստանագիրքը, զոր Խաչենոյ Վաղթանի իշ-
խանին ու Աղուանից Ստեփանոս եպիսկոպոսին
խնդրանօքը յօրինեց Հայոց ՈԼԳ (1184) թուակա-
նին: Այս գործոյն շարագրութեանը պատմութիւնը
ինքը Մխիթար կ'ընէ համառօտիւ յիշատակարա-
նին մէջ, հետևեալ խօսքերով. « Ձեռնարկութիւն
մեզ յայտ իրողութեան եղև ՚ի թուականութեանս
Հայոց ՈԼԳ, և շրջանին երթալոյ ՚ի բաց ՃԱ, որ
կոչի փոքր, իսկ հռոմին ՆԵ, յամս անիշխանու-
թեան թագաւորութեան մերոյ, ՚ի վաղնջուց ՚ի ժա-
մանա՛ ՚ի մնացելոց սակաւ իշխանացս ՚ի կողմանս
Խաչենոյ, ընդ ժամանակս անուանելոյ Հասանայ
որդւոյ Վախտանգայ կրօնաւորեցելոյ, և որդւոյ
նորա Վախտանկայ, ՚ի գղեկին որ կոչի Հաթերք,
գլխաւորի այլոց իշխանաց: Եւ կողմանցս Արլիկիայ՝
մեծի իշխանին Թորենի, յամի յօրում մեռաւ յաղ-
թող թագաւորն Վրաց Գեորգէ, ՚ի հայրապետու-
թեան տեառն Գրիգորի Հայոց մեծաց, և ՚ի գիտա-
պետութեան տեառն Ստեփանոսի տանն Աղուանից
յաշխարհիս Առանայ, ՚ի նահանգիս որ կոչի մայրա-
քաղաքին Գանձակայ, յանապաա և յեղբայրանոցս

անուանեալ Դասնոյ, սկզբնաւորեալ 'ի լեռնակողմն մենաստանին կոչեցելոյ Հոռոմաշէն. ընդ հովանեաւ սրբոց եկեղեցեաց կուսաստանացն յիշեցելոց, ձեռնատուութեամբ հօր Յովսէփայ և եղբօր Պաւղոսի յորդորմամբ յառաջարկութիւնս: Բայց գծագրութիւն յիշատակիս 'ի նախագրութիւն գրոցս դատաստանի եղև, զի կատարած սորա 'ի ձեռն մեր միանգամ ոչ է, որպէս ասացեալ է կանխաւ զպատճառն: Եւ արդ որքան է կար, անկանիմք հիւսել զկնի զիրս դատաստանի. ընդ որս և զայս ևս մաղութեմք, ... եթէ հաճոյ ոմանց թուի յօրինակէ աստի փոխել զիրս դատաստանի » , և այլն:

Այս երկասիրութեան մէջ Մխիթարայ տղբիւրներն եղած են Բնական օրէնք, Քրիստոնեայ ազգաց իրաւաբանական աւանդութիւնք, մերթ նաև Մահմետական օրէնք, Հին և նոր կտակարանք, և մանաւանդ մովսիսեան Հնգամատեանը, Հայկական կամ ազգային ժողովոց կանոնք: Իրեք գլխաւոր մասերու բաժնած է Դատաստանաց գիրքը. և են ընդարձակ Նախագրութիւն մը. – Եկեղեցական կանոններ, ու – Աշխարհական օրէնք: Նիւթոյն արժանի հմտութիւն կը գործածէ Գոչ, և փութաջան հետազօտութիւն. անանկ որ կ'երևնայ թէ բաւական խորունկ ուսումն և հետեւաբար տեղեկութիւն ստացած է օրինաց, և անով յաջողեր է այսպիսի գեղեցիկ և իրաւամբք ազգին հաճոյ և ընդունելի երկասիրութիւն մը արտագրել: Նախ իբրև յառաջաբանական տեղեկութիւնք՝ տասնումէկ գլուխք բանի կան, որոնց մէջ տեղնիտեղը կը բացատրէ գրուածքին վախճանը, և իրեն ինչ ոճ բռնելը նոյն աշխատասիրութեան մէջ, նաև գէմն ելած գժուարութիւններն՝ ազգին համար նոր այսպիսի երկասիրութեան մը մէջ, զոր և կը յիշեցընէ՝ զայգ իրեն յանձնող Ստեփանոս կաթողիկոսի Աղուանից. « Աղաչեմ զքեզ, կ'ըսէ, պա-

տուական գլուխդ եկեղեցեաց տանս Աղուանից, մի վայրապար և թեթև գործ համարիր զհոգևոր հարկ զոր եդիր 'ի վերայ իմ» :

Այս տանըմէկ գլխէն զաա՛ երկու հարիւր յիսունըմէկ գլուխք կը կազմեն Դատաստանաց գիրքը ու կանոններն, մասնաւոր ցանկով մը՝ որ նոյնպէս Գոշի աշխատասիրութիւնն է: Իր օրէնքները սահմանելու համար՝ ջանացած է Մխիթար՝ աստուածային ու քաղաքական օրէնքներն իրարու հետ միաբանել. այն վախճանաւ քաղուած մը կը սեպուի այս գիրքս սուրբ գրոց, առաքելական կանոնաց և ժողովոց սահմանադրութեանցը, և այլ և այլ ազգաց կանոններուն, համառօտ ու վայելուչ ոճով:

Աղուանից Ստեփանոս կաթուղիկոսին հրամանաւ շարագրուած է, ըսինք, այս գիրք. բայց ոչ յիշատակ և ոչ ալ պատմական երաշխաւորութիւն մը կայ՝ թէ Մխիթարայ երկասիրութիւնը պարտաւորիչ օրէնք կամ սահմանադրութիւն մը սեպուած ըլլայ երբէք յազգին՝ յատուկ ինքնօրինութիւն ունեցած ատենին ալ: Առ այդ կը պահանջուէր քաղաքական ու եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութեանց հաւանութեան կնիքը՝ որ կը պակսին՝ ուստի ինչպէս հեղինակին ժամանակ, ասանկ ալ իրմէ ետքը՝ պարզապէս գիտնական հետազօտութիւն և արտագրութիւն մը սեպուած է:

* * *

Ձեռագրաց մէջ երբեմն համառօտած ալ կը գրտնանք այս գիրքս, ըստ պիտոյից տեղւոյն: Այսպիսի աշխատասիրութիւն մը ըրած է նաև Սմբատ Գունդըստապլ, ինչպէս քիչ ետքը պիտի տեսնենք: Անւոյ Կաղթականքն ալ 'ի Լէհս՝ թարգմաներ են Թաթարերէն և Լատիներէն. ետքինս տպագրեցաւ 'ի Վիեն-

նա այսպիսի խորագրով. Das alte Recht der Armenier in Lemberg, von Dr. Ferdinand Bischoff. Wien, 1862. Թարգմանիչը յառաջաբան տեղեկու-
թեանց մէջ կը ծանուցանէ թէ 'ի Ահաաստան գաղ-
թող և տեղական իշխանութիւններէ զանազան աղա-
տութեանց շնորհք վայելող Հայք՝ իրենց զարգաց-
ման ընթացքին շատ անգամ կը բռնադատուէին
հակառակիչ դերմանական քաղաքային հասարակու-
թեան հետ, մանաւանդ դատաստանական իրաւա-
տութեանց մէջ. որովհետեւ Հայք իրենց հին աւան-
դութեանց վրայ հիմնուելով՝ չէին ուզէր ճանչնալ
ուրիշ դատաստանական իրաւատութիւն՝ բայց 'ի ի-
րենց աղգային դատաւորաց և իշխանաց յատուկ և
ընդունուած օրէնքէն: 1518 թուականին Սիգիս-
մունդ Ա թագաւորն հրամայեց Հայոց որ թարգմա-
նեն իրենց օրէնքն 'ի հայէ 'ի ռութեն և կամ 'ի լա-
տին լեզու. և ներկայացընեն իրեն 1519ին գումար-
ուելի պէտական ժողովոյն մէջ. զոր և ըրին Հայք՝
լատինական թարգմանութեամբ 'ի Քրաքաւ քաղա-
քի ընծայելով թագաւորին: Սիգիսմունդ քննել
առաւ զանոնք, ու իր աւագանւոյն հետ խորհրդ-
դակցելով՝ քանի մը կարևոր սեպուած փոփոխու-
թիւններ ընելէն ետքը, հաճեցաւ առ իր հաւանու-
թիւնն և հաստատութիւնը Հայոց օրինագրքին:

« Տարակոյս չիկայ, կ'ըսէ Պիշ Ք, որ այս օրէնա-
գիրքը ոչ միայն Ամպէրկի՝ այլ Ահաաստանի ուրիշ
քաղաքաց մէջ բնակող Հայք ալ ընդունուած էին. և
ասոր յայտնի նշանը՝ ձեռագիր օրինակաց զանազան
տեղուանք գտնուելն է: Նքեղ կերպով զարգարուած
և Սիգիսմունդ թագաւորին համար պատրաստուած
բնագիրը հայերէն և լատին լեզուով՝ կը գտնուի.
կ'ըսէ, Չիալինսկի կամսին քով: Լատին թարգմանու-
թեան ալ երկու ձեռագիր օրինակք կան 'ի Ամպէրկ,
յորոց մին կայսերական համալսարանի մատենադա.

րանին մէջ հեռուեալ խորագրով. Statuta juris Armenici per Sigismundum primum Regem Poloniæ potentissimum approbata et confirmata, jussuque ac mandato ejusdem Regiæ Majestatis ex lingua illorum nativa in latinum sermonem translata et hic fideliter ex exemplari descripta » .

Գաղթական հայ աւագանւոյն ձեռքով թարգմանուեցաւ այս օրինաց գիրքը նաև 'ի լէհ բարբառ յամի 1601 ¹ :

*
* *

Մխիթարայ ընծայուած է Իստաստանագրոց աւանանքին և իրեն ժամանակակից գրչագրի մը մէջ, որ յամանց հաւանականաբար հեղինակին ձեռաց գիրը սեպուած է, նաև պատմական հետաքնին գրուած մը՝ այս մակագրով. « Շարք հայրապետացն Աղուանից և որ ինչ առ նոքօք դէպք » : Յօրինակին իննետասն էջերու մէջ կ'ամփոփուի այս գրուածքը. բայց յետին թուղթը առ հնուժեան եղծեալ և շատ տեղանընթեռնելի կը մնայ. այսպէս նաև ուրիշ այլ և այլ տեղուանք՝ փափաքելի կ'ընեն աւելի անաղարտ պահուած օրինակի մը գիւտը : Կ'երևնայ թէ իրմէ առաջ պատահած անցիցը վրայ համառօտագրելով, երկար գրած է Մխիթար իր ժամանակին մէջ հանդիպած անցից վրայ. յորում անշուշտ նաև իրեն կրած հաշածանաց վրայ, որ հոս հարեանցի կերպով

¹ Մխիթարայ Իստաստանագրոց բնագրին առաջին և միակ տպագրութիւնն ըրաւ Բաստամեանց Վահան վարդապետ, և տպագրեց յԷջմիածին 'ի 1880, ընդարձակ և հմուտ յառաջաբանով, բազմաթիւ ծանօթութիւններով և ընթերցուածոց բազմատուժեամբ և համեմատութեամբ : Աշխատասիրողին իրաւաբանական գիտութեանն և յարատե ուսմանց արժանապէս պատիւ ընող երկասիրութիւն մը, յորմէ և մեք օգտուեցանք համառօտ տեսութեանս մէջ :

մը յիշատակուած է: Չալալեան Սարգիս արքեպիսկոպոս՝ Ուղեւորութեան գրոցը մէջ Խաչապատ ձորոց մենաստանին վրայ խօսելու ատեն որ յաշխարհին Աղուանից, կ'ըսէ. « Գտաւ աստ և պատմութիւն անցից Գոշ Մխիթարայ »: Այրիվանեցին ալ ազգային ուրիշ պատմագրաց թուոյն մէջ կը յիշատակէ նաև իրեն անուեր:

Այս եկեղեցական - պատմական գրուածքին ըսկզբնաւորութիւնն է. « Փառք Փրկչին մերոյ Յիսուսի, ընդ նմին Հօր և Հոգւոյն, որ ետ զգագարումն աստանօր տալ գրոցս Գատաստանի, զի թէ և յաւաջագոյն ասացաք գրելով զսակաւ յիշատակարանն եթէ աւարտումն սորա ոչ է, սակայն մեք այժմ հանգուցանել կամեցաք գրելով ըստ կարի, ոչ խափանել զայլոց որք կամին գրել և յաւելուլ: Եւ թէ սկստ յամի յորում սկսաք՝ գրեցաք զեդեալ չափս գատաստանի, սակայն յաղագս հալածանաց որ եհաս մեզ ընտանի և ոչ օտար, յապաղեաց գրել զյիշատակս զայսոսիկ:

« Բայց համարեցաք և զայս ևս հարկաւոր լինել, զի զշար կարգի հայրապետացն գիցուք զԱղուանից, զի և յայնոսիկ յամենեւեանն զսոսա որ այժմ ունին յարմարեցուք. մի՛ ըստ այդմ գրեցուք պատճառի. երկրորդ՝ զի թէ ոք յօժարեցի գրել պատմութիւն զկնի գրեցելոյն պատմութեանն Մովսէսի Գատաստանեցոյն, որ զբովանդակ պատմէ զտանս Աղուանից, գիւրին լիցի յայսմանէ զշար հայրապետացն առնուլ, զի ոչ զամենեցուն անուն՝ ՚ի նորայն գացէ պատմութեան, բայց զայնոցիկ զորոց գրեաց: Ձի յայնմ ժամանակէ մինչև պայժմ՝ ոչ ոք գրեաց, և եթէ պատահի ոք՝ յոյժ հարկաւոր է: Եւ արդ գիցուք զկարգն »:

Եւ կը յարէ անմիջապէս. « Շարք հայրապետացն Աղուանից, որք կացին զկնի տեառն Եղիշայի որ եկն յԵրուսաղեմէ »:

*
* *

Առակք. — Հարիւր իննսուհի չափ առակներ ալ շարագրած է Մխիթար, և իրաւամբ այս գծուարին արուեստին մէջ անուն ստացած ու Հայոց Եզովբոսը կոչուած: Իրաւ է որ իւր առակացը մէջ՝ ոչ յոյն քերթողին հանձարն ու փիլիսոփայութիւնը կայ, և ոչ ալ Փեղրոս՝ լատին առակախօսին վայելուչ զուրցուածքը. բայց անանկով ալ աննշան երկասիրութիւն մը չէ, մանաւանդ լեզուին նկատմամբ: Գիւտերն ալ շատ անգամ հասարակ են, ու առանց նորութիւն մը ունենալու, որոնցմով անհամեմատ առաւելութեամբ հաճոյ կրնային ըլլալ իւր առակները: — Թէպէտ և Կիրակոս՝ Մխիթարայ գրուածոց խօսքն ըրած ատեն՝ Առակացս յիշատակութիւնը չընէր, բայց ձեռագիրք ընդհանրապէս իր առուամբը կը յիշատակեն:

Առակաց կրկին տպագրութիւն եղած է ՚ի Աննետիկ, նախ 1790ին, և ապա ՚ի 1842, որ թէ տպագրութեամբն և թէ ընթերցուածոց ուղղութեամբը ընտրելագոյն է քան զառաջինն:

Մեկնոչքիւն Երեմիայ. — Կիրակոս պատմիչը Մխիթարայ աշխատասիրութեանցը վրայ խօսելով, այսպէս կը զրուցէ. « Եթող նա յարձան և յիշատակ գերեզմանի՝ գիրս իմաստաստիւնս յօգուտ իմաստասիրաց, համառօտ մարգարէութեան Երեմիայի գեղեցկագիր կարգօք »: Այս մեկնութիւնը ոմանք ուզեցին Ասողկայ ընծայել, ինչպէս առաջ յիշատակեցինք, բայց գրուածքին ոճն ու լեզուն աւելի կը հաւատարմացընեն անոնց կարծիքը որոնք Մխիթարայ կ'ընծայեն¹: Համառօտ՝ բայց ընդհանրա-

¹ Իր անունը կը կրէ նաև ՚ի Մատենադարանին Էջմիածնի գտնուած օրինակը (թիւ 1228): Արղնոյ Բարձրահայեաց Ս.

պէս ընտիր երկասիրութիւն մըն է ասիկայ. և ինքը գրիչը կը վկայէ՝ թէ այլ և այլ պատճառներու համար ստիպուած ըլլայ՝ ասկառարան ոճ մը գործածել:

Աղօրք. — Մխիթարայ անուամբը այլ և այլ ընտիր ու ջերմեռանդն աղօթքներ կան, սրատարագի մատուցման ժամանակ զուրցուելու համար: Գարձեալ խրատական գրուածք մընոյն սուրբ խորհրդոյն սպասաւորելու համար, զոր կը յիշէ և Աիրակոս. « (գրեաց) սուղ ինչ կանոնս վասն սպասաւորելոյ մարմնոյ և արեան տեառն, թէ որպէս պատշաճ իցէ կամ որպիսի կարգօք »: Զեռագիրք կը խորագրեն. « Եռամեծի և քաջ վարդապետի Մխիթարայ Գոշի ասացեալ զաղօթս՝ ի ժամ սուրբ սրատարագին »:

Ա՛ւաւանդէ գարձեալ Աիրակոս թէ Մխիթար շարագրած ըլլայ նաև զանազան խրատական թուղթեր, և գիրք մը Յայտարարոչքիչն ուղղափառ հաւատոյ կոչուած, ՚ի խնդրոյ Զաքարէ մեծ զօրավարին և անոր Իւանէ եղբօրը: Ուրիշ գիրք մըն ալ՝ սրուն մակագիրն էր. « Ողբ ՚ի վերայ բնութեանս՝ ՚ի դիմաց Ագամայ առ որդիս իւր, և ՚ի դիմաց Եւայի առ դստերս իւր »: Դազարոշ յարոչքեան վրայ ալ ճառ մը կը յիշուի Մխիթարայ Գոշի անուամբ էջմիածնի Մատենագարանին գրչագրաց ցուցակին մէջ (թիւ 1227):

Աստուածածնի վանաց Մատենագարանին գրչագիրն ալ (թիւ 224) Գոշի անունովը կը յիշատակէ. « Արարեալ կրկին աշխատութեամբ Գոշ վարդապետին Մխիթարայ, և զթերի և զանյայտ բանս ՚ի գիւտ և ՚ի յայտ ածեալ սուղ և սատար մեկնութեամբ առ ՚ի պէտս ուսումնասիրաց »:

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՏԱՐՕՆԱՑԻ

Խաչատուր Տարօնացի: — Ազգային երաժշտա-
կան արոչեառին մէջ ոչնեցած արդիւնք: — Խորհուրդ
խորին երգը: — Տաղեր: — Վարդան Հայկազն: —
Դաւիթ Քորայրեցի: — Սամուէլ Սկեռացի: — Դա-
ւիթ վարդապետ: — Արիստակէս վարդապետ և իշր
աշակերտ Եփրեմ: — Կտակաւոր Տիրացոյ վարդա-
պետ: — Յովնաննէս կրօնաւոր:

Մի թարայ Գոշի ժամանակակից էր նաև Տարօ-
նացի Խաչատուր վարդապետն, որ Գուգարաց աշ-
խարհքին մէջ եղած Հաղարծնի վանքին առաջնորդն
էր. « Այր սուրբ և առաքինի, ասանկ կը վկայէ ա-
նոր վրայ Կիրակոս, և դիտուածեամբ հռչակեալ, մա-
նաւանդ երաժշտական արուեստիւ »: Հաղարծնի
վանաց ուխտը՝ որ իրմէն առաջ շատ խանգարած
ու աւրուած էր, թէ շինուածեամբ և թէ բարեկար-
գուածեամբ պայծառացոյց: Մեծ պատիւ գտաւ Վը-
րաց Գորգի թագաւորէն: Պատմիչը կ'աւանդէ թէ
ինքը բերած ըլլայ խազը արևելքի կողմերը, այսինքն
վերին կամ մեծ Հայաստանի մէջ. ու իրմէն առաջ
եղող իմաստուն երաժշտաց երգերը՝ որ մուցուեր
կամ բոլորովին այլակերպուած էին, գրեց ու շտե-
րուն սովորեցուց: Հաղարծնի վանքին մէջ մեռնելով,
եկեղեցւոյն արևմտեան կողմը թողուեցաւ:

Գանձարանաց ու տաղարաններու մէջ բազմաթիւ
երգեր ու գանձեր կը գանուին Խաչատուր անուամ-
բը, և որոց շատին սկզբնատառքը իւր անունը կը

յօգէն: Բայց ասոնց մէջ ամենէն աւելի գեղեցիկն ու մտադրութեան արժանաւորը՝ Խորհուրդի խորին երգն է, որ կ'երգուի քահանային զգեստաւորութեան ժամանակ՝ սուրբ պատարագը մատուցանելու համար: Այս երգիս յօրինման պատճառը հետեւեալ գէպքն եղած է. Չաքարէ սպասաւար իշխանը տեսնելով որ պատարագի մատուցման արարողութեանց մէջ շատ քմահաճոյ նորութիւններ մտած են, մասնաւոր ժողովքով մը ուղեց այն անկարգութիւնները վերցընել: Երբ իւր վախճանին հասաւ, հրամայեց որ դուրսը բացօթեայ տեղ մը՝ սուրբ խորհրդոյն պաշտամանը համար վայելուչ խորան մը կանգնելով, հանդիսաւոր պատարագ մատուցուի՝ եկեղեցւոյ հին և հարազատ արարողութեամբքը: Այս առթով շարագրեց Խաչատուր վերը յիշուած ծանօթ երգը:

Տաղարանաց մէջ յիշատակուած երգերը հետեւեալներն են, յորոց ոմանք Խաչատրոյ կեչաուցւոյն են անշուշտ. բայց զանազանեւր գծուարին ըլլալով՝ ամենը մէկէն հարկ սեպեցինք նշանակել:

- Խայտացելոյն յորովայնէ. - Յովհաննու կարապետին.
 Խանդաղալից սրախ. - Քառասուն մանկանց.
 Խանդաղակաթ սրախ. - Բեթղէհեմի մանկանց.
 Խաչ կենաց նշան յաղթութեան. - Վարագայ խաչի.
 Խաչարարձ արհի պանծալի. - Բարսղի.
 Խաչաքարող խաչելոյն. - Ոսկերերանի.
 Խաչի քո Քրիստոս երկիր պազանեմք. - Գիւտ խաչի.
 Խնամք խորհրդոյն, գութ արարչական. - Յարութեան.
 Խնամք սիրոյ խնդիր փրկութեան. - Ծննդեան.
 Խնդա խորան Աստուծոյ բանին. - Ծննդեան.
 Խնդա Սիոն խորան խորհրդոյ. - Մաղկազարդի.
 Խնդա տաճար, մայր տեառն Յիսուսի. - Ծննդեան.
 Խնդահրաւէր դասք. - Ծննդեան.
 Խնդահրաւէր մանկունք Սիոնի. - Թէոփորոսի և Գէորգեայ.
 Խնդութեան ձայն, բարբառ աւետեաց. - Աւետեաց.
 Խնդութեան ձայն բերկրական. - Տեառնընդառաջին.

Խնդուժեան ասն այսօր կատարեմք. - Կիրակամոխ.
 Խնդուժեան քարոզ՝ բարբառ կենդանի. - Ստեփանոսի.
 Խնկարեր ծառ, ծաղիկ անթառամ. - Մենդեան.
 Խոնարհեալ բանին Աստուծոյ. - Մարտիրոսայ.
 Խոնարհիմք հոգւոյն հեղուժեամբ. - Լուսաւորչի.
 Խոստովանիմք զքեզ միածին. - Ոսկեանց.
 Խորան փառացն Աստուծոյ. - Մենդեան.
 Խորան քեզ ողբայ. - Վահանայ Գողթնացոյ
 Խորհուրդ անշարժ հայրաշարժ. - Թադէի և Բարդուղիմէոսի.
 Խորհուրդ անքնին անճառ. - Դաւիթի և Յակոբայ.
 Խորհուրդ ընտրեալ յառաջ գուշակեալ. - Խաչի.
 Խորհուրդ հրաւիրմամբ քոյոյ. - Յովհաննու Երուսաղեմացոյ.
 Խորհուրդ հանգստեան. - Թադման.
 Խորհուրդ յառաջ քան զխկզբանէ. - Դազարու.
 Խորհուրդ հրաւիրեալ կամաց. - Յարուժեան.
 Խորհուրդ սոսկալի անխմանալի. - Աւագ ուրբաթու.
 Խորհուրդ որ ծածկեալ էր. - Աւագ ուրբաթու.
 Խորհրդաբար պատուեալ պատկերին. - Մարգսի.
 Խորհրդազգած քոյ մարդեղուժեանդ. - Առաքելոց.
 Խորք անքնին, անճառ անհասին. - Յովհ. և Յակոբայ.
 Խրամասեալ կանոն օրինի. - Գեոնդեանց.
 Խրատ մարդասիրին. - Անտոնի:

* * *

ՎԱՐԴԱՆ ՀՍՅԿԱԶՆ հեղինակ վերջի տարինե-
 րուս գանուած քերթողական քանի մը էջ երկասի-
 րուժեան՝ հեռուեալ խորագրով. Տաղ գերեզմանա-
 կան վասն փոխանակ երանելոյ և սուրբ կարուղիկուսին
 Հայոց Գրիգորի Վհայասիրի: Առաջին անգամ զայն
 հրատարակողք՝ հեռուեալ տեղեկուժիւնը կու տան
 իր վրայ:

« Հեղինակն՝ որպէս և իւր գրուածն « Տաղ գե-
 րեզմանական » նորոգ յայտնուած, տակաւին ան-
 ծանօթ կը մնայ իր վարքովն, կարգաւ կամ սասի-
 ճանաւ. և զարմանալի իսկ Հայկազն կոչմամբը յեր-
 կոտասաներորդ դարու յորում գրեց, և ինչպէս
 խօսքերէն կրնայ ենթագրուել՝ ՚ի սկզբան դարուն,

Ժամանակակից ըլլալով իրմէ ողբացուած Վկայա-
սիրին: Փափաքելի էր ըսել իրմէ աւելի երկարատա-
տում և հաւաստի տեղեկութիւններ անոր կենացն
և գործոց վրայ, քան ողբական ատղերուն կրկնու-
թիւնը. թէպէտև էր գտնուին անոնց մէջ ալ՝ այլ և
այլ նոր և վայելուչ բառեր և ասացուածք ռամկա-
կան ոճոյ կամ բարբառոյ՝ կամ իր ժամանակին աշ-
խարհիկ լեզուին՝ զոր ընտրեր է, յորում երկցադոյն
ընծայուած քան զՆերսէս Շնորհալի՝ ի Հանելուկ-
սըն, և զԼամբրոնացի ՚ի Թուղթան և քան զՄխի-
թար Հերացի ՚ի Բժշկարանին: Աւրիշ կարևոր և մեր
գարութեանց համար հետաքննական տեղեկութիւն
մ'ալ կ'ամփոփէ այս քերթուած, իրեն մերձաժա-
մանակ ու մեզի անձանօթ երկու աղգային քերթողք
յիշատակելով զԳագիկ և զԱարներսէս, որոց վը-
րայ աւելի յագեցուցիչ տեղեկութիւնք փափաքելի
են: Նորագիւտ քերթուած իս օրինակը գրչագրուած
է ՚ի ԶԾԵ (1306) թուականի »¹ :

Ինե՛նք այն ատղերն՝ յորս երկու քերթողաց յիշա-
տակութիւնն կ'ընէ .

« Այլ նոքա չեն աստ ՚ի միջի
Այլ յանմարմնոցն դասն ՚ի պարի.
Յաջորդ չըկայ և չերեւի
Ոչ ժառանգորդ մեծն արուեստի:
Սրահքն աւեր ճեմարանի, {
Ճեմողքն անհետ չեն ՚ի միջի .
Հիմըն խըլած վարժանոցի
Աթոռ չըկայ վարդապետի .
Վարժեալքն եղեն այսն ու գերի
Իստարկացած յամենայնի:
Բայց էր չիշեմ զոր ՚ի մօտի
Ինու յերեկեան ժամանակի .
Գագիկ պիտէր Բագրատունի
Աւ Աարներսէս Բագրեւանդի՝

¹ Բազմալէպ, (1873), 264 :

Իւր պերճ բանիւքն էր պանծալի
 Չափովք տաղի Հոմերոսի.
 Դրուատ երգել բան տերունի
 Աշխարհալոյս որդւոյն շիրմի » :

ԴԱԻԻԹ ՔՈՒՍՅՐԵՑԻ. Երկուստասաներորդ գա-
 րուն մէջ ծաղկեցաւ 'ի Հայաստան Իաւթիթ Քոբայ-
 րեցի կամ Քոբարեցի. Հաղթատայ վանքին միաբան-
 ներէն, որ Չաքարէ սպասաւարին գումարած ժողո-
 վականացը մէկն էր, և կ'երևնայ թէ անոր բարի
 դիտմանցն ու ջանից հակառակողներէն: Անշուշա
 զայս կ'աւզէ ակնարկել Լամբրոնացին հետեւեալ
 խօսքերով՝ զոր գրած է առ Լեոն թագաւոր. « ՉԱ-
 նեցւոյն պտուղն դուք էք լսել, և զՉորոյ գետոյն, և
 անդ Տուաէորդին և Քոբայրեցին, և այլք իւրեանց
 տեսողքն և կենակիցք » :

Քոբայրեցւոյն անուամբը կը գանուին Գրիգորի
 աստուածաբանին ճառից լուծմունքը, և համառօտ
 երկասիրութիւն մը այս վերնագրով. « Թեւադրու-
 թիւն յաւետարանն Մատթէի՝ 'ի պէտս ասենաբա-
 նութեան Իաւթի վարդապետի » : Յովրայ մեկնուշ-
 րիւն մըն ալ կը յիշատակուի իր անուամբ, ուսկից
 վկայութեան խօսքեր մէջ կը բերէ Վանական վար-
 դապետ. բայց ամբողջ գրուածը ձեռուրնիս հա-
 սած չէ :

Այս գարուս վերջերը երեցած է նաև ՍՍՄՈՒԷԼ
 անուանով ծերունի մը, Սկեռայ վանքին միաբաննե-
 րէն, և այն սրտաճառաւ Սկեռացի կոչուած: Ասոր
 միակ երկասիրութիւնը՝ Լամբրոնացւոյն վարուցը
 համառօտ պատմութիւնն է, զոր անոր շարագրած
 Սաղմոսի մեկնութեան ետեւը աւելցուց: Ընտանի և
 մտերիմ էր սրբոյն, ինչպէս նաև իւր երկու վանա-
 կիցքն Գրիգոր և Ներսէս:

ԴԱԻԻԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏ , հեղինակ Մեկնոչքեան
Եսայեայ մարգարէի , որ թերևս ըլլայ առանց ա-
նուան յիշատակեալն 'ի Գէորգայ Սկեռացւոյ՝ իւր
Եսայեայ մեկնութեան մէջ :

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ և իւր աշակերտն Ե-
ֆրեմ , որ « աշխատեալ ժողովեաց զբանս մեկնչացն
'ի մի , յեա սրբոյն Ներսէսի » Ենորհալուոյ , և շարու-
նակեալ յԵփրեմէ և յՈսկեբերանէ՝ Մատրեի ա-
շտարանին մեկնութիւն մը գրեց :

Համանուն Արիստակէս վարդապետի մը ընծայ-
ուած կը գտնենք Նաշակատեաց ճառ մը հետևեալ
խորագրով . « Արիստակիսի Հայոց վարդապետի
վասն ութօրեայ նաւահատեաց , որ զինի աստուա-
ծայայանութեանն կատարի » :

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԻՐԱՅՈՒ վարդապետ , Վարագայ
կամ անոր մօտ Խաչի վանաց առաջնորդն , և յետոյ
նաև արքեպիսկոպոս Վանոսապայ , մեծահամբաւ
սրբութեամբ և իմաստութեամբ . զոր՝ թէպէտ և
չառ ծեր էր՝ թախանձանօք հրաւիրեց և 'ի Հռոմ-
կլայ բերել տուաւ Գրիգոր Ապիրաս կաթուղիկոսն ,
Լեւոնի մեծին արքայական օժման ուրիշ բաղմաթիւ
հրաւիրելոց հետ ներկայ գտնուելու . գովութեամբ
կը յիշէ զսա նաև Ս . Ներսէս Լամբրոնացին . բայց
յանուանէ գրաւոր գործ մը չյիշուիր Ստեփանոսի :

Երկուսաներորդ դարուս մէջ կը յիշատակուի
նաև Յովնակիկես կրօնաւոր մը որդի Մուղի ? , որուն
երկասիրած Եսայեայ մեկնոչքեան սկզբնագիրն կը
պահուի 'ի Մատենադարանին Էջմիածնի (թիւ գրչ .
1209) և կը վկայէ ցանկողն . « երկաթագիր գրեալ
'ի թուղթ բամբակեայ , 'ի Տոսալ գաւառի 'ի գիւղն
Մարմէա՝ 'ի հեղինակէն , 'ի թուին Հայոց ՇԿԵ » :

ՎԱՆՈՐԱՅՔ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ

Այլիկիոյ վանորայք յերկոտասաներորդ դարոշ: — Գրազարկի վանք: — Սկեռայ վանք: — Կոստանդին Բ կարոշիկոս: — Գեորգ վարդապետ հաշարոյ Հարանց վարոշց: — Ստեփանոս Սկեռացի: — Գաներոյ ոշխո: — Յովհաննէս արքայեղբայր: — Խո երկր և գրաշորակակ արդիւնք: — Սնորիասանց ոշխո: — Խորին անապատ: — Սկներոյ վանք, և այլն:

Երկոտասաներորդ դարուս վանական — ուսումնական նշանաւոր հաստատութեանց մէկն է Գրազարկու կամ Թրազարկի վանքը, հեռի 'ի Սիս մայրաքաղաքէ Բուբինեան հարստութեան միօրեայ ճանապարհաւ, և յԱնաւարդայ երկու օր հեռու. և այս վերջնոյս դաւառին մէջ կը դնէ Մատթէոս Աւահայեցի, որ առաջին է 'ի պատմիչս մեր այդ տեղւոյն և հոն գումարուող վանականաց միաբանութեան յիշատակութիւնն ընողաց մէջ: Վանքին հիմնարկութեան ժամանակն անժանօթ է. բայց թուի յառաջքան զգալուստ և զհաստատութիւն Բուբինեան իշխանաց. իսկ յերկոտասաներորդ դարուս նորոգեց զայն Թորոս Ա, երկու հաշականուն վարդապետաց ձեռքով, — զորս արդէն յիշատակեցինք, Գրիգորի Վկայասիրի ընտրեւագոյն և համավասակ աշակերտաց. — և էին Գեորգ Մեղրիկ և Աիրակոս վարդապետք: Մեղրիկ յիսուն տարի ձգնեցաւ այն նուիրական սրբավայրին առանձնութեանը մէջ, անքուն

և չորաճաշակ, և « օրինակ բաղմաց եղեսու և հայր
խոստովանութեան լինէր ամենայն Հայաստանեայցս,
– ըստ Ուռհայեցւոյն. – և ժողովեաց զամենայն
գառա ճգնաւորացն Քրիստոսի. և հաստատեաց անդ
կարգ և կրօնք՝ զառաջին սուրբ հարցն » • զոր և
« հաստատեաց դրաւորական աւանդութեամբ, որ
կայ մինչև ցայսօր » կ'աւանդէ ուրիշ պատմիչ մը :
Հոն թաղուեցաւ ինքն Մեղրիկ վարդապետ¹, ու տա-
սուիրեք տարի ետքն ալ՝ իր գործակիցն և ճգնակից
Կիրակոս « կանոնագիրն Գրաղարկու, – ինչպէս կը
կոչէ զինքն Սամուէլ Անեցի, – նմանեալ առաջին
սրբոցն, ուսեալ զամենայն կառկագիրս Աստուծոյ,
և ամենայն խորին քննութեամբ հասու եղեալ, լիա-
պէս հասեալ ՚ի վերայ հին և նոր կառկարանացն Աս-
տուծոյ. և կոչեցաւ վանքն այն Գերեզմանատուն
սուրբ վարդապետացն » :

Այն աստուածահրաւէր կոչման յուսով սպասող
հանգստարանին մահաքուն լռութեան մէջ ամփո-
փուեցաւ յամի 1162 նաև « ամենագովելին Բարսեղ
վարդապետ՝ աստուածաշնորհ » , Մարաշոյ և Քեա-
նոյ Բաղդովինոս կոմսին հայր խոստովանութեան.
որ երբ աւելի սրտին քաջութեան՝ քան Բարսղի
հայրագութ խրատուց անսալով, պատերազմի խռան
մէջ գտաւ արիական բայց աղէտալի մահը, իր սըր-
տին ու հոգւոյն սիրելւոյն վրայ արտասուեց Բար-
սեղ՝ ողբերգական սրտաշարժ ճառով մը, սգալով
« զանգիւտ կորուսան » , վասն զի չգտնուեցաւ ա-
նոր դիակն ալ. « տեղի ոչ ուրեք երևեցաւ, կ'ըսէ,
գերեզմանի նորա. այնքան զօրաց տէր և երևելի իշ-
խան, . . . և այժմ՝ ՚ի մեռեալս ոչ յիշատակի . . . ՚ի

¹ Ձեռագրաց մէջ հետևեալ երկասիրութիւնը կը գտնեմք
իր անուամբը. « Երգք օրհնութեանց ոգւոց արթնոց և մաղ-
թանք մաքուր մտաց առ Աստուած, ասացեալ սուրբ վարդա-
պետին Գեորգայ Մեղր կոչեցելոյ » :

կենդանութեան իւրում ոչ հանգեալ, և այժմ 'ի կատարածի կենաց իւրոց կորեալ անյիշատակ » :

Ասոնցմէ զառ ուրիշ շատ մեծանուն և փառաշուք թագաւորաց, իշխանաց, հայրապետաց և վարդապետաց հանգստարան եղած է Դրազարկ: Յանուանէ կը յիշատակուին երեք Թորոսեանք՝ առաջինն, երկրորդ և երրորդ. Ռուբէն Բ մեծին Աւանի եղբայրը, և Հեթում Ա որ քառասուն և հինգ տարի լի փառք և յաղթական թագաւորութենէ մը ետքը « 'ի ժամ վախճանին բարիօք խոստովանութեամբ կրօնաւորեցաւ և անուանեցաւ Մակար » • ուր արդէն իննևասն տարի յառաջագոյն արգարոց խաղաղ քուէն կը ննջէր Չապէլ Ա իր շտակիցն և սիրելին, « զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ և բարեգործութեամբ » : Հոն թաղուեցան նաև Աւան Բ թագաւորին երեք որդիքն, մանկիկն Սաէֆանէ, Ալինախ և Օչին: Իսկ յեկեղեցական դասուէ և յաւագութեանց՝ Գրիգոր կաթուղիկոս Տղայ, Գրիգոր Բարավէժ, Յովհաննէս Մեծաբարոյ, Կոստանդին Ա, Բարձրբերդցի և Կոստանդին Գ Ամբրուսեցի :

Դրազարկի վանաց մէջ և 'ի միաբանիցն գրուած կամ գաղափարուած բազմաթիւ գրչագիրք կը ցուցընեն թէ ներանձնական կենաց սիրալիր ու քաղցր պարապմանց հետ՝ սիրելի էր իրենց նաև ուսումն և դպրութիւն, մանաւանդ սուրբ գրոց և հարց գիտութիւնն, որոց յառաջագիմութեան մեծապէս նըպաստած են առաջնորդք տեղւոյն, որք հեռզհեռէ յաջորդած են երկու առաջին հիմնադրաց՝ Գէորգ և Կիրակոս վարդապետաց. և են ժամանակագրական կարգաւ Սամուէլ (1173-1182), Յովհաննէս Մեծաբարոյ (1198), որ յետոյ բարձրացաւ յաթոռ հայրապետութեան Հայոց. Հեղի-Հեթում՝ եղբայր Ամբրոսեացւոյն (1200), Յովհաննէս Մեծաբարոյ՝

կրկին, զոր մերժեց Լեւոն 'ի հայրապետական աթոռոյ, և միւսանգամ հետը հաշտուելով Գրաղարկի առաջնորդութիւնն իրեն յանձնեց (1218). Բարսեղ (1220), Բարսեղ արքայեղբայր (1241-1275) և այլք: Ուսումնական բարդաւաճանք և վաստակք՝ ժի գարէ մինչև ցկէս չորեքտասաներորդին տեղութիւն սենեցած են. աղգային իշխանական ինքնօրինութեան անկմամբ, և անոր հետեանք ազխտալի անցից տխուր և սրտաճմլիկ յիշատակաց մէջ կ'անհետանայ նաև վանքին տնուեն: - Գրաղարկի եպիսկոպոսաց մէջ կը յիշուի և Ներսէս ոմն, որուն ատեն առաջնորդն Բարսեղ 'ի Պոլսոյ կաթուղիկեայց մեկնութեան դիրք մը բերել տալով 'ի յոյն լեզու, Գրիգոր գարին յանձնեց, որ թերեւս Սիււապոյն էր, թարգմանել 'ի հայ, որ թէպէտ տեղեակ յոյն և աղգային լեզուի և գարութեան, բայց թարգմանութիւնն պահասաւոր դատուելով 'ի տեղեկագունից, յիշեալն Ներսէս եպիսկոպոս « յարմարեաց յետ մահուան տէր Բարսղի՝ ըստ քերթողական արհեստի »: Այս գրուածքն ձեռուրնիս հասած չէ:

* * *

Հաշակաւոր եղաւ յայտ գարու և Սիււապ վանքն Լամբրոնի. որուն հիմնադիրն և սկզբնաւորութիւնը անծանօթ, բայց ժամանակակից կ'երևնայ բերդին շինութեանն և պայծառանալուն՝ երբ առաջինն Օչին հաստատեց հոն իր բնակութիւնը. թերեւս և հնագոյն իսկ, և 'ի Յունաց կառուցուած. որովհետև անունն ալ աւելի յունական կը թուի քան հայկական: Երկու մասն բաժնուած էր. մին՝ բուն վանքն, իսկ միւսն Անաստաս կոչուած. ինչպէս էին ընդհանրապէս 'ի Հայաստան ուրիշ շատ վանքեր, խստակրօնք մին առաւել քան զմիւսն: Վան-

քին մէջ էր Սուրբ Աստուածամօր նուիրուած եկեղեցի մը, որուն շինութիւնը Օշնի երկրորդի կ'ընծայէն՝ հօր Լամբրոնացւոյն, ուր և առաջնորդ գրաւորդին՝ բայց կ'երևնայ թէ արքունական իշխանութեան բարձրանալէն յառաջ շինել տուած ըլլայ, և կամ 'ի հօրէն և 'ի հաւոյն արդէն կառուցուածը աւելի ընդարձակած և փառաւորած. որովհետև հօն ստեղծիսց մանուկ բերուեցաւ Լամբրոնացին՝ երբ « պատահեաց ախտ ցաւոց և ընծայեցաւ ամենօրհնեալ և միշտ փառաւորեալ Աստուածամօր, 'ի առձար անուան իւրոյ որ 'ի վանքն Սկեւոսայ... սկըսեալ 'ի դեռաբոյս հասակէն՝ վարժեցաւ յուսումն դպրութեան՝ ըստ յօժարութեան ծնողացն, ընդ այլ եղբարսն » : Հօն էր սուրբն՝ քսանամենի պատանեակ, երբ 'ի Հռոմկլայէ Նրիգոր անունով մէկը գալով՝ վանքին մէջ պահուած աւետարանի մը ընդօրինակութեանն համար, 'ի յանձնարարութենէ Կոստանդնի ուրումն սպասաւորի Ենօրհալւոյն, յիշատակարանին մէջ կ'աւանդէ թէ զայն « Ենօրհալաց մեղ սուրբ և ընտրեալ քահանայն, որդի մեծազօր Սեւաստոսի Պատրոն Աւշնի, որ ամենեւին հանգիստ եղև գրչիս տկարութեան՝ յիւր սեպհական անապատն Սկեւոսայ անուն կոչեցեալ, որ է մերձ յանառգդեակն Լամբրուն » : Յետ Օշնի՝ Լամբրոնացւոյն անդրանիկ եղբայրն Հեթում Սեբաստոս, անոր եպիսկոպոսական ձեռնագրութեանն առթիւ « ամենապատիւ վայելչութեամբ շինեալ էր տաճար աղօթից 'ի սուրբ ուխտս (Սկեւոսայ), և նկարագրութեամբ պատկերաց զարդարեալ. ընկալեալ՝ զելեալ յանապատէն զփեսայս (զՆերսէս), դեղեցկացեալ աստուածային հանձնարովն՝ որպէս լուսին, և պայծառացեալ գիտութեամբ իբրու զարեգակն » :

Սկեւոսայ վանաց մէջ սրբակրօն բնակութեամբ և մատենագրական վտասակօք փայլեցան՝ Խաչատուր

Լամբրոնացւոյն աշակերտն, սիրողն և ողբասաց. զոր
 արգէն յիշատակած էմք: — Գեորգ ոմն վարդապետ,
 նոյն սրբոյն վերակացութեամբ և առաջնորդու-
 թեամբ Հարանց վարք կոչուած գիրքը հաւաքող և
 կարգի վրայ դնող. «Շնորհիւն Աստուծոյ կատարե-
 ցի, — կ'ըսէ 'ի յիշատակարանին, — ընդ ձեռամբ հո-
 գեւոր վերակացութեան տեառն իմոյ Ներսիսի արք-
 եպիսկոպոսի սրբոյ. որ այժմ կայ 'ի գլուխ սուրբ
 և հոգաւոր այս ուխտի միաբանութեան ժողովոյ,
 և հովուէ զմայրաքաղաքն Տարսն հանգերձ դաւա-
 ոօք Ալիկիկոյ »: Այդ միաբանակցաց մէջ նշանաւոր
 կը համարուի Գեորգ, ոչ միայն մանաւոր վարժա-
 պետ կոչմամբ 'ի Սամուէլէ՝ յընդօրինակողէ Սաղմո-
 սամեկնըջի Լամբրոնացւոյն, այլ նաև անով որ սրբ-
 օյն ընկեր և ուղեկից դրաւ զինք Լէւոն երբ Ալա-
 մանաց կայսեր ընդ առաջ կը խրկէր պատուիրակու-
 թեամբ իր կողմանէ յողջոյն: Ներսիսի քեռորդւոյն
 և համանուան 'ի պատիւ սրբոյն յօրինած երկասի-
 րութեան մը մէջ գովութեամբ կը յիշուին 'ի միա-
 բանս Սկեւոայ՝ Գրիգոր և Բասիլ «բարեկամք նորա
 և երջանիկ վարդապետքս մեր, առ որովք այժմ դե-
 գերիմք 'ի վարժս. որով լցեալ առ մեզ լինին թե-
 րութիւնք սրբոյն յորմէ զսկեցաք, որք յաղօս և 'ի
 նսեմացեալ ժամանակի մեր՝ որպէս զաստեղս լու-
 սապայծառս փայլեն 'ի մէջ գիշերի »: Ասոնցմէ զաս
 կը յիշատակէ զԲասիլ քահանայ, զՅովնակիկոս և
 զԲարդղղիսէոս զուսուճմասկիցս իւր. զԳեորգ, զԱլ-
 խիրար և զմիւս այլ Գեորգ Սկեւոացի վարդապետս.
 որոց վրայ աւանձին պիտի խօսինք հետևեալ երեք-
 տասաներորդ դարու մատենագրաց կարգին մէջ:

Սկեւոայ վանից առաջնորդաց մէջ կը յիշուի և
 Կոստանդին Բ կաթողիկոս Հռոմկլայեցի, որ հայ-
 րապետական ակթուէն հրաժարած կամ բռնադա-
 տուած 'ի հրաժարել, — որովհետև ոմանք 'ի պատ-

մըչաց՝ կասկանօք արդեւեալ կը վկայեն 'ի Լամբրոն բերդի 'ի Թագաւորէն Հեթմոյ, - վանական աւանձնութեան մէջ ապրեցաւ քանի մը ատրի, մինչև կըրկին կոչեցաւ բաղմիլ յաթոռն յորմէ մերժուած էր: Հոն եղած ատեն՝ շինել տուած է Կոստանդին ճարտարագործ և բաղմադրուադ Սրբարան կամ Պահարան մը նշխարաց սրբոց, որ և ձեռքէ ձեռք՝ 'ի հինից և յասպասակաց զերծանելով՝ հասած է մինչև առ մեզ, գեղեցիկ և նախանձելի յիշատակ մեր նախնեաց բարեպաշտութեան: Սրբարանին երկու դռնակաց վրայ հարիւր չորս օտանաւոր աստղերու մէջ ամփոփուած յիշատակարան մը կայ՝ երկասիրութեամբ Կոստանդին կաթողիկոսի յորում կ'աւանդուի իր հայրապետութիւնն և առաջնորդութիւնն 'ի վանս Սկեւռայ:

« Հաւատացաւ ինձ աստիճան,
 Նըստիլ յաթոռ այցելութեան՝
 Գաւազանաւս հովական,
 Արդ ըստ աստուածենան յաջողման,
 Ի դեպ ժամու և պատահման,
 Բարոյն Հեթմոյ արքայութեան,
 Որ դիտնական եր սրբազան,
 Եղէ յաթոռ վսեմական
 Սկեւռա վանացս 'ի հովութեանն:
 Եդայ տեսուչ այն մեծի տան,
 Եւ վիճակին իւր սեպհական »:

Կոստանդինի ժամանակ անուանի եղան 'ի Սկեւռա Ստեփանոս Սկեւռացի՝ որ ըստ Ուռապէլեանի իր նախկին ուսումն և յառաջագիմութիւնը ըրած էր յաշխարհին Սիւնեաց: Մարկոս վարդապետ և Ստեփանոս դպիր, և այլք չորեքտասաներորդ դարու առաջին քառորդին. որով կ'ենթադրուի թէ մինչև այն ատեն չէն էր վանքն և ուխտն. թէպէտև Անեցւոյն ժամանակագրութեան շարունակողը կ'աւանդէ թէ

յամի 1279-80ին հրոյ ճարակ եղած ըլլայ 'ի Թուրքաց :

* * *

Անուանի էր և Գաւնիւր կամ Գաւնիւրոյ վանքն , « հըռչակելի սուրբ ուխտ » կոչեցեալ 'ի նախնեաց , և « մերձ յաստուածապահ գղեակն Բարձր Բերդ կոչեցեալ » : Միակ յիշատակ այս վանքին և փառք՝ Յովնանիկա Արքայեղբայրն և իր անուէր հասած է առ մեզ , հռչակեալ իր տոհմին ազնուամիայլ շքովն և մատենագրական սիրովն ու ջանիւք : Վասն զի էր , ինչպէս ինքն ալ և այլք զնմանէ կ'աւանդեն , « որդի քրիստոսարեալ և բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Աստանդեայ Թագապահի և արքայահօր Հայոց , և եղբայր քրիստոսապահ քաջ արքային Հայոց Հեթմոյ » , յառաջագոյն Պաղտին կոչուած , ու եպիսկոպոսական ձեռնագրութեան ժամանակ փոխելով զանունն 'ի Յովհաննէս . մանկութեան հասակէն խնամով ու փութով ու արքայական տոհմին արժանաւոր դաստիարակութիւն մը ընդունելով յեղբարցն , և մանաւանդ յարքեպիսկոպոսէն Բարսղէ , զոր « աէր ոգւոյ իւրոյ կը կոչէ և երախտաւոր մարմնոյ » և կը յաւելու թէ « որոյ երախտիք գերազանց է քան զքանս և զմիսս 'ի կրտսրս իւր » . որուն խնամոցը և ձեռքին տակ կ'երևնայ թէ շարունակած է իր կրթութիւնն 'ի վանս Դրազարկի :

Յովհաննու Արքայեղբոր առաջին երկասիրութիւնն է , արդասիք երիտասարդական մտաց և հասակին , քերթուած մը « Յարքայն Հերոզմ միւնչ 'ի Տարսրն էր , որոյ նախագիծ տակցն ըստ անոռակցն է ոգևալ » . վասն զի տանդուելի տառքն հեակեալը կը կազմեն . « Երգս Հերմոյ է արքային Հայոց . ա (ի) Յոնանիսիս կրտսրի իւր » : Այս բաւական ընտիր ու

Ճով ու ընտրելագոյն սրտով ու հոգևով շարագրածէն զամ' Արքայեղբօր անուամբն մասնաւոր երկասիրութիւն մը ձեռուընիս հասած չէ, բայց 'ի քանի մի տաղից. յորոց մին ի սուրբ Աստուածածիկն « ուրոյ նախագիծ տանցն ըստ անուանն է սգողին. մեծին Յովհաննիսի վարդապետի տօացեալ, եղբօր թագաւորին Հայոց », ինչպէս կը վկայէ հին և ընտիր տաղարանի մը մակագրութիւնը, և միւսն՝ ապաշխարութեան մեղեգի մը՝ որոյ սկզբնատառք կը յօգեն. Յոհաննիս վայ քեզ: Բողմաթիւ են իր իսկագիր կամ իւր յանձնարարութեամբ ընդօրինակուած գրչագիրք՝ մանաւանդ սուրբ աւետարանաց. որոց ընթերցուածոց ընտրութեանն համար շատ աշխատած է. ու տարբերութիւններն կը դնէ 'ի լուսանցս, և մերթ ալ կ'ազդէ թէ « յոյժ տագնապիմ յուզւոյն գիւտ », կամ « յոյժ տաժանեցայ յուզւոյն գիւտ », որ այն ալ մեծ արդիւնք մ'է իրեն և յետագայիցս երախտապարտ մեծարանաց արժանի: Վայելուչ և ընտիր են ինքնագիր այլևայլ յիշատակարաններն՝ ցրուած իրմէ կամ իրեն համար ընդօրինակուած գրոց մէջ: Այս « սուրբ և ընտրեալ ատուածահաճոյ արքեպիսկոպոսն » – ինչպէս կը կոչեն զինք ժամանակակից գրչագրաց յիշատակարանք – մեռաւ 'ի ՉԼԸ թուականին Հայոց: Իրեն յաջորդքն յաթուռ առաջնորդութեան Գոներոյ վանից եղան Եերսիս (1316) և Միսիրար (1341), որ Յակոբ կաթուղիկոսէն ետքը բարձրացաւ 'ի դահ հայրապետութեան Հայոց, և կրօնական խնդրովք և հակառակութեամբք յուզուած ազգը խաղաղելու համար դումարեց ժողով 'ի Սիս նաև 'ի յորդորելոյ քահանայապետին Հռովմայ, և ժողովականաց հաճութեամբ և հաւանութեամբ խոհական մաքով ու սրբտով երկար նամակ մը գրեց աւ նա՝ յանդիմանելով ու սուտ հանելով հակառակողաց ոմանց յազ-

գայնոց ընդդէմ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ըրած ամբաստանութիւններն :

Յիշենք մերձ 'ի Սկեւռա զանապատն Ս. Աստուածածին Սաղրոշի, ամայացեալ 'ի մէջ լերանց, ուր աննմանն Լամբրոնացի « 'ի գիշերի և 'ի տուրնջեան անհանգիստ էր յընթերցումն. և միայն կատարէր զգործ սրբոյ պատարագին պաշտաման ... ընդ հոգևոր գաստիարակին իւրում Յովհաննու՝ ելեալ մնայր 'ի միայնութիւն, և քաղցր էր նմա այն քան զամենայն հեշտութիւն » : - Ս. Գեորգ, ուր շարագրեց իր հրաշալի երկասիրութիւնը Մկկնոսրեան սրբոյ պատարագին :

* * *

Պատմական և մատենագրական գիտօք և արդեամբք ոչ նուազ փայլ ստացած են Անդրիասանց կոչեցեալ ուխտն՝ մերձ 'ի Բարձրբերդ, անասլատն Խորիկն՝ զոր արդէն յիշեցինք, Փերձեր կամ Պերձեր վանք. այլ ասոնցմէ շատ աւելի հռչականունն Սկանց կամ Սկկերոյ վանքը, առ սասրոտով Բարձրբերդոյ, մեծին Լեւոնի համակրութեանն ու սիրոյն արժանաւոր սրբավայր. որ թէպէտ առատամիտ սրտովն ու հոգւով և քաղաքագէտ մտօք՝ իր խնամքը շատ վանորէից վրայ տարածեց որ 'ի թագաւորական սահմանի իշխանութեանն, ու չիխնայեց 'ի ծախս անոնց շինութեանն ու բարեզարդութեան համար, բայց անոնցմէ ամենէն աւելի սէր ու սիրտ կապեց ասոր վրայ. « Ձի յոյժ սիրէր նա զայն վանս, - կը վկայէ Կիրակոս, - վանն բարիօք կարգաւորութեան նոցա և հաճոյական աղօթից » . ու փափաքեցաւ մահուընէն ետքն ալ հոն հանգչիլ, թէպէտև իր այս կամքը մասամբ ևեթ կատարուեցաւ, զսիրտն և զփորոտին միայն փոխագրելով յԱկնէր և զմարմինն 'ի Սիս :

Հոն վշտահար ու անմխիթար սրտին սփոփանք և գիւր խնդրեց նաև Հեթում Ս., երբ թշնամւոյն առջև տկարանալով՝ տեսաւ որդւոցը մեկուն մահը ու մեկալին գերուիլն. ու իրաւամբ « բեկաւ սիրան 'ի կարի և յանհնարին արամուժենէ, - կը վկայէ ուրիշ սրամիջ մը, - և ոչ կարէր կանգնել զսիրտ իւր, մինչև եկն 'ի սուրբ և 'ի գերահաչակ ուխտն միանձանց, 'ի Ականց անապատն, և աստ մխիթարեալ սակաւ մի 'ի միեղէն եղբարց սուրբ ուխտիս » : Հոն կնքեց նաև իր կեանքը, հրաժարելով յարքունական ծիրանեաց, ու անշուք կրօնաւորական սքեմուն ու Մակար անուանն աակ ծածկելով աշխարհական փառօք անցեալ մը, անմահական ու անանց երանութիւն մը փափաքանօք փնտռելով :

Ականց վանաց առաջնորդաց ու միաբաններու մէջ կը յիշուին Թորոս և Ստեփանոս վարդապետք, ճշրուզ կոչուած Յովնաննէս վարդապետ մը, որուն սաղարանք՝ ընտիր երգ մը կ'ընծայեն 'ի Ս. Գրիգոր Նոստատրիչ : Իբրև գիտնական ու ազգին մեծարանաց արժանի հաստատութիւն մը ծաղկած կ'երևի Լեւոն Բ թագաւորի ժամանակ և իրմէ ետքը. ինչպէս գուշակել կու տան Գրիգորի Անաւարդեցւոյ խօսքերն 'ի թղթին առ Հեթում Բ թագաւոր : Սոսյ ու Մխիթար կաթուղիկոսի գումարած ժողովոց մէջ ալ իրենց արժանաւոր ներկայացուցիչքն ունեցան :

Յ'Ակներոյ վանաց ոչ յոյժ հեռի՝ Չորոյն սուրբ Թորոս վանք, որոյ առաջնորդաց մէջ կը յիշատակուի Թորոս փիլիսոփայ կամ Երաժիշտ կոչուած, մի 'ի հարց ժողովոյն Սոսյ : Մտէ և Թիւրքի վանք. զոր ՉՉ'Ի թուականին գրուած ձեռագրի մը յիշատակարան՝ ձեժ և հաշակաւոր անապատ կը կոչէ, և կը յաւելու մաղթել. « երգ օրհնութեան և ձայն սաղմոսաց և լուցումն լապտերաց և բուրումն ա-

Նուշահոտ խնկոց մի պակասեցի՝ ի սմանէ մինչև ՚ի կատարած աշխարհի » : Վանահայրն Գրիգոր մի էր ՚ի Ժողովականաց Սոոյ : Ասոնց մօտ էին Ս. Յակոբ փակք, - Գալոշ փակք՝ ՚ի գետահովիտս Ջահանայ, Ս. Ռաբակունու անուպատ, և այլն ¹ :

1 Այս ամէն վանորէից վրայ լիուրի տեղեկութեանց փափաքողք, ինչպէս նաև Ռուբինեանց հարստութեան ժամանակ ծաղկող մատենագրաց, կրնան գտնել ՚ի Սիսուան, յորմէ մեք ալ մեծապէս օգտուեցանք :

Գ Ա Ր Ժ Գ

ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵՒՈՒԱՅԻ

Գրիգոր Սկեռացի, մտերիւմ Լաւերրոնացոյն: —
Երբ lingua tua կայսրն Փրեդերիկ: — Երկասիրոշ-
րիւնք: — Ներբողեան 'ի Ս. Ներսէս Լաւերրոնացի:
— Ճառք: — Շարակեան 'ի Ս. Յովնակէս Մկրտիչ:
— Աղօթք:

Հայ մատենագրութեան անկման այս դարուն մէջ
ժամանակաւ երիցագոյն կը սեպուի Գրիգոր Լամբ-
րոնացի, Սկեռաց միաբաններէն: Ներսիսի Լամ-
բրոնացոյ մտերիմն ու սիրելին եղած է Գրիգոր, և
անոր հետեւող 'ի սրբութեան վարուց և 'ի մատենա-
գրութեան: Իրեն յանձնած էր Սաղմոսի մեկնու-
թեան խեղճան բնագրէն գաղափարելու հոգն ու
խնամքը, զոր սիրով յանձն առաւ Գրիգոր, ու բա-
ւական ալ յառաջ տարաւ, բայց ապա կարևորա-
գոյն գործով մը զբաղած, ընկերելու Լամբրոնա-
ցոյն 'ի նուիրակութեան առ Փրեդերիկ կայսրն Ա.
Լամանաց, բռնագատեցաւ յանձնել զայն ծերուն-
ւոյն Սամուէլի: Լեւոն մեծն թագաւորն ալ՝ որ զինք
իրեն հայր խոստովանութեան ընտրած էր, 'ի յու-
նականէ 'ի հայ թարգմանել առաւ Նիկիոյ արք-

Եպիսկոպոս Վահանայ կամ Յովհաննու թուշրը՝ զոր
 գրեր էր առ Զաքարիա կաթողիկոս Հայոց. ինչպէս
 կ'աւանդէ Անուարդեցի « սուրբ և մեծ վարդապետ
 Հայոց » զնա կոչելով:

Այլ և այլ երկասիրութիւններ շարագրած է,
 յորոց ոմանք իւր իսկ անուամբը կը յիշատակուին,
 և այլք անծանօթ մնացած, նոյն անուամբ ուրիշ հե-
 ղինակներ ալ ըլլալուն համար: Անոնք ալ այնպիսի
 երկասիրութիւններ՝ որոց յիշատակը կ'աւանդի
 գրոց մէջ, և կամ միայն քանի մը հատուածներ հա-
 սած են մեր ձեռքը:

* * *

Յայտնի երկասիրութեանց կարգէն են

Ներքողեան մը՝ ի սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի,
 զոր անոր Ներսէս քեռորդւոյն խնդրանօքը շարա-
 գրած է, ոչ բաւով այնպիսի անգարման կորուստ մը,
 և անմահացընելով այն մեծ ունշանաւոր անձին վար-
 քը, առաքինութիւններն ու իմաստութիւնը: Իբրև
 հռետորական գրուածք մը՝ իւր ժամանակին հա-
 մար բաւական նշանաւոր երկասիրութիւն կրնայ
 սեպուիլ, բայց առանց նախագիծ գաղափար սե-
 պուելու պատիւն ունենալու: Անշուշտ ոչ անծանօթ
 էր Գրիգորի գովելոյն մեծութեան հետ նաև իր
 մտաց չափաւորութիւնը. ուստի առջի բերան չու-
 ղեց յանձն առնուլ իրեն եղած առաջարկութիւնը
 « սակաւ ինչ գովելի հակառակութեամբ բերեալ,
 - կ'աւանդէ Ներսէս՝ խնդրող բանին, - ըստ սրբոցն
 օրինի, գերազանցութիւն քան զչափ զօրութեանն
 զայս վարկանելով »: Այլ իր համարուած այնչափ
 մեծ էր Սկեւռացւոյն վրայ, որ ոչ միայն յետ մա-
 հուանն Յովհաննու՝ հայրապետական աթոռոյն վրայ
 բազմելու արժանաւոր կը սեպէր զնա և հետամուտ

կ'ըլլար, այլ զրկուելով 'ի քեռւոյն կը փուլթար աշա-
կերտիլ իրեն « որպէս կրկին ժառանգել զոր կորու-
սին » : Սիրտն ու ճարտասանական հոգւոյն յատ-
կութիւններն յայտնի կ'երևնան, բայց ճարտա-
սանին խօսքերուն ոյժը կրկին աւելցընող կարուկ
լեզու կը պակսի, և որով այնչափ փայլեր էր Լամ-
բրոնայի. թէպէտև ջանացած իրեն նմանող երևնալ,
ուղեւով իր ոճովն ու լեզուով ղենք դրուատել¹ :

Ճառք. — Յիշատակուած ներբողէն զամ' քանի
մը ուրիշ ճառեր ալ կը դանուին Սկեւուացւոյն ա-
նուամբը. այսինքն Քրիստոսի յարոչքեան վրայ ճառ
մը, և ուրիշ մըն ալ Նսայի մարգարէին « Տէր ո՞ հա-
ւատաց » խօսքին վրայ : Իրեն կ'ընծայեն ոմանք կար-
ծեօք Նւագրի Լուսաւոր պատերազմ կոչուած գրոց
մեկնութիւնը, որուն միայն քանի մը պատառիկք
հասած են մեր ձեռքը : Տարբեր է այս գրուածքս
Նւագրի գրոցը համառօտ լուծմանէն, որ անանուն
երկասիրութիւն մըն է և վերջին դարուց արժանի :

Շարականաց ցուցակներուն մէջ Սկեւուացւոյն
կ'ընծայուի Յովհաննու Կարապետին վրայ երգուա-
ծը, այբուբենից կարգով, և որուն սկզբնաւորու-
թիւնն է « Արեգականն արդարութեան » : Հեղինա-
կին պատիւ ընելու բաւականութիւն ունեցող երգ
մըն է ասիկայ, թէպէտ չերևնայ մէջը այն բանա-
ստեղծական սգին՝ զոր Կոմիտաս ցուցած է Հռիփսի-
մեանց շարականին մէջ, և ոչ այն ընտիր լեզուն՝ որ
ընդհանրապէս յատուկ է շատ շարականներու :

Ոմանք Սկեւուացւոյն կ'ընծայեն այն Հաւառոյ
հրահանգը, զոր այլք ուզած են Նարեկացւոյն սե-
պել, և որուն վարքը շարագրեց Սկեւուացի :

¹ Հրատարակեալ 'ի Ս. Ղազար 'ի կարգի Հայկական Սոփերաց
'ի 1854 (Հատ. ԺԵ) : Բնագրին խորագիրն է. « Ներբողեան ա-
սացեալ 'ի վարս մեծի քահանայապետին սրբոյն Ներսիսի ար-
հիեպիսկոպոսին Տարսոնի կիւլիկեցւոց 'ի խնդրոյ նորին համա-
նուն և համազգւոյ Ներսեսի քահանայի » :

Մանօթ են իր անուամբ քանի մը ջերմեռանդա-
կան աղօթք, և մանաւանդ առ սուրբ Կոյսն յօրի-
նածը 'ի խնդրոյ Պետրոս անուն քահանայի մը :

ԳԷՈՐԳ ՍԿԵՒՌԱՑԻ

Սկեռացի Գեորգ : — Իր ուսուցմն և դաստիա-
րակոչքիւն : — Երկասիրոչքիւնք : — Արուեստ գրը-
չոչքեան : — Մեկնոչքիւն Եսայեայ : — Խմբագիր մե-
կնոչքիւն Գործոց : — Գեորգեայ աշակերտն Մովսէս :

Երեքտասաներորդ դարուս մէջ հռչակեցաւ 'ի
վանս Սկեռայ Գեորգ վարդապետ, վերը յիշա-
տակուած Գրիգորի Սկեռացւոյ քեռորդի, որ
Լամբրոն դղեկին մէջ ծնած ըլլալուն՝ Լամբրոնացի
ալ կոչուած է : Մանկուածեան հասակէն սիրող և
հետամուտ ուսմանց՝ Բջնոյ Գրիգոր արքեպիսկոպո-
սի և իր հօգեսուն որդւոցը Վարդան և Գրիգոր քա-
հանայից խնամքովն դաստիարակուած, շրջեցաւ
վանս ուսման յայլևայլ վանորայս. նախ յուխան
Վիրապին « սակս կրթութեան 'ի մեծ վարդապետէն
և յաստուածաղգեաց առնէն Վարդանայ », որ
էր մեծահռչակն Արևելցի՝ պատմիչ և մեկնիչ, յետոյ
'ի Սաղմոսավանք և 'ի Թեղեհիս, յորս իր մէկ պա-
րապմունքն էր ընդօրինակուած իւն գրչագրաց, յորոց
Տոնապատմաւ գիրք մ'ալ հասած է առ մեզ « 'ի
ձեռն տարաշխարհիկ պատանւոյ ուրեմն, — ինչպէս
կը կարգանք յինքնագիր յիշատակարանին, — Թար-
մատար գրչի Գեորգեայ, 'ի Արղիկեան յանմատչելի
ամբոցէն Լամբրան կոչեցելոյ, որ է 'ի ստորոտ մե-

ծի լերինն Տաւրոսի » : Այն հասակին կը զբաղէր նաև չափական քերթուածոց յօրինմամբ , յորոց միոյն՝ որ հասեալ է առ մեզ , սկզբնատառքն յօդէն Գեորգ պատանին և գրեաց . և վերջնատառք՝ Գրիգորի վարդապետին :

Սկեւոսյ դառնալէն ետքը Կոստանդին անուշով մէկու մը , և յետոյ նաև Ստեփանոսի Գոյներ Երևցանց առաջարկութեամբն և խնդրանօք Գրչուքեան արուեստին վրայ գրելու ձեռք զարկաւ , ընդարձակելով Արիստակէայ վարդապետի համանուն գրուածքը . « Ծաղկաքաղ արարեալ , - ինչպէս կ'ըսէ ինքն աշխատասիրողն , - զմասն ինչ գրելոցն յԱռիստակիսէ հռետոր գրչէ՛ եդի աստ . է ինչ զոր լուծեալ 'ի նմանէ , և է յեդելոցս աստ տակաւին տարակուսիւ փակեալ . իսկ 'ի ծանօթ և յերկարեալ նորայն բանից՝ էր ինչ յորոց երկայնութենէն զանց արարի , և էր զոր վասն հաւաստի գոլոյն՝ թողի » : Ստեփանոս Գոյներ Երևցանց ալ կը վկայէ թէ « Արարեալ էր զսա յառաջագոյն Գեորգեայ վարդապետին 'ի խնդրոյ ուրումն , զորոյ զսրակասն 'ի նմանէ՛ յետոյ իմ՝ 'ի վարդապետէն խնդրեալ , և նա կատարեաց զխնդրուածս իմ , եդեալ յառաջ զԱռիստակիսի արարեալն , և զթերին 'ի նմանէ՛ կատարեաց ինքն , ինձ նուաստիս՝ Ստեփանոսի Գոյներ երևցանց » :

* * *

Գեորգայ Սկեւոսացւոյս երկասիրութեանց մէջ ընտրելագոյն է Երայեայ վարդապետքեան մեկնութիւն մը , զոր Հայոց Հեթում թագաւորին առաջարկութեամբն ու խնդրանօք յօրինեց , առաջնորդ ու նենալով՝ մանաւանդ առաջին գլխոց մեկնաբանութեան մէջ զՅփրեմ Խուրի ասորի , զՌսկեբերան և

զկիւրեղ Աղեքսանդրացի, և զՍարգիս ոմն վարդապետ՝ որուն համար կը վկայէ թէ իրմէ յառաջ ձեռք զարկած էր այգալիսի աշխատասիրութեան, և որ մեզի համար ցարգ անծանօթ է անուամբն և գրքով: Հեռուող է և նմանող նաև Գրիգորի Սկեւռացւոյ ու երբեմն նաև Աստուածաբանին և Բարսղի և Աթանասի:

Մէջ բերենք իրեն ժամանակակիցի և աշակերտին յիշատակարանին խօսքերը, յորմէ կ'իմանանք նաև այս գրուածքիս սրաւճառ եղողին իմաստասէր փոյթը և ժամանակը:

« Ի թուականութեան Հայկազեան տումարիս ՉԽԻ, 'ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի և 'ի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ բարեպաշտի. որ ճշմարտիւ թագաւորեաց 'ի վերայ մարմանջեցուցանաւ և գունակ գունակ հեշտակարծ ախտիցն առաթուր կոխելով. և գրեթէ զամենայն աշխարհական փառանձնայն և նանիր վարկանելով, որպէս և է: Նաև զանուն թագաւորութեան ծանր գրէր. և նուիրէր զանձն Աստուծոյ. և յոչով անգամ հրաժարէր 'ի աթուոյն՝ գնայր աղքատանալ. զոր հազիւ հազ և մեծաւ տենչիւ ոչ կամէին յեղաշրջել զկամս նորա. և զայս գիտուածս Աստուծոյ 'ի յանձն առնեմք: Իսկ մինչ յայս էր՝ սիրէր զՔրիստոս և զեկեղեցի նորա, և զընթերցումն սուրբ գրոց: Սա տեսեալ զմեկնութիւն համարձակախաւս աստուածատես մարդարէին Նսայեայ, և զի մեծն Եփրեմ կարճ և համառօտ քաջոլորակ բանիւք էր անցեալ ընդ նա: Իսկ աստուածաշնորհ Յովհան Ոսկեբերան յորջորջեալ վասն հոգեշահ վարդապետութեան և առատահոս իմաստից, որ 'ի բերանոյ նորա բղխեալ արբուցանէր զականջս եկեղեցւոյ, և սա ճոխաբար խաւսեցեալ:

« Արդ բարգաւաճս այս վսեմս Հեթում 'ի մաիեղեալ զսոսա 'ի մի ժողովեալ զաւակ 'ի Սինն զսա

իւր և բարի նախնեաց գանձել տուն՝ խնդրեաց զայս առնել հարկեցուցիչ հրամանաւ ՚ի յերրերջանիկ և ՚ի լուսաբան բարունապետէն Գէորգեայ, որ ընդ այսու ժամանակ առաքինութեամբ՝ յանձին ներգործութեամբ բնաւին փարթամացեալ, որ այժմս քրտնաջան երկամբք հրահանդէ զհանրակս, որ բանի են հեռեւեալ զյուլովս :

« Իսկ սա իբրև քարոզ ճշմարիտ հնազանդեալ հարկեցուցանաւ զհրամանին, և զի էր Սարգսի վարդապետի հոգացեալ, առեալ և զայն, և զայլ բան սրբոց մեկնչացն՝ համառօտ զուգեաց առ իրեարս կարճաբանութեամբ եգեալ զմտացն ամբողջ ունելով զզուրութիւն և գտեալ ձեռամբ իւրով ետ նմա :

« Արդ էս զայս տեսեալ վերջինս ՚ի բնաւիցս փրցնամիտ աշակերտս սորին Գէորգեայ . . . պիտակադործ անուանեալ Երեմիայ յորջորջեալ, յեախօտն աշխատեալ, երկու անգամ առ թագաւորն իմ երթեալ, խնդրեցի զարարեալ աւրինակն, և վասն սիրոյ նորին ետու գրել զսա Լեւոնի դպրի, լաւ արհեստի գրչի ՚ի յիշատակ բարի » , . . . և այլն :

Ուրիշ գրչագրող մ՝ ալ կը ծանուցանէ որ թէպէտ արդէն կային յազգին Եփրեմի, Աիւրղի և Ոսկերբերանի համանուն երկասիրութիւնք, և « իւրաքանչիւր ասացուածովքն կատարեալք էին յիւրաքանչիւր դիրս, և օգտակարք, բայց գրչաց մեծագունի կարօտէին և լայն մեծատար մասց. յաղագս որոյ օգտէին, այլ ոչ գրեթէ ամենեքին : Զայսոսիկ տեսեալ մեծիմաստ արքայն Հայոց Հեթում Միակեցն կոչեցեալ, և խնդրեալ ՚ի հռետոր վարդապետէն Սկեւապեոյ Գէորգ կոչեցելոյ, որպէս զի ըստ յօժարութեանն իւրում աշխատեսցի ՚ի սմա, և ըստ իմաստութեանն համառօտեսցէ և ՚ի մի վայր հաւաքեսցէ. որպէս զի հանդիպեալքն սմին՝ առանց աշխատանաց և ամենեքեան վայելեսցեն ՚ի սոցանէ :

Իսկ նորա 'ի յանձն առեալ և կատարեալ զխնդիրս նորա գեղեցիկ յօրինուածով » :

Կը վկայէ նաև Եփրեմ կաթուղիկոս 'ի պատմութեան կաթուղիկոսացն Ստյ թէ « Ըստ խնդրոյ արքային Հայոց Հեթմոյ՝ արար զմեկնութիւն մարդարէութեանն Եսայեայ՝ սուրբ վարդապետս այս Սկեւացի » : Ուրիշ երկասիրութիւն մ'ալ կու տայ իրեն Եփրեմ. « Առ սովաւ (Յովհաննու եպիսկոպոսի Արքայեղբօր), էր մեծիմաստ վարդապետն Գէորգ Սկեւացի, որ ըստ խնդրոյ սորա արար դրուատ ներբողական առ սուրբ աւետարանիչն Յովհաննէս, որոյ և մակագիրն է այսպէս, - Իրուատ ներբողական բանի յաստուածաբան աւետարանիչն Յովհաննէս. 'ի պատկառեցուցիչ խնդրոյ Յովհաննու եպիսկոպոսի՝ եղբօր բարեպաշտ արքային Հեթմոյ 'ի թուականիս ՉԼԲ. Գէորգայ վարդապետի երջանկի Սկեւացւոյ ասացեալ » :

Նոյն Արքայեղբօր առաջարկութեամբն յօրինած է Սկեւացի և Խնդագիր մեկնութիւն մը Գործոց առաքելոց, և որուն վրայ արդէն խօսած ենք¹ :

Գէորգայ մահը հանդիպեցաւ 'ի ՉԾ թուին: Իր աշակերտն Մովսէս գրեց « Իրուատ բանի սուղ ինչ պատմագրաբար յերջանիկ բաբունապետն և 'ի քաղցրաբարբառ վարդապետն Գէորգ Լամբրունեցի » . յորում ողբալով իր մահը՝ հեռեւեալ սրտառուչ առ զերով կը պատուէ անոր յիշատակը. « Աւան ինձ յեանելոյս, թէ որպիսի հայր կորուսի. զորպիսի գաստիարակ, զորպիսի յորդորիչ և մխիթարիչ... Ա՛հայր պատուական, այլ ո՞չ գրեա առ իս զբան և զգիր քո պատուական. այլ ո՞չ լսեմ զբերկրական լուր քո 'ի հեռաստանէ » : Նոյն վարդապետասէր և երախտապարտ աշակերտն կը վկայէ թէ « Գծէր և

¹ Տես յէջ 581:

կանոնս կարգաւորս, և բանս խրատականս վասն Խոստովանութեան առ 'ի յօգուտ տգիտաց քահանայից, առնէր Հարնարս գլխոց և Ցանկք և Նախարարութիւնս Աստուածաշնչից տառից, գրէր և Ճառս ներշնչականս 'ի պատիւ սրբոց ... բազում բանս պիտանիս հաւաքէր 'ի գանձուց աստուածայնոց, առ 'ի վարժումն մանկանց նորագունից » : Աւրիչ մ'ալ կը վկայէ թէ այլևայլ Գանձք ալ յօրինած ըլլայ, և որ հաւանականաբար կը խառնուին կամ կը շփոթին ուրիշ համանուն անձանց յօրինածներուն հետ :

ՄԻԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ

Միւսրար Անեցի կամ Երեց : — Ժարնակապետաց իրեն ընծայած գրութիւնք : — Պատմական երկասիրութիւնս նրա : — Անոր մեկ մասին գիշտն և հրատարակութիւնս : — Անեցոյն պատմութեան նիւրբ և աղբերք : — Արժեքն և մատենագրական ոճ :

Երկուստաներորդ դարուն վերջերը և 'ի սկիզբն երեքասաներորդիս ծաղկեցաւ 'ի Հայաստան Սըխիթար անուամբ քահանայ մը՝ որ Անուոյ կաթուղիկէին երիցանց դասակարգին պատշաճելուն՝ ընդհանրապէս Անեցի կոչուած է : Իր անուամբը քանի մը պատմական երկասիրութիւններ կը յիշատակուին մեր սրտմէջաց քով, յորոց գլխաւոր կրնայ սեպուիլ հնախօսական Պատմութիւն մը Հայոց, Պարսից, Վրաց և Արաբացոց : Վարդան պատմիչ՝ Վրաց սկզբնաւորութեան վրայ խօսելով՝ Թորգոմէն ին-

չուան Աբաս՝ որ Սփիսաղայ վրայ թաղաւորեց, կը յաւելու. « Այս ըստ Մխիթարայ երկցուն ասիցն » : Աւրիչ աեղ ալ 'ի պատմութեանն' 'ի խօսելն զԹուրքաց և անոնց ծագման վրայ, կը զըուցէ. « Այս ըստ Ահարամայ որդւոյ Տիգրանայ վիպագրի : Իսկ պատուական երէցն Մխիթար Անեցի այսպէս ասէ. Յոշով աշխատ եղէ գտանել զորպէսն սուլտանայն որ 'ի Թուրքաց, և գաի այսպէս » . ու կը շարունակէ անոր երկասիրութենէն հատուած մը մէջ բերելով : Աւստեւեանն ալ կը յիշէ Անեցւոյն երկասիրութիւնը ու գեղեցիկ պատմութիւնն կը կոչէ զայն. « Այլ զի ժառանգ էր, կ'ըսէ, յիշատակ նախնական զըուցատրութեանց նոցա, նաև ամենայն արութիւնք և գործք երևելիք 'ի տանն Արայ ազգին Օրբէլեանց 'ի նոցին ժամանակագրոցն, զոր Քարթլիս Յիսորեբայ կոչեն, վասն այն մեք ոչ գիտացաք զորպէսն և զկարգքանիցն, զի և ըստ կարգի շարայարեալ էաք 'ի մատենիս : Բայց զոր ինչ գաաք 'ի հայալեզու գիրս սակաւ ինչ յիշատակ դիցուք. եւս և զվախճան կատարածի նոցա, զոր հաւաստեալ ծանոյց մեզ գեղեցիկ պատմութիւն Մխիթարայ Անեցւոյ » :

Այս պատմական կարևոր գրուածը ինչուան հիմա յայտնուած չէ : Միայն քանի մը տարի յառաջ՝ հանրածանօթ ազգային բանասէրն Ք. Պատկանեան Հասան Զաւալեանց Սարգիս արքեպիսկոպոսին գըրչագրաց ընտիր հաւաքման մը մէջ, - որ հիմա փոխադրուած է յԷջմիածին, - Անեցւոյն անուամբը ինչուան հիմա անծանօթ մնացած երկասիրութեան մը մէկ մասին հանդիպելով՝ հրատարակեց 'ի Փեթըրպուրկ (1879), և որուն խորագիրն է՝ ըստ ձեռագրին « Հանդէսք բանից աշխարհագումար զըուցաց տիեզերապատում անցից, վիպասանեալ 'ի քաջ գիտնականէն Մխիթարայ, աւագերիցու մեծ կաթողիկէին Անւոյ հոյակապ քաղաքի. 'ի խնդրոյ հօր Հառիճայի Գրիգորոյ վարդապետի » :

Հաւանական կ'երևնայ թէ Վարդանայ և Ուռապե-
լեան Ստեփանոսի ակնարկած երկասիրութիւնն ըլ-
լայ Անեցւոյն այս նորագիւտ գրուածը, որ ինչպէս
ըսինք՝ դեռ մասամբ միայն յայտնուած է. վասն զի
հեղինակն ալ կ'ըսէ 'ի յառաջաբանին, թէ երեք
մասն կամ պրակ բաժնած էր իր այս գրուածը. « Ա.
ռաջին պրակն սկսանի 'ի Պարոյրայ հայկազնոյ, ա.
ռաջին թագաւորէ Հայոց, մինչև ցՅովանէս վերջին:
Իսկ երկրորդն 'ի Յովանիսէ մինչև 'ի քահանայանայն
տեառն Բարսղի: Եւ երրորդն մինչև 'ի գերեզն զԵ-
րուսաղէմ և յելս ազգաց Ծռանդաց: Յայս երիս
հատուածս բաղմատարազ ճառիւք ոչ դանդաղեցից
գրել, քաղելով 'ի սրբոց և 'ի պիտանեաց պատմու-
թեանց »: Պատկանեանի հրատարակածը՝ միայն ա-
ռաջին գրոց մէկ մասը կ'ենթագրուի. ուստի և 'ի
տպագրին իրաւամբ կը խորագրէ. « Սկիզբն նորա-
գիւտ պատմութեան Մխիթարայ Անեցւոյ » քսան-
ևեօթն գլուխք բանից:

* * *

Անեցւոյն պատմութեան նիւրբ. - Գրուածքին սկիզ-
բն գրուած ընդարձակ, - ըսենք նաև, - նիւթոյն
ոչ այնչափ պատկանաւոր յառաջաբանէն կ'իմացուի
թէ Հառիճոյ վանահայրն Գրիգոր, խնդրող բանին,
միայն իրենց ժամանակէն վեր ելլելով՝ հարիւր քա-
ռասուն տարուան պատմութեան գրութիւնը յան-
ձներ է Մխիթարայ, Յովհաննու Բագրատունեաց
վերջին թագաւորէն մինչև իրենց ատենը. բայց Անե-
ցին՝ անշուշտ 'ի սրտիւ Բագրատունեաց սահմին,
ինչպէս տեղ մ'ալ կը թուի ակնարկել 'ի յառաջա-
բանին, իրենց հրէական ծագմանէն և անկէց ալ 'ի
վեր ելնելով, մեր շատ պատմչաց ոչ այնչափ գովելի
սովորութեամբ, կը սկսի յԱդամայ, թէպէտև հա-

մառուտ ոճով. « սղամանակ տեղեկութեամբ, կ'ըսէ, թեւայեալ յԱդամայ հետէ, մինչ 'ի բնաւին վերջին ամանակս. յաւուրս Յովանիսի թագաւորի, և անախլայն և տարած բանիւք յընդարձակեալ մինչև 'ի Ուսի թուականս » : Կը խօսի յերկար, բայց միշտ օժանդակեալ յաստուածաշունչ գրոց և 'ի վկայութեանց, սրտամութեան օգտից վրայ յուսումն և 'ի խրատ ապագայ սերնդոց, և այն բաւական ոճով և հմտութեամբ, որչափ թերեւս սակաւք 'ի ժամանակակից սրտամչաց : Երկրորդ գլուխը համառու և գրեթէ սրբաշունչ անուանական ցեղակարգութիւն մըն է սուրբ գրոց համեմատ տոհմաբանութեան, բաժանեալ յերկուտասան շարս, հեռուցութեամբ Եւսեբեայ և Սամուէլի Անեցւոյ ժամանակագրաց : Գլուխն երրորդ խորագիր ունի. « Դասակարգութիւն Յաբեթի նախնոյն և արմատոյն Հայոց » իջեցընելով մեր ազգին սկզբնաւորութիւնն մինչև 'ի Հայկ և 'ի Պարոյր, և մինչև ցԱհէ վերջին թագաւոր Հայկազանց, և կը յաւելու. « Զսա սպանեալ Աղէքսանդր Մակեդոնացի » :

Հայկազանց հարստութեան անկմանէն ետքը՝ նուաճեալ երկրին վրայ 'ի Պարթեւաց իշխողներէն կը յիշատակէ զՍելէւկիոս, զԱնախոքոս, զհամանունն Թէոս, որուն ատեն Պարթեւք ապստամբեցան 'ի Մակեդոնացւոց, և թագաւորեցուցին զքաջն Արշակ, որուն յաջորդեց Արաաշէս, յետոյ Արշակ « որ զեղբայր իւր զՎաղարշակ առաքէ 'ի Հայս, առաջին թագաւոր պարթեւ զինի սպառելոյ Հայկազանցն 'ի ՃԿՆ ողորմախախն » : Արշակունեաց ցեղէն թագաւորողաց անուանքն յիշատակելէն ետքը՝ կ'անցնի Անեցին 'ի մարդպանս, և ապա առ Բագրատունիս, մինչև 'ի Յովհաննէս որդի Գագկայ. « Սա, կ'ըսէ, վերջին թագաւոր 'ի Բագրատունեաց : Աստանօր սպառեցան թագաւորք 'ի տանէն Բագրա-

տունեաց » : Մխիթարայ երկասիրութեան ջորջորդ գլուխը նուիրուած է կաթուղիկոսաց յաջորդութեան 'ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ մինչև յեթանասներորդ երկրորդ յաջորդ նորա՝ և սլաամչին ժամանակակից « Այժմ է աէր Գրիգոր Անավարդայ եպիսկոպոսն » : Անկէ կէս իմաստասիրական և կէս աստուածաբանական ոճովն ու լեզուով հինգերորդ գլխոյն մէջ կը դառնայ խօսիչ « Թէ զինչ է պատմութիւն, և կամ քանիք են որ յայանի են առ մեզ » • ուր բաց յայլոց՝ 'ի սրբազան և յեկեղեցական սլամբաց, կը յիշէ նաև զմերսն. « նախ և առաջին սլամբող Ղեբուբնա, որդի Ափշադարայ գալրի, գրէ ըզգործս Աբգարու և Սանատրկոյ • և հզօրն բանիւ Ագաթանգեղոս, և Բիւզանտացին Փաւստոս : Եւ զինի նոցա պատմութիւն Ներսէսի՝ զոր Ղազարիկ Հայոց անուանէ. Կորեան պատմութիւն, և պատմութիւն Հայոց 'ի Մովսիսէ շարագրեալ. և Ղազարիկ Փարսեցի, և Եղիշէ, Շապուհ, և Սեբիոս որ Հերակլին է. և պատմութիւն Աղուանից, և Ղեւոնա երիցոյն, աէր Յովհաննէս և Ստղնիկ. և Լաստիվերացին և Կողուանն, և Սամուէլ երիցու : Հուսկ ամենայնի վերջինն՝ այս որ 'ի մենջս գրեալ. բայց բանիւք կարևորօք և զարմանազան իրօք. հարուստ և ընտանեգոյն, նոր և ծանօթ զրուցօք » : Ասոնց, բայց մանաւանդ Խորենացոյ հեռուողութեամբ են՝ Անեցոյն թերի առ մեզ հասած պատմական երկասիրութեան գլուխներն (Զ-ԻԻ) քաղելով Բագրատունեաց ցեղին սրականող գէպքերն. անոնց գերութիւնն 'ի Հրէից, և 'ի խնդրոյ Պարոյրի մեր առաջին թագաւորի որդւոյն Հրաչէի՝ հաստատուին ու պատուիլ յերկրին Հայոց. Բագարասայ թուան՝ թագադիր և ասպետ անուանիլն 'ի Ղազարչակայ, Ենանոսի Բագրատունւոյ վրայ, որ յաւուրս Աբգարու. յորմէ աւիթ կ'առնու պատմիչն խօսիլ այս նախահաւատ

Թագաւորին ծանօթ պատմութիւնն մէջ բերել. ու անոր ազգակցութիւնն յիշեցընելով ընդ Տրդատայ, և «խրացած այս երկու թագաւորաց ժամանակ 'ի Հայաստան կատարուած աստուածահրաշ անցից վրայ, « Սոսկալի և նորաչուր սիրոյ զեղմունք, կ'ըսէ, եւս առաւել քան զամենայն ազգաց 'ի մեզ 'ի մետասեան ժամեայ գործօնեայս աստուածակերտ այգւոյն » : Ար պատմէ զերթ Աբգարու յարեւել՝ Արշաւրի որդւոց մէջ խաղաղութիւն հաստատելու. Թղթակցութիւնն ընդ Քրիստոսի, Թագէի քարուղութիւնն յԵդեսիա և մկրտելն զԱբգար, ու այս վերջնոյս կրկին անգամ գրելն առ Տիբեր կայսրն և իրմէ ընդունած պատասխանը : Կ'աւանդէ Սանատրուկոյ թագաւորելն, անոր որդւոց կոտորուիլն յԵրուանդայ, և բռնաբար թագաւորելը 'ի վերայ Հայոց. Բագրատունեաց և Արշակունեաց իրարու հետ խնամութեամբ խառնուիլը, Սմբատայ քաջութիւններն, և որ « բազում և անհնարին մարտս յարդարէր ընդդէմ թշնամեաց Խոսրովու Պարսից թագաւորի, ընդ որ յաւէտ իմն հաճոյանայր արքայ (Մաւրիկ) . և ընդ այլ բազում ընծայից՝ և զմարզապանութիւն Վրկանայ տայ նմա : Որոյ երթեալ անդ՝ դտանէ ազգ մի գերեալ 'ի Հայոց և բնակեցուցեալ 'ի Թուրքաստան կողմանէ, որ Սագաւստանն անուանի. մոռացեալ զլեզու և զգիր հայերէն : Որոց տեսեալ զՍմբատ ուրախ լինէին : Եւ նա նորոգէ դարձեալ զլեզու և զգիր հայերէն 'ի ձեռն Հաբելի երիցոյ և տայ զնոյն առաջնորդ նոցա » : - Անեցւոյն վերջին երեք գլուխներն՝ Հայտարացւոց աղանդապետին պատմութեան ու գործոց կը վերաբերին :

Իբրև պատմական երկասիրութիւն մը՝ չենք կըրնար ըսել թէ բոլորովին զերկ ըլլայ 'ի կարևորութեան, թէպէտև ըստ մեծի մասին քաղուածոյ արդէն մեզի ծանօթ պատմագրաց գրուածներէն : Ին-

պուլաճոց իրարու հետ ունեցած վերաբերութեան թելք յաճախ կը պահսին, ու նիւթէ նիւթ անցնելներն՝ ընդոստ և անսճ. հմտութիւնն ալ խիստ չափաւոր կ'երևնայ. ու դիպուածք և անձինք իրարու հետ կը շփոթէ, մէկուն վերաբերածը միւսին ընծայելով, և այլն: Սակայն այս թերութեամբքն ալ փափաքելի է երկասիրութեանն ամբողջին դիւար, մանաւանդ իրեն մերձաւոր դիպուածոց և անցից տեղեկութեանն համար:

Վարդան պատմիչ կ'աւանդէ թէ արևու և լուսնի խաւարման վրայ դիրք մը շարագրած ըլլայ Անեցին՝ Ոճիէ անուսով պարսկի մը դրքէն, որ կ'ըսէր թէ յունարենէն թարգմանուած է 'ի պարսկի, և թէ Յոյնք Ենովքայ մարդարէութենէն ունէին. յորում կ'աւանդուէր թէ արեգակը բնութեամբ չխաւարիր, այլ անոր խաւարման պատճառը լուսինն է: Բոլորած իր ազիւսակներ ալ ծրագրեց, աստեղաբաշխութեան այս երևոյթը ուսումնական լեզուով մեկնելու համար: Այս դրուածքս ալ կորսուած է հիմայ:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ



Կոստանդին Ա. Կարոշիկոս: — Իր գրած այլ և այլ քրքրեւեւ առ Բահանայապետու Հռովմայ և առ այլս:

Այս ատեններս Հայաստանի կաթողիկոսական աթոռը նստաւ Կոստանդին Ա կաթողիկոս Բարձրբերդցի, որուն համար կ'աւանդեն ազգային պատմագիրք թէ եօթն այլ և այլ թղթեր գրած ըլլայ առ զանազանս:

Ա. Առ քահանայապետն Հռովմայ Գրիգոր Թ :

Բ. Առ Իննովկենտիոս Դ , շնորհակալ ըլլալով քահանայապետին զրկած ընծայից համար :

Գ. Հայաստանի բոլոր առաջնորդաց , իշխաններուն և ժողովրդոց ուղղած մխիթարական և քաջալերիչ գիր մը , զոր զրկեց Վարդան վարդապետին ձեռքով :

Դ. Դարձեալ ուրիշ թուղթ մը անոնց , պաշտօնական կերպով ծանուցանելով ամենուն թէ երեք տարի յառաջ մեծ ժողով մը գումարուեցաւ 'ի Սիս , և հոն՝ սրբոց հարց աւանդութեանց համեմատ՝ քրտանեոթն գլուխք կանոնաց սահմանուեցան :

Ե. Դարձեալ օրհնութեան գիր մը անոնց՝ որ իբրև կանոնական ընդունած էին իւր առջի թուղթը :

Զ. Մեծ կամ վերին Հայոց բնակիչներուն , Հոգւոյն սրբոց բլխմանը խնդրոյն վրայ :

Է. Առ քահանայապետն Հռովմայ , ծանուցանելով թէ ինչպէս ընդունելի է Հայաստանի մէջ նոյն խնդիրը :

Ի Հռովմ զրկած թղթերուն՝ լատին թարգմանութիւնքը ինչուան մեր օրերը պահուած են քահանայապետական կոնդակագրաց մէջ . դաւանութեան թղթոյ մը հայերէն բնագիրն ալ կը պահուի 'ի Վատիկան , գրեալ առ Իննովկենտիոս Դ , 'ի պատասխանի թղթոյն զոր բերեր էր Պապին նուիրակն Տիմանջ՝ առ Հեթում թագաւոր և առ կաթողիկոսն :

ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Վանախան վարդապետ: — Մ. Գոշի աշակերտեր: — Խորանաշատ վանքին շինոչքիչեր և հոն աշակերտներ սորվեցրնէր: — Երբն առ խանն Թաքաբաց: — Մահը: — Երկասիրոչքիչեր: — Յովբայ մեկնոչքիչն: — Վարդապետական գրոշածներ: — Պատմոչքիչեր:

Կոստանդին կաթողիկոսին օրերը ծաղկեցաւ Յովհաննէս Վանական Տաւուչեցի վարդապետը, որ ինչպէս առաջ ալ յիշատակեցինք, Մխիթարայ Գոշի գլխաւոր աշակերտներէն մէկն էր. և կը վկայէ Կիրակոս՝ թէ իր ժամանակին ամենէն անուանի վարդապետն ըլլալով, շատերը ուսման սրտաճառաւ իրմէն չէին հեռանար. և ոչ միայն վարքովն, այլ նաև խօսքերուն լսողութեամբը ամենքը կ'օգտէին. անոր կեանքն ու ամէն շարժումը՝ տեսողաց համար անգիր օրէնք էին: Եւ զայս ոչ միայն իբրև ականջալուր կը զրուցէ Կիրակոս, այլ նաև տկանատես. որովհետև երկար ժամանակ աշակերտեցաւ իրեն, Տաւուչբերդին սահմաններն եղող անասլաաին մէջ:

Ժամանակ անցնելէն ետքը իւր հայրենիքը դարձաւ Վանական. ու մեծաչէն փառաւոր վանք մը շինեց և բազմախորան հոյակապ եկեղեցի մը՝ որ Խորանաշատ անուանեցաւ: Վերջը իւր աշակերտներն հեան առնըլով, որոնց մէջ էր նաև Կիրակոս Գանձակեցի, Վահրամայ երկրին սահմանները գնաց, ու կը բնաւ

կէր մեծ այրի մը մէջ՝ որ իր ամբողջութեամբը գղեկի մը կը նմանէր: Հոն եկեղեցի մը շինած էր Վանական ու միանձանց բնակարան: Երբոր Թաթարաց իշխանը զարկաւ այն կողմերը, մօտ գեղերուն և աւաններուն բնակիչքը հոնատեղը ժողովուեցան իրենց կանամբքը և որդւովք: Թաթարք եկան այրին չորս կողմն առին, ու ներսն ամրացողները կը ստիպէին որ դուրս ելլեն: Երբ տագնապն ու վախը մէկ կողմանէ, և սովոյն սասակութիւնը մէկալ կողմանէ սկըսաւ զիրենք չարչարել, Վանական վարդապետն հետը առաւ Մարկոս ու Սոսթենէս¹ աշակերտները, ու Թաթարաց գլխաւորին գնաց: Մեծ սիրով ընդունեցաւ զինքն իշխանը. հարցուց ու իմացաւ իրմէ Վահրամ իշխանին ո՛ւր գտնուելը, և հրամայեց Վանականին որ յորդորէ այրին մէջ եղողներն՝ անվախ դուրս ելլելու: Երբ անոնք վարդապետին խօսքերէն համոզուելով, այրէն ելան, թշնամիք անոնց ունեցածը չունեցածը վրանին յուզելով, ամէն ստացուածք յափշտակեցին, ու զիրենք ալ հեռու տեղ մը զրկեցին զոր գերեաց համար սահմաներ էին, շատերն ալ վաճառեցին: Ասոնցմէ էր և Վանական, զոր յիսուն դահեկանով գնեցին քրիստոնէայք. ինքն ալ ելաւ Խորանաշատի վանքը գնաց՝ աշակերտացը հետ մէկտեղ, ուր ազգին և հայրենեացը վրայ եկած աղէաքն ու թշուառութիւնները գրի վրայ կ'առնուր: Աստանդին կաթուղիկոս Սոյ մէջ գումարած ժո-

1 Թերեւս զսա ակնարկէն Չիթ (1279) թուականին գրչագրեալ աւետարանի մը յիշատակարանին խօսքերը. «... Հրամանաւ Սոսթենէս բաբունուոյ, որ էր վարժ և կիրթ յամենայն գիրս աստուածային՝ հնոցն և նորոցս և արաքին ֆիլիսոֆայիցն գեր ՚ի վերոյ. որ և ՚ի ժամանակիս մեր և ՚ի թագ. Լեւոնի և ՚ի հայրապետութեան Յակոբայ ոչ ոք է կատարեալ իբրև զսա յամենայն իմաստս. բաց ՚ի մեծ բաբունեաց բաբունուոյն որոյ անունն ցաւղ է քաղցր, որ և Վահրամ կոչի »:

ղովքէն ետքը, նոյն ժողովոյն սահմանադրութիւնս ներն ու կանոններն մասնաւոր թղթով ծանոյց ամէն գլխաւոր եպիսկոպոսաց և վարդապետաց, որ իրենց զբաղմանցը կամ հեռաւորութեան պատճառաւ չէին կրցած նոյն ժողովոյն ներկայ գտնուիլ: Ասոնցմէ ոմանք չուղեցին հաւանիլ ժողովոյն կանոնացը, ուրիշներն ալ համոզուելով յանձն առին. ասոնց մէջ էր նաև Վանական վարդապետ:

*
* *

Այն օրերը ուրիշ եկեղեցական խնդիր մըն ալ ծագեցաւ. և արդէն շատ անգամ յուզուած՝ ու առանց կարևոր քննութեան մերժուած խնդիրը՝ Վանական իրեն իմաստութեամբն և ազգին մէջ ստացած արժանաւոր համարմամբը լմընցուց: Աս մտադրութեան արժանի գէպքս՝ ասանկ կը նշանակէ Վարդան. « Ի Չ թուին շարժեցաւ խնդիր՝ ի մեծ պապէն Հռովմայ, և գրեաց յաղգս ամենայն քրիստոնէից, եթէ պարտ է զամենասուրբ Հոգին Աստուած խոստովանիլ՝ ի Հօրէ և յՈրդւոյ բղխեալ: Եւ չեղև հաճոյ Ասորւոց և Յունաց և Վրաց, բայց ի Հայոց, որք՝ քննեցին զգաւանութիւն առաջնոց սրբոցն՝ ի ձեռն աստուածամերձ վարդապետին Վանականին, և գտին համախոհ երևելի արանց փառաւորաց, Աթանասի, Գրիգորի Աստուածաբանի, Գրիգորի Նիւսացւոյ, Գրիգորի Լուսաւորչին և այլոց սրբոց »: Եւ որովհետև գիտէր Վանական թէ ազգին մէջ կրնային գեռ ևս գտնուիլ այնպիսի անձինք որ ասանկ նորաձայն երեցած վարդապետութենէ մը խորշին, երկայն ճառ մը գրեց, յայտնելով թէ ինչո՞ւ համար պէտք է զսուրբ Հոգին խոստովանիլ և գաւանիլ բղխեալ ի Հօրէ և յՈրդւոյ: Այս գրած ճառը կը կարդանք Աիրակոսի պատմագրու-

Թեանը մէջ հեռուեալ խորագրով. « Խրատ դուա-
նութեան Վանական վարդապետին » :

Խորանաչափի մէջ եղաւ Վանականի մահը նոյն Չ
Թուականին, ուր քովը կանչելով իւր ամէն աշա-
կերաներն՝ յորդորեց զիրենք հաւատոց դանձր ա-
նարատ պահել, ու վախճանեցաւ, մեծ սքոյ և
տրտմութեան պատճառ ըլլալով իւր բազմաթիւ ա-
շակերտացը. « Չհարիւրապատիկն աստէն թողեալ,
կ'ըսէ Վարդան, զանուն քաջութեան յաշակերտս
իւր, և 'ի դիրս դանձուց եկեղեցւոյ, զոր ամբա-
րեաց 'ի շնորհացն Աստուծոյ և 'ի յստակ մտաց
ծննդականաց » :

Իրմէն ետքը վանքին աւաջնորդութեան պաշտօնը
յանձնուեցաւ անոր եղբորորդւոյն Պողոս անունով
քահանայի մը. իսկ վարդապետական ուսումը՝ Գրի-
գորիս վարդապետին որ Վանականին աշակերան ու
ազգականն էր :

* * *

Վանականի գրուածները. — Վանականի գրուա-
ծոցը մէջ կը յիշատակուի

Յովբայ մեկնուշքիւն մը, որ ծաղկաքաղ հաւաք-
մունք մըն է Իսիւքիոսի և Իսաթի Քոբայրեցւոյն
համանուն երկասիրութիւններէն: Լուսանցիցը մէջ
կը յիշատակուին Ստեփանոսի, Նփրեմի, Եւսեբի և
այլոց ոմանց հեղինակաց անուանք, որոց գրութիւն-
ներէն մեծապէս օգտուած կ'երևնայ Վանական:

Այսչափ զանազան ոճ ու գրուածքի կերպ ունե-
ցող մատենագրաց սատարութեամբ ալ ամփոփ, հը-
մուտ և իր համառօտաբանութեամբն՝ բաւականա-
պէս սրտի ու մտաց պարարիչ երկասիրութիւն մ'է,
սակաւաբան՝ բայց ընաիր յորդորակներով: Ստեփա-
նոսի (որ անշուշտ Սիւնեցին է) վկայութեամբ կ'ու-

զէ հաստատել թէ Սողոմոնի է Յովբայ գրոց շարա-
գրութիւնը. « Ոմանք Մովսիսի ասէն գրեալ, և ո-
մանք Սողոմոնի և այլք Եզրի, և կէս Երեմիայի:
Բայց աւելի կարծիս գոյ Սողոմոնի. զի նկարագիրդ
աւակական է, որպէս ամենայն շարագիրք Սողոմո-
նի. զի Մովսէս և Եզրաս ոչ գտանեմք այսու շարա-
գրաւ շարագրեալ: Մովսէս գրեաց որպէս պատմու-
թիւն, և Սողոմոն ստիքսեաց որպէս իւրականն¹ »:

Ասոր նման գրուածք մըն է նաև Ուրախացիք սր-
ասկ կոչսից ըսուած շարականին տեսութիւնը, զոր
Պետրոս անուհով մէկու մը խնդրանօքը շարագրեց:

Վարդապետական գրուածոցը մէջ նշանաւոր է
այն ճառը՝ զոր սուրբ Հոգւոյն բղխմանը վրայ շարա-
գրեց, ինչպէս վերը յիշատակեցինք: *Solimanus*
կոչուած գրոց մէջ ալ քանի մը մանր երկասիրու-
թիւնք կ'ընծայուին Վանականի, որոնց հարազա-
տութիւնը կրնայ տարակոյս վերցընել: Ասոնց կար-
գէն են ճառ մը հեռեւեալ բնաբանով, « Հայեաց'ի
քեզ, գուցէ լինիցի բան ծածուկ 'ի սրտի քում »: —
Խորհրդաւոր Համեմատորքիւն մը հին և նոր կտակա-
րանաց. — զանազան նիւթերու վրայ այլ և այլ Հարց-
վոչնք ու պատասխանիք: — Տարեգրիսի վրայ տուժա-
րական գրուած մը՝ յորում Հայոց և ուրիշ աղքաց
ամիսներուն խօսքը կ'ըլլայ: — Պատճառք վասն առա-
ջաշորաց պահոց՝ արարեալ Վանական վարդապետի
վասն հակառակացն և այսպանողաց զսուրբ սրահս: —
Ճառ մը « Յաղագս անքոչն որդակցն »: — Հանգիստե-
րէք նաև գրութեան խորագրի մը Վանականի ա-
նուամբ « Գովեստ զՀայոց » կոչուած:

Պատճառքիւն. — Վանականի երկասիրութեանցը
մէջ գլխաւոր, և յետագայից հետաքննութեանը

¹ Կը յիշատակուին իր անուամբ մեկնութիւնք մարգարէու-
թեանց Չաքարիայ և Եզեկիէլի, և որոց օրինակ մը պահուած
է 'ի Մատենադարանին Լջմիածնի (թիւ 1227):

արժանաւոր նիւթ և ճարակ պիտի ըլլար Պատմութիւնը, որ դժբաղդաբար մեր ձեռքը հասած է, և որուն կորուստը՝ մեծ կորուստ մը պէտք է սեպուի թէ՛ ազգային մատենագրութեան և թէ՛ պատմութեան: Թէ՛ Վարդան և թէ՛ Արաղոս կ'աւանդեն որ երբ Վանական՝ զինքը գերող Թաթարներուն ձեռքէն ազատելով՝ իւր Խորանաշատ վանքը քաշուեցաւ, իր և ազգին գլխէն անցած ամէն աղէտալի դէպքերը գրի վրայ առաւ: « Հայոց ՈԶԵ Թուականն (1236), կ'ըսէ Վարդան, մինչև 'ի ԶԺԴ (1265) յորում այժմ կը գանուիմք, ինչ որ ըրին Նեառաց ազգը՝ այն ամէն իշխաններուն և իշխանութեանց վըրայ, որ մեծ ծովուն ասդի կողմը կ'իյնան, Պարսից, Աղուանից, Հայոց, Վրաց և Հռոմոց աշխարհին վրայ, յորս կը բնակին Հայք, Ասորիք, Յոյնք, Տաճիկք և Թուրքմանք, տեղնիտեղը պատմած է մեր փառաւորեալ հայրը Վանական վարդապետ »: Արաղոսի խօսքերէն հաւանական կ'երևնայ թէ այս գրքիս մէջ 'ի Սիս գումարուած ժողովոյն պատմութիւնն ալ ըրած է:

Նոյն պատմիչները մեծապէս կը գովեն նաև Վանականի գրասէր ուսումնասիրութիւնը, և թէ ամէն ջանք կ'ընէր որ չըլլայ թէ նախնեաց երկասիրութիւններէն բան մը կորսուի. ու յանուանէ կը յիշատակեն Արդեվանից մէջ ժողոված գրոց բազմութիւնը. տեղ մըն ալ չափազանցութեամբ խօսելով՝ Աղբայրասէր Պաղոմեայ կը նմանցընեն զինքը, « բազում գրեանս հաւաքեալ յազգաց և 'ի լեզուաց »:

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ



Վարդան վարդապետ: — Երբն 'ի Կիլիկիա: — Կոստանդին կարոշիկոսին կողմանէ նուիրակոչ-
 րիւնն: — Թարգմանոչքիւն գրոցն Միխայելի Ստ-
 րշոյ: — Հոշադոչ խանին հետ տեսոչքիւն: — Պատ-
 մոչքեան գիրքք: — Մեկնողական գրոչածքներ: —
 Հնգաւատենին, Սաղմոսի, Երգոց Երգոյն, Դանիելի
 մեկնոչքիւնք: — Ներշոյ 'ի սոչք Լոշաւոչքիւն: —
 Մանր կամ անհարազատ գրոչածներ: — Աշակք: —
 Վարդանայ երկասիրոչքեանց բնագրին տպագրոչ-
 րիւնք և քարգմանոչքիւնք:

Արևելեան Հայոց և Աղուանից աշխարհին սահմա-
 նակից քաղաքներէն մէկուն մէջ ծնած է Վարդան,
 մանկութեան հասակէն Վանական վարդապետին ա-
 շակերտած, և անոր ուրիշ աշակերտացը մէջ հռչա-
 կաւոր և սիրելի իւր վարդապետին: Ուխտի համար
 Երուսաղէմ ըրած ճանապարհորդութեանը ժամա-
 նակ Կիւլիկիա հանգիստեցաւ, և իրեն հանձարոյն և
 զգօնութեանը արժանաւոր պատիւը գտաւ թէ Հե-
 թում թագաւորէն և թէ Կոստանդին կաթողիկո-
 սէն. ու հայրապետին ստիպողական թախանձանօքը
 հինգ տարի կեցաւ անոր քով, կաթողիկոսարանին
 կարևոր գործառնութեանցն օժանդակելու համար.
 և երբ Կոստանդին նոյն Վարդանայ ձեռքովը իւր
 մէկ շրջաբերական թուղթը զրկեց առ արևելեայս,
 մասնաւոր գովեստներով կը դրուատէր զվարդա-

պէտն այն թուղթին մէջ, « արգիւնական վարդապետ անուանելով զնա, և նախախնամութեան մասնաւոր պարգև մը », զոր և իւր սիրան ու խօսքը կ'անուանէ յամենայնի: Թղթոյն հետ մէկտեղ արևելք տարաւ Վարդան նաև Սոյ ժողովոյն կանոններն, որուն ինքն ալ ներկայ գտնուած էր Աիւլիկիոյ եպիսկոպոսաց և վանահարց հետ:

Աթուղիկոսին գլխաւոր վախճանն էր Սոյ ժողովոյն սահմանադրութեանցն ու կամաց հակառակողքը համոզել, և անոնցմէ հաւանութեան գիր կամ խօսք առնուլ: Չոր կառարեց Վարդան՝ կաթուղիկոսին կամացն ու բաղձանացը համեմատ. և հոն ժամանակ մը կենալով հայրապետին քով՝ թարգմանեց Ասորւոց Միխայէլ պատրիարքին ընդհանուր պատմութիւնն, իրեն օգնական սենեկաւով Իշոխ անուանով ասորի քահանայ մը: Ոմանք 'ի գրչագրաց Բաւիթ անուանով վարդապետի մը կ'ընծայեն Միխայէլ պատրիարքի ժամանակագրականաց թարգմանութիւնը. « Չբարեացապարան ամենայն և զթարգմանիչն հին և նոր պատմութեան գրոց՝ մանաւանդ այսմ լուսազարդ գրոց, զմեծապատիւ բաբունին և զքարոզն ատեղերահաչակ և զամենագով սուրբ վարդապետն զ'ԻԹ (զԲաւիթ) յիշեցէք 'ի Քրիստոս »: Իսկ այլք ընդհանրապէս կը խորագրեն. « Պատմութիւն արարեալ պատրիարքին Ասորւոց Միխայէլի, զոր Վարդան վարդապետ Արևելցին փոխեալ էր յասորի գրոց »: Ոմանք կը նշանակեն նաև թարգմանութեան ժամանակը. « Յամի անժամանակին Աստուծոյ ընդ ժամանակաւ լինելոյն ՌՄԽԸ թուահամարութեան և 'ի ՈՂԵ թուաբերութեան Հայոց փոխեցաւ գիրքս սյս (Միխայէլի) Ասորւոց 'ի հայս՝ հրամանաւ տեառն կոստանդէայ 'ի ԻԵ ամի հայրապետութեան, և 'ի ԻԵ ամի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ.»:

*
* *

Արևիկայէն դառնալէն ետքը՝ Վայենոյ ձորոյն մէջ եղած Անդրէի վանքը առանձնացաւ, և հոն շարագրեց իւր գլխաւոր երկասիրութիւնքը, որոնց վրայ ետքը պիտի խօսինք: Յետոյ Վիրապի կոչուած վանքը նստած է, և աշկերաներ սովբեցուցած. նոյն պատօնը կատարած նաև Սաղմոսավանից ու Թեղենեաց վանքին մէջ:

Վարդանայ կենացը գլխաւոր սյարագաներէն մէկն է Հուլաղու խանին հետ ըրած տեսութիւնը, որուն մանրամասն ստորագրութիւնը կ'ընէ իւր պատմութեան գրոցը մէջ: Ինքը խանը, չգիտցուիր ինչ պատճառաւ, իւր քովը կանչեց զՎարդան, Ենորհաւոր, կամ ըստ այլոց Սարվանի որդի Եահպատի ձեռքով, ու հետը Սարգիս ու Գրիգոր անուանով վարդապետներն ու Տփխեաց աւագ քահանայն: Հոն իրենցմէ առաջ հասած էր նաև Հայոց Հեթում (Թագաւորը ու Վրաց Իսախան արքայն, և Անտիոքայ լատին իշխանը, և Պարսից շատ ազատազգի մարդիկ: Հուլաղու մեծ սիրով և մարդասիրութեամբ պատուեց զՎարդան, և անոր գինի օրհնել աուաւ, ու ձեռքէն աուաւ խմեց ու իր աղօթքը խնդրեց: Այլ և այլ հետաքրքրական հարցմունքներ ըրաւ, ու պատասխաններն ընդունեցաւ, զոր կը յիշատակէ պատմագիրը իւր գրուածին մէջ:

Խանէն ետ դառնալու ժամանակ՝ աւագակաց հանդիպեցաւ, և իւր գիրքը ինկաւ անոնց ձեռքը, զոր ետքը նորէն ստացաւ¹: Կենացը վերջի տարիներն

¹ « Յաւուրս յայս՝ ՚ի մեղաց խնոց անկաւ գրքունկս այս ՚ի ձեռս հարամեաց, տղայօք մեր, և յողորմութենէն Յիսուսի ապրեցան տղայքն առ ժամն, և յետ ամի և կիսոյ գիրքս ՚ի Տփխիս ՚ի վաճառ բերեալ և գնեալ ՚ի տանէ եղբօր մերոյ միոյ՝ Մեղեր կոչեցելոյ »:

Հաղթատայ վանքին մէջ անցուց, ուր շարագրեց Երգոց երգոյն մեկնութիւնն, և հոն մեռնելով թաղուեցաւ յամի 1271:

Պատուոշրեան գիրքը. — Վարդանայ գրուածոցը մէջ ամենէն աւելի նշանաւորն ու մտադրութեան արժանի՝ Պատմութեանը գիրքն է: Հետաքնին գրուած մը, մանաւանդ իւր ժամանակացը դէպքերուն համար, և իւր ատենուան գիտութեան վիճակէն բարձր երկասիրութիւն մը:

Հեղինակին գլխաւոր նպատակն եղած է այս գրուածքին մէջ՝ ազգային ժամանակակից պատմութիւն մը շարագրել համառօտ ոճով. բայց ուղեր է ազգին սկիզբէն սկսիլ, և անով ալ գոհ չեղած՝ ուրիշ զանազան ազգաց պատմութիւններն ալ մերինին հետ խառնել ու աւանդել է:

Անոր համար արարչագործութենէ կը սկսի իւր գրուածքը, և կը հասցընէ ինչուան Սենաարայ աշտարակաշինութիւնը, անկէց 'ի Նեբրովթ և 'ի բաժանումն աղգաց: Յաբեթայ վրայ խօսելուն ատեն, Հայկայ և Հայկազանց իշխանութեան վրայ ալ կը խօսի, մինչև 'ի Վասէ, համառօտ ոճով: Ետքը նորէն աստուածաշունչ պատմութեան կը դառնայ, համեմատութեամբ ընդարձակ և ոճով աւանդելով Աբրահամու կոչմանէն մինչև 'ի Քրիստոս, այլ և այլ ժամանակակից պատմութեանց համառօտ յիշատակութեամբք:

Կ'անցնի ասրա Արշակունեաց պատմութեանը, բաւական հմտութեամբ և նոր պարագաներով աւանդել այն դէպքերը, զոր յայլոց պատմըչաց գիտեմք, և կը հասցընէ մինչև իւր ժամանակը:

Վեցհազար տարուան պատմութիւն է, զոր կ'աւանդէ Վարդան: Այնչափ ընդարձակ ժամանակի պատմութիւն՝ այնպիսի համառօտ գրուածի մը մէջ՝ կամ խիստ ճարտարութիւն և կամ հմտութեան պա-

կասուծիւն կ'ենթագրէ. և հարկ է ըսել Վարդա-
նայ համար թէ այս երկրորդ թերուծեան մէջ ին-
կած է: Անոր համար է որ շատ անգամ պարզապէս
անուանց ցուցակ մըն է իւր գիրքը, և ոչ յադեցու-
ցիչ պատմութիւն: Ժամանակագրութեան մէջ ալ
ունեցած ակղեկութիւնը, որ պատմութեան կա-
րևոր աչքն է, խիստ սահմանաւոր է. անոր համար
թագաւորաց և իշխանութեանց ժամանակներն ի-
րարու հետ կը խառնէ, կամ անխտիր կ'աւանդէ,
մինչդեռ երկայն դարերու տարբերութիւն կայ մէ-
ջերնին: Իւր համառօտախօսութեանը դէմ ալ՝ եր-
բեմն երկայնաբանութեան մէջ կ'իյնայ, ու այնպիսի
դէպքեր ու աւանդութիւններ մէջ կը բերէ, որոնց
հաւատք ընծայելը՝ իւր իմաստութեանն և համբա-
ւոյն կրնան մնասակար ըլլալ, դիւրահաւանութեան
ու պարզմտութեան արատ մը գնելով վրան:

Սակայն այս թերուծեամբքն ալ՝ թէ աղգային
պատմութեան և թէ եւրոպական գիտութեանց հա-
մար՝ ունի իւր արժէքը Վարդան. մանաւանդ իր
ժամանակին հետաքննական դիպուածոցը համար,
զորոնք 'ի լրոյ կամ 'ի տեսոյ աւանդած է:

Թէպէտև յայտնի չէ թէ երբ սկսած է հաւաքել
իւր այս համառօտութիւնը, բայց 1265ին ըմբիցու-
ցած է, Հուլաղու խանին երթալէն ետքը: Իսկ ան-
կէ առաջ եղած երեսուն տարիներուն պատմութիւ-
նը համառօտիւ նշանակած է. որովհետև արդէն Վա-
րդան և Աիրակոս մասնաւոր գրքով աւանդած էին
այն ժամանակաց դէպքերը¹: Անկէ ետքը կը յիշա-

¹ Ինքը Վարդան համառօտ ոճ մը ընտրելագոյն սեպելուն
այս պատճառը կու տայ. « Զոր մեք ոչ համարձակեցաք, կ'ըսէ,
երեքինել կամ բազմաբանել. այլ համառօտ բերել միայն
զթիւ ժամանակին, և նշանաւոր իրաց և գործոց յիշատակօք
'ի լրումն մերոյ գործառնութեանս, յորով ժամանակօք ըս-
կըսեալ և թերի թողեալ՝ պատկառելով 'ի գրողացն պա-

տակէ խանին մահը, ու Եգիպտացւոց Ալլիկիա զարնելը, և Աոստանդին կաթուղիկոսին մահը ողբալով՝ կը լմընցընէ իւր գիւրբը:

* * *

Մեկնողական գրուածներ. — Իւր հողեսէր եւ ռանգեանը և թուրք գրոց քաջավարժ հմուտթեանն արժանաւոր այլ և այլ մեկնաբանական գրուածներ ալ շարագրած է Վարդան, որոց մէջ ժամանակաւ երկցագոյն կը սեպուի:

Դանիելի մեկնութիւնը. — Ի խնդրոյ եղբարց, յորում հեռեւած է, ըստ իրեն վկայութեանը՝ Եփրեմի, Հիւսպոստոսեայ և Ստեփանոսի սիւնեցւոց, համառօտ և ամփոփ ոճով:

Ստղնոսի մեկնութիւնը. — Հաղթաւոր Յովհաննէս Եպիսկոպոսին խնդրանօքը՝ սաղմոսը մեկնաբանելու ձեռք զարկաւ Վարդան, Լամբրոնացիէն աւելի համառօտ ոճ մը բանելով, և ընդհանրապէս հեռեւելով թէ իրեն և թէ ուրիշ հին մեկնչաց. այս ինքն Սթանասի, Բարսղի, Եպիփանու, Եփրեմի, և այլոց:

տուոյ»: Ուրիշ պատճառ մ'ալ կը բերէ, իր ատեն հանդիպած անցից և դիպուածոց շատութիւնը, զոր «չկարէ բան և նիւթ պեղել և 'ի յիշումն անել»: Հոս վերջաբան խօսքով մը կարծես թէ կ'աւարտէ պատմութիւնը. ուր և կը դադրի նաև հնագոյն օրինակն որ 'ի մերում Մասենադարանի: Իսկ միւս օրինակն՝ գրչագրեալ 'ի ՍԶ թուականի 'ի խնդրոյ արքեպիսկոպոսին Ստեփանոսի Ուուպելեան՝ որդւոյ Տարսայիճ իշխանի, կ'աւելցընէ թաթարաց պատմութիւն, որուն կը հեռեւին նաև միւս նորագոյն օրինակք ընդհանրապէս: Բայց որովհետև այս յաւելուածին մէջ գրութեան ոճը և լեզուն կը փոխուի, աշխարհիկ բառք կը յաճախեն, տարօրինակ և 'ի տգիտաց հրաշալի համարուած դէպք, թուականաց անդադար կրկնութիւնք, և այլն, յոմանց անհարազատ սեպուած է Վարդանայ պատմութեան այս մասը, և յաւելուած յայլոց:

Գործածած լեզուն ալ ստորին՝ գրեթէ աամկակա-
նին մօտենալով¹ :

Մեկնոչքիւն Հնգաւնառեկին. — Հաղբատայ Հա-
մազասպ եպիսկոպոսին ու Սանահնի վանից Գրիգոր
փակակալին խնդրանօքը շարագրեց Վարդան այս
գրուածքը Հայոց ՁԺ (1261) թուականին : Իրմէն ա-
ռաջ եղող վարդապետաց՝ որ նոյն նիւթին վրայ խօ-
սեցան, գրուածոցը բովանդակութիւն կամ քա-
ղուած կրնայ սեպուել այս երկասիրութիւնս : Յու-
նական հարց դասակարգութեան հետ կը յիշատա-
կուի նաև մերն Եղիշէ, ու անոր Սրարածոց մեկնու-
թենէն քանի մը հատուած ալ մէջ կը բերէ, և ասոնք
միայն մեր ձեռքը հասած են այն ընտիր և գեղեցիկ
գրուածքէն : Այլ և այլ քաղուածներ ալ կ'ընէ հեղի-
նակը Բարսղի, Եփրեմի, Գրիգորի Աստուածաբանի,
Պիսիգեայ, Նիւսացւոյն մարդակազմութեան գըր-
քէն, Ոսկերեբանի գրուածներէն. տեղ տեղ ալ՝ ի
Լուսաւորչէ, Իսաւրի փիլիսոփայէն, Փիլոնի գրուած-
ներէն, Թովմայի Արծրունւոյ գրքէն, և այլն :

Մեկնոչքիւն Երգոց երգոյն. — Իրեն աշակերտա-
կից Աիրակոս վարդապետին խնդրանօքը յօրինած է
այս գիրքս Վարդան 1265 թուականին, Աոստանդին
կաթուղիկոսին ու Հեթմոյ թաղաւորութեան և
Յովհաննու արքեպիսկոպոսութեան ատենը, Հաղ-
բատայ վանքին մէջ :

Աս Աիրակոս ուղղեալ ընծայականին մէջ, որո՛ւն
առաջնորդութեամբը և ինչ կերպով այս գրուածքին

¹ Խորագիրն ըստ ձեռագրաց. « Աշխարհալուր և տիեզերա-
լոյս վարդապետին Վարդանայ պարզ և լուսաւոր խորին խոր-
հրդով և դժուարագիւտ լուծմամբ և բանիւ մեկնութիւն ա-
րարեալ Սաղմոսիս, շարժեալ ՚ի Հոգւոյն սրբոյ և յարհիակա-
նէն Հաղբատայ և աշակերտաց իւրոց, յոյժ աշխատեալ մտա-
ւոր բանիւք զոր ցուցանէ առաջիկայ ամբարեալս . . . նաև՝ զսրբ-
բոցն ՚ի մի հաւաքեալ ձեռնհաս սիրողացն » :

ձեռք զարնելը կ'աւանդէ Վարդան. « Յորոց և դու ճանաչիս՝ տէրուհական իր և անուհն, հարազատ եղբայր մեր Վիրակոս, բարունեաց պետ և քաղցուսյնի կիրք մեր, և մեծ մասն յուսոյն 'ի սուրբ եկեղեցի. որ և քուժըղձիցն կցորդել հրամայեցեր 'ի բան և 'ի դիր, զհաւասն Տեառն տալով, շնորհօք նորա կարել մեզ զմնացեալն յԵրգոց երգոյն 'ի Գրիգորէ Նիւսացւոյ, որ մեծն է և աղբիւր եկեղեցւոյ՝ ընուլ, առաջնորդութեամբ Արողինեայ, համառօտել և ըզԳրիգորին 'ի սկզբանէ, որ 'ի վեր գտանի քան ըզկարն մեր յոյժ » :

Եւրբող 'ի սուրբ Լուսաւորիչն. — Ի խնդրոյ Համազասպայ՝ որ Հաղբատայ առաջնորդ եղաւ յետ Յովհաննու եպիսկոպոսին¹ :

* * *

Մանր կաւլ անհարազատ գրոշածներ. — Այլ և այլ մանր և անհարազատ գրուածներ ալ կ'երևնան Վարդանայ անուամբը, որոնք քիչ կամ բոլորովին անարժանք են մտադրութեան և մասնաւոր քննութեան: Ասոնց կարգէն է

Դաւաննորիւն հաւատոյ երկու տեսակ, մէկն ընդարձակ՝ իսկ միւսն համառօտ:

¹ Հրատարակեալ 'ի կարգի Հայկական Սոփերոյ (Հատ. Ե.) 'ի 1854, 'ի Ս. Ղազար:

Էջմիածնի Մատենադարանին ձեռագրաց ցուցակին մէջ (թիւ 920) հետեւեալ խորագրով երկասիրութիւն մ'ալ կ'ընծայուի Վարդանայ. « Յերիցս երանեալ հայրն մեր և 'ի սուրբ հայրապետն Յովհան Աւճնեցի, յայտարարութիւն բանից 'ի նուաստէ Վարդանայ 'ի խնդրոյ տեառն Համազասպայ արքեպիսկոպոսի մեծի աթոռոյն Հաղբատայ. առ որ սկիզբն նախադրութեան ճառիս պատասխանի է »: Սկզբնաւորութիւնն է. « Պայծառ ջահն արևելից եկեղեցեացս այրն քրիստոսազգեաց Գրիգորիոս »:

Համառօտ դրուած մը այսպիսի խորագրով. Բանք յադագս երկոտասան ակակց, նուսնոչքեանիք երկոտասան առաքելոց :

Քերականի մեկնոչքիւն. — Աննչան գրուածք մը, իբրև 'ի խնդրոյ Հեթմոյ Թագաւորի :

Մանր գրուածոց կարգը կրնան սեպուել քանի մը շարականներ ալ որ Վարդանայ կ'ընծայուին. ինչպէս 'ի պատիւ Յովակիմայ և Աննայի երգուած « Որ նախիմաց » շարականը, զոր 'ի Հռոմկլայ' Հեթում Թագաւորին և Վոստանդին կաթուղիկոսին քովս եղած ատենը երգած կ'երևնայ. որովհետև մեջը մասնաւոր մաղթանք կան Հայոց Թագաւորին և հայրապետին կենդանութեանը համար : « Ի յանսահման ծովէն » 'ի պատիւ Երկոտասան առաքելոց, և « Որք զարդարեցին » Թարգմանչաց վրայ, և « Ամենասուրբ Երրորդութեան » 'ի յիշատակի սրբոյն Սարգսի զօրավարի : Սարգիս անուանով մեկու մը խնդրանօքն ալ Անրառաւ ծաղիկ շարականին մեկնութիւնը շարագրած է վայելուչ ոճով :

Առակք. — Վարդանայ անուամբը Առակաց գիրք մըն ալ կը գտնուի, որոց թիւը Ազուեսագրոց մեջ ինչուան հարիւր քառասունի կը հասնի : Հաւանական կ'երևնայ թէ Մխիթարայ Գոչի և այլոց առակներէն հաւաքուած երկասիրութիւն մըն է ասիկայ, որուն վրայ իւր քովէն ալ քանի մը առակներ յարմարցընելով հեղինակը՝ ամբողջ գիրք մը ձևացած է : Բաւական հանձարեղ գիւտեր և զուրցուածքի կերպեր կը բովանդակեն այս առակները : Երկու անգամ տպագրուած են այլ և այլ տեղուանք, և երրորդ մասնական տպագրութիւնն ալ եղած է 'ի Փարիզ, հանդերձ գաղղիական Թարգմանութեամբ (1825) :

Աշխարհագրոչքիւն. — Սոյն անուամբ երկասիրութիւն մըն ալ կը գտնուի Վարդանայ ընծայուած, որուն վրայ այսպիսի խորագիր մը կը դնեն գրչա-

գիրք • « Աշխարհագրութիւն նորոյ թարգմանչին
և երկրորդ լուսաւորչին, Վարդանայ վարդապե-
տի » : Աւելի Հայաստանի աշխարհագրութիւն՝ կամ
քաղաքաց անուանակոչութիւն կրնայ սեպուիլ այս
գրուածս, զոր դաղղիական թարգմանութեամբ ծա-
նօթացոյց արեմտեայց՝ Սէն-Մարգէն : Անկէ զատ
ուրիշ տպագրութիւն մըն ալ եղած է մատենկանս
ի Կոստանդնուպօլիս 1728ին :

Վարդանայ Պատմութեան գրոցը երկու տպագրութիւն ե-
ղած է. մէկ մը՝ ի Մոսկուա (1861), երկրորդն՝ ի Վենետիկ (1862),
Հմուտ և ընտիր ծանօթութեամբք : Վերջին տպագրութեանս
յառաջաբանին հեղինակը՝ բաց ՚ի Վարդանայ պատմագրողէ,
ուրիշ մէկ կամ երկու համանուն վարդապետներ ալկը յիշա-
տակէ, և թէ այս երեքին գրուածներն վրիպակաւ իրարու ըն-
ծայուած են : Այս երկուքն են՝ Վարդան Բարձրբերդցի, որ
մերինէն տասնըվեց տարի կրտսեր է ժամանակաւ, և որ եր-
կորդ Վարդան կը կոչուի ՚ի Ղազարայ Չահկեցւոյ և որուն կ'ըն-
ծայէ Չորից աւերարանաց համարօր Տէնո-Քիւն մը, Արախտերը,
Աշխարհագրութիւնը և Քերտիանի Տէնո-Քիւնը, և թէ այս վեր-
ջիններս՝ երրորդին աշխատասիրութիւններն են : — Վարդա-
նայ Պատմութիւնը ռուսերէն ալ թարգմանելով և ծանօթու-
թեամբք հրատարակեց ՚ի Մոսկուա՝ գիտնական բանասէրն Մը-
կըրտիչ Էմինեան, յամի 1861 : Մատենախօսական երկասիրու-
թիւնք . Les Mongols, d'après les historiens arméniens. Fragments
traduits sur les textes originaux : Extraits de Vartan, par Ed. Du-
laurier. Paris, 1860. — Extrait de l'Histoire universelle de Vartan-le-
Grand. Dans le Recueil des Croisades. — Dulaurier, Documents armé-
niens. Paris. — Analyse critique de l'Histoire universelle de Vartan ;
édition princeps du texte arménien et traduction russe par M. Emine-
par M. Brosset. Saint-Petersbourg, 1862. Բննադատութիւն մ'ալ
ի ռուս, ՚ի ձեռն Հմուտ ուսուցչի Ք. Պատկանեան : — Vardan
(Vardapet). Extrait du livre intitulé Solutions des passages de l'É-
criture-Sainte, écrites à la demande de Héthum I^{er}, roi d'Arménie ;
trad. de l'arménien vulgaire sur le texte original, par E. Prud'hom-
me. Paris, 1867. Տես նաև ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, 659-645 :

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ

Կիրակոս Գանձակեցի աշակերտակից Վարդա-
նայ: — Պատմական երկասիրոչքիչնք: — Սևոր նիշ-
քք: — Մատենագրական ոճ և հմտոչքիչն: — Բնագրի
ն տարագրոչքիչնք և քարգնանոչքիչնք: — Ժամա-
նակակից փոչք մատենագիրք: — Մխիթար Սկեռա-
ցի: — Վարդան կամ Վարդաւ: — Կիրակոս Արե-
շեղցի:

Վանական վարդապետին աշակերտ ու Վարդա-
նայ ուսմնակից էր Կիրակոս Գանձակեցի: Գեակայ
վանքին մէջ ըրած էր իւր ուսումը, որչափ որ կը
ներէր խռովեալ ժամանակը՝ յորում ապրեցաւ, և
վարդապետաց ուսման և գիտութեան չափը: Այս
կարծիքս կը հաւատարմացընէ իրեն Պատմութեան
գիրքը, որ Կիրակոսի միակ երկասիրութիւնն է՝ մեր
ձեռքը հասած: Իբրև մատենագիր՝ չունի այն կար-
գաքան ոճը՝ զոր իւր վարդապետն և ուսումնակիցն
աւելի կերպով մը գործածած են իրենց գրուածոցը
մէջ. և ոչ ալ այն հմտութիւնը՝ զոր կը ցուցընէ
Վարդան իւր օրեգրական պատմութեանը մէջ.
գարձեալ և ոչ բանադատ քննութիւնն՝ որ անհրա-
ժեշտ պարտաւորութիւն մըն է՝ անցեալ և ժամա-
նակակից գիտութեաներն ապագայից աւանդելու աշ-
խատութիւնը վրան աւնող մատենագրի համար:

Կիրակոսի ատեն՝ հայերէն գալրութիւնք ազգա-
յին քաղաքականութեան հետ իրենց մահառիժ
ճգնաժամին հասած էին. կործանման մօտ եղող և

չորս կողմանէ 'ի թշնամեաց հարստահարեալ իշխա-
նութիւն մը՝ չէր կրնար ոչ բարեկարգ վարժարան-
ներ և ոչ ալ ուսուցիչներ երեցընել. և անոնց պա-
կասութիւնը հարկ էր որ զգալի ըլլար ժամանակին
բանասիրացը մաքին, գալրութեանը, հմտութեան և
գրչին վրայ:

Առողջ քննադատութիւն մը կը պակասի Արապիոսի
պատմութեանը մէջ, երբոր անանկ գէտքեր կ'ա-
ւանդէ ու հաւատարմացընել կը ջանայ, որոնց ստու-
գութեանց գոյութիւնը գժուարին, ու երբեմն ին-
չուան անկարելի է. երբոր իրմէ առաջ եղող պատ-
մըչաց հեռուելու տեղ՝ շատ անգամ անոնց գրուա-
ծոցը անտեղեակ՝ տարբեր պարագաներ և յիշատա-
կներ կ'աւանդէ: Ահա զուէն ալ՝ իւր ժամանակին, ը-
սենք նաև թէ պատմած խեղճ դիպուածոցը՝ արժա-
նաւոր է:

Պատմութեան նիւրը ¹. — Գրիչը ձեռք կ'առնու
Արապիոս պատմագրելու անանկ թշուառ տանի մը
մէջ, յորում « սէր ցամաքեալ, անգթութիւն տի-
րեալ, աստուածապաշտութիւն նուաղեալ և անհա-
ւատութիւն բարձրացեալ, սեղանք և պատարագք
լռեալ, և քահանայք անողորմ՝ ի սուր արկեալք.
կանայք և մանկունք գերեալք, և արք դառնամահ
լեալ »: Այսպիսի սրտով գրուած յառաջաբանու-
թեանէ մը ետքը, կը սկսի իւր Պատմագրութիւնը
այսպիսի վերնագրով. « Համառօտ պատմութիւն և
ցոյցք անուանց սրբոյն Գրիգորի, և որք յեա նորա
յաջորդեցին յաթօռն »: Եւ այս վերնագիրը կը
հաւատարմացընէ իրեն գրուածքին առաջին մասը.
վասն զի սրբոյն Գրիգորի, անոր որդւոցն և թոռան-

¹ Վերնագիրը այսպէս կը նշանակուի գրչագրաց մէջ. « Հա-
մառօտ պատմութիւն ժամանակաց 'ի սրբոյն Գրիգորէ՝ մինչև
մի յետին աւուրս թուացեալ: Արարեալ Արապիոսի՝ մեծ և ըն-
արեալ վարդապետի 'ի մեծահռչակ սուրբ ուխտն Գևորգայ »:

ցը պատմութիւնը կ'ընէ համառօտ ոճով, քաղելով իրմէ առաջ եղող պատմագրաց գրուածքը, և մանաւանդ Բիւզանդայ, և այլոց: Եւ թէպէտ քաղաքական այլ և այլ անցքեր ալ կը յիշատակէ, և ոչ միայն ազգային՝ այլ նաև Բիւզանդեան կայսերաց, Պարսից, Արաբացւոց և Մահմետի և իրեն կրօնիցը և աշխարհակալութեանց դէպքերը, սակայն գրեթէ միշտ երկրորդաբար, աւելի ուղեւով ճանչցընել և մեծարել տալ Հայաստան եկեղեցւոյ իրեն փառաւոր պարծանքը: Վասն զի ուր համառօտիւ և վեր 'ի վերոյ յիշատակութեամբ գոհ կ'ըլլայ քաղաքական նշանաւոր անցից, աւելի մանրամասն՝ գրոցը տանելուն չափ՝ կը խօսի եկեղեցական դիպուածոց, անձանց և գրաւոր երկասիրութեանց վրայ: Այսպէս Շնորհալուոյն առ Յոյնս գրած երկար հաւատոյ դաւանութիւնը՝ ամբողջ կ'ընդօրինակէ:

Ասանկ են ընդհանրապէս Աիրակոսի պատմութեանց առաջին տասը գլուխներն: Բայց երբոր իրեն մերձաւոր ու ժամանակակից դէպքերու վրայ կը սկսի խօսիլ, առջի համառօտախօսութիւնը կը թողու, ու ոճով կ'աւանդէ այն դիպուածներն՝ որոնք Հայաստանի պատմութեան մէջ տխուր տեղ մը գրաւած են. վասն զի հայրենեաց կործանման և աւերելուն մանրամասն պարագաներն են: Սակայն առաջ Աղուանից ազգին վրայ համառօտ տեղեկութիւն մը կը գնէ ¹, և պատճառն ալ ինքը մէջ կը բերէ. վասն զի զանոնք « ազգային և հաւատակից Հայոց » կը կոչէ. « մանաւանդ զի և առաջնորդք նոցա հայալեզուք, հայերենախօսք յուրվք էին. թագաւորքն՝ հնազանդք թագաւորին Հայոց, ընդ ձեռամբ նոցա լեալք. և եպիսկոպոսքն՝ ձեռնադրեալք 'ի սըր-

¹ « Համառօտ հիւսուածք պատմութեան կողմանցն Աղուանից, ընդ ներգոյս զրուցատրարար »:

բոյն Գրիգորէ և յաթուակալաց նորա » : Ու անոնց եկեղեցական և ազգային համառօտ պատմութիւնը՝ կը հասցընէ մինչև իւր օրերը :

Անկէց Թաթարաց ազգին վրայ կը սկսի խօսիլ, անոնց ըրած պատերազմունքը, յաղթութիւններն, Հայոց և Հայաստանի հետ ունեցած յարաբերութիւններն, Գանձակ, Շամքոր, Լոռի քաղաքաց աւերումը, Անուոյ, Կարսոյ հիմնայատակ քանդիլը, Թաթարաց Հայաստանի մէջ բռնանալը, ծանր հարկահանութեամբ բոլորովին աղքատութեան և խեղճութեան մէջ ձգելները, և այլն : Ասոնք են Գանձակեցւոյն Պատմութեան գլխաւոր գիպուածոց նիւթերը :

Այս նկատմամբ հետաքրքրական է իրեն երկասիրութիւնը : Թաթարաց վրայ՝ նոյն իսկ Եւրոպացի ազգաց մէջ գտնուած տեղեկութիւններն այնչափ ցրիւ և առասպելախառն են, որ այսպիսի մատենագրի մը գրուածքը իրաւամբք իրեն արժանաւոր յարգը կը գանէ անոնց առջևը :

Թէպէտ շատ տեղ կարգէ դուրս գիւրահաւան պարզմտութիւն մը կ'երևցընէ Արրակոս, բայց ընդհանրապէս իւր ստուգախօսութիւնն ալ չենք կըրնար մերժել. մանաւանդ իրեն ժամանակակից գիպուածոց նկատմամբ, զորոնք չէ գանդաղած մանր քննել : Ինքն ալ կը վկայէ իւր անձին համար, երբոր Լևոնի Թագաւորութեան վրայ խօսելու ատենը կը զրուցէ. « Մինչև ցայս վայր էր պատմութիւնս երկօք աշխատութեան հաւաքեալ 'ինախագրելոց. իսկ որ առաջի կայս մեզ ասպարէզ պատմութեանս, է որ ականջալուր, և է որ ականատես » : Իարձեալ Հեթում առաջնոյն ճանապարհորդութեան դարձը նշանակելով, կ'ըսէ. « Բազում և այլ ինչ պատմէր Թագաւորն իմաստասէր՝ ղխժական աղգացն, զոր Թողաք մեք. զի մի աւելորդ համարեսցի » : Աւրիչ

տեղ մըն ալ Հուշաւու թաթար զանին Պաղտաաքա-
ղաքը առնելը յիշատակելով, կ'ըսէ. « Չայս ամենայն
պատմեաց մեզ իշխանն Հասան, զոր Պառն անուա-
նէին, որդին Վասակայ բարեպաշտի, ... որ ականա-
տես և ականջալուր էր իրացս » :

Բնագրին երկու տպագրութիւնք եղած են. առաջինն 'ի Մոս-
կուա. « Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապե-
տի Գանձակեցոյ : Ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տէր Գեորգեան
Յովհաննիսեանց Երեւանեցի . 'ի Մոսկուա, 'ի տպարանի ա-
րևելեան լեզուաց Ճեմարանի Տեարց Լազարեանց, 1858 » : Իսկ
երկրորդն 'ի Վենետիկ, « Կիրակոս վարդապետի Գանձակե-
ցոյ, Համառօտ Պատմութիւն 'ի սրբոյն Գրիգորէ ցաւուրս
իւր, լուսարանեալ », 1865 : Թարգմանութիւնք 'ի լեզու գաղ-
ղիական. Histoire d'Arménie, par le vartabed Kiracos de Gantzac,
traduite par M. Brosset, Saint-Petersbourg, 1874. — Les Mongols,
d'après les historiens arméniens. Extraits de Guiragos, par M. Ed.
Dulaurier. Paris, 1858. — Traduction latine de quelque passages
de Kiracos, par M. Petermann, de l'Académie de Berlin.

* * *

Երեքասաներորդ դարուս մէջ գիտութեամբն և
խոհական զգօնութեամբ համբաւեալ էր յազգին
Միսիթսր ոմն վարդապետ Սկեւռացի, զոր Կոստան-
դին կաթողիկոս և Հեթում, յարգելով անոր հան-
ճարը, նուիրակ խրկեցին առ պատգամաւորն Ուր-
բանոս 'ի քահանայապետի, առ արքեպիսկոպոսն
Տիւրոսի Գուլիէլմոս. որ Ա.բ.բեա քաղաքը դալով՝
կրօնական խնդրոց համար խօսելու և վիճելու նպա-
տակաւ, գժկամակութիւն կը ցուցընէր ոչ Հայոց
կաթողիկոսին և ոչ անոր նուիրակին երևնալուն
վրայ : Երբ վերջապէս հասաւ Միսիթար, առջի բե-
րան ոչ այնչափ սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրաւ
անոր Գուլիէլմոս. բայց ետքը կաթողիկոսին կող-
մանէ խրկուած ընծաներն ընդունելով, յարգեց ու

մեծարեց նաև անոր նուիրակը, տեսնելով անոր հրմտութիւնն և տուած իմաստուն պատասխաններն: Օր մը կոչեց զնա՝ ի ժողով, հոն ներկայ էին Ա.ք.քեայի քաղաքապետն Ճօֆրէ (Չուփրի) Տաճարական ասպետաց կարգապետը, Հիւանդանոցին վերատեսուչը, և շատք յիշխանաց, բաց ՚ի գլխաւորէ նոցա և փաստաբանք. և սկսան վիճել սրբոյն Պետրոսի առաքելոյն գլխաւորութեան վրայ: Եւ թէպէտ Մըխիթար բաւական հմտութեամբ կու տար պատասխաններն, բայց մերթ նաև կանխակալ կարծեօք և հոգւով, չափազանց յարմամբ ազգային եկեղեցական գլխոյն իշխանութեան և իրաւասութեան, և մեծ համարելով զնա քան զայլ ամենայն պատրիարքունս: Այս վիճաբանութեան պատմութիւնն ու խօսքերը գրի վրայ առաւ Սիււապին, ու ՚ի դարձին ընծայեց զայն Հեթում Թագաւորի՝ քառասողոտանաւորով: – Իրեն երկասիրութիւնն է նաև Յուսաց պատրիարքական աթոռոց, և մանաւանդ Աստանդնուսի աթոռոյն վրայ վիճաբանական դրոշած մը, զոր յօրինեց ՚ի խնդրոյ Յակոբայ արքեպիսկոպոսի Ասատաղօնի: Գրիչք կը շփոթեն զինք երբեմն ընդ Վարդանայ, զոր պիտի յիշենք, որ հոգւովն ու գրչով իրմէ շատ հեռի կը մնայ:

Այն ժամանակներն Հռովմայ քահանայապետին ու Աստանդին կաթողիկոսին մէջ թղթակցութիւններ կ'ըլլային. և թէպէտ ազգին մէջ շատերը կը գանուէին որ կաթողիկոսին առ արեւմտայս ցուցած մտերմութեանը վրայ գոհ էին, բայց գանուէցան ոմանք ալ որ այլ և այլ պատճառներով գէմ կը կենային, ու չէին ուզեր որ դործադրուի այն միաբանութեան խորհուրդը, ուսկից թէ եկեղեցւոյ և թէ ազգին մեծամեծ բարիքներու յոյս ունէր Աստանդին: Ասոնցմէ էր և ՎԱՐԴԱՆ կամ Վարխաւն, որ

տեսնելով Հռովմայ հայրապետին նուիրակին թող-
 թերը առ Կոստանդին կաթողիկոս, ինքիրմէ՝ իբրև
 'ի դիմաց կաթողիկոսին թուղթ մը գրեց առ Հե-
 թուամ թագաւոր, արեւմտեան եկեղեցւոյն վրայ հըն-
 փետասան մուրուսթիւններ բարդելով անզգոյշ բա-
 ցատրուսթեամբք: Որով ազգին մէջ հետևող չունե-
 ցաւ, մանաւանդ թէ կուսակից և համամիտ կար-
 ծուածներն ալ հեռացան իրմէ:

Կ'աւանդեն թէ ժամանակ անցնելէն ետքը նոյն-
 պիտի ոճով գրուածքմ՝ ալ հրատարակած է Վարխամ,
 զոր Միսիթար կաթողիկոսն ալ կը յիշէ առ իննով-
 կենսիտ Հռովմայ հայրապետ գրած թղթին մէջ, ու
 կը մերժէ թէ հեղինակը և թէ անոր գրուածը. « Այն
 ատեններն, կ'ըսէ, Սեաւ լերան վրայ կը բնակէր
 Վարխամ անուշով հակառակասէր ու անծանօթ
 մարդ մը, որ նուիրակին դէմ անկարգ, մուրամիտ
 ու ախմար գրուսթիւններ հրատարակեց: Բայց այն
 խօսքերը հաճոյ չեղան ոչ թագաւորին և ոչ կաթող-
 լիկոսին, և մեծասէս արհամարհուած են մեր քովը.
 և ուր որ գանուին՝ կրակի կու տանք »:

Կիրակոսի պատմչին ժամանակակից և գրեթէ
 հայրենակից ալ է ԿԻՐԱԿՈՍ ԱՐԵՒԵԼՅԻ վարդապետն,
 հեղինակ կամ հաւաքող Յայսմաւուրք գրոց, որոյ
 համար կ'ըսէ ինքն. « Ի միասին հաւաքեցի զատն սըր-
 բոցն Աստուծոյ ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի ա-
 ւուրց. գրեցի և պատմուսթիւնս նոցա, որոց ոչ էր
 եդեալ 'ի գիրս Յայսմաւուրացն, և խառնեցի ընդ
 նախակարգսն... Եւ եղև իրակուսթիւնս այս 'ի
 թուրս ՉԺԸ, յաշխարհիս Կիլիկեցւոց, 'ի Սիս մայ-
 րաքաղաքի, 'ի թագաւորուսթեան Հեթմոյ, և յա-
 ուաջին ամի իշխանուսթեան որդւոյ նարին Լեւոնի, 'ի
 վասթսուն և վեց ամի կենաց պանդխտուսթեան մերոյ:
 Եւ ճառքն որ յաւելաք մեք ընդ հինն խառնեալ՝
 հարիւր եօթանասուն »:

ՅՈՎՀԱՆ ԵՐՁՆԿԱՅԻ

Երզնկացոյն ուսուցիչն ու դաստիարակչոյն : — Գիշտ նշխարաց մեծիկն Ներսիսի հայրապետի : — Այն աւրով երգուած շարականք յԵրզնկացոյն : — Երթնի կիլիկիա և յարքունիա Լեւոնի : — Ժողովք 'ի Սիս և յԱտանա : — Միարանդաց սկզբնաւորոչիւնն : — Երզնկացոյն երկասիրոչիւնք : — Քերականի մեկնոչիւնն : — Ներքող 'ի սոչքն Գրիգոր Լուսաւորիչ : — Մեկնոչիւն Մատթի : — Խրատական երկասիրոչիւնք : — Քնարերգականք :

Յովհաննու Երզնկացոյն ծնած տարին, ինչպէս մահուանը թուականն ալ՝ խիստ յայտնի չէ. միայն հաւանական կ'երևնայ թէ ծնած ըլլայ 1250 թուականին, և մեռած 'ի 1326 : Այլ և այլ անուամբք կ'ուչուած է 'ի գիրս այս վարդապետս. մերթ Երզնկացի կամ Երզնկացեցի, այն քաղաքը ծնած ըլլալուն համար. մերթ Պրոշո՛ որ կապոյտ աչուի ըսել է. երբեմն Ծործորեցի, որովհետեւ երկայն ատեն բնակեցաւ Ծործորու կոչուած սուրբ Աստուածածնի վանքին մէջ, որ Արտազ գաւառին մէջ կ'իյնայ. ատեղ մըն ալ՝ Յովհաննէս Երզնկացի՝ « մականուն Մաշածիկն » կոչուած, անգիտելի պատճառաւ :

Նոյն ատենները Երզնկայի քաղաքական իշխանութիւնը՝ Յովհաննէս պարոնին ձեռքն էր, իսկ հոգևորականը՝ իր հօրը Սարգիս արքեպիսկոպոսին, երկուքն ալ աշխարհաշէն, ուսումնասէր և ուսմանց

եաւէ իյնողներուն ձեռնառուութիւն ընող անձինք :
 Երզնկացին իր ուսմանցն առջի ընթացքը՝ Սեպուհ
 լերանը քով սրբոյն Մինասայ կոչուած անապատին
 մէջ ըրաւ. ետքէն շրջակայքն եղող վանքերուն մէջ
 իր փնտռած ուսմունքն և գիտութիւնը խնդրելով
 ու վախճանին չհասնելով, սախուրեցաւ հեռաւոր
 տեղուանք ճանապարհորդութեան ելլել :

Այն ժամանակներն Հայաստանի մէջ մեծ անուն
 հանած էր իւր իմաստութեամբն և գիտութեամբը
 Վարդան վարդապետն , որ իւր օգտակար կենաց
 վերջի տարիները առանձնացեր էր Հայոց ու Վրաց
 սահմաններուն մօտ Հաղբատ ու Սանահին վանաց
 մէջտեղ՝ Վայենոյ ձոր ըսուած տեղը . և հոն եղող
 պղտի վանքին մէջ քաշուելով՝ քովը յաճախող աշա-
 կերտաց դաս կու տար : Յովհաննէս ալ հոն գնաց ,
 ու հաւանական կը կարծուի թէ ինչուան Վարդան
 վարդապետին մահը անոր քով կեցաւ :

*
* *

Յովհաննու Երզնկայ դառնալէն տարի մը ետքը՝
 նշանաւոր գիտուած մը հանգիպեցաւ . գրեթէ 700
 տարի առաջ փլած Թիլն աւանին մէջ գտնուեցաւ
 Հայաստանի մեծ հայրապետին սրբոյն Ներսիսի մար-
 մինը , ու Սարգիս արքեպիսկոպոսին ձեռքով փո-
 խադրեցաւ մաս մը յԵրզնկայ , մաս մըն ալ Տիրա-
 շէն ըսուած վանքը , Գայլ գետին երկու ամուսնքը :
 Այս գիւտիս և փոխադրութեան ոչ միայն ահանա-
 տես կը կարծուի Երզնկացին , այլ կ'երևնայ թէ ին-
 քը շարագրած է նոյն հրաշալի դէպքին պատմու-
 թիւնը : Որովհետեւ կ'աւանդուի թէ այն փոխադրու-
 թեան ժամանակ՝ Սարգիս եպիսկոպոս ահանատես
 ու իրենց իմաստութեամբը նշանաւոր եղող անձինք-
 ներէն մէկուն հրամայեց որ ոչ միայն պատմութիւնն

ընեն, այլ նաև ճառ մըն ալ զըռուցուի. և կը կարծուի 'ի բանասիրաց թէ այս սրարոքս կատարուին Երզնկացին եղաւ: Անկէ զսա գեղեցիկ շարական մըն ալ երգեց 'ի պատիւ սրբոյն Ներսիսի, յորում կը յիշատակուի նաև անոր մարմնոյն փոխադրութիւնը: Լևոն Գ Հայոց թագաւորը լսելով սրբոյն Ներսիսի նշխարաց գիւան, հրամայեց էր եկեղեցի մը շինել անոր պատուոյն, և այն եկեղեցւոյն նաւակատեաց և օժման հանդիսին առթիւը շարագրեց այս շարականս:

Կ'երևնայ թէ այն գէպքէն քանի մը տարի ետքը Երզնկացի իր հայրենի քաղաքէն հեռացած չէ, ինչուան Սարգիս արքեպիսկոպոսին ու անոր որդւոյն անպարտ մահը, որ 1276 թուականին հանդիպեցաւ: Անկէ չորս տարի ետքը՝ սրբոյն Գրիգորի վանքին միաբաններն՝ իրենց միաբանութեանը նոր կարգ մը տալու համար խնդրեցին 'ի Յովհաննէ որ կանոններ գրէ. ինքն ալ կատարեց անոնց խնդիրքը, և գրեց « Կանոնք և սահմանք միաբանութեան եղբարց որ աստուածային սիրով միաբանեցան յեղբայրութիւն միմեանց յԵրզնկա »:

Յաջորդ տարին Երզնկացին ուղեց ճանապարհորդութիւն մ'ընել յԵրուսաղէմ, թէպէտ և յայտնի չէ իւր այս փափաքը կատարած ըլլալը: Ասիկայ միայն դիտենք որ Կիլիկիայէն անցաւ, որպէս զի հոն տեղը թագաւորին ու հայրապետին ջանքով պայծառացած դիտութեանց ճաշակն առնու: Յակօր կաթողիկոս սիրով ընդունեցաւ զինքը, և իր ուսումնարանին վրակեցու կարգեց:

* * *

Երզնկացւոյն համբաւը լսուեցաւ նաև արքունեաց մէջ, և Լևոն թագաւորէն այլ և այլ մեծարա-

նաց ու սիրոյ նշաններ տեսաւ : Թուբինեան թագաւորք՝ եւրոպական ազգաց հեռուողութեամբը՝ սրբոյն Վլասայ անուամբ ասպետական կարգ մը հաստատեր էին . Երզնկացւոյն Աիւլիկիա դանուած ժամանակը՝ Վւոն թագաւորին երկու որդիքն՝ Հեթում ու Թորոս պատանեկութեան ու կարճութեան հասակը հասնելով՝ Չիաշոյ ընտրուեցան, ուրիշ քանի մը իշխանազանց ու արքունի պաշտօնէից որդւոցը հետ մէկտեղ : Այս հանգիսին մէջ հրաւիրուեցաւ Երզնկացին՝ ասենական ճառ մը խօսելու, որ մեր ձեռքն ալ հասած է : Վւոնի անդրանիկ որդին ու թագաւորութեան ժառանգը՝ Հեթում՝ սէր կատեց վրան . իշխաններն ու եպիսկոպոսունք ճանչցան ու յարգեցին անոր հանճարը, ու անոնց յորդորելովն ու խնդրանօքը բազմաթիւ երկասիրութիւններ շարագրած է, ինչպէսեօքը սիւսի տեսնենք :

Երզնկացին իր ծերութեանը տարիները՝ Հայաստանի Արտազ դաւառին սուրբ Աստուածածնի կամ Թագէի վանքը քաշուեցաւ, որուն համար աւանդութիւնը կ'ըսէ՝ թէ սուրբն Թագէոս աւաքեալ շինած ըլլայ : Վանահայրը Չաքարիա եպիսկոպոս՝ մեծ սիրով ընդունեցաւ զինքը, և երկուքը միաբան ազգային յառաջագիմութեան համար կ'աշխատէին :

*
* *
*

Այն ժամանակներն երկու նշանաւոր դիպուածներ հանդիպեցան մեր ազգին մէջ : Պատմութենէ դիտենք թէ Աիւլիկիոյ Հայոց թագաւորներն ուղեցին միաբանութիւն ընել լատին եկեղեցւոյ հետ . և այս վախճանաւ Գրիգոր Անաւարդեցի ժողովք մը դումարեց 'ի Սիս, և հոն հրաւիրեց ուրիշ զանազան վարդապետաց հետ նաև զՉաքարիա և զԵրզն-

կացին. բայց երբոր ժողովքը չգումարուած՝ կաթուղիկոսին կենաց վախճանը հասաւ, ասոնք ժողովքի չգնացին: Անաւարդեցւոյն յաջորդեց Կոստանդին, ու իր նախորդին հրաւերքը կրկնեց. բայց Երզնկացին չուղեց տեղէն շարժիլ. վասն զի տեսաւ որ Ստեփանոս Ուռալեւեան կը հակառակէր այն խնդրոց՝ որոնց համար պիտի ըլլար ժողովոյն գումարումը. ու թէ կաթուղիկոսին և թէ Չաքարիայի խմայուցած էր իւր միտքը: Չաքարիա շատ ջանաց զինքը համոզել. բայց երբոր անկարելի եղաւ, լաւ համարեցան որ հեռուանց թղթով յայտնեն իրենց կաթուղիկոսին հետ համաձայնութիւնը, և փուճ տեղը ազգային երկպառակութեանց յաճախելու պատճառ չըլլան:

Տասը տարի անցնելէն ետքը՝ երբոր Օչին թագաւորին հրամանաւը Ատանայի ժողովքը գումարուեցաւ, Երզնկացին առանց իր ծերութեանը նայելու՝ յանձն առաւ վերջին անգամ մըն ալ Ալլիկիա երթալու, և հոն սահմանուած կանոններուն հաւանելով՝ որոնցմով Սոսյ ժողովքը կը հաստատուէր, դարձաւ յԱրտազ:

Ուրիշ կրօնական նշանաւոր դիպուած մըն ալ եղաւ՝ լատին քարոզչաց առաջին անգամ Հայաստան դալը, որպէս զի Հայոց՝ իրենց լեզուն ընտանի ընեն, ու իրենք ալ հայերէնը սովորին. և այն յարաբերութեամբք՝ կրօնական միութեան և համաձայնութեան աշխատին: Այն ժամանակը եղաւ Ռենիթորաց (Միաբանողաց) կամ Հայալատիկներուն երևնալը: Երզնկացին և Չաքարիա սիրալիր ընդունելութիւն ըրին անոնց, և Յովհաննէս՝ թէպէտ արդէն տարիքն առած ու մտքովն յոգնած, ետեւէ եղաւ լատինական լեզուն սովորելու, ու թարգմանեց Թովմայի Աղուինացւոյն Աստուածաբանութեան մէկ մասը:

Երզնկացւոյն կենաց վերջի տարիները մեծ երկրաշարժ մ'եղաւ Արատղ գաւառին մէջ ու Թագէի վանքը կործանեցաւ. Զաքարիա նորէն շինեց այն վանքը, ու չթողուց որ Երզնկացին հեռանայ իր քովէն. որ և հաւանական կ'երևնայ թէ հոն կնքած ըլլայ իւր բաղմարդիւն կեանքը ¹:

Երզնկացւոյն երկասիրոչրիւնքը. — Երզնկացւոյն երկասիրութեանցը մէջ գլխաւոր՝ և ամենէն աւելի մտադրութեան արժանաւորը կը սեպուի

Մեկնոչրիւն Քերասիանի, զոր շարագրեց 'ի խնդրոյ Յակոբայ կաթողիկոսի: Այս գրուածին յօրինման պատմութիւնը՝ իւր ինքնագիր յիշատակարանէն քաղենք. « Երբոր, կ'ըսէ, Հայոց ՁԼԸ (1289) թուականին ուղեցինք Երուսաղէմ երթալ՝ Քրիստոսի տեառն փրկագործ անօրինականքը տեսնելու, Հայոց Կիլիկիա երկիրը գնացինք... և ժամանակ մը կեցանք Յակոբ կաթողիկոսին քով, որ կը պատուէր զուսումնասէրս. և հրամայեց որ իւր աշակերտացը քերականութեան գաս տանք. և մեզի ախորժեղի և հաճոյ երևցաւ այս խնդիրը: Ետքը խնդրեց մեզմէ անոր մեկնութեանը պարզութիւն գրել, և լեցրնել այն պակասը՝ զոր մեկնողներուն վերջուծական խօսքերը թողուցեր էին: Քանի մը ժամանակ անկատար մնաց այս գործը, մեր անպարտալ ըլլալուն պատճառաւ, և տեղւոյ հանգստութիւն չունենալնուս: Յետոյ եկեղեցւոյ վարդապետներէն հեղահու-

¹ « Քաղաքին (Երզնկայ) Ս. Նշան եկեղեցին, առաջնորդական աթոռոյն տակ յեցեալ 'ի սիւն, գտայ իւր ժամանակին, և Հայոց եկեղեցւոյն նշանաւոր Սոփեստոս, աստուածախօսն և երգախօսն Յովհան Պլուզ վարդապետ Ծործորեցին: Աւաղ, որ զՍեպուհն գերազանց նուագեր էր, և Հայաստանեայց եկեղեցին քան զարևն 'ի վեր բարձրացուցեր և փայլեցուցեր էր, ինքն ինկեր էր այն աթոռոյն օտից տակ նսեմ, անտես և անյիշելի »: (Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՅ, Թորոս աղբար, Բ. 50):

գի և առաքինասէր անձ մը՝ Յովհաննէս անուհով, որ Տարօնոյ սուրբ Աարապետ եկեղեցւոյն մէջ երկար ժամանակ սպասաւորած էր, ու ժառանգաւորաց՝ աստուածաշունչ գրոց վրայէն դասախօսութիւն կ'ընէր ու մեկնութիւն կու տար, նոյն բանը խնդրեց մեզմէ աղաչանքով ու թախանձանաց թղթով: Մեր քովը եղող սուսումնասէրքն ալ փափաքելով այս բանիս, կը փութացուցանէին զմեզ: Եւ մենք թէպէտ իրաւացի պատճառ ունէինք առջևնին դնելու մեր անձին տկարութիւնը ու խօսքի անբաւականութիւնը, դժուարին կեանքն ու մեր վրայ հասած նեղութիւններն, որով խնդրողաց յօժարութիւնը անգործ կը մնար, սակայն Աստուծոյ ողորմութեան շնորհքը դժաւով մեր վրայ, հասուց զմեզ մեր սուրբ Լուսաւորչին հանգստեան լեռը: ... Բայց զայս ալ յաւելումք ըսել ձեզի, որպէս զի աւելորդ և անպէտ չերևնայ մեր աշխատութիւնը, վասն զի Մագիստրոս մեծ տպատիւ իշխանը՝ աշխատած էր այս գրքին մեկնութիւն մը շարագրելու. և մինչև մեր ժամանակը՝ անոր վրայ կը սորվեցընէին վարդապետք իրենց աշակերտացը: Ուրեմն ինչ հարկ կար որ ուրիշները մեզմէ այս բանս խնդրեն, և մենք ալ յօժարամիտ ձեռք զարնենք այս գործիս: Ուստի հարկ է որ նախ առաջիններուն պակասութիւնը ըսեմ: Վասն զի հմուտն Մագիստրոս իրեք մեկնիչներու խօսքը մեկմեկու քով գրած էր. Իսակիթ փիլիսոփային, Մովսէս քերթողին, և ուրիշ իմաստնոյ մը՝ որուն անուհըր գրուած չէր. և ինքն ալ իւր կողմանէ այլ և այլ յաւելուածներ ըրած էր ... բայց մեկնիչներու խօսքը իրարու հետ չէր խառնած, և ոչ ալ ամէն մեկուն մեկնութիւնը դիմացը և ուղիղ նշանակած: Այսին ուրիշ մեկնիչներ ալ՝ որոնք Մագիստրոսի ձեռքը հասած չէին, և շատ տեղ առանց մեկնութեան թողուած. երբեմն ալ երկու իրեք անգամ գրուած՝

իրեք մեկնիչներուն ալ, և շարագրութեան կարգին մէջ յայանի չէր թէ որը առաջնայն էր, որը երկրորդին. որով շատ տեղ լուծմունքը պակաս ըլլալով՝ տարակոյս կը վերցընէր: Անոր համար մենք ըսա ժամանակին հոգ ունենալով՝ քերականին մեկնութիւնները ժողվելու, գտանք ամէն մէկունը առանձին յօրինուած և մէկ գիրք ձևացած ... յորում կար Գաւթի փիլիսոփային և Մովսիսի քերթողին և ուրիշ իրեք մեկնիչներու գրուածը, որոնք անուն չունէին. անոր մէջ նաև Բարսղի մեկնութիւնը. Դերջանայ անաստափին մէջ ալ Համամ վարդապետին մեկնութիւնը գտայ. և օգնականութիւն առի Արիպտակեսի բառերքէն: Ասոնց ամենուն, և ուրիշ խմատուններուն խօսքը մէջ բերելով, այս մեկնութիւնս շարագրեցի »:

Երզնկացւոյն այս խօսքերէն յայանի կ'երևնայ, ինչպէս իրօք ալ անանկ է, որ երկու տեսակ յօրինած է քերականի մեկնութեան. մէկը՝ լոկ պարզաբանութիւն է Դիոնեսիոսի Թրակացւոյն քերականութեանը, Մագիսարոսի ու Եսայի վարդապետին մեկնութեանցը համաձայն, զոր յօրինեց 'ի խնդրոյ անոնց՝ որ 'ի Սեպուհ լեռան կ'աշակերտէին իրեն. իսկ երկրորդը աւելի ընդարձակ՝ ըստ խնդրոյ Յակոբայ կաթուղիկոսի:

* * *

Բանք յաղագս երկնային շարժմանց. — Երզնկացին 'ի դարձին 'ի Աիւլիկիոյ դնաց 'ի Տփխիս, Արաց մայրաքաղաքը, ուր բաց 'ի տեղացի իշխաններէն՝ կը դռնուէին այն ժամանակը նաև Հայոց հին իշխանազանց մնացորդք. օր մը Քարիմատենց Ոմէկ իշխանին շինած եկեղեցւոյն մէջ ներքող մը խօսեցաւ Յովհաննէս, յորում երկնային զարդուց աղուոր ստորա-

գրութիւնն ըրաւ: Ոմեկայ օրդին Վախտանկ՝ շատ զարմանալով այն սքանչելի զրուցուածքին վրայ, Երզնկացւոյն աղաչեց որ առանձին գրուած մը շարագրէ երկնից վրայ. Տփլտեաց Յովհաննէս եպիսկոպոսն ալ իր կողմանէ շատ վրայ տուաւ. այն ատեն շարագրեց Երզնկացին « Յաղագս երկնային շարժմանց » գրուածքը, ժամանակին աստեղաբաշխական գիտութեանը յարմար: Ապլոց անուենով իշխան մը նոյն գրուածքը կարդալով, աղաչեց որ նոյն գեղեցիկ նիւթոյն վրայ կրկին գրէ Երզնկացին՝ քերթողական լեզուաւ. Յովհաննէս՝ հազար ատղ ոտանաւորով երկնից նկարագիրն ըրաւ և ընծայեց իշխանին:

Երբող 'ի սոչրս Լուսաւորիչն. — Վրաց աշխարհէն նորէն հայրենիքը դարձաւ Երզնկացին, և իր ծննդեանը քաղքին 1287ին կրած կործանմանը ժամանակ կ'երևնայ թէ անկէ շատ հեռու չէր. այլ մտասկայ վանքերուն մէկուն մէջ առանձնացած: Անկէ տարի մը ետքը՝ Սեպհոյ լերանը վրայ եղող սրբոյն Գրիգորի վանքին մէջ իր պերճախօս լեզուն հանդիսացաւ: Վասն զի գովելի սովորութիւն մը ունէին վանքին միաբանքը՝ որ տարուէ տարի այդ սրբավայրը յաճախող ուխտաւորաց և անթիւ բազմութեան առջև՝ մասնաւոր ներբողիւ մը կը պատուէին զօրբ Լուսաւորիչն: Նոյն տարին ներբողելոյն աւելի պատիւ մը ընելու համար՝ զԵրզնկացին աղաչեցին որ իր ճարտասան և սրտաշարժ լեզուն բանեցընէ՝ սրբոյն Գրիգորի անմահական յիշատակին աւելի մեծարանք մը ընծայելու: Յանձն առաւ Յովհաննէս, և շարագրեց այն ընտիր և սքանչելի ներբողը որ կը սկսի. « Յարազուարճ խնդութեամբ բերկրեալ » . ուր Լուսաւորչայ հետ իւր հայրենի գեղեցիկ գաւառին սիրովն ալ վառուած, և բնութեան աղուոր տեսարաններով միաքն զմայլած, բանաստեղծութեան և ճարտասանութեան շնորհքով զանոնք կը նկարագրէ,

մանուսանդ Աեպուհ լեռն և Մանեայ այրքն և բոլոր Գարանադեաց լեռները: Ոմանք իրեն ընծայած են նաև 'ի պատիւ որդւոց և թոռանց Լուսաւորչի ներբողեան մը, որ հրատարակուած ալ է 'ի Պոլիս իր անուամբ, թէպէտ որոշ հաւաստիք մը չկայ այս ենթադրութեան: Երզնկացւոյ անուամբ կը յիշատակուի 'ի ձեռագիրս համառօտ պատմութիւն մը վարուց սրբոյն Գրիգորի ¹:

Մեկնոշրիւն Մարտի. — Կիլիկիա եղած ասէն գտաւ սրբոյն Ներսիսի Ենորհալւոյ սկսած Մատթէի աւետարանին մեկնութիւնը, որ ինչուան եօթներորդ գլուխը մեկներ ու անկատար թողուցեր էր: Իրմէ գրեթէ 150 տարի ետքը Երզնկացին յորդորեցաւ շարունակել զայն, ինչպէս ինքն իսկ կը պատմէ յիշատակարանին մէջ: « Եւ ասոր գրութիւնն եղաւ, կ'ըսէ, Քրիստոսի 1316 թուականին »: Ենորհալւոյն նման ոճ մը բռնել ջանացած է Երզնկացին թէ ըստ աստուածաբանութեան և թէ ըստ քերականութեան. սակայն այնչափ ջանքովն ալ և նմանողութեան փափօքով՝ յայանապէս կը տեսնուի թէ որչափ կը զանազանին 'ի միմեանց այս երկու հանձարներն ²:

Խրատակիւն Երկասիրոշրիւնք. — Ամբողջ խրատական գիրք մը շարագրած է Երզնկացին, յորում սրբոց առաքելոց և հայրապետաց ու վարդապետաց խօսքերովը զգուշացուցիչ խրատներ կու տայ պարզ

¹ Ներբողին յետին և ընտրելագոյն տպագրութիւնն 'ի Ս. Ղազար, 'ի շարս Հայխան Սոփերոյ, (Հատ. Ե.) « Յովհաննու Երզնկացւոյ ասացուած ներբողական գովեստի 'ի սուրբ Լուսաւորիչն Հայոց Գրիգորիոս. ասացեալ յոր յիշատակի նորա զոր տօնեն մեծաժողով հանդիսիւ 'ի լեռն Սեպուհ, որ է տեղի ճգնութեան նորին և հանդստարանի յոքնահաւաք հանդէս քահանայական դասուց և վարդապետաց ոմանց և ժողովք հաւատացելոց բազմաց անդր գումարելոց »:

² Տես յ'էջ 614:

ու գիւրիմաց ոճով՝ բոլոր հաւատացելոց հասկացողութեանը յարմար: Այլօթք մըն ալ կայ իւր անուանովը, և համառօտ խօսքեր ժամանակագրութեան վրայ¹:

Բանաստեղծական քանի մը գրուածք ալ ունի Երզնկացին, որոց մէջ գլխաւոր է վերը յիշուած հազարոսնեան քերթուածը երկնային զարդուց վրայ: Ուրիշ քերթուած մըն ալ՝ որոյ սկզբնատառքըն այս խօսքերը կը յօդեն. « Յովհաննէս վարդապետի Ծործորեցւոյ եղեալ 'ի չափ մերոյին տառից՝ օտանաւոր »:

Երկրորդն է խրատական և մտղթողական գրուած մը՝ զոր 'ի խնդրոյ Յակոբայ Մանկտաւազի Երզնկացւոյ յօրիներ է:

Երրորդն է այբուբենի վրայ չորս զանազան տեսակ գրուածներ, խրատական ոճով ու անանկ լեզուով մը որ աշխարհիկ խօսից կը մօտենայ²:

* * *

Քնարերգականք. — Երզնկացւոյն քնարերգական քերթուածները երկու դասակարգութիւն կրնանք բաժնել, 'ի Տաղս և 'ի Շարականս: Ասոնց մէջ աւելի կերպով մը կը փայլի Երզնկացւոյն բանաստեղծական հանճարն ու եռանդը. մանաւանդ Զրօրհնեաց

¹ Յովհաննու Պլուզ վարդապետի ընծայուած Պատարագի մեկնութեան մ'ալ կը հանդիպինք Էջմիածնի Մատենադարանին գրչագրաց մէջ (Թիւ 1425):

² Ասոնց մէկուն սկզբնաւորութիւնն՝ իբրու ճաշակ մը գործածած լեզուին.

« Ագամայ որդիքդ ամենու ճնունդ 'ի հողէն,
կայք տամ ձեզ խըրատ յԱստուծոյ բանէն.
Գիտեմ ամէն մարդ չկարենայ ուսնիլ 'ի գրէն,
Վասն այնոր զայս գրեցի որ լօսէք յինէն »:

հանդիսին համար շինած տաղերուն մէջ, որ են « Յաւենայն ժամ օրհնեալք », և « Այսօր ճայնն հայրապետ » : Իարձեալ սրբոյ Կուսին փոխմանը վրայ տաղ մը՝ որոյ սկզբնաւորութիւնն է « Առաջնաձաշակ պտղոյն » :

Շարահանաց մէջ իր անուամբը կը յիշատակուին 'ի պատիւ սրբոյ Կուսաւորչին երգուածը, « Լերիւնք անենայն », բանաստեղծական հանճարով ու ընտիր լեզուով յօրինուած, զոր ոմանք Խորենացւոյն կ'ընծայեն : Նոյն սրբոյն վրայ այբուբենական շարական մը, « Այսօր զոչարձացեալ » : Իարձեալ սրբոյն Ներսիսի հայրապետին նշխարացը յայտնութեան վրայ, « Որ զլոյսն անձառ » սկզբնաւորութեամբ, որոյ վրան արդէն խօսեցանք. ու 'ի պատիւ Թոտաճարակաց երգուածը « Յառաչքս վերջին ժամանակի » . որուն սկզբնասառքը կը յօդեն՝ « Յովհաննիսի է երգս » :

Թարգմանութեանցը վրայ առանձին խօսելու առիթ սխիտ ունենանք :

Երզնկացւոյն գրուածոց տպագրութիւնքն տես 'ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ յ'էջ 445, 627, 654 :

*
* * *

Երզնկացւոյն աշակերտակից էր նաև ՆԵՐՍԷՍ ՏԱՐՈՆԵՑԻ անունով վարդապետ մը, որ նոյն գաւառին մէջ եղող Դազարու վանքը կրօնաւորած էր : Ասիկայ թէպէտ և յունական դպրութեանց և աստուածային գրոց աեղեկութեամբ վարժ էր, բայց լսելով մեծին Վարդանայ իմաստութիւնը, գնաց անոր քով, և սորվեցաւ իրմէ. գրաւոր երկասիրութիւն մը թողած չէ :

Իրեք գլխաւոր աշակերտ ունեցաւ այս Ներսէսս, որ էին ՅՈՎՀԱՆ ԱՐՃԻՇԵՑԻ, ԵՍԱՅԻ ՆՁԵՑԻ և ՄԻԻԹԱՐ

ՍԱՍՈՒՆՑԻ: Արձիշեցի անուանի եղաւ իր դիտու-
թեանց սիրովը և սրբութեան համբաւով. դրոց մէջ
երբեմն Ոսպնակեր ալ կոչուած է, որովհետև կ'ա-
ւանդի թէ տասնըհինգ տարի ուրիշ բան կերած չըլ-
լայ՝ բայց միայն թրջած ոսպ: Իրեն աշխատասիրածն
է Պատարագի մեկնոչքիւն մը, զոր քաղելով համա-
ուսած է Խոսրովու Անձեացւոյն և Լամբրոնացւոյն
խօսքերէն: Այս գրուածքին վրայ՝ ընդհանուր տե-
ղեկութիւն մը տուած ենք՝ Խոսրովու վրայ խօ-
սած աստեննիս: Երկու անգամ տպագրուած է այս
գիրքս ՚ի Կոստանդնուպոլիս 1717ին և 1799ին.
1810ին ալ երրորդ տպագրութիւն մը եղած է ՚ի
Մատրաս:

Ճառընտրի մը մէջ հանդիպած ենք նաև հետա-
գայ խորագրով երկասիրութեան մը իր անուամբ.
« Յովհաննէս վարդապետի Արձիշեցւոյ Ռսպնակերի
տասցեալ բան՝ վասն երկց կարգացն փրկելոց ասրե-
լոց. և երկց հակառակաց նոցին և դիմակաց » :

ՍՄԲՍՏ ՊՍՏՄԻՉ



Սմբատ Սպարապետ: — Քաղաքական դիրքը և
արդիւնք: — Տոշած պատերազմունք և արիւնքիւնք:
— Տարեգիրք: — Թոշոյրք: — Օրինագիրք: — Լե-
զոն և գրոչքեան ոճը: — Տարեգրոց հայ բնագրին
տպագրոչքիւնք և բարգմանոչքիւնք:

Սմբատ Գունդասապլ՝ այսինքն Սպարապետ պատ-
մըջի անուանը և արիական գործերը թէպէտ և ծա-
նօթք էին բանասիրաց, բայց ոչ նոյնպէս իւր երկա-

սիրութիւնները • միայն երեսուն կամ աւելի տարիներէ առաջ սկսաւ իր պաամական գրուածքին գըրչադիր մէկ օրինակը երևնալ ու ձեռքէ ձեռք անցնիլ • որուն վրայ կրկին ապագրութիւնք եղան գրութէ մի և նոյն միջոցին • մէկն 'ի Մոսկուա և միւսն 'ի Փարիզ : Քանի մը տարի յառաջ ալ իր ուրիշ երկք յայանուեցան և հրատարակուեցան :

Սմբատ որդի էր Կոստանդին արքայաճօր : Թէպէտ և դեռ չորեքասանամեայ պատանեակ 'ի մահուն Լեոնի առաջնոյ թագաւորի Ռուբինեանց, բայց արդէն իր արիական սրտովն յինք ձգեր էր իմաստուն իշխանին աչքը, որ ըստ վկայութեան նորուն իսկ Սմբատայ « Ուր իմանայր թէ գոյ այր իմաստուն և գիտուն, և աջող 'ի գործ կամ 'ի զինուորութիւն, կամ 'ի խօսս և պատասխանիս, առաքէր և կոչէր խոսամամբ, և բերեալ հանգուցանէր առատաձեռն պարգևօք » • և պարծանօք վրայ կը բերէ • « Յորոց մի ես եմ Սմբատ Սպարապետ » : – Լեւոնի մահուընէն ետքը՝ երբ թագաւորաճայրն Կոստանդին յաջողեցաւ արքունական դահոյից վրայ բազմեցընել զորդի իւր Հեթում, սպարապետութեան ծանր ու դժժուարին սլաշտօնն ու գործը Սմբատայ յանձնեց • զոր երկար տարիներ 'ի գլուխ տարաւ՝ ոչ միայն եղբօրը Հեթմոյ թագաւորութեան երկար տարիներն (1226–1270), այլ նաև անոր որդւոյն Լեւոնի Գ առջի տարիներն • շատ անգամ արիւնուուչաւ պատերազմաց ասպարիզի մէջ մտնելով և բազմաթիւ ու նշանաւոր յաղթանակներով Եգիպտոսի և Իկոնիոնի սուլտանաց դժրաց վրայ, ու բազմին ու զինուց ձախողելու ատենին ալ միշտ աներկիւղ և հնարիմաց 'ի դարմանն :

*
* *

Քսան տարի պատերազմաց դաշտերուն մէջ կռուե-
լով ու յաղթելով իր թագաւոր եղբօրը հեա կամ
անոր կողմանէ, զօրացան ասլա յարևելս Թաթարք,
ու իրենց արշաւանքներովն և անոնց մէջ ունեցած
գրեթէ յարասու յաջողութեամբ՝ վախի մէջ ձգեցին
չըջակայ ազգերն ու անոնց իշխողքն. որք անվստահք
և շատ անգամ նաև անզօրք՝ ի խափանել անոնց յա-
ռաջխաղացութիւնն, կ'ուղէին դաշնակցութեամբ
ասլահովել իրենց երկրին վիճակը և իշխանութիւնը:
Նոյն խորհուրդն ունեցան նաև Հեթում թագաւոր
և Կոստանդին արքայաճայր, և դեսպանութեամբ
յղեցին իրենց որդին և եղբայրն զՍմբատ Գունդըս-
տապլ յամի 1248 առ Գիուգ խան Թաթարաց: Հե-
թում պատմիչը մանրամասն կ'աւանդէ այս դեսպա-
նութեան պատճառը. 1233 թուականին, կ'ըսէ,
Հայոց Հեթում թագաւորը անձամբ ուղեց երթալ
առ ինքնակալն Թաթարաց, որպէս զի անոր շնորհքն
ու սէրը աւելի յաջողութեամբ կարենայ ձեռք
ձգել, ու խաղաղութեան պայմաններ դնէ անոր
հեա: Բայց առաջ զրկեց Հայոց թագաւորութեան
Գունդստապլը, զՍինիբաղա¹, որպէս զի հրաման
առնելով՝ կարենայ ասլահով կերպով երթալ, անոր
համար՝ սա գնաց առ ինքնակալն Թաթարաց, ու ի-
րեք չորս տարիէն ետքը դարձաւ ՚ի Հայաստան,
պատմելու ինչ որ տեսաւ ու լսեց: Այս հրեշտակու-
թեան դէպքը ինքը Սմբատ ալ կ'աւանդէ իւր Պատ-
մութեան գրոցը մէջ հետևեալ խօսքերով. « Ի թուին
ՈՂԷ գնացի ես Սմբատ Գունդստապլս ՚ի Թաթարն,

¹ Ասանկ կը կոչուի Հեթում պատմչի գաղղիական ու լատին
թարգմանութեան մէջ Սմբատայ անունը:

և 'ի թուին ՈՂԹ՝ դարձայ առ իմ եղբայրն Հեթում
Թագաւորն » :

Իւր պաշտամանն և սրտին արժանաւոր այլ և այլ
քաջագործութիւններուն յիշատակութիւնը կ'ընէ
Սմբատ, իրեն համառօտ պատմագրութեանը մէջ :
Երբ Քէյ Խոսրով սուլտանն բազմաթիւ հեծելազօրք
ժողովելով՝ Լամբրոնի տիրոջը Կոստանդնի առաջնոր-
դութեամբ մտաւ 'ի Կիլիկիա, Կոստանդին Թագա-
ւորահայրն ու Սմբատ մտան 'ի Տարսոն, զոր սուլ-
տանն պաշարած էր, Սմբատ իրեններովը պատե-
րազմեցաւ անոր հետ, ու երկարատե կռիւներով,
ու եւրօպական ճարտար զինուց օժանդակութեամբ՝
յաղթեց անոր ¹ :

Սյսպիսի քաջութեամբ ու պատերազմաց վտանգ-
ներու մէջ կնքեց Սմբատ իւր կեանքը փառօք, որուն
հանգամանքը լիուլի կ'աւանդէ ժամանակակից վար-
դապետ մը : 1275 թուին գուժկանք հասան առ Աե-
ւոն Գ, թէ Եգիպտացւոց ամիրայն անթիւ զօրքով
նորէն Կիլիկիոյ վրայ կ'արշաւէ . Աւոն ժողովեց մէկէն
իւր զօրքերը, ու վեց գունդ բաժնելով, մէկը ինքն
առաւ, ու երկրորդը՝ իր ծերունի հօրեղբօրը՝ Սըմ-
բատայ սպարապետի ձեռքը տուաւ, ու պատուիրեց
որ քիչ զօրքով Եգիպտացւոց դէմ ելլէ, մինչդեռ
ինքը զօրաց բազմութիւնը դարանի մէջ գրած էր,
ու անձանօթ ճանապարհաւ Եգիպտացւոց զօրքին
ետեն անցաւ 'ի ծածուկ : Երբոր սկսան Եգիպտա-
ցիք Կիլիկիոյ սահմաններուն վրայ վազել, անոնց ա-
ռաջը ելաւ Սմբատ իւր գնդովը : Եգիպտացիք՝ կար-
ծեցին թէ միայն այնչափ է Աւոնի զօրքը, ու սիրա-
առած՝ յարձակմունքն սկսան . բայց մէկէն 'ի մէկ

¹ « Շատ մեռան յերկուց կողմանց, կ'ըսէ Սմբատ, բայց 'ի
գրացէ հարիւրապատիկք . զի ունէաք ընդ ներքս աղէկ Յռան-
կի շարիաւորք » :

դարանամուտքը անոնց չորս կողմը սլաշարեցին. ինքը Աւոնն ալ հասաւ ետեւէն, ու Եգիպտացիները մէջերնին աւնելով՝ շատերը կոտորեցին. ու այնչափ շատ ինկան անոնցմէ, որ գիականց լեռնակոյտը արագելք կ'ըլլար ապրելոց փախստին: Իսկ երբ ամիրայն հնարք գտնելով՝ սակաւաթիւ զօրքով իր կեանքը ապրեցընել կը մտածէր, ետեւէն սնդեցաւ Սմբատ. քայց ձիուս սաստիկ արշաւանացն ատեն՝ ծառի մը զարնուեցաւ սաքը, ու վտանգեցաւ. այն վիրացը սաստիկութենէն ու հասակին ծանրութենէն՝ ալ չկրցաւ շարունակել ընթացքը, ու դառնալով՝ ի բանակն՝ քանի մը օրէն մեռաւ (1276):

Իւր կենացը 68 կամ 69 տարուան հասակին հանդիպեցաւ Սմբատայ մահը. որովհետեւ 1208 թուականին կը նշանակէ իրեն ծննդեանը տարին:

*
*
*

Սմբատայ Տարեգրութիւնք. — Աւելի համառօտ ժամանակագրութիւն մը կրնանք սեպել Սմբատայ այս երկասիրութիւնը քան թէ բուն պատմութիւն: Ա'երկնայ թէ հեղինակին դիտաւորութիւնն ալ այս եղած է, որովհետեւ խորագրին մէջ յայանապէս կը նշանակուի. « Պատմութիւն Յունաց 'ի Առստանդնուսոյլիս և Հայոց Մեծաց, ըստ կարգի ժամանակաց »: Կը սկսի Հայոց Ն (Քրիստոսի 951) թուականէն, Գագկայ Բագրատունւոյ իշխանութեան ժամանակէն, և կը հասցընէ մինչև 'ի 22 (1331). գրութէ չորսհարիւր տարուան միջոցի մէջ՝ ի Հայաստան և 'ի Բիւզանդիոն հանդիպած դէպքերու համառօտ յիշատակութեամբ: Բայց որովհետեւ իւր մահը 1276ին եղաւ, յայանի է որ վերջին վաթսուն տարուան պատմութեանց համառօտութիւնը ուրիշներու ձեռքով եղած է. յորոց մի էր մարաջախան Պաղ-

տին, տէրն Նղբի, խնամեցեալն Սմբատայ տոհմին:

Հարկ չէ ըսելը թէ այսպիսի երկասիրութեան մէջ ընդունայն է վնասուել կարգաբան լեզու և ոճ մը. ասիկայ հեղինակին նպատակէն, կրնանք ըսել թէ նաև դիտաւորութենէն դուրս ձեռնարկութիւն մըն էր. մանաւանդ թէ կամաւ ընտրած է իր ժամանակին աշխարհիկ լեզուն և ոճը՝ ընթերցողաց դիւրահասկանալի ըլլալու համար. որ որչափ ալ պարզ և ռամկական, այլ ախորժալուր և ազգայնութեան հետքը վրան կրող: Համառօտ գրուածք մ'է, և կ'երևնայ թարգմանաբար յարմարցուած գրոց լեզուով յօրինուած ուրիշ նման երկասիրութենէ մը. որովհետև գրուածքին սկիզբը ինքզինքը քարզմանոյ պատմութեանն կը կոչէ: Այնչափ աւելի հաւանական կ'ըլլայ այս ենթագրութիւնը՝ որ ձեռուընթիս ալ հասած է բաց 'ի Մատթէի Ուսայեցւոյն գրուածքէն՝ ուրիշ ժամանակագրական և դրաբար լեզուով շարագրուած Ռուբինեանց ժամանակագրութիւն մը, ընդարձակագոյն քան զՍմբատայն, և յորմէ շատ տեղ փոխ առած կ'երևի վերջինս, համառօտելով և իր ոճին վերածելով: Բայց իբրև ժամանակագիր՝ ունի իրեն յատկութիւններն, որոնցմով թէ ազգային և թէ օտար բանասիրութեան առջևը իր յարգն ալ: Ռուբինեանց իշխանութեան վրայ խօսող՝ քիչ մատենագիր ունինք. և աւելի քիչ՝ որ Սմբատայ պէս ժամանակագրութիւնը պատմութեան հետ խառնեն. և աս է իրեն մեծ և գլխաւոր արդիւնքը, որով արդի եւրոպական ստուգասէր դիտութեան համար՝ աւելի պատուական կը սեպուի իր երկասիրութիւնը, քան ուրիշ շատ պատմագրաց գրուածները, որոնք ժամանակագրութեան մտագրութիւն չընելով ընդհանուր պատմութեան մէջ՝ լուսաւորելու և բացատրելու տեղ՝ աւելի մթութիւն և երկբայութիւն կը ձգեն, և կարծեաց երկպառակ անհամաձայնութիւն:

Բայ 'ի Տարեգրոց և առ քոյրն և քեռայրն դրած թղթերէն, Սմբատ ուրիշ երկու կարևոր և հետաքրն նական երկասիրութիւնք ալ թողած է. ասոնցմէ մէկն է թարգմանութիւն Սևախղացն Սևախոքաց, և միւսն համառօտութիւն մը օրինաց և կարգաց՝ ծաղկաքաղ 'ի Բատաստանագրոցն Սխիթարայ Գոշի և բիւզանդական օրինագրոց՝ որ արգէն ծանօթք էին յազգին թարգմանութեամբ Լամբրոնացւոյն: Սմբատայ այս երկասիրութեան նպատակն էր - իբրև վարիչ և ուղղիչ թագաւորութեանն Հայոց՝ յետ մահու հօր իւրոյ Կոստանդինի - , քաղաքական ու եկեղեցական հաստատուն օրէնքով օժտել իր ազգը, և դէմն առնուլ այն անտեղութեանց որ անոնց հրատարակման սրտակասութենէն առաջ կու գային, մանաւանդ յետ ծանօթութեան և վերաբերութեանց մերոցն ընդ օտարաց. « Գրեցի զսա, կ'ըսէ, վասն հաստատութեան սրբոյ եկեղեցւոյ, և վասն աշխարհի դատաւորաց և թագաւորաց, և զսիրտ բանիցն առեալ եղի համառօտաբար... և պարտ և արժան համարեցայ վասն թագաւորացն դրել իրաւունս, զի նոքա յԱստուծոյ են կարգած և յԱստուծոյ տեղն 'ի յերկրի են »: 1263ին յօրինած է Գունդսասապլ այս օրինագիրքը:

Ինչպէս 'ի Տարեգիրս՝ ասանկ երկրորդ գրուածքիս մէջ ալ՝ Սմբատայ լեզուն՝ երեքասաներորդ դարու աշխարհիկ բարբառն է: Թարգմանչաց վայելուչ և հայկաբան ոճը՝ դարէ դար իւր գեղեցկութիւնը կորսընցընելով, հոս դրեթէ շիջելափառ կը նուազի: Քաղաքական վիճակին պէս գրաւորական լեզուն ալ բոլորովին կերպարանափոխ եղած՝ ուրիշ դար մը կը կազմէ, որ ազգային գերութեան շղթայից տխուր արձագանգը կը լսեցընէ, և աւելի նոր մատենագրութեան կը վերաբերի, ուր որ պիտի տեսնենք զայն, հոս կնքելով խօսքերնիս մեր հին հայկական դարութեանց վրայ:

Սմբատայ Տարեգրոց տպագրութիւնք 'ի հայ : Ա. տպ. « Սըմբատայ Սպարապետի եղբօր Հեթմոյ առաջնոյ արքայի Հայոց Պատմութիւն Յունաց 'ի Կոստանդնուպոլիս և Հայոց մեծաց ըստ կարգի ժամանակաց » . . . յՌսկանայ Գեորգեան Յովհաննիսեանց Երեւանեցւոյ : Մոսկուա, 1856 : Բ. տպ. « Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ Սպարապետի Հայոց որդւոյ Կոստանդեայ կոմսին Կոռիկոսոյ : Ի լոյս ընծայեաց Կ. Վ. Շահնազարեանց » : Փարիզ, 1859 : Գաղղիական Թարգմանութիւնք. Extrait de la Chronique de Sempad, Seigneur de Babaron, connétable d'Arménie, suivie de celle de son continuateur . . . ; traduite pour la première fois de l'arménien par V. Langlois. Saint-Petersbourg, 1862. — Observations sur une traduction d'un Extrait de la Chronique de connétable Sempad, par Ed. Dulaurier, (Paris), Revue de l'Orient, 1867, 1868. — Chronique du Royaume de la Petite-Arménie, par le connétable Sempad ; Dulaurier, Recueil des historiens des Croisades; Documents arméniens, 610-680.



ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Մ Ա Ն Ր Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ի Ր Ք

ԳԱԳԻԿ Բ Թագաւոր. Աշոտայ որդին, ու Բա-
գրատունեաց վերջին տարաբաղդ Թագաւորը: Մե-
տասուներորդ դարուն կէսերը՝ երբ Կոստանդին Տու-
կիծ կայսրը Սենեքերիմ Վասպուրականի Թագաւո-
րին որդիքը՝ ՂԱտովմ և ՂԱթուսասէ իր քովը կան-
չեց, զանոնք Յունաց դաւանութեանը դարձրնելու
համար, իշխանքն կայսեր պաասախան տուին, կ'ըսէ
Ուսայեցին. « Մենք առանց Գագկայ՝ Աշոտայ որ-
դւոյն՝ չենք կրնար բան մը ընել. վասն զի անիկայ
քաջ մարդ մըն է, ու Թագաւոր, և մեր փեսայն.
զրկէ ու զանիկայ հոս կանչէ » : Կայսրը չուզեց կան-
չել. վասն զի « այր հզօր էր, կ'ըսէ պաամիչը, յի-
մաստասիրական ջոկան, և անյաղթ 'ի պատերազմի.
զի սա 'ի սուրբն Սովի 'ի յամբիօնն նսաէր ընդ ա-
մենայն վարդապետան Հուռմոց » : Բայց երբ ստի-
պուելով կանչեց զինքը, ու կայսեր առջևը երեցաւ
Գագիկ, իրեն իմաստութեան և դիտութեանը վրայ
վստահ՝ խօսեցաւ անոր հետ ու կ'ըսէր. « Ես այր
Թագաւոր եմ և որդի Թագաւորաց Հայոց, և ամե-
նայն Հայք հնազանդին հրամանաց իմոց, և ամենայն
կաակարանացն Աստուծոյ՝ հնոյն և նորոյն հմուտ
եմ. և ամենայն Հայք վկայեն բանից իմոց, զի հա-
ւասար վարդապետացն ընդունին զիս. և ահա ես

խօսեցայ այսօր ընդ Հոռոմոց վասն հաւատոյ ազգին Հայոց » : Ու գրեց դաւանութեան գիր մը, զոր տուաւ թագաւորին ու սլաարիարքին : Աը վկայե պատմիչը թէ « Խօսեցաւ յանդիման . . . Տուկիծին և 'ի մէջ ամենայն հսկասր վարդապետաց տանն Յուհայ 'ի քաղաքին Առսասնդնուարոլիս . և յոյժ հաճեալ թագաւորն Տուկիծ և ամենայն իմաստասէրքն որ նստէին 'ի ճեմարանին , և հիանային ընդ կորովութիւն բանիցն և ընդ հաստատութիւն շնորհացն . . . վասն զի ամենայն դասք վարդապետացն Հոռոմոց ոչ կարացին արտաւ կամ բիծ երկբայութեան գտանել հերձուածոյ 'ի հաւատոյ խոստովանութիւնս՝ զորս գրով Հոռոմոց խօսեցաւ Քաղիկ արքայ Հայոց » :

Հասած է առ մեզ թուղթ մը « Քաղկայ Վասարուրականի Հայոց թագաւորի առ կայսր Յուհայ Ռոմանոս վասն հաւատոյ » :

ԳՐԻԳՈՐ ԱՆԱԼԱՐՂԵՅԻ կաթուղիկոս , որ Մեծքարեցի ալ կոչուած է՝ յառաջագոյն նոյն անուամբ կոչուած և հաջակուած թեմին և ուխտին առաջնորդ ըլլալով : Օչին տէրն Աանչոյ չափաբերական թուղթ մը ուղղած է առ սա հանդերձ մատանւոյ ընծայիւ : Անաւարդեցւոյս ընծայուած կարեւոր և նշանաւոր երկասիրութիւնն է Յայտնաւորք գրոց նոր կարգադրութիւնն և յօրինումն՝ Հայոց , Յուհայ ու Լատինացւոց սրբոց համախմբութեամբ , հաւանականաբար յառաջ քան զկաթուղիկոսութիւնն . երբ իրեն առաջարկութեամբն և խնդրով՝ Յովհան Երզնկացի Անաւարդայ եկեղեցւոյն մէջ քարոզ մը խօսելով՝ գրուատեց և զնա , սքանչանալով՝ ինչպէս կ'ըսէ , « Ի զուարթ և 'ի հրեշտակատիպ գիմացդ տեսութենէ , 'ի քաղցր և ախորժական բանիցդ արգիւնականէ , յամենալի և 'ի յոգնափայլ ծաղկանցդ առաքինութեանն՝ որ 'ի հոգոյդ քո բուրաստանէ . յիմաստա-

խոհ յարակցաց եղբարց և որդւոց հոգեւորաց, 'ի քոյգ զմայլելոց վարժական հանճարասիրութենէ » : Բայ յայլոց ներբողինից զորս շարագրեց Գրիգոր և անցոյց 'ի կարգս Յայտնաւորաց, յօրինած է զըրուսա մը 'ի խնդրոյ Հեթում Բ Թագաւորի՝ այս խորագրով. « Տոն է ամենասուրբ Աստուածածնին և ամենայն Սրբոց, յայանեացն և անյայտից, իսկըզբանէ և այսր ընարեւոյն Աստուծոյ 'ի մարդկանէ, 'ի Գրիգորէ կաթողիկոսէ ասացեալ Գրուսաս » : Եկեղեցական խնդրոց և միաբանութեան համար ալ շատ աշխատած է Անաւարդեցի, և այս վախճանաւ Թուշքի մ'ալ գրած աշխարհիկ ոճով առ նոյն Հեթում Թագաւոր, իբրև հոգեւոր կաակ մը. զոր սիրով և մեծարանօք ընդունեցան և ընթերցան հարք ժողովոյն Սոյ (1307) Իրենն են՝ երեսունէն աւելի կանոնք Շարակասաց, որոց շատերուն գլխատառք իր անունը կը յօգեն, կամ անոնց շարագրութիւնը իրմէ խնդրողաց. ինչպէս Կոստանդին Թագաւորի, Հեթումոյ՝ մերթ նաև անոր կրօնաւորական Յովհաննէս առնուամբը, և այլն : Քրիստոսի Մննդեանն և Յայտնութեան տօնից համար՝ երեք առանձին շարական յօրինած է, ըստ սովորութեան յոյն և լատին եկեղեցեաց այդ երկու տօնախմբութիւնը բաժնելով յիրերաց :

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՆԵԱՅ եպիսկոպոս՝ որուն առնուամբը յիշատակուած կը գտնենք. « Թուղթ Գրիգորի Արծրունեաց եպիսկոպոսի յԵրուսաղեմէ 'ի Հայս վասն Տեառնընդառաջին » :

ԳՐԻԳՈՐ որդի Աբասայ, հեղինակ « Հաւաքումն պատճառաց սուրբ գրոց 'ի մեծամեծ հարց » կոչուած գրուածքի մը :

ԳՐԻԳՈՐ ՍՍՐԿՍԻԱԳԱՊԵՏ, Ժամանակն յորում ապրած է՝ անձանօթ : Մեր ձեռքն հասած միակ գրուածքն՝ ընտիր ներբողեան մը՝ ի սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ այս խորագրով. « Գրիգորի Սարկաւագատեալի և ճգնաւորի խօսք ի սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ ասացեալ ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ » : Ի մեր Մատենադարանի՝ գրչագիր մը միայն ունիմք այս ճառին ՈԿԴ հայ թուահանաւ ¹ :

ԳՐԻԳՈՐ վարդապետ, որուն ընծայուած կը գանենք հեռեւեալ երկասիրութիւնը. « Մեկնութիւն Եսայեայ ի խորհուրդ մեծի ուրբաթին կամուոր և փրկագործ չարչարանաց տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զոր արարեալ է սրբոյ և գերահրաշ վարդապետին Գրիգորի՝ ի խնդրոյ աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանին Կոստանդեայ տեառն Լամբրոնի » : — Իարձեալ. « Նորին սրբոյ վարդապետին ի սուրբ զառիկն և ի կենսաբեր յարութիւնն տեառն միաբանութեամբ աւետարանչացն բանից և ի բացայայտումն կանանցն իւղաբերից » :

ԴԱՆԻԷԼ վարդապետ՝ Մեկնիչ սաղմուսաց Դաւրի կոչուած ի գրչագիրս. համառօտ հատուած մը միայն իր գրուածոց հասած է առ մեզ :

ԴԱԻԻԹ փիլիսոփայ. « Պատմութիւն Լահանացւոց՝ արարեալ ի Դաւիթ փիլիսոփայէ » : (Մատենադ. Էջմիածնի, թիւ 1763), Իրենն են. « Էսկայ գիրք, բովանդակն և բունն » : — Յաղագս Սաղմոսաց Դաւթի : — Ճառք ի վարդապետն և ի սուրբն Ստեփանոս :

¹ Հրատարակեալ ի Ս. Դազար ի շարս Հայկական Սոփերայ (Հատ. Գ) . 1855 :

ԳԱԻԻԹ քահանայ. հեղինակ Եսայեայ մեկնութեան, և ներբողի մը Ի Յովսէփ պատանի:

ԵՂԻՇԷ վարդապետ կամ կաթողիկոս կոչուած, որուն ընծայեն գրչագիրք ճառ մը « Ի քանն Եսայեայ մարդարէի որ ասէ. Երանի տեղւոյն ուր եղն և էշ կոխեցին »:

ԵՂԻՇԷ քահանայ. որուն անուամբ կայ ընտիր ճառ մը յԱյլակերպութիւն տեառն. « Սրբասիրի տեառն Եղիշէի քահանայի և ճգնաւոր կրօնաւորի և միայնակեցի՝ Ի թաքօր լերին յայանութիւն տեառն առ Պետրոսեանց և Ի մեծ աւուր վարդավառին »: Ճառին վերջն ալ. « Եւ ես առաւապեալս քան զամենայն մարդ, որ հեռեկցայ հեախօսա ընդ տերունեան շաւիղն Ի լեառն անդ, և տեսի աչօք զժողով սքանչելի եղբարց » որոց ճգնութեանն նկարագիրն ու գովութիւնը կ'ընէ¹:

ԹԵՈԳՈՐՈՍ՝ կրասերագոյն թարգմանչաց թըւոյն մէջ կը յիշատակուի յԱրծրունւոյն. « Իսկ առ մեզ հասին զսոյցքս այս, կ'ըսէ, ըստ մնացորդաց պատմագրաց առօջնոց Ի Մամբրէէ վերժանողէ և Ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ. և միւսումն թէոգորոս քերթող, որք լեալ էին յաշակերտութենէ Ղեւոնդ քահանայի, որ Ի Պարսս մօրախրոսացաւ ընդ այլ սուրբ եպիսկոպոսան և քահանայս »:

ԹՈՐՈՍ, պարոն Կիլիկիոյ. Ռուբինեանց Ղեւոն մեծ պարոնին որդին էր թորոս, ու հօրը դերեկից Ի Կոստանդնուպոլիս. ուսկից ազատելով, տիրապե-

¹ Հրատարակեալ Ի շարս Հայխան Սոփերաց (Հատ. ԺԸ). 1854:

տեց քաջութեամբ Կիլիկիոյ, Իսաւրիոյ և Ասորւոց
մէկ մասին: Ժամանակակից պատմիչներն շատ կը գո-
վեն անոր քաջութիւնն և հնարագէտ կենցաղակեր-
թութիւնը. իսկ Վահրամ անոր գրաւորական ար-
դիւնքն ալ կը գրուած է՝ հետեւեալ խօսքերով.

« Աստուածային գրքով վարժեալ
Եւ յիմաստից արուեստ մըտեալ,
Ասն հոգի սա ընկալեալ,
Մարգարէի հաւասարեալ,
Որոյ դրժուար բանըս լուծեալ
Որ գըտանի այժըմ գրեալ »:

ԿԱՊՈՒՏԻԿ վարդապետ. գրչագիրք իր անուշով
կը խորագրեն համառօտ գրուածք մը « Դրուատուծն
իմաստութեան » կոչուած:

ԿԱՐԱՊԵՏ Սասունցի եպիսկոպոս: Մետասանե-
րորդ դարու գրչագրի մը մէջ (ՇԻԵ) այս անձին ա-
նունն ու հետաքննական երկասիրութեան մը յիշա-
տակութիւնն կը գտնենք. « Ներթողեան պատմա-
գրաբար տապեալ տէր Կարապետ եպիսկոպոսի
Սանաղոյ՝ ՚ի ինգրոյ հոմագնեայ եղբօրն Ճգնաւո-
րի, յաղագս վարուց և մահուան սրբոյ վարդապե-
տին Մեսրովբայ՝ թարգմանչի և լուսաւորչի »: (Մա-
տենագ. Էջմիածնի, թիւ 1330):

ՀԱՄԱՄ վարդապետ Արեւելցի կոչուած՝ յիննե-
րորդ դարու: Ունի մեկնութիւն մը Յովբայ գրոց
Ով է դա խօսքին. նոյնպէս Սողոմոնի Առակաց, և
Քերականական գրուածք մը: Ի հոսոց ոմանք կ'ըն-
ծայեն իրեն նաև պատմական երկասիրութիւն մը,
որ հիմա կորսուած կը համարուի:

ՄԻՍԱՅԷԼ եպիսկոպոս Աղուանից իմաստասէր
կոչուած, որոյ անուամբ հասած է առ մեզ ներքո.

դական ճառ մը 'ի սուրբ Խաչն' այսպիսի խորագրով.
« Միայեւլի Հայոց եպիսկոպոսի մեծի կողմանցն և
Քոստիփառնեայ նահանգի 'ի սուրբ խաչն Քրիս-
տոսի » :

ՅԱԿՈՒՅ գիտնական. Սամուէլի ընդարձակողը ա-
սոր համար կ'աւանդէ. « Այր սուրբ և առաքինի և
յոյժ գիտնական, որ արար զլուծմունս նուրբ դը-
րեանցն գժուարալոյծ բանիցն » :

ՅԱԿՈՒՅ Քարափնեցի կամ Սանահնեցի. մետա-
սաներորդ գարուն մէջ, Կոստանդին Տուկիծ կայսեր
ժամանակակից, Վասսուրականի Սենեքերիմ թա-
գաւորին սրգւոցը հեռ գնաց 'ի Կոստանդնուպոլիս,
հաւատոց խնդիրներու համար. ու աւելի Յունաց
համախոհ երևնալուն պատճառաւ՝ անհաճոյ եղաւ
աղբին, ու անոր իրաւանցը պաշտպան Քաղիկ թա-
գաւորին: Աւահայեցին հետեւեալ խօսքերով զինքը
կը գրուաւէ. « Յամի ՇԼԻ մեռաւ վարդապետն Հա-
յոց Յակոբ Քարափնեցի, որ յորջորջեալ կոչէր
Սանահնեցի, այր հղոր, կորովի: Սորա հասեալ 'ի
վերայ հին և նոր կաակարանացն Աստուծոյ, աւսեալ
և հասեալ սորա 'ի վերայ հետորական իմաստու-
թեանցն, և տեղեկացեալ ամենայն փիլիսոփայական
խորին գիտութեանց. սա էր յաշակերտաց մեծին
Դէոսկորոսի հօրն Սանահնի: Եւ այս Յակոբոս էր որ
խօսեցաւ 'ի Կոստանդնուպոլիս ... : Եւ յայսմ ժա-
մանակիս էր 'ի քաղաքն Աւահայ, և ծերութեամբ
քաղաքավարեալ զկեանս իւր. և դաւով նենգու-
թեամբ լուծեալ եղև 'ի կենաց. վասն զի գտանէին
զնա մեռեալ 'ի մահիճս իւր, առանց հեծութեան և
ցաւոց ... և մեծաւ հանգիսիւ թաղեցին զնա 'ի
գունն սուրբ եկեղեցւոյ իւրոյ » :

ՅԱԿՈԲԻԿ Շնորհաչից մականուանեալ. Ճառըն-
արաց մէջ իրեն կը արուի բաւական ընդարձակ գը-
րուածք մը, Վիճարանուշիշն ընդ անիրաւիտիւն և ընդ
հրեիւն: Կրնայ ստորին կամ յեաին դարուց երկասի-
րութիւն մ'ալ ըլլալ:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ վարդապետ՝ որ Թուշնոց վրայ ըն-
տիր ու քերթողական գրուածք մը թողած է: Նս-
րագիւտ հրատարակուած թիւն 'ի Մասիս լրագրի Պոլ-
սոյ, 1879: Սկզբնաւորութիւնն է.

« Ես Յովհաննէս հոգևով տրկար
Եւ վարդապետ յերկիր աւտար.
Կամիմ գովել զհաւք հաւասար
Ուրախութիւն մարդկան համար »:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ վարդապետ Տարոնացի, որուն ա-
նուամբը կը նշանակուի Էջմիածնի Մատենադարա-
նին գրչագրաց ցուցակին մէջ (թիւ 1675) Բագրա-
տունեաց արքունի տոհմին պատմութեան գիրք մը:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ քորեպիսկոպոս: Գրչագրաց մէջ
Վարագայ սուրբ խաչին պատմութիւն մը կը գըս-
նենք՝ ընտիր ոճով և հայկաբանութեամբ, իրեն ըն-
ծայուած:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ աղգին Մամիկոնէից ցտուրբն
Վարդան: Կը գտնուի 'ի Մատենադարանի Բարձրա-
հայեաց Սուրբ Աստուածածնի վանաց յԱրղն (թիւ
գրչ. 112):

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ արշաւանաց Հագարացոց և
Թաթարաց և Ռուբինեանց: Նոյն վանաց Մատենա-
դարանին և նոյն գրչագրին մէջ:

ՍԱՀԱԿԱԴՌՈՒԻՒՄ . քոյր Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ , որուն համար կը զրուցէ Ռուպէլեան . « Էր սորա քոյր մի , 'ի մանկութենէ ստացեալ զվարս կուսութեան , և առանձնացեալ 'ի ձորակին Գառնոյ , յայրի միջ , և անտանելի վարս ճգնութեան կրէր յանձին . որոյ անուն Սահակագուխա : Սա յոյժ հմուտ էր երաժշտական արհեստին . որ և 'ի ներքոյ վարագուրի նստեալ ուսուցանէր զբազումս . և արար կըցորդս և մեղեդիս քաղցր եղանակաւ , յորոց մի Սըրբուհի Մարիամ , որ իւրով անուամբն է յօրինեալ » :

ՍԱՄՈՒԷԼ կամրջածորեցի , զոր յիշեցինք յ'էջ 550 : Տաներորդ գարուն վերջերը , Սարգիս կաթուղիկոսին ու Բագրատունեաց Գագիկ Ա Շահրնշահի ժամանակ ծաղկեցաւ Սամուէլ , ինչպէս կ'աւանդէ Կասաիվերացի . « Էին յայնմ ժամանակի վարդապետք Սարգիս և Տիրան անուն և Յենովք , որ կաթուղիկոսարանին էին վարդապետք , և Սամուէլ՝ որ կամրջացն Չորոյ վանաց առաջնորդութեամբ հովուէր » : Ասողիկ ալ կը գրէ . « Չկնի նորա (Պողիկարպոսի) իմաստակն Սամուէլ , բազմաշնորհ 'ի գիտութիւնս գրոց սրբոց և յերգս երաժշտութեանց » : Սամուէլի կ'ընծայուի Տոնապարտնաւ կոչուած գիրքը , զոր շարագրած է 'ի խնդրոյ Անանիայի Արշարունեաց եպիսկոպոսի :

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Երէց . որոյ անուամբ կայ տուժարական գրութիւն մը . « Ստեփանոս իրիցոյ տուժարագիտի որդւոյ Յոհաննիսի քահանայի ասացեալ յաղագս ընթացութեան արեգական քսան և ութամաց , և շրջագայութեան լուսնին իննևսասներեակամաց , որ լինի միահամաւ ընդ ամենայնն ' ամբ ՇԼԹ » :

ՎԱՀՐԱՄ. այս անուամբ պատմադիր մը կը յիշատակէ Վարդան, և կը կոչէ զնա որդի Տիգրանայ. իսկ ուրիշ մ'ալ Տիգրանակերացի կը կոչէ:

ՎԱՀՐԱՄ վարդապետ. Ենորհալոյ վիպասանա-կանին շարայարուժիւն ընելու դիտմամբ յօրինած է 770 ասղ սասնաւոր քերթուած մը սկսելով 'ի Ռուբենէ կը հասցընէ մինչև 'ի Ղևոն որդի Ա Հեթմոյ, որուն խնդրանօք ձեռք զարկաւ այս գրուած քին, և որ դեռ ևս կենդանի էր գրուածքին շարագրութեան աւարտելուն ժամանակ: Հեղինակին հետևեալ յառաջաբանական խօսքերը բաւականէն աւելի կը յայտնեն իւր դիտումը և ձեռնարկութեան պատճառը.

« Տէր Ներսիսի լուսազարդեալ
 Հայրապետին զայս բան գրեալ,
 Ըզպատմութիւնս Հայոց առեալ
 Ոտանաւոր տաղիւ չափեալ...
 Զոր ընթերցեալ եւ ծանուցեալ
 Լեւոն արքայն Հայոց օծեալ,
 Կուսատութեանս իմ հրամայեալ
 Ի սուրբ հօրէն առնուլ դարձեալ,
 Որ մինչ 'ի մեզ եղև հասեալ.
 Կահապետաց մերոց կացեալ՝
 Գործք եւ կամ բանք վիպասանեալ,
 Ի ստուգագոյն արանց պատմեալ.
 Եւ զոր աչօք մերովք տեսեալ
 Եւ ականջօք յայլոց լուեալ.
 Զսոյն ինձ գրել բանիւ չափեալ,
 Առ 'ի լինել գիւրաւ յայտնեալ:
 Արդ ես Վահրամ Բաբուն ձայնեալ,
 Եւ իմաստիւք ունայնացեալ,
 Աստուածային բանիւք վարժեալ
 Եւ 'ի յարդիւնսն ոչ ժամանեալ.
 Ի յարքայէ յայս հարկեցեալ,
 Եղէ մըտօք տարաբերեալ...
 Փոքր ինչ յառաջ անդր ընթացեալ,
 Ի նախնական զուցաց առեալ,
 Համառօտիւք ըզնոյն գրեալ
 Մինչև 'ի մերրս ժամանեալ»:

Այս սրտամական քերթուածէն զատ՝ ունի Վահրամ քանի մը ընտիր ճառեր. ինչպէս 'ի Շաղկազարդի և 'ի Հանքարձոռնի: Ուրիշ մ'ալ « Ի մեծի աւուր Յայանութեան Քրիստոսի՝ վերլուծութիւն բանին Եսայեայ և հաւաքմունք աստուածաշունչ բանից թարգման՝ յօրինեալ 'ի խորհուրդ թագաւորաց որ յերկրի, արագ ցուցմամբ և իմաստասիրական սահմանաւ շարագրեալ Վահրամ վարդապետի, յորում աւուր օծեալ ձեռնագրեցաւ թագաւորն Հայոց մեծն Լեւոն »: — Դաշուկոչիւն վաճարամ վարդապետի կոչուած գրուածքի մ'ալ հանդիպեր ենք¹:

ՏԻՄՈԹԷՆՍ վարդապետ, յառաջ քան զմեծն Վարդան Բարձրբերդցի, որ կ'աւանդէ իր Հնգամատենին մեկնութեան յիշատակարանին մէջ թէ նոյնպիսի երկասիրութիւն մը շարագրած ըլլայ և Տիմոթէոս այս վարդապետ. « Սկսաք, — կ'ըսէ, — աւաջնորդ ունելով զամուլն հաւատոյ՝ զՆղիշէ և զՆփրեմ և զմեծն Ոսկիաբան, և զայլն որք վաստակէին 'ի դիրքս յայս 'ի տեղիս տեղիս, և յորոց հաւաքեալ էր լուսաւոր վարդապետն Տիմոթէոս »: « Քննութիւն հաւատոց Ահարոն թագաւորի և Տիմոթէոս հայրապետի » խորագիրը կրող գրուած մ'ալ գտնուի 'ի գրչագիրս:

ՏԻՐԱՆ. Այս մեզի միայն անուամբ ծանօթ վարդապետին՝ գրչագրաց ցուցակի մը մէջ հետեւեալ երկասիրութեան կը հանդիպինք հետեւեալ խորագրով. « Տիրանայ վարդապետի Հայոց՝ պատասխանի հարցմանց թագաւորացն Աղուանից՝ Աարնէրսէնի և Փի-

¹ Վահրամայ գրուածոց բնագրին և թարգմանութեանց վերայ տես 'ի Հայկական Մատենագիտութեան, 656:

փիբէի » : Հատուածք միայն կը գտնուին 'ի Ստեփանեան Բառարանի :

ՏԻՐԱՏՈՒՐ վարդապետ . որուն կ'ընծայուին քանի մը ճառք՝ բաւական ընտիր ոճով և շարագրութեամբ , և մեծ հռետոր կը կոչուի 'ի գրչագիրս . տեղ մ'ալ ինք իրեն համար կը վկայէ « զնուորեալ կայսեր » . անշուշտ յառաջ քան զընդունել Ղբա հայտնական օժումն :

ՄԱՏԵՆԱԳԻՐԻՔ

ՈՐՈՑ ԳՐՈՒԱԾՔԸ ՉՅԻՇԱՏԱԿՈՒԻՐ

ԱԹԱՆԱՍ. — « Հայրապետն Հայոց ժողովեաց զիմաստուենս որ էին 'ի ժամանակին . յորս էր և Աթանաս 'ի վանուց սուրբ Կարապետին . և կարգեցին թուական Հայոց , յորոց ուղղեցին զզատիկն Հայոց » : ԿԻՐԱԿՈՍ :

ԱՆԱՍՏԱՍ. տես Եգիբեմ :

ԳԱԳԻԿ. Թագաւոր Կարուց . — « Էր յայտաւ աւուրքս (Կոստանդին Տուկիժ կայսեր) , Գագիկ արքայ որդի Աբասայ կարսացւոյ . այր իմաստասէր և լցեալ ամենայն շնորհօք 'ի փիլիսոփայականացն և 'ի հռետորականաց արուեստիցն , որ և ընդ վարդապետս Հռոմոց ճեմէր . և յորժամ մտանէր 'ի Կոստանդնուպոլիս 'ի յամբիանն նսաէր 'ի մէջ սրբոյն Սուփի . և բովանդակ դիտէր զհին և զնոր կաակարանսն Աստուծոյ . և էր յոյժ ճարտարաբան » : ՈՒՌԱՀԱՅԵՅԻ :

ԳԷՈՐԳ վարդապետ . — « Մեռաւ Պողոս կաթողիկոսն (ՇԽ) որ 'ի Մարաշ , զոր եգեալ էր Փիլարատոսն . և սուրբ և մեծ դիտնական Հայոց Գեորգ վարդապետն , և թաղեցաւ 'ի Կամրջաձորն առ Սամուէլ վարդապետի » , կ'ըսէ Վարդան : Իսկ Ուռ .

հայեցին Ուռճեցի կը կոչէ զԳեորդ, և հեռեւեալ խօսքերով զինքը կը գրուատէ. « Յայսմ ամի (ՇԽԲ) մեռանէր վարդապետն Հայոց Գեորդ, որ կոչեցաւ Ուռճեցի, որ էր լուսաւորիչ ասնա Հայոց, և աղբիւր մշանջենաբուխ վաակաց, և լեզու հրեղէն հըրօմն ներկեալ: Սա սւամամբ աստուածային վարդապետութեամբն զարդարեաց զարևելից աշխարհն, զի լցեալ էր աստուածային շնորհօք. և էր հաւասարեալ գիտութեամբն իւրով առաջին աստուածախօս սուրբ հայրապետացն. ասեմ Գրիգորի աստուածաբանի և Յովհան Ոսկեբերանի, Բարսեղի և այլ նմանեաց սոցա: Սա սքանչելի վարուք կատարեաց զընթացս իւր, և էր ամաց հարիւրից, և թաղեցաւ 'ի մեծ անապատն 'ի Կարմրնջաձոր, մօտ 'ի գերեզման Սամուէլի վարդապետի և Խաչկայ, որ էր երաժիշտ 'ի վերայ ձայնաւոր եղանակաց, և եղև սուգ... զի զրկեալ եղէն յայնպիսի լուսաւոր վարդապետէ »:

ԳՐԻԳՈՐ ՄՈՆՈՆԻԿ. — « Էին 'ի ժամանակին յայնմիկ վարդապետք երևելիք. Մխիթար' որ Գոշն կոչիւր... Գրիգոր' զոր Մոնոնիկ կոչէին' 'ի Կեչառուաց »: ԿԻՐԱԿՈՍ:

Զաքարէ Սպասալարին գումարած ժողովականաց մէկն էր Մոնոնիկ:

ԳՐԻԳՈՐ ՇԻՐԱԿԱՅԻ « հմուտ օրինաց » ըստ աւանդելոյ յիշատակագրաց:

ԳՐԻԳՈՐ ՈՐԴԻ Վասակայ. — Գեորդ կաթուղիկոսին օրերը երբ Հայոց նախարարքը Բուղայի գերութենէն դարձան, անոնց մէջ կը յիշատակէ Արծըրուենին նաև զԳրիգոր որդի Վասակայ. « Յեւանել, կ'ըսէ, նախարարաց Հայոց յերեսաց ամիրային (Ահմատայ որդւոյ Հալթայ), մնայ առ նմա միայն

Մուշեղ Մսկաց իշխեցողն, այր քաջայայտ և բարձրագահ. և ընդ նմա Գրիգոր՝ որդի Վասակայ, (Իշխան Վասպուրականի). և սա նմանապէս իմաստութեամբ առլցեալ, հոյակապ և անուանի՝ ի մէջ հայկականացս, և ցանկալի շողացս և ուրախարար տեսողաց: Սա առաւելեալ յամենայն հոգածութիւնս, ՚ի դիւտս իմաստութեան, ուսումնասիրութեան, և յայլն ամենայնի քան զհարս և զհաւս իւր »:

ԳՐԻԳՈՐ ՏՈՒՏԷՈՐԴԻ. — « Յաւուրս իշխանութեան Զաքարիայ և յառաջնորդութեան Սահահնին Գրիգոր վարդապետին՝ որդւոյն Տուտայ, որ էր այր երևելի »: ԿԻՐԱԿՈՍ:

ԴԱԻԻԹ. տես Եփրեմ:

ԵՂԻԱ. — « Էին ՚ի ժամանակին յայնմիկ (ԺԲ դար) վարդապետք երևելիք... Եղիա, ՚ի Հաւուց Թառէ, որ գեղեցիկ կարգաւորեաց զկարգ վանաց իւրոց »: ԿԻՐԱԿՈՍ:

ԵՓՐԵՄ. — « Յայսմ ժամանակիս (Ը դար) էին վարդապետք աշխարհիս Հայոց ընտրեալք Եփրեմ, Անաստաս, Խաչիկ և Դաւիթ Հռոմայեցին »: ԿԻՐԱԿՈՍ:

ԹԷՈՒԴՈՐՈՍ. — Ուռալեւեան կը դրէ Կոմիտասս կաթուղիկոսին համար՝ թէ Սիւնեաց քերթողին Մաթուսաղայի համբաւոյն վրայ զարմացած « Յղէ... զիւր ձեռասուն համբակն, զոր մեծափափաք սիրով սնուցանէր սրբութեամբ զԹէոգորոս եղբորորդի իւր. զոր առեալ նորա մեծաւ զգուշութեամբ ուսոյց և հասոյց ՚ի գլուխ կատարման գիտութեան, զարդարեալ տեսականաւն և դործնականաւն »: Ու

երբ իշխաններն ու Եզր կաթուղիկոս կը ստիպէին զՄաթուսաղա՝ որ Հերակլ կայսեր գումարած Կարնոյ ժողովոյն ներկայ դանուի, Մաթուսաղա չուզէց երթալ, ու իր տեղը զրկէց զԹէոփորոս, վստահանալով իւր աշակերտին գիտութեան և իմաստութեան վրայ, ու այսպէս գրէց. « Յուզարկեցաւ մեր աշակերտդ Թէոփորոս. այդ բաւականացի » : Ու երբոր Ռչաուենեաց իշխանը Թէոփորոս՝ մեղադրելով յանդիմանէց զԵզր կաթուղիկոս, զՄաթուսաղա և զՅովհան Մայրաբոմեցի հեար չբերելուն համար, Եզր պատասխանէց. « Ամենեքին ասացին թէ մինչ Մաթուսաղայի աշակերտս Թէոփորոս՝ ի հեա է, ոչ է կարիս մեզ այլ ոք. դա բաւական է » : Եւ յիրաւի, Թէոփորոս իրեն համբաւոյն և գիտութեանը արժանաւոր լեզուով մը՝ ջանաց համոզել և անոնց երկիւղը փարատել, որ կը կասկածէին հաւատոց ճշմարտութեան մէջ մտլորիլ՝ Յունաց հեռուէնուն համար :

ԹՈՐՈՍ. — « Երկուք ոմանք յաշակերտաց (Մըխիթարայ Գոշի) որք իմաստնագոյնք էին քան զայլս, որք կարող էին և զայլս օգտեցուցանել. առաջնոյն Թորոս անուն, ՚ի սահմանացն Մելախնոյ Հայոց. հայրնորս հայկական և մայրն ասորի. այր հեղ և խանարհ... որ կայ թաղեալ ՚ի հաչականուն վանքն ՚ի Հաղբատ, ՚ի գլուխ վանացն, ՚ի գերեզմանս եպիսկոպոսաց և վարդապետաց » : ԿԻՐԱԿՈՍ :

ԹՈՐՈՍ վարդապետ. — Կիրակոս՝ Հեթում առաջին թագաւորին առ Մանգոյ իսան Թաթարաց ճանապարհորդութիւնը աւանդելու ատեն՝ կը յիշատակէ. « Ընդ նմա իսկ եկեալ էր և Թորոս քահանայ կուսակրօն, և Կարապետ որ գրան երէց էր արքային, հեղ բարուք և գիտնական » :

ԽԱԶԻԿ. տես Եփրեմ:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ. — « Կոչեաց (Մխիթար Գոշ) զբընակիչս. ուխտի վանաց նոր Գեակայ, որք ընդ նմա ժուժկալեալ էին յամենայն աշխատութիւնս վանից և եկեղեցւոյ. օրհնեաց զնոսա և զաշակերտս իւրեանց յանուն տեառն, և զմի ոմն 'ի նոցանէ ընտրեալ՝ Մարտիրոս անուն, որ աշակերտեալ էր նմա և ընտանի էր. կացոյց զնա առաջնորդ նոցա, մանուկ տիօք, բայց կատարեալ իմաստութեամբ. այր քաղցրաձայն յերգս պաշտաման, և տառամիտ ընթերցման, և արագ 'ի գրչութիւն: Նմա հրամայեաց իշխել նոցա. և գրեաց կատկաւ առ մեծ հաղարատեան Իւանէ . . . և յանձնեաց 'ի նա զվանս և զառաջնորդն » : ԿԻՐԱԿՈՍ :

ՅՕԿՈՒ վարդապետ. զոր Կոստանդին կաթուղիոս զրկեց առ Հեթում թագաւոր, որ գնացեր էր 'ի մեծ Հայս. « Առաքեաց զմեծ վարդապետն Յակօբ, զայր բանաւոր և իմաստուն, զոր առաքեալ էին յառաջագոյն վասն սիրոյ և միաբանութեան առ թագաւորն Յունաց Յովհաննէս . . . իմաստասէս բանիւք աստուածային գրոց ընդգիմացան հարցաքննութեան ժողովոյն Յունաց . . . խոհեմ բանիւք եցոյց գրովք յերկուց միացեալ զՔրիստոս, աստուած և մարդ կատարեալ երկոքումբք . . . զամենայն աստուածիմաստ բանիւք և գրոց վկայութեամբ հաստատեալ՝ շնեաց զմիտս նոցա 'ի սէր և 'ի միաբանութիւն ընդ ազգս մեր, և դարձաւ 'ի նոցանէ պատուով » : ԿԻՐԱԿՈՍ :

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գառնեցի. — « Այր ոմն առաքինի և զարմանալի վարուք, գործող պատուիրանաց Աստուծոյ և լծաբարձ 'ի մանկութենէ, արժանա-

ցեալ քահանայական տառուոյ, կուսակրօն, Յովհաննէս անուն 'ի գիւղաքաղաքէն Գառնոյ, ուր զարմանալի սարաւոյթն է Տրդատայ, 'ի սուրբ ուխտէն Այրիվանայ: Սա 'ի մանկագոյն ասոց արհամարհեաց զամենայն ինչ զկենցաղոյս, լքեալ զազդս և զառն, յանապատ սեղիս բնակէր. սիրէր առանձին լինել և անդբաղապէս խօսել ընդ Աստուծոյ. առեալ զինքն ազգի ազգի ճգնութեան սրահոց և աղօթից): Ասոնք են Կիրակոսի խօսքերը, որ նոյն վարդապետին աստուածահաճոյ քաղաքավարութեան նկարագիրն ընելէն ետքը՝ կը յաւելու. Ժողովրդեան ձեռքը կուտար, կ'ըսէ, « զխորհրդական բանս աղօթից » . որոնցմով անշուշտ իր անուամբը յիշատակուած այլ և այլ ընախ և սիրատարի աղօթքները կ'ուզէ ակնարկել: — Գառնեցին երախտաւոր է նաև Սաղմոսաց ընախ օրինակ մը հրատարակելուն համար: Իրենն է նաև հեռեեալ խորագիրը կրող երկասիրութիւնը. « Յովհաննու Գառնեցւոյ խրատ ոգեշահ ամենայն մարդոյ, մանաւանդ ժամարարի, 'ի խնդրոյ Սարգիս քահանայի »:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Տաւուչեցի. — « Եւ հանդիպեցաւ (Մխիթար Գոչ) Յովհաննիսի վարդապետի Տաւուչեցի անուանեալ, որ 'ի ժամանակին յայնմիկ երևելի էր դիտութեամբ. զառաջինն յաշխարհականաց կեանս կացեալ սակաւ ինչ, և մեռեալ ամուսնոյն, կրօնաւորութեան հեռեեալ, և հասու եղեալ՝ աստուածայնաց գրոց պարապեալ... Սա բազում իրս կարգաւորեաց կարգաց և կրօնից քրիստոնէից »:
ԿԻՐԱԿՈՍ:

ՅՈՎՍԷՓ. — Կիրակոս՝ Բարսղի հայրապետին յաջորդ Գրիգորիս կաթողիկոսին օրովը ծաղկած վարդապետաց մէջ կը յիշատակէ նաև Յովսէփ անուանով

և արհեստագործ մը, զոր կը կոչէ « այր երևելի 'ի կողմն Անտիոքու », ուր բազմաթիւ աղբայինք ցրուած էին այն ժամանակները :

ՆԵՐՍԷՍ ԻՇԽԱՆ . — Մեառաներորդ դարու կիսուն ծաղկած էր « Տէր Ներսէս 'ի Բագրեւանդ գաւառէ, իշխան Հայոց, և սա էր այր կորովի և յոյժ հանձարեղ, բանիբուն իմաստասէր, ուսեալ 'ի մեծն Արգինա . հասեալ ամենայն շնորհաց աստուածեղէն կտակարանացն, և կարող էր կալ 'ի գիմի ամենայն իմասանոցն Հռոմոց, հզօր գլխու թեամբ և զարմանալի ատենախօսութեամբ, նմանեալ Բագկայ և այլոց իմաստասիրաց Հայոց » : ՈՒՌՀՍՅԵՑԻ :

ՍԱՄՈՒԷԼ . — « Յայնժամ գրեաց (Վասիլ կայսր) առ Յովհաննէս արքայն Հայոց, զի առաքեացէ զնոսա (զվարդապետս Հայոց) առ ինքն 'ի Կոստանդնուպոլիս, զի 'ի նոցանէ գիտացէ զճշմարիտ պատճառն և զուղղորդ զատիկն . իսկ նոքա ոչ առին յանձն գընալ, այլ թղթովք գեղեցկաշար բանիւք հասկացուցին զթագաւորն ամենայն խորին քննութեամբ . . . մեծաւ խնդրուածովք ետ բերել (կայսրն Վասիլ) առ ինքն զՀայոց վարդապետն զՍամուէլ, զայր կորովի և յաղթող, և կացուցանէր զնա յատենի խօսել ընդ վարդապետացն Յունաց . . . և հաճոյ լինէր թագաւորին ամենայն բանքն նորա . . . և ամէր զՍուսի զվարդապետ Եբրայեցւոց . . . այր ճարտարարան և հզօր, և սկսանէր խօսել զարուեստ տամարին . . . և գովէր զբանքն Սամուէլի Հայոց վարդապետի . իսկ թագաւորն . . . զվարդապետն Հայոց յուղարկեալ մեծաւ պարգևօք յաշխարհն Հայոց » : ՈՒՌՀՍՅԵՑԻ :

ՍՈՂՈՄՈՆ . — « Յետ վախճանելոյն Յովարայ

հայրապետին՝ զՍողոմոնն անեալ կացուցանեն յաթու սրբութեանն. սա ... բազում առաքինաջան երկոց զանձն տուեալ 'ի մեծ ուխտին Մաքենոցաց, այլ և վարժեալ ևս էր 'ի փիլիսոփայական արուեստս, և առաւել ևս հմուտ լեալ փաստութեան կրթանաց » : ՅՈՎՀԱՆ ԿՍԹՈՒՂԻԿՈՍ :

ՍՏԵՓԱՆՈՍ. — « Յայսմ ժամանակի (Թուին ՄԻԲ) էր Ստեփանոս գրան երէց, որ բանիքուն ճանաչուր. հաս ամենայն իմաստասիրական և գրամարտիկոս արուեստից՝ հանդերձ հոգևորական առաքինութեամբ » : ԿԻՐԱԿՈՍ :

Նոյն խօսքերով կը գրուած է զնա և Սամուէլ, որոշելով 'ի համանուն Սիւնեաց եպիսկոպոսէն :

ՏՈՒՐԻՔԻԿ. — « Էին 'ի ժամանակին յայնմիկ (ԺԲ դար) վարդապետք երևելիք ... Տուրքիկ 'ի Թեղենեաց, որ բարիոք կարգաւորեաց զվանքն՝ զամենայն ինչ հասարակաց լինել և առանձինն ոչինչ ստանալ » : ԿԻՐԱԿՈՍ :

Յ Ա Ն Կ

- ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ 6
- ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ .
- ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ . — Հայկական Դպրութիւնն համեմատուած ուրիշ հին ազգաց գրականութեան հետ :
— Անոր ազգատութեան պատճառները : — Մեր մատենագրութեան բաժանումը ըստ դարուց 1
- ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐԻՔ . — Նշանագիրք ընդհանրապէս և անոնց կարևորութիւնն : — Հայ ազգին նախնական տառերը : — Բեւեռաքանդակ արձանագրութիւնք : — Անոնց գոյութիւն 'ի Հայաստան և հաւանական հեռեանք : — Շամիրամ և իր արձանագրութիւնք 'ի մերում աշխարհի և այլուր : — Զենտ , ասորի և յոյն տառք , և անոնց գործածութիւն առ մերսն : — Համառոտագիր նշանակք : — Յատուկ ազգային տառից զգալի պէտք : — Աւամշապուհ , Սահակ և Մեսրոպ : — Մեսրոպաց ջանք 'ի գիւտ հայկական տառից : — Արիւն , Խորենացի և Փարպեցի և անոնց խօսքերը : — Պատմութիւն գիւտի տառից : — Այլևայլ խնդիրք , կարծիք և դրութիւնք ասոր նկատմամբ : — Դանիէլ ասորի և իր տառերը 10
- ՀԱՅ ԳՐՁԱԳԻՐԻՔ . — Հայկական գրչագրաց վրայ ընդհանրապէս : — Մանօթ հնագոյն գրչագիրք : — Գրչութիւն և գրիչք առ Արիւիկեցիս : — Մագաղաթ , թուղթ և անոնց կիրառութիւն : — Գրութեան պատկանեալ ուրիշ գործիներ : — Թանաք : — Նկարք , պատկերք և անոնց արուեստը 67

- ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵՂՈՒ. — Հայերէն լեզու : — Իր ծագումն և սկզբնաւորութիւնն ըստ ազգային պատմութեան : — Արդի բանասիրութեան կարծիք նոյն խնդրոյն վրայ : — Հայկական լեզու յառաջ քան ղհինդերորդ դար : — Թարգմանչաց դարը : — Այլ և այլ կերպարանափոխութիւնք լեզուին : — Հելլենաբանութիւն : — Հայ լեզուն մինչ 'ի սկիզբն երեքտասաներորդ դարու . . . 84
- ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐ. — Բանաստեղծութիւն՝ առաջին լեզու մարդկային ազգի : — Անոր հեաքն 'ի հինն Հայաստան : — Գողթան երգիչք : — Վէպք, վիպասանութիւն : — Թուեկեաց երգք : — Ինչուան առ մեզ հասած Գողթան երգոց հատուածք : — Անոնց արուեստը . . . 116

ԳՐԱԽՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

- ՄԱՐԻՒՍԱ ԿՍՏԻՆԱ. — Քաղզէացիք : — Նաբատեան մատենագրութիւն : — Վաղարշակ 'ի Հայաստան : — Մարիրաա կատինա : — Արքունի հրամանաւ և յանձնարարութեամբ երթն 'ի Նինուէ : — Նինուէի մատենադարանաց մէջ ըրած դիւար : — Իր պատմական գրուածքը՝ ըստ Խորենացոյն : — Անոր սկզբնաւորութիւնն և քանի մը հատուածք : — Բանասիրաց հակառակամարտ կարծիք նկատմամբ մարիրասեան գրոց և իր անձին : — Գաղղկական թարգմանութիւն իր գրոցը . . . 155
- ՄԱՐԻՐԱՍԷՆ ԻՆՉՈՒՄՆ ԶՈՐՐՈՐԳ ԳՍՐ. — Արատաւաղք Ա : — Աքդար : — Եղեօխոյ դիւան : — Արտաշէս Բ 150
- ՔԱՆԻ ՄՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹ. — Ուղիւղ : — Բարդածան : — Խոռոհքուա : — Արաիթէոս . . . 154
- ՂԵՐՈՒԲՆԱ. — Իրեն ընծայուած գրքի մը դիւար : — Ասորի բնագիրը : — Գրուածքին նիւթը : — Հարազատութիւնը : — Այլ և այլ ապագրութիւնք և թարգմանութիւնք . . . 161

Գ Ս Ր Գ

- Քրիստոնէական կրօնից կրկին հաստատութիւնն 'ի Հայաստան : — Անոր ազգեցութիւնն և արդիւնք մեր մատենագրութեան վրայ . . . 171

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ . — Իր ջանքն և արդիւնք նաև
ուսմանց յառաջադիմութեան համար : — Հաստատած
գալրոցներն : — Յաճախապատում գիրքը : — Անոր նիւ-
թը ու բովանդակութիւնը : — Ո՛ր լեզուով գրուած
ըլլալը : — Լուսաւորչի անուամբ ուրիշ երկասիրու-
թիւնք 174

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ . — Ո՞վ էր Ագաթանգեղոս : — Հնոց
կարծիքը իր վրայ : — Յառաջարանն ըստ յունական
օրինակին : — Ագաթանգեղեայ պատմութեան նիւ-
թը : — Իր գրոց հարազատութեան վրայ տարակոյն-
ներ : — Ո՞ր լեզուով գրուած ըլլալուն խնդիրը : — Հայ-
կական և յունական օրինակք : — Առ Սեբէոսի հա-
տուած մը իր անունով : — Դաշանց թուղթ ու անոր
հարազատութեան վրայ կարծիք և գրութիւնք : — Իր
անունովը յիշուած մանր երկասիրութիւն մը : — Ա-
գաթանգեղեայ գրոց տպագրութիւնք և թարգմա-
նութիւնք 181

ԶԵՆՈՐ ԳԼԱԿ . — Ո՞վ էր Զենոր : — Զենորայ պատմա-
կան երկասիրութիւնը և նիւթը : — Իր գրուածքին
գլխաւոր աղբերք : — Ի՛նչ լեզուով գրելը : — Տպագրու-
թիւնք բնագրին և թարգմանութիւնք 214

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՐԹԵԻ . — Սրբոյն Ներսէսի վարուց համա-
ուսութիւնը : — Իր արդիւնքը նկատմամբ մեր քաղա-
քական պատմութեան : — Բանասիրականին վրայ ու-
նեցած ազդեցութիւնը : — Իրեն ընծայուած երկասի-
րութիւնք 218

ԲԻԻԶԱՆԴ . — Բիւզանդ և իր անձին և ազգին վրայ
եղած այլևայլ ենթադրութիւնք : — Փարպեցի և իր
խօսքերը Բիւզանդայ վրայ : — Բիւզանդայ պատմա-
կան գիրքը՝ համեմատուած ուրիշ ազգային պատմչաց
հետ : — Անոնցմէ օտարանալն շատ գիտուածոց յիշա-
տակութեան մէջ՝ օտարութիւն կ'ենթադրէ նաև ազ-
գաւ : — Սահառունի կոչուիլը, ու այդպիսի անուանա-
կոչութեան հաւանական սեպուած պատճառ մը : —
Ո՞ր լեզուով գրուած է իր երկասիրութիւնը : — Ար-
գեօք ամբողջ հասած է ձեռուրնիս Բիւզանդայ յօրի-
նած պատմութիւնը : — Բիւզանդարանի նիւթը : — Տը-
պագրութիւնք և թարգմանութիւնք 222

ՊՐՈՅԵՐԵՍԻՈՍ . — Հայք յԱթէնս և 'ի Հռոմ: — Պարոյր և իր ուսումը: — Յառաջադիմութիւնն և պատիւ 'ի Հռոմ: — Իր անուանը և համբաւոյն կանգնուած արձան: — Գրիգորի Աստուածաբանին վերտառութիւնը 257

Դ Ա Ր Ե

Մեր մատենագրութեան ոսկեդարը: — Որո՞նք կը վերաբերի այս արդիւնքը: — Դարուս ազդեցութիւնը և ուսումնական արդասիք 247

Ս . ՍՍ.ՀԱԿ ՊՍ.ՐԹ.ԵԻ . — Սուրբն Սահակ Պարթեւ: — Համառօտութիւն իւր սուրբ և բաղմարկածեան վարուց: — Ազդեցութիւնն ազգիս քաղաքական պատմութեան և մտաւոր բարգաւաճանաց վրայ: — Գրուածներն 249

Ս . ՄԵՍՐՈՎՊ . — Ս . Մեսրոպայ վարքը: — Արքունեաց մէջ սպասաւորութիւնը: — Առանձնութիւնն և հրաժեշտ յաշխարհէ: — Աջակցութիւնն ընդ սրբոյն Սահակայ: — Հայկական դրոց գիւտը: — Իր մեծ արդիւնքը նկատմամբ հայկական մատենագրութեան: — Գրուոր երկասիրութեանց յիշատակք 256

Թ.Ս.ՐԳ.ՄԱՆ.ԻԶԳ . — Թարգմանիչք և իրենց դասակարգութիւնն: — Ուսումնական ուղեւորութիւնն յԵղեւսիա, 'ի Կեսարիա, յԱղեքսանդրիա, յԱթէնս, 'ի Հռոմ և 'ի Բիւզանդիոն: — Դարձն 'ի հայրենիս: — Հայաստանի քաղաքական վիճակն: — Գտած ընդունելութիւննին և չարակրութիւնք: — Թարգմանչաց թիւը: — Առաջին Թարգմանիչք: — Երկրորդ կամ կրտսերագոյն Թարգմանիչք 262

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՅԻ . — Եղնիկ՝ սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ առաջին աշակերտներէն, և իր ուսումը: — Թարգմանութիւնք և Եղծ աղանդոց դիրքը: — Իր մատասիրական հմտութիւնը այդ երկասիրութեան մէջ: — Մատենագրական ու հնախօսական դիտութիւնը: — Մանր երկասիրութիւնք: — Պատմական գրուածքի մը յիշատակութիւն և անոր քանի մը հա-

- տուածք: — Արդիւնքը եւրոպական գիտութեան առջեւ և իր գրոց տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք 280
- ԿՈՐԻԻՆ . — Կորին 'ի դասուէ առաջին թարգմանչաց: — Իրմէ շարադրուած կենսագրական գրուած մը: — Իր ոճը: — Աղաթանդեղոսի և Բիւզանդայ գրոց հետ նմանութիւնք: — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք 294
- ԳԱԻԻԹ ԱՆՅԱՂԹ . — Դաւիթ Անյաղթ 'ի թուոյ կըրտս սերագոյն թարգմանչաց: — Իր ուսումն և համբաւ առ Յոյնս: — Գրաւոր երկասիրութիւնք: — Ներբող 'ի սուրբ Խաչն: — Սահմանայ դիրք: — Թարգմանութիւնք 293
- ԳԻԻՏ . — Գիւտայ վարքը: — Կաթուղիկոսութիւնն և յարքունիս Պարսից կոչութիւնը: — Գրաւոր երկասիրութիւնքը 305
- ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ . — Մանդակունի և Հայաստանի վիճակը: — Վահանայ մարդպանութիւնը: — Մանդակունւոյ ընծայուած ճառեր: — Մանր գրուածք 306
- ԵՂԻՇԷ . — Եղիշէի վարքը: — Յաղագս վարդանայ և Հայոց սլատերալմին գրուածքը: — Անոր համառօտ բովանդակութիւնը: — Յաղագս Միանձանց ճառը: — Մեկնութիւն Յետուայ և Դատաւորաց: — Ճառերն: — Արարածոց մեկնութիւն: — Անհարազատ կամ երկբայական ճառեր: — Պատմութեան դրքին և մատենագրութեանցը զանազան տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք 312
- ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ . — Խորենացի և իր ուսմնական դաստիարակութիւնն և ճանապարհորդութիւնք: — Դարձն 'ի հայրենիս և կրած նեղութիւնները: — Երկասիրութիւնները: — Պատմութիւն Հայոց: — Աղբերք: — Արտաքին սլատմիչք: — Սուրբ գրոց հետևողութիւն մանաւանդ 'ի ժամանակագրական մասին: — Իր Պատմութեան գրոց նիւթը: — Չորրորդ գիրք իբայս երկասիրութեան: — Խորենացոյն արժէքը իբրու սլատմարան և ժամանակագիր: — Եւրոպական և սուղային բանասիրութեան կարծիք: — Պատմութեան գրոց տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք: — Աւ-

- խարհադրութիւնն ու անոր հարադատութիւնը: — Պիտոյից գերք: — Հռիփսիմեանց ճառ: — Վարդափառի ճառ: — Այլ և այլ մանր երկասիրութիւնք: — Խրին ընծայուած անհարադատ դրուածք 529
- ՄԱՄԲՐԷ. — Մամբրէ վերժանող՝ եղբայր Խորենացւոյն: — Իր անունը կրող դրուածք: — Ճառ 'ի Յարութիւն Ղազարու և անոր հարադատութիւնը: — Ճառ 'ի Գալուստ Տեառն յԵրուսաղէմ: — Պատմական դրուածք մը 567.
- ԴԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ. — Փարպեցւոյն ծնունդն: — Իր տոհմն ու Վահան Մամիկոնեան իշխանին հետ մտերմութիւնը: — Հրաժեշտն յաշխարհական փառաց: — Էջմիածնի կաթողիկէին վերակացու դրուիլը: — Այն պատճառաւ կրած հակառակութիւններն ու թշնամութիւնք: — Ինքզինքը շատագուլեղու համար առ Վահան մարդպան գրած թուղթը: — Պատմութեան գրոց նիւթը: — Աղբերք այդ երկասիրութեան: — Տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք 570

Դ Ա Ր Զ

- Գալրութեանց անկումն վեցերորդ դարուս մէջ: — Քաղաքական յուղմունք և կրօնական խնդիրք և խրատութիւնք պատճառ այս անկման 587
- ԱՐԱՀԱՄ ԵՊ. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ. — Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոս: — Խրատական դրուածք իր անուամբը: — Պատմութիւն ժողովոյն Եփեսոսի: — Փիլաքսիանոս Նաբովկայ եպիսկոպոս 588
- ՊԵՏՐՈՍ ԵՊ. ՍԻՒՆԵԱՅ. — Պետրոս եպիսկոպոս Արևեկաց և իր ժամանակը: — Ճառեր՝ որ իր անուամբ հասած են առ մեզ: — Պատմական դրուածք մը: — Քանի մը հատուածք այդ երկասիրութենէն առ Ստ. Ուուպելեան: — Համբաւն ու 'ի պատմչաց գովութիւնք իրեն և դրուածոցը 589
- ՄՈՎՍԷՍ ԵՂԻՎԱՐԴԵՅԻ. — Մովսէս Եղիվարդեցի: — Հայոց մէջ դորժածուած հին թուականներ: — Եղիվարդեցւոյն ձեռքով ու ջանիւք եղած նորոգութիւն:

- Հայոց թուական և անոր սկզբնաւորութիւնը . . . 594
 ԿԻՒՐԻՈՆ ԵՒ ԱՌՐԱՀԱՄ ԿԱԹՈՒՂ. — Քաղկեդոնի ժողով
 ու այն պատճառաւ յուղմունք յԵկեղեցւոյ: — Աբրա-
 համ կաթողիկոս: — Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոս: —
 Թղթակցութիւնք ընդ հայրապետին Հայոց: — Աստ-
 րեաց թուղթ առ Ներսէս կաթողիկոս, և վերջնոյս
 պատասխանն: — Հայոց իշխանաց կողմանէ գրուած
 նամակ մը 596

Դ Ա Ր Է

ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՒՂ. — Ո՞վ էր կոմիտաս: — Ի պատիւ
 Հռիփսիմեանց երգած Անձինք շարականը: — Անոր
 վայելուչ ու քերթողական սճը: — Կոմիտասայ ա-
 նուամբ յիշատակուած հարադատ կամ ոչ հարադատ
 երկասիրութիւնք 405

ԳԱՆԻ ՄՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐԻՔ. — Եղնիկ Երէց: — Եղբ կա-
 թողիկոս: — Մաթուսաղա: — Ուսուցիչեանի դովու-
 թեանց խօսքերը: — Իր համբաւը: — Գրիգորատուր
 վարդապետ: — Յովհան Մայրադոմեցի 406

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ. — Յովհան Մամիկոնեան պատ-
 միչ: — Իր երկասիրութեան նիւթը: — Մատենագրա-
 կան սճը: — Տաղարութիւնք և թարգմանութիւն իր
 գրուածքին 411

ՍԵՖԻՈՍ ԵՊԻՍԿ. — Սերիոս եպիսկոպոս Բագրատու-
 նեաց: — Իր անձին վրայ տեղեկութիւն: — Պատմու-
 թեան նիւթը: — Այդ երկասիրութեան շարադրու-
 թեան մէջ իր ունեցած մասը: — Սերիոսի սճն: —
 Պատմական արժէքը: — Իր գրուածքին տաղարու-
 թիւնք և թարգմանութիւնք և մատենագիտական
 քննադատութիւնք 413

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ. — Կաղանկատուացի և իր
 ժամանակը: — Պատմութեան նիւթը: — Աղուանք և
 իրենց ծագումը և յառաջադիմութիւնը: — Իրենց նոր
 հարստութիւնը: — Կաղանկատուացւոյն պատմական
 արժէքն և սճը: — Մատենագրական լեզուն: — Շարու-
 նակութիւն պատմութեանն Աղուանից: — Կաղանկա-

- առւայցւոյն գրոցը տպագրութիւնք 'ի հայ և յօտար լեզուս, և քննադատական տեսութիւնք 422
- ԴԱԻԹ ԲԱԴՐԵԻԱՆԻԱՅԻ. — Դաւիթ Բագրեւանդա-
ցի: — Իր անունով գտնուած ճառ մը: — Իրեն ընծա-
յուած երկասիրութիւն մը: — Ս. Բարսղի ճառից
թարգմանութիւն 455
- ՍՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՅԻ. — Անանիա Շիրակացի: — Իր
վարքը: — Անանիայի գրուածները: — Աստեղարաշ-
խութիւն: — Շիրակունդն աստեղարաշխական կար-
ծիք և գրութիւն: — Ազգին մէջ ունեցած յարգը իր
գրուածոց: — Ժամանակագրութիւն: — Յաղագս կշռոց
և չափուց: — Անհարազատ և անծանօթ գրուածք Ա-
նանիայի անուամբ: — Այլլային պատմչաց թուոյն
մէջ յիշուիլը: — Իր ոճը 457
- ՎՐԹԱՆԻՍ ՔԵՐԹՈՂ. — Վրթանէս Քերթոզ: — Ընդ-
դէմ Պատկերամարտաց ճառ: — Չանաղան նամակներ
Վրթանայ անուամբ: — Գրիգոր Քերթոզ 467
- ԹԵՆՈՂՈՐՈՍ ՔՈՒԵՆԱԻՈՐ. — Քութենաւորի վարքը: —
Ճառ ընդդէմ Մայրադամեցւոյն: — Ուրիշ ճառեր: —
Գրութեան ոճը 451
- ՄՈՎՍԷՍ ՍԻՆԵՅԻ. — Մովսէս Քերթոզ: — Իր ան-
ձին և գրուածոց վրայ կարծիք: — Քերականական
երկասիրութիւնք 454
- ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ. — Գրիգոր Արշարունի: — Ըն-
թերցուածոց մեկնութիւն: — Որո՞նք խնդրանօք այս
երկասիրութեան ձեռք զարնելը: — Հայերէն լեզուն
և ոճը 453
- ՓԻՂՆ ՏԻՐԱԿԱՅԻ. — Տիրակացւոյն ժամանակը: — Յօ-
րինած Եկեղեցական պատմութիւնը: — Սոկրատ Սկո-
լաստիկոս: — Փիլոնի գրութեան ոճը և իր պատմու-
թեան շարունակութիւն 456
- ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ. — Չորափորեցի Սահակ կա-
թողիկոս: — Առ Մոհմատ Հադարացի իշխան գրած
թուղթը: — Իրեն ընծայուած երկասիրութիւնք . . . 457

Դ Ա Ր Ը

ՅՈՂՀԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԼԻՐ . — Իմաստասիրին մանկութիւն
նը : — Քնթենաւորի աշակերտիւր : — Կաթուղիկոսա-
կան աթոռը բարձրանալը : — Ատենաբանութիւն : —
Ճառ ընդդէմ Երեւութականաց : — Ընդդէմ Պաւղի-
կեանց ճառը : — Գործածած լեզուի ընտրութիւնը և
ոճ : — Ուրիշ երկասիրութիւնք : — Եկեղեցական կա-
նոնադրութիւնք : — Երկբայական գրուածներ : — Իր
ճառից բնագրին տպագրութիւնք և թարգմանու-
թիւնք 459

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՒՆԵՅԻ . — Սիւնեցւոյն վարքը և ուսու-
մը : — Ճանապարհորդութիւններն 'ի Բիւզանդիոն և
Հռովմ : — Երկասիրութիւններն : — Իրեն ընծայուած
շարականք և անոնց հարազատութիւնը : — Ուրիշ գը-
րուածք : — Թարգմանութիւնք 470

ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՅ . — Ղեւոնդ Երէց և իր պատմական գը-
րուածքը : — Սնոր նիւթը : — Ոճը : — Պատմական ար-
ժէք իր գրուածին : — Բնագրին տպագրութիւնն և
թարգմանութիւն : — Մոհլ գաղղիացի արևելագիտին
կարծիք 478

Դ Ա Ր Թ

ԶԱՔԱՐԻԱ ԿԱԹՈՒՂ . — Զաքարիա կաթուղիկոս և Փոտ
պատրիարք կոստանդնուպոլսի : — Շիրակաւանի ժո-
ղովը : — Թղթակցութիւնք ընդ Փոտ պատրիարքի : —
Զաքարիայ անուամբ գտնուած ճառերը 481

ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ . — Շապհոյ պատմական երկա-
սիրութիւնը : — Իր անուանն և երկասիրութեանց յի-
շատակութիւնը առ նախնիս : — Գրութեան ոճը : —
Իրեն ընծայուած անհարազատ գրութիւն մը 484

ՄԱՇՏՈՅ ԿԱԹՈՒՂ . — Մաշտոց և իր վարքը ըստ ժա-
մանակակից յիշատակագրաց : — Աբաս թագաւոր : —
Գըւնայ շարժը : — Մաշտոցի գրած թուղթը : — Իրեն
ընծայուած ուրիշ երկասիրութիւնք 487

ՅՈՎ, ՀԱՆ ԿԱԹՈՒՂ. — Յովհան կաթողիկոս յաշակերտաց Մաշտոցի: — Հայրապետական աթոռը ելլելը: — Պատմութիւնն և անոր նիւթը: — Արժէքը իր այս երկասիրութեան: — Գրաւորական ոճը: — Բնագրին հրատարակութիւն և թարգմանութիւն 492

ԹՈՎՄԱ ԱՐՄԲՈՒՆԻ. — Թովմայի Արծրունւոյ ժամանակը: — Գազկոյ իշխանի յանձնարարութեամբ Արծրունեաց պատմութիւն գրելը: — Այդ երկասիրութեան աղբերք: — Արծրունւոյն պատմութեան նիւթը: — Գրութեան ոճը: — Բանասիրական արժէք: — Բնագրին տպագրութիւնն ու թարգմանութիւնք 500

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԲ. 515

Դ Ա Ր Ժ

ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՅԻ. — Անանիա Նարեկացի, և իր յիշատակութիւնը առ նախնիս: — Ճառ ընդդէմ Թոնգրակեցւոյ: — Ուրիշ հարադատ կամ կեղակարծ գրութիւնք իր անուամբը 515

ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵԻԱՅԻ. — Խոսրով Անձեւացի՝ հայր Նարեկացւոյն: — Ժամադրոց մեկնութիւն: — Մեկնութիւն խորհրդոյ սրբոյ Պատարազին: — Իր անուամբ յիշատակուած ուրիշ գրութիւն մը: — Տպագրութիւնք իր երկասիրութեան 517

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ. — Նարեկացի և իր սրբակրօն վարքն: — Երկասիրութիւնները: — Աղարանից իաջին պատմութիւնը: — Ներքոյ ՚ի սուրբ Աստուածածինն: — Ճառ ՚ի դովեատ Առաքելոց: — Գովեստ ՚ի սուրբն Յակոբ Մծբնայ: — Երգերդոցի մեկնութիւն: — Աղօթք կամ Նարեկ, — Նարեկացւոյն մանր երկասիրութիւններն: — Անհարադատ գրուածներ 520

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԲ. 551

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ. — Ասողիկ և իր վրայ կենսագրական տեղեկութիւնք: — Պատմութեան գիրքը և բովանդակութիւնը: — Մեկնութիւն Երեմիայ մարգարէութեան: — Տպագրութիւնք բնագրին և թարգմանութիւնք 552

ՈՒԻՏԱՆԵՆԻՍ . — Ուխտանէս պատմիչ : — Պատմութեան նիւթը : — Պատմական և բանասիրական արժէք իր երկասիրութեան : — Բնագրին տալագրութիւն և թարգմանութիւնք 556

ՄԵՍՐՈՎՊ ԵՐԷՅ . — Մեսրովպ Երէց : — իր անուամբ գանուած պատմական երկասիրութիւն մը : — Ի հնոց գրուած Մեծին Ներսէսի հայրապետի վարք : — Ծաղկաբաղ այդ գրուածին 'ի Մեսրովպայ : — Նիւթը և արժէք : — Տալագրութիւնք և թարգմանութիւն . . . 542

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԻՅ 549

Դ Ա Ր Ժ Ա

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈԶԵՌՆ . — Յովհաննէս Կոզեռն : — իր վարքը : — Երկասիրութիւնք : — Պատմական գրուածքի մը յիշատակութիւն 551

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ . — Մագիստրոսի տոհմը : — Քաղաքական դիրքը : — Կոստանդնուպոլիս երթալը և հոն 'ի Բիւզանդական արքունեաց մեծարուիլը : — Մատենադրական կեանքը : — Այս նկատմամբ իրեն տրուած դուլութիւնք : — Թղթերը : — Վարդապետականք : — Իմաստասիրականք : — Ընտանեկանք : — Քերթուածք : — Հաղարտողեանն առ Մանուչէ արաբացի : — Քերականականք 555

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՅԻ . — Լաստիվերտցի և իր վարքը : — Պատմական երկասիրութիւնը : — Նիւթն ու բովանդակութիւնը : — Բանասիրական և մատենագրական արժէք : — Իրեն ընծայուած Ընթերցուածոց մեկնութիւն մը : — Պատմութեանը բնագրին տալագրութիւն և գաղղիական թարգմանութիւն . . . 575

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԵՐ . — Վկայասէր և իր վարուց համառօտութիւն : — Ըրած բարեկարգութիւնք : — Ճանապարհորդութիւններն յերուսաղէմ և յԵգիպտոս : — Երկասիրութիւնք : — Մեկնութիւն Գործոց : — Գէորգ Լամբրունեցոյ ընծայուած համանուն գրուած մը : — Գրիգորի թարգմանութիւնք : — Կիրակոս աշակերտ և վաստակակից Վկայասիրին : — Մատթէոս : —

Գէորգ Մեղրիկ : — Թէոդորոս Աւարիստիկ : — Սիսիանոս Սեբաստացի : — Պողոս Տարօնեցի 577

Դ Ա Ր Ժ Բ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿՍԻԱԳ . — Սարկաւազայ տոհմն և դաստիարակութիւնը : — Ուսումն 'ի Սանահին և 'ի Հաղրատ : — Տոմարի նորոգութիւնը կամ Սարկաւազադիր շրջան : — Գրաւոր երկասիրութիւններն : — Պատմութիւնն . — Քանի մը հատուածք ինչուան առ մեզ հասած : — Յաղագս Քահանայութեան ճառ : — Ներբողեան : — Աղօթագիրք : — Ի Սարեակն : — Սուրբ դրոց վրայ աշխատութիւնք : — Ճառեր : — Մանր գրուածներ : — Իր աշակերտներն : — Երեմիա Անձրեւիկ : — Կունդ Սարգիս , և այլք 588

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՄԱՆՈՒԿ . — Ստեփանոսի գիտութիւնն և համբաւ : — Արժանապէս կը մեծարուի 'ի Բարսղէ կաթողիկոսէ : — Իրեն ընծայուած գրուածներն : — Աշակերտքը 598

ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՀԼԱԻՈՒՆԻ . — Պահլաւ Գրիգոր՝ եղբայր Շնորհալոյն : — Կաթողիկոսական աթոռը նստելը : — Իր համբաւն և 'ի ժամանակակցաց ընծայուած մեծարանք : — Հայկական գրականութեան ծաղկելուն համար ունեցած ջանք : — Երկասիրութիւնքն 599

ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ . — Շնորհալի և իր նախնական դաստիարակութիւնն : — Քահանայանալը : — Ուսումն և կրթութիւնը : — Եպիսկոպոսական աստիճանի կը բարձրանայ : — Իր եղբօրը կը յաջորդէ յաթոռ հայրատուութեան Հայոց : — Ընդհանրականն առ ամենայն հայասեր ազինս : — Խնդիր միութեան ընդ եկեղեցւոյն Յունաց , և այս առթիւ գրուած թուղթք : — Շնորհալոյն երկասիրութիւնք : — Թուղթք առ դանաղանս : — Հրեշտակաց ներբող : — Բարձրացուցեաց մեկնութիւն : — Մեկնութիւն Մատթէի : — Մեկնութիւն կաթողիկոսոց : — Մանր երկասիրութիւնները : — Խրատ ժամերգութեան : — Շնորհալի քերթող : — Եդեսիոյ ողբ : — Յիսուս որդի : — Բան հաւատոյ : —

- Յաղագս երկնից և զարդուց նոցա : — Մանր քերթուածք : — Մատենագիտական տեղեկութիւնք իր գրուածոց 602
- ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ . — Իգնատիոս և իր աշակերտակիցքը : — Պահլաւունի կաթուղիկոսին առաջարկութիւնը : — Ղուկաս աւետարանագրի մեկնութիւն : — Իգնատիոսի ոճը, լեզուն և հմտութիւն այս երկասիրութեան մէջ : — Բնագրին տպագրութիւնք . . . 625
- ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ . — Սարգիս Շնորհալի : — Մեկնութիւն կաթուղիկեայ թղթոց : — Անոր համառատութիւնը : — Ոճը և լեզուն : — Կարապետ վարդապետ : — Սարգսի անձանօթ երկասիրութիւնք . . . 625
- ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ . — Ներսէս Լամբրոնացի : — Իր տոհմն ու աղնուականութիւնը : — Վարուց համառատութիւնը : — Եպիսկոպոսութեան աստիճանի բարձրանալն : — Երկասիրութիւններն : — Ատենաբանութիւն : — Մեկնութիւն սրբոյ Պատարագի : — Մեկնողական ուրիշ գրուածները : — Ճառք : — Թուղթք : — Քերթուածք : — Թարգմանութիւնք : — Տպագրութիւնք իր գրուածոց : — Ժամանակակից անձինք : — Գրիգոր Գանձակեցի : — Դաւիթ Ալաւկայ : — Գրիգոր Յեսուանց : — Խաչատուր աշակերտ Լամբրոնացոյ : — Դաւիթ քահանայ 628
- ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ . — Ուռհայեցոյն ժամանակը : — Իր պատմական երկասիրութիւնը : — Բանասիրական արժէք : — Ոճ և լեզու : — Գրիգոր Երէց՝ շարայարող իր պատմութեան : — Բնագրին տպագրութիւն և թարգմանութիւնք 640
- ՍԱՄՈՒԷԼ ԵՐԷՑ . — Սամուէլ Երէց : Ժամանակագրութիւնը կամ Գաւազանք : — Այս երկասիրութեան աղբերք : — Ոճը : — Եւրոպական լեզուով թարգմանութիւնք 649
- ՄԻԻԹԱՐ ՀԵՐԱՅԻ . — Ո՞վ էր Միիթար Հերացի : — Բժշկական գիտութիւն և արուեստ 'ի Հայաստան : — Զերմանց միիթարութիւն : — Նիւթը . — Աղբերք Հերացոյն : — Իր գրոց տպագրութիւն 655
- ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ . — Գրիգոր Տղայ . — Հայրապետական

- աթոռը գրաւելը: — Բանակցութիւնք ընդ կայսեր
 Բիւզանդիոյ: — Տարսոնի ժողովը: — Թուղթք: — Առ
 կիւ Մանուէլ: — Առ Միքայէլ պատրիարք Հոռոմոց:
 — Առ վարդապետս հիւսիսոյ: — Առ Հաղբատացիս: —
 Ողբք Երուսաղեմի 656
- ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ. — Մխիթար Գոշ: — Իր ուսումն: —
 Համբաւը: — Շինած վանքերը: — Զայքարէ Սպասա-
 լար: — Իր հրամանաւ գումարուած ժողովն յԱնի: —
 Գոշի երկասիրութիւնք: — Դատաստանադիրք: — Աղ-
 բերք և ոճ. — Հմտութիւն: — Պատմական գրուած մը
 Մխիթարայ անուամբ: — Առակք: — Մեկնութիւն Ե-
 բեմիայ: — Աղօթագիրք: — Մանր երկասիրութիւնք: —
 Տպագրութիւնք իր գրուածոց 662
- ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՏԱՐՕՆԱՅԻ. — Խաչատուր Տարօնացի: —
 Աղգային երածչտական արուեստին մէջ ունեցած ար-
 դիւնք: — Խորհուրդ խորին երգը: — Տաղեր: — Վար-
 դան Հայկազն: — Դաւիթ Քոբայրեցի: — Սամուէլ
 Սկեւռացի: — Դաւիթ վարդապետ: — Արխատակէս
 վարդապետ և իւր աշակերտ Եփրեմ: — Ստեփանոս
 Տիրացու վարդապետ: — Յովհաննէս կրօնաւոր 675
- ՎԱՆՈՐԱՅԻ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ. — Կիլիկիոյ վանորայք յեր-
 կոտասաներորդ դարու: — Դրազարկի վանք: — Սկեւ-
 ռայ վանք: — Կոստանդին Բ կաթողիկոս: — Գէորդ
 վարդապետ հաւաքող Հարանց վարուց: — Ստեփանոս
 Սկեւռացի: — Չոնեբոյ ուխտ: — Յովհաննէս արքայ-
 եղբայր: — Իր երկք և գրաւորական արդիւնք: — Ան-
 դրիասանց ուխտ: — Խորին անապատ: — Ակնեբոյ
 վանք, և այլն 681

Գ Ա Ր Ժ Գ

- ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵԻՌԱՅԻ. — Գրիգոր Սկեւռացի, մտերիմ
 Լամբրոնացւոյն: — Երթ նոցա առ կայսրն Փրեդերիկ:
 — Երկասիրութիւնք: — Ներբողեան 'ի Ս. Ներսէս
 Լամբրոնացի: — Ճառք: — Շարական 'ի Ս. Յովհան-
 նէս Մկրտիչ: — Աղօթք 695
- ԳԵՈՐԳ ՍԿԵԻՌԱՅԻ. — Սկեւռացի Գէորդ: — Իր ու-

- սուճն և դաստիարակութիւն : — Երկասիրութիւնք : —
Արուեստ գրչութեան : — Մեկնութիւն Եսայեայ : —
Խմբագիր մեկնութիւն Գործոց : — Գէորգեայ աշա-
կերտն Մովսէս 696
- ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ . — Մխիթար Անեցի կամ Երէց : —
Ճամանակակցաց իրեն ընծայած գրուածք : — Պատմա-
կան երկասիրութիւն մը : — Անոր մէկ մասին գիւտն և
հրատարակութիւն : — Անեցւոյն պատմութեան նիւթը
և աղբերք : — Արժէքն և մատենագրական ոճ 701
- ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. ԿԱԹՈՒՂ. — Կոստանդին Ա. կա-
թողիկոս : — Իր գրած այլ և այլ թղթերն առ Քա-
հանայապետս Հռովմայ և առ այլս 707
- ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ . — Վանական վարդապետ . —
Մ. Գոշի աշակերտելը : — Խորանաչատ վանքին շի-
նութիւնը և հոն աշակերտներ սորվեցընելը : — Երթն
առ խանն թաթարաց : — Մահը : — Երկասիրութիւնք :
— Յովբայ մեկնութիւն : — Վարդապետական գրուած-
ներ : — Պատմութիւնը 709
- ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ . — Վարդան վարդապետ : — Երթն
'ի Կիլիկիա : — Կոստանդին կաթողիկոսին կողմանէ
նուիրակութիւնն : — Թարգմանութիւն գրոցն Մխ-
իայելի Ասորոյ : — Հուլաղու խանին հետ տեսու-
թիւն : — Պատմութեան գիրքը : — Մեկնողական գը-
րուածքներ : — Հնգամատենին , Սաղմոսի , Երգոց Եր-
գոյն , Կանխելի մեկնութիւնք : — Ներքող 'ի սուրբ
Լուսաւորիչն : — Մանր կամ անհարազատ գրուած-
ներ : — Առակք : — Վարդանայ երկասիրութեանց բը-
նագրին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք 715
- ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ . — Կիրակոս Գանձակեցի ա-
շակերտակից Վարդանայ : — Պատմական երկասիրու-
թիւնը : — Անոր նիւթը : — Մատենագրական ոճ և
հմտութիւն : — Բնագրին տպագրութիւնք և թարգ-
մանութիւնք : — Ճամանակակից փոքր մատենագիրք :
— Մխիթար Սկեւռացի : — Վարդան կամ Վարխամ : —
Կիրակոս Արեւելցի 725
- ՅՈՎՀՍՆ ԵՐՁՆԿԱՑԻ . — Երզնկացւոյն ուսումն ու դաս-
տիարակութիւն : — Գիւտ նշխարաց մեծին Ներսիսի

- հայրապետի : — Այն աւթով կրգուած շարականք
 յԵրզնկացւոյն : — Երթն 'ի Կիլիկիա և յարքունիս
 Լեւոնի : — Ժողովք 'ի Սիս և յԱտանա : — Միաբանո-
 ղաց սկզբնաւորութիւնն : — Երզնկացւոյն երկասիրու-
 թիւնք : — Քերականի մեկնութիւն : — Ներքող 'ի
 սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ : — Մեկնութիւն Մատ-
 թէի : — Խրատական երկասիրութիւնք : — Քնարեր-
 գականք 752
- ՍՄԲԱՏ ՊԱՏՄԻՉ . — Սմբատ Սպարապետ : — Քաղա-
 քական դիրքը և արդիւնք : — Տուած պատերազմունք
 և արիութիւնք : — Տարեգիրք : — Թուղթք : — Օրինա-
 գիրք : — Լեզուն և գրութեան ոճը : — Տարեգրոց հայ
 բնագրին տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք . . . 764

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Մ

- ՄԱՆՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐԳ 755
 ՄԱՏԵՆԱԳԻՐԳ որոց գրուածքը չյիշատակուիր . . . 765

ՅԱՆԿ ԱՆՈՒՄՆՑ ՄԱՏԵՆԱԿՐԱՑ

Աբգար թագաւոր. 151

Աբրահամ կամ Աբէլ թարգմանիչ. դար Ե 278

Աբրահամ կաթողիկոս Ա Աղբաթանեցի. դար Զ 396

Աբրահամ Մամիկոնեից եպ. դար Ե 588

Ագաթանգեղոս. դար Դ 181

Աթանաս. 765

Աղան Արծրունի. դար Ե. 191, 281

Անանիա թարգմանիչ. դար Ե. 279

Անանիա Նարեկացի. դար Ժ. 515

Անանիա Շիրակացի. դար Է. 457

Անանիա Սանազնեցի. դար ԺԱ. 569

Անաստաս. 765

Անդրէաս թարգմանիչ. դար Ե. 279

Ապիկուրէշ կամ Սահակ Մռուտ. դար Թ 594

Ասողիկ Ստեփանոս Տարօնացի. դար Ժ և ԺԱ. 532

Ատոմ Անձևացի. դար Ժ 550

Արիստակէս Գրիչ. դար ԺԳ 615

Արիստակէս Լաստիվերացի. դար ԺԱ. 573

Արիստակէս վարդապետ. դար ԺԲ 680

Արձան Արծրունի թարգմանիչ. դար Ե 277

Արտաշէս Բ. 153

Արտաւազդ Ա. 150

Արտաւազդ Մաղազունեաց տէր. դար Ժ 550

Արտիթէոս. դար Դ 160

Բարդաճան Եղեսացի. 155

Բարսեղ կաթողիկոս. 627

Բարսեղ վարդապետ. դար ԺԲ 682

Բիւզանդ Փոստոս. դար Դ 222

Գաղիկ Բ թագաւոր. 755

Գաղիկ, թագաւոր Կարուց. 765

Գէորգ կաթողիկոս Գառնեցի. դար Թ 514

- Գէորգ Սկեւռացի. դար ժԲ 686
 Գէորգ Սկեւռացի (այլ). դար ժԳ 696
 Գէորգ վարդապետ. դար ժԱ 572
 Գէորգ վարդապետ Մեղրիկ. դար ժԱ 682
 Գէորգ վարդապետ Ուռճեցի. 764
 Գիւտ կաթուղիկոս. դար Ե 278, 505
 Գնիթ եպ. Իերջանայ. դար Ե 276
 Գրիգոր Անաւարզեցի. դար ժԳ 754
 Գրիգոր Արծրունի. 755
 Գրիգոր որդի Աբասայ. 755
 Գրիգոր Շիրակացի. 766
 Գուրգէն Արծրունի. դար Թ 514
 Գրիգոր Արշարունի. դար Է 455
 Գրիգոր Երէց՝ շարայարող պատմութեան Ուռհայեցւոյն. դար
 ժԲ 648
 Գրիգոր Թորակերի որդի. դար ժԲ 658
 Գրիգոր իմաստասէր Յեսուանց. դար ժԲ 659
 Գրիգոր Լուսաւորիչ. դար Դ 174
 Գրիգոր Մաղխտորոս. դար ժԱ 555
 Գրիգոր Մոնոնիկ. 766
 Գրիգոր Նարեկացի. դար ժ 520
 Գրիգոր որդի Վասակայ. 766
 Գրիգոր Սարկաւագապետ. 756
 Գրիգոր վարդապետ. 756
 Գրիգոր Սկեւռացի. դար ժԳ 693
 Գրիգոր-Վահրամ Վկայասէր. դար ժԱ 577
 Գրիգոր Տղայ. դար ժԲ 656
 Գրիգոր Տուտէորդի. դար ժԲ 767
 Գրիգորատուր վարդապետ. դար Է 409
 Գրիգորիս կաթուղիկոս Պահլաւունի. դար ժԲ 599

 Դանան թարգմանիչ. դար Ե 276
 Դաւթակ քերթող. 450
 Դանիէլ վարդապետ. 756
 Դաւիթ Ալաւկայ որդի. դար ժԲ 555
 Դաւիթ Անյաղթ. դար Ե 278, 295
 Դաւիթ Բագրեւանդացի. դար Է 455
 Դաւիթ Գանձակեցի. դար ժԲ 659
 Դաւիթ Մաշկոտն. դար ժ 552
 Դաւիթ Մոկաց եպիսկոպոս. դար ժ 552
 Դաւիթ վանահայր. դար ժ 551
 Դաւիթ վանահայր յիշատակագիր. դար Թ 515

Դաւիթ վարդապետ Հռոմայեցի. 656
 Դաւիթ վարդապետ մեկնիչ Եսայեայ. դար ժԲ 680
 Դաւիթ փիլիսոփայ. 756
 Դաւիթ քահանայ. 756
 Դաւիթ Քոբայրեցի. դար ժԲ 679

Եզնիկ Երէց. դար Է 406
 Եզնիկ Կողբացի. դար Ե 275, 280
 Եզր կաթողիկոս. դար Է 406
 Եզրաս Անպեղացի թարգմանիչ. դար Ե 278
 Եղիա վարդապետ Հաւուցթառեցի. 767
 Եղիշէ վարդապետ. դար Ե 278, 512
 Եղիշէ վարդապետ (այլ). 757
 Եղիշէ քահանայ. 757
 Ենովք թարգմանիչ. դար Ե 276
 Եսայի Նշեցի. դար ժԳ 618
 Երեմիա Անձրեիկ. դար ժԲ 597
 Երեմիա թարգմանիչ. դար Ե 276
 Եփրեմ վարդապետ. դար ժԲ 680, 768

Զաքարիա կաթողիկոս. դար Թ 481
 Զենոբ Գլակ. դար Գ. 214

Թադիկ թարգմանիչ. դար Ե 276
 Թաթուլ թարգմանիչ. դար Ե 279
 Թէոդորոս աշակերտ Մաթուսաղայի. դար Է 767
 Թէոդորոս վարդապետ Ալախօսիկ. դար ժԱ 586
 Թէոդորոս քերթող՝ պատմիչ Արծրունեաց. դար Ե 757
 Թէոդորոս Քաթենաւոր. դար Է 451
 Թովմա Արծրունի. դար Թ 500
 Թովմա վարդապետ. դար ժ 455
 Թորոս աշակերտ Մխ. Գոշի. 768
 Թորոս, պարոն կիլիկիոյ. 757
 Թորոս վարդապետ. 768
 Թորոս փիլիսոփայ. 691

Իզնատիոս մեկնիչ. դար ժԲ 625

Խաչատուր աշակերտ Լամբր. դար ժԲ 659
 Խաչատուր Տարօնացի. դար ժԲ 675
 Խաչիկ կամ Խաչատուր թարգմանիչ. դար Ե 279
 Խաչիկ կաթողիկոս. դար ժ 531

Խաչիկ վարդապետ. 656

Խոռոհքուտ. 159

Խոսրով Անձևացի. դար ժ 517

Խոսրով Թարգմանիչ. դար Ե 278

Կապուտիկ վարդապետ. 758

Կարապետ Սասունցի. 758

Կիրակոս Արևելցի. դար ժԳ 751

Կիրակոս պատմիչ Գանձակեցի. դար ժԳ 725

Կիրակոս վարդապետ. դար ժԱ 584

Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց. դար Զ 596

Կովիտաս կաթողիկոս. դար Զ 405

Կոստանդին Ա կաթողիկոս. դար ժԳ 707

Կորիւն. դար Ե 275, 291

Համամ վարդապետ Արևելցի. 758

Ղազար Փարպեցի. դար Ե 278, 570

Ղազարիկ կամ Ղազրիկ Թարգմանիչ. դար Ե 277

Ղերուբնա. 161

Ղեւոնդ Երէց պատմիչ. դար Ը 478

Ղեւոնդ Վանանդեցի՝ Թարգմանիչ. դար Ե 272

Մաթուսաղա եպիսկոպոս Սիւնեաց. դար Ե 407

Մաժան. 155

Մամբրէ Վերձանող. դար Ե 278, 567

Մաշտոց կաթողիկոս. դար Թ 487

Մատթէոս Թարգմանիչ վարուց Յովհ. Ոսկեբ. դար ժԱ 585

Մատթէոս Ուռհայեցի. դար ժԲ 640

Մարիրաս Կատինա. 155

Մարտիրոս առաջնորդ Գետկայ. 658

Մեսրոպալ Երէց. դար ժ 542

Մեսրոպալ վարդապետ՝ մեծն. դար Ե 256

Միսայէլ եպիսկոպոս. 758

Մխիթար Անեցի. դար ժԳ 701

Մխիթար Գոշ. դար ժԲ 662

Մխիթար Հերացի. դար ժԲ 653

Մխիթար Սասունցի. 745

Մխիթար Սկեւռացի. դար ժԳ 729

Մովսէս աշակերտ Գ. Սկեւռ. դար ժԳ 700

Մովսէս Խորենացի. դար Ե 278, 329

Մովսէս կթ. Եղիվարդեցի. դար Զ 594

Մովսէս Կաղանկատուացի. դար է 422

Մովսէս Սիւնեցի. դար է 454

Մովսէս Տարօնացի. դար ժ 551

Մուշեղ Բագրատունի. դար ժ 549

Մուշէ Տարօնացի. դար է 188

Յակոբ Գիտնական. 759

Յակոբիկ Շնորհալից. 760

Յակոբ վարդապետ. 659

Յակոբ Քարափնեցի կամ Սանահնեցի. դար ժԱ 759

Յովհաննէս Արճիշեցի կամ Ռայնակեր. դար ժԳ 745

Յովհան Երզնկացի. դար ժԳ 752

Յովհաննէս Արքայեղբայր. դար ժԲ-ժԳ 688

Յովհաննէս Բժիշկ. դար թ 515

Յովհաննէս Գառնեցի. դար ժԳ 659

Յովհաննէս Եկեղեցացի՝ Թարգմանիչ. դար է 274

Յովհաննէս Թարգմանիչ. դար է 278

Յովհաննէս Խմաստասէր Օձնեցի. դար Ը 459

Յովհաննէս Խոստովանող՝ Թարգմանիչ. դար է 272

Յովհաննէս Կաթուղիկոս պատմիչ. դար թ 492

Յովհաննէս Կողեռն վարդապետ. դար ժԱ 551

Յովհաննէս Կրօնաւոր մեկնիչ. դար ժԲ 680

Յովհաննէս Ճլուզ վարդապետ. 691

Յովհաննէս Մամիկոնեան. դար է 411

Յովհաննէս Մայրագոմեցի. դար է 409

Յովհաննէս Մանդակունի. դար է 278, 306

Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետ. դար ժԲ 588

Յովհաննէս վարդապետ. 760

Յովհաննէս վարդապետ Տարօնացի. 760

Յովհաննէս վարդապետ Տաւուշիցի. դար ժԲ 640

Յովհաննէս քորեպիոկոպոս. 760

Յովնաթան Թարգմանիչ. դար է 279

Յովսէփ Եպիսկոպոս. 640

Յովսէփ Թարգմանիչ ՚ի Վայոց Ձորոյ. դար է 272

Յովսէփ Պաղնացի Թարգմանիչ. դար է 274

Ներսէս Իշխան. դար ժԱ 640

Ներսէս Լամբրոնացի. դար ժԲ 628

Ներսէս Շնորհալի. դար ժԲ 602

Ներսէս Պարթև. դար Գ 218

Ներսէս Տարօնացի. դար ժԳ 745

Շապուհ Բագրատունի. դար թ 484

Ուխտանէս. դար ժ 556

Ուղիւպ կամ Ուլիմպիոս քուրմ. 154

Պետրոս Գետադարձ. դար ժԱ 569

Պետրոս վարդապետ մեկնիչ գրոց. դար ժ 551

Պետրոս Քերթող եպիսկոպոս Սիւնեաց. դար Զ 589

Պրոյերեսիոս կամ Պարոյր. դար Դ 257

Պօղոս Տարօնացի. դար ժԱ 587

Սահակ Գ կաթողիկոս. դար Է 465

Սահակ Մռուտ. տ. Ապիկուրէշ.

Սահակ Պարթև. դար Ե 249

Սահակագուխտ. դար Ը 761

Սամուէլ Երէց. դար ժԲ 649

Սամուէլ կամրջաձորեցի. դար ժ 550, 761

Սամուէլ Սկեւռացի. դար ժԲ 572

Սամուէլ վանահայր Խնատի. դար ժԱ 572

Սամուէլ վարդապետ. 641

Սարգիս կունդ վարդապետ. դար ժԲ 597

Սարգիս Շնորհալի. դար ժԲ 623

Սարգիս Սևանեցի. դար ժԱ 572

Սարգիս վարդապետ. դար ժ 551

Սերիոս եպիսկոպոս. դար Է 415

Սիսիանոս վարդապետ. դար ժԱ 586

Սմբատ Պատմիչ. դար ժԳ 744

Սողոմոն կաթողիկոս. դար Ը 641

Ստեփանոս դրան Երէց. դար Ը 642

Ստեփանոս Երէց. 761

Ստեփանոս Մանուկ. դար ժԲ 598

Ստեփանոս յիշատակագիր. դար թ 514

Ստեփանոս Սիւնեցի. դար Ը 470

Ստեփանոս վարդապետ. դար ժ 551

Ստեփանոս Տարօնացի թարգմանիչ. դար Ե 277

Ստեփանոս Տիրացու. դար ժԲ 680

Վահրամ պատմագիր. 762

Վահրամ վարդապետ. դար ժԳ 762

Վաղարշակ. 159

Վանական վարդապետ. դար ժԳ 709

Վարդան Հայկազն. դար ժԲ 677

Վարդան վարդապետ մեծն. դար ժԳ 715
 Վարխամ կամ Վարդան վարդապետ. դար ժԳ 750
 Վարոս թարգմանիչ. դար Ե 280
 Վրթանէս Քերթող. դար Ե 447
 Վրոյր. 155

Տաճատ վարդապետ. դար ժ 550
 Տիգրան Պահլավունի. դար ժԱ. 572
 Տիմոթէոս վարդապետ մեկնիչ. դար ժ 552, 765
 Տիրայր Խորձենացի՝ թարգմանիչ. դար Ե 274
 Տիրան վարդապետ. 765
 Տիրատուր վարդապետ. 764.
 Տուրքիկ վարդապետ. դար ժԲ 642

Փիլոն Տիրակացի. դար Ե 456

442003

